

Міністерство юстиції України

Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019>

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ

Збірник наукових праць

Виходить двічі на рік

Заснований у 2001 р.

Випуск 19

Харків
«Право»
2019

T33

Включено до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2016 № 820)

Рекомендовано да друку вченою радою Харківського НДІСЕ
(протокол № 13 від 4 грудня 2019 р.)

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
№ KB № 23467–13307ПП від 06.08.2018 р.

T33

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. — Харків : Право, 2019. Вип. 19. — 640 с.

Засновники: Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційна колегія при формуванні дев'ятого випуску збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» дотримувалася традиційної рубрикації: його зміст складають матеріали, що висвітлюють сучасні проблеми криміналістики, загальні питання теорії судової експертизи, організації та нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності, а також розділи, що формувалися з праць, у яких розкрито теоретичні й практичні проблеми за окремими класами, родами, видами та підвидами судових експертиз.

Нашими авторами є представники судово-експертних установ, закладів вищої освіти, правоохоронних органів України та інших країн.

Висловлюємо щирі вдячності усім авторам, які подали матеріали до збірника, а також фахівцям, які взяли участь у його виданні. Запрошуємо вчених і практиків до публікації статей у наступному випуску.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Адреса редакційної колегії: 61177, м. Харків, вул. Золочівська, 8а,
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса
Тел.: +380 (57) 372–20–01

© Харківський науково-дослідний інститут
судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, 2019

© Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, 2019

© «Право», 2019

Голова редколегії:

Клюєв Олександр Миколайович, директор Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України.

Заступник голови редколегії:

Шепітько Валерій Юрійович, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України.

Відповідальний секретар:

Сімакова-Єфремян Елла Борисівна, заступник директора з наукової роботи Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник.

Члени редколегії:

Богданюк Ігор Васильович, завідувач лабораторії Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат юридичних наук.

Восканян Патвакан Степанович, заступник директора «Національного бюро експертиз» Національної Академії Наук Республіки Вірменія, кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник.

Гаргін Віталій Віталійович, доктор медичних наук, професор, професор кафедри паталогічної анатомії Харківського національного медичного університету.

Дереча Лариса Миколаївна, вчений секретар Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник.

Журавель Володимир Андрійович, головний учений секретар Національної академії правових наук України, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України.

Житний Олександр Олександрович, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор.

Іванович Александар, директор Судово-експертного центру Чорногорії, доктор права, професор.

Капліна Оксана Володимирівна, завідувач кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Катарага Ольга Семенівна, директор Національного Центру Судових Експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова.

Коновалова Віолетта Омелянівна, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України.

Крайнов Ігор Павлович, головний науковий співробітник Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор технічних наук, професор, дійсний член (академік) Міждержавної Академії наук прикладної радіоелектроніки.

Курапка Відмантас Егдіус, доктор права, професор Університету Миколаса Ромеріса (Литовська Республіка).

Мазурайтіс Гедрюс, директор Центру судової експертизи, доктор права (Литовська Республіка).

Малєвські Гендрик, доктор права, професор Університету Миколаса Ромеріса (Литовська Республіка).

Можасєв Михайло Олександрович, завідувач сектору Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат технічних наук.

Ольховський Василь Олексійович, завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної академії інтегративної антропології.

Петрова Ірина Анатоліївна, головний науковий співробітник Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, професор.

Россіхіна Галина Володимирівна, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор.

Свідерський Олександр Олександрович, заступник директора з експертної роботи Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат юридичних наук.

Семиноженко Володимир Петрович, доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України, голова Північно-Східного наукового центру НАН України та МОН України.

Снігерьов Олександр Петрович, головний науковий співробітник Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, професор.

Угровецький Олег Петрович, перший заступник директора Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України.

Хоша Вадим Віталійович, завідувач відділу Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат юридичних наук.

Шевчук Віктор Михайлович, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України.

Щербаковський Михайло Григорович, завідувач кафедри Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор.

Юодкайте-Гранскіене Габріеле, член Верховного Суду Литовської Республіки, доктор права, доцент.

Актуальна інформація для авторів і читачів

Редакційна колегія інформує, що збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International». Паспорт видання в базі даних можна переглянути за посиланням:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=49713>.

Збірник включено також до рейтингу видань, що мають бібліометричні профілі в Google Академії, за версією проєкту «Бібліометрика української науки».

Доступ до статей видання в Google Академії: <http://surl.li/fps>.

Електронна копія видання безоплатно розміщується у відкритому доступі на веб-сайті видання (<https://khrife-journal.org/index.php/journal/issue/archive>), на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України» (<http://surl.li/fpt>), у репозиторії Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаряса.

Редколегія збірника співпрацює з Агентством Crossref, усім опублікованим матеріалам присвоюється ідентифікатор DOI.

Більш детальну інформацію про збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» дивіться на сайті видання за адресою: <https://khrife-journal.org/index.php/journal>.

За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку, відповідають автори публікацій.

Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.

При передруку посилання на збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» обов'язкове.

За рік копіткої праці нам вдалось зібрати у виданні 46 публікацій, які відповідають вимогам міжнародних наукометричних систем, серед яких 15 праць докторів наук, 26 статей кандидатів наук, а також 2 публікації іноземних науковців.

Збірник містить інформацію щодо науково-комунікативних заходів, у яких брали участь науковці та практики у галузі судової експертизи, зокрема Міжвідомчого науково-практичного семінару «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз» (16.01.2019 р., м. Харків), засідання круглого столу «Судова експертиза: сучасність та майбутнє» (25–26.01.2019 р., м. Львів), засідання Української робочої групи з дослідження психоактивних речовин у межах проекту «ДІА — ЄС: заходи ЄС з питань протидії наркотикам та організованій злочинності» та багатьох інших.

Редакційна колегія

Сучасні проблеми криміналістики

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.01>

УДК 343.98

В. Ю. Шепітько,

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
завідувач кафедри криміналістики,
м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0719-2151>,

e-mail: kafkrim1@gmail.com

ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, ЗМІСТ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

Розглянуто історичні передумови виникнення та формування криміналістичної тактики. Простежено становлення кримінальної тактики та її трансформації в тактику слідчу, а згодом й у криміналістичну. Визначено роль психології як важливого джерела у формуванні криміналістичної тактики. Приділено увагу змісту криміналістичної тактики, її структурним складовим та деяким тенденціям розвитку. Проаналізовано тенденції щодо змінення предмета криміналістичної тактики в сучасних умовах. Обґрунтовано необхідність виокремлення певних галузей та підгалузей криміналістичної тактики (судової, прокурорської, адвокатської та ін.).

Ключові слова: кримінальна тактика, кримінальна психологія, криміналістична тактика, слідча тактика, адвокатська тактика, судова тактика, тенденції криміналістичної тактики, історія криміналістичної тактики, засоби криміналістичної тактики, тактичний прийом, система тактичних прийомів.

Постановка наукової проблеми. Криміналістична тактика посідає важливе місце в структурі криміналістики, що обумовлено впливом на її формування різних наук. Різні частини (розділи) криміналістики формувалися під впливом тієї чи іншої науки — хімії, фізики, токсикології, медицини, біології тощо. На виникнення криміналістичної тактики суттєвий вплив здійснено психологією — наукою «про душу», про психічне (про закономірності й механізми психіки живої людини).

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питанням предмета криміналістичної тактики приділено увагу в криміналістичній науці¹. Ще

¹ Див., напр.: Люблінский П. И. Предметъ и значеніе ученія о доказательствахъ... Дж. Стифенъ. Очеркъ доказательственнаго права. Санкт-Петербург : Сенатская типографія, 1910; Вейнгарт А. Уголовная тактика: руководство к расследованию преступлений. Санкт-Петербург : Вестн. полиции, 1912. 293 с.; Штибер В., Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска / пер. с нем. Москва : Гостехиздат, 1925. С. 35–190; Якимов И. Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. Москва, 1925. 430 с.; Якимов И. Н. Криминалистика. Уголовная тактика. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : НКВД РСФСР, 1929. С. 3; Велика українська юридична енциклопедія: у

Г. Гросс (Hans Gustav Adolf Gross)¹ у своїх наукових працях звертається не лише до розгляду криміналістики — науки про «реалії кримінального права», а й до кримінальної психології². У своїх роботах він розглядає не тільки техніку дослідження речових доказів, а й пропонує деякі психологічні методи розслідування злочинів. Зокрема, у його «Керівництві для судових слідчих» (Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik, 1892; Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen, 1893) розглядаються психологічні питання і надаються рекомендації: коли свідок бажає сказати правду (про чуттєве сприйняття і пам'ять, про помилкове спостереження внаслідок збудження, хибне спостереження внаслідок пошкодження голови тощо); якщо свідок не бажає говорити правду (про неправду як явище). Окрім того, висвітлюються й такі питання, як змінення зовнішності злочинцями, неправдиві показання про звання та ім'я, симуляції хвороб і фізичної недуги та ін.³

Метою статті є дослідження генези поняття криміналістичної тактики та викладення свого бачення на це питання.

Перші спроби щодо застосування засобів впливу на причетну до злочину особу — підозрюваного або обвинуваченого — мали «інквізиційний характер» і були засновані на фізичному та психічному насильстві, проведенні певних дослідів і випробувань з використанням психофізіологічних механізмів і закономірностей людського організму (ордалій або випробування «водою», випробування «розпеченим залізом», «рисом» та ін.). Показання і визнання провини отримувались за допомогою тортур та катування, як правило, здійснювалося «добре дізнання», «допит із застосуванням фізичного і психічного впливу». Цей допит відбувався із застосуванням і певних «науково-технічних (криміналістичних) засобів» — спеціальних лещат для великих пальців рук, колодок, «груші страждань», «іспанського чобота», мотузкових лебідок для розтягування тіла, стовпа ганьби, спеціального колеса тощо. Психологічні механізми використовувалися під час демонстрації знарядь тортур і пояснення їх призначення, отримування показань у кімнаті, де зберігається труп та ін.

20 т. Т. 20: *Криміналістика, судово експертиза, юридична психологія* / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Харків, 2018. С. 801, 802; *Шур Б. В.* Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами: монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Гриф, 2005. 176 с.; *Gross H.* Kriminal-Psychologie. 2.Aufl. Leipzig: F.C.W. Vogel, 1905. XII. та ін.

¹ Див.: *Енциклопедія криміналістики в лицах* / под ред. В. Ю. Шепітько. Харьков: Апостиль, 2014. 400 с.

² *Gross H.* Kriminal-Psychologie. 2.Aufl. Leipzig: F.C.W. Vogel, 1905. XII. 701 s.

³ *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. Москва: ЛексЭст, 2002. 1088 с.; Ганс Гросс: праці вченого та література про нього з фондів Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: до 100-річчя з дня смерті: бібліогр. покажч. / уклад.: С. І. Нежурбіда, М. П. Дячук, авт. вступ. ст.: С. І. Нежурбіда, К. Пробст. Чернівці: Книги – XXI, 2015. 222 с.

Безперечно, такі підходи суперечать науковим уявленням про можливості допустимого психологічного впливу на іншу особу з метою отримання об'єктивних свідчень, визнання вини у вчиненні певного діяння, спричиняють страждання і, як наслідок, порушують права і свободи людини.

Виникнення криміналістичної тактики тісно пов'язане з історією наукових уявлень про криміналістику як науку, яка б дозволила отримувати відповіді на такі питання: *Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando*¹. На думку Г. Маннса, яку він висловлював ще у 1921 році, ці питання, що слугували надійною схемою для слідчої діяльності протягом багатьох століть, не втрачають свого значення й сьогодні².

Процес формування криміналістики засновувався на запозиченні даних різних наук (природничих, технічних, гуманітарних та ін.) та був спрямований на оптимальне вирішення завдань протидії злочинності. Саме спроби застосування різних наук у протидії злочинності привели до виникнення інтегрованих наукових знань, що відповідають терміна «криміналістика», використанню перспективних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю. Термін «тактика» у криміналістиці має деякі елементи умовності, оскільки вона не тотожна воєнній тактиці і її не слід зводити тільки до тих способів, застосування яких уможлиблює усунення конфліктних взаємозв'язків та протидії³.

Від кримінальної тактики — до криміналістичної. У період зародження криміналістики як самостійної галузі знань тактика вважалася частиною поліцейської (кримінальної) техніки. Е. Локар підкреслює, що доцільно називати поліцейською технікою сукупність методів, запозичених з біології, фізики, хімії та в дуже незначній кількості з математики (теореми криптографії), і таких, що надають можливість встановити речові докази злочину. Показово, що таке визначення охоплює й судову медицину, й судову хімію, й психологію показань свідків⁴. П. І. Люблінський виокремлює шість відділів, один з яких сформульовано як «ученіє о методах совершения различных преступлений и способов обнаружения ихъ (криминальная тактика)»⁵.

¹ Фактично йдеться про відповіді на такі питання: Хто, що, де, з чим, з допомогою, чому і з якою метою, як і коли?

² Manns H. La criminalistique (police scientifique) comme science appliqué et objet de l'enseignement. *Криміналістика як прикладна дисципліна і предмет преподавания*: сб. тр. проф. и преподават. гос. Иркутского ун-та. Иркутск, 1921. Отдел 1. Вып. 2. С. 139–164.

³ Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Харків, 2018. С. 800.

⁴ Локар Э. Руководство по криминалистике / пер. С. В. Познышева и Н. В. Терзиева. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. С. 9.

⁵ Люблинский П. И. Предмет и значение учения о доказательствах... *Дж. Стифенъ. Очеркъ доказательственного права*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. С. XX.

А. Вейнгарт свої погляди на кримінальну тактику виклав у роботі «Кримінальна тактика. Керівництво до розслідування злочинів»¹.

Перші уявлення про кримінальну тактику були пов'язані із розглядом особливостей діяльності професійних злочинців, дослідженням таємних способів їх спілкування, способів учинення злочинів, відомостей про поведінку злочинця до і після вчинення злочину, методів розкриття злочинів, розшуку і затримання злочинців, також містились рекомендації про провадження деяких слідчих дій (огляду місця дії та встановлення слідів, обшуку, допиту обвинувачених і свідків, порівняння почерків та ін.)². І. М. Якимов підкреслює, що кримінальна тактика вивчає злочинців і способи вчинення злочинів для вироблення найкращих методів розкриття останніх, для чого використовує науковий матеріал, зібраний та розроблений кримінальною технікою³.

Зараз існують різні підходи до виокремлення кримінальної тактики та її значення. Сучасна криміналістична теорія не має достатньої кількості досліджень у галузі кримінальної тактики і не виділяє її у своїй структурі. Водночас судово-слідчим працівникам необхідно враховувати особливості кримінальної тактики під час проведення процесуальних дій, виявлення слідів злочину, встановлення свідомо неправдивих показань⁴.

Заслужують на увагу пропозиції окремих науковців щодо необхідності виокремлення такої підгалузі криміналістичної тактики, як тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів⁵. На сьогодні тактика подолання протидії розслідуванню залишається недостатньо розробленою. На нашу думку, вказаний напрямок криміналістичної тактики може бути подано декількома блоками: 1) тактичні засоби подолання лжесвідчень і викриття неправдивих показань; 2) тактичні засоби, що сприяють дотриманню слідчої таємниці; 3) тактичні засоби, що сприяють захисту доказової інформації від її знищення та викривлення; 4) тактичні засоби, що забезпечують безпеку учасників кримінального процесу; 5) тактичні засоби, що сприяють попередженню виникнення слідчих (тактичних, організаційних, методичних) помилок⁶.

¹ Вейнгарт А. Уголовная тактика: руководство к расследованию преступлений. Санкт-Петербург : Вестн. полиции, 1912. 293 с.

² Штибер В., Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска / пер. с нем. Москва : Гостехиздат, 1925. С. 35–190; Якимов И. Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. Москва, 1925. 430 с.

³ Якимов И. Н. Криминалистика. Уголовная тактика. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : НКВД РСФСР, 1929. С. 3.

⁴ Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. : В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Харків, 2018. С. 801, 802.

⁵ Щур Б. В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Гриф, 2005. 176 с.

⁶ Шепітько В. Ю. Проблемные лекции по криминалистике (прочитанные в Балтийском федеральном университете имени Иммануила Канта) : учеб. пособие. Харьков : Апостиль, 2012. С. 137, 138.

Становлення кримінальної тактики обумовлено запровадженням психологічних знань до сфери протидії злочинності. У генезі криміналістичної тактики до її джерел традиційно відносять дані психологічної науки. Її особлива роль визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо або опосередковано спрямовані на специфічний об'єкт — психіку людини; їх розроблення та побудова засновані на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення, тих чи інших властивостях і станах: їх зміст і механізм реалізації обумовлені необхідністю здійснення психологічного впливу з метою встановлення психологічного контакту, актуалізації забутого, викриття неправди в показаннях та ін.¹ Наприкінці XIX — початку XX ст. дослідження психології показань свідків і обвинувачених постає як самостійна тенденція в розвитку криміналістики.

Розвиток криміналістичної тактики характеризується нерівномірністю та гіперболізацією її окремих частин. У різні періоди часу простежуємо то захопленість тактикою злочинної діяльності, вивченням особи й типу злочинця, то навпаки, спостерігаємо ухил у бік слідчої тактики, розроблення прийомів слідчої діяльності². Історії криміналістики відомі різні термінологічні підходи до позначення тактики (кримінальна тактика, слідча тактика, криміналістична тактика). При цьому зміни відбувалися не лише термінологічні, але й сутнісні.

Предмет криміналістичної тактики та його трансформації.

У сучасній криміналістиці існують різні підходи до визначення поняття криміналістичної тактики. Більше того, у це поняття вкладають і різне змістове навантаження. О. О. Ексархопуло слушно зазначає, що термін «криміналістична тактика» порівняно нещодавно став використовуватися у криміналістиці для позначення відповідного розділу науки і навчального курсу. Раніше даний розділ криміналістики йменувався слідчою тактикою, оскільки пропоновані у ньому тактичні рекомендації розроблялися головним чином у межах попереднього розслідування. Однак наукового забезпечення вибору оптимальної лінії поведінки потребувала не лише слідча практика, але й оперативна робота, і діяльність органів правосуддя³. Варто погодитися з В. І. Комісаровим, який пише, що криміналістична тактика сьогодні — це вже не просто науково обґрунтована система прийомів попереднього (досудового) розслідування, а упорядкована структура теорій, наукових положень і — як кінцевий результат теоретичних побудов — науково-практична система загальних й окремих рекомендацій з оптимального провадження процесуальних дій. Якщо розглядати криміналістичну тактику як самостійну частину системи криміналістики, то в ній доцільно розрізняти

¹ Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики : монография. Харьков : Гриф, 2002. С. 37.

² Шепитько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. С. 5.

³ Ексархопуло А. А. Криминалистика: учебник. Санкт-Петербург, 2009. С. 445.

два аспекти: 1) тактика як зміст (теорія); 2) тактика як функція (засіб) регулювання взаємовідносин у сфері судочинства¹.

У цих умовах з'являються нові визначення криміналістичної тактики. Зокрема, існує думка, що криміналістична тактика — це система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій з організації і планування попереднього (досудового) і судового слідства (судового розгляду), визначення лінії поведінки осіб, що здійснюють доказування, і прийомів конкретних слідчих і судових дій, спрямованих на збирання та дослідження доказів, на встановлення причин і умов, що сприяють учиненню та приховуванню злочинів². Існує думка, що криміналістична тактика являє собою розділ науки криміналістики, який охоплює систему теоретичних положень і практичних рекомендацій з визначення оптимальної лінії поведінки осіб, що здійснюють попереднє розслідування, а також судовий розгляд кримінальних справ на підставі норм і принципів кримінального процесу³. Інші автори вказують, що криміналістична тактика, яка є розділом криміналістики, досліджує закономірності організації і здійснення *судової, слідчої та експертної діяльності* з метою вироблення у відповідності із законом науково обґрунтованих рекомендацій з підвищення її ефективності⁴ (курсив наш — В. Ш.).

У сучасних умовах науковці фактично відмовилися від використання терміна «слідча тактика». У спеціальних літературних джерелах достатньо широко використовується словосполучення «криміналістична тактика». Можна констатувати, що у всіх підручниках з криміналістики відбулася уніфікація криміналістичної термінології і використання терміна «криміналістична тактика»⁵. Разом із тим у багатьох визначеннях поняття криміналістичної тактики залишився старий зміст — обмеження лише слідчою діяльністю або розслідуванням злочинів.

Викликає певні сумніви визначення криміналістичної тактики, що запропоноване латвійськими криміналістами В. М. Тереховичем та Е. В. Німанде. Автори зазначають, що криміналістичну тактику можна визначити як розділ особливої частини теорії криміналістики, в якій

¹ Комиссаров В. И. Криминалистическая тактика: история, современное состояние и перспективы развития : монография. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 87.

² Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика : учебник для вузов / под ред. Р. С. Белкина. Москва : Норма, 2003. С. 453.

³ Якушин С. Ю. Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики : учеб. пособие. Казань : Казан. гос. ун-т, 2010. С. 35.

⁴ Курс криминалистики: В 3 т. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. С. 468.

⁵ Див.: Терехович В. Н., Німанде Э. В. Сущность криминалистической тактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. статей. Харків : Право, 2018. С. 36.

здійснюється опис і пояснюються закономірності провадження слідчих дій¹. При цьому вказані криміналісти наголошують, що спроби «вмонтувати» в термінологію криміналістики такі терміни, як судова тактика, прокурорська тактика, адвокатська тактика та інші подібні «новели», нічого спільного з розслідуванням злочинного діяння в межах сучасного кримінального процесу не мають і до криміналістики не відносяться².

Звернення до такого підходу засвідчує його застарілість і невідповідність сучасному стану криміналістики та юридичної практики. Виходить, що в змісті криміналістичної тактики нічого не змінилося, окрім назви та перетворення терміна «слідча тактика» на «криміналістична тактика». Виникає питання: «Який сенс змінювати терміни?» У цьому разі необхідно знаходитися на позиціях використання термінів «слідча тактика» або «тактика розслідування злочинів». Запропоноване визначення не враховує й змін щодо порядку здійснення досудового розслідування, функцій та повноважень слідчого, детектива, прокурора, слідчого судді або захисника у змагальному кримінальному провадженні.

Розуміння сутності криміналістичної тактики окремими вченими-криміналістами викликає заперечення й не відповідає об'єктивному стану речей. Так, С. В. Лаврухін, який пропагує нову модель криміналістики, обмежує криміналістичну тактику лише алгоритмами слідчих дій³. На нашу думку, криміналістична тактика охоплює не лише проблеми оптимізації слідчих (розшукових) дій. За своїм обсягом вона набагато ширша, її рекомендації не обмежуються тактикою розслідування злочинів. Тактика також не може бути обмежена алгоритмами і програмами. Тактика не завжди є готовою схемою, вона динамічна, ситуаційно залежна, індивідуальна у кожному конкретному випадку. Тактика не повинна бути зведена тільки до шаблонів. Існує багато прийомів, способів, методів за їх видами, формами і внутрішнім змістом⁴.

За своїм змістовним наповненням криміналістична тактика складається із певних засобів. Структурність криміналістичної тактики можна простежити на її елементному складі, який передбачає виділення тих частин, на яких ґрунтується тактика: 1) тактичний прийом як спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її мети; 2) тактична рекомендація — науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо вибору й застосування засобів, прийомів та форм поведінки; 3) система (підсистема) тактичних прийомів — упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених прийомів, що мають цільову спрямованість у процесі реалізації (іноді систему тактичних прийомів іменують тактичною комбінацією); 4) тактика слідчої (розшукової) (судової, оперативно-розшукової) дії, яка охоплює весь

¹ Там само. С. 42.

² Там само.

³ Лаврухін С. В. Система криминалистики. Государство и право. 1999. № 8. С. 31–36.

⁴ Шепитько В. Ю. Проблемы структурирования криминалистической тактики *Избранные труды*. Харьков : Апостиль, 2010. С. 152–155.

типовий комплекс можливого її здійснення, реалізації; 5) система слідчих (розшукових) або інших дій (тактична операція), яка спрямована на виконання завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації¹.

Одне із найголовніших завдань криміналістики полягає в розробленні сучасних методів, прийомів та засобів, спрямованих на підвищення ефективності досудового розслідування. Особливе місце серед такого роду наукових розробок займають системи тактичних прийомів як найбільш оптимальних засобів отримання доказової інформації та її використання в судово-слідчій практиці². Формування систем тактичних прийомів вельми необхідне, оскільки такі системи можуть надати неоціненну організаційну та методичну допомогу слідчому у відновленні прогалин його особистого досвіду та у стимулюванні до професійної творчості³.

У сучасних умовах криміналістична тактика не обмежується лише тактикою окремих слідчих (розшукових) дій. У системі тактичних засобів важливе місце посідають типові тактичні (криміналістичні) операції — найбільш ефективні комплекси слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та інших заходів щодо проміжних завдань розслідування і слідчих ситуацій. Розроблення й реалізація тактичних операцій повинна сприяти оптимізації розкриття та розслідування злочинів, а також передбачає встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими слідчими (розшуковими) діями, організаційними та іншими заходами.

На зміст криміналістичної тактики впливають зміни у правовому полі, модель кримінального судочинства, «ревізії» традиційних інститутів кримінального права і процесу. Ця проблема набуває особливої актуальності у зв'язку з гармонізацією кримінального процесуального механізму і приведення його у відповідність до міжнародних та європейських стандартів, запровадженням принципу змагальності сторін, забезпеченням належного балансу публічних та приватних інтересів. Криміналістика (та її розділ криміналістична тактика) виконує у певному сенсі забезпечувальну функцію кримінального або іншого судового процесу. Розроблення та реалізація криміналістичних засобів залежить від їх конкретного споживача (слідчого, слідчого судді, прокурора, захисника, судді та ін.), форми кримінального процесу, порядку проведення слідчих (розшукових) і судових дій.

¹ Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 20: *Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія* / редкол. : В. Ю. Шенітько (голова) та ін. Харків, 2018. С. 801.

² Шенітько В. Ю., Журавель В. А. Типові системи тактичних прийомів: проблеми розробки та ефективного застосування. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. праць. Харків : Кроссроуд, 2009. Вип. 17. С. 237–251.

³ Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві : навч. посіб. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1994. С. 22.

Важливим аргументом щодо доцільності впровадження положень «змагальної» криміналістики є існування змін функціонального призначення слідчого як процесуальної фігури, законодавче обмеження його лише обвинувальною функцією. Це положення вже достатньо чітко сформульоване в КПК України (§ 2 глави 3 КПК України). Зокрема, у ст. 40 КПК України визначаються повноваження слідчого як сторони обвинувачення. Роль самостійного і процесуально незалежного слідчого, який має приймати відповідальні рішення і виконувати важливу функцію із збирання та фіксації доказів (функцію розслідування), на теперішній час суттєво обмежена процесуальними механізмами (судовим контролем, процесуальним керівництвом з боку прокурора тощо). У цьому сенсі слідчий фактично перетворюється на «допоміжну» процесуальну фігуру.

Нині тривають гострі наукові дискусії щодо «криміналістичної адвокатології», «криміналістичного забезпечення діяльності прокурора», «криміналістичної складової суду». На наше переконання, саме зараз доцільно поставити питання про формування «змагальної» криміналістики. Дані криміналістики повинні бути використані не лише стороною обвинувачення, а й стороною професійного захисту. Тому І. І. Когутич справедливо зазначає, що на відміну від минулого пріоритетним напрямом державної політики сучасного періоду став *де-юре* і все більше стає *де-факто* захист особи. Звідси і змагальність набуває таких рис, які відповідають її сутності¹.

Виникає питання — чи повинна криміналістична тактика розробляти прийоми, методи та засоби для адвокатської (захисної) діяльності або вона слугує лише стороні обвинувачення? Відповідь на це питання криється в цілях судочинства й сутності змагального процесу. Якщо адвокатська діяльність спрямована на прагнення до встановлення істини, відновлення справедливості й усунення соціального конфлікту, то відповідь повинна бути ствердною. Тим більше, що немає іншого наукового знання, яке б забезпечувало адвокатську діяльність науковими прийомами, методами і засобами, окрім криміналістики. Найбільш важливими напрямками криміналістичного забезпечення адвокатської діяльності мають стати: 1) техніко-криміналістичний; 2) тактичний і організаційно-методичний; 3) експертно-криміналістичний (забезпечення спеціальними знаннями).

Певний науковий інтерес мають спроби щодо визначення сутності адвокатської тактики (або тактики професійного захисту з кримінальних справ). Зокрема, існує думка, що тактика професійного захисту з кримінальних справ є підсистемою криміналістичної тактики, яка складається з системи розроблюваних на підставі наукових положень криміналістичної тактики відповідних засобів (прийомів, комбінацій, операцій, рекомендацій) допустимого і раціонального подання, дослідження та використання адвокатом доказової інформації, що

¹ Когутич І. І. Криміналістичні знання, їх сутність і потреба розширення меж використання : монографія. Львів : Тріада плюс, 2008. С. 150.

виправдовує підзахисного або пом'якшує його відповідальність, забезпечує права та інтереси останнього в умовах потенційної чи реальної, безпосередньої чи опосередкованої тому протидії з боку осіб та організацій, які протистоять захиснику при реалізації ним своєї кримінально-процесуальної функції¹.

Висновки. У даній статті простежено розвиток криміналістичної тактики в період зародження криміналістичних знань, трансформації наукової дисципліни від кримінальної тактики до криміналістичної. Історичний екскурс дозволив звернути увагу на деякі тенденції формування предмета криміналістичної тактики і суттєвий вплив психології на його внутрішній зміст та окремі тактичні засоби (тактичні прийоми, системи прийомів, тактичні операції та ін.). Під час формування криміналістичної тактики були використані закономірності психологічної науки. Роль психологічних знань у становленні криміналістичної тактики дає можливість віднести останню до інтелектуального ядра криміналістики.

Зроблено спроби розглянути предмет криміналістичної тактики у сучасних умовах. Сформульовано ідею та наведено певні аргументи щодо доцільності запровадження положень «змагальної» криміналістики. Аргументовано, що положення криміналістичної тактики та її засоби (тактичні рекомендації, тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції) мають використовуватися різними суб'єктами кримінального провадження (слідчим, детективом, прокурором, слідчим суддею, суддею, захисником, експертом). Доведено також доцільність виокремлення адвокатської тактики (або тактики захисної діяльності) як важливої галузі криміналістичної тактики.

References

- Averyanova, T. V., Belkin, R. S., Koruhov, Yu. G. et al. (2003). *Kriminalistika*. R. S. Belkina (Ed.). Moscow: Norma [in Russian].
- Baev, M. O. (2004). *Takticheskie osnovy deyatel'nosti advokata-zaschitnika v ugolovnom sudoproizvodstve*. Voronezh: Voronezh. gos. un-t [in Russian].
- Eksarhopulo, A. A. (2009). *Kriminalistika*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Entsiklopediya kriminalistiki v litsah. V. Yu. Shepitko (Ed.). (2014). Kharkiv: Apostil [in Russian].
- Gans Gross (2015). *Pratsi vchenoho ta literatura pro Noho z fondiv Naukovoї biblioteki Chernivetskoho Natsionalnogo universytetu imeni Yuriia Fedkovycha: do 100-richchia z dnia smerti*: S. I. Nezhurbida, M. P. Diachuk (Eds.) Chernivtsi: Knyhy — XXI [in Ukrainian].
- Goncharenko, V. H., Sokyran, F. M. (1994). *Taktyka psykholohichnogo vplyvu Na poperednomu slidstvi*. Kyiv: Ukr. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
- Gross, G. (1905). *Kriminal-Psychologie*. 2.Aufl. Leipzig: F.C.W. Vogel.
- Gross, G. (2002). *Rukovodstvo dlja sudebnyh sledovatelej kak sistema kriminalistiki*. Moscow: LeksJest [in Russian].
- Kogutich, I. I. (2008). *Kryminalistychni znannia, yikh sutnist i potreba rozshyrennia mezh vykorystannia*. Lviv: Triada plius [in Ukrainian].

¹ Баєв М. О. Тактические основы деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве. Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2004. С. 22, 23.

- Komissarov, V. I. (2009). *Kriminalisticheskaja taktika: istorija, sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitija*. Moscow: Yurlitinform [in Russian].
- Kurs kriminalistiki (2004) (Vols. 1–3); Vol. 1: *Obscheteoreticheskie voprosyi. Kriminalisticheskaya tehnika. Kriminalisticheskaya taktika*. O. N. Korshunovoy i A. A. Stepanova (Eds.). Sankt-Peterburg: Yuridicheskij tsentr Press [in Russian].
- Lavruhin, S. V. (1999). Sistema kriminalistiki. *Gosudarstvo i pravo*. 8, 31–36 [in Russian].
- Ljublinskij, P. I. (1910). *Predmet i znachenie uchenija o dokazatelstvah. Ocherk dokazatel'stvennago prava*. Dzh. Stifen (Ed.). Sankt-Peterburg: Senatskaja tipografija, 20 [in Russian].
- Lokar, Je (1941). *Rukovodstvo po kriminalistike* / per. S. V. Poznysheva i N. V. Terzieva. Moscow: Jurid. izdatel'stvo NKJu SSSR [in Russian].
- Manns, H. (1921). *La criminalistique (police scientifique) comme science appliqué et objet de l'enseignement. Kriminalistika, kak prikladnaja disciplina i predmet prepodavanij*. Irkutsk, part 1, № 2, 139–164.
- Schur, B. V. (2005). *Taktyka Neitralizatsii protydyi rozsliduvanniu zlochyniv, vchynenykh orhanizovanyh hrupamy*. V. Yu. Shepitko (Ed.). Kharkiv: Grif [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu. (2002). *Teoriya kriminalisticheskoy taktiki*. Kharkiv: Grif [in Russian].
- Shepitko, V. Yu. (2007). *Kryminalistychna taktyka (systemno-strukturnyi analiz)*. Kharkiv: Kharkiv yurydychnyi [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu. (2010). *Problemyi strukturovaniya kriminalisticheskoy taktiki. Izbrannye trudy*. Kharkiv: Apostil. 152–155 [in Russian].
- Shepitko, V. Yu. (2012). *Problemnyie leksii po kriminalistike (prochitannyye v Baltiyskom federalnom universitete imeni Immanuila Kanta)*. Kharkiv: Apostil [in Russian].
- Shepitko, V. Yu., Zhuravel, V. A. (2009). *Typovi systemy taktychnykh pryiomiv: problemy rozrobky ta efektyvnoho zastosuvannia. Pytannia borotby zi zlochynnistiu*. issue 17, 237–251 [in Ukrainian].
- Shtiber, V., Shneykert, G. (1925). *Prakticheskoe rukovodstvo dlya rabotnikov ugovnogo rozyiska: perevod s Nemeckogo*. Moscow: Gostehizdat [in Russian].
- Terehovich, V. N., Nimande, Je. V. (2018). *Sushhnost' kriminalisticheskoy taktiki. Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. issue 18, 35–44 [in Russian].
- Velika ukrainska yuridichna entsyklopediia*: (Vols. 1–20); Vol. 20: *Kryminalistyka, sudova ekspertyza, yurydychna psykholohiia* V. Y. Shepitko (Eds.) et al. (2018). Kharkiv [in Ukrainian].
- Veyngart, A. (1912). *Ugolovnaya taktika: rukovodstvo k rassledovaniyu prestupleniy*. Sankt-Peterburg: Vestn. Politsii [in Russian].
- Yakimov, I. N. (1925). *Kriminalistika. Rukovodstvo po ugovnoy tehnike i taktike*. Moscow [in Russian].
- Yakimov, I. N. (1929). *Kriminalistika. Ugolovnaya taktika*. 2-e izd. pererab. i dop. Moscow: NKVD RSFSR [in Russian].
- Yakushin, S. Yu. (2010). *Kriminalisticheskaya taktika: voprosyi teorii i praktiki*. Kazan: Kazan. gos. un-t [in Russian].

В. Ю. Шепитько

**ПРЕДМЕТ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ТАКТИКИ:
ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ, СОДЕРЖАНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ**

Рассмотрена история зарождения тактических начал исследования преступника в криминалистических целях и прослежено дальнейшее формирование системы научных знаний в противодействии преступности. Предпринят исторический экскурс возникновения и становления уголовной тактики и ее роли для других отраслей криминалистической тактики. Становление уголовной тактики обусловлено использованием психологических знаний применительно к сфере противодействия преступности. В генезисе криминалистической тактики к её источникам традиционно относят данные психологической науки.

Обращено внимание на изменение предмета криминалистической тактики в современных условиях, определены причины таких изменений. Содержание и структура криминалистической тактики обусловлены необходимостью обеспечения тактическими средствами различных субъектов (следователь, детектив, прокурор, следственный судья, стороны уголовного производства, суд и др.). Предложен деятельностный подход к криминалистической тактике и обоснована необходимость вычленения ее отраслей (адвокатской, судебной, следственной, розыскной). Данные криминалистики должны быть использованы не только стороной обвинения, но и стороной защиты. Приведены аргументы относительно необходимости разработки научных положений адвокатской тактики (тактики защитной деятельности или тактики профессиональной защиты по уголовным делам) и рассмотрения её в качестве отдельной отрасли криминалистической тактики. Подчеркнута также целесообразность вычленения тактики нейтрализации противодействия расследованию как структурной части криминалистической тактики.

Содержательная сторона криминалистической тактики рассмотрена с помощью ее структурных элементов (тактических приемов, систем тактических приемов, тактических комбинаций, тактических операций и др.). На содержание криминалистической тактики существенное влияние оказывают изменения в правовом поле, модель уголовного судопроизводства, «ревизию» традиционных институтов уголовного права и процесса.

Ключевые слова: криминальная тактика, криминальная психология, криминалистическая тактика, следственная тактика, судебная тактика, тенденции криминалистической тактики, средства криминалистической тактики, тактический приём, система тактических приёмов.

V. Shepitko

**SUBJECT OF CRIMINALISTICS' TACTIC: FORMATION HISTORY,
CONTENTS AND TRENDS**

The history of the emergence of tactical beginnings in the investigation of the criminal for forensic purposes is considered and the further formation of the system of scientific knowledge in countering crime is tracked. A historical excursion to the emergence and development of criminal tactics and its role for other branches of forensic tactics has been undertaken. The formation of criminal tactics is conditioned using psychological knowledge in the context of crime counteraction. In the genesis

of criminalistics tactics, the data of psychological science are traditionally attributed to its sources.

Attention is paid to changing the subject of forensic tactics in modern conditions and the causes of such changes are determined. The content and structure of forensic tactics are conditioned by the need to provide the tactical means of various subjects (investigator, detective, prosecutor, investigative judge, parties to criminal proceedings, court, etc.). The activity approach to criminalistics tactics is proposed and the necessity of isolation of its branches (advocacy, judicial, investigative, searching) is substantiated. Forensic data should be used not only by the prosecution but also by the defense. Arguments are given regarding the need to develop the scientific provisions of advocacy tactics (defense tactics or tactics of professional defense in criminal cases) and to consider it as a separate branch of forensic tactics. The expediency of separating the responding counter-investigation tactics as a structural part of criminalistics tactics was also emphasized.

The substantive side of criminalistics tactics is considered with the help of its structural elements (tactical techniques, tactical systems, tactical combinations, tactical operations, etc.). Changes in the legal field, the model of criminal proceedings, the "revision" of traditional criminal law institutions and the process have a significant impact on the content of criminalistics tactics.

Keywords: criminal tactics, criminal psychology, forensic tactics, investigative tactics, judicial tactics, trends in forensic tactics, means of forensic tactics, tactical technique, system of tactical techniques.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.02>

УДК 343.98

В. А. Журавель,

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
головний учений секретар Національної академії правових наук України,
м. Харків, Україна,

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8256-4333>,

e-mail: zhur.crim@gmail.com

МЕТОДИ В КРИМІНАЛІСТИЦІ

Розглянуто тенезу та сучасний стан наукових підходів щодо визначення методів у криміналістиці. Зазначено, що попри вагоме значення для формування методології науки криміналістики окремого вчення про її методи дотепер не створено.

З огляду на результати проведеного аналізу наукових підходів запропоновано методи в криміналістиці поділяти на два різновиди, використовуючи такі терміни: 1) методи криміналістики, тобто методи вивчення предмета дослідження цієї галузі знань, здійснення наукового пошуку; 2) криміналістичні методи, тобто ті оптимальні способи дій уповноважених суб'єктів, які є результатом проведених наукових досліджень і рекомендовані практиці.

Ключові слова: методи в криміналістиці, методи криміналістики, криміналістичні методи, класифікаційні побудови методів у криміналістиці.

Постановка наукової проблеми. Ключове місце в структурі загальної теорії криміналістики посідає вчення про її методи. І це не випадково, оскільки розвиток будь-якої науки безпосередньо залежить від обсягу і якості того інструментарію, який використовується для вивчення предмета дослідження певної галузі знань. Не є винятком із цього правила й криміналістика, науковий потенціал якої визначається тим арсеналом, що застосовується для вирішення предметних пізнавальних та практичних завдань.

Водночас дотепер у криміналістиці не сформувалося окремого вчення про методи, не існує і єдиного підходу до класифікації її методів. Учені-криміналісти висловлюють різноманітні погляди на цю проблематику.

Запровадження єдиної, уніфікованої, несуперечливої класифікаційної побудови методів у криміналістиці є необхідною умовою подальшого ефективного здійснення наукового пошуку у цій царині знань та вирішення праксеологічних завдань у діяльності судово-слідчих органів, експертних установ, оперативних підрозділів. З'ясування усталених підходів до класифікації методів у криміналістиці сприятиме остаточному формуванню сучасної наукової криміналістичної парадигми.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблемам формування основ криміналістичного вчення про методи, здійснення їх класифікації присвятили праці такі вітчизняні та зарубіжні вчені-криміналісти, як Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, О. О. Ейсман,

О. О. Ексархопуло, Г. О. Зорін, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, В. Є. Корноухов, І. М. Лузгін, Г. А. Матусовський, С. П. Мітричев, В. О. Образцов, М. В. Салтевський, М. О. Селіванов, В. Г. Танасевич, Б. М. Шавер, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та ін.¹ Проте свої пропозиції науковці, крім Р. С. Белкіна, висловлювали, головним чином, на сторінках академічних підручників з криміналістики, дослідження не мали системного характеру на монографічному рівні. У сучасній вітчизняній спеціальній літературі практично немає публікацій з розглядуваної проблематики.

Мета статті – аналіз висловлених ученими-криміналістами підходів до розв’язання проблеми класифікації методів у криміналістиці, надання власних пропозицій щодо можливості їх розподілу. При цьому концептуальним є підхід, за якого методи у криміналістиці розглядаються у двох аспектах: як засіб здійснення наукового пошуку і як його результат, тобто йдеться про методи криміналістики (наукові методи) й криміналістичні методи (практичні методи).

Викладення основного матеріалу дослідження. Проблема класифікації методів є найбільш дискусійною в загальній теорії криміналістики, яка використовує методи для пізнання закономірностей, що утворюють предмет її дослідження. Йдеться про процес вивчення передусім закономірностей механізму злочину, виникнення інформації про обставини події кримінально караного діяння та особу, що її вчинила, а також закономірностей дослідження злочину.

Уперше методи в загальній теорії криміналістики найбільш повно і точно були визначені Р. С. Белкіним в його фундаментальних працях². На думку вченого, класифікацію методів криміналістики доцільно здійснювати до трьох рівнів. Перший рівень — універсальний метод, у структурі якого виділяються: а) категорії і закони діалектичної логіки; б) формально-логічні методи пізнання (методи як традиційної, так і математичної логіки). Другий рівень — загальні (загальнонаукові) методи, до яких відносяться спостереження, вимірювання, опис, порівняння, експеримент, моделювання, математичні, кібернетичні та евристичні методи дослідження. Третій рівень — спеціальні методи, де

¹ Див.: *Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории.* Москва : Юрид. лит., 1987. С. 116–129; *Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3-х т. Т. 1: Общая теория криминалистики.* Москва : Юристъ, 1997; *Салтевский М. В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Ч.1.* Харків : Консум, Основа, 1999; *Шепітько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике.* Харьков : Оригинал, 1995; *Матусовский Г. А. Криминалистика в системе научных знаний.* Харьков : Выща школа, 1976 та ін.

² *Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории.* Москва : Юрид. лит., 1987. С. 116–129; *Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3-х т. Т. 1: Общая теория криминалистики.* Москва : Юристъ, 1997. С. 330–379.

виокремлюються: а) суто криміналістичні методи (техніко-криміналістичні, структурно-криміналістичні); б) спеціальні методи інших наук (фізичні, хімічні, соціологічні, статистичні, антропологічні, антропометричні та ін.).

У подальшому всі інші вчені-криміналісти, які зверталися до дослідження цієї проблематики, в тій чи іншій формі здійснювали інтерпретацію висловлених Р. С. Белкіним пропозицій. Так, М. В. Салтевський, поділяючи концепцію тричленної класифікації методів, виокремлював всезагальний метод, загальнонаукові методи, у тому числі логічні — аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і версія, а також окремі (спеціальні) методи з такими групами як: методи здобування інформації із особистих джерел (від людей); методи встановлення фактів під час розслідування окремих видів злочинів; методи попередження злочинів криміналістичними засобами. При цьому М. В. Салтевський наголошував, що запропоновані класифікаційні групи залишаються відкритими, що дає змогу приєднувати до них нові окремі методи криміналістики, які розробляються¹.

О. М. Коршунова і О. Б. Серова в класифікації методів криміналістики виокремлюють загальнонаукові та спеціальні, а до останньої групи відносять методи, що запозичені з інших наук, і методи, розроблені самою криміналістикою (техніко-криміналістичні та структурно-криміналістичні), підкреслюючи, що методи наукового дослідження не слід ототожнювати з методами практичної діяльності як результатом наукових розробок².

А. Ф. Волобуєв серед методів криміналістики виділяє філософські, загальнонаукові та окремонаукові. При цьому він наголошує на необхідності чітко розрізняти методи пізнання, які застосовуються криміналістом-науковцем і криміналістом-слідчим, а відтак розмежовувати методи криміналістики на: 1) методи наукового (теоретичного) пізнання; 2) методи практичного пізнання при розслідуванні злочинів³.

На думку В. Ю. Шепітька, найбільш визнаною є класифікація методів криміналістики за трьома рівнями: 1) методи діалектичної та формальної логіки; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи криміналістики, де виокремлюються методи науки криміналістики та методи практичної діяльності, які безпосередньо використовуються оперативно-розшуковими працівниками, слідчими, прокурорами,

¹ Салтевський М. В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Ч.1. Харків : Консум, Основа, 1999. С. 16–19.

² Курс криминалистики: в 3 т. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. С. 43–45.

³ Криміналістика : підручник / [В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : ХНУВС, 2011. С. 19–23.

адвокатами, суддями, джерелами формування яких є природничі та технічні науки¹.

Отже, більшість науковців є прибічниками трирівневої класифікації методів криміналістики, але з різною інтерпретацією та внутрішнім наповненням цієї класифікації певними методами.

Аналіз запропонованих у філософській та спеціальній літературі підходів до розуміння методів науки надає підстави дійти висновків, що є підґрунтям для подальших пропозицій щодо класифікації методів криміналістики:

1) метод як спосіб пізнання — це сукупність правил (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем;

2) метод ґрунтується на знанні, він, зрештою, і є знанням, трансформованим у певні принципи, правила дії. Головне призначення будь-якого наукового методу полягає в тому, щоб на основі відповідних принципів (вимог, приписів) забезпечити вирішення певних пізнавальних чи практичних проблем, прирощення знання, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів;

3) кожний метод застосовується не ізольовано, а у поєднанні з іншими. «Ядро» системи методологічного знання становить філософія, оскільки її принципи, закони і категорії визначають стратегію наукового дослідження, своєрідно втілюючись у конкретних формах;

4) філософські методи носять всезагальний характер, тобто знаходяться на вищих «поверхах» абстрагування. Вони не описуються у чітких термінах логіки та експерименту, не піддаються формалізації та математизації, а задають лише найбільш загальні регулятиви дослідження, його генеральну стратегію, але не замінюють спеціальні методи і не визначають остаточний результат пізнання прямо і безпосередньо²;

5) аналіз сучасних наукових концепцій щодо філософських методів спростовує застарілі уявлення про те, що існують тільки два методи — діалектика і метафізика, та утворює думку про множинність філософських методів, де поряд із діалектикою (Гегель, Маркс, Енгельс) існують метод трансцендентального аналізу (Еммануїл Кант), феноменологія (Гуссерль), герменевтика (Мартін Гайдеггер)³;

¹ Криміналістика : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. С. 16–19.

² Степин В. С., Елсуков А. И., Голдберг Ф. И. Методы научного познания / Гуманитарная энциклопедия: концепты. Центр гуманитарных технологий, 2002–2019 (последняя редакция: 23.04.2019). URL : <https://gtmarket.ru/consept/6874> (дата звернення 24.06.2019).

³ Філософські методи : підручники онлайн. URL : textbooks.net.ua/content/view/5130/45/ (дата звернення 24.06.2019).

б) загальнонаукові методи використовуються у різних галузях знань, мають універсальний характер, забезпечують пізнання навколишнього світу і супроводжують будь-яку діяльність. Саме ці методи, необхідні для раціонального пізнання буття та його конкретних видів, служать цілям здійснення правильного абстрактного мислення. При цьому треба відмежовувати філософські методи від формально-логічних. Як справедливо зазначав І. Д. Андрєєв, формально-логічний метод у відомому розумінні також є всезагальним, оскільки він застосовується у будь-якому пізнавальному процесі. Але це зовсім не означає, що він до певної міри тотожний діалектичному методу пізнання. Справа в тому, що закони діалектики, як відомо, є не тільки законами мислення, а й законами буття, закони ж формальної логіки є тільки законами мислення, законами зв'язку думок у судженнях¹. Також, на нашу думку, попри певні критичні зауваження, у системі загальнонаукових методів доцільно виокремлювати методи емпіричного та теоретичного дослідження. Так, дійсно можна погодитися з опонентами стосовно того, що в «чистому вигляді» не існують ані теоретичні, ані емпіричні методи. Методи емпіричного дослідження ніколи не реалізуються «в сліпу», а завжди теоретично навантажені, спрямовуються певними концептуальними ідеями. Як указував Р. С. Белкін, будь-який емпіричний метод потребує осмисленої людської діяльності, логічної постановки завдання і обробки отриманих результатів². Але це ні в якому разі не свідчить про те, що у відповідних класифікаційних побудовах вони не можуть бути подані диференційовано;

7) окремонаукові (спеціальні) методи — це методи технічних, природничих та соціогуманітарних наук, які використовуються в одній чи в декількох споріднених за предметом дослідження галузях знань або розроблені в конкретній галузі знань власні пізнавальні інструментарії. За природою походження вони можуть бути запозичені або трансформовані до певної сфери досліджень або спеціально розроблені (власнонаукові).

Спираючись на наведені відправні положення, можна запропонувати таку структуру методів криміналістики:

1. Філософські методи.

2. Загальнонаукові методи пізнання:

а) методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент, порівняння, опис, вимірювання);

б) методи теоретичного дослідження (формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетико-дедуктивний метод, сходження від абстрактного до конкретного);

¹ Андрєєв І. Д. О методах научного познания. Москва : Наука, 1964. С. 86.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3-х т. Т. 1: Общая теория криминалистики. Москва : Юрист, 1997. С. 345.

в) загальнологічні методи (аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, системний підхід, імовірно-статистичний метод).

3. Окремонаукові (спеціальні) методи, тобто запозичені, трансформовані до сфери криміналістичних досліджень методи технічних, природничих та соціогуманітарних наук або розроблені в галузі криміналістичних знань власні пізнавальні інструментарії.

При цьому слід зазначити, що з огляду на те, що криміналістика є окремою галуззю знань, то її власні методи щодо загальної класифікації методів пізнання можуть визначатися як окремонаукові. Водночас у класифікації методів криміналістики їх бажано визначати як спеціальні (власнокриміналістичні), підкреслюючи тим самим своєрідність цих пізнавальних засобів щодо сфери криміналістичних досліджень.

Серед загальнонаукових методів, які безумовно пронизують усі напрями криміналістичних досліджень, особливо необхідно виокремити ті, що становлять основу для формування нових, сучасних пізнавальних підходів. Ідеться передусім про формалізацію, системний, структурно-функціональний (структурний) та імовірно-статистичний методи. Так, формалізація як відображення змістовного знання у знаково-символічному вигляді з метою виключення можливості для неоднозначного його розуміння слугує основою для впровадження в криміналістику основ алгоритмізації та програмування¹. На базі системного підходу розроблено криміналістичну систематику² і здійснено побудову системи тактичних прийомів³. Структурний метод став підґрунтям для формування криміналістичної характеристики злочинів, а ймовірно-статистичний — для з'ясування характеру взаємовідносин між її елементами⁴.

Щодо окремонаукових (спеціальних) методів, то саме криміналістиці серед усіх наук правового циклу відведено функцію з трансформації, творчого перероблення і адаптації доробок різних галузей знань для створення нового наукового продукту і його впровадження у юриспруденцію. За образним висловом Р. С. Белкіна, криміналістика забезпечує «експансію» природничих і технічних наук у судочинство⁵.

¹ Журавель В. А. Проблеми алгоритмізації та програмування розслідування злочинів. *Вісн. Акад. прав. наук України*. Харків : Право, 2008. № 2(53). С. 191–200; Хань О. О. Теоретичні основи планування та програмування слідчих (розшукових) дій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.

² Головин А. Ю. Криминалистическая систематика. Москва : ЛексЭст, 2002. 336 с.

³ Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. Харьков : Оригинал, 1995. 200 с.

⁴ Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособ. Харьков : Юрид. ин-т, 1985. 92 с.

⁵ Белкин Р. С. Курс криминалистики: учеб. пособие для вузов. 3-е изд., дополненное. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. С. 152.

При цьому «залучення до криміналістики даних інших галузей знань, — зазначав Г. А. Матусовський, — не є самоціллю. Цей процес спрямований на досягнення більш високого ступеня точності її наукових досліджень і практичної діяльності по розкриттю і розслідуванню злочинів»¹. Так, на базі фундаментальних досліджень фізики, хімії, мікробіології, механіки створені і функціонують такі напрями у криміналістиці, як оптична, ультрафіолетова, інфрачервона, люмінесцентна, електронна, рентгенівська, атомна мікроскопія, застосовуються емісійний, спектральний, лазерний, хроматографічний, титриметричний аналіз тощо². Сучасні соціологічні методи, — якісний і кількісний аналіз документів (контент-аналіз), опитування (анкетування, інтерв'ювання), складають основу для здійснення криміналістами узагальнення матеріалів емпіричних спостережень і формулювання на цій підставі відповідних практичних рекомендацій. До методів прогностики криміналісти звертаються з метою створення та реалізації положень криміналістичної теорії прогнозування³. Антропологічні та антропометричні методи використовуються під час дослідження проблем огляду живих осіб, трупів, а психологічні — для формулювання рекомендацій щодо встановлення психологічного контакту з учасниками кримінального процесу.

У криміналістиці розроблені й власні пізнавальні інструментарії, специфіка яких визначається своєрідністю об'єктів і предмета дослідження. До цього рівня можна віднести методи: конструювання криміналістичних версій (версіювання); моделювання обстановки місця події; ідентифікації особи за ідеальними слідами; встановлення кореляційних залежностей між елементами криміналістичної характеристики й побудови на цій підставі типових версій стосовно особи злочинця та ін. Пропонуючи останній метод, В. Л. Синчук зазначає, «його сутність полягає в тому, що аналіз взаємозв'язків між елементами криміналістичної характеристики дозволяє на основі дедукції зробити припущення щодо наявності ще не відомих фактів, які мають відношення до події злочину. Іншими словами, виявлення в ході розслідування будь-якого елемента системи з тим чи іншим ступенем імовірності може вказувати на існування іншого, ще не встановленого елемента й визначати напрямки та засоби його пошуку. Саме в можливості розкриття конкретного злочину із використанням узагальнених даних про раніше розслідувані аналогічні злочини і полягає практичне інструментальне значення як самої криміналістичної

¹ Матусовский Г. А. Криминалистика в системе научных знаний. Харьков : Выща школа, 1976. С. 11.

² Основы естественно-научных знаний для юристов / под ред. проф. Е. Р. Росинской. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 600 с.

³ Журавель В. А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування. Харків : Право, 1999. 304 с.

характеристики, так і методу встановлення кореляційних залежностей між її елементами»¹.

Поряд з методами криміналістики виступають криміналістичні методи як результат теоретичних та емпіричних досліджень і способи оптимізації діяльності уповноважених суб'єктів щодо збирання, дослідження та використання доказової інформації у кримінальному провадженні. У судово-слідчій, експертній, оперативно-розшуковій та інших видах юридичної практики криміналістичні методи реалізуються поряд із криміналістичними прийомами та засобами.

Усі розроблені наукою та запропоновані практиці криміналістичні методи мають відповідати таким вимогам:

1) законності — базування на нормах чинного законодавства, передусім кримінального процесуального;

2) науковості — розроблення з урахуванням сучасних досягнень науки і техніки;

3) детермінованості — обумовленість специфікою об'єктів пізнання, закономірностями предмета дослідження;

4) результативності та надійності — можливість забезпечення надання позитивного результату з високим ступенем імовірності;

5) економічності — витрати на створення мають бути меншими, ніж досягнуті результати;

6) якісності та доступності — зрозумілість і доступність кожному підготовленому фахівцю;

7) відтворюваності — можливість використання необмеженої кількості разів.

Серед криміналістичних методів можна виокремити такі групи: методи збирання, фіксації та дослідження доказової інформації (фізичні та хімічні методи виявлення невидимих слідів пальців рук, електролітичні методи відновлення зниклих знаків на металевих об'єктах, методи встановлення слабовидимих та невидимих текстів); методи застосування криміналістичної та спеціальної техніки (методи судової фотографії); методи проведення окремих слідчих (розшукових) дій (концентричний та ексцентричний методи огляду місця події); методи висування і перевірки слідчих, судових, експертних версій та побудови прогностичних моделей та ін.

Висновки. У криміналістиці функціонує складна, динамічна, субординована система чисельних методів різних рівнів, сфер дії, спрямування, які реалізуються з урахуванням конкретних умов і предмета дослідження. При цьому концептуальним має бути підхід, за яким методи у криміналістиці розглядаються у двох аспектах: як засіб здійснення наукового пошуку і як його результат, тобто це методи

¹ Синчук В. Л. Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, проф. В. А. Журавля. Харків : Харків юридичний, 2005. С. 94.

криміналістики (наукові методи) і криміналістичні методи (практичні методи).

Під методами криміналістики слід розуміти розроблену науковцями збалансовану систему принципів та імперативів, правил та норм, операцій та процедур здійснення емпіричних та теоретичних рівнів дослідження, що дозволяє отримувати нове знання, його перевірку та підтвердження в процесі вирішення відповідних предметно-пізнавальних завдань.

Криміналістичні методи — це розроблена шляхом теоретичних і емпіричних досліджень сукупність способів оптимального здійснення слідчої, судової, експертної, оперативно-розшукової діяльності, спрямованих на отримання інформації стосовно механізму злочину, його обставин та особи, що його вчинила.

References

- Andreev, Y. D. (1964). O metodakh nauchnoho poznanyia. Moskva: Nauka [in Ukrainian].
- Belkyn, R. C. (1997). Kurs krymynalystyky: v 3-kh t. T. 1: Obshchaia teoriya krymynalystyky. Moskva: Yuryst [in Russian].
- Belkyn, R. S. (1987). Krymynalystyka: problemy, tendentsyy, perspektivy. Obshchaia y chastnye teoryy. Moskva: Yuryd. Lyt [in Russian].
- Belkyn, R. S. (2001). Kurs krymynalystyky: ucheb posobyе dlia vuzov. 3-e yzd., dopolnennoe. Moskva: YuNYTY-DANA, Zakon y pravo [in Russian].
- Filosofski metody : pidruchnyky onlain. URL : [textbooks.net.ua/ content/view/5130/45/](http://textbooks.net.ua/content/view/5130/45/) (data zvernennia 24.06.2019) [in Russian].
- Holovyn, A. Yu. (2002). Krymynalystycheskaia systematyka. Moskva: LeksEst [in Russian].
- Kolesnychenko, A. N., Konovalova, V. E. (1985). Krymynalystycheskaia kharakterystyka prestuplenyi : ucheb. posob. Kharkov : Yuryd. yn-t [in Russian].
- Kryminalistyka : pidruchnyk (2011). / [V. D. Bernaz, V. V. Biriukov, A. F. Volobuiev] ; za zah. red. A. F. Volobuieva. Kharkiv : KhNUVS [in Ukrainian].
- Kryminalistyka : pidruchnyk : u 2-kh t. T. 1. (2004). / [V. Yu. Shepitko, O. N. Korshunovoi y A. A. Stepanova. Sankt-Peterburh : Yurydycheskyi tsentr Press [in Ukrainian].
- Kurs krymynalystyky: v 3 t. T. 1. (1999). Obshcheteoretycheskye voprosy. Krymynalystycheskaia tekhnika. Krymynalystycheskaia taktyka / pod red. E. R. Rossynskoi. Moskva: NORMA-YNFRA-M [in Russian].
- Matusovskyi, H. A. (1976). Krymynalistyka v systeme nauchnykh znanyi. Kharkov : Vyshcha shkola [in Russian].
- Osnovy estestvenno-nauchnykh znanyi dlia yurystov (2019) / pod red. prof. V. A. Zhuravel, V. O. Konovalova] ; za red. V. Yu. Shepitka. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
- Saltevs'kyi, M. V. (1999). Kryminalistyka: pidruchnyk: u 2 ch. Ch.1. Kharkiv : Konsum, Osnova [in Ukrainian].
- Shepytko, V. Yu. (1995) Teoretycheskye problemy systematyzatsyy taktycheskykh pryemov v krymynalystyke. Kharkov : Oryhynal [in Russian].
- Stepyn, V. S., Elsukov, A. Y., Holdberh, F. Y. (2019). Metody nauchnoho poznanyia / Humanytarnaia entsyklopedyia: kontsepty. Tsentр humanytarnykh tekhnolohyi,

- 2002–2019 (posledniaia redaktsiia: 23.04.2019). URL : <https://gtmarket.ru/cosept/6874> (data zvernennia 24.06.2019) [in Russian].
- Synchuk, V. L. (2005). Rozsliduvannia vbyvstv: shliakhy vdoskonalennia : monohrafiia / za red. d-ra yuryd. nauk, prof. V. A. Zhuravlia. Kharkiv : Kharkiv yurydychnyi [in Ukrainian].
- Zhuravel V. A. (1999). Problemy teorii ta metodolohii kryminalistychnoho prohnozuvannia. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].

В. А. Журавель

МЕТОДЫ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Рассмотрены генезис и современные научные подходы к определению методов в криминалистике. Отмечено, что несмотря на важное значение для формирования методологии науки криминалистики самостоятельного учения о ее методах к настоящему времени не создано. Наоборот, учеными предлагаются различные определения и классификационные построения методов этой науки. Наблюдается не всегда оправданное деление методов криминалистики на методы научных исследований и методы практической деятельности. Подчеркнуто, что единое, унифицированное, непротиворечивое классификационное построение методов в криминалистике следует рассматривать как необходимое условие дальнейшего эффективного осуществления научного поиска в этой сфере знаний и решения праксиологических задач в деятельности судебно-следственных органов, экспертных учреждений, оперативных подразделений. Единые подходы к классификации методов в криминалистике содействуют окончательному формированию современной научной криминалистической парадигмы.

Учитывая результаты анализа научных подходов, предложено методы в криминалистике разделять на два вида, используя такие термины: 1) методы криминалистики, то есть методы изучения предмета исследования этой сферы знаний, осуществления научного поиска; 2) криминалистические методы, то есть те оптимальные способы действий уполномоченных субъектов, полученные в результате проведенных научных исследований и рекомендованные практике. Методы криминалистики целесообразно группировать применительно к таким уровням: философские, общенаучные (методы эмпирического исследования, методы теоретического исследования, общелогические методы), частнонаучные (специальные) — заимствованные, трансформированные, собственно криминалистические. В свою очередь криминалистические методы можно разделить на методы сбора, фиксации и исследования доказательственной информации; применения криминалистической и специальной техники; проведения отдельных следственных (розыскных) действий; конструирования и проверки следственных, судебных, экспертных версий и построения прогностических моделей и т. п. Указанное свидетельствует о том, что в криминалистическом научном познании функционирует сложная, динамичная, субординированная система многочисленных методов различных уровней, сфер действий, направленности, реализуемых с учетом конкретных условий и предмета исследования. При этом система открыта и постоянно пополняется новыми методами как результат их развития и обновления.

Ключевые слова: методы в криминалистике, методы криминалистики, криминалистические методы, классификационные построения методов в криминалистике.

V. Zhuravel

METHODS IN CRIMINALISTICS

The genesis and current condition of scientific approaches to defining methods in criminalistics are considered. It is noted that, despite the significant importance for the formation of the methodology of criminalistics science, no separate doctrine of its methods has been created yet. Conversely, scientists offer different definitions and classification constructions of methods of this science. There is not always a justifiable division of criminalistics methods into research methods and methods of practical activity. It is emphasized that the introduction of a single, unified, consistent classification of methods in criminalistics science is a prerequisite for the further effective scientific research in this area of knowledge and the solution of praxeological tasks in the activity of judicial investigative bodies, expert institutions, operational units. Finding out established approaches to the classification of methods in science of criminalistics will contribute to the final formation of the modern scientific criminalistics paradigm.

In view of the results of the analysis of scientific approaches, it is proposed to divide the methods in forensics into two varieties, using the following terms: 1) methods of criminalistics that means methods of studying the subject of research of this field of knowledge, carrying out scientific research; 2) criminalistics methods, that is, the optimal methods of action of authorized subjects that are the result of the conducted research and recommended for practical use. Methods of criminalistics should be grouped into the following levels: philosophical, general scientific (methods of empirical research, methods of theoretical research, general logical methods), separate scientific (special) (borrowed, transformed, especially criminalistics). In turn, forensic methods can be divided into: methods of collecting, recording and investigating evidence; methods of using forensic and special techniques; methods of conducting individual investigative (search) actions; methods of designing and testing investigators, court, expert versions and construction of forecasting models, etc. The above points out that in the forensic scientific knowledge there is a complex, dynamic, subordinated system of numerous methods of different levels, spheres of action, directions, which are realized taking into account specific conditions and subject of research. At the same time, this system is open and constantly updated with new methods as a result of their development and renewing.

Keywords: methods in criminalistics, methods of criminalistics, criminalistics methods, classification constructions of methods in criminalistic.

Надійшла до редколегії 25.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.03>

УДК 348.98

В. М. Шевчук,доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна,ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8058-3071>,

e-mail: Shevchuk_viktor@ukr.net

КРИМІНАЛІСТИЧНА СИТУАЛОГІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ

Досліджуються проблеми формування наукової концепції тактичних операцій та її взаємозв'язку із криміналістичною ситуалогією. Обґрунтовується, що на сучасному етапі розвитку криміналістики досить актуальною й важливою є проблема розробки окремої криміналістичної теорії тактичних операцій із урахуванням положень криміналістичної ситуалогії. Доведено, що дослідження криміналістичної ситуалогії відкривають нові перспективи і можливості для успішного формування наукової концепції тактичних операцій і реалізації її положень у практичній діяльності. Запропоновано перспективні напрями подальших наукових розробок зазначеної проблематики.

Ключові слова: криміналістична ситуалогія, ситуаційний підхід у розслідуванні злочинів, тактичні операції, слідча та судова ситуація, ситуаційна обумовленість тактичних операцій, концепція тактичних операцій, криміналістична теорія тактичних операцій.

Постановка наукової проблеми. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та процеси реформування кримінального процесуального законодавства передбачають запровадження ефективної системи протидії кримінальним правопорушенням, вжиття невідкладних заходів, спрямованих на вдосконалення слідчої та судової діяльності, що ґрунтуються на новітніх досягненнях науки й техніки. Серед таких засобів особливої уваги заслуговують різноманітні тактико-криміналістичні комплекси. Саме вони виступають ефективним засобом реалізації методів досудового розслідування й судового провадження, вирішення окремих тактичних завдань і створення відповідних умов для оптимізації діяльності слідчого, прокурора, суду. Все це свідчить про важливість і своєчасність теоретичного обґрунтування й розроблення наукової концепції тактичних операцій, її взаємозв'язку із криміналістичною ситуалогією та подальшого впровадження таких наукових розробок у практичну діяльність щодо розслідування злочинів і судового розгляду матеріалів кримінальних проваджень.

Сьогодні простежується поступовий процес формування відповідної наукової концепції тактичних операцій, її взаємозв'язку із криміналістичною ситуалогією, яка трансформується у самостійну криміналістичну теорію (вчення), що істотно збагачує науковий потенціал криміналістики та практику ефективної протидії сучасним злочинним проявам. Тому на сучасному етапі розвитку криміналістики

досить актуальною й важливою є проблема розроблення окремої криміналістичної теорії тактичних операцій із урахуванням положень криміналістичної ситуалогії. Такого роду дослідження відкривають нові перспективи і можливості для успішного формування наукової концепції тактичних операцій і реалізації її положень у практичній діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розроблення теоретичних засад формування та реалізації тактичних операцій внесли відомі вчені-криміналісти: В. П. Бахін, Р. С. Белкін, А. В. Дулов, В. А. Журавель, І. М. Комаров, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський, В. О. Образцов, О. О. Чебуренков, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітько, В. І. Шиканов, Б. В. Щур та ін.¹. Водночас існує низка теоретичних та практичних проблем формування концепції тактичних операцій, яка залишається нерозробленою або належить до дискусійних. Крім того, простежуються тенденції відставання теоретичних розробок від практики застосування тактичних операцій у кримінальному провадженні. На даний час також дискусійними залишаються питання, які є визначальними у формуванні криміналістичної теорії тактичних операцій, у тому числі й проблема розробки зазначеної наукової концепції з урахуванням положень криміналістичної ситуалогії.

Розглядаючи проблеми розроблення й реалізації тактичних операцій та їх ситуаційної обумовленості під час розслідування злочинів, слід враховувати основні положення теорії слідчих ситуацій, які є відносно проблематики тактичних операцій «більш загальними»². У зв'язку з цим заслуговують на увагу концептуальні положення криміналістичної ситуалогії і пропозиції щодо віднесення її до загальної теорії криміналістики (С. В. Веліканов, Т. С. Волчецька, С. Е. Воронін, Л. Я. Драпкін, Д. В. Кім, Г. А. Матусовський, М. П. Яблоков та ін.)³.

¹ Бахін В. П. Следственная ситуация и тактическое решение. Специализированный курс криминалистики : учебник. Киев : НИ и РИО КВШ МВД, 1987. С. 198–202; Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики : учеб. пособие. Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993; Дулов А. В. Тактические операции. Криминалистика : учеб. пособие / А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин и др. ; под. ред. А. В. Дулова. Минск : НКФ «Экоперспектива», 1996; Журавель В. А. Розслідування крадіжок. Криміналістика : підручник: у 2 т. Т. 2 / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель, В. М. Шевчук та ін. / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019; Образцов В. А. Криминалистическое учение о тактической операции. Криминалистика / под ред. проф. В. А. Образцова. Москва : Юрист, 1995; Чебуренков А. А. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики. Москва : Юрлитинформ, 2008; Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007 та ін.

² Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики. Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993. С. 70.

³ Волчецькая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография ; под ред. Н. П. Яблокова. Калининград : Изд-во Калининград. ун-та, 1997; Волчецькая Т. С., Яблоков Н. П. Предпосылки формирования криминалистической ситуалогии. Вестн. Моск. ун-та. Серия 11. Право. 1997. № 3. С. 41–50; Воронин С. Э.

На нашу думку, таке розуміння сучасного стану теорії слідчих ситуацій відбиває її методологічне значення для криміналістики в цілому та дозволяє чітко визначити місце цієї теорії у системі криміналістичної науки. Як свідчать результати наукових досліджень, ситуаційний підхід є характерним для всіх розділів криміналістики і в кожному з них слідчим (судовим) ситуаціям надається особливе значення для більш глибокого аналізу закономірностей, які вивчаються, розробки криміналістичних рекомендацій, адаптованих до конкретних умов діяльності¹. Зазначені обставини зумовлюють необхідність комплексного підходу до дослідження зазначеної проблематики та вимагають фундаментальних напрацювань і подальших наукових розробок.

Метою статті є дослідження проблем формування наукової концепції тактичних операцій, її взаємозв'язку з криміналістичною ситуацією та подальшого впровадження таких наукових розробок у практичну діяльність щодо розслідування злочинів і судового розгляду матеріалів кримінальних проваджень. Висновки та результати дослідження спрямовані на розроблення та удосконалення окремих положень криміналістичної теорії тактичних операцій, специфіки побудови таких організаційно-тактичних засобів та практики їх реалізації у кримінальному провадженні. Слідчі та судові ситуації розглядаються як вирішальні детермінуючі чинники побудови тактичних операцій, які безпосередньо впливають на практику застосування таких операцій.

Викладення основного матеріалу дослідження. Для формування теоретичної концепції тактичних операцій і здійснення в практичній діяльності її положень особливого значення набуває ситуаційний підхід, який надає можливість використовувати в слідчій та судовій діяльності інформацію узагальненого характеру, що є найбільш адекватною для вибору й адаптації типових тактичних рішень, що забезпечують оптимальне провадження у кримінальній справі. Дійсно, саме за рахунок визначення слідчих (судових) ситуацій, здійснення їх типізації, формулювання щодо них тактичних завдань і оптимальних засобів їх вирішення можна істотно підняти рівень наукових розробок у теорії тактичних операцій.

Дослідження слідчої ситуації як визначального чинника-детермінанта тактичної операції має охоплювати, на нашу думку, три такі

Проблемно-поисковые следственные ситуации и установление истины в уголовном судопроизводстве : монография. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2001; *Драпкин Л. Я.* Основы теории следственных ситуаций. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1987; *Ким Д. В.* Теоретические и прикладные аспекты криминалистических ситуаций : монография / под ред. проф. В. К. Гавло. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2008; *Матусовський Г. А.* Ситуаційний підхід до розслідування злочинів. *Криміналістика. Криміналістична тактика та методика* : підруч. для вузів / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 1998. С. 165–170 та ін.

¹ *Волчецкая Т. С., Яблоков Н. П.* Предпосылки формирования криминалистической ситуологии. *Вестн. Моск. ун-та. Серия 11. Право.* 1997. № 3. С. 43–44.

аспекти: 1) визначення поняття слідчої ситуації; 2) з'ясування складу компонентів слідчої ситуації і впливу кожного з них на процес побудови тактичних операцій; 3) визначення можливостей типізації слідчих ситуацій до певних етапів досудового розслідування та судового провадження з метою виокремлення тактичних завдань і засобів їх вирішення.

У спеціальній літературі слідча ситуація визначається як сукупність умов, у яких на даний момент здійснюється розслідування, тобто обстановка, в якій відбувається процес доказування, і яка визначається наявністю або відсутністю належних фактичних даних, що зумовлюють систему безпосередніх завдань і напрямів діяльності слідчого¹. Разом із тим серед учених-криміналістів відсутня єдність поглядів стосовно поняття слідчої ситуації, а тим більше такої нової категорії як «судові ситуації». Її визначають як сукупність умов, у яких на даний момент здійснюється розслідування²; як сукупність обставин у справі, яка може бути сприятливою чи несприятливою для будь-яких висновків і дій слідчого³; як сукупність фактичних даних, що відображають істотні риси події⁴; як стан розслідування злочину, який визначається наявністю (відсутністю) доказової та оперативної інформації про обставини предмета доказування і компоненти криміналістичної характеристики, що зумовлює систему безпосередніх завдань і напрям розслідування⁵; як ступінь інформаційної обізнаності про злочин, а також стан процесу розслідування на будь-який визначений момент часу й оцінка якого дозволяє слідчому прийняти найбільш доцільні у справі рішення⁶.

Сьогодні у криміналістичній літературі також існують різні підходи до визначення структури слідчої ситуації. Так, на думку В. О. Образцова, у зміст слідчої ситуації входять інформаційні,

¹ Журавель В. А. Ситуація слідча. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. : В.Ю. Шепітько (голова) та ін. : Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави та права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. С. 743–744.

² Белкин Р. С. *Очерки криминалистической тактики* : учеб. пособие. Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993. С. 67.

³ Герасимов И. Ф. *Принципы построения методики раскрытия преступлений. Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования*. Москва : Юрлит, 1973. С. 82.

⁴ Гавло В. К. *О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц. Вопросы криминалистической методологии, тактики, методики расследования*. Москва, 1973. С. 90.

⁵ Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. *Криминалистическая характеристика преступлений* : учеб. пособие. Харків : Юрид. ин-т, 1985. С. 64.

⁶ Волчецкая Т. С. *Криминалистическая ситуалогия* : монография под ред. Н. П. Яблокова. Калининград : Калининград. ун-т, 1997. С. 46.

криміналістичні, психологічні, матеріально-технічні, кадрові, правові компоненти¹. І. О. Возгрін у структурі слідчої ситуації виділяє такі компоненти: специфіку вчиненого злочину, особливості інформації про подію злочину, її повноту, достовірність і відносність, зміст проведеного до визначеного моменту часу розслідування, його результати, а також умови розслідування, тобто рівень наукової організації й управління даного слідчого апарату, ступінь забезпеченості криміналістичними і спеціальними засобами, зайнятість слідчого та ін.²

Аналізуючи структурні компоненти слідчої ситуації, Т. С. Волчецька пропонує розділити їх на три основні групи, зокрема: 1) чинники, що стосуються події, яка розслідується, і визначають ступінь достовірності та повноту інформаційної моделі події, що розслідується, до моменту оцінювання слідчої ситуації; 2) чинники, що характеризують саму систему розслідування, її процесуальний, тактичний стани, психологічні взаємовідносини учасників попереднього розслідування тощо; 3) чинники, що стосуються зовнішнього середовища, в якому проводиться розслідування, і визначають так звану слідчу обстановку³.

Розмаїття підходів до визначення поняття і структури слідчої ситуації надало підстави В. П. Бахіну розглядати цю криміналістичну категорію у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні слідча ситуація являє собою сукупність умов, які найбільш повно характеризують і відбивають усе, що впливає і може впливати на розслідування злочину, зумовлюючи його особливості. У вузькому розумінні слідча ситуація визначається як сукупність інформаційних даних, що характеризують стан (обстановку) розслідування на певному етапі⁴.

У криміналістичній теорії здійснювалися спроби щодо класифікації слідчих ситуацій. Так, Р. С. Белкін і М. П. Яблоков усі слідчі ситуації поділяють на сприятливі та несприятливі для розслідування⁵. Іншими вченими-криміналістами пропонувався розподіл слідчих ситуацій на типові й специфічні; початкові, проміжні й кінцеві;

¹ Образцов В. А. Криминалистика : учеб. пособие. Москва : Юрист, 1995. С. 56.

² Возгрин И. А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в системе частных методов расследования. Следственная ситуация. Москва : МВШ МВД СССР, 1985. С. 68.

³ Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия: монография; под ред. Н. П. Яблокова. Калининград : Калининград. ун-т, 1997. С. 146.

⁴ Бахин В. П. Следственная ситуация и тактическое решение. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): учебник. Киев : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. С. 196–197.

⁵ Белкин Р. С., Яблоков Н. П. Понятие и структура следственной ситуации. Криминалистика социалистических стран / под. ред. В. Я. Колдина. Москва : Юрид. лит., 1986. С. 162–163.

безконфліктні та конфліктні¹. Л. Я. Драпкін виокремлює прості та складні слідчі ситуації. Залежно від кількості, характеру та змісту формуючих чинників усі складні ситуації науковець диференціює на такі класифікаційні групи: проблемні (характеризуються суперечністю між знанням і незнанням, специфічним співвідношенням відомого та невідомого, при якому шукане не надано та безпосередньо у вихідних даних не міститься, але перебуває у неоднозначному можливому зв'язку з уже встановленими фактами, що якоюсь мірою обмежують і спрямовують пошук рішення); конфліктні (особливий стан системи міжособистісних відносин двох або більшої кількості учасників кримінального процесу, що мають протилежні інтереси і прагнуть досягти різних цілей в умовах інформаційної невизначеності, яка виникає у зв'язку з планами й намірами суперника); тактичного ризику (визначається як специфічне співвідношення між можливими способами дій слідчого, спрямованими на досягнення наміченої мети і неоднозначними, негарантованими результатами їх реалізації); організаційно неупорядковані (співвідношення істотних організаційно-управлінських труднощів процесу розслідування і недостатніх на даний момент для їх подолання об'єктивних та суб'єктивних можливостей (ресурсів) слідчого); комбіновані (їм одночасно або у різних сполученнях можуть бути притаманні риси проблемності, конфліктності, тактичного ризику й організаційної неупорядкованості) або змішані ситуації².

Крім того, «стандартність», повторюваність слідчих ситуацій і, відповідно, шляхів вирішення створюють передумови для їх типізації³. Вирішення типових ситуацій і розроблення на цій основі рекомендацій з методики розслідування окремих видів злочинів, у тому числі формування тактичних операцій, необхідні для визначення напрямку подальшого розслідування, правильної побудови та перевірки слідчих версій, виявлення обставин, що мають значення для справи, обрання комплексу та черговості слідчих дій⁴. При цьому типові слідчі ситуації являють собою «результат наукового узагальнення слідчої практики», «найвищий ступінь наукової абстракції», «ситуацію, в інформаційній структурі якої переважають загальні риси, що часто повторюються»⁵. У зв'язку з цим

¹ Бахин В. П. Следственная ситуация и тактическое решение // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования) : учебник. Киев : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. С. 198–202.

² Драпкин Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Москва, 1987. С. 9–11.

³ Великанов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. С. 12.

⁴ Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика и типичные следственные ситуации как важные факторы разработки методики расследования преступлений: *Вопросы борьбы с преступностью*. 1979. Вып. 30. С. 121.

⁵ Васильев А. Н., Яблоков Н. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. Москва : Изд-во МГУ, 1984. С. 139.

В. Ю. Шепітько слушно зазначає, що стосовно типових ситуацій можна намітити певний спосіб дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дає змогу не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, а й обирати такі тактичні прийоми (тактичні комбінації), що є найбільш оптимальними¹.

Варто враховувати, що типізувати слідчі ситуації можна головним чином за одним із основних компонентів. Зазвичай як така умова обирається наявність інформації про подію злочину та його учасників. Типовими вважаються ті ситуації, з якими стикається слідчий на початковому чи наступному етапі розслідування злочину залежно від повноти вихідних даних. Типові слідчі ситуації істотно відрізняються від того, в яких умовах вчинено злочин: очевидності чи неочевидності. Так, під час розслідування умисних убивств виділяють такі типові вихідні ситуації початку розслідування: 1) особа потерпілого та винна особа відомі; 2) особа потерпілого відома, вбивця невідомий; 3) є підозрюваний у вбивстві, особа потерпілого невідома; 4) особа потерпілого та підозрюваного, час, місце, мотив та інші обставини вбивства невідомі². Вирізнення типових слідчих ситуацій наступного етапу розслідування можливе, якщо за основу типізації береться ставлення підозрюваного до повідомлення про підозру. З урахуванням зазначеного на цьому етапі можна вирізнити такі типові слідчі ситуації: а) підозрюваний погоджується у повному обсязі з положеннями повідомлення про підозру у вчиненні злочину; б) підозрюваний погоджується у частині викладених у повідомленні положень; в) підозрюваний не погоджується з положеннями повідомлення про підозру і не визнає своєї причетності до вчиненого кримінального правопорушення.

Необхідно зазначити, що залежно від ситуацій розслідування, деякі з тактичних операцій можуть мати наскрізний характер і вирішуватися як на початковому, так і на наступному етапі розслідування. Це залежить від вирішення (або не вирішення) тактичних завдань на певному етапі розслідування, тобто неможливо чітко прив'язувати ту чи іншу тактичну операцію до етапу розслідування злочину, оскільки здійснення такої операції передусім зумовлено відповідною слідчою ситуацією й певним проміжком часу процесу розслідування, в ході якого вирішується проміжне тактичне завдання. Так, «у випадках, коли злочинця не встановлено, або встановлено, але ще не затримано, слідчі ситуації початкового етапу переходять на наступний етап розслідування»³. Це стосується і тактичних операцій, які можуть

¹ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. С. 115.

² Ищенко Е. П. Криминалистика: краткий курс. Москва : «КОНТАКТ»: ИНФРА-М, 2003. С. 107–109.

³ Журавель В. А. Розслідування крадіжок. *Криміналістика* : підручник: у 2-х т. Т. 2 / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель, В. М. Шевчук та ін.: за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. С. 86.

бути спрямовані на виявлення злочинця, розшук викраденого, забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, профілактику злочину та ін.

Розвиваючи наведені положення, В. М. Карагодін, на наш погляд слушно зазначає, що наявність взаємозв'язку між слідчими ситуаціями з одного боку, і тактичними операціями — з іншого, надає можливість розробляти типові тактичні операції, які за рівнем узагальнення можна умовно розподілити на дві групи. Типові тактичні операції першого, більш високого рівня узагальнення розроблюються для використання їх в ситуаціях, які є типовими для злочинів різних видів. До таких операцій можна віднести комплекси дій щодо розшуку, а також викриття злочинця. Типові тактичні операції другої групи розроблюються з урахуванням криміналістичної характеристики злочинів і ситуацій, типових для їх розслідування. Названі тактичні операції є більш конкретними, оскільки конкретизуються їх завдання. Вважаємо, що вони мають плануватися на основі більш загальних операцій першого виду. Зокрема, типові операції з розпізнавання та подолання способів приховування злочинів належать до другого рівня спільності і мають розроблюватися залежно від окремих способів приховування¹.

Отже, аналіз літературних джерел та судово-слідчої практики дає підстави стверджувати, що слідча (судова) ситуація — це системне, досить складне, багатокomпонентне утворення, зміст якого складають різні умови, обставини, чинники, що визначають обстановку (стан) процесу розслідування (судового розгляду) на певному його етапі і мають значення для обрання і реалізації оптимальних прийомів, методів і засобів, у тому числі й тактичних операцій. На підтвердження висловленого свідчить той факт, що переважна більшість науковців, досліджуючи поняття тактичної операції, розглядають ситуаційну обумовленість як одну із важливих ознак цієї криміналістичної категорії. Зазначене зайвий раз засвідчує, що між слідчою (судовою) ситуацією і тактичною операцією існує глибокий генетичний зв'язок, який полягає у тому, що тактична операція формується у конкретній слідчій ситуації, залежить як від підбору засобів, так і за змістом.

При цьому упорядкування слідчих (судових) ситуацій доцільно здійснювати на підставі ситуаційного моделювання, сутність якого полягає в тому, що велика кількість конкретних ситуацій, аналогічних у якому-небудь істотному відношенні, «зливається», поєднується в одну або кілька узагальнених ситуацій, для яких і розробляються оптимальні програми ухвалення рішення і проведення практичних дій². З огляду на

¹ Карагодін В. Н. Тактические операции в деятельности по распознаванию и преодолению способа сокрытия преступления. *Тактические операции и эффективность расследования* : сб. науч. тр. Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, 1986. С. 56–59.

² Дранкин Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования. *Проблемы программирования, организации и*

зазначене, вичерпний перелік усіх утворюючих слідчу (судову) ситуацію компонентів навряд чи може бути складено, тому доцільно вказати лише на певні їх групи. Такий підхід спрощує аналіз змісту ситуації і у той же час дозволяє практичним працівникам розглянути всі значущі компоненти слідчої (судової) ситуації, визначити можливості їх оптимального використання для вирішення завдань розслідування.

При дослідженні специфіки системи «слідча (судова) ситуація — тактична операція» також необхідно виходити з того, що взаємозв'язок тактичної операції і слідчої (судової) ситуації є обопільним і має двосторонній, багаторівневий і динамічний характер. Зокрема, рішення про доцільність проведення тактичної операції приймається на основі оцінки слідчої (судової) ситуації. У подальшому структура й спрямованість тактичної операції визначається характером слідчої (судової) ситуації, яка склалася на певному етапі розслідування. При цьому комплекс процесуальних та непроцесуальних дій та заходів, які визначають структуру тактичної операції, може видозмінюватися (доповнюватися) залежно від ситуації, що склалася. Наприклад, якщо слідча ситуація, що склалася на момент розслідування, сприятлива, то ці обставини просто використовуються при застосуванні тактичної операції, а її сприятливі сторони враховуються під час планування і проведення такої тактичної операції. Якщо слідча ситуація несприятлива, то тактична операція покликана передусім змінити її в кращий бік, послабити її спрямованість, що протидіє розслідуванню, чи взагалі її усунути. Разом з тим несприятлива слідча ситуація може спонукати слідчого і до відмови від проведення тактичної операції у даний момент або взагалі. Якщо, наприклад, непродумані дії слідчого насторожили підозрюваного, то операція з затримання його і співників з речовим доказом може стати безрезультатною¹. Крім того, несприятлива слідча ситуація безпосередньо впливає на структуру тактичної операції, обмежує слідчого в обранні її елементів, не дозволяє здійснити ті чи інші слідчі дії як елементи тактичної операції².

Щодо судових ситуацій, які обумовлюють доцільність застосування тактичних операцій як засобу їх розв'язання, можна назвати такі: а) ситуація підтвердження в суді доказів, зібраних на досудовому розслідуванні; б) ситуація суперечності та неспівпадіння доказів, зібраних на досудовому розслідуванні і підтверджених в ході судового

информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. науч. сб. Уфа : Башкир. ун-т, 1989. С. 28–29.

¹ *Белкин Р. С.* Курс криминалистики : учеб. пособ. для вузов. 3-е изд., доп. Москва : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. С. 397; *Ищенко Е. П.* Криминалистика: краткий курс. Москва, 2003. С. 107–109; *Чебуренков А. А.* Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики. Москва : Юрлитинформ, 2008. С. 179–187; *Шевчук В. М.* Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації : монографія. Харків : Апостиль, 2013. С. 254–269 та ін.

² *Белкин Р. С.* Очерки криминалистической тактики. Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993. С. 70.

провадження; в) ситуація появи в ході судового провадження нових доказів, які потребують додаткової перевірки, у тому числі таким засобом, як тактична операція.

Деякі науковці¹, вказуючи на двосторонній зв'язок тактичної операції із слідчою ситуацією, зазначають, що тактичні операції реалізуються в основному в умовах конфліктної слідчої ситуації, метою якої є зміна її у найкращому для розслідування напрямі. Конфліктна ситуація обумовлює застосування конкретного комплексу (системи), «набору» узгоджених між собою дій та заходів.

Вважаємо, що такий підхід має деякі неточності і потребує певних доопрацювань. По-перше, тактичні операції проводяться під час розслідування злочинів не тільки в конфліктних ситуаціях, а й у безконфліктних. По-друге, такий поділ слідчих ситуацій є досить умовним, будь-яка безконфліктна ситуація при неправильній організації та проведенні розслідування, помилках слідчого, може перерости у конфліктну. У такому випадку можна дійти абсурдного висновку, що на початку розслідування у безконфліктній ситуації необхідності у проведенні тактичних операцій не було, але згодом слідчий перетворив таку ситуацію на конфліктну — штучно виникла необхідність у проведенні тактичних операцій. Тому такий підхід є суперечливим.

В інших випадках вчені-криміналісти зазначають, що тактичні операції проводяться у складних ситуаціях, які, як правило, характеризуються неповнотою знань про злочини, їх обставини і учасників². Зокрема, Л. Я. Дракін³ вважає, що необхідність у проведенні тактичних операцій зростає залежно від складності слідчих ситуацій. Наприклад, у ситуації тактичного ризику надійність навіть правильно вибраного способу дій суттєво знижується і залежить від випадкових, непередбачуваних чинників. У зв'язку з цим проблема підвищення ймовірності досягнення цілей стає тут ключовою, а проведення тактичних операцій — головним засобом оптимізації розслідування.

На наш погляд, слід обов'язково враховувати, чи є дійсно реальна необхідність (підстава) у тій чи іншій слідчій (судовій) ситуації проводити тактичні операції. Необхідність у проведенні тактичної операції виникає у тому разі, коли окреме, ізольоване застосування інших тактичних засобів є недостатньо ефективним для вирішення тактичного завдання, призведе до втрати інформації, пов'язано з додатковими витратами часу або матеріальних ресурсів. Особливістю тактичної

¹ *Ивченко Л. И.* Тактика контроля и записи переговоров и использование результатов этого следственного действия в расследовании преступлений. Москва : Юрлитформ, 2005. С. 66–67.

² *Карагодин В. Н.* Тактические операции в деятельности по распознаванию и преодолению способа сокрытия преступления. *Тактические операции. Эффективность расследования* : сб. науч. тр. Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1986. С. 56–59.

³ *Дракин Л. Я.* Основы теории следственных ситуаций. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1987. С. 139.

операції є те, що до її змісту входить не випадковий набір слідчих дій, а цілісний комплекс пов'язаних внутрішньою єдністю, попередньо визначених, погоджених між собою, скоординованих і цілеспрямовано здійснюваних в оптимальній послідовності дій на основі спеціальної програми¹.

Отже, слідча (судова) ситуація постійно здійснює певний управлінський вплив на будь-яку тактичну операцію. Пізнання і врахування цієї обставини дають змогу підвищити ефективність розроблюваних тактичних операцій. Тому в процедурі підготовки й прийняття рішення про проведення тактичної операції оцінка ситуації, що склалася, посідає одне із центральних місць. Недарма у криміналістичній літературі відмічається, що «правильне оцінювання слідчих ситуацій та обрання на цій основі тактики розслідування є важливими умовами цілеспрямованості слідства, прийняття науково обґрунтованих і оптимальних рішень тактичного, методичного та техніко-криміналістичного характеру»². Іншими словами, слідча (судова) ситуація обумовлює проведення тактичних операцій, які у свою чергу є засобом тактичного впливу на ситуацію з метою її зміни в кращий бік. Таким чином, тактична операція виступає специфічним тактичним засобом вирішення слідчої (судової) ситуації.

Слідча (судова) ситуація, як складне багатоаспектне утворення, об'єднує в собі не лише компоненти інформаційно-логічної, тактико-психологічної, управлінської, організаційно-технічної та матеріальної спрямованості, але й відбиває своєрідність зв'язків і відносин між ними. Комплексний аналіз цих зв'язків і відносин є важливим для правильного визначення характеру слідчої ситуації, точного вибору засобів та способів тактичного впливу на неї, але особливо він необхідний для встановлення невідомих слідству елементів у змісті конкретної ситуації.

У зв'язку з цим доцільно розглянути, як ті чи інші компоненти слідчої (судової) ситуації знаходять своє вираження при плануванні та проведенні тактичних операцій, як вони впливають на структуру тактичної операції. Криміналістичні рекомендації з підготовки і проведення тактичних операцій як складного організаційного комплексу слідчих, оперативних-розшукових та інших заходів також слід розробляти з урахуванням матеріальних, технічних та організаційних чинників, які проявляють себе у конкретній ситуації³. Зміст, масштаб, склад виконавців, тривалість, результативність операції можуть залежати, зокрема, від можливості об'єднання сил працівників різних

¹ Дулов А. В. Тактические операции. *Криминалистика* : учеб. пособие / А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин и др. ; под. ред. А. В. Дулова. Минск : НКФ «Экоперспектива», 1996. С. 13.

² Криминалистика социалистических стран / под. ред. В. Я. Колдина. Москва : Юрид. лит., 1986. С. 165.

³ Чебуренков А. А. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики. Москва : Юрлитинформ, 2008. С. 185–187.

правоохоронних органів, контролюючих структур та спеціальних служб; залучення фахівців і допоміжного технічного персоналу; використання спеціальних технічних засобів; залучення до проведення операцій постійно діючих слідчо-оперативних груп та ін.¹

Крім того, важливе значення для вдосконалення тих, що існують, та розроблення нових тактичних операцій має врахування особливостей слідчої (судової) ситуації, зокрема, таких її процесуально-тактичних компонентів, як можливість ізоляції один від одного осіб, які проходять у справі, можливість проведення конкретної слідчої (розшукової) дії або оперативно-розшукового заходу тощо. Слід також враховувати компоненти слідчої (судової) ситуації матеріального і організаційно-технічного характеру, такі як наявність комунікацій між черговою частиною і слідчо-оперативною групою, наявність засобів передавання інформації, можливість мобільного маневрування наявними силами, засобами та ін.²

У криміналістичній доктрині справедливо зазначається, що наукові дослідження проблем тактичної операції мають здійснюватися на загальному, груповому й видовому рівнях. На рівні загального підходу розглядаються поняття, наукові засади, структура, класифікація тактичної операції, історія розвитку, місце цього вчення в системі криміналістики, зв'язки з іншими галузями криміналістичного та іншого наукового знання, практикою й нормами права. Метою таких досліджень є розроблення загальної моделі тактичної операції з точки зору її системної характеристики. На груповому й видовому рівні вивчаються особливості означених типів і видів тактичних операцій, форм і можливостей реалізації отриманих знань з метою створення і застосування на практиці відповідних моделей вказаних операцій, здійснюваних для вирішення типових завдань розслідування у справах різних категорій, а також під час розслідування певних груп тих чи інших схожих видів, окремих видів і різновидів суспільно небезпечних діянь. Використання інформації, що міститься в таких моделях, дозволяє слідчим ефективно вирішувати загальні й ситуаційно зумовлені питання організації і здійснення тактичних операцій у справах щодо різних категорій злочинів³.

Вважаємо, що дослідження концептуальних основ тактичних операцій у криміналістиці необхідно спрямовувати за двома напрямками. Перший передбачає вивчення й дослідження сутності тактичних операцій, наукових та методологічних основ, історії розвитку, структури і класифікації тактичних операцій, місця цієї теорії у системі

¹ *Образцов В. А.* Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений : курс лекций. Москва, 2004. С. 211–215.

² *Чурилов С. Н.* Криминалистическая методика: история и современность. Москва : Маркетинг, 2002. С. 230.

³ *Образцов В. А.* Криминалистическое учение о тактической операции. *Криминалистика* / под ред. проф. В. А. Образцова. Москва : Юрист, 1995. С. 75.

криміналістики, взаємозв'язку з іншими галузями криміналістичного та іншого наукового знання, судово-слідчою практикою. Другий рівень — особливості формування окремих типів та видів тактичних операцій, форм і можливостей реалізації отриманих знань з метою побудови й застосування на практиці типових тактичних операцій, які проводяться для вирішення типових завдань розслідування окремих видів та груп злочинів з урахуванням положень криміналістичної ситуалогії.

Висновки. Дослідження криміналістичної ситуалогії відкривають нові перспективи і можливості для успішного формування наукової концепції тактичних операцій і реалізації її положень у практичній діяльності з виявлення, розслідування злочинів та судового розгляду матеріалів кримінального провадження. Крім того, оптимізація й підвищення ефективності протидії злочинним проявам значною мірою залежить від того, наскільки глибоко розроблені теоретичні засади формування та реалізації тактичних операцій. Розробка тактичних операцій є нагальною потребою криміналістичної теорії та слідчої практики. Це цілком закономірно, оскільки тактичні операції активізують і організовують процеси взаємодії органів правопорядку, виступають засобом реалізації методів розслідування, вирішення окремих тактичних завдань із врахуванням ситуаційного підходу. Саме тому на сучасному етапі розвитку криміналістики досить актуальною й важливою є проблема дослідження окремої криміналістичної теорії тактичних операцій із врахуванням положень криміналістичної ситуалогії. Подальші ж наукові розробки порушених питань сприятимуть збагаченню теорії криміналістики, забезпечать передумови для появи нових підходів до вирішення важливих проблем криміналістичної тактики й методики, спрямованих на підвищення ефективності розслідування злочинів та оптимізацію слідчої діяльності.

References

- Bahin, V. P. (1987). *Sledstvennaya situatsiya i takticheskoe reshenie. Specializirovannyj kurs kriminalistiki (dlya slushatelej vuzov MVD SSSR, obuchayushihhsya Na baze srednego specialnogo yuridicheskogo obrazovaniya): uchebnik*. Kiev. : NI i RIO KVSh MVD SSSR [in Russian].
- Belkin, R. S. (1993). *Ocherki kriminalisticheskoy taktiki*. Volgograd: VSh MVD RF [in Russian].
- Belkin, R. S. (2001). *Kurs kriminalistiki: ucheb. posobie dlya vuzov*. 3-e izd., dop. Moskva: YuNITI-DANA; Zakon i pravo [in Russian].
- Cheburenkov, A. A. (2008). *Obshcheteoreticheskie polozheniya i prakticheskie aspekty kriminalisticheskoy taktiki*. Moskva: Yurlitinform [in Russian].
- Churilov, S. N. (2002). *Kriminalisticheskaya metodika: istoriya i sovremennost*. Moskva: «Marketing» [in Russian].
- Drapkin, L. Ya. (1987). *Osnovy kriminalisticheskoy teorii sledstvennykh situacij* (avtoref. dis.... d-ra yurid. nauk : 12.00.09 [in Russian].
- Drapkin, L. Ya. (1987). *Osnovy teorii sledstvennykh situacij*. Sverdlovsk : Izd-vo Ural. un-ta [in Russian].

- Dulov, A. V., Gramovich G. I., Lapin A. V. i dr. (1996). *Takticheskie operacii. Kriminalistika : ucheb. posobie / pod. red. A. V. Dulova*. Minsk : NKF «Ekoperspektiva» [in Belarus].
- Gavlo, V. K. (1973). *O sledstvennoj situacii i metodike rassledovaniya hishenij, sovershaemyh s uchastiem dolzhnostnyh lic*. Voprosy kriminalisticheskoy metodologii, taktiki, metodiki rassledovaniya [in Russian].
- Gerasimov, I. F. (1973). *Principy postroenie metodiki raskrytiya prestuplenij*. Voprosy kriminalisticheskoy metodologii, taktiki i metodiki rassledovaniya. Moskva: Yurlit [in Russian].
- Ishenko, E. P. (2003). *Kriminalistika: kratkij kurs*. Moskva: Pravo [in Russian].
- Ivchenko, L. I. (2005). *Taktika kontrolja i zapisi peregovorov i ispol'zovanie rezul'tatov jetogo sledstvennogo dejstvija v rassledovanii prestuplenij*. Moskva: Pravo [in Russian].
- Karagodin, V. N. (1986). *Takticheskie operacii v deyatelnosti po raspoznavaniju i preodoleniju sposoba sokrytiya prestupleniya*. Takticheskie operacii i effektivnost rassledovaniya: sb. Nauch. tr. Sverdlovsk: Sverdlov. yurid. in-t [in Russian].
- Kim, D. V. (2008). *Teoreticheskie i prikladne aspekty kriminalisticheskikh situacij: monografiya; pod red. prof. V. K. Gavlo*. Barnaul: Izd-vo Alt. un-t [in Russian].
- Kolesnichenko, A. N., Konovalova, V. E. (1985). *Kriminalisticheskaya harakteristika prestuplenij* [ucheb. Posobie]. Yurid. in-t [in Ukrainian].
- Kriminalistika socialisticheskikh stran* (1986). / pod. red. V. Ya. Koldina. Moskva: Yurid. lit [in Russian].
- Matusovskyi H. A. (1998). Sytuatsiyni pidkhid do rozsliduvannia zlochyniv. Kryminalistyka. Kryminalistychna taktyka ta metodyka : pidruch. dlja vuziv / za red. V. Yu. Shepitka. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
- Obratcov, V. A. (1995). *Kriminalistika: ucheb. posobie*. Moskva: Yurist [in Russian].
- Shepitko, V. Yu. (2007). *Kriminalistichna taktika (sistemno-strukturnij analiz): monografiya*. H. : Harkiv yuridichnij [in Ukrainian].
- Shevchuk, V. M. (2013). *Taktichni operaciyi u kriminalistici: teoretichni zasadi formuvannya ta praktika realizaciyi: monografiya*. H. : Apostil [in Ukrainian].
- Vasilev A. N., Yablokov № . P. (1984). *Predmet, sistema i teoreticheskie osnovy kriminalistiki*. Moskva: Izd-vo MGU [in Russian].
- Velikanov, S. V. (2002). *Klasifikaciya slidchih situacij v kriminalistichnij metodici* (avtoref. dis. ... kand. yurid. nauk : 12.00.09) [in Ukrainian].
- Volcheckaya, T. S. (1997). *Kriminalisticheskaya situalogiya: monografiya ; pod red. N. P. Yablokova*. Kaliningrad: Izd-vo Kaliningrad. un-ta [in Russian].
- Volcheckaya, T. S., Yablokov, N. P. (1997). *Predposylki formirovaniya kriminalisticheskoy situalogii*. (Vestn. Mosk. un-ta. Seriya 11. Pravo. № 3). 43–44 [in Russian].
- Voronin, S. E. (2001). *Problemno-poiskovyje sledstvennyje situacii i ustanovlenie istiny v ugolovnom sudoproizvodstve: monografiya*. Barnaul : Izd-vo Alt. un-ta [in Russian].
- Vozgrin, I. A. (1985). *Kriminalisticheskie harakteristiki prestuplenij i sledstvennyje situacii v sisteme chastnyh metodik rassledovaniya*. Sledstvennaya situaciya. Moskva: MVSh MVD SSSR [in Russian].
- Yablokov, N. P. (1979). *Kriminalisticheskaya harakteristika i tipichnye sledstvennyje situacii kak vazhnye faktory razrabotki metodiki rassledovaniya prestuplenij*. Voprosy borby s prestupnostyu. Vyp. 30 [in Russian].
- Zhuravel, V. A. (2019). *Rozsliduvannya kradizhok*. Kriminalistika: pidruchnik: u 2 t. T. 2 / V. Yu. Shepitko, V. O. Konovalova, V. A. Zhuravel, V. M. Shevchuk ta in.: za red. V. Yu. Shepitka. Harkiv: Pravo [in Ukrainian].

Zhuravel, V. A. (2016). *Situaciya slidcha*. Velika ukrayinska yuridichna enciklopediya : u 20 t. Harkiv : Pravo. T. 20 : Kriminalistika, sudova ekspertiza, yuridichna psihologiya / redkol. V.Yu. Shepitko (golova) ta in. : Nac. akad. prav. nauk Ukraini; Nac. yurid. un-t im. Yaroslava Mudrogo. 2018) [in Ukrainian].

В. М. Шевчук

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ СИТУАЛОГИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ТАКТИЧЕСКИХ ОПЕРАЦИЙ

Исследуются проблемы формирования научной концепции тактических операций и ее взаимосвязи с криминалистической ситуалогией. Обосновывается, что на современном этапе развития криминалистики весьма актуальной и важной является проблема разработки отдельной криминалистической теории тактических операций с учетом положений криминалистической ситуалогии. Доказано, что следственная (судебная) ситуация оказывает непосредственное управляющее воздействие на тактическую операцию, обуславливает необходимость ее производства, определяет специфику и содержательное наполнение, поэтому в процедуре подготовки и принятия решения о проведении тактической операции оценка сложившейся ситуации занимает одно из центральных мест. Тактическая операция рассматривается как специфическое тактическое средство решения следственной и судебной ситуации. Обосновывается, что исследования криминалистической ситуалогии открывают новые перспективы и возможности для успешного формирования научной концепции тактических операций и реализации ее положений в практической деятельности. Дальнейшие исследования указанной проблематики будут способствовать обогащению теории криминалистики, обеспечат предпосылки для появления новых подходов к решению важных проблем криминалистической тактики и методики, направленные на повышение эффективности уголовного производства. Сегодня прослеживается постепенный процесс формирования соответствующей научной концепции тактических операций, ее взаимосвязи с криминалистической ситуалогией, которая трансформируется в самостоятельную криминалистическую теорию. Предложены перспективные направления дальнейших научных разработок рассматриваемой проблематики.

Ключевые слова: криминалистическая ситуалогия, ситуационный подход в расследовании преступлений, тактические операции, следственная и судебная ситуация, ситуационная обусловленность тактических операций, концепция тактических операций, криминалистическая теория тактических операций.

V. Shevchuk

THE CRIMINALISTIC SITUATION AND ITS EFFECT ON THE FORMATION OF THE CONCEPT OF TACTICAL OPERATIONS

The problems of formation of scientific concession of tactical operations and its are investigated.

The problems of formation of the scientific concentration of tactical operations and its interrelation with the forensic situation are investigated. It is substantiated that at the present stage of the development of forensics, the problem of developing a separate forensic theory of tactical operations, taking into account the provisions of the forensic situation, is very relevant and important. It is proved that the investigative (judicial) situation exerts a direct managerial influence on a tactical operation, determines the need for its production, determines the specificity and substantive

content, so in the procedure of preparing and deciding to conduct a tactical operation, the assessment of the current situation occupies one of the central places. Tactical operation is considered as a specific tactical means of solving the investigative and judicial situation. It is substantiated that studies of the forensic situation open up new perspectives and opportunities for successful formation of the scientific concept of tactical operations and implementation of its provisions in practical activity. Further researches of these issues will contribute to the enrichment of forensic theory, will provide prerequisites for the emergence of new approaches to the solution of important problems of forensic tactics and techniques aimed at improving the efficiency of criminal proceedings. Today the gradual process of formation of the corresponding scientific concept of tactical operations is traced, its interrelation with the forensic situation, which is transformed into an independent forensic theory. Prospective directions of further scientific developments of the considered problems are offered.

Keywords: forensic situation, situational approach to crime investigation, tactical operations, investigative and judicial situation, situational dependence of tactical operations, concept of tactical operations, forensic theory of tactical operations.

Надійшла до редколегії 24.07.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.04>
УДК 343.98

М. В. Шепітько,

доктор юридичних наук,

доцент кафедри кримінального права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,

старший науковий співробітник, м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7164-8037>

e-mail: shepitko.michael@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ПРОФЕСІЙНИМИ УЧАСНИКАМИ СУДОЧИНСТВА (ПРОВАДЖЕННЯ)

Досліджено проблеми виявлення та розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються професійними учасниками судочинства (провадження). Вчинення цих злочинів суддею, прокурором, адвокатом або іншим професійним учасником процесу суттєво підвищує рівень суспільної небезпечності, а також істотно ускладнює саме виявлення такої злочинної поведінки та подальше розслідування. Саме тому в статті звернено увагу на наявні особливі процедури та проблеми розслідування злочинів проти правосуддя, вчинених професійними учасниками судочинства (провадження).

Ключові слова: злочини проти правосуддя, виявлення злочинів, розслідування злочинів, професійний учасник судочинства, суддя, прокурор, адвокат, процесуальне законодавство.

Постановка наукової проблеми. Виявлення та розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються професійними учасниками судочинства (провадження), мають на практиці суттєві ускладнення, що полягають у наявності специфічних процедур кримінального та судового провадження, спрацювання запобіжних механізмів від порушення принципів діяльності таких учасників судочинства (провадження). Наявність певних стримувань і противаг у цій системі в цілому не дає очікуваного результату суспільству щодо прозорості роботи судових та правоохоронних органів, зменшення рівня корупції в цих органах та їх очищення від непрофесійних кадрів. Для оцінки стану проблем необхідно звернути увагу на наявність статистичних даних щодо розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються професійними учасниками судочинства (провадження) та практику застосування спеціальних процесуальних норм, які забезпечують незалежність діяльності цих осіб.

Аналіз основних досліджень і публікацій. До вирішення окремих проблем розслідування злочинів проти правосуддя зверталися у своїх роботах О. Я. Баєв¹, С. О. Книженко², М. Х. Мустафасв¹, С. В. Некрасов² та

¹ Баєв О. Я. Методические основы и типовые программы расследования принуждения к даче показаний. Москва : Юрлитинформ, 2013. С. 90–169.

² Книженко О. С. Особливості розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються шляхом порушення порядку відбування покарання або попереднього ув'язнення. *Форум права*. 2016. № 3. С. 121–125.

ін. При цьому в цілому названа проблема не досліджувалася в контексті охоплення розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються професійними учасниками судочинства (провадження). З прийняттям КПК України (2012) окремою проблемою стала стадія початку кримінального провадження, що пов'язується із виявленням злочинів проти правосуддя та застосуванням особливих процедур щодо професійних учасників судочинства (провадження). Певну увагу дослідженню цих проблем приділяли С. Є. Абламський, Т. Г. Фоміна, Р. П. Чича, О. О. Юхно та ін.³

Мета дослідження. Метою дослідження є вивчення проблем виявлення та розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються професійними учасниками судочинства (провадження).

Викладення основного матеріалу дослідження. Проблеми початку досудового розслідування, здійснення слідчих та процесуальних дій щодо професійних учасників судочинства (провадження) пов'язуються із наявністю особливих процедур в КПК України для окремих із них. У КПК України передбачено 37 розділ, в якому врегульовано питання кримінального провадження щодо окремих категорій осіб. За ст. 480 КПК України особливий порядок кримінального провадження застосовується щодо таких суб'єктів злочинів проти правосуддя: 1) судді, судді Конституційного Суду України, а також присяжного на час виконання ним обов'язків у суді, Голови, заступника Голови, члена Вищої ради правосуддя, Голови, заступника Голови, члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; 2) адвоката; 3) Генерального прокурора, його заступника, прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури; 4) Директора та працівників Національного антикорупційного бюро України.

Відповідно до ст. 481 КПК України повідомлення про підозру здійснюється: 1) адвокату — Генеральним прокурором, його заступником, керівником регіональної прокуратури в межах його повноважень; 2) прокурору Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Директору або іншому працівнику НАБУ, заступникам Генерального прокурора — Генеральним прокурором (виконувачем обов'язків Генерального прокурора); 3) судді, судді Конституційного Суду України, присяжному на час виконання ним обов'язків у суді, Голові, заступнику Голови, члену Вищої ради правосуддя, Голові, заступнику Голови, члену ВККСУ, працівникам НАБУ — Генеральним прокурором або його заступником; 4) Генеральному прокурору —

¹ Мустафаев М. Х. Криминалистическая характеристика преступной деятельности против правосудия, совершенной работниками правоохранительных органов. *Проблемы в российском законодательстве*. 2011. № 5. С. 196–202.

² Руководство для следователей / под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. Москва : ИНФРА-М, 1997. С. 711–726.

³ Особливості досудового розслідування щодо окремої категорії осіб. Науково-методичні рекомендації. Харків : ХНУВС. 60 с.

заступником Генерального прокурора. Порушення процедури повідомлення про підозру названим службовим особам може призвести до їх виправдання за відповідними обвинуваченнями. Таким прикладом може бути вирок, винесений Святошинським районним судом м. Києва 8 квітня 2016 р. щодо обвинувачення в постановленні суддею завідомо неправосудної постанови про накладення адміністративного стягнення. Суддя був виправданий через те, що сторона захисту була штучно обмежена у праві збирати та подавати докази нарівні зі стороною обвинувачення (порушення принципу змагальності кримінального провадження)¹ — підозра в розумний строк повідомлена не була. Крім того, в судовому засіданні з'ясовано, що повідомлення про підозру професійному судді не складалося і не вручалось заступником Генерального прокурора України, який до того ж не мав статусу прокурора у конкретному кримінальному провадженні. На думку судді, який постановив виправдувальний вирок за обвинуваченням у вчиненні злочину проти правосуддя, передбаченого ст. 375 КК України, це призвело до відсутності реального процесуального контролю з боку Заступника Генерального прокурора України, наслідком чого стала неповнота досудового розслідування та порушення процесуального закону, усунути які неможливо².

Практика постановлення виправдувальних вироків за вищеназаними обставинами порушилася із намаганням Верховного Суду змінити підходи в ігноруванні вимоги процесуального закону щодо повідомлення про підозру судді, яке має здійснюватися за ст. 481 КПК України. Так, Вища рада правосуддя у своїй щорічній доповіді в 2018 р. звернула увагу на те, що Генеральний прокурор або його заступник самостійно складають повідомлення про підозру судді, однак доручають його вручення іншому прокурору. Цікавим є те, що виявлено рішення колегії суддів Касаційного адміністративного суду в адміністративній справі 800/536/17, яка невинуватно обґрунтувала свою позицію загальним положенням ст. ст. 36, 40 КПК України, де зазначається, що прокурор уповноважений доручати слідчому, органу досудового розслідування, а слідчий зобов'язаний виконувати доручення прокурора. За позицією суду, це вказує на відсутність необхідності повідомлення про підозру Генеральним прокурором або його заступником. Аналогічну позицію зайняла колегія суддів Касаційного адміністративного суду

¹ Названа помилка, допущена на стадії досудового розслідування злочину проти правосуддя, може бути віднесена до процесуальних або тактичних помилок слідчого та прокурора. Саме невдалий вибір часу повідомлення про підозру судді і встановлення його статусу як підозрюваного призвело в комплексі з іншими обставинами до винесення виправдувального вироку у даній справі.

² Архів Святошинського районного суду м. Києва, справа № 759/15166/15–к.

Верховного Суду в адміністративній справі 9901/679/18¹. Зрозуміло, що такий підхід Верховного Суду не тільки суперечить практиці суддів, які розглядають кримінальні справи, а ще й призводить до нехтування принципів законності, верховенства права та незалежності суддів. Не можна допустити, щоб спеціальна норма була заблокована в реалізації через обґрунтування, що це положення не сформульоване в загальній нормі. Зрозуміло, що цей підхід Верховного Суду в названих рішеннях щонайменше містить грубу помилку.

Особливості порядку притягнення до кримінальної відповідальності, затримання і обрання запобіжного заходу передбачено в ст. 482 КПК України. Так, в ч. 1 ст. 482 КПК України вказано, що затримання судді чи утримання його під вартою чи арештом здійснюється за згодою Вищої ради правосуддя, а без згоди цього органу суддя не може бути затриманий або утримуватися під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи, за винятком: 1) якщо Вищою радою правосуддя надано згоду на затримання судді у зв'язку з таким діянням; 2) затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, якщо таке затримання є необхідним для попередження вчинення злочину, відвернення чи попередження наслідків злочину або забезпечення збереження доказів цього злочину. Суддя має бути негайно звільнений, якщо мета такого затримання (попередження вчинення злочину, відвернення чи попередження наслідків злочину або забезпечення збереження доказів цього злочину) досягнута².

Вища рада правосуддя за ч.ч. 1, 2 ст. 59 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» розглядає подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом не пізніше п'яти днів з дня отримання подання, а розгляд подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом здійснюється Вищою радою правосуддя без виклику судді. У разі необхідності Вища рада правосуддя може викликати суддю для надання пояснень. Повідомлення про дату, час і місце розгляду відповідного

¹ Див.: Офіційний сайт Вищої ради правосуддя. URL : http://www.vru.gov.ua/content/file/Щорічна_доповідь_за_2018_рік.pdf (дата звернення 28.03.2019).

² Протокол. Юридичний інтернет-ресурс. URL : https://protocol.ua/rv/generalna_prokuratura_povidomila_vishchu_radu_pravosuddy_pro_svoyu_pravovu_pozitsiyu_shchodo_poryadku_zatrimannya_suddi_utrimannya_yo_go_pid_vartoyu_chi_areshtom/ (дата звернення 28.08.2019).

клопотання направляється Генеральному прокурору або його заступнику невідкладно.

Цікавим є те, що за статтями 60, 62 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» процедура прийняття рішення про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом є дещо ускладненою, оскільки таке рішення не тільки оголошується присутнім на засіданні, а й має негайно вручатися Генеральному прокурору, його заступнику або уповноваженому прокурору. Крім того, таке рішення може бути оскаржене в порядку, визначеному кримінальним процесуальним законодавством, як складова частина скарги на відповідну ухвалу слідчого судді про затримання судді, утримання його під вартою чи арештом. Усе це може призвести до втрати ефекту раптовості при здійсненні досудового розслідування злочинів проти правосуддя, які вчиняються суддями. У Щорічній доповіді Вищої ради правосуддя «Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні» в 2017 р. зазначено, що у 2017 р. до Вищої ради правосуддя надійшло 14 подань Генеральної прокуратури України про надання згоди на затримання та/або утримання під вартою судді. На підставі вказаних подань Вищою радою правосуддя надано згоду на тримання під вартою 8 суддів, переважно за підозрою у вчиненні корупційних злочинів¹ (за ст. ст. 190, 258–3, 358, 368, 369 КК України). Відсутність звернення до Вищої ради правосуддя про надання згоди на затримання та/або утримання під вартою судді під час здійснення досудового розслідування злочинів проти правосуддя може бути пояснено небажанням осіб, що здійснюють досудове розслідування цієї категорії справ. Такий висновок базується на тому, що кількість зареєстрованих злочинів проти правосуддя, які вчиняються суддями, зростає. Так, за статистичною інформацією Генеральної прокуратури України зареєстровано злочинів, передбачених ст. 375 КК України (постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови): у 2015 р. — 206 (22 повідомлено про підозру); у 2016 р. — 174 (7 повідомлено про підозру); у 2017 р. — 285 (12 повідомлено про підозру)². Наявність звернень заступника Генерального прокурора — керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури пов'язується із специфічним профілем діяльності нового створеного органу.

Вищою радою правосуддя також здійснюється тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності (ст. 63 Закону України «Про Вищу раду правосуддя»). Вища рада правосуддя може здійснити таке відсторонення

¹ Див.: Офіційний сайт Вищої ради правосуддя. URL : http://www.vru.gov.ua/content/file/Щорічна_довідка_за_2017_рік_.pdf (дата звернення 28.02.2018).

² Див.: Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення 28.02.2018).

на термін не більше двох місяців на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора або його заступника. На стадії судового провадження строк відсторонення встановлюється до набрання законної сили вироком суду або закриття кримінального провадження. Вища рада правосуддя розглядає клопотання про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності невідкладно, але не пізніше семи днів з дня надходження клопотання. У Щорічній доповіді Вищої ради правосуддя «Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні» за 2017 рік зазначено, що у 2017 році Вища рада правосуддя розглянула 22 клопотання заступників Генерального прокурора про тимчасове відсторонення суддів від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності. У 18 випадках Рада прийняла рішення про тимчасове відсторонення суддів від посади на строк з урахуванням процесуальних строків досудового розслідування¹. При цьому Рада суддів України звертала увагу про наявність дискреційних повноважень Вищої ради правосуддя щодо дисциплінарної відповідальності суддів². Викликає занепокоєння той факт, що дискреційні повноваження можуть стосуватися і повноважень Вищої ради правосуддя щодо інших її повноважень, які можуть впливати на прийняття рішень у кримінальних провадженнях.

Аналіз положень законодавства щодо притягнення судді (суддів) до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти правосуддя вказує на наявність специфічних процедур при проведенні досудового розслідування та судового розгляду. Такі особливі процедури, передбачені КПК України, вказують на нерівність суддів, які підозрюються у вчиненні злочинів, у порівнянні з іншими підозрюваними (обвинуваченими). При цьому така необхідність викликана подоланням суддівської недоторканності та імунітету, який диктується статусом суддів і дозволяє бути незалежними при здійсненні правосуддя.

Так само окремо регулюється питання інформування державних та інших органів чи службових осіб про застосування запобіжного заходу, ухвалення вироку. За ст. 483 КПК України повідомляються щодо адвокатів — відповідні органи адвокатського самоврядування, а щодо інших категорій осіб, передбачених ст. 480 КПК України, — органи і службові особи, які їх обрали або призначили чи відповідають за заміщення їхніх посад.

Урахування того, що виявлення злочинів проти правосуддя має особливе ускладнення за умови їх учинення професійними учасниками судочинства (провадження), приводить до необхідності звернення до аналізу офіційних статистичних джерел інформації щодо результатів досудового

¹ Див.: Офіційний сайт Вищої ради правосуддя. URL : http://www.vru.gov.ua/content/file/Щорічна_довідка_за_2017_рік_.pdf (дата звернення 28.02.2018).

² Там само.

розслідування або судового розгляду. Так, за статистичними даними Генеральної прокуратури України, суддями вчинено кримінальні правопорушення у сфері здійснення правосуддя, у тому числі постановлення завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови — 11 (2015 р.), 8 (2016 р.), 5 (2017 р.), хабарництва¹ за ст. ст. 368–370 КК України — 5 (2015 р.), 7 (2016 р.), 4 (2017 р.), інші кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності щодо здійснення правосуддя — 1 (2015 р.), 0 (2016 р.), 2 (2017 р.). Таким чином, статистична інформація Генеральної прокуратури України вже відносить до злочинів у сфері правосуддя більшу кількість злочинів, ніж передбачено розділом XVIII КК України. Це підтверджують і матеріали кримінальних проваджень, кваліфікація поведінки суддів за якими вказує, що метою вчинення таких злочинів була саме сфера правосуддя. Так, за клопотанням до Вищої ради правосуддя про тимчасове відсторонення судді м. Києва від здійснення правосуддя та долучених до нього матеріалів, з 18 жовтня 2017 р. на розгляді у Шевченківському районному суді м. Києва перебуває обвинувальний акт щодо обвинувачення судді у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 ст. 15, ч. 3 ст. 190 КК України. За матеріалами обвинувального акта суддя обвинувачувався в тому, що він, діючи умисно з корисливих мотивів, з метою незаконного заволодіння грошовими коштами потерпілого шляхом зловживання довірою, запевнив його у наявності дружніх стосунків (для впливу на прийняття потрібного рішення) із головою та суддями Київського апеляційного господарського суду, у провадженні яких перебувала на розгляді відповідна справа, а також суддями Вищого господарського суду України, та отримав від потерпілого грошові кошти, не маючи на меті фактично вчиняти такі дії². Такі очевидні зв'язки із сферою правосуддя прослідковуються і в інших кримінальних провадженнях, у яких обвинувачуються судді, в першу чергу щодо злочинів корупційної спрямованості, що в інших країнах прямо йменуються злочинами проти правосуддя.

На виявлення злочинів проти правосуддя, які вчиняються професійними суддями, можуть вказувати дані, опубліковані Верховним Судом України. Стан здійснення судочинства в Україні демонструє певні проблеми щодо якості роботи суддів. Так, апеляційною інстанцією були скасовані вирoki місцевих судів (за кількістю осіб) у 2015 р. — 5518 (з них: щодо істотних порушень вимог кримінального процесуального закону — 2972, неправильно застосовано закон про кримінальну

¹ У статистичних даних Генеральної прокуратури України мається на увазі дії, пов'язані з неправомірною вигодою.

² Рішення Вищої ради правосуддя «Про тимчасове відсторонення судді господарського суду міста Києва Головатюка Л. Д. від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності» від 06.03.2018 р. № 711/0/15–18.

відповідальність — 970, наявна невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого — 750, встановлено невідповідність висновків суду фактичним обставинам справи — 284); у 2016 р. — 5546 (з них: щодо істотних порушень вимог кримінального процесуального закону — 3078, неправильно застосовано закон про кримінальну відповідальність — 1024, наявна невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого — 662, встановлено невідповідність висновків суду фактичним обставинам справи — 239)¹. Така суттєва різниця між наявною кількістю кримінальних проваджень, які розпочаті за ознаками вчинення злочинів проти правосуддя суддями, та скасованими вироками лише апеляційною інстанцією може вказувати на низький професійний рівень суддів, потребу підвищення кваліфікації суддів місцевих та/або апеляційних судів або вчинення злочинів проти правосуддя або пов'язаних із ними посягань на сферу правосуддя. Звичайно, що у цій ситуації обов'язок моніторингу таких вироків та інших судових рішень з метою виявлення злочинів проти правосуддя має бути покладено на спеціально уповноважену на це особу окремо створеного органу досудового розслідування (із забезпеченням механізму стримувань та противаг через контроль Вищої ради правосуддя).

Висновки. Дослідження проблем виявлення та розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються професійними учасниками судочинства, уможливорює висновок, що лише невелика частина з них виявляється та розслідується. Це пояснюється професійним та процесуальним статусом таких учасників судочинства (провадження), володінням ними правовими знаннями, перебуванням у сфері правосуддя та здійсненням професіональних функцій. Крім того, наявні стримування й противаги щодо забезпечення та охорони їх діяльності стають суттєвою проблемою у виявленні та розслідуванні злочинів проти правосуддя, що вчиняються професійними учасниками судочинства (провадження).

References

- Baev, O. Ya. (2013). *Metodycheskiye osnovy y tipovye prohrammy rassledovaniya prynuzhdeniya k dache pokazaniy*. Moskva: Yurlytynform [in Russian].
- Knyzhenko, O. S. (2016). Osoblyvosti rozsliduvannia zlochiniv proty pravosuaddia, shcho vchyniautsia shliakhom porushennia poriadku vidbuvannia pokarannia або попереднього ув'язнення. *Forum prava*. № 3 [in Ukrainian].
- Mustafaev, M. Kh. (2011). Krymynalystycheskaia kharakterystyka prestupnoi deiatelnosti protyv pravosuadyia, sovershennoi rabotnykamy pravookhranytelnykh orhanov. *Problemy v rossiyskom zakonodatelstve*. № 5 [in Russian].

¹ Офіційний сайт Верховного Суду України. URL : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/06eaa6c32d8de08ac22580e400490afc/\\$FILE/Статистичний%20збірник%202016.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/06eaa6c32d8de08ac22580e400490afc/$FILE/Статистичний%20збірник%202016.pdf) (дата звернення 28.02.2018).

- Ofitsiyni sait Heneralnoi prokuratury Ukrainy. (02.09.2019). Otrymano z <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> [in Ukrainian].
- Ofitsiyni sait Verkhovnoho Sudu Ukrainy (02.09.2019). Otrymano z [http://http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/06eaa6c32d8de08ac22580e400490afc/\\$FILE/Статистичний_збірник%202016.pdf](http://http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/06eaa6c32d8de08ac22580e400490afc/$FILE/Статистичний_збірник%202016.pdf) [in Ukrainian].
- Ofitsiyni sait Vyshchoi rady pravosuddia. (02.09.2019). Otrymano z http://www.vru.gov.ua/content/file/Щорічна_доповідь_за_2018_рік.pdf [in Ukrainian].
- Ofitsiyni sait Vyshchoi rady pravosuddia. (02.09.2019). Otrymano z www.vru.gov.ua/content/file/Щорічна_доповідь_за_2017_рік_.pdf [in Ukrainian].
- Osoblyvosti dosudovoho rozsliduvannia shchodo okremoi katehorii osib. naukovometodychni rekomendatsii (2017). Kharkiv: KhNUVS [in Ukrainian].
- Rukovodstvo dlia sledovatelei (1997) / pod red. N. A. Selyvanova, V. A. Snetkova. Moskva: YNFRA-M [in Russian].

М. В. Шепитько

ПРОБЛЕМЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ПРАВОСУДИЯ, СОВЕРШАЕМЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМИ УЧАСТНИКАМИ СУДОПРОИЗВОДСТВА

Исследованы проблемы выявления и расследования преступлений против правосудия, совершаемых профессиональными участниками судопроизводства. Совершение этих преступлений судьей, прокурором, адвокатом или другим профессиональным участником процесса существенно повышает степень общественной опасности, а также усложняет само обнаружение такого преступного поведения и последующее расследование. Это вызвано специальным профессиональным статусом таких лиц, включением их в досудебные и судебные процедуры, повседневную работу с коллегами, которые в будущем должны выявлять и расследовать преступления против правосудия. Именно поэтому в статье обращено внимание на имеющиеся особые процедуры и проблемы расследования преступлений против правосудия, совершенные профессиональными участниками судопроизводства.

Особое внимание уделено особенностям процедур, связанных с необходимостью следственных органов во взаимодействии с Высшим советом правосудия, который уполномочен соотвествующим законом выполнять функции по отстранению судей от осуществления правосудия, дачу согласия на задержание судьи и пр. Важным также является необходимость уведомления судьи о подозрении, что осуществляется Генеральным прокурором либо его заместителем. Интересным является и то, что прямое требование закона иногда нарушаются путем его игнорирования представителями правоприменительных органов, что влечет за собой различные последствия (по примерам, приведенным у статье).

Ключевые слова: преступления против правосудия, выявление преступлений, расследование преступлений, профессиональный участник судопроизводства, судья, прокурор, адвокат, процессуальное законодательство.

M. Shepitko

PROBLEMS OF DETECTION AND INVESTIGATION OF CRIMES AGAINST JUSTICE COMMITTED BY PROFESSIONAL PARTICIPANTS OF LEGAL PROCEEDINGS

The problems of detecting and investigating crimes against justice committed by professional participants in legal proceedings were researched. The commission of these crimes by a judge, prosecutor, lawyer or other professional participants in the legal proceedings significantly increases the degree of public danger, and also complicates the detection of such criminal behavior and subsequent investigation. This is due to the special professional status of such persons, their inclusion in pre-trial and judicial procedures, daily work with colleagues, who in the future should identify and investigate crimes against justice. That is why the article draws attention to the existing special procedures and problems of investigating crimes against justice, provided for professional participants in legal proceedings (production).

Particular attention was paid to the peculiarities of the procedures related to the need for investigating authorities in cooperation with the High Council of Justice, which is authorized by the relevant law to carry out the functions of removing judges from administering justice, giving consent to detain a judge, etc. It is also important to notify the judge of the suspicion that the General the prosecutor or his deputy. Also important is the need to notify the judge of a suspicion that the Attorney General or his deputy is conducting. It was also interesting that the direct requirement of the law is sometimes violated by ignoring it by representatives of law enforcement bodies, which entails various consequences (for the examples given in the article).

Keywords: crimes against justice, crime detection, crime investigation, professional participant in legal proceedings, judge, prosecutor, lawyer, procedural legislation.

Надійшла до редколегії 28.08.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.05>

УДК 343.9(075.8)

В. Н. Терехович,

доктор права, доцент,

адвокат Коллегии присяжных адвокатов Латвии,

г. Рига, Латвийская Республика

Э. В. Ниманде,

доктор права, доцент кафедры уголовно-правовых наук Латвийского

университета,

г. Рига, Латвийская Республика

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ МЕТОДИКА В СИСТЕМЕ ТЕОРИИ КРИМИНАЛИСТИКИ

Рассмотрены проблемные вопросы содержания и логического объема понятия криминалистической методики. Дается развернутый анализ онтологии понятия «криминалистическая методика». Определяются содержание и логический объем понятия «криминалистическая методика». Основу позиции авторов составляют современные научные представления о познавательной деятельности человека. Особое внимание авторы статьи обращают на два значения понятия «криминалистическая методика» — это регулятивное средство криминалистического познания и частная теория криминалистики, которая является методологией для методик расследования отдельных видов преступных деяний.

Ключевые слова: теория криминалистики, криминалистическая методика, организация процесса расследования события преступного деяния.

Постановка научной проблемы. Правильное понимание сущности криминалистической методики связано с определением ценностных ориентиров, в пределах которых возможно раскрытие сущности этого понятия. Слово «методика», как правило, используют для обозначения специфически организованной активности в пределах человеческой деятельности — познавательной или преобразовательной. Таким образом, когда мы говорим вообще о какой-либо методике, то мы, прежде всего, говорим о вещах, связанных с человеческой деятельностью. Обозначая конкретную методику как «криминалистическую методику», мы указываем на сферу той человеческой деятельности, в которой применяют эту методику. В данном случае словосочетание «криминалистическая методика» указывает на то, что эта методика относится к области криминалистики (расследованию преступных деяний).

Анализ основных исследований. Ограниченные возможности языка допускают использование одного и того же слова для обозначения объектов с разным предметным и смысловым значением. В таких случаях мы говорим о наличии омонимии, то есть о наличии разных по значению, но одинаковых по звучанию и написанию единиц языка. Термин «криминалистическая методика» в теории криминалистики имеет два значения. Первое значение термина

«криміналістическая методика» используется для раскрытия содержания одного из регулятивных средств криміналістического познания — методики криміналістического познания. Авторы ранее излагали свою позицию в раскрытии значения понятия «криміналістическая методика»¹.

Второе значение термина «криміналістическая методика» раскрывается в пределах описания системы познавательной деятельности человека в области уголовного правоприменения. Понятие человеческой деятельности является основным понятием в описании и объяснении «второй природы», т.е. мира, появление и существование которого немислимо без продуктивной активности человеческой цивилизации. Общепринято человеческую деятельность рассматривать как единство духовной и материальной сторон человеческого бытия². Для духовной стороны человеческой деятельности характерно познание мира, для материальной стороны — его преобразование. Человеческая деятельность является необходимым условием существования общества и включает в себя четыре основных элемента: цель, средства, результат и сам процесс деятельности.

Расследование события преступного деяния не является преобразовательной человеческой деятельностью, а является познавательной человеческой деятельностью. Любая система познавательной человеческой деятельности объясняется и описывается совокупностью трех подсистем: системой объектов познания, системой познавательных действий и системой знаний. Рефлексия над отдельными этими системами и различными их сочетаниями позволяет осуществлять онтологический, пракиологический, логический, гносеологический и методологический анализ, а также осуществлять контроль над процессом конкретной познавательной деятельности. Эти обстоятельства являются ответом на вопрос: «Почему Особенная часть теории конкретной познавательной человеческой деятельности должна содержать только три раздела?» — Потому что в них описывается ни что иное, как система объектов познания, система познавательных действий и система знаний конкретной познавательной деятельности.

Цель статьи — обозначить проблемные аспекты понятия «криміналістическая методика» и очертить параметры теоретического знания о расследовании события преступного деяния.

¹ Подр. см.: Терехович В. Н., Ниманде Э. В. Сущность криміналістической методики. *Библиотека криміналиста*. Научный журнал. №6(17). Москва : Юрлитинформ. 2014. С. 261–266; *Vladimirs Terehovičs, Elita Nīmande. Peculiarities of criminalistic methodics // The XI International Conference «Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice»*. Vilnius. 2015. S.105–112; Терехович В. Н. Теория криміналістики. Общая часть : монография. Рига, 2015. С. 268–278.

² Подр. см.: Ведин И.Ф. Бытие человека: деятельность и смысл. Рига : Зинатне, 1987.

Изложение основного материала исследования.

Криминалистика — это теория о познавательной деятельности человека, которую называют расследованием преступных деяний. Поэтому Особенная (Предметная) часть этой теории должна содержать и содержит только три раздела: 1. Раздел «Криминалистическая техника»¹, в котором описывается система объектов познания (появление следов преступного деяния); 2. Раздел «Криминалистическая тактика»², в котором описывается система познавательных действий (следственных действий) и 3. Раздел «Криминалистическая методика», в котором описывается система знаний, необходимых для осуществления познавательной деятельности (расследования события преступного деяния — получения нового знания). Специфичность разумного расследования события преступного деяния заключается в осознании вышеуказанных структурных подсистем как ценностных ориентиров и следование им в этой познавательной деятельности.

Расследование события преступного деяния — это специфическая человеческая продуктивная познавательная активность, в процессе которой человек преследует главную цель — установление обстоятельств события преступного деяния и обстоятельств, связанных с ним, то есть получение нового знания. Объем и содержание этого знания должны быть достаточны для уголовно-правовой оценки полученного знания о расследованном событии. Уголовно-правовая оценка полученного знания осуществляется с помощью теоретических уголовно-правовых конструкций: состав преступного деяния; обстоятельства, исключающие уголовную ответственность; обстоятельства, смягчающие или отягчающие уголовную ответственность и обстоятельства, которые могут повлечь освобождение от уголовной ответственности и наказания. Совокупность конкретных описаний этих уголовно-правовых конструкций³ содержится в уголовном законе государства, на территории которого этот закон имеет силу. Эта совокупность может меняться во времени в процессе законотворчества этого государства.

Раскрывая второе значение термина «криминалистическая методика», мы указываем на то, что это, прежде всего, система знания, которая используется для организации процесса расследования события преступного деяния, то есть знания, необходимого и достаточного для получения новых знаний о событии преступного деяния. Но что такое знание? В каком виде это знание используется в познании (расследовании) конкретного события преступного деяния? Знание — это

¹ Терехович В. Н. Сущность криминалистической техники. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. Харків, 2017. Вип. 17. С. 29–39.

² Терехович В. Н., Ниманде Э. В. Сущность криминалистической тактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. Харків, 2018. Вип. 18. С. 35–44.

³ Терехович В. Н. Теория криминалистики. Общая часть : монография. Рига, 2015. С. 60–98.

результат познания. Познание есть специфическое осознание действительности, осуществляемое в рамках познавательной деятельности¹. Осознание действительности предполагает приобретение определенного знания. Такое приобретение сопровождается интенциональностью познания (направленностью на определенный предмет, объект познания), вниманием и самоотчетом познающего в собственных познавательных действиях. Человек не только познает мир, но и действует на основе полученного знания. Знание относится не только к истине или лжи как категориям разумного, но также к добру и злу, прекрасному и безобразному, как категориям нравственного и эстетического. Знать — это значит иметь ясное, обоснованное представление не только о том, что есть, но и о том, что было и будет.

Каким должно быть знание, которое используют в процессе расследования события преступного деяния? Во-первых, в зависимости от природы знания подразделяются на знание, основанное на вере, и знание, основанное на опытном или логическом обосновании. Еще в конце XIX века бывший президент Лондонского королевского общества Т. Гексли (1825–1895) сформулировал основной принцип природы современного научного знания: «Принимая что-нибудь на веру, наука совершает самоубийство». Поэтому знание в области науки — это знание, основанное на логическом или опытном обосновании. Знание в области религии — это знание, основанное на вере. Такое дихотомическое различие природы знаний является ответом на вопрос: почему средствами науки невозможно доказать либо опровергнуть существование Бога?

Знание, которое получают и используют в уголовном правоприменении Латвии, является знанием, имеющим природу обоснования. Этот факт отражен в описании уголовного процесса² Латвии. Например, в ч. 2 ст. 203 Уголовно-процессуального закона (УПЗ) Латвии указано, что в заключении эксперт указывает *аргументированные* ответы на поставленные вопросы или причины, по которым невозможно дать ответ; в ч. 1 ст. 318 УПЗ Латвии указано, что в досудебном расследовании лицо, ведущее процесс, принимает и письменно составляет *мотивированные* постановления; в ч. 3 ст. 318 УПЗ Латвии указано, что должностные лица, участвующие в уголовном процессе, но не являющимися лицами, ведущими процесс, принимают *мотивированные* постановления по вопросам, входящим в их компетенцию; в ч. 2 ст. 511 УПЗ Латвии указано, что приговор должен быть законным и *обоснованным*. Аргументирование, мотивирование, обоснование — это слова, указывающие на получение знания в форме суждений, в основу которых положены факты (аргументы), полученные либо опытным, либо логическим путями.

¹ Ведин Ю. П. Познание и знание. Рига : Зинатне, 1983. С. 37.

² Уголовный процесс — это форма справедливого урегулирования уголовно-правовых отношений.

Во-вторых, в процессе познавательной деятельности человек пользуется совокупностью двух видов знаний: *коллективное (общественное) знание и личное знание*. Коллективным (общественным) знанием называют такое знание, которое является всеобщим достоянием, оно оценивается и обсуждается разными людьми, сообщается одними людьми другим или передается от одних людей другим с помощью обучения.¹ Разные люди могут иметь одни и те же знания, то есть коллективное знание, благодаря специфическому средству общения — языку. Право является регулятором общественных отношений. Осуществление права относится к общественной сфере деятельности человека. Поэтому исторически сложилось так, что в уголовном правоприменении (да и во всей юриспруденции) коллективное знание всегда имеет вербальную природу, то есть проявляется в виде естественного и искусственного языков. Именно в этом кроется секрет появления основного принципа юриспруденции — «слово на вес золота».

Использование языка в юриспруденции всегда имеет фиксированную форму — юридический текст. Например, договор, соглашение, приказ, закон, протокол, постановление, приговор и т. п. Коллективное знание в юриспруденции является основой существования правовых отношений между людьми. Люди могут вступать в общественные отношения (в том числе и в уголовно-правовые отношения) только в пределах объема коллективного знания, то есть общедоступного знания.

Следует различать знание о преступном деянии как знание об уголовно-правовой теоретической конструкции и знание о событии преступного деяния, как знание о явлении фрагмента материальной действительности, которое оценивается как преступное деяние. Знание о преступном деянии (знание о составе преступного деяния) и обстоятельствах, связанных с ним, как уголовно-правовых теоретических конструкциях, является знанием коллективным (общественным). Это знание лицо, расследующее событие преступного деяния, получает в процессе длительного *юридического* образования. Знание о событии преступного деяния получают в процессе другой познавательной деятельности — в процессе расследования (познания) конкретного события преступного деяния. Знание о событии преступного деяния имеет смысл только в том случае, когда знание о расследуемом событии преступного деяния лицо, ведущее расследование преступного деяния, делает не личным знанием (в целях личного потребления), а достоянием других людей, то есть коллективным (общественным) знанием в виде материалов уголовного дела.

Материалы уголовного дела имеют природу письменного языка (все основные материалы уголовного дела выполнены в виде письменных текстов). Этим достигается обобществление знаний о событии

¹ Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая. Москва : Эдиториал УРСС, 2001. С. 188.

преступного деяння, то есть у таком виде знание о событии преступного деяния начинает существовать независимо от лица, расследовавшего событие преступного деяния. Таким знанием могут пользоваться все стороны уголовного правоприменения. Знания, зафиксированные в текстах, то есть отраженные в материалах уголовного дела, являются основой уголовно-правовых претензий стороны обвинения в отношении второй стороны уголовно-правового спора. Поэтому одним из средств противодействия справедливому урегулированию уголовно-правовых отношений является уничтожение материалов уголовного дела по вине заинтересованных лиц.

Личное знание, как правило, существует в неязыковой форме. В языковой форме личное знание проявляется не явно, а в виде аналогий, аллегорий и т. п. В профессиональной деятельности использование только коллективного знания называют *профессионализмом*.¹ В профессиональной деятельности использование совокупности коллективного знания и личного знания называют *мастерством*. Мастерство проявляется в получении такого качества продукта, которое на практике невозможно получить, пользуясь только коллективным (общественным) знанием. В объяснении этого феномена удобно использовать принцип дополнительности. Профессионалу, чтобы стать мастером дополнительного к коллективному знанию, необходимо владеть личным знанием.

Существует понятие «секреты мастерства». Это не что иное как наличие недоступного другим людям личного знания «мастера». В системе профессионального образования есть элемент — производственная практика. Субъект-субъектные отношения такого рода деятельности реализуются в пределах системы мастер-ученик (стажер). Суть этой формы образования заключается в том, что человеку после получения определенного объема и содержания коллективного знания, необходимого для выполнения конкретной практической задачи, предоставляется возможность на опыте удостовериться не только в истинности полученного знания, но и предоставляется также возможность перенять личное знание «мастера». Поэтому в процессе профессионального образования будущих работников прокуратуры, следственных подразделений, экспертных учреждений, судов, стажера, как правило, направляют к «мастеру», то есть к сотруднику прокуратуры, экспертного учреждения и т. п., который обладает не только достаточным профессиональным (коллективным) знанием, но и владеет мастерством у своей профессии. Как правило, о наличии мастерства свидетельствуют высокие положительные «производственные» показатели конкретного работника. Овладение мастерством у познавательной деятельности есть не что иное, как дополнительное приобретение к коллективному личному знания.

¹ В данном случае авторы не рассматривают вторую составляющую профессионализма — навыки.

Личное знание проявляется только на стадии оптимизации деятельности. Таким образом, когда мы говорим о рационализации какой-либо деятельности, то мы говорим об использовании коллективного знания, а когда мы говорим об оптимизации какой-либо деятельности, то мы говорим об использовании также и личного знания. Этим объясняется тот факт, что ни в одном учебнике криминалистики как совокупности коллективного знания не содержится знание об оптимизации расследования конкретного события преступного деяния, то есть личное знание.

Развитие нашего знания о рационализации¹ расследования преступных деяний происходит в процессе перехода личного знания в коллективное (общественное) знание. Этот длительный и неоднозначный процесс протекает с использованием такого средства передачи знания как язык. Кумулятивное развитие криминалистического знания выражается в развитии терминологии криминалистики. Насколько труден и неоднозначен процесс введения в обиход новой криминалистической терминологии, то есть переход личного знания в коллективное знание, можно убедиться, исследуя криминалистическую литературу последних 20 лет. Как правило, такая работа демонстрируется отдельными авторами изданием множества учебников, глоссариев, словарей, справочных (настольных) книг криминалиста, следователя, прокурора, эксперта и прочей литературы. Не устоявшаяся терминология в этих изданиях свидетельствует, прежде всего, о различном представлении многих авторов о сути процесса расследования события преступного деяния. Результатом же спекулятивных домыслов о сущности расследования события преступного деяния является генерирование множества «фантомов», «фейков» криминалистики. Например, таких как криминалистическая характеристика преступлений, криминалистическая классификация преступлений, криминалистическая характеристика уголовного дела, криминалистическая характеристика судебного разбирательства, криминалистическое прогнозирование, криминалистическое наблюдение, криминалистическая ситуациология (ситуалогия), криминалистическая классификация судебных экспертиз,

¹ Рационализация и оптимизация — это основные характеристики методологического анализа деятельности. Рационализация — это процесс повышения степени рациональности деятельности. Рационализация деятельности с необходимостью предполагает наличие следующих параметров деятельности: законосообразность, целенаправленность, целесообразность и результативность. Рациональность деятельности проявляется в том, насколько, в какой степени реализация этой деятельности способствует достижению цели деятельности, является «полезной» для нее. Критерии рациональности задаются целями деятельности. Рациональность деятельности проявляется в наличии необходимых и достаточных действий, которые производятся в процессе данной деятельности. Оптимизация — это процесс выбора наилучшего (с точки зрения цели деятельности и заданных условий и ограничений) совокупности действий из числа возможных и рационально обоснованных.

криміналістическая рефлексия, криміналістическое моделирование, криміналістический диагноз, криміналістическая идея, механизм совершения преступления, механизм преступления, раскрытие преступления, профилактика преступлений, предотвращение преступлений и т. п. «пустышки» криміналістики. Эти и другие «фантомы» криміналістики рождаются в головах людей, которые не знакомы с теоретическими тонкостями и практикой уголовно-правового регулирования общественных отношений.

В-третьих, расследование события преступного деяния связано с получением нового, неизвестного знания о событии преступного деяния. Любая познавательная деятельность возможна только при наличии какого-либо предварительного, исходного знания. Это объясняется принципом достаточного основания: *«ex Nihilo Nihil fit»* — из ничего получается ничто.

Любое эмпирическое познание, в том числе и расследование конкретного события преступного деяния, предполагают наличие определенных предварительных теоретических установок, без которых оно просто неосуществимо. В связи с этим К. Поппер писал, что представление о том, что наука развивается только от наблюдения к теории, все еще довольно широко распространено. Однако вера в то, что мы можем начать научное исследование, не имея чего-то похожего на теорию, является абсурдной. К. Поппер в обоснование этого утверждения приводит следующий пример: Я начал свою лекцию следующими словами: «Возьмите карандаш и бумагу, внимательно наблюдайте и описывайте ваши наблюдения!». Студенты его спросили, что именно они должны наблюдать. Ясно, что простая инструкция: «Наблюдайте!» является абсурдной. Наблюдение всегда носит избирательный характер. Нужно избирать объект, определенную задачу, иметь некоторый интерес, точку зрения, проблему. А описание наблюдений предполагает использование дискретного языка со словами, фиксирующими соответствующие свойства; такой язык предполагает сходство и классификацию, которые в свою очередь предполагают интерес, точку зрения, проблему.¹ Поэтому любое осознанное расследование события преступного деяния с необходимостью предполагает наличие у лица, ведущего это расследование, определенных теоретических знаний, которые определяют установку на интенциональность (направленность) его деятельности. Чем примитивнее теоретическое знание в области криміналістики у лица, ведущего расследование события преступного деяния, тем легче ему сохранять иллюзию по поводу того, что он будто бы является настоящим профессионалом в этой области и его деятельность максимально рациональна.

¹ Девятова С. В., Купцов В. И. Особенности процесса научного познания. *Философия и методология науки* / под ред. В. И. Купцова. Москва : Аспект Пресс, 1996. С. 181.

Теоретическое знание, необходимое для разумного процесса расследования события преступного деяния, включает в себя два вида знания о рационализации этой деятельности. Первый вид такого знания — это знание, необходимое для инициации процесса расследования события преступного деяния. Такое знание является не только импульсом начала познавательной деятельности, но также оно необходимо для экономии материальных, людских и других ресурсов правоохранительных органов. Это теоретическое знание назовем *исходным теоретическим знанием* расследования события преступного деяния. Второй вид теоретического знания о рационализации расследования события преступного деяния назовем *направляющим теоретическим знанием* расследования события преступного деяния. Такое знание обеспечивает интенциональность (направленность) всей деятельности на достижение главной цели — установление обстоятельств события преступного деяния и обстоятельств, связанных с ним.

Что такое исходное теоретическое знание в расследовании события преступного деяния?¹ Какова природа этого знания? Для ответа на этот вопрос необходимо сделать небольшое отступление. В общественном знании основными терминами являются индивид (личность) и общество. Политическая форма организации гражданского общества называется государством. Исторически гражданское общество делегирует государству основные функции, обеспечивающие выполнение основной задачи общества как самоорганизующейся и саморегулирующейся системы — воспроизводство (в широком смысле слова). В демократических государствах выполнение этих функций организует и контролирует специфическая государственная структура — Кабинет министров (Правительство), который осуществляет политическое руководство и обеспечение государственной деятельности. Состав Кабинета министров отражает приоритетные направления государственной деятельности в конкретном государстве. Эти направления, следовательно, и состав Кабинета министров может меняться со временем. Основу всех протестов и неудовлетворения со стороны членов гражданского общества в отношении деятельности

¹ Когда мы говорим, что расследуем событие преступного деяния, то указываем на то, что этим мы лишь обозначаем направленность нашей познавательной деятельности, а не познание преступного деяния как фрагмента действительности. В Латвии окончательную уголовно-правовую оценку расследованному событию дает суд. До окончательного решения суда мы не знаем (мы можем только предполагать), что расследованное нами событие оценивается как преступное деяние. В случае если суд признает расследованное событие преступным деянием, т.е. соответствующее описанию конкретного состава преступного деяния, то он выносит (при отсутствии обстоятельств, исключающих уголовную ответственность) обвинительный приговор. В случае, если суд расследованное событие оценивает как несоответствующее описанию конкретного состава преступного деяния, то он выносит оправдательный приговор.

государства составляет создание государством недостаточно благоприятных условий для воспроизводства гражданского общества как системы.

Человеческое общество как система воспроизводится и существует благодаря положительной активности членов этого общества. Деятельность членов общества, направленная на разрушение общества как системы, либо препятствующая воспроизводству общества как системы оценивается как деструктивная, негативная, опасная для общества деятельность. Деятельность членов общества, которая оценивается как опасная для общества, исторически называется преступной деятельностью или преступностью. *Преступность* (основной термин криминологии) — это естественное свойство членов любого общества порождать преступные¹, то есть опасные для общества деяния. Утопические взгляды «полного искоренения преступности» являются всего лишь фикцией и средством декларации наивного популизма в сфере политики. Поэтому одной из задач государства является лишь минимизировать опасную (преступную) для общества деятельность отдельных граждан и их сообществ, то есть максимально обеспечить безопасность условиям существования и воспроизводства общества как системы.

Традиционно одним из средств решения такой задачи является *уголовное правоприменение*, которое предполагает для этой цели использовать уголовно-правовые средства. Это значит, что конкретное государство в первую очередь определяет список опасных для общества (для общественных отношений) видов поведения членов общества и объявляет эти виды поведения преступными и запрещенными под угрозой уголовного наказания. Этот список называется видами преступных деяний, которые в кодифицированном виде описываются в особенной части уголовного закона конкретного государства. Список преступных деяний в Особенной части Уголовного закона Латвии систематизирован в следующие группы: 1) Преступления против человечества, мира, военные преступления, геноцид (IX Глава); 2) Преступления против государства (X Глава); 3) Преступные деяния против окружающей среды (XI Глава); 4) Лишение жизни (XII Глава); 5) Преступные деяния против здоровья гражданина (XIII Глава); 6) Преступные деяния против основных прав и свобод гражданина (XIV Глава); 7) Преступные деяния против свободы, чести и достоинства гражданина (XV Глава); 8) Преступные деяния против нравственности и половой неприкосновенности (XVI Глава); 9) Преступные деяния против семьи и несовершеннолетних (XVII Глава); 10) Преступные деяния против имущества (XVIII Глава); 11) Преступные деяния в народном хозяйстве (XIX Глава); 12) Преступные деяния против общей безопасности и общественного порядка (XX Глава); 13) Преступные деяния против безопасности сообщения (XXI Глава); 14) Преступные деяния против порядка управления (XXII Глава); 15) Преступные деяния

¹ В теории уголовного права преступные деяния содержат четыре обязательные элемента — противозаконность, опасность, виновность и наказуемость.

против юрисдикции (XXIII Глава); 16) Преступные деяния в сфере государственной службы (XXIV Глава); 17) Преступные деяния в сфере военной службы (XXV Глава).

Название глав Особенной части Уголовного закона Латвии есть ни что иное, как указание на такие сферы общественных отношений, которые являются наиболее важными для существования латвийского общества как системы на данном историческом этапе его развития, то есть определенные посягательства на указанные в Уголовном законе Латвии сферы общественных отношений являются опасными для латвийского общества, поэтому признаются преступными. Изменение содержания особенной части уголовного закона происходит в процессе криминализации правомерного поведения членов общества и декриминализации преступных деяний.

Основой такой систематизации преступных деяний в Латвии является сфера общественных отношений как объект, на который направлено преступное посягательство. В теоретической уголовно-правовой конструкции «состав преступного деяния» такая сфера общественных отношений называется объектом состава преступного деяния. Это значит, что посягательства только на эти сферы общественных отношений (при наличии других указанных в законе элементов состава преступного деяния) в Латвии признаются преступными посягательствами. Таким образом, в Латвии решается проблема определения первичного признака преступных посягательств на общественные отношения, то есть исходного теоретического знания, необходимого для инициации процесса расследования события преступного деяния. Это значит, что отсутствие этого признака в поведении членов общества, то есть посягательства на сферы общественных отношений, не указанные в Особенной части Уголовного закона Латвии, дает достаточное основание в отказе требования о возбуждении уголовного дела и начале расследования.

Исходное теоретическое знание о расследовании события преступного деяния, то есть знание об объекте преступного деяния является специальным, юридическим знанием. Объект состава преступного деяния — это уголовно-правовая теоретическая конструкция (абстракция). Знание об этой и других уголовно-правовых абстракциях лицо, ведущее расследование преступного деяния, должно получать в процессе длительного *юридического* образования. Эти обстоятельства являются ответом на вопрос: «Почему теорию криминалистики целесообразно изучать после изучения основ теории уголовного права и уголовного процесса?».

Каким должно быть *направляющее теоретическое знание* о расследовании события преступного деяния? Для ответа на этот вопрос необходимо иметь в виду следующие обстоятельства. Во-первых, направляющее теоретическое знание о расследовании события преступного деяния проявляется в виде методических указаний, то есть в виде предписаний производства в определенной последовательности необходимых познавательных действий. Эти предписания диктуют такой способ действий лица, ведущего расследование события преступного

деяния, который может привести к предвосхищаемому результату, то есть получению нового знания, объем и глубина которого делает возможной уголовно-правовую оценку (квалификацию) этого события.

Во-вторых, понятия деятельность, действие, операция являются понятиями одного логического ряда человеческой активности и находятся, соответственно, в отношении субординации как общее — частное — единичное. Это значит, что всякая деятельность включает в себя действия, всякое действие включает в себя операции. Тривиальная операция — это такая человеческая активность, которая не требует усилия методологической рефлексии над ней, например, включение газовой плиты, открытие двери, наполнение стакана напитком, прикуривание сигареты, производство простых арифметических вычислений и т. п. Сравнительный анализ понятий операция, действие, деятельность имеет практическое значение только в процессе оценки логических отношений между этими разновидностями человеческой активности. Поэтому описание этих понятий общее, то есть обязательно должно включать цель, средства, результат и процесс конкретного вида человеческой активности.

Результатом обобщения понятия операция является понятие действие, то есть совокупность производства определенных операций образует конкретное действие. Например, действие «нагрев воды» составляет совокупность производства следующих операций — наполнение сосуда водой, включение газовой плиты, установка емкости с водой на огонь. Системообразующим признаком такого обобщения понятия операция является цель. Цель операции «включить газовую плиту» и цель действия «нагреть воду» находятся в отношении субординации как промежуточная цель и конечная цель действия. Достижение совокупности промежуточных целей может привести к достижению конечной цели. Цель действия и цель деятельности также находятся в отношении субординации как промежуточная цель и конечная цель деятельности. Поэтому в описании деятельности необходимым элементом будет описание производства совокупности действий, необходимых и рационально обоснованных для достижения цели конкретной деятельности. При описании действия необходимым элементом будет описание производства совокупности операций, необходимых и рационально обоснованных для достижения цели конкретного действия.

Целью деятельности «установления обстоятельств события преступного деяния» является получение такого знания о фрагменте материальной действительности, которое позволяло бы производить сравнительную оценку его с описанием конкретного состава преступного деяния, указанного в особенной части уголовного закона, то есть описанием конкретной теоретической конструкции — «состав преступного деяния». Для того, чтобы установить у события состав преступного деяния, необходимо установить в нем четыре обязательных элемента (признака) состава преступного деяния: объект состава преступного деяния, объективная сторона состава преступного деяния, субъект состава преступного деяния, субъективная сторона состава преступного деяния, то

есть достигнуть совокупности четырех промежуточных целей этой познавательной деятельности. Это значит, что установление каждого из вышеуказанных элементов состава преступного деяния в деятельности (установление обстоятельств события преступного деяния) является достижением промежуточных целей, в то время, как конечной целью всей этой деятельности является установление события преступного деяния, то есть совокупности конкретных объекта (иногда также предмета), объективной стороны, субъекта и субъективной стороны конкретного состава преступного деяния.

Логика установления обстоятельств, связанных с событием преступного деяния, такова, что в этом процессе мы получаем знание о неизвестном посредством сопоставления и уголовно-правовой оценки его с уже известным знанием. В качестве известного знания выступает знание о структурах теоретических уголовно-правовых конструкций, выстроенных особым образом: от отдельных, начальных элементов уголовно-правовой конструкции до более общих уголовно-правовых понятий. Например, знание о структуре состава преступного деяния, объекта, субъекта, объективной стороны, субъективной стороны состава преступного и т.д.,¹ и отображений их элементов в материальной действительности. Это позволяет говорить о возможности достижения истины в процессе установления события преступного деяния, так как истина никогда не является бесконечной и неопределенной. Содержательное условие истины связано с интенциональной отнесенностью познавательного образа, к реальному или воображаемому предметному существованию, а формальные условия истины связаны с логической правильностью мышления². Истина всегда является нам в виде цепи последовательно расположенных конечных вещей, то есть вещей, смысл которых определен так, чтобы была возможность эти вещи разграничить и отличить друг от друга. Истина в установлении события преступного деяния и обстоятельства, связанных с ним, проявляется в наличии такого объема и глубины нового структурированного знания, которое давало бы возможность оценивать его на соответствие определенным уголовно-правовым конструкциям, описанным в уголовном законе.

Лицо, ведущее расследование преступного деяния, то есть устанавливающее обстоятельства события преступного деяния и обстоятельства, связанные с ним, в процессе своей деятельности сознательно совершает отбор и описание установленных фактов. Основу этого составляют принятые до расследования преступного деяния критерии значимости устанавливаемых фактов. Такими критериями являются элементы теоретических уголовно-правовых конструкций. Это обстоятельство является обязательным предварительным условием любого успешного расследования преступного деяния. Расследование события признается успешным не только в случае обоснованного подтверждения

¹ Терехович В. Н. Теория криминалистики. Общая часть : монография. Рига, 2015. С. 59–101.

² Ведин Ю. П. Познание и знание. Рига : Зинатне, 1983. С. 5–6.

предположения о возможном совершении преступного деяния, но также и в случае обоснованного подтверждения отсутствия в расследованном событии признаков состава преступного деяния. Поэтому в материалах уголовного дела, как правило, находятся только знания о фактах, относящихся к конкретному расследуемому событию преступного деяния и обстоятельствам, связанным с ним, то есть знания, соответствующие описаниям определенных теоретических уголовно-правовых конструкций.

Выводы. В любой развитой отрасли науки можно выделить три основных методологических уровня: 1) методология отрасли; 2) методология подотрасли; 3) конкретная методика. Актуализация методологии науки проявляется на уровне конкретной методики, которая обеспечивает непосредственную связь этой науки с определенной сферой реальности. В отдельных отраслях науки внутренняя методологическая иерархия иногда не ограничивается тремя вышеуказанными уровнями. На уровне методологии, подотрасли науки, возможна более подробная методологическая субординация. Все зависит от развитости структуры определенной научной теории. Методологическая иерархия в определенной отрасли науки соответствует субординации отдельных теорий в пределах данной отрасли науки. Методология основывается на содержании конкретной теории. Поэтому теория выполняет методологическую функцию по отношению к познанию соответствующей сферы реальности. Методология есть направленность конкретной теории на совершенствование познания определенной сферы реальности.¹ Например, теории уголовного права и уголовного процесса являются методологией для теории криминалистики; теория криминалистики является методологией для теории криминалистической техники, теории криминалистической тактики и теории криминалистической методики; теория криминалистической техники является методологией для теории трасологии, теория трасологии выполняет методологическую функцию для конкретных методик трасологических исследований и т. п. Поэтому правильным будет говорить не о частной (общей) криминалистической методике (частной (общей) методике расследования отдельных видов преступных деяний (преступлений))², а о конкретной методике расследования отдельного вида преступных деяний. Криминалистическая методика (система знаний об организации криминалистической деятельности³) как подотрасль теории криминалистики выполняет

¹ Vedins I. Zinātne un patiesība. Rīga : Avots, 2008. 131–136 pp.

² Криминалистика : учебник / под ред. проф. А.Г. Филлипова. Москва : Юриспруденция. 2000. С. 241; Гаврилин Ю. В., Шурухов Н. Г. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. Курс лекций. Москва : Книжный мир. 2004. С. 15; Ищенко Е. П., Топорков А. А. Криминалистика. Контракт. Москва : Инфра-М, 2007. С. 482; Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика : учеб. для вузов. Москва : Норма, 2007. С. 652 и др.

³ Криминалистическая деятельность — это разновидность научно-познавательной деятельности, предметом которой является установление обстоятельств события преступного деяния и обстоятельств, связанных с ним.

методологічну функцію для розробки методик організації розслідування окремих видів преступних діянь.

В правильній методикі розслідування конкретного виду преступного діяння завжди повинна відображатися «зримая» реальність, то єсть у такому виді розслідування конкретного виду преступного діяння можна «увидіти очима», можна навіть «підтримати його в руках» (взяти таке методическе видання в руки, перевернути його, знайти потрібні абзаци або розділ описання процесу). Іншими словами, в такому виді розслідування конкретного виду преступного діяння стає доступним для наших відчуттів, наочним предметом. Тільки таким чином методика розслідування конкретного виду преступного діяння виконує методическу функцію і з'являється об'єктивна основа рефлексії над практичною діяльністю — розслідуванням конкретного події преступного діяння.

В. М. Терехович, Е. В. Німанде

КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА В СИСТЕМІ ТЕОРІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ

Термін «криміналістична методика» в теорії криміналістики має два значення. Перше значення терміна «криміналістична методика» використовується для розкриття змісту одного з регулятивних засобів криміналістичного пізнання — методики криміналістичного пізнання. Це значення криміналістичної методики розкривається в межах структури процесу криміналістичного пізнання. Друге значення терміна «криміналістична методика» розкривається в межах опису системи пізнавальної діяльності людини в галузі кримінального правозастосування.

Розкриваючи друге значення терміна «криміналістична методика», ми вказуємо на те, що це, перш за все, система знання, яка використовується для організації процесу розслідування події злочинного діяння, тобто знання, необхідного і достатнього для отримання нових знань про подію злочинного діяння. Знання, яке отримують і використовують у кримінальному правозастосуванні Латвії, є знанням, яке має природу обґрунтування, а не віри. Це знання є колективним (суспільним) знанням і проявляється в процесі раціоналізації процесу розслідування події злочинного діяння. Окреме знання проявляється тільки на стадії оптимізації процесу розслідування події злочинного діяння.

Слід розрізняти знання про злочинне діяння, як знання про кримінально-правову теоретичну конструкцію, і знання про подію злочинного діяння, як знання про явище фрагменту матеріальної дійсності, яке оцінюється як злочинне діяння. Знання про злочинне діяння (знання про склад злочинного діяння) і обставин, пов'язаних з ним як кримінально-правових теоретичних конструкціях, є знанням колективним (суспільним). Це знання особа, яка розслідує подію злочинного діяння, отримує в процесі тривалої юридичної освіти. Знання про подію злочинного діяння отримують у процесі іншої пізнавальної діяльності — в процесі розслідування (пізнання) конкретної події злочинного діяння. Це знання є надбанням інших людей, тобто колективним (суспільним) знанням і воно фіксується в матеріалах кримінальної справи.

Теоретичне знання, необхідне для розумного процесу розслідування події злочинного діяння, включає в себе два види знання (вихідне і направляюче) про раціоналізацію цієї діяльності. Криміналістична методика (система знань про

організацію криміналістичної діяльності) як підгалузь теорії криміналістики, виконує методологічну функцію для розробки методик організації розслідування окремих видів злочинних діянь.

Ключові слова: теорія криміналістики, криміналістична методика, організація процесу розслідування події злочинного діяння.

V. Terehovich, T. Nimande

CRIMINALISTIC METHODICS IN THE SYSTEM OF CRIMINALISTIC THEORY

The term “criminal investigation technique” has two meanings in the scope of Theory of Criminalistics. The first meaning of the term is used for disclosure of one of regulatory means in Criminalistics cognition – criminal investigation technique cognition. This meaning of Criminalistics technique is disclosing in the limits of structure of the process of Criminalistics cognition. The second meaning of the term “Criminalistics technique” is disclosing in the limits of description of the system of cognitive activity in the sphere of applying criminal law.

During disclosure of the second meaning of the term “Criminalistics technique” we are pointing out that, first of all, it is the system of knowledge, used for organization of investigation of the event of criminal offense, id est, knowledge necessary and sufficient for getting new knowledge about the event of criminal offense. Knowledge acquired and used during applying criminal law in Latvia is knowledge of substantiate but not of faith nature. This knowledge is collective (sociable) knowledge and manifests itself during rationalization of investigation of the event of criminal offense. Personal knowledge manifests itself only during the stage of optimization of investigation of the event of criminal offense.

It is necessary to differentiate knowledge about criminal offense as knowledge about theoretical construction in criminal law and knowledge about the event of criminal offense as knowledge about phenomenon of fragment of material reality, which is evaluated as criminal offense. Knowledge about criminal offense (about corpus delicti) and linked circumstances as theoretical constructions in criminal law is collective (common, social) knowledge. This knowledge is gained by the person investigating the event of the criminal act in the course of long legal education. Knowledge about the event of criminal offense is got during another cognition activity – investigation (cognition) of specific event of criminal offense. This knowledge is domain for other people, id est, collective (common, social) knowledge and it is fixed in the materials of criminal case.

Theoretical knowledge, necessary for reasonable process of investigation of the event of criminal offense, encloses two types of knowledge (primary and guiding) about rationalization of the activity. Criminalistics techniques (system of knowledge about organization of Criminalistics activity) as subbranch of Criminalistics theory is fulfilling methodological function for developing of techniques for organization of investigation of separate types of criminal offenses.

Keywords: Criminalistics theory, criminalistics techniques, organization of investigation of the event of criminal offense.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.06>
УДК 343.98

О. Ю. Булукуков,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри криміналістики

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1598-0542>

e-mail : oblehrer@gmail.com

ПЕРЕДІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТАКТИЧНИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Розглянуто основні фактори, поява та існування яких вважаються інформаційною основою виникнення тактичних рішень у криміналістиці.

Акцентовано увагу на з'ясуванні інформаційних джерел, які сприяли появі нового поняття в криміналістиці і криміналістичній тактиці. Наголошено на існуванні низки факторів, що мають загальний і окремий характер по відношенню до виникнення поняття «тактичне рішення» в криміналістиці. Указані фактори поділяються на дві групи, пов'язані: 1) із зародженням і розвитком теорії прийняття рішень; 2) із зародженням і розвитком криміналістичної тактики та її засобів.

Ключові слова: криміналістична тактика; тактичне рішення; теорія прийняття рішень; кримінальне правопорушення.

Постановка наукової проблеми. Тактичне рішення в криміналістиці пов'язане з використанням тактичних засобів під час розслідування кримінальних правопорушень. Застосування засобів криміналістичної тактики в розслідуванні обумовлено поведінковим чинником осіб, зацікавлених у приховуванні від слідства інформації щодо правопорушення. У зв'язку з цим встановлення осіб, винних у скоєнні правопорушення, та отримання доказів їх причетності до нього, здійснюється шляхом ситуаційного використання зазначених засобів. При цьому вибір засобів криміналістичної тактики, визначення часу і місця їх застосування, послідовності, а також інтенсивності — здійснюється шляхом прийняття тактичних рішень.

Тактичні рішення є різновидом рішень, які приймаються людьми. Не можна стверджувати, що дані рішення можуть бути використані тільки під час розслідування правопорушень. Вони застосовуються і в науці управління¹, і в ігрових ситуаціях, і в інших випадках, пов'язаних з людською діяльністю. Однак тактичні рішення під час розслідування кримінальних правопорушень мають певну специфіку, яка обумовлюється сферою їх використання. Регламентація зазначеної сфери кримінальним процесуальним законом наповнює вказані рішення спеціальним змістом, властивим тільки їм. Виникненню поняття

¹ Кузьмина Л. П. Развитие теории принятия решений в менеджменте. Вестник Казанского энергетического университета, 2009. №2. С. 53.

«тактичне рішення» і введенню його в термінологічний апарат криміналістичної тактики сприяла низка факторів. Досі дана проблематика при розгляді тактичних рішень у криміналістиці досліджувалася лише фрагментарно. Однак залишення без уваги передісторії виникнення тактичних рішень у криміналістиці не дозволяє здійснити дослідження їх теоретичних основ у повному обсязі.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Розгляд окремих питань, пов'язаних з передісторією виникнення тактичних рішень у криміналістиці, ми знаходимо в роботах Р. С. Белкіна, В. М. Бикова, О. Ю. Головіна, А. В. Дулова, Ю. І. Новіка, С. І. Цветкова, С. Ю. Якушина¹ та ін. Ці вчені висвітлювали різні аспекти тактичних рішень, доповнюючи наукові знання новими даними щодо досліджуваного об'єкта.

Мета статті - визначити й розкрити фактори, що вплинули на виникнення тактичних рішень у криміналістиці; реалізація цієї мети досягається шляхом аналізу та синтезу наукових робіт та інших літературних джерел з даної проблематики.

Викладення основного матеріалу дослідження. Передісторія виникнення тактичних рішень у криміналістиці пов'язана з існуванням низки факторів, які сприяли появі нового поняття в криміналістиці і криміналістичній тактиці. Вказаним факторам притаманний загальний та

¹ Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: в 3 т. Т. 3. *Криминалистические средства, приемы и рекомендации*. Москва : Акад. МВД СССР, 1979. С. 91; Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. Москва : Юрид. лит., 1988. С. 104–136; Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. Москва : НОРМА, 2001. С. 160–162; Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. Москва : Мегатрон XXI, 2000. 2-е изд. доп. С. 219; Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3. *Криминалистические средства, приемы и рекомендации*. Москва : Юрист, 1997. С. 156–201; Быков В. М. *Тактическое решение следователя. Уголовно-правовые и процессуальные гарантии защиты конституционных прав граждан*. Калинин, 1980. С. 114; Головин А. Ю. Криминалистическая систематика. Москва : ЛексЭст, 2002. С. 253; Дулов А. В., Новик Ю. В. Понятие и структура тактического решения, принимаемого следователем при производстве следственного действия. *Теоретические проблемы криминалистической тактики*. Свердловск, 1981. С. 47; Новик Ю. И. Научные основы принятия тактических решений при производстве следственных действий : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Минск, 1979, С. 3–20; Цветков С. И. Состояние и перспективы использования данных науки управления в криминалистике : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1977. С. 8–9; Цветков С. И. Криминалистическая теория принятия тактических решений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1992. 41 с. URL: <https://mydisser.com/ru/catalog/view/6/349/9027.html> (дата звернення 05.09.2019); Якушин С. Ю. Тактические решения следователя и средства их реализации при расследовании преступлений: исходные положения частной криминалистической теории. *Ученые записки Казанского гос. ун-та*, 2008. Т. 150. Кн. 5. С. 240.

окремий характер по відношенню до виникнення поняття «тактичне рішення в криміналістиці». Розглянемо їх більш докладно.

Фактори, які сприяли виникненню тактичних рішень у теорії криміналістики, пов'язані: 1) із зародженням і розвитком загальної теорії прийняття рішень; 2) із зародженням і розвитком криміналістичної тактики та її тактичних засобів.

Розглянемо першу групу факторів, пов'язаних із зародженням та розвитком теорії прийняття рішень. У зв'язку з тим, що дана інформація представлена значною кількістю наукових робіт, обмежимося лише основними, які мають концептуальне значення в розвитку теорії прийняття рішень.

Термін «теорія прийняття рішень» введений в науковий обіг Є. Л. Леманном у 1950 р., проте окремі аспекти теорії почали своє формування набагато раніше, ще в середині XVII ст. Фундаментом зазначеної теорії вважаються теорія ймовірностей і математичної статистики. Саме до дослідження даних галузей знань звернулися французькі математики Б. Паскаль і П. Ферма, досліджуючи математичну модель ймовірності наслідків в азартних іграх (ігри в кістки і рулетку)¹. Приблизно в цей же час з'являються роботи Х. Гюйгенса, Я. Бернуллі, А. де Муавр, П.-С. Лаплас, К. Ф. Гаусс і С. Д. Пуассон, які також були присвячені проблемам ймовірності настання певного результату при прийнятті рішень².

На підставі розробок у сфері теорії ймовірності стали з'являтися наукові роботи з математичної статистики. Першим серед математиків був К.-Ф. Гаусс, який у 1795 р. дослідив і обґрунтував метод найменших квадратів, що був використаний для обробки астрономічних даних. Значний внесок у математичну статистику здійснили такі вчені, як К. Пірсон, Р. Фішер, А. М. Колмогоров, М. В. Смирнов, А. Вальд³.

Інтерес до дослідження проблеми прийняття рішень був викликаний розвитком суспільства, зростанням виробництва і появою великих підприємств, які потребують ефективного управління. Необхідність вирішення складних і багаторівневих завдань сприяла науковому пошуку шляхів їх вирішення.

У першій половині XX ст. математичні методи прийняття рішень отримали подальший розвиток в роботах американських вчених Дж. фон Неймана і О. Моргенштерна. У 1944 р. ними була підготовлена монографія «Теорія ігор і економічна поведінка», у якій були викладені основні положення математичної теорії ігор і закладені основи теорії економічної поведінки⁴.

¹ Костикова А. В. Исторические аспекты развития теории принятия решений. *Философия науки*. 2012. №4 (55). С. 88.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Костикова А. В. Знач. праця. С. 89.

Щодо прийняття рішень, то вказана теорія ігор передбачає здійснення опису процесів прийняття оптимальних рішень. При цьому в ситуації невизначеності і наявного конфлікту між протидіючими сторонами, акцент не завжди робиться на рішеннях усвідомлених і цілеспрямованих.

Напрацювання теорії прийняття рішень, що тільки почала втілюватися у практичну діяльність, були використані під час Другої світової війни. Отриманий досвід показав ефективність наукового підходу при прийнятті рішень різного роду. Так, під час війни в Англії група вчених на науковому рівні вирішувала питання оптимального розміщення об'єктів цивільної оборони, вогневих позицій, оптимізації глибини підриву протичовнових бомб і конвою транспортних караванів на морі¹. Після закінчення військових дій ученими був здійснений аналіз втрат і втрачених можливостей через прийняття неправильних рішень. Необхідно зазначити, що наукові дослідження того часу призвели до створення формального базису теорії прийняття рішень. У результаті наукового пошуку з'явилися самостійні наукові напрямки, які тепер відомі як «дослідження операцій» і «кібернетика»².

Теорія ігор до початку 50-х років XX ст. залишалася формальною теорією в рамках математики, яка в основному розглядала економічні моделі розвитку виробництва матеріальних благ. Однак вже з 1950-х рр. методи теорії ігор починають застосовувати не тільки в економіці, але й у біології, кібернетиці, техніці.

Основними передумовами формування елементів теорії прийняття рішень, на думку А. В. Костикової, є таке: 1) зростання складності і вартості заходів, що сприяють розробці наукових методів, що дозволяють заздалегідь оцінити результати прийняття кожного рішення, заздалегідь виключити неприпустимі варіанти і рекомендувати найбільш вдалі; 2) науково-технічний прогрес, швидкий розвиток техніки і технологій, що сприяли використанню розвиненого математичного апарату в проектуванні; 3) зменшення часу на прийняття рішення та підвищення відповідальності за його результати, що сприяли використанню методів аналізу й оцінки варіантів розвитку ситуації та вибору найбільш ефективного варіанта в умовах, що існують³.

Необхідність здійснення контролю процесів, що мали місце в економіці, політиці і соціальній сфері, сприяли пошуку та розробці нових підходів у прийнятті різних рішень. Вагомим аргументом для нових досліджень стали виниклі труднощі у вирішенні завдань, а також відсутність права на помилку під час їх вирішення.

¹ Литвак Б. Г. Разработка управленческого решения. Москва : Дело, 2003. С. 35

² Крючковский В. В., Петров Э. Г., Соколова Н. А., Ходаков В. Е. Введение в нормативную теорию принятия решений. Методы и модели : монография. Херсон : Гринь Д. С., 2013. С. 12.

³ Костикова А. В. Знач. пр. С. 87.

Зародження і розвиток теорії прийняття рішень можна умовно розподілити на етапи. Як видається, зародження теорії прийняття рішень можна віднести до середини XVII ст. Перший етап розвитку починається з відомої роботи Блеза Паскаля «Думки про релігію та інші предмети» (1670), в якій автор описує очікувану цінність від того, вірить людина в Бога чи ні. Даний етап характеризується дескриптивним (описовим) підходом щодо прийняття рішень. Вчені того часу спрямовували свої зусилля на визначення процесу вибору рішення людиною. При проведенні досліджень використовувалися різні методи, серед яких перевага надавалася методам психології. Закінчення першого етапу можна віднести до 40-х років XX ст.

Другий етап характеризувався нормативними підходами при прийнятті рішень. Вказані підходи полягають у визначенні ситуацій прийняття рішень та виробленні певних стандартів при їх прийнятті для вирішення завдань, що виникають. Початок другого етапу розвитку теорії прийняття рішень можна співвіднести з підготовкою в 1944 р. Дж. Нейманом і О. Моргенштерном монографії, яка вказується вище. Крім цієї роботи, у 1948 р. виходить книга американського вченого Норберта Вінера «Кібернетика, або Управління і зв'язок у тварині і машині», яка поклала початок новим підходам в управлінні різних систем: технічних, біологічних та соціальних¹.

Необхідно зазначити, що теоретичні успіхи в розвитку системного аналізу і кібернетики в поєднанні з успіхами розвитку дискретної обчислювальної техніки та інших інструментальних засобів відкрили широку перспективу автоматизації буквально всіх сфер людської діяльності². У той же час у практичному використанні нормативний підхід у теорії прийняття рішень у багатьох випадках не дозволяв вирішити виниклу проблему. На нашу думку, вказаний етап закінчується в середині 60-х років.

Третій етап розвитку теорії прийняття рішень починається з появою поняття «нечітка безліч», введеного Лотфі Заде в 1965 р. у статті «Fuzzy Sets» (у перекладі — «Нечіткі безлічі», і триває й досі. Л. Заде розширив класичне поняття безлічі, допустивши, що характеристична функція безлічі (названа Заде функцією належності для нечіткої безлічі) може приймати будь-які значення в інтервалі $[0, 1]$, а не тільки значення 0 або 1³. Введення та формулювання зазначеного поняття відкрило нові можливості для прийняття ефективних рішень в економіці.

Даний етап характеризується системним підходом до прийняття рішення з боку певної особи. Для прийняття рішення людина отримує припис щодо опанування певними методами і прийомами теорії

¹ Кузьмина Л. П. Знач. праця. С. 52.

² Крючковский В. В., Петров Э. Г., Соколова Н. А., Ходаков В. Е. Знач. праця. С. 12.

³ Вікіпедія. URL : https://ru.wikipedia.org/wiki/Нечеткое_множество (дата звернення 05.06.2019).

прийняття рішень, які можуть бути ним використані при вирішенні поставленого завдання¹.

У цьому контексті необхідно згадати на ще дві роботи, які значною мірою розширили знання теорії прийняття рішень на початку третього етапу. Це робота Ю. О. Тихомирова «Управлінське рішення», яка була опублікована в 1972 р., і робота Ю. Козелецького «Психологічна теорія рішень», що побачила світ 1977 р. у Варшаві, а у 1979 р. перевидана видавництвом «Прогресс».

Оскільки прийняття тактичних рішень у криміналістиці під час розслідування правопорушень має психологічну основу, вважаємо за доцільне розглянути зміст роботи Ю. Козелецького більш докладно.

Цінність зазначеної роботи полягає у дослідженні автором психології прийняття рішень у контексті з математичними методами і засобами актів вибору необхідного рішення. Так, основним напрямком дослідження є розгляд питань, що відносяться до відповідних гносеологічних, психологічних і нейрофізіологічних механізмів діяльності людини. Сам автор про зміст книги писав так: «У цій роботі я стою на функціональній точці зору, згідно з якою людина є системою, яка прагне до певної мети, і одночасно є системою, що пізнає, яка переробляє інформацію про світ»². Ю. Козелецький дає оцінку теорії прийняття раціональних рішень і резюмує, що раціональне рішення залежить від структури завдання. Останні однозначно визначають оптимальну реакцію (рішення). Значною мірою зазначена теорія — це теорія прийняття рішень, в якій відсутні ті, хто ці рішення приймає³. Однак автор поряд з розглядом раціональності методологічної здійснює розвідку раціональності суб'єктивної. Такі підходи в дослідженні спостерігаються при переході від «deskриптивних» питань психологічної теорії рішень до «нормативних».

На думку автора, теорія раціональних рішень здійснила важливий вплив на розвиток психологічних досліджень процесів прийняття рішень. У процесі проведення таких досліджень психологи намагалися відповісти на такі deskриптивні питання: як фактично люди здійснюють вибір? Як насправді вони вирішують завдання, що вимагають прийняття рішення? Чи задовольняє їх поведінка елементарним постулатам методологічної раціональності?⁴ Так званий «суб'єктивний фактор», який містить уявлення щодо завдання, автором розглянуто досить докладно. Саме цей фактор і є головним предметом аналізу, здійсненого Ю. Козелецьким.

Розвиток теорії прийняття рішень здійснив дієвий вплив на формулювання тактичного рішення в криміналістиці. Про це свідчить той факт, що поняття «тактичне рішення» введено в термінологічний апарат

¹ Костикова А. В. Зазнач. праця. С. 87–88.

² Козелецький Ю. Психологическая теория решений. (Перевод с польск. Г. Е. Минца и В. Н. Поруса). Москва : Прогресс, 1979. С. 31–32.

³ Зазнач. праця. С. 16.

⁴ Зазнач. праця. С. 19–20.

криміналістичної тактики в 1977 р. Це зовсім не означає, що до формалізації тактичного рішення як поняття, воно не використовувалося практиками в процесі розкриття і розслідування правопорушень. Тактичні рішення приймалися особами, що здійснювали розслідування в усі часи, коли такі розслідування проводилися, однак вони не замислювалися над тим, що приймають такі рішення.

Розглянемо другу групу чинників, які сприяли виникненню тактичних рішень у теорії криміналістики — це розвиток криміналістичної тактики та її тактичних засобів.

Розвиток криміналістичної тактики відбувався одночасно з розробкою рекомендацій щодо проведення окремих слідчих дій.

Уже у першій половині XIX ст., у 1833 р., видається книга М. Орлова «Досвід короткого керівництва для провадження слідства зі свідченням пристойних узгоджень», в якій містяться окремі рекомендації тактики проведення допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину¹.

Через 5 років у Німеччині, Л. фон Ягеманн — відомий німецький юрист, у 1838–1841 рр. видає двотомне «Керівництво з судового вчення щодо розслідування»². У своїй роботі Л. фон Ягеманн приділяє значну увагу розробці наукових прийомів розкриття і розслідування злочинів. Одними з основних положень його роботи є рекомендації, які стосувалися проведення допиту. Окреме місце у роботі займає допит обвинуваченого, спрямований на швидке отримання від допитуваного визнання своєї провини. При цьому категорично заперечується застосування до допитуваного тортур³. Наявність у роботі рекомендацій щодо проведення розслідування в цілому, а також проведення окремих слідчих дій дають підстави вважати зазначену роботу фундаментом наукових основ криміналістики.

У 1841 р. Я. І. Баршев, досліджуючи основи кримінального судочинства, дає рекомендації з проведення допиту обвинуваченого, акцентуючи увагу на тому, що найкращим має бути той образ допиту, в якому робиться поступовий перехід від більш загальних питань до найбільш окремих, щоб таким чином дати привід обвинуваченому самому виявити себе і обставини злочину, також коли матеріал наступних питань запозичується з попередніх відповідей... У разі схильності допитуваного до визнання, розсудливість радить вислуховувати його не перериваючи і вже далі «майстерно випитувати у нього про те, що залишилось незрозумілим і чого бракує ще для повного

¹ *Ищенко Е. П.* Криминалистика: учебник. 3-е изд. испр. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2011. С. 36.

² *Сокол В. Ю.* Людвиг фон Ягеман — основатель научной системы расследования преступлений и криминалистики. *Вестник Краснодарского университета МВД России.* 2012. №2 (16). С. 63.

³ *Сокол В. Ю.* Зазнач. твір. С. 64.

зінання¹. Вказівка на необхідність «майстерно випитувати» у допитуваного пояснення має на увазі прийняття відповідних рішень про постановку питань по суті події. Такі рішення за своїм змістом мають тактичне підґрунтя. Необхідність прийняття тактичних рішень при проведенні обшуку Я. І. Баршев обґрунтовує таким чином: «...мета, заради якої проводиться обшук, може бути досягнута тільки за допомогою особливого мистецтва, спритності і майстерності слідчого... обшук має бути проведений несподівано, з усією уважністю і наглядом над діями осіб, які живуть у будинку, що обшукується»². Фактично факт прийняття рішення в певний момент розслідування замінений характеристикою якостей слідчого, що притаманно науковим дослідженням того часу.

Наступний період розвитку криміналістики і криміналістичної тактики був ознаменований розробкою й систематизацією засобів і методів збору доказів, рекомендацій щодо організації та планування розслідування і пов'язаний з ім'ям Г. Гросса (1847–1915)³. Г. Гросс тривалий час працював судовим слідчим, і його напрацювання в галузі криміналістики знайшли своє втілення в науковій праці — «Керівництво для судових слідчих, чинів жандармерії і поліції» (1893).

У 1911 р. виходить книга Р. А. Рейсса «Наукова техніка розслідування злочинів», за редакцією С. М. Трегубова⁴. У цьому ж році німецький учений А. Вейнгарт у своїй роботі вперше надав обґрунтування терміна «тактика», можливість і доцільність використання його в діяльності з розслідування злочинів. У передмові до книги автор написав: «Книга повинна дати криміналісту-практику все те, разом узятє, що стратегія і тактика дають військовому. Ось чому я і називаю це керівництво щодо методичного розслідування злочинів «кримінальною тактикою»⁵.

У 1915 р. виходить книга С. М. Трегубова «Основи кримінальної техніки: науково-технічні прийоми розслідування злочинів»⁶, яка по суті стала доповненим варіантом книги Р. А. Рейсса, виданої трьома роками

¹ Баршев Я. И. Основания уголовного судопроизводства, с применением к российскому уголовному судопроизводству. Санкт-Петербург : Типография II отделения Собственного Его Императорского Величества канцелярии, 1841. С. 143–145.

² Баршев Я. И. Знач. пр. С. 99.

³ Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика. Учебник / под ред. Р. С. Белкина. Москва : Норма-Инфра-М, 1999. С. 3.

⁴ Рейс Р. А. Научная техника расследования преступлений. URL : <https://www.twirpx.com/file/1273874/> (дата звернення 05.06.2019).

⁵ Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений. СПб : Издание Вестника Полиции, 1912. С. 5–6.

⁶ Трегубов С. Н. Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений. Практическое руководство для судебных деятелей. Петроград : Изд. Юрид. кн. склада Право, 1915. 336 с.

раніше. Книга Трегубова стала першим практичним посібником подібного роду і знайомила читача з широким колом криміналістичних засобів, прийомів і рекомендацій на рівні науки того часу¹.

Значне місце у становленні криміналістичної тактики належить Б. Л. Бразоль. У роботі «Нариси з слідчої частини. Історія. Практика»² міститься розгляд окремих питань тактики слідчих дій, що розширило відомі знання з цієї проблематики. У той же час, розглядаючи тактику огляду, Бразоль не обмежується вказівкою прийомів його проведення. Він докладно характеризує необхідні для продуктивного огляду психологічні якості слідчого, його здатність логічно мислити, висуваючи версії про те, що трапилося³.

У 1925 р. виходить робота І. М. Якімова «Криміналістика. Посібник з кримінальної техніки і тактики», в якій автор описує найбільш доцільні способи та прийоми розслідування злочинів, що є прообразом сучасних криміналістичних прийомів (у тому числі й тактичних)⁴.

Найбільш значущою роботою І. М. Якімова стало видання в 1929 р. підручника «Криміналістика. Кримінальна тактика»⁵. У книзі викладені методи, прийоми і засоби розслідування, що зробило цю роботу особливо вагомим в теоретичному, практичному і навчально-методичному плані⁶.

У 1934 р. С. О. Голунський і Г. К. Рогінський видали книгу «Техніка і методика розслідування злочинів» та вже більш категорично стверджували, що в криміналістиці слід розрізняти три складові частини:

- кримінальну техніку, яка вивчає способи застосування в розслідуванні злочинів досягнень природничих наук: фізики, хімії і т. п.;
- кримінальну тактику, яка вивчає тактичні прийоми розслідування і, зокрема, як правильніше і доцільніше проводити окремі слідчі дії, як розташувати всі слідчі дії в їх взаємному зв'язку;
- методику розслідування, що вивчає найкращі прийоми розслідування окремих категорій справ⁷.

¹ Белкин Р. С. История отечественной криминалистики. Москва : Норма, 1999. С. 12.

² Бразоль Б. Л. Очерки по следственной части. История. Практика. Петроград : Гос. тип., 1916. 215 с.

³ Белкин Р. С. Знач. твір. С. 13.

⁴ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. С. 9.

⁵ Якимов И. Н. Криминалистика. Уголовная тактика. Москва : Народный комитет внутренних дел РСФСР, 1929. 312 с.

⁶ Яблоков Н. П. Иван Николаевич Якимов — один из основателей отечественной криминалистики как науки и учебной дисциплины. Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 2014. №4. С. 9.

⁷ Голунский С. А., Рогинский Г. К. Техника и методика расследования преступлений / под ред. М. С. Строговича. Москва : Советское законодательство, 1934. Вып. 1. С. 4.

Таким чином, з середини 30-х років ХХ ст. у криміналістиці почалося формування її більш розвиненої системи, де кримінальна тактика і методика розслідування злочинів, поряд з технікою, визначалися як самостійні частини цієї науки. І вже в 70-х роках криміналістична тактика, як самостійний розділ криміналістики, був загальноновизнаним. Кінцевою метою формування зазначеного розділу була необхідність у наданні допомоги слідству у вирішенні проблем інтенсифікації слідчої діяльності.

Розвиток криміналістичної тактики відбувався в напрямку вироблення нових засобів тактики, а також удосконалення вже наявних. Розслідування злочинів настійно вимагало розробки нових тактичних прийомів і рекомендацій щодо їх застосування при проведенні слідчих дій. Тенденції до оптимізації слідчої діяльності сприяли появі вимог щодо правильного, безпомилкового використання засобів криміналістичної тактики. Ситуаційно криміналістична тактика вимагала нових розробок, однією з яких стало введення в науковий обіг поняття «тактичне рішення». Саме тактичне рішення включає до свого змісту вибір, який здійснює особа у кримінальному провадженні, що є вкрай необхідним для правильного та своєчасного застосування засобів криміналістичної тактики.

Висновки. Розглянуті фактори відіграли вирішальну роль у появі тактичного рішення. Вказана роль обумовлюється наявністю певних інформаційних складових, що стали «каталізаторами» процесу формування поняття «тактичне рішення». Нові досягнення у теорії прийняття рішень і паралельно становлення і розвиток криміналістичної тактики призвели до здійснення наукових досліджень і введенню в термінологічний апарат криміналістики поняття «тактичне рішення». Зазначені фактори мають тенденцію до постійного оновлення, що знаходить своє відображення у нових дослідженнях тактичного рішення у теорії криміналістики, визначення місця і ролі тактичних рішень у процесі розслідування (судового розгляду) кримінальних правопорушень.

Розгляд передісторії виникнення тактичних рішень у теорії криміналістики дозволив визначити об'єктивні передумови появи їх поняття та доповнив новими знаннями теоретичні основи тактичних рішень у криміналістиці. Ефемерність тактичного рішення, з одного боку, і його дієвість при застосуванні — з іншого, дають можливість зробити висновок щодо необхідності подальшого його наукового дослідження. Одним із таких напрямів є зазначені у роботі фактори, динаміка розвитку яких є невичерпним джерелом інформації щодо нових досліджень тактичних рішень.

References

- Averyanova, T. V., Belkin, R. S., Koruhov Yu.G. & Rossinskaya, E. R. (1999). *Kriminalistika*. Uchebnik. / Pod red. R. S. Belkina. Moskva: Norma-Infra-M [in Russian].
- Barshev, Ya. I. (1841). *Osnovaniya uqolovnoqo sudoproizvodstva, s primeneniem k rossiyskomu uqolovnomu sudoproizvodstvu*. SPb.: Tipografiya II otdeleniya Sobstvennogo Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii [in Russian].

- Belkin, R. S. (1979). *Kurs sovetskoy kriminalistiki*: v 3 t. T. 3. Kriminalisticheskie sredstva, priemy i rekomendatsii. Moskva: Akad. MVD SSSR [in Russian].
- Belkin, R. S. (1988). *Kriminalistika: problemy, tendentsii, perspektivy*. Ot teorii — k praktike. Moskva: Yurid. Lit [in Russian].
- Belkin, R. S. (1997). *Kurs kriminalistiki*: v 3 t. T. 3 Kriminalisticheskie sredstva, priemy i rekomendatsii. Moskva: Yurist [in Russian].
- Belkin, R. S. (1999). *Istoriya otechestvennoy kriminalistiki*. Moskva: Norma [in Russian].
- Belkin, R. S. (2000). *Kriminalisticheskaya entsiklopediya*. Moskva: Megatron HHI. 2-e izd. dop [in Russian].
- Belkin, R. S. (2001). *Kriminalistika: problemy seqodnyashnego dnya*. Zlobodnevnnye voprosy rossiyskoy kriminalistiki. Moskva: NORMA [in Russian].
- Brazol, B.L. (1916). *Ocherki po sledstvennoy chasti Istoriya*. Praktika. Petrograd: Gos. tip [in Russian].
- Byikov, V. M. (1980). *Takticheskoe reshenie sledovatelya*. Ugolovno-pravovyye i protsessualnyie garantii zaschityi konstitutsionnyih prav grazhdan. Kalinin [in Russian].
- Dulov, A. V., Novik, Yu. V. (1981). *Ponyatie i struktura takticheskogo resheniya, prinimaemogo sledovatelem pri proizvodstve sledstvennogo deystviya*. Teoreticheskie problemy kriminalisticheskoy taktiki. Sverdlovsk [in Russian].
- Golovin, A. Yu. (2002). *Kriminalisticheskaya sistematika*. Moskva: LeksEst [in Russian].
- Golunskiy, S. A., Roginskiy, G. K. (1934). *Tehnika i metodika rassledovaniya prestupleniy / Pod red. M. S. Strogovicha*. M.: Sovetskoe zakonodatelstvo, Vyip. 1 [in Russian].
- Ischenko, E. P. (2011). *Kriminalistika: uchebnik*. 3–e izd. ispr. i dop. Moskva: Volters Kluver [in Russian].
- Kostikova, A. V. (2012). Istoricheskie aspektyi razvitiya teorii prinyatiya resheniy. *Filosofiya Nauki*. #4 (55) [in Russian].
- Kozeletskiy, Yu. (1979). *Psihologicheskaya teoriya resheniy* (Perevod s polsk. G. E. Mintsia i V. N. Porusa). Moskva: Progress [in Russian].
- Kryuchkovskii, V. V., Petrov, E. H., Sokolova, N. A. & Khodakov, V. E. (2013). *Vvedenie v Normativnuyu teoriyu prinyatiya resheniy*. Metodyi i modeli: monografiya. Herson: Grin D. S [in Ukrainian].
- Kuzmina, L. P. (2009). Razvitie teorii prinyatiya resheniy v menedzhmente. *Vestnik Kazanskogo energeticheskogo universiteta*, #2 [in Russian].
- Litvak, B. G. (2003). *Razrabotka upravlencheskoho resheniya*. Moskva: Delo [in Russian].
- Novik, Yu. I. (1979). *Nauchnyie osnovyi prinyatiya takticheskoy resheniy pri proizvodstve sledstvennyih deystviy*: avtoref. dis. ...kand. yurid. nauk. Minsk [in Russian].
- Rejs R. A. *Nauchnaya tehnika rassledovaniya prestuplenij*. URL : <https://www.twirpx.com/file/1273874> [in Russian].
- Shepiko, V. Yu. (2007). *Kryminalistychna taktika (systemno-strukturnyi analiz)*: monohrafiia. Kharkiv: Kharkiv vuvdychnyi [in Ukrainian].
- Sokol V. Yu. (2012). Lyudvig fon Yageman — osnovatel Nauchnoy sistemyi rassledovaniya prestupleniy i kriminalistiki. *Vestnik Krasnodarskogo universiteta MVD Rossii*. #2 (16) [in Russian].
- Tregubov, S. N. (1915). *Osnovyi ugolovnoy tehniki*. Nauchno-tehnicheskie priemyi rassledovaniya prestupleniy. *Prakticheskoe rukovodstvo dlya sudebnyih deyatelye*. Petrograd: Izd. Yurid. kn. sklada Pravo [in Russian].

- Tsvetkov, S. I. (1977). *Sostoyanie i perspektivyyi ispolzovaniya dannyih Nauki upravleniya v kriminalistike*: avtoref. dis. ...kand. yurid. nauk. Moskva [in Russian].
- Tsvetkov, S. I. (1992). *Kriminalisticheskaya teoriya prinyatiya takticheskikh resheniy*: avtoref. dis. ... d-ra yurid. nauk. Moskva. URL:<https://mydisser.com/ru/catalog/view/6/349/9027.html> [in Russian].
- Veyngart, A. (1912). *Ugolovnaya taktika. Rukovodstvo k rassledovaniyu prestupleniy*. SPb, Izdanie Vestnika Politsii [in Russian].
- Wikipedia. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Nechetkoe_mnozhestvo [in Russian].
- Yablokov, N. P. (2014). Ivan Nikolaevich Yakimov — odin iz osnovateley otechestvennoy kriminalistiki kak Nauki i uchebnoy distsipliny. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 11. Pravo. #4* [in Russian].
- Yakimov, I. N. (1929). *Kriminalistika. Ugolovnaya taktika*. Moskva: Narodniy komitet vnutrennih del RSFSR [in Russian].
- Yakushin, S. Yu. (2008). Takticheskie resheniya sledovatelya i sredstva ih realizatsii pri rassledovanii prestupleniy: ishodnyie polozheniya chastnoy kriminalisticheskoy teorii. *Uchenyie zapiski Kazanskogo gos. un-ta*. T. 150. Kn. 5 [in Russian].

О. Ю. Булудуков

ПРЕДЫСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТАКТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Рассмотрены основные факторы, появление и существование которых считается информационной основой возникновения тактических решений в криминалистике.

При рассмотрении предыстории возникновения тактических решений в криминалистике использовались методы анализа и синтеза.

В статье акцентируется внимание на выяснении информационных источников, которые способствовали появлению нового понятия в криминалистике и криминалистической тактике. Отмечается существование ряда факторов, имеющих общий и частный характер по отношению к возникновению понятия «тактическое решение» в криминалистике. Указанные факторы делятся на две группы, которые связаны: 1) с зарождением и развитием теории принятия решений; 2) с зарождением, развитием криминалистической тактики и ее средств.

Ключевые слова: криминалистическая тактика; тактическое решение; теория принятия решений; уголовное правонарушение.

О. Bululukov

BACKGROUND OF THE TACTICAL DECISIONS IN CRIMINALISTS

The main factors are considered, the appearance and existence of which is the information basis for the emergence of tactical decisions in criminalists. It is Noted that these issues in the forensic literature are considered fragmentarily.

Purpose. The purpose of this article is to identify and disclose the factors that influenced the occurrence of tactical decisions in criminalists.

When considering the history of tactical decisions in criminalists, analysis and synthesis methods were used.

The article focuses on the clarification of information sources (factors) that contributed to the emergence of a New concept in criminalists and criminalists tactics. It is Noted that these factors, in relation to the emergence of the concept of tactical

decision in criminalists, are of a general and private Nature. These factors are divided into two groups that are associated: 1) with the emergence and development of decision theory; 2) with the emergence and development of criminalists tactics and its means. Interest in the study of decision-making problems was caused by the development of society, the increase in industrial production and the emergence of large enterprises. The Need to perform complex tasks contributed to the scientific search for ways to solve them. When considering the first group of factors, attention is focused on works related to the study of probability theory and mathematical statistics, as well as game theory. Particular attention is paid to the work of Y. Kozeletsky, "Psychological Theory of Decision Making". The consideration of the second group of factors related to the development of criminalists tactics and its means was carried out by analyzing literary sources from the beginning of the 19th century. Particular attention is paid to the works of Y. I. Barshev and an analysis of their contents is made, regarding the tactics of investigative actions. The conclusions of the article focus on the fact that the development of criminalists tactics is carried out by developing New tools and improving existing ones. The article concludes about the decisive role of decision theory and criminalists tactics in the formation of the concept of tactical decision.

Keywords: criminalists tactics; tactical decision; decision theory; criminal offense.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.07>
УДК 343.98

І. В. Парфіло,
аспірант кафедри криміналістики
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5788-2268>
e-mail: parfilo.igor@gmail.com

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ТА ОБІГ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ: ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК ЗЛОЧИНУ ТА ПОЧАТОК КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті досліджуються проблеми виявлення ознак фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів й початку кримінального провадження. Виходячи з результатів узагальнення матеріалів судової та слідчої практики, особлива увага приділяється виявленню ознак досліджуваного злочину з матеріалів оперативно-розшукової діяльності, повідомлень Державної служби з лікарських засобів та контролю за наркотиками, заяв потерпілих. Обґрунтовується роль та вагоме значення кримінально-процесуальних та організаційно-тактичних особливостей початку кримінального провадження для ефективного розслідування фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів.

Ключові слова: фальсифікація та обіг фальсифікованих лікарських засобів, виявлення ознак фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів, джерела виявлення ознак злочину, організаційно-тактичні особливості початку кримінального провадження, систематизація ознак фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів.

Постановка наукової проблеми. Ефективність розслідування фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів значною мірою залежить від своєчасного початку кримінального провадження, повного й об'єктивного дослідження вихідної інформації про подію злочину, а також проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та тактичних операцій. Саме на початку розслідування закладається фундамент для встановлення обставин учиненого кримінального правопорушення, винуватості конкретної особи, виявляється і збирається значна кількість доказової інформації. У результаті такої діяльності відбувається висунення слідчих версій і визначаються завдання розслідування, ухвалюються відповідні рішення, забезпечується їх виконання¹. Етап збору та перевірки первинної інформації є обов'язковим для правильної кваліфікації злочинів і вибору напрямків розслідування, від нього насамперед залежить якість,

¹ Одерій О. В. Початок досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довілля: теоретико-організаційний аспект. *Криміналістика і судебна експертиза*. 2014. Вип. 59. С. 177.

своєчасність, оптимальність і взагалі ефективність кримінального провадження¹.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблема початку кримінального провадження є достатньо розробленою у спеціальній літературі, зокрема, дослідженням цього питання займалися Ю. П. Аленін, В. А. Журавель, М. В. Капустіна, Г. А. Матусовський, О. В. Одерій, К. О. Спасенко, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітько та ін.². Водночас у теорії криміналістики і практиці розслідування злочинів низка проблем дослідження початку кримінального провадження як структурного елемента методики розслідування окремих видів злочинів залишаються й на сьогодні дискусійними. Слід наголосити, що в сучасній криміналістичній літературі при формуванні методики розслідування фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів, виявлення ознак злочину та початок кримінального провадження або взагалі не розглядаються або розглядаються у відносно згорнутому вигляді. Наведене підтверджує актуальність вказаної теми та необхідність подальших досліджень зазначеної проблематики.

Метою статті є вивчення криміналістичної сутності та значення початку кримінального провадження як структурного елемента методики розслідування злочинів, визначення особливостей виявлення ознак злочину й початку розслідування фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів, з'ясування їх впливу на ефективність виявлення та розслідування цієї категорії злочинів.

Викладення основного матеріалу дослідження. На сьогодні в криміналістиці дискусійним є питання виділення особливостей початку кримінального провадження як самостійного етапу розслідування злочинів та, відповідно, структурного елементу криміналістичної

¹ Пчеліна О. В. Структура методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Вип. №10–2. С. 124.

² Аленін Ю. П. Початок досудового розслідування за КПК України 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. Вип. № 1. С. 198–203; Журавель В. А. Проблеми періодизації досудового розслідування. *Вісник Національної академії правових наук України*, 2014. Вип. № 2. С. 136–144; Капустіна М. В. Початок досудового розслідування: проблеми встановлення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Юридичні науки. 2015. Вип. 5 (4). С. 45–49; Матусовський Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков : Консум, 1999. 480 с.; Одерій О. В. Початок досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля: теоретико-організаційний аспект. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2014. Вип. 59. С. 177–187; Спасенко К. О. Особливості відкриття кримінального провадження щодо порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2014. Вип. 14. С. 128–134; Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления. Криминалистический анализ : монография. Одесса : Юрид. лит. 2002. С. 231–236 та ін.

методики. У цьому контексті варто погодитись з думкою В. В. Тищенко про те, що єдиної усталеної структури методики розслідування злочинів не може бути, оскільки з інформаційної точки зору методика є певною сукупністю знань, а з позиції використання являє собою певний алгоритм дій; крім того, на структуру методики впливає її функціональна спрямованість¹. Щодо відкриття кримінального провадження як самостійного етапу досудового розслідування В. А. Журавель зазначає, що доцільність його виокремлення зумовлена специфікою процесуальних дій, із провадження яких розпочинається досудове розслідування, колом суб'єктів, які беруть участь у здійсненні цих дій (слідчий, прокурор, заявник та ін.), характером вихідних завдань, що підлягають розв'язанню, потребою у визначенні головних напрямів діяльності слідчого². Погоджуючись з такою думкою, К. О. Спасенко до перерахованих чинників, що зумовлюють відокремлення особливостей початку кримінального провадження, окремим елементом методики додає особливості нормативного регулювання так званого «відомчого» розслідування³.

З урахуванням наведених поглядів вважаємо, що виділення особливостей початку досудового розслідування як самостійного структурного елемента методики розслідування фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів обумовлюється такими чинниками: 1) специфікою процесуальних дій, пов'язаних із професійною фармацевтичною діяльністю, із провадження яких розпочинається досудове розслідування; 2) особливостями джерел виявлення та приводів для початку кримінального провадження; 3) специфікою дій щодо первинного збору інформації про подію злочину; 4) визначенням напрямків розслідування та кола завдань слідчого, які ставляться на початку кримінального провадження.

Досліджуючи процесуальні особливості початку кримінального провадження, слід звернути увагу на специфіку стадії досудового розслідування, з якої сьогодні розпочинається кримінальне переслідування. У криміналістичній літературі простежується досить неоднозначне ставлення до змін, запроваджених із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України 2012 р., зокрема наголошується на необхідності попереднього, перевірконого, фільтраційного етапу перед основним провадженням⁴, а надмірно

¹ Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления. Криминалистический анализ : монография. Одесса : Юрид. лит. 2002. С. 270.

² Журавель В. А. Проблеми періодизації досудового розслідування. *Вісник Національної академії правових наук України*, 2014, Вип. № 2. С. 142.

³ Спасенко К. О. Особливості відкриття кримінального провадження щодо порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2014. Вип. 14. С. 130.

⁴ Аленін Ю. П. Початок досудового розслідування за КПК України 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. Вип. № 1. С. 199.

спрощена процедура відкриття кримінального провадження має суттєві недоліки, що стосуються не лише правових, морально-етичних, а й організаційних аспектів. Зокрема, внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань усіх заяв і повідомлень, у яких містяться лише загальні відомості, призводить до значного збільшення кількості матеріалів, що перебувають у провадженні слідчого. У свою чергу інтенсифікація праці слідчого, прокурора не сприяє об'єктивності та повноті процесу дослідження інформації, що надійшла, через елементарне зайве навантаження¹.

Погоджуючись із такою позицією, варто зауважити, що необхідність перевірки заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення також підтверджується статистичною інформацією про стан досудового розслідування кримінальних проваджень, що обліковується Генеральною прокуратурою України. Зокрема, 34, 2 % усіх кримінальних проваджень щодо фальсифікації або обігу фальсифікованих лікарських засобів закрито у зв'язку з відсутністю події або складу кримінального правопорушення. Наведене безумовно свідчить про внесення значної частки відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань на підставі необґрунтованих або помилкових заяв та повідомлень.

Однак чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає необхідність прийняття й подальшої реєстрації в Єдиному реєстрі досудових розслідувань будь-якої інформації про вчинене кримінальне правопорушення з урахуванням такого: 1) інформація повинна стосуватися саме кримінального, а не адміністративного, дисциплінарного чи іншого правопорушення; 2) до початку досудового розслідування чинне кримінальне процесуальне законодавство не передбачає проведення перевірки інформації про кримінальне правопорушення². З огляду на наведене, кримінальні прояви фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів слід відмежовувати від адміністративних правопорушень, зокрема, продажу лікарських засобів без рецепта в заборонених законодавством випадках (ст. 42–4 КУпАП), з недодержанням вимог стандартів, норм, правил і технічних умов під час виробництва, зберігання, транспортування, реалізації чи використання лікарських засобів (ст. 167, 168–1, 170 КУпАП), невиконання законних вимог посадових осіб органів державного контролю за якістю лікарських засобів та умовами їх виробництва щодо усунення порушень законодавства про лікарські засоби або створення перешкод для діяльності цих органів (ст. 188–10 КУпАП)³.

¹ Журавель В. А. Початок досудового розслідування: деякі процесуальні та організаційно-тактичні проблеми. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. Вип. 1. С. 252.

² Вапнарчук В. В. Початок досудового розслідування. *Кримінальний процес* : підруч. за ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2018. С. 272.

³ Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення законодавства України щодо забезпечення

Структурно початковий етап розслідування включає в себе такі напрямки діяльності: 1) встановлення ознак злочину або їх відсутності; 2) здійснення процесуальних дій щодо первинного збору інформації про подію злочину¹. Розглянемо кожний з них більш детально.

Аналіз практики розслідування фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів показав, що джерелами виявлення ознак фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів є: 1) сектор охорони здоров'я, зокрема матеріали відомчої перевірки Державної служби з лікарських засобів та контролю за наркотиками, медичний персонал лікарні або клініки, працівників аптеки; 2) митні органи Державної фіскальної служби України, Державна прикордонна служба України; 3) підприємства фармацевтичної промисловості та сфери торгівлі; 4) споживачі фальсифікованих лікарських засобів; 5) відкриті джерела, зокрема такі, як сайти соціальних мереж і форуми; 6) оперативні підрозділи Національної поліції України, зокрема Департамент протидії наркозлочинності, його територіальні підрозділи та ін.

Внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань передбачає спочатку встановлення ознак злочину, у зв'язку з чим необхідним є дослідження питання відмежування понять «виявлення» та «встановлення» злочинів, а також визначення джерел інформації, з яких слідчий, прокурор дізнаються про вчинене кримінальне правопорушення та яке є приводом для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань². Під встановленням ознак злочину в криміналістичній літературі розуміють діяльність правоохоронних органів, спрямовану на отримання інформації від фізичних чи юридичних осіб про вчинений злочин. Цей процес різниється з виявленням злочинів тим, що передбачає активну та цілеспрямовану діяльність щодо встановлення інформації про факти вчинення злочинів³.

У зв'язку із цим слід зазначити, що успішне встановлення ознак фальсифікації або обігу фальсифікованих лікарських засобів у першу чергу потребує визначення поняття криміналістичних ознак злочину, а також її систематизації. У спеціальній літературі під криміналістичною ознакою злочину розуміють факт, який виступає результатом злочинного діяння, який із більшою або меншою мірою вірогідності вказує на подію

якості лікарських засобів : наказ МОЗ України від 26.10.2001 № 428. *Офіційний вісник України* від 08.02.2002. № 4.

¹ Лобунец Е. С. Назначение и содержания этапов расследования преступлений : монография. Москва : Юрлитинформ, 2015. С. 45.

² Капустіна М. В. Початок досудового розслідування: проблеми впровадження. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2015. Вип. 5(4). С. 49.

³ Петросян В. Г. Криміналістичне та оперативно-розшукове забезпечення виявлення злочинів, вчинених суб'єктами господарювання з ознаками фіктивності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2012. С. 12.

злочину, його обставини¹. Щодо систематизації ознак злочинів під час розслідування окремих видів злочинів найбільш поширеними критеріями сьогодні залишаються: загальні й окремі ознаки злочинів; стадії (етапи) розвитку злочину; спосіб існування в навколишній дійсності; місце можливого виявлення ознак². Водночас, на наш погляд, систематизацію ознак фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів слід здійснювати за критерієм приводу для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Отже, приводами для внесення відомостей про фальсифікацію та обіг фальсифікованих лікарських засобів до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути: 1) повідомлення потерпілих; 2) повідомлення посадових осіб, яким стало відомо про факт фальсифікації або обігу фальсифікованих лікарських засобів під час виконання ними своїх службових обов'язків; 3) повідомлення фармацевтичних підприємств, аптечних закладів — суб'єктів вхідного контролю лікарських засобів; 4) повідомлення Державної служби з лікарських засобів та контролю за наркотиками; 5) виявлення слідчим або прокурором ознак фальсифікації або обігу фальсифікованих лікарських засобів із матеріалів оперативно-розшукової діяльності; 6) виявлення слідчим або прокурором ознак досліджуваного злочину з інформації, що надійшла від митних органів Державної фіскальної служби України, Державної прикордонної служби України; 7) виявлення слідчим або прокурором ознак досліджуваного злочину із засобів масової інформації, форумів, інтернет-сайтів; 8) виявлення слідчим або прокурором ознак досліджуваного злочину під час розслідування інших злочинів. Розглянемо їх детальніше.

Як вбачається з проведених нами досліджень, найпоширенішим приводом для внесення відомостей про фальсифікацію та обіг фальсифікованих лікарських засобів є виявлення ознак фальсифікації або обігу фальсифікованих лікарських засобів із матеріалів оперативно-розшукової діяльності. На сьогодні органом, який здійснює оперативно-розшукові заходи в цій категорії злочинів, є Департамент протидії наркозлочинності Національної поліції України та його територіальні підрозділи. Досудове розслідування зазначеної категорії злочинів здійснюють слідчі Національної поліції України.

Ознаками, що вказують на фальсифікацію або обіг фальсифікованих лікарських засобів, у такому випадку можуть бути: а) відсутність ліцензії на виробництво лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів; б) сплив терміну дії ліцензії; в) анулювання або призупинення ліцензії; г) наявність ліцензій, виданих іншій особі; г) невідповідність фактичної

¹ Матусовский Г. А., Дудников А. Л. Криминалистическая систематизация признаков хищений. Расследование хищений государственного и общественного имущества (проблемы тактики и методики). Харків, 1987. С. 28.

² Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков : Консум, 1999. 480 с.

господарської діяльності ліцензії, недотримання вимог щодо ліцензійного виду діяльності; д) порушення умов ліцензійної діяльності; відсутність державної реєстрації юридичної особи, фізичної-особи підприємця; е) порушення правил, технічних регламентів щодо виробництва лікарських засобів; є) реалізація лікарських засобів поза аптечних пунктів, у тому числі в мережі інтернет; ж) порушення правил списання та утилізації непридатних лікарських засобів; з) порушення правил документообігу; и) порушення бухгалтерської та податкової звітності.

Матеріали оперативно-розшукової діяльності можуть бути підставою для початку досудового розслідування лише в разі наявності у них відомостей про обставини, що можуть свідчити про вчинене кримінальне правопорушення. Такі матеріали повинні бути легалізовані оперативним підрозділом та передані у встановленому порядку слідчому чи прокурору¹. Відносно легалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності необхідно зазначити, що це специфічна діяльність оперативних та слідчих підрозділів із надання законної сили і введення в кримінальний процес матеріалів оперативно-розшукової діяльності². У разі виявлення ознак злочину оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України³.

Наступним найбільш поширеним приводом для внесення відомостей про фальсифіковані лікарські засоби до Єдиного реєстру досудових розслідувань є повідомлення Державної служби з лікарських засобів та контролю за наркотиками про наявність правопорушення в порядку проведення відомчої перевірки. Це пояснюється низкою особливостей, пов'язаних зі специфікою нормативного регулювання цієї сфери, а також безумовною необхідністю володіння спеціальними знаннями для успішної реалізації вихідних завдань початку кримінального провадження.

Державний контроль якості лікарських засобів здійснюється Державною службою з лікарських засобів та контролю за наркотиками, державними службами з лікарських засобів та контролю за наркотиками в областях та м. Києві шляхом перевірки додержання суб'єктами

¹ Погорецький М. А. Поняття та сутність легалізації оперативно-розшукової інформації. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. Луганськ : Вид-во ЛДУВС, 2010. Спец. вип. № 4. С. 34.

² Гуменна Н. Особливості використання результатів оперативно-розшукової діяльності в розшуковій роботі слідчого. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. Республіка Молдова, 2014. Вип. № 4. С. 217.

³ Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135–ХІІ. *Відомості Верховної Ради України* від 02.06.1992 р., № 22.

господарювання вимог законодавства щодо якості лікарських засобів й у визначених законодавством випадках проведення лабораторного аналізу зразків лікарських засобів¹. Так, початок кримінального провадження можливий у результаті отримання повідомлення про вчинення кримінального правопорушення, що встановлено у процесі проведення планової або позапланової перевірки органами Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками². Планова перевірка здійснюється згідно з річним планом здійснення заходів державного нагляду (контролю) Державною службою з лікарських засобів та контролю за наркотиками на відповідний календарний рік. Позапланова перевірка здійснюється з підстав, передбачених Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності».

Зміст таких перевірок полягає у проведенні посадовими особами зазначених органів: 1) перевірки супровідних документів до серій лікарських засобів; 2) вибіркового візуального контролю відповідності лікарських засобів вимогам специфікації якості. У разі невідповідності лікарського засобу вимогам специфікації якості за результатами візуального контролю, виявлення розбіжностей у супровідних документах до серій лікарських засобів або порушення встановлених умов виготовлення лікарського засобу в аптеці за рецептом лікаря, зберігання, транспортування та реалізації лікарського засобу, що може негативно вплинути на його якість, уповноваженими особами приймається рішення щодо відбору зразків для проведення лабораторного аналізу, за результатами якого складається висновок щодо якості лікарського засобу. На основі результатів висновку щодо якості зразків лікарського засобу, виданих лабораторією, видається припис щодо зупинення обігу відповідної серії або всіх серій лікарського засобу в регіоні або на всій території України та термінове повідомлення про виявлення фальсифікованих лікарських засобів.

Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, виконуючи положення Меморандуму про співпрацю з Національною поліцією України від 03 липня 2017 року негайно передає правоохоронним органам матеріали перевірок, що містять ознаки виготовлення фальсифікованих лікарських засобів, придбання, перевезення, пересилання чи зберігання з метою збуту або незаконного збуту фальсифікованих лікарських засобів.

Отже, ознаками, що вказують на фальсифікацію або обіг фальсифікованих лікарських засобів у такому випадку можуть бути:

¹ Деякі питання державного контролю якості лікарських засобів : постанова Кабінету Міністрів України від 03.02.2010 № 260. *Офіційний вісник України* від 19.03.2010, № 17.

² Про затвердження Положення про Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками : постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015, № 647. *Офіційний вісник України* від 18.09.2015, № 72.

а) наявність негативного висновку щодо якості лікарського засобу; б) видача припису щодо зупинення обігу лікарського засобу в регіоні або на всій території України; в) встановлення порушень технологічного регламенту виробництва фальсифікованих лікарських засобів; г) складення протоколів про адміністративне правопорушення, притягнення до адміністративної відповідальності.

Наявна ситуація має декілька аспектів, які мають як позитивний, так і негативний вплив на процес розслідування. Зокрема, спеціалісти, які здійснюють перевірку лікарського засобу на предмет фальсифікації фактично дають попередню кваліфікацію події до початку кримінального провадження, що суттєво зменшує можливість неправдивого або необґрунтованого звернення про кримінальне правопорушення, а також значно полегшує роботу слідчого щодо перевірки факту вчинення злочину.

Отримання інформації про фальсифікацію або обіг фальсифікованих лікарських засобів у порядку повідомлення Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками має документальне підтвердження, зокрема, у складі матеріалів перевірки слідчому надаються: 1) акти про результати перевірки дотримання суб'єктом господарської діяльності вимог законодавства щодо забезпечення якості лікарських засобів; 2) акти відбору зразків лікарського засобу для лабораторної перевірки їх якості; 3) розпорядження про встановлення заборони лікарського засобу; 4) термінові повідомлення про виявлення фальсифікованих лікарських засобів; 5) припис про усунення порушень законодавства України про лікарські засоби.

Водночас необхідно враховувати, що оскільки сама перевірка є досить тривалою, то повідомлення про вчинене правопорушення надходить через значний проміжок часу. У зв'язку з цим, недопустимою є ситуація очікування слідчим результатів перевірки Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, оскільки це може вплинути на кількість та якість інформації щодо події злочину й у кінцевому результаті — на якість розслідування в цілому.

Досить поширеним приводом для внесення відомостей щодо досліджуваного злочину, є заяви та повідомлення. Ознаками, що вказують на фальсифікацію або обіг фальсифікованих лікарських засобів у такому випадку можуть бути: а) наявність звернень, листів, скарг, заяв громадян щодо якості лікарських засобів; б) виникнення інцидентів між медичним персоналом та пацієнтами; в) фіксація в медичній документації аномальної реакції пацієнтів на препарати.

Досліджуючи заяви або повідомлення про фальсифікацію або обіг фальсифікованих лікарських засобів як привід до початку досудового розслідування, слід вказати, що першоосною для такого повідомлення є «виявлення» суб'єктами відносин у сфері фармацевтичної діяльності чогось незвичайного, непослідовного або неправильного у лікарському засобі. Так, пацієнти можуть виявити різницю (зовнішній вигляд, запах,

смак, тактильні відчуття, вплив продукту) між фальсифікованим продуктом і лікарським засобом, з яким вони знайомі через споживання¹.

Найбільш поширеними ознаками, на які слід звертати увагу при наявності підозри щодо фальсифікації лікарського засобу є: а) орфографічні помилки в інструкції; б) відмінності в шрифті; в) порушення цілісності упаковки; г) нечітка якість гравірування або друку; ґ) відсутність відомостей про країну виробника або заводу виробника; д) відсутність маркування, реєстраційного номера; е) відсутність терміну придатності. Перш за все необхідно вивчити упаковку лікарського засобу, оцінити її якість, шрифт та наявність орфографічних помилок, які можуть бути як на самій упаковці, так і в інструкції із застосування. Матеріали, з яких виготовлені упаковка та інструкція повинні бути високої якості, фарби насичені, текст добре видимим, без пропусків. Інструкція повинна бути надрукована, а не скопійована.

Як показує практика, поширеним приводом для внесення відомостей про фальсифікацію та обіг фальсифікованих лікарських засобів є також повідомлення уповноважених працівників аптечних закладів (суб'єктами роздрібної торгівлі) та уповноважених працівників підприємств (суб'єктами оптової торгівлі), зумовлене впровадженням в Україні системи вхідного контролю якості лікарських засобів при їх одержанні, який здійснюється шляхом візуальної перевірки або лабораторних досліджень якості лікарських засобів у момент їх отримання².

Під час візуального обстеження уповноважена особа перевіряє відповідність одержаних лікарських засобів супровідним документам щодо кількості, дозування, номерів серій, термінів придатності, реєстраційного статусу, найменування, лікарської форми, виробника. Кожна серія лікарського засобу повинна супроводжуватися копіями сертифіката якості серії лікарського засобу, що видається виробником (для імпортованих лікарських засобів — імпортером (виробником або особою, що представляє виробника лікарських засобів на території України), висновки про якість ввезеного в Україну лікарського засобу (для лікарських засобів іноземного виробництва) та висновку про відповідність МБП вимогам державних і міжнародних стандартів (для медичних імунобіологічних препаратів), завіреними печаткою останнього постачальника.

У разі встановлення працівниками аптечних закладів та підприємств під час такого контролю порушень, акт про виявлені

¹ IRACM. A practical guide for EU Investigations on Falsified Medicines. Draft guide version 20 — 2014. URL : <http://www.globalforumljd.org> (дата звернення 12.07.2019).

² Про затвердження Порядку контролю якості лікарських засобів під час оптової та роздрібної торгівлі : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29.09.2014 № 677. *Офіційний вісник України* від 16.12.2014, № 98.

дефекти лікарських засобів, стосовно яких виникла підозра у фальсифікації, а також самі фальсифіковані лікарські засоби направляються до Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками разом з одночасним повідомленням правоохоронних органів про виявлені ознаки фальсифікації або обігу фальсифікованих лікарських засобів.

Ознаками, що вказують на фальсифікацію або обіг фальсифікованих лікарських засобів при таких обставинах можуть бути: відсутність повного документального забезпечення обігу лікарських засобів; наявність окремих помилок у товаросупровідних документах; наявність дефектів упаковки або маркування лікарських засобів описаних вище; підозра у фіктивності юридичної особи — продавця, зокрема, відсутність статутних або інших первинних бухгалтерських документів.

Інформація, що надійшла від митних органів Державної фіскальної служби України, Державної прикордонної служби України може бути приводом для початку кримінального провадження щодо підозри у наявності фальсифікованих лікарських засобів, виявлених на митному кордоні України. Специфіка такого товару, як лікарські засоби, унеможливає безпосереднє здійснення перевірки їх якості митними органами¹. З урахуванням особливостей порядку переміщення лікарських засобів можливими формами митного контролю слід визнати: 1) перевірку супровідних документів та інших відомостей для митного контролю; 2) митний огляд лікарських засобів; 3) усне опитування громадян і посадових осіб підприємств; 4) облік переміщуваних препаратів; 5) перевірка системи звітності та обліку ліків, що переміщуються через митний кордон України; 6) огляд територій та приміщень складів тимчасового зберігання, митних ліцензійних складів та інших місць, де знаходяться ліки². Начальник відповідного митного органа, або його заступники, розглянувши матеріали про порушення митних правил і установивши наявність достатніх даних, що вказують на ознаки фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів, передає зібрані матеріали до органу досудового розслідування щоб розпочати досудове розслідування.

Отже, ознаками, які можуть свідчити про фальсифікацію або обіг фальсифікованих лікарських засобів, виявлених на митному кордоні України, можуть бути: а) наявність недоліків у супровідних документах та інших відомостях, які підлягають митному контролю; б) наявність дефектів у зовнішньому вигляді лікарських засобів, упаковці, маркуванні; в) відсутність лікарських засобів, які підлягають митному оформленню в

¹ Волкова Н. В. Митні органи в системі державного контролю якості лікарських засобів. *Вісник Академії митної служби України. Серія : Право*, 2009. № 2. С. 68.

² Шевчук О. М. Особливості здійснення митного контролю за переміщенням лікарських засобів через митний кордон. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 318.

реєстрі лікарських засобів України; г) наявність негативного висновку лабораторії щодо якості лікарського засобу та інші.

Засоби масової інформації часто висвітлюють у своїх матеріалах факти правопорушень, у тому числі щодо фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів. У разі самостійного виявлення слідчим або прокурором оприлюднених у засобах масової інформації повідомлень про виявлені факти фальсифікації або обігу фальсифікованих лікарських засобів або наслідки вживання лікарських засобів щодо яких є підозра у фальсифікації, це є приводом для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та початку кримінального провадження.

Висновки. Наведене надає підстави стверджувати про наявність кримінально-процесуальних та організаційно-тактичних особливостей початку кримінального провадження щодо розслідування фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів і можливості розглядати його в якості окремого елемента структури відповідної криміналістичної методики. Специфіка початку кримінального провадження досліджуваного злочину насамперед проявляється в особливостях систематизації ознак фальсифікації або обігу фальсифікованих лікарських засобів, необхідності взаємодії слідчого з Державною службою з лікарських засобів та контролю за наркотиками, яка зумовлена системою нормативного регулювання фармацевтичної діяльності в Україні. Знання слідчим комплексу ознак вчинення фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів дозволить забезпечити своєчасність відкриття кримінального провадження, оперативність у проведенні слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій та сприятиме ефективності досудового розслідування й вирішенню завдань кримінального судочинства.

References

- Alenin, Yu. P. (2013). *Pochatok dosudovoho rozsliduvannia za KPK Ukrainy 2012 roku*. Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, issue № 1, 198–203 [in Ukrainian].
- Deiaki pytannia derzhavnoho kontroliu yakosti likarskykh zasobiv : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.02.2010 № 260. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy* vid 19.03.2010 r., № 17.
- Humenna, N. (2014). Osoblyvosti vykorystannia rezul'tativ operatyvno-rozshukovoi diialnosti u rozshukovii roboti slidchoho. *Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal: teoriia ta praktyka*. Respublika Moldova, issue № 4, 214–218 [in Ukrainian].
- IRACM, (2014). A practical guide for EU Investigations on Falsified Medicines. *Draft guide version*.
- Kapustina, M.V. (2015). Pochatok dosudovoho rozsliduvannia: problemy vnormuvannia. *naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Seriya: Yurydychni Nauky, issue 5(4), 45–49 [in Ukrainian].
- Lobunets, E. S. (2015). *Naznacheniye y soderzhaniya etapov rassledovaniya prestupleniy*. Moskva: Yurlytynform [in Russian].
- Matusovskiy, N. A., Dudnykov, A. L. (1987). *Krymynalystycheskaia systematyzatsiya pryznakov khyshcheniy*. Rassledovanye khyshcheniy hosudarstvennogo y

- obshchestvennoho ymushchestva. (problemu taktyky y metodyky). Kharkov [in Russian].
- Matusovskiy, N.A. (1999). *Ekonomycheskiye prestupleniya: krymynalystycheskyi analiz*. Kharkov: Konsum [in Russian].
- Oderii, O.V. (2014). Pochatok dosudovoho rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen proty dovkillia: teoretyko-orhanizatsiinyi aspekt. *Krymynalystyka y sudebnaia ekspertyza*, issue 59, 177–187 [in Ukrainian].
- Pchelina, O. V. (2014). Struktura metodyky rozsliduvannia zlochyniv u sferi sluzhbovoi diialnosti. *naukovy visnyk mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*, issue 10–2, 122–125 [in Ukrainian].
- Petrosian, V. H. (2012). *Kryminalistychne ta operatyvno-rozshukove zabezpechennia vyjavlennia zlochyniv, vchynenykh subiektamy hospodariuvannia z oznakamy fiktyvnosti*. (Extended abstract of candidate's thesis) Nats. un-t derzh. podatk. sluzhby Ukrainy. Irpin [in Ukrainian].
- Pohoretskyi, M. A. (2010). Poniattia ta sutnist lehalizatsii operatyvno-rozshukovoi informatsii. *Visnyk Luhanskoho derzh. un-tu vnutr. sprav im. E.O. Didorenka*, issue № 4, 26–40 [in Ukrainian].
- Pro operatyvno-rozshukovu diialnist: Zakon Ukrainy vid 18.02.1992 № 2135–XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* vid 02.06.1992 r., № 22 [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia Instruksii z oformlennia materialiv pro administratyvni pravoporushennia zakonodavstva Ukrainy shchodo zabezpechennia yakosti likarskykh zasobiv : Nakaz MOZ Ukrainy vid 26.10.2001 № 428. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* vid 08.02.2002 r., № 4 [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z likarskykh zasobiv ta kontroliu za Narkotykamy : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12.08.2015 № 647. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* vid 18.09.2015. № 72 [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia Poriadku kontroliu yakosti likarskykh zasobiv pid chas optovoi ta rozdribnoi torhivli : Nakaz MOZ Ukrainy vid 29.09.2014 № 677. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* vid 16.12.2014 r., № 98 [in Ukrainian].
- Shevchuk, O. M. (2011). Osoblyvosti zdiisnennia mytnoho kontroliu za peremishchenniam likarskykh zasobiv cherez mytnyi kordon. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, issue 4, 316–321 [in Ukrainian].
- Spasenko, K. O. (2014). Osoblyvosti vidkryttia kryminalnoho provadzhennia shchodo porushen pravyl bezpeky pid chas vykonannia robot z pidvyshchenoiu Nebezpekoiu. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*, issue 14, 128–134 [in Ukrainian].
- Tyshchenko, V. V. (2002). *Korustno-nasylstvennye prestupleniya. Krymynalystycheskyi analy*. Odessa: Yuryd. Lyt.) [in Russian].
- Vapnarchuk, V. V. (2018). *Pochatok dosudovoho rozsliduvannia: Kryminalnyi protses: pidruchnyk za red. O.V. Kaplinoi, O.H. Shylo* [Initiation of pre-trial investigation: Criminal process: a textbook]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Volkova, N. V. (2009). Mytni orhany v systemi derzhavnoho kontroliu yakosti likarskykh zasobiv. *Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy*. Serii: Pravo, issue № 2, 66–72 [in Ukrainian].
- Zhuravel, V. A. (2014). Problemy periodyzatsii dosudovoho rozsliduvannia. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh Nauk Ukrainy*, issue 2, 136–144 [in Ukrainian].
- Zhuravel, V. A. (2015). Pochatok dosudovoho rozsliduvannia: deiaki protsesualni ta orhanizatsiino-taktychni problem. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*, issue 1, 251–258 [in Ukrainian].

И. В. Парфило

**ФАЛЬСИФИКАЦИЯ И ОБОРОТ ФАЛЬСИФИЦИРОВАННЫХ
ЛЕКАРСТВЕННЫХ СРЕДСТВ: ВЫЯВЛЕНИЕ ПРИЗНАКОВ
ПРЕСТУПЛЕНИЯ И НАЧАЛО УГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА**

В статье исследуются проблемы выявления признаков фальсификации и оборота фальсифицированных лекарственных средств и начала уголовного производства.

Целью статьи является изучение криминалистической сущности и значения начала уголовного производства в качестве структурного элемента методики расследования преступлений, определение особенностей начала расследования фальсификации и оборота фальсифицированных лекарственных средств и выяснения их влияния на эффективность досудебного расследования этой категории преступлений.

Обосновывается, что систематизацию признаков совершения исследуемого преступления следует осуществлять по критерию повода для внесения сведений в Единый реестр досудебных расследований. Исходя из результатов обобщения материалов судебной и следственной практики, особое внимание должно уделяться выявлению признаков исследуемого преступления из материалов оперативно-розыскной деятельности, сообщений Государственной службы лекарственных средств и контроля наркотиков, заявлений потерпевших. Указанное дает основания утверждать о том, что уголовно-процессуальные и организационно-тактические особенности начала уголовного производства имеют существенное значение для эффективного расследования фальсификации и оборота фальсифицированных лекарственных средств.

Установлено, что специфика начала уголовного производства исследуемого преступления, прежде всего, проявляется в особенностях систематизации признаков фальсификации или оборота фальсифицированных лекарственных средств, необходимости взаимодействия следователя с Государственной службой лекарственных средств и контроля за наркотиками, которая обусловлена системой нормативного регулирования фармацевтической деятельности в Украине. Исходя из специфики исследуемого преступления, обосновывается необходимость выделения выявления признаков рассматриваемого преступления и особенностей начала досудебного расследования в качестве самостоятельного структурного элемента криминалистической методики расследования фальсификации и оборота фальсифицированных лекарственных средств.

Ключевые слова: фальсификация и оборот фальсифицированных лекарственных средств, выявление признаков фальсификации и оборота фальсифицированных лекарственных средств, источники выявления признаков преступления, организационно-тактические особенности начала уголовного производства, систематизация признаков фальсификации и оборота фальсифицированных лекарственных средств.

I. Parfilyo

**FALSIFICATION AND TURNOVER OF FALSIFIED MEDICINES:
DETECTION THE SIGNS OF CRIME AND BEGINNING OF CRIMINAL
PROCEEDINGS**

The article explores the problems of detecting features of falsification and trafficking of counterfeit medicines and the beginning of criminal proceedings.

The purpose of the article is to study the criminalistic nature and significance of the beginning of criminal proceedings as a structural element of the crime

investigation methodology, to determine the features of the beginning of the investigation of falsification and trafficking of counterfeit medicines and to determine their influence on the effectiveness of pre-trial investigation of this category of crimes.

It is substantiated that the systematization of the characteristics of the crime under investigation should be carried out according to the criterion of reason for entering information in the Unified Register of pre-trial investigations. Based on the results of the summarization of the materials of the forensic and investigative practice, special attention should be paid to revealing the signs of the investigated crime from the materials of the operative-search activity, reports of the State Service of Medicines and Drug Control, statements of the victims. This gives grounds to claim that criminal procedural and organizational and tactical features of the beginning of criminal proceedings are essential for the effective investigation of counterfeiting and trafficking of counterfeit medicines.

It was established that the specifics of the beginning of the criminal proceedings of the investigated crime, first of all, is manifested in the features of the systematization of signs of falsification or trafficking of counterfeit drugs, the need for the investigator to interact with the State Drug Service and drug control, which is due to the regulatory system of pharmaceutical activity in Ukraine. Based on the specifics of the crime under investigation, the need to highlight the identification of the characteristics of the crime in question and the features of the initiation of pre-trial investigation as an independent structural element of the forensic methodology of investigating falsification and trafficking of counterfeit medicines is substantiated.

Keywords: Falsification and circulation of falsified medicinal products: identification of features of falsification and turnover of counterfeit medicines, sources of detection of signs of crime, organizational and tactical features of the beginning of criminal proceedings, systematization of signs of adulteration and turnover of counterfeit medicines.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.08>

УДК: 343.98

О. М. Ключев,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
директор Харківського НДІСЕ
м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8722-4781>

e-mail: hniise@hniise.gov.ua

УДОСКОНАЛЕННЯ ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ: ТЕОРЕТИЧНІ, ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

Вимоги світового співтовариства щодо стандартизації судово-експертної діяльності актуалізують необхідність формування її теоретико-правових засад та створюють передумови реформування експертного забезпечення правосуддя. У статті на підставі аналізу наявних наукових досліджень та сучасного стану експертного забезпечення правосуддя виокремлено основні елементи його парадигми, у тому числі — адаптація до міжнародних стандартів (зокрема, в аспекті найшвидшого вилучення, транспортування та збереження об'єктів судової експертизи); функціональне розмежування напрямків діяльності спеціалізованих установ різних відомств; проведення взаємних стажувань, тренінгів експертів тощо.

Ключові слова: судово-експертне забезпечення правосуддя, кримінальне судочинство, судово експертиза, стандартизація, наукова революція, експертологія.

Постановка наукової проблеми. Вивчення світового досвіду з питань ефективності правосуддя показує, що одним із засобів створення системи забезпечення прав і свобод людини є ефективне запровадження традиційних й новітніх видів судових експертиз з активним використанням міжнародно-правових інструментів Ради Європи щодо справедливості правосуддя¹. Означене неможливе без проведення комплексних наукових досліджень на основі системного аналізу судово-експертної діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Актуальність запропонованого до розгляду питання перш за все визначається необхідністю з'ясування сучасного змісту теоретико-правової та організаційної парадигми судово-експертної діяльності. За роки

¹ Європейська комісія з питань ефективності правосуддя Ради Європи (CEPEJ). URL : <https://vkksu.gov.ua/ua/mijnarodne-spivrobitnitstvo/spivrobitnitstvo-z-radou-evropi-ta-evropeyskim-souzm/ewropejska-komisiiia-z-pitani-efiektiwnosti-prawosuddia-radi-ewropi-cepej/> (дата звернення 12.07.2019).

незалежності України, за винятком окремих видань та публікацій¹, фундаментальних та прикладних наукових розробок, спрямованих на переосмислення уявлень про зміст теоретичних основ судової експертизи й використання спеціальних знань у судочинстві, явно недостатньо. Означене та вимоги світового співтовариства щодо стандартизації судово-експертної діяльності актуалізують необхідність удосконалення теоретико-правових засад судово-експертного забезпечення правосуддя.

Аналіз наукових досліджень у галузі теоретико-правових та організаційно-методичних засад судово-експертного забезпечення правосуддя засвідчує, що розробленню теоретичних засад судової експертології, методикам проведення певних видів судових експертиз на тлі запровадження світових стандартів охорони прав і свобод людини приділяється певна увага². Цілком очевидно, що створення моделі судово-експертної діяльності має здійснюватися на основі вивчення історичного досвіду та системного підходу до протидії злочинності³.

¹ Див., наприклад, окремі публікації у випусках електронного наукового періодичного видання *«Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління»*; Сімакова-Єфреман Е. Б. До питання про взаємозалежність європейських інтеграційних процесів і тенденцій інтеграції спеціальних знань в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 17. Харків : Право, 2017. С. 152–158; Сопільник Р. Л. Експертне забезпечення правосуддя у контексті євроінтеграційних процесів: *Криміналістичний вісник*. №1 (23), 2015. С. 39–44; Спіцина Г. О., Белевцова С. О. Щодо питання формування новітньої парадигми теорії та практики судової експертизи в Україні. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 63–65; Ключев О. М. Міжнародні стандарти та міжнародне співробітництво у сфері судово-експертної діяльності в Україні. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 10–11 жовтня 2018 р.). Харків : Право, 2018. С. 5–8.

² Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового знання. *Зб. наук.праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. Вип. 2. 2013. С. 101–106.

³ Шинкаренко І. Р., Спіцина Г. О. Історичні витоки та перспективи розвитку теорії та практики судової експертизи. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (10–11 жовтня 2018 р.). Харків : Право, 2018. С. 20–22; Шинкаренко І. Р., Спіцина Г. О. Щодо запровадження європейських стандартів забезпечення прав і свобод людини у судово-експертній діяльності. *Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики* : тези доповідей Всеукраїнської міжнарод. наук.-практ. конф., 21 листопада 2018 р. Харків : ХНУВС, 2018. С. 211–213.; Євдокименко С. В. Становлення науки про судову експертизу: історичний аспект : *Форум права*. 2009. №2. С. 145–149. URL : <http://www.irbis->

За роки незалежності в Україні опубліковано наукові праці та захищено дисертації з питань судової експертизи на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, серед яких роботи І. А. Алієва (1990 р.)¹, Ф. М. Джавадова (2001 р.)², А. В. Іщенко (1995 р.)³, С. В. Євдокіменко (2017 р.)⁴, О. М. Моїсєєва (2011 р.)⁵, І. А. Петрової (2012 р.)⁶, І. В. Пиріга (2015 р.)⁷, Е. Б. Сімакової-Єфремян (2017 р.)⁸, М. Г. Щербаковського (2016 р.)⁹ та інших учених.

Окрім означених праць, теоретико-прикладні питання використання спеціальних знань під час виявлення та розслідування злочинів за фактами кримінальних правопорушень розглядалися у багатьох дисертаційних дослідженнях у галузі криміналістики. За останні роки з'явилися дисертації за цивільною та господарською тематикою, у яких розглянуто проблемні питання проведення судових експертиз у межах указаних проваджень. Проте згадувані роботи не розкривають

nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=EJ000026%2F2009%2F2 (дата звернення 20.08.2018.); Столітній шлях судової експертизи в Україні (1918–2018 рр.) : монографія / авт.-укл. : О. М. Ключев, О. П. Угровецький, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін.; за ред. О. М. Ключєва. Харків : Золоті сторінки, 2018. С. 7.

¹ *Алиев Идрис Али Оглы.* Проблемы судебно-экспертной профилактики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1990. 32 с.

² *Джавадов Фуад Муса Оглы.* Концептуальные основы развития судебной экспертизы в современных условиях : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ : НАВС України, 2000. 373 с.

³ *Іщенко А. В.* Методологічні та організаційні проблеми розвитку криміналістичних наукових досліджень : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1996. 415 с.

⁴ *Євдокіменко С. В.* Судово-економічна експертиза: теоретико-методологічні засади і практика реалізації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків : ХНУВС, 2017. 44 с.

⁵ *Моїсєєв О. М.* Експертні технології: теорія формування і практика застосування : монографія, Харків : Апостиль, 2011. 424 с.

⁶ *Петрова І. А.* Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків : ХНУВС, 2012. 541 с.

⁷ *Пиріг І. В.* Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія, Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ : Ліра, 2015. 430 с.

⁸ *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. 503 с.

⁹ *Щербаковський М. Г.* Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків : ХНУВС, 2016. 40 с.

усього спектру теоретико-процедурних та організаційних проблем в означеній сфері.

Метою статті є визначення напрямків формування сучасної парадигми судово-експертного забезпечення правосуддя, окреслення проблем, що потребують вирішення, з метою забезпечення формування ефективної моделі організації призначення та проведення судової експертизи на основі поглиблення існуючих підходів до комплексного вирішення завдань кримінального провадження та формування сучасної термінологічної системи відповідно до традиційних та інноваційних положень теорії й практики судової експертизи.

Викладення основного матеріалу дослідження. Вивчення чинного законодавства¹ й отриманих науковцями результатів попередніх досліджень дозволяє констатувати низку існуючих проблем теоретико-правового та організаційного змісту щодо формування сучасної парадигми судової експертизи відповідно до стандартів Європейського Союзу та створення системи судово-експертного забезпечення правосуддя.

Це проблеми, що впливають на якісні та часові характеристики проведення експертиз, а саме:

- несвоєчасність прибуття на місце події спеціалістів та експертів;
- непридатність об'єктів для дослідження;
- відсутність достатнього арсеналу методик проведення експертних досліджень;
- відсутність обладнання, яке можна використовувати для проведення окремих видів експертних досліджень;
- брак спеціальних знань та професійних навичок у спеціалістів відповідної судово-експертної установи роботи на окремих видах обладнання;
- недостатність міжнародних оглядів позитивного та негативного досвіду в організації судово-експертної діяльності;
- недосконалість нормативних документів тощо².

Актуальною, на наш погляд, є проблема своєчасного доступу експертів до об'єктів дослідження.

Причинами такого стану є дефіцит теоретико-прикладних розробок та заходів певної спрямованості, зокрема:

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 3–4. Ст. 21. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124651.html (дата звернення 27.05.2019); Про судову експертизу: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28. Ст. 232. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 27.05.2019).

² Свідерський О. О. Шляхи подолання проблем проведення судових експертиз (за матеріалами узагальнення експертної практики). *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 93–96, С. 94.

— щодо удосконалення методологічних засад технології проведення окремих видів традиційних та інноваційних експертних досліджень;

— визначення сучасних теоретичних засад, перспектив та тенденцій розвитку теорії та практики судової експертизи;

— розвинутої системи тренінгів та полігонів, які б використовувалися як під час підготовки майбутнього судового експерта, так і під час підвищення кваліфікації практикуючих експертів; міжвідомчих науково-практичних семінарів за актуальними напрямами судово-експертної діяльності, які проводяться з метою налагодження взаємодії судових експертів та слідчих працівників правоохоронних органів.

Зауважимо, що певна робота у вказаних напрямках провадиться. Зокрема, як позитивний досвід використання полігонів та проведення тренінгів можна назвати практику освітньої діяльності в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, де на кафедрі криміналістики відкрито унікальний за своїм наповненням криміналістичний полігон, що використовується кафедрою для забезпечення здобуття майбутніми правниками навичок у царині криміналістичної фото- і відеозйомки, трасології, судової балістики і вибухотехніки, інших галузей криміналістичної техніки, тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, розслідування злочинів різних видів тощо.

В аспекті організації науково-практичних семінарів можна навести приклади проведення Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міжвідомчого науково-практичного семінару для працівників кримінальної поліції «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз» (16 січня 2019 р.) або Міжвідомчого науково-практичного семінару «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях за корупційними злочинами» (12 липня 2019 р.) та ін. За результатами роботи семінарів побачили світ посібник та збірник матеріалів¹.

¹ Див.: Особливості підготовки матеріалів для призначення судових експертиз : навч. наочн. посібн. для працівників правоохоронних органів / уклад. : О. П. Угровецький, В. В. Аброськін та ін. / МЮУ ; Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків : ХНДІСЕ ; Промінь, 2019. 180 с.; Особливості підготовки матеріалів для призначення та проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях за корупційними злочинами : матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях за корупційними злочинами» (Харків, 12 липня 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ ; Константа, 2019, 260 с.

Як показує практика та аналіз поглядів науковців¹, ще одним проблемним питанням у проведенні судових експертиз є необхідність забезпечити відповідність судово-експертної діяльності України міжнародним стандартам, що визначаються такими європейськими нормативними актами:

1. Керівні принципи Європейської комісії з ефективності правосуддя (далі — Керівні принципи СЕРЕЈ) щодо ролі призначених судом експертів у судових розглядах держав — членів Ради Європи (прийняті на 24-му пленарному засіданні комісії, Страсбург, 11–12 грудня 2014 р.)². У ст. 138 Керівних принципів СЕРЕЈ передбачено, що відповідно до принципів, сформульованих у цьому документі, кожна держава — член Ради Європи, повинна або ввести запропоновані законодавчі норми, що стосуються прав і обов'язків експертів у судовому процесі, або контролювати чи перевіряти на відповідність існуючим Керівним принципам СЕРЕЈ встановлені в цій країні мінімальні стандарти правил поведінки експертів.

2. Висновки Ради та План подальшої діяльності з огляду на розроблені висновки Ради Європи щодо судово-експертної наукової галузі.

3. Керівництво з належної практики в цивільній судовій експертизі в Європейському Союзі: європейська експертиза та експертні установи, видане в жовтні 2015 р.

У рекомендаціях зазначається, що вони є результатом понад десяти років досліджень, дискусій та обговорень між зацікавленими сторонами з усієї Європи задля вдосконалення судової процедури та забезпечення зростання довіри громадян і підприємств до сфери юстиції як у державах-членах ЄС, так і в умовах проживання або роботи в іншій країні, коли йдеться про вирішення транскордонних питань. Протягом майже двох років за фінансової підтримки Головного управління юстиції Європейської комісії (EGLE — Європейське керівництво із судової експертизи) провідні судді, адвокати, судові експерти, науковці та студенти-правознавці регулярно проводили обговорення основних аспектів судової експертизи в цивільному процесі з метою вдосконалення різних існуючих систем і забезпечення робочої основи передового досвіду в Європі³.

¹ Див., напр.: Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2018. 264 с.

² Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с. Basic Principles on the Independence of the Judiciary. United Nations Human Rights. Office of the High Commissioner. URL : <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/IndependenceJudiciary.aspx> (дата звернення 19.06.2019).

³ Чечіл Ю. Міжнародні стандарти судово-експертної практики у світлі глобалізаційних процесів. Вип. 2. 2019. URL : http://vjhr.sk/archive/2019_2/part_2/28.pdf (дата звернення 19.06.2019).

Означена вимога набуває актуальності у зв'язку з акредитацією лабораторій Харківського НДІСЕ за міжнародним стандартом ISO 17025 «General requirements for the competence of testing and calibration laboratories» («Загальні вимоги до компетенції випробувальних і калібрувальних лабораторій») та плануванням у поточному році розширення сфери акредитації лабораторій за цим стандартом, а також за стандартом ISO 17020 «Conformity assessment. Requirements for the operation of various types of bodies performing inspection» («Оцінювання відповідності. Вимоги щодо діяльності різних типів органів, що здійснюють інспектування») у сфері розслідування злочинів¹.

Відповідно до означених міжнародних нормативних актів і нормативних актів України у науково-дослідних установах Міністерства юстиції України здійснюється дослідження за понад 90 судово-експертними спеціальностями².

З огляду на потреби експертної практики та з метою розширення видів експертних спеціальностей фахівцями Харківського НДІСЕ надано пропозиції та у встановленому законодавством порядку введено 6 нових видів судових експертиз та 10 експертних спеціальностей: *вибухово-технічна експертиза* — експертна спеціальність: дослідження обставин і механізму техногенних вибухів; *експертиза матеріалів, речовин та виробів* — експертна спеціальність: дослідження наявності пестицидів у навколишньому середовищі; *електротранспортна експертиза* — експертна спеціальність: дослідження міського електричного транспорту; *експертиза технічного стану ліфтів* — експертна спеціальність: дослідження технічного стану ліфтів та умов їх безпечної експлуатації; *гемологічна експертиза* — експертні спеціальності: дослідження дорогоцінного каміння; дослідження діамантів; дослідження дорогоцінного каміння органічного походження; дослідження напівдорогоцінного каміння; дослідження декоративного каміння; *ветеринарна експертиза* — експертна спеціальність: ветеринарні дослідження.

Перспективними шляхами підвищення ефективності судово-експертного забезпечення правосуддя є використання інноваційних технологій, розроблених науково-дослідними судово-експертними установами та науковими установами Національної академії наук з питань наукової, науково-технічної, експертної та інформаційно-аналітичної діяльності. З цією метою необхідно на основі використання

¹ Наводиться за: Полтавський А. О. До питання щодо технологій в криміналістиці скрізь призму міжнародної стандартизації. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 133–137.

² Додаток 6 до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: затв. наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 (із змінами та доповненнями).

національного науково-технічного потенціалу реалізувати наступні заходи:

- здійснити розробку вітчизняного приладу та технології для дослідження ДНК людини; обладнання для пошуку тіл зниклих безвісті осіб під поверхнею землі та у водному середовищі;

- розробити методи пошуку живих осіб у різних ландшафтних, температурних і погодних умовах;

- розробити геофізичний прилад пошуку прихованих об'єктів органогенного походження тощо.

Ураховуючи досвід країн Європи та інших країн світу, одним із напрямків сумісних розробок науково-дослідних судово-експертних установ Міністерства юстиції України та науково-дослідних установ НАН України може стати розроблення інноваційних технологій ідентифікації особи на основі вивчення генофондів регіонів України.

Означена діяльність повинна здійснюватися у межах співпраці з ENFSI — Європейською мережею судово-експертних установ, що заснована у 1995 році, для покращення обміну інформацією у сфері судової експертизи, а також підвищення якості судово-експертної діяльності у світі. У структурі ENFSI працює 17 експертних робочих груп за різними напрямками та видами експертних досліджень. За останній час ENFSI була визнана Європейською комісією однією з провідних організацій у галузі судової експертизи.

Членство в Європейській мережі судово-експертних установ відкриває нові можливості міжнародної співпраці та комунікації судових експертів, а також дозволяє використовувати досвід експертних установ інших країн щодо розвитку системи експертних досліджень відповідно до сучасних досягнень науки.

Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз є членом цієї організації з 2017 року. Участь у ENFSI дає перспективи доступу до загальноєвропейських баз даних, що є вкрай необхідним для підвищення ефективності роботи судових експертів. Досить перспективним в аспекті членства в ENFSI є взаємне навчання та підвищення кваліфікації експертних кадрів.

У межах щорічного засідання ENFSI, що відбулося 29–31 травня 2019 р. в Римі (Італія), обговорювалися актуальні питання дактилоскопічних досліджень; проблеми глобалізації й інтернаціоналізації злочинності; питання гармонізації наукових винаходів у галузі криміналістики та судової експертизи; питання підвищення ефективності методик розслідування окремих категорій та видів злочинів; технічних прийомів та засобів; спеціальних знань як інструментарію впровадження сучасних досягнень науки під час досудового розслідування злочинів та їх судового розгляду; дискусійні питання проведення різноманітних експертних досліджень тощо¹.

¹ ENFSI Annual Meeting in Rome 29–31 May 2019. Roma: Stampa a cura della Tipografia dell, 2019. 8 p.

Таким чином, поява нових видів експертиз і, як наслідок, розширення експертних спеціальностей потребує здійснення наукових досліджень з метою розроблення новітніх науково обґрунтованих судово-експертних методик. Указані дослідження мають бути пов'язані з розмежуванням функцій та повноважень експертно-криміналістичних підрозділів правоохоронних органів і науково-дослідних установ судових експертиз із адаптацією до міжнародного стандарту ISO 21043 щодо виявлення, запису (фіксації), збирання (вилучення), транспортування та зберігання предметів, що мають потенційну судову значимість.

Відповідно до світової практики судово-експертної діяльності, як важливий напрямок розвитку експертного забезпечення правосуддя, можна виокремити й необхідність більш чіткої законодавчої регламентації гарантій забезпечення діяльності судового експерта.

На сьогодні судовий експерт хоча й має відповідно до законодавства певні гарантії здійснення судово-експертної діяльності, але вони є явно недостатніми для виконання всіх його функцій, передбачених законом. У той же час висновки судових експертів у переважній кількості кримінальних проваджень та інших видах судочинства відіграють роль найважливіших доказів, без яких вирішити ту чи іншу справу по суті практично неможливо.

Натомість під час виконання функцій, покладених законом на судового експерта, а також за результатами проведеного судовим експертом дослідження, на нього здійснюється тиск та інші незаконні дії з метою схилення судового експерта до надання завідомо неправдивого висновку чи показань, відмови від надання висновку або показань тощо. Непоодинокі випадки, коли судовий експерт під час проведення дослідження за місцем знаходження об'єкта зазнає незаконних діянь із боку сторін у справі, органів (осіб), що призначили судову експертизу або залучили судового експерта. При цьому засоби захисту судового експерта від незаконних дій та забезпечення його безпеки прописані у законодавстві не в повному обсязі. Так, судового експерта часто в порушення чинного законодавства викликають як свідка у провадженні з питань проведеної ним судової експертизи; під час допиту тиснуть на нього у випадках, коли результати судової експертизи не влаштовують сторону обвинувачення або захисту; витребовують у судового експерта його висновок, який він надав у іншому провадженні або виді судочинства; непоодинокі випадки й застосування фізичного та морального насильства, погроз йому, членам його сім'ї.

Водночас, що стосується забезпечення безпеки, наприклад, захисника (адвоката), то Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає великий арсенал заходів щодо гарантій здійснення адвокатської діяльності.

У зв'язку з наведеним, пропонуємо внести відповідні зміни до законодавства України з метою чіткого викладення норм щодо гарантій діяльності судового експерта, а саме:

І. Доповнити Закон України «Про судову експертизу» новою статтею 3¹, виклавши її в такій редакції:

«Стаття 3¹. Гарантії діяльності судового експерта

1. Професійні права, честь і гідність судового експерта гарантуються та охороняються Конституцією України, цим Законом та іншими нормативно-правовими актами України, зокрема:

1) забороняються будь-які втручання і перешкоди здійсненню діяльності судового експерта;

2) забороняється вимагати від судового експерта, а також від особи, стосовно якої припинено або призупинено право на заняття судово-експертною діяльністю, надання відомостей, що стали їй відомі раніше під час здійснення судово-експертної діяльності. Із цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, передбачених чинним законодавством;

3) проведення стосовно судового експерта оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій у кримінальних провадженнях щодо протиправних дій експерта під час виконання ним своїх функціональних обов'язків, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;

4) забороняється проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням судово-експертної діяльності, за виключенням випадків, передбачених законом;

5) судовому експертові, залученому стороною захисту, стороною обвинувачення, слідчим суддею, судом або учасником справи гарантується рівність прав, дотримання принципів незалежності судово-експертної діяльності, засад змагальності і свободи в наданні доказів та доведенні їх переконливості у будь-якому виді судочинства;

6) життя, здоров'я, честь і гідність судового експерта та членів його сім'ї, їх майно перебуває під охороною держави, а посягання на них тягнуть відповідальність, передбачену законом;

7) судовому експертові гарантується право на забезпечення безпеки під час участі у кримінальному та інших видах судочинства в порядку, встановленому законом;

8) забороняється залучати судового експерта до конфіденційного співробітництва під час проведення оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, якщо таке співробітництво буде пов'язане або може призвести до розголошення відомостей, що стали відомі судовому експерту під час здійснення судово-експертної діяльності;

9) забороняється втручання у спілкування судового експерта із замовником судової експертизи, здійснюваного у встановленому законом порядку;

10) забороняється внесення подання слідчим, прокурором, а також винесення окремої ухвали (постанови) суду щодо судового експерта,

якщо не доведено у встановленому законом порядку, що його висновок є неправдивим, необґрунтованим та виходить за межі компетенції судового експерта;

11) забороняється втручання у позицію судового експерта щодо надання ним висновку;

12) орган або посадові особи, які затримали судового експерта, що є працівником державної спеціалізованої установи, або застосували до нього запобіжний захід, зобов'язані негайно повідомити про це керівника цієї установи; а в разі затримання судового експерта, що не є працівником державної спеціалізованої установи, або застосування до нього запобіжного заходу, зобов'язані негайно повідомити про це представника регіонального відділення Всеукраїнського громадського об'єднання судових експертів, членом якого він є;

13) повідомлення про підозру судовому експерту у вчиненні кримінального правопорушення, допущеного під час виконання ним своїх функціональних обов'язків, може бути здійснене виключно Генеральним прокурором, його заступником, прокурором Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;

14) забороняється притягати до кримінальної чи іншої юридичної відповідальності судового експерта (особу, стосовно якої припинено або призупинено право на здійснення судово-експертної діяльності) або погрожувати застосуванням відповідальності у зв'язку із здійсненням ним раніше судово-експертної діяльності згідно із законом;

15) не можуть бути підставою для притягнення судового експерта до юридичної відповідальності його публічні висловлювання, заяви у засобах масової інформації, якщо при цьому не порушуються професійні обов'язки судового експерта;

16) забороняється ототожнення судового експерта із замовником судової експертизи;

17) дисциплінарне провадження стосовно судового експерта здійснюється в особливому порядку.

Особливості проведення окремих слідчих дій та заходів забезпечення кримінального провадження стосовно судового експерта визначаються частиною другою цієї статті.

2. У разі проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння судового експерта, приміщень, де він здійснює судово-експертну діяльність, тимчасового доступу до речей і документів, що належать судовому експертові, або пов'язані із здійсненням ним судово-експертної діяльності, слідчий суддя, суд у своєму рішенні в обов'язковому порядку зазначає перелік речей, документів, що планується відшукати, виявити чи вилучити під час проведення слідчої дії чи застосування заходу забезпечення кримінального провадження, а також враховує вимоги пунктів 2–4 частини першої цієї статті.

Під час проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння судового експерта, приміщень, де він здійснює судово-експертну

діяльність, тимчасового доступу до речей і документів, що належать судовому експертові або пов'язані із здійсненням ним судово-експертної діяльності, має бути присутній представник державної спеціалізованої установи, у якій працює судовий експерт, або представник регіонального відділення Всеукраїнського громадського об'єднання (громадської організації) судових експертів, членом якої є судовий експерт, що не працює в державній спеціалізованій установі, крім випадків, передбачених абзацом четвертим цієї частини. Для забезпечення участі вказаного представника службова особа, яка буде проводити відповідну слідчу дію чи застосовувати захід забезпечення кримінального провадження, завчасно інформує про це відповідну державну спеціалізовану установу або регіональне відділення Всеукраїнського громадського об'єднання (громадської організації) судових експертів за місцем проведення такої процесуальної дії.

З метою забезпечення дотримання вимог цього Закону щодо нерозголошення відомостей, які стали відомі судовому експертові у процесі проведення ним судової експертизи, під час проведення зазначених процесуальних дій представнику державної спеціалізованої установи або представнику регіонального відділення всеукраїнського громадського об'єднання (громадської організації) судових експертів, членом якої є судовий експерт, надається право ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення процесуальних дій, що зазначаються у протоколі.

Неявка представника державної спеціалізованої установи або представника регіонального відділення Всеукраїнського громадського об'єднання (громадської організації) судових експертів, членом якої є судовий експерт, за умови завчасного повідомлення державної спеціалізованої установи або регіонального відділення Всеукраїнського громадського об'єднання (громадської організації) судових експертів, не перешкоджає проведенню відповідної процесуальної дії.

3. Суб'єкти судово-експертної діяльності на добровільних засадах об'єднуються в громадські організації для захисту своїх прав та професійних інтересів.

4. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи у відносинах із судовими експертами зобов'язані дотримуватися вимог Конституції України та законів України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, практики Європейського суду з прав людини».

На нашу думку, необхідним є також посилення у Кримінальному кодексі України кримінальної відповідальності за будь-який тиск саме на судового експерта з боку сторони обвинувачення, сторони захисту або інших осіб з метою схилення його до надання завідомо неправдивого висновку та показань або відмови від надання висновку чи показань.

З метою кореспондування норм КПК України із запропонованими нами нормами Закону України «Про судову експертизу» треба внести відповідні зміни й до ст. 69 КПК України.

Висновки. На підставі наведеного вище, з метою формування новітньої парадигми експертного забезпечення правосуддя в Україні можна виокремити такі положення. До проблем, що впливають на якісні та часові характеристики проведення експертиз, належать:

— несвоєчасність прибуття на місце події спеціалістів та експертів;

— непридатність об'єктів для дослідження;

— відсутність достатнього арсеналу методик проведення експертних досліджень;

— брак обладнання, що можна використовувати для проведення окремих видів експертних досліджень;

— нестача знань та професійних навичок у персоналу відповідної судово-експертної установи щодо роботи на окремих видах обладнання;

— недостатність міжнародних оглядів позитивного та негативного досвіду в організації судово-експертної діяльності;

— недосконалість нормативних документів тощо.

З метою вирішення проблем своєчасного отримання судовим експертом об'єктів дослідження, окрім вирішення питань своєчасного їх вилучення та надання для проведення судової експертизи, необхідно актуалізувати: розроблення теоретико-прикладних положень щодо методологічних засад технології проведення окремих видів традиційних та інноваційних експертних досліджень; визначення сучасних засад, перспектив та тенденцій розвитку теорії судової експертизи; утворення розвинутої системи проведення науково-практичних семінарів (тренінгів), у тому числі й на відповідних полігонах.

Важливими чинниками для удосконалення експертного забезпечення правосуддя в Україні є врахування вимог Керівних принципів Європейської комісії з ефективності правосуддя (Керівних принципів СЕРЕЈ) та подальша співпраця з ENFSI.

Відповідно до світової практики судово-експертної діяльності, як важливий напрямок розвитку експертного забезпечення правосуддя, можна виокремити й необхідність більш чіткої законодавчої регламентації гарантій забезпечення діяльності судового експерта.

Реалізація запропонованих заходів дозволить забезпечити незалежність судового експерта, оптимізувати судово-експертну діяльність та суттєво підвищити її ефективність.

References

Aliyev, Idris Ali Ogly (1990). *Problemy sudebno-ekspertnoy profilaktiki* : avtoref. dis. ... d-ra yurid. nauk: 12.00.09. Kiev. gos. un-t im. T. G. Shevchenko. Kiev [in Russian].

- Basic Principles on the Independence of the Judiciary*. United Nations Human Rights. Office of the High Commissioner URL: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/IndependenceJudiciary.aspx>.
- Chechil, Yu. (2019). *Mizhnarodni standarty sudovo-ekspertnoyi praktyky u svitli hlobalizatsiynykh protsesiv*. Vyp. 2. URL: http://vjhr.sk/archive/2019_2/part_2/28.pdf [in Ukrainian].
- Cryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy*. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124651.html [in Ukrainian].
- Dzhavadov, Fuad Musa Ohly (2000). *Kontseptual'ni osnovy rozvytku sudovoyi ekspertyzy v suchasnykh umovakh*: dis.... d-ra yurid. nauk: 12.00.09. Kyiv: NaVS Ukrayiny [in Ukrainian].
- Ishchenko, A. V. (1996). *Metodolohichni ta orhanizatsiini problemy rozvytku kryminalistychnykh Naukovykh doslidzhen*: dys. d-ra yuryd. nauk 12.00.09. Kiev [in Russian].
- Klimenko, N. I. (2013). Zahal'na teoriya sudovoyi ekspertolohiyi: ponyattya i mistse v systemi Naukovoho znannya. *Zbirnyk Naukovykh prats' Irpins'koyi finansovo yurydychnoyi akademiyi (ekonomika, pravo)*. Vyp. 2. 101–106 [in Ukrainian].
- Moyisyeyev, O. M. (2000). *Ekspertni tekhnolohiyi v sudovo-ekspertniy diyal'nosti: teoretychni zasady ta praktyka vykorystannya* : dis.... d-ra yurid. nauk: 12.00.09. Kiev: NaVS Ukrayiny [in Russian].
- Petrova, I. A. (2012). *Teoretyko-pravovi ta orhanizatsiyno-metodolohichni zasady rehulyuvannya sudovo-tovarovnavchykh ekspertyz spozhyvchykh tovariv*: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.09. Kharkiv: KHNUVS [in Ukrainian].
- Pro sudovu ekspertyzu*: Zakon Ukrainy: dated on 25.02.1994 № 4038–XII. *Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine* 1994. № 28. Art: 232. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> [in Ukrainian].
- Pyrih, I. V. (2015). *Teoretychni osnovy ekspertnoho zabezpechennya dosudovoho rozsliduvannya*: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.09 Kharkiv: KHNUVS [in Ukrainian].
- Shcherbakovs'kyi, M. H. (2016). *Teoretyko-metodolohichni ta prakseolohichni zasady sudovykh ekspertyz u Novomu protsesi*: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.09 Kharkiv: KHNUVS [in Ukrainian].
- Shynkarenko, I. R., Spitsyna, H. O. (2018). Istorychni vytoky ta perspektyvy rozvytku teoriiy ta praktyky sudovoyi ekspertyzy. *Aktual'ni pytannya sudovoyi ekspertyzy ta kryminalistyky: zb. materialiv mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi prysvyachenoyi 95-richchyu stvorenniya Kharkivs'koho Naukovodoslidnogo instytutu sudovykh ekspertyz im. Zasl. prof. M.S. Bokariusy*, 10–11 zhovtnya 2018 r). Kharkiv. 20–24 [in Ukrainian].
- Shynkarenko, I. R., Spitsyna, H. O. (2018). Shchodo zaprovadzhennya yevropeys'kykh standartiv zabezpechennya prav i svobod lyudyny u sudovo-ekspertniy diyal'nosti. *Aktual'ni pytannya dosudovoho rozsliduvannya ta tendentsiyi rozvytku kryminalistychnoyi metodyky : tezy dopovidey vseukrayins'koyi Naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, 21 lystopada 2018 r*. Kharkiv: KHNUVS. 211–213 [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2017). *Teoretyko-pravovi ta metodologichni zasady kompleksnykh sudovo-ekspertnykh doslidzhen*: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.09 Kharkiv [in Ukrainian].
- Sviders'kyi, O. O. (2019). Shlyakh podolannya problem provedennya sudovykh ekspertyz (za materialamy uzahal'nennoyi ekspertnoyi praktyky). *Aktual'ni pytannya sudovoyi ekspertyzy i kryminalistyky : zbirnyk materialiv mizhnarod. nauk.-prakt. konf., prysvyachenoyi 150-richchyu vid dnya Narodzhennya Zasl.*

- prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18–19 kvit. 2019 r.). Kharkiv: KHNDISE. 93–96, 94 [in Ukrainian].
- Yevdokimenko, S. V. (2009). Stanovlennya nauky pro sudovu ekspertyzu: istorychnyy aspekt. *Forum prava*. № 2. 145–149. URL: http://Downloads/FP_index.htm_2009_2_24.pdf [in Ukrainian].
- Yevdokimenko, S.V. (2017). *Sudovo-ekonomichna ekspertyza: teoretyko-metodolohichni zasady i praktyka realizatsiyi*: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.09 Kharkiv: KHNUVS [in Ukrainian].

А. Н. Ключев

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЭКСПЕРТНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ПРАВОСУДИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ, ПРАВОВЫЕ
И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ**

Целью статьи является определение концептуальных основ и направлений формирования современной парадигмы судебно-экспертного обеспечения правосудия.

К проблемам, которые влияют на качество и эффективность проведения судебных экспертиз, относятся следующие: несвоевременность прибытия на место происшествия специалистов и экспертов, что впоследствии часто приводит к непригодности объектов для исследования; отсутствие достаточного арсенала методик проведения экспертных исследований; дефицит высокотехнологического оборудования, которое можно использовать для проведения отдельных видов экспертных исследований; недостаточность обобщений международного положительного и отрицательного опыта в организации судебно-экспертной деятельности; несовершенство нормативно-правовых актов, регулирующих судебно-экспертную деятельность и пр.

С целью решения проблем своевременного получения судебным экспертом объектов исследования, кроме решения вопросов оперативного их изъятия и предоставления для проведения судебной экспертизы, необходимо актуализировать разработку теоретико-прикладных основ технологии проведения отдельных видов традиционных и инновационных экспертных исследований; разработать развитую систему научно-практических семинаров (тренингов), в том числе на соответствующих полигонах по актуальным направлениям судебно-экспертной деятельности.

Важными факторами совершенствования экспертного обеспечения правосудия в Украине является учет требований Руководства Европейской комиссии по эффективности правосудия (Руководящих принципов CEPEJ) и дальнейшее сотрудничество с ENFSI.

Как важный критерий эффективного развития экспертного обеспечения правосудия, можно выделить и необходимость более четкой законодательной регламентации гарантий обеспечения деятельности судебного эксперта.

Реализация предлагаемых мер позволит обеспечить независимость судебного эксперта, оптимизировать судебно-экспертную деятельность и существенно повысить ее эффективность.

Ключевые слова: правосудие, судебно-экспертное обеспечение, уголовный процесс, судопроизводство, судебная экспертиза, стандартизация, парадигма, научная революция, экспертология.

O. Kliuiev

IMPROVEMENT OF FORENSIC SUPPORT: THEORETICAL, LEGAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS

The article purpose is to determine conceptual foundations and directions of the formation of the modern paradigm of forensic justice.

The problems affecting the quality and effectiveness of forensic examinations include the following: untimely arrival of forensic experts at the scene that subsequently often leads to unsuitability of research objects; lack of an adequate arsenal of forensic methods; lack of high-tech equipment that can be used to perform certain types of forensic researches; insufficient generalizations of international positive and negative experience for organizing forensic activities; imperfection of legal acts regulating forensic activities, etc.

In order to solve the problems of timely receipt of research objects by a forensic expert, in addition to resolving issues of their prompt withdrawal and providing them for a forensic examination, it is necessary to update the development of theoretical and applied principles for the technology of performing certain types of traditional and innovative forensic researches; to develop a developed system of scientific and practical seminars (trainings) including at the appropriate training grounds in relevant areas of forensic science activity.

An important factor in improving the expert provision of justice in Ukraine is consideration of the requirements of European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ Guidelines) and further cooperation with ENFSI.

As an important criterion for the effective development of expert support for justice, one can also single out the need for more precise legislative regulation of guarantees for the provision of forensic expert activity.

Implementation of the proposed measures will ensure the forensic expert independence, optimize forensic activities and significantly increase its effectiveness.

Keywords: legal proceedings, forensic science, standardization, paradigm, scientific revolution, expertology.

Надійшла до редколегії 25.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.09>
УДК: 343.98

Е. Б. Сімакова-Єфремян,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
заступник директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8246-7688>
e-mail: simakova@hniise.gov.ua

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено питання реформування судово-експертної діяльності та необхідності вдосконалення законодавства України про судово-експертну діяльність. Незважаючи на те, що в останні роки норми законів України активно піддаються досить суттєвим змінам, залишаються не вирішеними окремі питання нормативно-правового регулювання експертного забезпечення правосуддя в державі. Аналіз спеціальної літератури та відповідних норм законодавства підтверджує актуальність даного питання. На підставі дослідження норм базового та процесуального законодавства про судову експертизу запропоновано пропозиції з удосконалення останнього.

Ключові слова: *судова експертиза, судово-експертна діяльність, удосконалення законодавства України; призначення судової експертизи, висновок експерта.*

Постановка наукової проблеми. Судова експертиза, особливо в останні роки, відіграє настільки важливу роль у судочинстві, що питома вага кримінальних проваджень та справ у інших видах судочинства не могла би ефективно розслідуватися та розглядатися судом без використання її результатів. Серед основоположних питань реформування судово-експертної діяльності на сьогодні постають такі:

1. Удосконалення нормативного регулювання питань призначення та проведення судових експертиз, правового статусу судового експерта на основі створення належного правового становища й нормативно-правового забезпечення організації діяльності системи державних судово-експертних установ, а також судових експертів, які не працюють у цих установах; підвищення ролі законних способів мотивації судових експертів; протидія корупційним проявам у сфері судової експертизи.

2. Розвиток міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності з метою зміцнення становища української судової експертизи у світі, розширення бази знань експертів, розробка нових технологічних комплексів, у тому числі шляхом якнайшвидшої адаптації сучасних зарубіжних методик до практичної сфери, впровадження сучасних українських методик у практичну діяльність експертних лабораторій світу.

3. Реорганізація судово-експертних установ на базі удосконаленого законодавства та їх акредитації відповідно до міжнародних стандартів.

Указані заходи необхідно здійснити з метою створення умов для скорочення строків виконання експертиз, підняття їх наукового рівня шляхом впровадження новітніх технологій та обладнання, підвищення ефективності роботи судових органів і поліпшення якості судових актів у частині, що залежить від своєчасного та якісного проведення судових експертиз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання реформування законодавства України щодо призначення та проведення судових експертиз перебувають у полі зору багатьох науковців, у тому числі й автора даної роботи¹. При цьому дослідники піддають аналізу ті

¹ Див., напр.: *Сімакова-Єфремян Е. Б.* До питання удосконалення деяких положень нормативно-правових актів щодо експертного забезпечення правосуддя України. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). Харків, 2013. С. 36–38; *Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б.* Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2014. Вип. 14. С. 157–166; *Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б.* Шляхи вирішення проблем науково-методичного забезпечення експертної діяльності в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2015. Вип. 15. С. 149–156; *Сімакова-Єфремян Е. Б.* До питання про призначення та проведення судової експертизи у кримінальному процесі України. *Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики*: тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 20 грудня 2016 р.). Харків, 2016. С. 254–256; *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Проблеми нормативного регулювання судово-експертної діяльності в новому законодавстві України. *Криміналістика та судова експертологія: наука, навчання, практика*: 14 міжнародний конгрес (Одеса, 13–14 вересня 2018 р.). Одеса : НУ «ОЮА», 2018. Том 2. С. 411–426; *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Деякі проблемні питання застосування нових норм з питань призначення та проведення судової експертизи. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз*: науково-практичне електронне видання. Вип. 3. Одеса : ОНДІСЕ, 2018. С. 114–120; *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Зміни до підзаконних нормативних актів про судову експертизу та їх співвідношення із законами. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 105-річчю з дня народження Заслуженого професора М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квітня 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 43–45; *Ріпенко А.* Судова експертиза: які зміни чекаємо наприкінці року? URL : <http://blog.liga.net/user/aripenko/article/28826.aspx> (дата звернення 12.06.2019); *Беззуб І.* Реформа процесуального законодавства в Україні: оцінки експертів URL : <http://Nbuviap.gov.ua/index.php?option=comcontent&view=article&id=3009:reforma-protseusualnogozakonodavstva-v-ukrajini-otsinki-ekspertiv&catid=8&Itemid=350> <http://blog.liga.net/user/aripenko/article/28826.aspx> (дата звернення 06.06.2019); *Куріло В. І., Самохін А. В.* Правове регулювання експертної діяльності в Україні: проблеми та шляхи розвитку. *Вісник Маріупольського державного університету*

прогалини у законодавстві України, які необхідно усунути. Проте, незважаючи на досить широкий спектр досліджень із даної проблематики, окремі питання й досі залишаються недостатньо опрацьованими. Слід зазначити, що серед науковців і практиків не існує єдиної позиції щодо термінологічного апарату судової експертизи, зокрема, визначення поняття судової експертизи, норм щодо первинної, додаткової, повторної, комісійної та комплексної судових експертиз; підстав для проведення судової експертизи, гарантій діяльності судового експерта тощо.

Мета статті. На підставі аналізу норм законодавства України надати пропозиції з його удосконалення в аспекті здійснення судово-експертної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на поставлену мету, розглянемо норми чинного законодавства, виокремивши ті позиції законодавця, що яких під час правозастосовної практики виникають певні труднощі. У цьому аспекті Законом України від 03.10.2017 р. № 2147а «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів»¹ внесені певні зміни до Закону України «Про судову експертизу» (далі — Закон)², питома вага з яких потребує удосконалення. Зокрема, зараз чинною є така редакція статті 1 Закону:

«Стаття 1. Поняття судової експертизи

Судова експертиза — це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду»³.

На нашу думку, чинна редакція є неприйнятною, оскільки у запропонованому вигляді визначення втратило безпосереднього суб'єкта дослідження (судового експерта). Слід також акцентувати увагу на тому,

серія: Право, 2013. Вип. 6. С. 66–72; Стародубов І. В, Поліщук І. Ю. Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України: основні зміни та нововведення, що стосуються судової експертизи. *Ароцкерівські читання* : зб. матер. засід., присв. 85-річчю від дня народження видатного вченого криміналіста Л. Ю. Ароцкера (Суми, 1–2 лист. 2012 р.). МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : ХНДІСЕ, 2012. С. 32–34 тощо.

¹ Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147–VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017, № 48. Ст. 436.

² Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28. Ст. 232 (із змінами та доповненнями).

³ Стаття 1 із змінами, внесеними згідно з Законами від 09.09.2004 № 1992–IV, від 13.04.2012 № 4652–VI; текст статті 1 в редакції Закону від 03.10.2017 № 2147–VIII.

що словосполучення: «що є або будуть предметом судового розгляду» потребує уточнення, оскільки проведені судовим експертом дослідження на стадії досудового розслідування, ініційовані, наприклад, стороною захисту, а також висновок експерта, виконаний на замовлення учасника справи (цивільної, господарської, адміністративної), можуть і не стати предметом судового розгляду. Врешті-решт, з метою удосконалення законодавства, що регулює судово-експертну діяльність, та забезпечення однозначного застосування понятійного апарату у цій галузі неодноразово вносилися пропозиції змінити найменування статті та ввести в неї основні терміни, що використовуються у Законі України «Про судову експертизу», в Кримінальному процесуальному кодексі, Цивільному процесуальному кодексі, Господарському процесуальному кодексі, Кодексі адміністративного судочинства¹.

З огляду на наведене, пропонуємо викласти статтю 1 Закону України «Про судову експертизу» у такій редакції:²

«Стаття 1. Поняття судової експертизи та інші основні терміни, що використовуються в цьому Законі

1. У цьому Законі використовуються такі основні поняття:

судова експертиза — дослідження судовим експертом на підставі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо матеріальних (матеріалізованих) об'єктів з метою встановлення фактичних даних (фактів) та обставин певних явищ та процесів, що мають значення для кримінального провадження, вирішення цивільної, господарської, адміністративної справи, справи про адміністративне правопорушення або виконання рішень суду;

експертне дослідження — процес пізнавальної діяльності судового експерта;

зразки для експертного дослідження — вилучені в установленому законом порядку об'єкти матеріального світу (їх фрагменти, частки, відбитки тощо), що відображають властивості живої людини, трупа, тварини, рослини, речовини, предмета, документа тощо, необхідні для проведення експертного дослідження та надання висновку експерта;

кваліфікація судового експерта — обсяг знань та навичок, необхідний для проведення судової експертизи за відповідною

¹ Див., напр.: *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Проблеми судово-експертної діяльності. *Вісник ОНДІСЕ*: науково-практичне електронне видання. Вип.1. Одеса, 2017. С. 63–69; *Сімакова-Єфремян Е. Б.* До питання про нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в умовах судової реформи в Україні. *З нагоди 100-річчя від дня народження професора М. В. Салтєвського*: зб. матеріалів круглого столу, м. Харків, 30 жовт. 2017. Харків: Право, 2017. С. 68–70 та ін.

² Подібна редакція наведеної норми подавалася нами до проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні» та оприлюднювалася під час громадського обговорення проекту. Див.: «Про судово-експертну діяльність в Україні». URL: old.minjust.gov.ua/43603 (дата звернення 16.06.2019).

експертною спеціальністю, що встановлюється шляхом атестації судового експерта в порядку, визначеному цим Законом;

методика проведення судових експертиз — результат наукової роботи, що містить систему методів, які застосовуються в процесі послідовних дій експерта з метою виконання певного експертного завдання;

об'єкти експертного дослідження — матеріальні та матеріалізовані носії інформації, що досліджуються судовим експертом шляхом використання спеціальних знань у межах предмета експертного дослідження: речові докази, похідні речових доказів, зразки, документи, тіло й стан психіки людини, трупи (їхні частки), тварини (їхні частки), рослини (їхні частки), будівлі, споруди, ділянки місцевості тощо, а також відомості, що зафіксовані в матеріалах справи та інших носіях інформації;

предмет судової експертизи — встановлювані на підставі спеціальних знань судового експерта фактичні дані та обставини справи, що мають значення для кримінального провадження, вирішення цивільної, господарської, адміністративної справи, справи про адміністративне правопорушення або виконання рішень суду;

спеціальні знання — професійні знання та вміння фахівця у відповідній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо (крім знань у галузі права), набуті ним у процесі навчання та практичної діяльності за відповідною спеціальністю (фахом);

судово-експертна діяльність — вид діяльності, пов'язаної з організацією та проведенням судових експертиз та інших експертних досліджень з метою забезпечення правосуддя незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки;

спеціальність судового експерта — окремий напрямок спеціальних знань, що визначає компетенцію судового експерта з проведення певного виду експертного дослідження, за яким присвоюється кваліфікація судового експерта.

2. Інші терміни, що їх вжито у цьому Законі, визначаються спеціальними нормами у цьому Законі та інших законах України».

Наступна пропозиція стосується статті 7 Закону. На сьогодні чинною є така її редакція:

«Стаття 7. Суб'єкти судово-експертної діяльності

Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом¹.

До державних спеціалізованих установ належать:

¹ Частина перша статті 7 в редакції Законів від 03.10.2017 № 2147–VIII, № 187–IX від 04.10.2019.

науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;

науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;

експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз»¹.

Чинна редакція частини першої статті 7 потребує змін у декількох аспектах:

— щодо наявної в ній норми, яка встановлює здійснення судово-експертної діяльності державними спеціалізованими установами, адже висновок експерта складається не установою, а судовим експертом цієї установи. У той же час, як позитивний момент, слід відмітити вже внесені зміни щодо ліквідації встановленої раніше норми, яка закріплювала монополію державних спеціалізованих установ на проведення експертиз у кримінальному провадженні;

— необхідності виключення із переліку суб'єктів судово-експертної діяльності експертних служб Міністерства оборони України, позаяк такі відсутні;

— необхідності виключення із переліку суб'єктів судово-експертної діяльності експертної служби Державної прикордонної служби України, адже остання належить до сфери управління Міністерства внутрішніх справ України, про що зазначено у цій же статті Закону;

— у редакційному плані щодо «інших фахівців», бо не зрозуміло, що це за фахівці.

Крім того, частина третя статті щодо здійснення виключно державними спеціалізованими установами судово-експертної діяльності, пов'язаної з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз, носить гострий дискусійний характер, оскільки полишає права на їх проведення тими експертами, що не є працівниками державних спеціалізованих установ. Адже в інших видах судочинства експертиза може бути виконана на замовлення безпосередньо сторони у справі (цивільній, господарській, адміністративній) і має рівний процесуальний статус з експертизою, виконаною за ухвалою суду. Крім того, в кримінальному провадженні часто виникає необхідність у залученні до проведення експертизи фахівців у галузях спеціальних знань, яких немає в державній експертній установі. У зв'язку з цим виникає проблема залучення такого фахівця в кримінальне провадження, оскільки, як ми вже вказували, відповідно до чинного Закону України

¹ Частину четверту статті 7 виключено на підставі Закону від 03.10.2017 № 2147–VIII.

«Про судову експертизу», судово-експертну діяльність в кримінальному провадженні здійснюють тільки державні спеціалізовані установи.

У зв'язку із наведеним, пропонуємо викласти статтю 7 Закону в такій редакції:

«Стаття 7. Суб'єкти судово-експертної діяльності

Судово-експертну діяльність здійснюють судові експерти державних спеціалізованих установ, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші залучені як судові експерти фахівці з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом.

До державних спеціалізованих установ належать:

науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;

науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;

експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з дослідженням об'єктів, обіг яких заборонено та контролюється державою».

Ще одна норма Закону, на нашу думку, потребує доповнення. Так, чинною є стаття 8 Закону, відповідно до частини четвертої якої «...Міністерство юстиції України забезпечує видання міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика та судова експертиза»¹.

Зауважимо, що окрім збірника, вказаного у чинній редакції частини четвертої статті 8 Закону, вже майже 20-й рік поспіль виходить у світ фахове видання — збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи та криміналістики», що є потужною платформою для оприлюднення передової наукової думки у сфері судової експертизи як учених та практиків України, так і зарубіжних учених у цій царині. Збірник видається як державною, так і паралельними випусками — англійською мовами. Тому є необхідність внесення доповнень до четвертої частини статті 8 Закону з урахуванням цього факту. Наша пропозиція щодо редакції частини четвертої статті 8:

«...Міністерство юстиції України забезпечує видання міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика та судова експертиза» та збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи та криміналістики».

Наступна пропозиція стосується норми частини другої статті 9 Закону, згідно з якою атестовані відповідно до цього Закону судові експерти включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів, ведення якого покладається на Міністерство юстиції України. Особа або орган, які призначають або замовляють судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до

¹ Назва статті 8 в редакції Закону від 09.09.2004 № 1992-IV .

державного Реєстру атестованих судових експертів, або іншим фахівцям з відповідних галузей знань, якщо інше не встановлено законом¹.

Указана редакція частини другої статті 9 потребує уточнення, оскільки містить не передбачену законодавством термінологію, наприклад, «замовляють судову експертизу» (у чинному законодавстві використовується такі терміни, як «призначення судової експертизи», «залучення експерта»). З урахуванням зауважень до статті 7 Закону, необхідно уточнити дану норму щодо залучених «інших» фахівців.

Наші пропозиції щодо редакції частини другої статті 9: «... Особа або орган, які призначають судову експертизу або залучають судового експерта, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, або іншим, залученим як судові експерти фахівцям з відповідних галузей знань, у порядку, передбаченому чинним законодавством».

Чинною є стаття 15 Закону «Фінансування судово-експертної діяльності», частиною другою якої передбачена така норма: «Проведення судових експертиз державними спеціалізованими установами у кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, прокурора, суду та у справах про адміністративні правопорушення здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України»².

Наголосимо, що відповідно до вимог статті 122 Кримінального процесуального кодексу України (КПК): «... проведення експертизи за дорученням слідчого судді ... здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим установам з Державного бюджету України». Саме тому норма частини другої статті 15 Закону суперечить вимогам статті 122 КПК. Враховуючи ту обставину, що відповідно до статті 1 КПК порядок кримінального провадження на території України визначається лише (підкреслено нами — *авт.*) кримінальним процесуальним законодавством України, вказана норма Закону України «Про судову експертизу» потребує приведення її у відповідність до вимог КПК: треба включити слідчого суддю до переліку суб'єктів призначення судової експертизи за рахунок Держбюджету.

Наші пропозиції до частини другої статті 15 Закону: частину другу статті 15 доповнити після слів «...слідчого, прокурора, ...» словами «слідчого судді» та викласти її в такій редакції:

«...Проведення судових експертиз державними спеціалізованими установами у кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та у справах про адміністративні правопорушення здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України».

¹ Частина друга статті 9 в редакції Закону від 03.10.2017 № 2147–VIII.

² Частина друга статті 15 в редакції Закону від 13.04.2012 № 4652–VI.

Крім того, потребує вдосконалення й частина четверта статті 15 Закону, яка зараз викладена в такій редакції: «Проведення судових експертиз, обстежень і досліджень у кримінальному провадженні державними спеціалізованими установами, судово-медичними та судово-психіатричними установами на замовлення підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, їх захисників, законного представника, потерпілого, його представника здійснюється за рахунок замовника»¹.

Оскільки чинним КПК не передбачено проведення судових експертиз на замовлення (самостійно) потерпілим, його представником, то вказана чинна норма не відповідає вимогам КПК. Як вже згадувалося, відповідно до статті 1 КПК порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України. Виходячи з цього, необхідно внести зміни до КПК, передбачивши у статтях 242 та 243 КПК проведення судових експертиз, обстежень і досліджень у кримінальному провадженні державними спеціалізованими установами, судово-медичними та судово-психіатричними установами на замовлення потерпілого, його представника за рахунок замовника.

Україні гостро стоїть і питання щодо реалізації чинної норми частини другої статті 18 Закону, відповідно до якої «...Працівникам державних спеціалізованих установ (невійськовослужбовцям і тим, які не мають звань рядового і начальницького складу), які мають кваліфікацію судового експерта, посадові оклади встановлюються у розмірі не менше 10 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на 1 січня календарного року...»

На жаль, бюджетним законодавством України на 2018, 2019 роки дія вказаної норми зупиняється. Доводиться констатувати той факт, що сьогодні посадовий оклад судового експерта складає 6123 гривні. На деяких підприємствах оплата праці прибиральниці є в рази вищою. Науковцям найвищого рівня, що мають кваліфікацію судового експерта, науковий ступінь доктора наук та вчене звання професора, встановлено оклад близько восьми тисяч гривень. При цьому не враховуються ті ризики, які мають місце в роботі судових експертів: важкі умови праці, корупційні ризики, унікальність їх роботи, величезна відповідальність тощо. Так, на багатомільйонне населення України судових експертів Міністерства юстиції України налічується трохи більше однієї тисячі осіб! Це на всю країну! Через невідповідну оплату праці унікальні фахівці шукають більш достойної заробітної платні та звільняються з установ судових експертиз, що є гальмом для належного рівня експертного забезпечення правосуддя в Україні, викликає безпрецедентне експертне навантаження та накопичення невиконаних експертиз. У деяких підрозділах у судового експерта одночасно

¹ Статтю 15 доповнено новою частиною згідно із Законом від 13.04.2012 № 4652–VI.

знаходяться у провадженні десятки, а то й сотні експертних проваджень, а строки їх виконання перевищують всі допустимі норми. Реалізація частини другої статті 18 Закону України «Про судову експертизу» внесла б позитивний ефект, бо робота судового експерта отримала би статус престижної та такої, на яку прагнули б потрапити найкращі фахівці, у тому числі й талановита молодь, еліта досвідчених науковців.

Це далеко не повний перелік проблемних питань щодо необхідності удосконалення чинного законодавства України, але, враховуючи рамки статті, вони можуть стати предметом наступної публікації.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити таке. Удосконалення нормативного регулювання питань призначення та проведення судових експертиз і правового статусу судового експерта на основі створення належного правового становища й нормативно-правового забезпечення організації діяльності системи державних судово-експертних установ, а також судових експертів, які не працюють у цих установах; підвищення ролі законних способів мотивації судових експертів; протидія корупційним проявам у сфері судової експертизи тощо є одним із найважливіших завдань експертного забезпечення правосуддя в державі. Реалізація запропонованих заходів стане потужним важелем впливу на процеси удосконалення судово-експертної діяльності.

References

- Bezzub, I. (2019). *Reforma protsesualnoho zakonodavstva v Ukraini: otsinky ekspertiv*. URL: <http://nbuvipar.gov.ua/index.php?option=comcontent&view=article&id=3009:reforma-protsesualnogozakonodavstva-v-ukrajini-otsinki-ekspertiv&catid=8&Itemid=350> [in Ukrainian].
- Kurilo, V. I., Samokhin, A. V. (2013). *Pravove rehuliuvannya ekspertnoi diialnosti v Ukraini: problemy ta shliakhy rozvytku. Visnyk mariupolskoho derzhavnoho universytetu seriia. Pravo*, Vyp. 6. 66–72 [in Ukrainian].
- Lozovyi, A. I., Simakova-Yefremian, E. B. (2014). Aktualni pytannia reformuvannya zakonodavstva u sferi sudovo-ekspertnoi diialnosti v Ukraini. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Kharkiv, Vyp. 14. 157–166 [in Ukrainian].
- Lozovyi, A. I., Simakova-Yefremian, E. B. (2015). Shliakhy vvrishennia problem Naukovo-metodychnoho zabezpechennia ekspertnoi diialnosti v Ukraini. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Kharkiv, Vyp. 15. 149–156 [in Ukrainian].
- Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 r. № 4038–KhII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1994. № 28. St. 232 (iz zminamy ta dopovnenniamy) [in Ukrainian].
- Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochnynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv: Zakon Ukrainy vid 03.10.2017 № 2147–VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2017, № 48. St. 436 (iz zminamy ta dopovnenniamy) [in Ukrainian].
- Ripenko, A. (2019). *Sudova ekspertyza: yaki zminy chekaiemo Naprykintsi roku?* URL: <http://blog.liga.net/user/aripenko/article/28826.aspx> [in Ukrainian].

- Simakova-Yefremian, E. B. (2018). Deiaki problemni pytannia zastosuvannia novykh norm z pytan pryznachennia ta provedennia sudovoi ekspertyzy. *Visnyk Odeskoho Naukovo-doslidnogo instytutu sudovykh ekspertyz*: Naukovo-praktychne elektronne vydannia. Vyp. 3. Odesa: ONDISE, 114–120 [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2016). Do pytannia pro pryznachennia ta provedennia sudovoi ekspertyzy u kryminalnomu protsesi Ukrainy. *Suchasni Napriamy rozvytku sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky*: tezy dop. nauk.-prakt. konf., prysviach. pamiaty Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 20 hrudnia 2016 r.). Kharkiv. 254–256 [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2013). Do pytannia udoskonalennia deiakykh polozhen Normatyvno-pravovykh aktiv shchodo ekspertnogo zabezpechennia pravosuddia Ukrainy. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky*: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 90-richchiu stvorennia KhNDISE im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 7–8 lystop. 2013 r.). Kharkiv. 36–38 [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2018). Problemy Normatyvnogo rehuliuвання sudovoi ekspertnoi diialnosti v Novomu zakonodavstvi Ukrainy. *Kryminalistyka ta sudova ekspertolohiia: Nauka, Navchannia, praktyka*: 14 mizhnarodnyi konhres (Odesa, 13–14 veresnia 2018 r.). Odessa : NU «OluA», Tom 2. 411–426 [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2019). Zminy do pidzakonnnykh Normatyvnykh aktiv pro sudovu ekspertyzu ta yikh spivvidnoshennia iz zakonamy. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky*: zb. materialiv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 105-richchiu z dnia Narodzhennia Zasluženoho profesora M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18–19 kvitnia 2019 r.). Kharkiv: KhNDISE. 43–45 [in Ukrainian].
- Starodubov, I. V., Polishchuk, I. Iu. (2012). Pryiniattia novoho Kryminalnogo protsesualnogo kodeksu Ukrainy: osnovni zminy ta novovvedennia, shcho stosuutsia sudovoi ekspertyzy. *Arotskerivski chytannia*: zb. mater. zasid., prysv. 85-richchiu vid dnia narodzhennia vydatnogo vchenoho kryminalista L.Iu. Arotskera (Sumy, 1–2 lyst. 2012 r.). MluU, KhNDISE. Kharkiv: KhNDISE. 32–34 [in Ukrainian].

Э. Б. Симакова-Ефремян

**О НЕОБХОДИМОСТИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПО ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ СУДЕБНО-
ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ**

Исследован вопрос о реформировании экспертного обеспечения правосудия и необходимости совершенствования законодательства Украины о судебно-экспертной деятельности. Несмотря на то обстоятельство, что за последние годы нормы законов Украины активно подвергаются довольно существенным изменениям, остаются нерешенными отдельные вопросы нормативно-правового регулирования экспертного обеспечения правосудия в государстве. Анализ специальной литературы и соответствующих норм законодательства подтверждает актуальность данного вопроса. На основании изучения норм базового и процессуального законодательства о судебной экспертизе сформулированы предложения по его усовершенствованию. Так, с целью усовершенствования законодательства, регулирующего судебно-экспертную деятельность, и однозначного применения понятийного аппарата в этой области предложено изменить наименование статьи 1 Закона Украины «О

судебной экспертизе» и ввести в нее основные термины, используемые в этом Законе, в Уголовном процессуальном кодексе, Гражданском процессуальном кодексе, Хозяйственном процессуальном кодексе, Кодексе административного судопроизводства Украины. Совершенствование нормативного регулирования вопросов назначения и проведения судебных экспертиз и правового статуса судебного эксперта на основе создания надлежащего правового положения и нормативно-правового обеспечения организации деятельности системы государственных судебно-экспертных учреждений, а также судебных экспертов, которые не работают в этих учреждениях; повышение роли законных способов мотивации судебных экспертов; противодействие коррупционным проявлениям у сфере судебной экспертизы является одной из важнейших задач экспертного обеспечения правосудия в государстве. Реализация предложенных мероприятий станет мощным рычагом влияния на процессы совершенствования судебно-экспертной деятельности.

Ключевые слова: судебная экспертиза, судебно-экспертная деятельность, совершенствование законодательства Украины; назначение судебной экспертизы, заключение эксперта.

E. Simakova-Yefremian

ON THE NEED FOR IMPROVEMENT OF LEGISLATION REGARDING IMPLEMENTATION OF FORENSIC SCIENCE ACTIVITIES IN UKRAINE

The issue of reforming forensic expert support for justice and the need to improve the legislation of Ukraine regarding forensic science activity were investigated. Despite the fact that in recent years, the norms of the laws of Ukraine have been actively subjected to quite significant changes, some issues remain to be resolved on the legal regulation of forensic expert support for justice in the state. The analysis of the specialized literature and relevant legislation confirms the relevance of this issue. On the basis of studying the norms of the basic and procedural legislation regarding forensic science, proposals for its improvement are presented. So, in order to improve the legislation governing forensic science and the unambiguous application of the conceptual apparatus in this field, it is proposed to change the title of Article 1 of the Law of Ukraine On Judicial Examination and introduce the basic terms used in this Law in the the Criminal Procedural Code of Ukraine, Civil Procedural Code of Ukraine, Code of Administrative Proceedings of Ukraine. Improving the regulatory framework for the appointment and performing forensic examinations, as well as the legal status of a forensic expert on the basis of creating the proper legal status and legal support for organizing activities of the system of state forensic expert institutions, as well as forensic experts who do not work in these institutions; increasing the role of legitimate ways to motivate forensic experts; combating corruption in the field of forensics is one of the most important tasks of forensic expert support in the state. The implementation of the proposed measures will be a powerful lever of influence on the processes of improving forensic activities.

Keywords: forensic science, forensic science activity, improvement of the legislation of Ukraine; appointment of forensic examination, forensic expert conclusion.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife..2019.010>
УДК: 658.562 (477)

І. А. Петрова,
головний науковий співробітник
Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1652-6715>
e-mail: ekobezpeka.ira@gmail.com

Оглядова стаття

**ДО ПИТАННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ НЕОБХІДНОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ
ДІЛОВОЇ ОЦІНКИ ПРАЦІВНИКІВ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ
УСТАНОВ**

Стаття присвячена питанням об'єктивної необхідності та значення ділової оцінки працівників судово-експертних установ. Спираючись на дослідження вчених, доведено, що у кожному структурному підрозділі судово-експертної установи оцінка працівників може проводитися по-різному із орієнтацією на специфіку виконуваних ними робіт. Підкреслено, що ділова оцінка працівників завжди буде сприяти розвитку персоналу судово-експертної установи за умови урахування низки вказаних принципів. Серед головних вимог щодо оцінювання персоналу виділено такі: доступність інформації, несутеречливість оцінок, сприятлива організаційна та соціальна ситуація, своєчасність оцінювання, систематичність оцінювання, доступність і оперативність оцінювання діяльності працівника та його особистісних якостей, авторитетність суб'єкта оцінювання. Акцентовано увагу на тому, що найповніше система оцінки персоналу судово-експертної установи проявляється в комплексній оцінці кожного із працівників; наведено структуру комплексної оцінки персоналу судово-експертної установи.

Ключові слова: судово-експертна установа, персонал, працівник, оцінка, ділові якості, ефективність.

Постановка наукової проблеми. Трансформація ринкових відносин в Україні потребує нових методологічних підходів до проблеми більш повного використання людського чинника шляхом активізації діяльності персоналу, створення дієвих стимулів і мотивів у механізмі певної діяльності. Недостатній професіоналізм у сучасних умовах інколи стає обмежуючим чинником, що не дозволяє організаціям і підприємствам реалізувати свої потенційні можливості, на практиці призводить до масового відчуження людей від результатів своєї діяльності, зниження суспільної активності виконавців, знеособленості, інертності більшості працівників.

У створенні життєдіяльного колективу, який забезпечує нормальне функціонування установи чи підприємства, значну роль відіграє оцінка персоналу, метою якої є добір не лише кращих, а й здатних впливати на оновлення і розвиток кожної конкретної організації фахівців.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вивчення методів оцінки персоналу, їх застосування в роботі з персоналом здійснюють багато вчених-економістів та управлінців. Зарубіжні вчені розробляють цю проблематику вже впродовж майже двох століть. На сучасному етапі

теоретико-методологічними питаннями оцінки персоналу досить активно займаються й українські науковці, серед яких Л. В. Балабанова, О. В. Сардак, А. М. Колот, Н. Ю. Бутенко, А. Є. Черпак, М. Л. Цукан, А. В. Шаперников, Г. В. Щекін та інші¹.

Питання оцінки персоналу установ висвітлені також у низці монографічних досліджень. Так, у монографії С. Є. Зелінського розглянуто теоретичні основи і методологічне забезпечення комплексного оцінювання державних службовців. Крім того, ним розроблено алгоритми оцінювання, які формують кількісні оцінки кваліфікаційно-освітнього рівня, особистісно-компетентнісних якостей та ключових показників діяльності державних службовців, подана процедура формування кількісної комплексної оцінки через єдину систему стевів, до якої нормуються результати тестування якостей та властивостей державних службовців².

А. П. Рачинський, досліджуючи теоретико-методологічні засади стратегічного управління персоналом в органах державної влади в контексті сучасних західноєвропейських підходів, проаналізував стратегічну діяльність керівника як одного з рівнів реалізації стратегічного управління персоналом в органах державної влади, розробив основні моделі побудови стратегічного управління діяльністю керівника, навів оцінку доцільності застосування конкретних технологій стратегічного управління персоналом в органах державної влади та представив систему стратегічного управління персоналом в органах державної влади в кризових умовах³.

О. В. Баніт оприлюднив результати теоретико-методологічного дослідження систем професійного розвитку менеджерів у транснаціональних корпораціях Німеччини і Польщі та обґрунтував методологічні підходи й принципи професійного розвитку персоналу, проаналізувавши систему підготовки менеджерів, а також нормативно-правове, програмно-методичне й організаційно-педагогічне забезпечення цього процесу. Крім того, на прикладі відомих німецьких транснаціональних корпорацій він охарактеризував систему

¹ Див., напр.: *Балабанова Л. В., Сардак О. В.* Управління персоналом : підручник. Київ. Центр навчальної літератури, 2011. 468 с.; *Бутенко Н. Ю., Черпак А. Є.* Тренінг управлінських компетенцій : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2011; *Цукан М. Л.* Інноваційні механізми управління розвитком персоналу корпоративних підприємств інтегрованих холдінгів : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Маріуполь, 2017. 210 с.; *Шаперников А. В.* Інтегрована оцінка персоналу банку : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01. Київ, 2006. 24 с. *Щекін Г. В.* Основи кадрового менеджменту. Учебник. 4-е изд., испр. Київ : МАУП, 2004. 280 с.

² *Зелінський С. Е.* Теоретико-методологічні засади комплексного оцінювання державних службовців : монографія. Київ : НАДУ, 2016. 296 с.

³ *Рачинський А. П.* Стратегічне управління персоналом в органах державної влади (теоретико-методологічний аналіз) : монографія. Київ : НАДУ, 2009. 316 с.

корпоративної освіти, її роль і значення у забезпеченні професійного розвитку менеджерів¹.

Слід погодитись із Г. В. Никифоренко, який стверджує, що поєднання теорії та практики управління персоналом допоможе сформувати конкурентоспроможного фахівця, здатного ефективно використовувати сучасні технології роботи з персоналом і управління ним за відповідним напрямком фахової діяльності².

Зважаючи на такий інтерес до оцінки якості персоналу, слід зауважити, що окремі її аспекти, що стосуються судово-експертної діяльності, залишились поза увагою науковців, тому вбачаємо за доцільне висвітлити їх у даній роботі.

Мета статті – окреслення теоретичних засад об'єктивної необхідності та значення ділової оцінки працівників судово-експертних установ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Персонал є головним ресурсом будь-якої організації, у тому числі й судово-експертної установи. Від професійного розвитку, рівня кваліфікації, власних здібностей та набутих вмінь працівника залежить як розвиток, так і ефективність роботи установи. Слід зауважити, що практично неможливо лише за документами про освіту визначити придатність працівника до експертної чи наукової роботи та його професіоналізм. Саме тому в судово-експертних установах застосовують оцінку працівників, яка слугує критерієм їх професійних здібностей, виявляє особистісні якості та перспективні можливості. Необхідно також підкреслити, що об'єктивно проведена оцінка діяльності працівника не тільки дає йому можливість мати уявлення про те, як оцінено виконану ним роботу, але й значною мірою впливає на мотивацію його подальшої діяльності в судово-експертній установі.

Удосконалення практики підбору та розстановки кадрів, мотивація та переміщення працівників безпосередньо залежить від об'єктивної, науково обґрунтованої оцінки їх діяльності. Така оцінка стосується всіх категорій працівників судово-експертної установи, хоча значимість її для різних категорій є відмінною.

Завдання ділової оцінки полягає у виявленні потенціалу працівника установи, ступеня використання його здібностей, відповідності займаній посаді чи готовності до зайняття іншої, визначенні цінності працівника для установи та установи для працівника. Науковці стверджують, що важливим завданням такої оцінки є формування ефективного зворотного зв'язку, оскільки кожний працівник має знати, як оцінюють результати його діяльності та намагання якісного виконання своїх обов'язків³.

¹ Банім О. В. Системи професійного розвитку менеджерів у транснаціональних корпораціях: досвід Німеччини і Польщі : монографія. Київ : Центр, 2018. 414 с.

² Никифоренко В. Г. Управління персоналом : навч. посіб. 2-ге видання, виправлене та доповнене. Одеса : Атлант, 2013. 275 с

³ Колот А. М. Мотивація персоналу : підручник. Київ : КНЕУ, 2006. 340 с.

Слід зауважити, що у сучасних ефективно функціонуючих організаціях оцінка персоналу сприймається як можливість відкритого обговорення результатів діяльності кожного працівника, вибору шляхів її покращення.

Для дослідження процесу ділової оцінки та визначення її ролі у розвитку персоналу установи не зайвим є детальний аналіз поняття «оцінювання персоналу», що наводились різними науковцями у різні часи.

Так, Л. В. Балабанова визначає поняття «оцінювання персоналу — це цілеспрямований процес встановлення відповідності якісних характеристик персоналу (здібностей, властивостей) вимогам посади або робочого місця¹. У свою чергу М. Ф. Головатий, М. П. Лукашевич та Г. А. Дмитренко під оцінюванням персоналу розуміють процедуру, за допомогою якої виявляється ступінь відповідності якостей працівника, його трудової поведінки, результатів діяльності певним вимогам². Г. Г. Завіновська зауважує, що оцінювання персоналу — це запланована, формалізована характеристика трудової діяльності, ефективності роботи персоналу³. У своїх роботах О. А. Кириченко робить висновок, що оцінювання персоналу використовується для визначення відповідності працівника вакантному чи робочому місцю (посаді), яке він у даний час займає⁴. А ось А. М. Колот підкреслює, що оцінка персоналу полягає у визначенні того, якою мірою кожний працівник досягає очікуваних результатів праці й відповідає тим вимогам, які випливають з його виробничих завдань⁵. В. А. Савченко визначає оцінювання персоналу як процедуру, що здійснюється з метою виявлення ступеня відповідності професійних, ділових та особистісних якостей працівника, кількісних і якісних результатів його трудової діяльності визначеним вимогам⁶. І. О. Скопйлатов та О. Ю. Ефремов констатували, що ділова оцінка персоналу — це компонент діагностики персоналу, цілеспрямований процес встановлення відповідності кількісних і якісних професійних характеристик персоналу вимогам посади (робочого місця), підрозділу та організації в цілому⁷. Поряд із цим Л. І. Федулова доводить, що під діловою оцінкою персоналу розуміється цілеспрямований процес

¹ Балабанова Л.В., Сардак О.В. Управління персоналом : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2011. С. 67.

² Головатий М. Ф., Лукашевич М. П., Дмитренко Г. А. Управлінські аспекти соціальної роботи : курс лекцій. Київ : МАУП, 2004. С. 145.

³ Завіновська Г. Т. Економіка праці : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2003. 432 с.

⁴ Кириченко О. А. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності : навч. посіб. Київ : Знання-Прес, 2002. 384 с.

⁵ Колот А. М. Мотивація персоналу : підручник. Вид. 2-ге, без змін. Київ : КНЕУ, 2006. С. 294.

⁶ Савченко В. А. Управління розвитком персоналу : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2002. 280 с.

⁷ Скопйлатов И. А., Ефремов О. Ю. Управление персоналом. Санкт-Петербург : Изд-во Смольного университета, 2000. 400с.

встановлення відповідності якісних характеристик персоналу вимогам посади й робочого місця¹. Презентуючи оцінювання персоналу, А. В. Шегда визначає рівень кваліфікації працівників, рівень знань, навичок, здібностей, а також надає уявлення про ділові та моральні риси особистості².

Таким чином, орієнтуючись на думки вчених, можна окреслити загальні риси поняття «оцінювання персоналу», які притаманні також й оцінюванню персоналу судово-експертних установ:

- процедура, що здійснюється з метою виявлення ступеня відповідності професійних, ділових та особистісних якостей працівника, кількісних і якісних результатів його трудової діяльності визначеним вимогам;

- встановлення відповідності якостей працівника, вимогам що висуваються до посади або робочого місця;

- запланована, формалізована характеристика трудової діяльності, ефективності роботи персоналу;

- здійснюється для визначення рівня кваліфікації працівників, рівня знань, навичок, здібностей, дає уявлення про ділові та моральні риси особистості.

Науковці підкреслюють, що оцінка працівників установ (самооцінка та зовнішня оцінка) виконує принаймні 2 основні функції: орієнтувальну та стимулюючу. Орієнтувальна функція полягає в тому, що кожний працівник через оцінку з боку керівництва й інших працівників та з допомогою самооцінки усвідомлює себе, свій стан і поведінку, отримує можливість вибрати напрями і способи подальшої діяльності. Стимулююча функція оцінки виявляється в тому, що вона породжує у працівника переживання успіху чи невдачі, підтверджуючи правильність чи неправильність вибраної поведінки, спонукає людину до діяльності в певному напрямі. Саме тому, щоб працівники були налаштовані на оцінку позитивно, необхідно довести до них її мету, а саме — кожен працівник повинен отримувати заробітну плату згідно зі своєю кваліфікацією³.

Варто зауважити, що у кожному структурному підрозділі судово-експертної установи оцінка працівників може проводитися по-різному із орієнтацією на специфіку виконуваних ними робіт. Однак, незалежно від цієї специфіки, обов'язково така оцінка повинна охопити оцінювання теоретичних знань, практичних умінь і навичок щодо виконання

¹ Федулова Л. І., Стадник В. В., Йохна М. А., та ін. Менеджмент організацій : підручник. Київ : Либідь, 2004. 448 с.

² Шегда А. В. Менеджмент : підручник. Київ : Знання, 2004. 687 с.

³ Стахів О. Проведення оцінки персоналу на підприємстві з метою стимулювання працівників до підвищення кваліфікації. *Україна: аспекти праці*. 2007. №1. С. 32. URL : [http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Uap/2007/Number_1_2007/Stahiv.pdf/](http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Uap/2007/Number_1_2007/Stahiv.pdf) (дата звернення 18.06.2019); Контек В. С. Пять ошибок при проведении аттестации персонала. *Управление человеческим потенциалом*. 2009. № 1. С. 78–80.

конкретних завдань. Теоретичні знання включають не тільки спеціальні знання працівника, але й знання нормативно-правових актів, положень, інструкцій тощо, які регламентують його діяльність. Безперечно, оцінювання працівника складається з оцінки його знань, що проводиться найчастіше опитуванням, та оцінки результатів праці через спостереження за працівниками у процесі роботи та оцінку якості виконання поставлених завдань.

Не менш важливим є й вимога зробити оцінку дієвою, а суть її — зрозумілою як оцінювачам, так і тим, хто отримує оцінку, тому процес оцінювання має здійснюватися із урахуванням основного змісту діяльності працівника за тими її аспектами, що безпосередньо пов'язані з його професійною кваліфікацією.

Іншим важливим завданням оцінювання працівника є забезпечення зворотного зв'язку, оскільки працівник має розуміти, як оцінюються результати його діяльності. Оцінка має здійснюватися відкрито та неупереджено, коли для персоналу судово-експертної установи відомі критерії оцінювання, обов'язково обговорюються досягнення працівника та виокремлюються шляхи покращення його діяльності. На такі особливості свого часу вказували М. І. Мурашко та С. С. Немикіна, які також підкреслювали, що працівники мають знати, які помилки були з їхньої вини, а які залежать від умов організації праці в установі. Це дозволяє скорегувати як поведінку працівників, так і умови їх роботи¹.

Побудову моделі оцінки персоналу в кожній судово-експертній установі необхідно здійснювати відповідно до мети, завдань, елементів процесу оцінювання працівників, оскільки це вкрай важлива й відповідальна справа. Деякі науковці вважають, що система оцінювання персоналу має складатись із декількох блоків². З огляду на напрацювання вчених, можна припустити, що у загальному вигляді система оцінки працівника судово-експертної установи повинна включати блоки, які описують:

— зміст оцінки (об'єкт аналізу, конкретні якості працівника, його поведінка в процесі праці, показники результатів трудової діяльності, які потребують оцінки);

— систему критеріїв оцінювання та особливості їхнього вимірювання;

— систему способів, методів та інструментів оцінювання;

¹ *Мурашко М. І.* Менеджмент персоналу : навч. посіб. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2008. С. 57. *Немикіна С. С.* Сутність і завдання оцінки персоналу. *Економіка і маркетинг в XXI сторіччі*. Ч. 2. 2006. С. 45–47.

² *Дідур К. М.* Сучасні методи оцінки персоналу. *Ефективна економіка*. 2011. №11. С. 32. URL : <http://www.economy. Nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=776> (дата звернення 18.06.2019); Система оцінки персоналу та її види. Модель комплексної оцінки персоналу. URL : http://www.osvita-plaza.in.ua/publ/menedzhment_personalu/sistema_ocinki_personalu_ta_jiji_vidi_model_kompleksnoji_ocinki_personalu/161-1-0-8492 (дата звернення 18.06.2019).

— процедуру оцінювання, яка визначає порядок, місце проведення, суб'єкти, терміни й періодичність, а також технічні й організаційні засоби, що використовуються під час оцінювання діяльності працівника.

Науковці зауважують, що ділова оцінка персоналу — це цілеспрямований процес встановлення відповідності якісних характеристик персоналу (здібностей, мотивацій і властивостей) вимогам посади або робочого місця¹. З урахуванням цього необхідно підкреслити, що у судово-експертних установах найбільшої уваги потребує оцінка працівників на посадах судових експертів і на посадах наукових співробітників, оскільки їхня діяльність має свої особливості. Крім того, необхідно розрізняти два основні види ділової оцінки: оцінку кандидатів на вакантну посаду та поточну періодичну оцінку співробітників судово-експертної установи.

Ділова оцінка працівників завжди сприятиме розвитку персоналу судово-експертної установи за умови урахування низки принципів, серед яких:

— об'єктивність, яка передбачає використання в процесі оцінки достатньо обґрунтованих критеріїв і системи показників оцінки ділових та особистісних якостей працівника, складності поставлених завдань та результативності їх виконання;

— оперативність і періодичність, що забезпечують своєчасність і регулярність оцінки протягом тривалого часу;

— конфіденційність, яка гарантує надання результатів оцінки тільки самому працівнику, його керівнику та працівникам відділу кадрів з метою недопущення погіршення соціально-психологічного клімату в колективі (за винятком випадків, коли процедури оцінювання носять відкритий характер);

— усебічність, що сприяє залученню до проведення оцінки працівника його керівника, колег, рівних за рангом і підлеглих для оцінки всіх аспектів діяльності та особистості людини;

— єдність вимог і загальність, що передбачає здійснення оцінки всіх працівників, які займають однакові посади, за однією системою показників та однаковими методами й процедурою оцінки;

— економічність, чіткість і доступність, які вимагають врахування фінансових і матеріальних ресурсів при проведенні оцінювання працівників, високого кваліфікаційного рівня оцінювачів під час оцінювання працівника;

— результативність, що забезпечує прийняття за результатами оцінки своєчасних заходів щодо раціонального переміщення та розстановки кадрів, сприяє розвитку персоналу та забезпечує його матеріальне стимулювання.

¹ Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. Управління персоналом : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 308 с.

Слід підкреслити, що дотримання наведених принципів дає змогу використовувати оцінку персоналу для підбору й розстановки нових працівників; прогнозування просування працівників по службі; раціоналізації прийомів і методів роботи з персоналом (управлінських процедур); побудови ефективної системи мотивації праці; оцінки ефективності діяльності окремих працівників і трудового колективу в цілому.

Організаційна процедура підготовки ділової оцінки працівників судово-експертних установ з урахуванням напрацювань учених¹ має передбачати виконання обов'язкових заходів, серед яких:

- розробка методики ділової оцінки;
- формування комісії з оцінювання персоналу;
- визначення часу і місця проведення ділової оцінки працівників;
- опрацювання питань документального та інформаційного забезпечення процесу ділової оцінки;
- визначення процедури підведення підсумків оцінювання працівників.

Якісна система оцінки ефективності виконання кожним працівником своїх посадових функцій дозволить підвищити ефективність управління персоналом судово-експертної установи, оскільки сприятиме забезпеченню таких чинників:

- позитивний вплив на мотивацію працівників установи, оскільки зворотний зв'язок сприятливо позначається на формуванні стійкої мотивації кожного працівника, дозволяє йому скорегувати свою поведінку на робочому місці та домогтися підвищення продуктивності праці;
- планування професійного навчання, коли оцінка персоналу дає можливість визначити недоліки у кваліфікаційному рівні кожного працівника та передбачити заходи щодо їх виправлення;
- планування професійного розвитку та кар'єри за умови, що оцінка працівників виявляє їх слабкі та сильні професійні якості та дозволяє своєчасно підготувати індивідуальні плани розвитку й ефективно спланувати кар'єру;
- рішення про винагороду, підвищення у посаді чи звільнення з огляду на те, що регулярне і систематичне оцінювання працівників надає керівництву судово-експертної установи інформацію, необхідну для прийняття ґрунтовних рішень щодо підвищення заробітної плати (винагорода кращих працівників має мотивуючий вплив на них і їхніх колег); підвищення в посаді або звільнення. В останньому випадку наявність задокументованих даних про систематичне незадовільне виконання працівником своїх посадових обов'язків значно полегшує становище установи в разі судового розгляду його скарги на дії керівництва;

¹ Савельєва В. С., Єсськов О. Л. Управління персоналом : навч. посіб. Київ : ВД «Професіонал», 2005. 336 с.

— встановлення стандартів і норм оцінки, для чого керівництву судово-експертної установи необхідно визначити, що формує успіх працівника при роботі на даній посаді, та що може зруйнувати цей успіх, тобто виділити критичні чинники;

— вибір методів оцінки (для того, щоб ефективно оцінити роботу працівника, необхідно мати легкі у використанні, надійні і точно визначені критичні чинники оцінки).

Як й інші організації, судово-експертні установи час від часу зіштовхуються з тим, що діюча система оцінки діяльності працівників потребує серйозних змін, впровадження яких може здійснюватися різними шляхами, обираючи один із яких керівництво установи може:

— повністю скопіювати систему оцінки, прийняту в іншій судово-експертній установі;

— розробити систему оцінки самостійно;

— запросити консультантів для розроблення системи оцінювання працівників відповідно до вироблених в установі вимог.

Створити систему оцінки, однаково збалансовану з урахуванням дотримання вимог точності, об'єктивності, простоти і зрозумілості досить складно. Однак, на сьогоднішній день існує декілька систем оцінки персоналу, кожна з яких має свої переваги і недоліки, та найбільш поширеною визнана система періодичної атестації персоналу, яка працює в судово-експертних установах. Законодавчо визначено періодичність і вимоги до атестації судових експертів і наукових співробітників судово-експертних установ.

Крім того, не можна нехтувати й тим фактом, що ефективність оцінювання залежить також від дотримання вимог, які орієнтуються на постійний професійний розвиток працівників. Серед головних вимог доцільно виділити такі:

— *доступність інформації*, оскільки ізоляція об'єкта оцінювання від його результатів породжує негативне ставлення до оцінок, пошук неофіційних джерел оцінної інформації, яка за таких умов не може бути об'єктивною;

— *несуперечливість оцінок*, з огляду на те, що суперечливі оцінки, як правило, обумовлюють орієнтацію працівника на ті з них, що підтверджують його самооцінку або не суперечать їй;

— *сприятлива організаційна та соціальна ситуація*, яка є передумовою підвищення чутливості працівника до оцінок його особистості та результатів його діяльності;

— *своєчасність оцінювання*, що передбачає застосування певного виду оцінювання в певні часові періоди та урахування при цьому закономірностей професійного розвитку конкретного працівника;

— *систематичність оцінювання* з урахуванням того, що працівники, чия діяльність протягом тривалого часу не підлягала оцінюванню або оцінювалася формально, приречені на професійну деформацію та особистісний регрес;

— *доступність і оперативність оцінювання* діяльності працівника та його особистісних якостей за індивідуальними запитами (як правило,

таке оцінювання пов'язане із сенситивними періодами розвитку особистості);

— *авторитетність суб'єкта оцінювання* й джерела інформації мають поєднуватися з їх спрямованістю відповідно до спрямованості діяльності працівника, якого оцінюють.

Найповніше система оцінки персоналу судово-експертної установи проявляється в комплексній оцінці кожного з працівників і має розроблятися за всіма категоріями персоналу установи. Структуру комплексної оцінки персоналу судово-експертної установи можна представити у вигляді моделі, що складається із трьох блоків, які мають особливі властивості, що відображають окремі риси працівника. До цих блоків слід віднести:

— професійні якості працівника, які включають: індивідуально-психологічні особливості, кваліфікаційні здібності, професійну підготовку, фахові навички;

— трудова поведінка, яка відображає дії, функції, підходи, ставлення до роботи; вплив на колектив і колег по роботі, відношення до замовників;

— результати діяльності, що полягають у встановленні досягнень в одержанні кількісних та якісних результатів праці.

Слід підкреслити, що ділова оцінка працівників судово-експертних установ має відношення до всіх категорій персоналу, хоча досі у вітчизняній та зарубіжній практиці немає ідеальних методик оцінки персоналу. І хоча науковці та практики найчастіше дотримуються протилежних думок щодо доцільності та об'єктивності методів оцінки персоналу, однак вони одногolosно стверджують, що найгірший вид оцінювання — це відсутність його методики. Саме тому вбачаються доцільними подальші дослідження спрямувати на розроблення методичних рекомендацій щодо оцінювання персоналу судово-експертних установ.

Висновки. Отже, ефективність діяльності судово-експертної установи значного мірою визначається ступенем відповідності працівників, які в ній працюють, робочому місцю, яке займає кожний працівник. Лише за такої відповідності судово-експертна установа та її працівники досягають найвищої мети свого розвитку. Визначити ступінь відповідності працівників вимогам їхніх робочих місць можна в процесі оцінювання, яке є однією з ключових функцій менеджменту персоналу. Необхідність та значення оцінювання персоналу багаторазово зростають за сучасних умов ринкової трансформації економіки.

References

- Balabanova, L.V., Sardak O. V. (2011). *Upravlinnia personalom*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
- Banit, O. V. (2018). *Systemy profesiinoho rozvytku menedzheriv u transnatsionalnykh korporatsiiakh: dosvid Nimechchyny i Polshchi*. Kyiv: Tsentr [in Ukrainian].
- Butenko, N. Iu., Cherpak, A. Ie. (2011). *Treninh upravlinskykh kompetentsii : navch. posib*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

- Didur, K. M. (2011). Suchasni metody otsinky personalu. *Efektivna ekonomika*. № 11. S. 32. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=776> [in Ukrainian].
- Fedulova, L. I., Stadnyk, V. V., Yokhna, M. A. (2004). *Menedzhment orhanizatsii : pidruchnyk*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Holovaty, M. F., Lukashevych, M. P., Dmytrenko H. A. (2004). *Upravlinski aspekty sotsialnoi roboty*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
- Kolot, A. M. (2006). *Motyvatsiia personalu: pidruchnyk*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
- Koppek, V. S. (2009). Piat oshybok pry provedennyi attestatsyy personala. *Upravlenye chelovecheskym potentsyalom*. № 1. 78–80 [in Russian].
- Krushelnyska, O. V., Melnychuk, D. P. (2006). *Upravlinnia personalom: navch. posib*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
- Kyrychenko, O. A. (2002). *Menedzhment zovnishnoekonomichnoi diialnosti: Navch. posib*. Kyiv: Znannia-Pres [in Ukrainian].
- Murashko, M. I. (2008). *Menedzhment personalu: navch. posib*. Kyiv: T-vo «Znannia», KOO [in Ukrainian].
- Nemykina, S. S. (2006). Sutnist i zavdannia otsinky personal. *Ekonomika i marketynh v XXI storichchi*. Ch. 2. 45–47 [in Ukrainian].
- Nykyforenko, V. H. (2013). *Upravlinnia personalom: Navch. posib*. Odesa: Atlant. 275 s. [in Ukrainian].
- Rachynskiy, A. P. (2009). *Stratehichne upravlinnia personalom v orhanakh derzhavnoi vlady (teoretyko-metodolohichniy analiz)*. Kyiv: NaDU [in Ukrainian].
- Savchenko V. A. (2002). *Upravlinnia rozvytkom personalu*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
- Savelieva, V. S., Yeskov, O. L. (2005). *Upravlinnia personalom: navch. posib*. Kyiv: VD «Profesional» [in Ukrainian].
- Shapernykov, A. V. (2006). *Intehrovana otsinka personalu: avtoref. dys. ... kand.. ekon. nauk : 08.06.01*. Kyiv [in Ukrainian].
- Shchekyn, H.V. (2004). *Osnovy kadrovoho menedzhmenta*. Uchebnyk. Kyiv: MAUP [in Russian].
- Shehda, A.V. (2004). *Menedzhment: pidruchnyk*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Skopylatov, Y. A., Efremov, O. Yu. (2000). *Upravlenye personalom*. Sankt-Pyterburh: Yzd-vo Smolnogo unyversyteta. [in Russian].
- Stakhiv, O. (2007). Provedennia otsinky personalu Na pidpriemstvi z metoiu stymuliuvannia pratsivnykiv do pidvyshchennia kvalifikatsii. *Ukraina: aspekty pratsi*. № 1. S.32. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Uap/2007/Namber_1_2007/Stahiv.pdf/ (data zvernennia 18.06.2019) [in Ukrainian].
- Systema otsinky personalu ta yii vydy. Model kompleksnoi otsinky personalu*. URL : http://www.osvita-plaza.in.ua/publ/menedzhment_personalu/sistema_ocinki_personalu_ta_jiji_vidi_model_kompleksnoji_ocinki_personalu/161-1-0-8492 (data zvernennia 18.06.2019) [in Ukrainian].
- Zavinovska, H. T. (2003). *Ekonomika pratsi: navch. posib*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
- Zelinskiy, S. E. (2016). *Teoretyko-metodolohichni zasady kompleksnoho otsiniuvannia derzhavnykh sluzhbovtziv*. Kyiv: NaDU [in Ukrainian].
- Tsukan, M. L. (2017). *Innovatsiini mekhanizmy upravlinnia rozvytkom personalu korporatyvnykh pidpriemstv intehrovanykh kholdinhiv: dys. ... kand. ekon. nauk : 08.00.04*. Mariupol [in Ukrainian].

И. А. Петрова

**К ВОПРОСУ ОБЪЕКТИВНОЙ НЕОБХОДИМОСТИ И ЗНАЧЕНИЯ
ДЕЛОВОЙ ОЦЕНКИ РАБОТНИКОВ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЙ**

Статья посвящена вопросам объективной необходимости и значения деловой оценки работников судебно-экспертных учреждений. Учитывая исследования ученых, доказано, что в каждом структурном подразделении судебно-экспертного учреждения оценка работников может проводиться поразному с ориентированием на специфику проводимых ими работ.

Подчеркнуто, что деловая оценка работников всегда будет способствовать развитию персонала судебно-экспертного учреждения с учетом ряда принципов. Подчеркнуто, что среди главных требований по оцениванию персонала целесообразно выделить такие, как: доступность информации, не противоречие оценок, сопутствующая организация и социальная ситуация, своевременность оценивания, систематичность оценивания, доступность и оперативность оценивания деятельности работника и его личностных качеств, авторитетность субъекта оценивания. Акцентируется внимание на том, что наиболее полно система оценки персонала судебно-экспертного учреждения проявляется в комплексной оценке каждого из работников; приведена структура комплексной оценки персонала судебно-экспертного учреждения.

***Ключевые слова:** судебно-экспертное учреждение, персонал, работник, оценка, деловые качества, эффективность.*

I. Petrova

**ON THE ISSUE OF OBJECTIVE NECESSITY AND IMPORTANCE OF THE
FORENSIC SCIENCE INSTITUTION STAFF BUSINESS EVALUATION**

The article is devoted to the issues of objective necessity and importance of forensic staff business evaluation. Taking into account the researches of scientists it is proved that in each structural subdivision of the forensic expert institution the estimation of employees can be carried out differently with the orientation on the specificity of their work.

It is emphasized that the business evaluation of the employees will always facilitate the development of the staff of the forensic science institution, taking into account a number of principles, which are defined in the article with the relevant characteristic. The article emphasizes that among the main requirements for staff evaluation it is advisable to highlight such as: accessibility of information, not contradiction of assessments, accompanying organization and social situation, timeliness of assessment, systematic assessment, accessibility and promptness of evaluation of the employee's activity and his personal qualities, authority of the subject of evaluation. It is emphasized that the most comprehensive system of evaluation of the staff of the court-expert institution is manifested in the complex evaluation of each of the employees and the structure of the complex evaluation of the staff of the court-expert institution is presented.

Keywords: forensic institution, staff, employee, evaluation, business qualities, efficiency.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.011>
УДК 342.9; 343.13; 347.9

М. Г. Щербаковський,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального процесу, криміналістики та
експертології Харківського національного університету внутрішніх справ,
м. Харків, Україна,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8413-9311>
e-mail: shcherbakovskyi@gmail.com

Д. В. Куриленко,
кандидат юридичних наук,
прокурор Харківської місцевої прокуратури № 1, м. Харків, Україна,
e-mail: kurilenkodima89@gmail.com

Оглядова стаття

ОБІЗНАНІ ОСОБИ У СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У статті доведено, що обізнані особи можуть володіти спеціальними (неправовими) знаннями та знаннями в галузі права. Метою залучення обізнаних осіб до процесу є сприяння уповноваженим учасникам процесу у виконанні їх функцій. До обізнаних осіб віднесені: експерт; експерт з питань права; спеціаліст; перекладач, сурдоперекладач; особи, які дають показання на підставі спеціальних знань; судово-медичний експерт; педагог; психолог; лікар; психіатр; ревізор; перевіряючий; фахівці Науково-консультативної ради при Верховному Суді; особи, які надають консультації, попередньо досліджують об'єкти, перевірку об'єктів та осіб за криміналістичними обліками.

Ключові слова: судочинство, обізнані особи, спеціальні знання, форми та мета залучення фахівців, класифікація обізнаних осіб.

Постановка наукової проблеми. Проведення у адміністративному, господарському, кримінальному та цивільному судочинстві вимагає використання не лише професійних правових знань, якими володіють суд, прокурор, слідчий, адвокат, але й спеціальних знань. Від своєчасного використання спеціальних знань багато в чому залежить ефективність процесуальній діяльності. Удосконалення процедури використання спеціальних знань є важливою складовою судово-правової реформи в Україні, оскільки в умовах підвищення вимог до процесу доказування у судочинстві вони покликані забезпечити отримання об'єктивних достовірних доказів, а також інформації, потрібної для прийняття процесуальних рішень уповноваженими особами (органами). Цілком очевидно, що результативне використання в судочинстві спеціальних знань безпосередньо залежить від їх змісту та носіїв, тобто осіб, які ними володіють та іменуються «обізнаними особами». Як правильно підкреслює В. В. Седнев, поняття спеціальних знань невіддільне від поняття обізнаної особи, оскільки поняття «спеціальні» включає сфери людської діяльності в їхній диференціації, а

«обізнаний» характеризує саме суб'єкта, який володіє такими відомостями¹.

Термін «обізнані люди» вперше з'явився в статтях 112, 325–328 Статуту кримінального судочинства 1864 р.² Однак поняття «обізнана особа» жодною нормою процесуального законодавства України не розкривається, хоча набуло широкого поширення в наукових роботах учених–процесуалістів, криміналістів, судових експертів. Обізнаними визнаються особи, які володіють спеціальними знаннями і залучаються до участі в судочинстві. У численних наукових публікаціях учені та практики формулюють поняття спеціальних знань, фрагментарно розглядають окремі категорії обізнаних осіб, але досі сутність спеціальних знань, види фахівців, їх функції залишаються дискусійними та неоднозначно тлумачаться правниками.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Зростаючі можливості впровадження досягнень науки і техніки в процес доказування, необхідність більш раціонально організувати залучення обізнаних осіб зумовлюють постійну увагу науковців та практиків до проблем використання спеціальних знань обізнаних осіб у різних формах. Цій проблемі протягом багатьох років приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні вчені³. За останні чотири роки в Україні здійснена низка

¹ Седнев В. В. Онтологія обізнаної особи. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ імені Е. О. Дідоренка*. Луганськ, 2014. Спец. випуск № 1. С. 38.

² Уставъ Уголовнаго Судопроизводства съ позднейшими узаконеніями, законодательными мотивами, разъясненіями Прав. Сената и циркулярами Министра Юстиціи / подъ ред. М. Шрамченко и В. Широковымъ. Санкт-Петербург : Изданіе юридическаго книжнаго магазина Н. К. Мартынова, 1899. С. 142, 333. URL : <http://jurytrial.ru/media/files/library/file631.pdf> (дата звернення 20.05.2019).

³ Аверьянова Т. В. Субъекты экспертной деятельности. *Вестник криминалистики*. Москва : Спарк, 2001. Вып. 2. С. 29–37; Арсеньев В. Д. Заблоцкий В. Г. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела. Красноярск : Красноярский гос. ун-т, 1986. С. 45–75; Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. Киев : Вища школа, 1980. С. 105–145; Гора І. В. Використання спеціальних знань адвокатом. Київ : Прецедент, 2013. С. 15–61; Гришина Е. П. Сведения лица в уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и правоприменительная практика. Москва : Юридический ин-т МИИТа, 2012. С. 130–147; Демидова Є. Є. Тактика допиту обізнаних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2013. С. 8–9; Исаева Л. М. Криминалистическое учение о специальных знаниях сведущих лиц : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / С.-Петерб. гос. ун-т МВД России. Санкт-Петербург, 2009. С. 20–21; Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій. Луганськ: Луганський держ. ун-т внутр. справ, 2007. С. 49–78; Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике. Киев : Киевский. гос. ун-т, 1987. С. 34–56; Махов В. Н. Использование знаний сведущих

дисертаційних досліджень, в яких розглядалися загальні та окремі проблеми використання спеціальних знань обізнаних осіб у кримінальному провадженні: П. Ю. Кравчук (2015)¹, А. М. Лазебний (2016)², К. А. Садчикова (2017)³, Д. В. Куриленко (2017)⁴, О. В. Шевченко (2017)⁵, Г. С. Бідняк (2018)⁶, Є. В. Ковалевська (2018)⁷, Є. О. Даніч (2018)⁸, Н. В. Тимофєєва (2018)⁹, А. В. Сідельников (2019)¹⁰. В цілому автори дотримуються традиційного підходу до структури і форм

лиц при расследовании преступлений : монография. Москва : Рос. ун-т дружбы народов, 2000. С. 50–62; *Романюк Б. В.* Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2002. С. 24–68; *Селина Е. В.* Применение специальных познаний в уголовном процессе. Москва : Юрлигинформ, 2002. С. 79–115; *Телегина Т. Д.* Использование специальных знаний в современной практике расследования преступлений. Москва : Юрлитинформ, 2011. С. 73 –101; *Шапиро Л. Г.* Процессуальные и криминалистические аспекты использования специальных знаний при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности. Москва : Юрлитинформ, 2007. С. 44–64; *Щербаковский М. Г., Кравченко А. А.* Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. С. 10–73.

¹ *Кравчук П. Ю.* Використання спеціальних знань під час розслідування грабежів і розбоїв : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2015. 260 с.

² *Лазебний А. М.* Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ун-т держ. фіскальної служби України. Ірпінь, 2016. 227 с.

³ *Садчикова К. А.* Використання спеціальних знань на стадії досудового розслідування (процесуальний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Одеський держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2017. 233 с.

⁴ *Куриленко Д. В.* Інститут обізнаних осіб у змагальному кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 258 с.

⁵ *Шевченко О. В.* Використання спеціальних товарознавчих знань під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна акад. внутр. справ. Київ, 2017. 317 с.

⁶ *Бідняк Г. С.* Використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2018. 250 с.

⁷ *Ковалевська Є. В.* Використання спеціальних медичних знань під час розслідування злочинів : автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Міжрегіональна акад., управління персоналом. Київ, 2018. 24 с.

⁸ *Даніч Є. О.* Використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. 238 с.

⁹ *Тимофєєва Н. В.* Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти безпеки виробництва : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. 214 с.

¹⁰ *Сідельников А. В.* Спеціальні знання в діяльності адвоката-захисника : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/ Акад. адвокатури України. Київ, 2019. 271 с.

використання спеціальних знань, проте наведений перелік обізнаних осіб обмежений і не відповідає змісту Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК), Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАС), Цивільному процесуальному кодексу України (далі — ЦПК) та Господарському процесуальному кодексу України (далі — ГПК). Саме тому існує необхідність в уточненні спектра обізнаних осіб, їх компетенції та цілей залучення до процесу.

Метою статті є визначення загального поняття й функціонального призначення обізнаних осіб в будь-якому виді судочинства, їх класифікація, уточнення структури спеціальних знань.

Викладення основного матеріалу дослідження. Дослідниками неодноразово розглядалась особа, яка володіє спеціальними знаннями та її властивості. Наведемо декілька визначень, які акумулюють основні погляди науковців щодо обізнаних осіб.

І. Я. Фойницький «обізнаними людьми» вважав осіб, які залучалися до участі у справі з метою спостереження і встановлення обставин, пізнання яких вимагало застосування спеціальних знань у науці, мистецтві, ремеслі чи іншій галузі та надання висновку або висловлення думки про них¹. З точки зору В. М. Махова, обізнані особи у кримінальному процесі володіють спеціальними знаннями і навичками їх застосування, не зацікавлені у вирішенні справи і залучаються слідчим та судом з метою сприяння у встановленні істини в справі у випадках та формах, визначених законом². На думку А. Ф. Волобуєва, обізнана особа — незацікавлена в результатах справи особа, яка володіє спеціальними знаннями в певній галузі і залучається до участі в розкритті та розслідуванні злочинів для вирішення спеціальних питань³. О. О. Бондаренко вважає обізнаними будь-яких компетентних осіб, які не зацікавлені у вирішенні справи, котрі володіють спеціальними знаннями у певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла та досвідом їх використання і залучені слідчим, прокурором, судом (суддею) до участі у кримінальній справі з метою сприяння їм у вирішенні питань, що вимагають застосування спеціальних знань і практичних навичок⁴. К. А. Савченко вважає, що обізнані особи — це будь-які не зацікавлені компетентні особи, котрі володіють спеціальними знаннями в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла і досвідом їх використання та залучені сторонами кримінального провадження, судом (суддею) до участі як до початку, так

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. / под ред. А. В. Смирнова. Санкт-Петербург : Альфа, 1996. Т. 2. С. 284.

² Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : монография. Москва : Российский ун-т дружбы народов, 2000. С. 54.

³ Волобуев А. Ф. Проблемы методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва : монографія. Харків : Ун-т внутр. справ, 2000. С. 250.

⁴ Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2004. С. 31.

і під час кримінального провадження, з метою сприяння у вирішенні питань, що вимагають застосування спеціальних знань і практичних навичок¹. О. В. Селіна формулює поняття обізнаних осіб у більш широкому змісті — як осіб, які володіють спеціальними знаннями необхідного виду і структури, покликані слідчим, прокурором, судом, а у випадках, зазначених у законі, — залучені захисником для надання у відповідній формі сприяння кримінальному судочинству за допомогою використання спеціальних знань². Л. М. Ісаєва називає обізнаними осіб, котрі володіють спеціальними знаннями, вміннями і навичками, не зацікавлені у результаті справи, залучаються в установленому законом порядку до оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу з метою сприяння у виявленні, розкритті, розслідуванні злочинів, здійснення правосуддя у кримінальних справах³. О. А. Кравченко під обізнаною особою розуміє людину, котра володіє життєвими, загальнодоступними чи науковими знаннями, здобутими в результаті трудової повсякденної діяльності та особистого досвіду або загальної чи спеціальної освіти. Свої знання обізнана особа застосовує у порядку, встановленому законодавством⁴.

Незважаючи на існування деяких розбіжностей у формулюванні визначення «обізнані особи», серед вчених немає суттєвих розбіжностей щодо з'ясування змісту цього поняття. Вважаємо, що поняття «обізнана особа» слід розглядати у двох аспектах: етимологічному, який розкриває його зміст, та процесуальному — для встановлення переліку осіб, щодо яких це поняття стосується. У етимологічному розумінні термін «обізнана особа» означає особу, яка знається на чому-небудь, добре ознайомлена з чимось⁵. У процесуальному аспекті обізнаними вважаються особи, знання яких протиставляються правовим (юридичним) знанням, якими повинні володіти професійні учасники процесу: суддя, слідчий, прокурор, захисник⁶. Підсумовуючи існуючі в літературі точки зору щодо загального поняття обізнаних осіб, можна виокремити такі їх істотні ознаки: наявність спеціальних знань та

¹ Садчикова К. А. Використання спеціальних знань на стадії досудового розслідування (процесуальний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Одеський держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2017. С. 31.

² Селіна Е. В. Применение специальных познаний в российском уголовном процессе : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Кубанский гос. ун-т. Краснодар, 2003. С. 10–11.

³ Исаева Л. М. Криминалистическое учение о специальных знаниях сведущих лиц : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Санкт-Петерб. гос. ун-т МВД России. Санкт-Петербург, 2009. С. 38.

⁴ Кравченко О. А. Застосування спеціальних знань під час збирання, дослідження та використання речових доказів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Класичний приватний ун-т. Запоріжжя, 2012. С. 41.

⁵ Словник української мови: в 11 т. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. С. 505.

⁶ Гражданский процесс : учебник / под ред. М. К. Треушникова. Москва : «Спарк», Юридическое бюро «Городец», 1998. С. 197.

навичок їх застосування; незацікавленість у результатах провадження; залучення сторонами чи судом у процесуальній або непроцесуальній формах; надання допомоги в доказуванні або сприяння у розв'язанні спеціальних питань. Кожна із вказаних властивостей вимагає уточнення.

У спеціальній літературі одним із проблемних питань, вирішення якого окреслює коло і компетенцію обізнаних осіб, є визначення структури спеціальних знань, якими вони володіють. Думки вчених мають діаметрально протилежні напрямки і коливаються від включення в спеціальні всіх правових знань або окремих галузей права до повного виключення будь-яких правових знань з обсягу спеціальних. Ми дотримуємося точки зору тих вчених, які не розглядають правові знання як спеціальні в процесуальному сенсі¹. Інший підхід неминуче веде до можливості вирішення судовим експертом правових питань, що прямо заборонено законом (ст. 242 КПК, ст. 102 ЦПК, ст. 101 КАС, ст. 98 ГПК).

Однак зробити остаточний висновок про те, що у судочинстві правові знання не застосовуються обізнаними особами, не можна. Це впливає з дослідження функцій певних фахівців. Так, одним із завдань спеціаліста, який залучається на перших стадіях судочинства, є надання усних консультацій або письмових роз'яснень, що допомагають у пошуку нових доказів, а також сприяють дослідженню та оцінці вже наявних доказів (ст.ст. 71, 360 КПК, ст. 74 ЦПК, ст. 70 КАС, ст. 71 ГПК). На відміну від експерта, для отримання пояснень законом не заборонена постановка спеціалісту питань правового характеру та надання відповідних консультацій². Указані міркування стосуються й кола знань перевіряючого, який за результатами товарознавчих, техніко-економічних, акушерсько-гінекологічних, екологічних, будівельних, пожежно-технічних й інших перевірок складає відповідні акти (ст. 99 КПК). У останніх редакціях процесуальних кодексів України з'явилися однакові новели щодо нового учасника процесу — «судового експерта з питань права» (ст. 73 ЦПК, ст. 69 КАС, ст. 71 ГПК). Ним визначається визнаний фахівець у галузі права, а мета його залучення — надання консультаційної допомоги в складних правових ситуаціях. Чинним законодавством передбачена можливість надання правової допомоги суду у касаційній стадії судочинства фахівцями Науково-консультаційної ради при Верховному Суді (ст. 434–2 КПК, ст. 404 ЦПК, ст. 347 КАС, ст. 303 ГПК). Відповідно до Положення про Науково-консультаційну раду при Верховному Суді України вона утворюється із числа висококваліфікованих фахівців із різних сфер права³. До вказаних

¹ Щербаковський М. Г. Сутність, структура та цілі використання спеціальних знань в судочинстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2018. Вип. 18. С. 189.

² Щербаковський М. Г. Консультаційна функція спеціаліста у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2017. Вип. 62. С. 47.

³ Положення про Науково-консультаційну раду при Верховному Суді : постанова Пленуму Верховного Суду від 02.02.2018 № 1. п. 2.

обізнаних осіб входить підготовка наукових висновків щодо тлумачення і застосування норм права. Підготовлені фахівцями-правознавцями пояснення сприяють винесенню законного і обґрунтованого рішення в складних ситуаціях правозастосування. Вважаємо, що консультативні функції спеціаліста, експерта з питань права на перших стадіях судочинства, діяльність фахівців Науково-консультативної ради під час провадження у Верховному Суді України по суті повністю співпадають. Таким чином, у судочинстві термін «обізнана особа» є загальним поняттям, що об'єднує всіх осіб, які задовольняють потреби судочинства у спеціальних (неправових) та правових знаннях. Зрозуміло до числа цих фахівців не відносяться професійні учасники процесу: суддя, прокурор, слідчий, адвокат.

Наступною рисою, якою наділяють обізнаних осіб, є їх незаінтересованість у результатах провадження. Вказана вимога обумовлена необхідністю об'єктивного встановлення обставин вчиненого злочину та обґрунтованого прийняття процесуального рішення. Зазначимо, що така характеристика передбачена лише щодо експерта, спеціаліста та перекладача (ст. 79 КПК, ст. 38 ЦПК, ст. 38 КАС, ст. 37 ГПК). Однак цьому критерію відповідають не всі обізнані особи. Так, підозрюваний, обвинувачений та потерпілий під час допиту можуть висловлювати висновки та думки, які ґрунтуються на спеціальних знаннях і визнаються доказами відповідно до ст. 95 КПК. Так, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений належать до осіб, які наділені правом захищати свої права або представляти інтереси у процесі. Особливість показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, як засобу доказування, що надається на підставі застосування спеціальних знань, полягає в тому, що вони походять від особи, безпосередньо заінтересованої в результатах кримінального провадження. Другий приклад. Відповідно до ст. 212 КПК до складу осіб, які надають затриманому медичну допомогу, та фіксують будь-які тілесні ушкодження або погіршення стану здоров'я, за його бажанням може бути допущена конкретна особа, що має право на зайняття медичною діяльністю. Такою особою можуть бути родичі, підлеглі або інші залежні й не нейтральні до затриманого медичні працівники. Ще одною заінтересованою обізнаною особою є перевіряючий, який здійснює перевірки підлеглих фізичних або юридичних осіб та складає відповідні акти (ст. 99 КПК). Вказаного перевіряючого не можна визнати неупередженою особою. Таким чином, вимога незаінтересованості не є загальною та не може бути висунута до всіх обізнаних осіб.

Дослідниками розглядаються різні форми використання спеціальних знань у судочинстві або, що те ж саме, способи залучення обізнаних осіб¹. Визначення форм використання в судочинстві

¹ Ревака В. М. *Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні* : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Харків. 2006. С. 30–32. *Спіцина Г. О., Бідняк Г. С.* *Форми*

спеціальних знань має важливе теоретичне і прикладне значення, оскільки від його правильного з'ясування залежить визначення процедури використання спеціальних знань, встановлення особливого процесуального статусу суб'єктів, що володіють такими знаннями, і, в кінцевому рахунку, доказова цінність результатів застосування спеціальних знань¹. Однак у даному питанні дотепер вчені не дійшли єдиної думки. Суть відмінностей зводиться до того, що одні автори перераховують форми використання спеціальних знань, не вказуючи будь-яких підстав, інші пропонують проводити класифікацію на різних підставах з урахуванням суб'єкта, який застосовує спеціальні знання, доказового значення отриманих результатів, за видом діяльності, мети використання та ін. У літературі приводяться різні класифікації форм використання спеціальних знань, при цьому в позиціях правників простежується досить широке різноманіття таких форм. Натомість більшість науковців поділяють способи залучення обізнаних осіб на дві основні форми: процесуальну та непроцесуальну². У кримінальному судочинстві процесуальна форма являє собою правовий режим кримінальної процесуальної діяльності, що включає дотримання юридичних процедур, виконання певних процесуальних умов та забезпечення гарантій у кримінальному провадженні³. На думку О. В. Селіної, кримінально-процесуальна форма застосування спеціальних знань — це закріплена у кримінально-процесуальному законі система правил застосування у попередньому розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ спеціальних знань обізнаних осіб певним чином⁴. Зазначимо, що не всі вказані у процесуальних законах способи залучення обізнаних осіб в повній мірі відповідають вимогам процесуальної форми та однаково регламентовані. У відношенні експерта, спеціаліста, перекладача, особи, яка дає показання на підставі спеціальних знань, чітко визначено порядок їх залучення, права, обов'язки, відповідальність. В інших випадках обізнані особи тільки згадуються або вказуються результати їх діяльності, а правосуб'єктність законом не упорядковано.

Аналіз кримінального, цивільного, адміністративного, господарського судочинства України дозволяє дійти висновку, що прямо або побічно у процесуальних законах можна виділити обізнаних осіб, які залучаються

використання спеціальних знань. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2018. Вип. 18. С. 240–248.

¹ Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : монография. Москва : Рос. ун-т дружбы народов, 2000. С. 72.

² Прокопаніч Г. К. Використання спеціальних знань в кримінальному, цивільному та господарському процесі України. *Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. Том 26 (65). 2013. № 1. С. 267.

³ Кримінальний процес : підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. С. 14.

⁴ Селіна Е. В. Применение специальных познаний в уголовном процессе. Москва : Юрлитинформ, 2002. С. 79.

безпосередньо, їх участь у провадженні регламентована з різною мірою повноти, і тих фахівців, що залучаються опосередковано, тобто у провадженнях використовуються результати їх діяльності, яка процесуальним законом не врегульована. Ми вважаємо, що є дві основні підстави диференціації форм залучення обізнаних осіб у процес: перша — це спосіб участі у провадженні — безпосередній або опосередкований, тобто використання готових результатів їх роботи; друга — ступінь правової регламентації процесу та результатів діяльності обізнаних осіб. Зазначимо, що законами передбачені випадки обов'язкового залучення певних фахівців (обов'язкове проведення експертизи, залучення перекладача та ін.).

Крім вказаних вище експерта, спеціаліста, перекладача, особи, яка дає показання, до обізнаних осіб, що безпосередньо залучаються до участі у процесуальному провадженні, відносяться:

- судово-медичний експерт (крім проведення судово-медичної експертизи), якій бере участь у огляді, освідчуванні, судово-медичному обстеженні (ст.ст. 206, 238, 238, 239, 241 КПК, ст. 342 ЦПК);

- педагог, психолог (крім проведення психологічної експертизи), які беруть участь у слідчих (розшукових) діях із участю малолітніх або неповнолітніх осіб (ст.ст. 226, 227, 228, 354, 491 КПК);

- лікар, якій може замінювати судово-медичного експерта та бере участь у допиті неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 226, 227, 238, 241, 354, 491 КПК);

- психіатр (крім проведення психіатричної експертизи), якій бере участь у судовому засіданні щодо примусового направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу та надання психіатричної допомоги у примусовому порядку (ст.ст. 298, 341 ЦПК).

Спираючись на норми процесуальних законів можна вказати обізнаних осіб, які не мають правового статусу, опосередковано залучаються до провадження, а результати їх діяльності відбиваються у документах (довідках, актах, висновках, протоколах) чи в усній інформації. Вказаними особами є:

- ревізор та перевіряючий, що складають відповідно висновки й акти (ст. 99 КПК);

- медичний працівник, лікар, які надають медичну допомогу затриманому та фіксують у нього будь-які тілесні ушкодження; надають медичні документи щодо захворюваності підозрюваного, учасника справи, наявності у особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання, про необхідність примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації, про стан здоров'я про стан здоров'я заявника, дитини, про її фізичний і розумовий розвиток; беруть участь у судовому засіданні щодо застосування до засудженого примусового лікування або його припинення, (ст.ст. 212, 280, 509, 539 КПК, ст. ст. 252, 311, 312, 344 ЦПК, 236 КАС);

— психіатри, крім проведення психіатричної експертизи, які складають письмову заяву або висновок, що обґрунтовують необхідність продовження, зміни або припинення застосування примусових заходів медичного характеру; про продовження примусової амбулаторної психіатричної допомоги, про примусову госпіталізацію, її продовження (ст.ст. 514, 515 КПК, ст. 339, 340 ЦПК);

— фахівці Науково-консультативної ради при Верховному Суді, які надають науковий висновок щодо застосування норми права (ст. 434–2 КПК, ст. 404 ЦПК, ст. 347 КАС, ст. 303 ГПК).

Особливо слід виділити так звану непроцесуальну форму залучення обізнаних осіб. Хоча В. К. Лисиченко та В. В. Циркаль, Б. В. Романюк¹ виступають категорично проти непроцесуальної форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, практика переконливо свідчить — встановлення обставин розслідуваної злочинної події забезпечується не лише в ході доказування як окремого виду пізнання, що має чітко визначений процесуальний режим, але й шляхом проведення широким колом обізнаних осіб різноманітних дій, результати яких не мають доказового значення. Аналіз літературних джерел, слідчої та судової практики дозволяє виділити обізнаних осіб, діяльність яких та її результати процесуально не регламентовані: особи, які надають консультації, проводять попередні дослідження об'єктів, перевірку об'єктів та осіб за криміналістичними обліками.

Мету залучення обізнаних осіб вчені розглядають з різним ступенем деталізації та здебільшого її пов'язують із застосуванням науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів, отриманням результатів, які мають доказове значення². Проте відомо, що результатами застосування спеціальних знань є отримання не тільки доказової але й орієнтуючої (організаційно-тактичної) інформації³. Доказова інформація включає відомості про обставини, що підлягають доказуванню у провадженні, й отримується виключно процесуально регламентованими способами. Орієнтуюча інформація може бути отримана як процесуально регламентованими, так й неурегульованими способами. Вона використовується для організаційно-тактичних цілей у провадженні (висування версій, визначення напрямів розслідування або розгляду справи, планування процесуальних дій, прогнозування можливої лінії поведінки учасників процесу і т. п.), а також під час

¹ Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : пособие. Киев : Киевск. гос. ун-т, 1987. С. 48. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2002. С. 70.

² Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 70.

³ Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика и доказывание. Москва : Юрид. литература, 1969. С. 66–67.

дослідження доказів¹. З урахуванням загальних завдань будь-якого виду судочинства (ст. 2 КПК, ст. 2 ЦПК, ст. 2 КАС ст. 2 ГПК), що ґрунтуються на положеннях Конституції України, можна стверджувати, що у процесі вирішення цих завдань метою залучення обізнаних осіб є сприяння уповноваженим учасникам процесу у виконанні їх функцій. Вони включають не тільки отримання доказів, але й формування внутрішнього переконання уповноважених учасників для прийняття обґрунтованого процесуального рішення. Отже, обізнаними є будь-які особи, котрі мають спеціальні та правові знання та навички, залучені до провадження незалежно від наявних у них прав і обов'язків.

На підставі викладеного можна сформулювати таке загальне визначення. *Обізнана особа* у судочинстві — це суб'єкт, який володіє спеціальними (неправовими) знаннями у певній галузі людської діяльності або правовими знаннями, навичками їх застосування, не є професійним учасником процесу, залучається безпосередньо або опосередковано, у процесуально врегульованій чи нерегульованій формі, обов'язково або на розсуд уповноваженої особи (органу) для сприяння у вирішенні завдань судочинства, а надані ним відомості та документи використовуються як джерела доказів або довідково-орієнтуючої інформації, що слугує підґрунтям для прийняття процесуальних, тактичних та організаційних рішень.

Важливе пізнавальне значення для розуміння спектру обізнаних осіб, які залучаються в судочинстві, має їх класифікація. З урахуванням наведених вище міркувань, можна запропонувати таку класифікацію фахівців.

1. Обізнані особи, які безпосередньо беруть участь у процесуальних діях:

а) діяльність повністю процесуально регламентована: експерт (ст. 69 КПК, та ін.); експерт з питань права (ст. 73 ЦПК, ст. 69 КАС, ст. 71 ГПК), спеціаліст (ст.ст. 71 360 КПК, ст. 74 ЦПК, ст. 70 КАС; ст. 71 ГПК); перекладач, сурдоперекладач (ст. 68 КПК, ст. 75 ЦПК, ст. 71 КАС, ст. 72 ГПК); підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, які володіють спеціальними знаннями (ст. 95 КПК);

б) діяльність частково процесуально урегульована: судово-медичний експерт, крім проведення судово-медичної експертизи (ст.ст. 206, 238, 238, 239, 241 КПК ст. 342 ЦПК), педагог, психолог, крім проведення психологічної експертизи (ст.ст. 226, 227, 228, 354, 491 КПК), лікар (ст. 226, 227, 238, 241, 354, 491 КПК), психіатр, крім проведення психіатричної експертизи (ст.ст. 298, 341 ЦПК).

2. Обізнані особи, які опосередковано беруть участь у процесі:

а) результати діяльності частково процесуально регламентовані: ревізор та перевіряючий (ст. 99 КПК), медичний працівник, лікар (ст.ст. 212, 280, 509, 539 КПК, ст.ст. 252, 311, 312, 344 ЦПК, 236 КАС),

¹ Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. С. 81–83.

психіатр, крім проведення психіатричної експертизи (ст.ст. 514, 515 КПК, ст. 339, 340 ЦПК), фахівці Науково-консультативної ради при Верховному Суді (ст. 434–2 КПК, ст. 404 ЦПК, ст. 347 КАС, ст. 303 ГПК).

б) діяльність та її результати процесуально не регламентовані: особи, які надають консультації, проводять попередні дослідження об'єктів, перевірку об'єктів та осіб за криміналістичними обліками.

Висновки. У будь-якому виді судочинства виникають проблемні ситуації, для вирішення яких залучаються обізнані особи. Обізнаними особами є будь-які фахівці, крім професійних учасників процесу, які володіють спеціальними (неправовими) і правовими знаннями. Метою залучення обізнаних осіб є сприяння суду, прокурору, слідчому, адвокату в збиранні, дослідженні та оцінці доказів, формуванні підстав для прийняття обґрунтованих процесуальних, організаційних і тактичних рішень. Незалежно від виду судочинства для класифікації обізнаних осіб доцільно виділити дві підстави. Перша — спосіб участі фахівців у процесуальному провадженні: безпосередній або опосередкований, коли використовуються готові результати їх роботи. Друга — ступінь процесуального регулювання процесу та результатів діяльності обізнаних осіб: повністю регламентовано, частково регламентовано, не регламентовано.

References

- Arsen'yev, V. D. Zablotskiy, V. G. (1986). *Ispol'zovaniye spetsial'nykh znaniy pri ustanovlenii fakticheskikh obstayatel'stv ugovnogo dela*. Krasnoyarsk: Krasnoyarskiy gos. un-t [in Russian].
- Aver'yanova, T. V. (2001). Sub'yekty ekspertnoy deyatel'nosti. *Vestnik kriminalistiki*. Moskva: Spark, Vyp. 2. 29–37 [in Russian].
- Belkin, R. S., Vinberg, A. I. (1969). *Kriminalistika i dokazyvaniye*. Moskva: Yurid. Literatura [in Russian].
- Bidnyak, H. S. (2018). *Vykorystannya spetsial'nykh znan' pry rozsliduvanni shakhraystv*: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Dnipropetrovs'kyy derzh. un-t vnutr. sprav. Dnipro [in Ukrainian].
- Bondarenko, O. O. (2004). *Protseusual'nyy status obiznanykh osib ta yikh pravovidnosyny z diznavachem i slidchym u kryminal'nomu sudochynstvi Ukrayiny*: dys.... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv [in Ukrainian].
- Danich, Ye. O. (2018). *Vykorystannya spetsial'nykh znan' pid chas provedennya slidchoho eksperymentu*: dys....kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Nats. akad. vnutr. sprav. Kyiv [in Ukrainian].
- Demydova, Ye. Ye. (2013). *Taktyka dopytu obiznanykh osib* : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Nats. un-t «Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho». Kharkiv [in Ukrainian].
- Foynitskiy, I. Ya. (1996). *Kurs uqolovnoho sudoproizvodstva*: v 2 t. / pod red. A. V. Smirnova. Sankt-Peterburg: Alfa, T. 2 [in Russian].
- Goncharenko, V. I. (1980). *Ispol'zovaniye dannykh yestestvennykh i tekhnicheskikh Nauk v uqolovnom sudoproizvodstve*. Kiev: Vishcha shkola [in Russian].
- Grazhdanskiy protsess*: uchebnik / pod red. M. K. Treushnikova. Moskva: «Spark», Yuridicheskoye byuro «Gorodets» [in Russian].

- Grishina, Ye. P. (2012). *Svedushchiye litsa v uqolovnom sudoproizvodstve: teoreticheskiye problemy dokazyvaniya i pravoprimeritel'naya praktika*. Moskva: Yuridicheskiy in-t MIIta [in Russian].
- Hora, I. V. (2013). *Vykorystannya spetsial'nykh znan' advokatom*. Kyiv: Pretsedent [in Ukrainian].
- Isayeva, L. M. (2009). *Kriminalisticheskoye ucheniye o spetsial'nykh znaniyakh svedushchikh lits : avtoref. diss. ... dokt. yurid. nauk: 12.00.09 / S.-Peterb. gos. un-t MVD Rossii. Sankt-Peterburg* [in Russian].
- Kovalenko, V. V. (2007). *Zastosuvannya Naukovo-tekhnichnykh zasobiv spetsialistamy pry provedenni slidchykh diy*. Luhans'k: Luhans'kyy derzh. un-t vnutr. Sprav [in Ukrainian].
- Kovalevs'ka, Ye. V. (2018). *Vykorystannya spetsial'nykh medychnykh znan' pid chas rozsliduvannya zlochyniv: avtoref. dys.... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Mizhrehional'na akad.. upravlinnya personalom*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kravchenko, O. A. (2012). *Zastosuvannya spetsial'nykh znan' pid chas zbyrannya, doslidzhennya ta vykorystannya rechovykh dokaziv: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Klasychnyy pryvatnyy un-t. Zaporizhzhya* [in Ukrainian].
- Kravchuk, P. Yu. (2015). *Vykorystannya spetsial'nykh znan' pid chas rozsliduvannya hrabezhiv i rozboiv: dys.... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Skhidnoyeuropeys'kyy nats. un-t im. Lesi Ukrayinky. Luts'k* [in Ukrainian].
- Kryminalnyy protses: pidruchnyk / za red. V. Ya. Tatsiya, Yu. M. Hroshevoho, O. V. Kaplinoyi, O. H. Shylo. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Kurylenko, D. V. (2017). *Instytut obiznanykh osib u zmahal'nomu kryminal'nomu provadzhenni: dys.... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Kharkivs'kyy nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv* [in Ukrainian].
- Lazareva, L. V. (2009). *Spetsial'nyye znaniya i ikh primeneniye v dokazyvanii po uqolovnomu delu*. Moskva: Yurlitinform [in Russian].
- Lazebnyy, A. M. (2016). *Vykorystannya spetsial'nykh znan' pry rozsliduvanni kryminal'nykh pravoporushen' proty hromads'koho poriadku: dys.... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Un-t derzh. fiskal'noyi sluzhby Ukrayiny. Irpin'* [in Ukrainian].
- Lisichenko, V. K., Tsirkal, V. V. (1987). *Ispolzovaniye spetsial'nykh znaniy v sledstvennoy i sudebnoy praktike: posobiye*. Kiyev: Kiyevsk. gos. un-t [in Russian].
- Makhov, V. N. (2000). *Ispolzovaniye znaniy svedushchikh lits pri rassledovanii prestupleniy: monografiya*. Moskva: Rossiyskiy un-t druzhby Narodov [in Russian].
- Polozhennya pro Naukovo-konsul'tatyvnu radu pry Verkhovnomu Sudi: postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu vid 02.02.2018 № 1 [in Ukrainian].
- Prokopanych, H. K. (2013). *Vykorystannya spetsialnykh znan v kryminal'nomu, tsyvil'nomu ta hospodars'komu protsesi Ukrayiny. Uchenye zapysky Tavrycheskoho Nats. un-ta ym. V.Y. Vernadskoho. Seryya «Yurydycheskiye Nauky»*. Tom 26 (65). 2013. № 1. 266–271 [in Ukrainian].
- Revaka, V. M. *Formy vykorystannya spetsial'nykh piznan' v dosudovomu provadzhenni: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Nats. yuryd. akad. Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv* [in Ukrainian].
- Romanyuk, B. V. (2002). *Suchasni teoretychni ta pravovi problemy vykorystannya spetsial'nykh znan' u dosudovomu slidstvi: dys.... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Nats. akad. vnutr. sprav. Kyiv* [in Ukrainian].

- Sadchykova, K. A. (2017). *Vykorystannya spetsialnykh znan Na stadiyi dosudovoho rozsliduvannya (protseusualnyy aspekt): dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Odes'kyi derzh. un-t vnutr. sprav. Odesa* [in Ukrainian].
- Sednyev, V. V. (2014). Ontolohiya obiznanoyi osoby. *Visnyk Luhans'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*. Luhans'k, 2014. Spets. vypusk 1, 32–38 [in Ukrainian].
- Selina, Ye. V. (2003). *Primeneniye spetsial'nykh poznaniy v rossiyskom uqolovnom protsesse: avtoref. diss. ... dokt. yurid. nauk: 12.00.09 / Kubanskiy gos. un-t. Krasnodar* [in Russian].
- Selina, Ye. V. (2002). *Primeneniye spetsialnykh poznaniy v ugovnom protsesse*. Moskva: Yurliginform [in Russian].
- Shapiro, L. G. (2007). *Protseusual'nyye i kriminalisticheskiye aspekty ispol'zovaniya spetsial'nykh znaniy pri rassledovanii prestupleniy v sfere ekonomicheskoy deyatelnosti*. Moskva: Yurlitinform [in Russian].
- Shcherbakovskiy, M. G., Kravchenko, A. A. (1999). *Primeneniye spetsial'nykh znaniy pri raskrytii i rassledovanii prestupleniy*. Khar'kov: Un-t vnutr. Del [in Russian].
- Shcherbakovskiy, M. H. (2017). Konsultatsiyna funktsiya spetsialista u kryminalnomu provadzhenni. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. Kyiv. Vyp. 62. 43–51 [in Ukrainian].
- Shcherbakovskiy, M. H. (2015). *Provedennya ta vykorystannya sudovykh ekspertyz u kryminalnomu provadzhenni: monohrafiya*. Kharkiv: V dele [in Ukrainian].
- Shcherbakovskiy, M. H. (2018). Sutnist, struktura ta tsili vykorystannya spetsialnykh znan v sudochynstvi. *Teoriya ta praktyka sudovoyi ekspertyz i kryminalistyky*. Kharkiv: Pravo Vyp. 18. 184–193 [in Ukrainian].
- Shevchenko, O. V. (2017). *Vykorystannya spetsial'nykh tovaroznavchyykh znan' pid chas dosudovoho rozsliduvannya: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Natsional'na akad. vnutr. sprav. Kyiv* [in Ukrainian].
- Sidyl'nikov, A. V. (2019). *Spetsial'ni znannya v diyal'nosti advokata-zakhysnyka: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Akad. advokatury Ukrayiny. Kyiv* [in Ukrainian].
- Slovyuk ukrayins'koyi movy: v 11 t*. Kyiv: Naukova dumka. T. 5 [in Ukrainian].
- Spitsyna, H. O., Bidnyak, H. S. (2018). Formy vykorystannya spetsialnykh znan. *Teoriya ta praktyka sudovoyi ekspertyz i kryminalistyky*. Kharkiv: Pravo. Vyp. 18. 240–248 [in Ukrainian].
- Telegina, T. D. (2011). *Ispol'zovaniye spetsial'nykh znaniy v sovremennoy praktike rassledovaniya prestupleniy*. Moskva: Yurlitinform [in Russian].
- Tymofeyeva, N. V. (2018). *Vykorystannya spetsial'nykh znan' pry rozsliduvanni zlochyniv proty bezpeky vyrobnytstva: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Nats. akad. vnutr. sprav. Kyiv* [in Ukrainian].
- Ustav Uqolovnago Sudoproizvodstva s pozdneyshimi uzakoneniyami, zakonodatel'nyimi motivami, razyasneshyami Prav. Senata i tsirkulyarami Ministra Yustitsii / pod red. M. Shramchenko i V. Shirokovym*. SPb.: Izdanie yuridicheskago knizhnago magazina N. K. Martynova, 1899. 1038 s. URL: <http://iurytrial.ru/media/files/library/file631.pdf> (data obrashcheniya 20.06.2019) [in Russian].
- Volobuyev, A. F. (2000). *Problemy metodyky rozsliduvannya rozkradan mayna v sferi pidpryyemnytstva: monohrafiya*. Kharkiv: Un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].

М. Г. Щербаковский, Д. В. Курыленко
СВЕДУЩИЕ ЛИЦА В СУДОПРОИЗВОДСТВЕ УКРАИНЫ

Понятие «сведущее лицо» процессуальным законодательством Украины не раскрывается, хотя получило широкое распространение в научных работах ученых процессуалистов. В научных публикациях ученые фрагментарно рассматривают отдельные категории сведущих лиц, формулируют понятие специальных знаний, которыми они обладают, но виды специалистов, их функции и компетенция до сих пор остаются дискуссионными и неоднозначно толкуются юристами.

Целью статьи является определение общего понятия и функционального назначения сведущих лиц в любом виде судопроизводства, их классификация, уточнения структуры специальных знаний.

В статье доказано, что сведущие лица могут обладать специальными (неправовыми) знаниями и знаниями в области права. Целью привлечения сведущих лиц в процесс является содействие уполномоченным участникам процесса в выполнении их функций. К сведущим лицам отнесены: эксперт; эксперт по вопросам права; специалист, переводчик, сурдопереводчик; лица, которые дают показания на основании специальных знаний; судебно-медицинский эксперт; педагог; психолог; врач; психиатр; ревизор; проверяющий; специалисты Научно-консультативного совета при Верховном Суде; лица, которые дают консультации, проводят предварительное исследование объектов, проверку объектов и лиц по криминалистическим учетам. Выделены два основания классификации сведущих лиц в судопроизводстве: первое — непосредственный или косвенный способ участия в производстве; второй — степень правовой регламентации процесса и результатов деятельности сведущих лиц.

Сведущее лицо в судопроизводстве — это субъект, обладающий специальными (неправовыми) знаниями в определенной области человеческой деятельности или правовыми знаниями, навыками их применения, не является профессиональным участником процесса, привлекается непосредственно или косвенно в процессуально урегулированной или нерегламентированной форме, обязательно или по усмотрению уполномоченного лица (органа) для содействия в решении задач судопроизводства, а представленные им сведения и документы используются как источники доказательств или справочно-ориентирующей информации, которая служит основой для принятия процессуальных, тактических и организационных решений.

Ключевые слова: судопроизводство, сведущие лица, специальные знания, формы и цель привлечения специалистов, классификация сведущих лиц.

М. Shcherbakovskiy, D. Kurylenko
EXPERT WITNESS IN UKRAINIAN LEGAL PROCEEDINGS

The concept of Expert Witness is not covered by the procedural legislation of Ukraine, although it has become widespread in research papers of processional scientists. In scientific publications, scholars are fragmentarily considering certain categories of versed persons, formulate the notion of special knowledge that they possess, but the types of specialists, their functions and competence still remain controversial and ambiguously interpreted by lawyers.

The purpose of this article is to define the general concept and functional purpose of expert witnesses in any type of legal process, their classification, to clarify expertise structure.

This article proves that expert witnesses can have special (non-legal) expertise and expertise in the field of law. The purpose of involving expert witnesses is to assist the authorized participants of the process in the performance of their functions. Expert witnesses include: forensic expert; legal expert; specialist; translator, sign language interpreter, persons testifying on the basis of their expertise; medical examiner, teacher, psychologist, doctor, psychiatrist, auditor; inspectors; experts of the Scientific Advisory Board of the Supreme Court; consultants pre-investigate facilities, screening and forensic facilities and persons according to criminal records. There are two grounds for the classification of expert witnesses in legal proceedings: the first is the direct or indirect way of participation in the proceedings; the second is the degree of legal regulation of the process and results of the activities of expert witnesses.

Expert witness in legal proceedings is subject owning expertise (non-legal) in a particular field of human activity or legal knowledge, skills in their application is not a professional participant in the process, is involved directly or indirectly in a procedurally regulated or non-regulated form or at the discretion of an authorized person (body) to assist in the resolution of the tasks of the judiciary and the information and documents provided by him are used as sources of evidence or background information serving grounds for procedural, tactical and organizational decisions.

Keywords: legal proceedings, expert witnesses, specific expertise, forms and purpose specialist involvement, classification of expert witnesses.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.012>
УДК: 343.148 (477)

Є. М. Попович,

доктор юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України,
головний науковий співробітник Харківського НДІСЕ
м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7167-6855>
e-mail: E.Popovich@i.ua

ЄДНІСТЬ НАУКИ ТА ПРАКТИКИ В СУДОВО-ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Становлення України як правової держави, вдосконалення правового регулювання використання спеціальних знань з метою належного та ефективного забезпечення захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб і держави, усунення неузгодженостей положень законодавства в частині проведення експертиз, об'єктивно вимагають аналізу сучасного стану науки та практики в судово-експертній діяльності. Судова експертиза охоплює значну кількість наукових дисциплін і актуальних проблем викладання експертної науки. У статті пропонується використовувати науковий потенціал експертних інститутів, навчальних закладів і дослідницьких установ, які займаються прикладними дослідженнями. Співробітництво між установами, що займаються експертними дослідженнями, завдяки їх науковим досягненням і методичним розробкам, може підвищити професійну здатність у розслідуванні окремих категорій злочинів, а також сприятиме інтеграції судово-експертної діяльності в європейський простір і призведе до гармонізації та удосконалення національного законодавства, теоретичних основ судово-експертної діяльності, міжнародного визнання окремих її складових та в цілому підвищить професійну майстерність експертів. Проаналізовано шляхи вдосконалення професійної освіти майбутніх судових експертів та запропоновано ідеї проблеми єдності, взаємодії освіти, науки та практики, які, сподіваємось, будуть взяті до уваги.

Ключові слова: спеціальні знання; судовий експерт; вища освіта; навчальний процес; професійне мислення; форми освітньої підготовки; наукова діяльність; наукові працівники; науково-дослідний інститут; підвищення кваліфікації; професійні якості; науково-методична діяльність; спеціалізована вчена рада.

Постановка наукової проблеми. Узагальнення експертної практики свідчить про те, що судова експертиза на часі охоплює майже всі сфери життя людини. Робота судового експерта безпосередньо пов'язана з наукою та освітою майбутніх фахівців. Як складова системи правосуддя, вона формує рівень професіоналізму, відповідальності, права на незалежну та кваліфіковану, орієнтовану на використання останніх досягнень науки й техніки судову експертизу. Науково-дослідні установи в Україні мають величезний потенціал. На сьогодні ми маємо значну кількість наукових робіт і методик, які впроваджуються в практичну в роботу й успішно реалізуються, на найвищому рівні проходять експертні наукові заходи. У цій науковій статті спробуємо висвітлити ідеї щодо форм продуктивного обміну думками, узгодження теоретичних

позицій і наукової роботи спеціалістів; віднайти єдність науки, освіти та експертної практики; надати рекомендації з вирішення проблем, які стоять на заваді до взаємодії трьох фундаментальних основ у судово-експертній діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання єдності науки та практики в судово-експертній діяльності у своїх роботах досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці: О. М. Ключев, Е. Б. Сімакова-Єфремян, Н. І. Клименко, В. Ю. Шепітько, В. В. Юсупов, М. Л. Цимбал, Л. М. Дереча, М. В. Скорик, М. Я. Сегай, Н. М. Ткаченко, М. М. Скрипник, Е. В. Башинський, В. С. Садовська, В. А. Ремизов, В. В. Семенов, Є. Р. Росинська, О. І. Усов, М. Т. Білуха, О. В. Фелді, С. В. Євдокіменко, В. Гошовський та інші¹. На нашу думку, дуже важливим є досвід попередніх поколінь, проте з розвитком суспільства, поглядом у майбутнє науки судової експертології потрібно формувати нові ідеї щодо цього питання. У науковій роботі представлені методи отримання спеціальних знань, їх викладання та застосування у практичній діяльності фахівців у галузі судової експертизи.

Мета статті полягає у розкритті дискусійних питань вдосконалення процесу отримання спеціальної освіти за певними видами експертних спеціальностей, підготовка та стажування майбутніх фахівців; аналізується важливість виховання у нового покоління судових експертів професійного мислення; висвітлення проблеми надання майбутньому науковому співробітнику знань із питань організації та

¹ Див., напр.: Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання про взаємозалежність європейських інтеграційних процесів і тенденцій інтеграції спеціальних знань в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 17. Харків : Право, 2017. С. 152–158; Сопільник Р. Л. Експертне забезпечення правосуддя у контексті євроінтеграційних процесів: *Криміналістичний вісник*. №1 (23), 2015. С. 39–44; Спіцина Г. О., Белевцова С. О. Щодо питання формування новітньої парадигми теорії та практики судової експертизи в Україні. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 63–65; Ключев О. М. Міжнародні стандарти та міжнародне співробітництво у сфері судово-експертної діяльності в Україні. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 10–11 жовтня 2018 р.). Харків : Право, 2018. С. 5–8; Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового знання. *Зб. наук.праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. Вип. 2. 2013. С. 101–106; Шинкаренко І. Р., Спіцина Г. О. Історичні витоки та перспективи розвитку теорії та практики судової експертизи. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (10–11 жовтня 2018 р.). Харків : Право, 2018. С. 20–22 та ін.

проведення наукової роботи, формування в нього навичок проведення такої роботи; визначення форм і методів підвищення професійної кваліфікації практикуючими експертами; стимулювання практиків до участі у наукових дослідженнях. Пропонуються ідеї щодо взаємодії науки, освіти та практики у сфері судово-експертної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до статті 1 Закону України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. поняття судової експертизи визначається як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду¹.

Спеціальні знання формуються на стадії отримання майбутнім експертом другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальної освіти за певними експертними спеціальностями, самоосвіти та професійного досвіду. Відповідно до частини 1 статті 5 Закону України «Про вищу освіту» від 28.12.2014 № 76–VIII, у поточній редакції другий (магістерський) рівень вищої освіти відповідає восьмому рівню Національної рамки кваліфікацій², і передбачає здобуття особою поглиблених теоретичних та/або практичних знань, умінь, навичок за обраною спеціальністю (чи спеціалізацією), загальних засад методології наукової та/або професійної діяльності, інших компетентностей, достатніх для ефективного виконання завдань інноваційного характеру відповідного рівня професійної діяльності³.

Отримання спеціальної освіти з теоретичних, організаційних, процесуальних питань судової експертизи здійснюється у спеціалізованих експертних установах та Інститутом права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України; за програмами підготовки з експертних спеціальностей — науково-дослідними установами судових експертиз (НДУСЕ) та на відповідному факультеті підготовки експертів-криміналістів Київського національного університету внутрішніх справ⁴. Це єдиний навчальний заклад в системі МВС, що здійснює підготовку здобувачів експертно-криміналістичної спрямованості (вищої освіти «бакалавр» за спеціальністю «правознавство») для підрозділів Національної поліції України, а також для здобувачів ступеня вищої освіти «Магістр» за спеціальністю «Право»

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 року № 4038-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 24.06.2019).

² Національна рамка кваліфікацій. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF> (дата звернення 24.06.2019).

³ Про вищу освіту : Закон України від 28.12.2014 року № 76–VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#n77> (дата звернення 24.06.2019).

⁴ Про затвердження Інструкції про порядок присвоєння кваліфікації судового експерта експертно-кваліфікаційними комісіями науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції : наказ Міністерства юстиції України від 22 грудня 1995 року № 32/5 URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/REG1009> (дата звернення 24.07.2019).

спеціалізації «Судова експертиза» для підрозділів Експертної служби МВС України¹.

Професіоналізація експертної діяльності будується на фундаментальній підготовці майбутнього судового експерта у вищому навчальному закладі, де для здобувачів ступеня вищої освіти «Магістр» за спеціальністю 081 «Право» проводяться програми атестації для підготовки кадрів Експертної служби МВС України у таких напрямках: судова експертиза вогнепальної та холодної зброї; судова вибухотехнічна експертиза; судова експертиза наркотичних засобів; судова комп'ютерно-технічна експертиза; судова молекулярно-генетична експертиза; судова товарознавча експертиза; судова транспортно-трасологічна експертиза. Також пропонуються програми тренінгів на теми: використання спеціальних знань у кримінальному провадженні; криміналістичної хімії; судово-експертного забезпечення досудового розслідування; техніко-криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних із використанням бойових припасів, вогнепальної зброї, вибухових речовин (пристроїв) та технологічних вибухів; цифрових технологій.

У процесі отримання студентами спеціальних знань виникають і проблемні питання. Викладання навчальної дисципліни «Судова експертологія» є наданням цілісного уявлення про процесуальні, організаційні, методичні, наукові і тактичні основи призначення судових експертиз, їх сучасні види й можливості, а також вироблення вмінь з підготовки, призначення судових експертиз та оцінки висновку експерта під час розслідування злочинів. Основними завданнями вивчення дисципліни «Судова експертологія» є закріплення теоретичних знань, одержаних слухачами на лекціях і в результаті самостійної роботи, а також набуття практичних умінь з призначення судових експертиз та оцінки експертних висновків. Однак нестача сучасних підручників, навчальних посібників ускладнює процес пізнання. Наразі це питання вирішується Харківським НДІ судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Так, Інститутом у 2016 році видано навчальний посібник для судових експертів «Основи судової експертизи»². Підготовлений рукопис навчального посібника для майбутніх експертів «Судові експертизи в цивільному та господарському провадженні» буде містити комплексний аналіз нормативно-правової бази та процедурних питань, пов'язаних з призначенням та проведенням судових експертиз, оцінкою експертних висновків, а також особливостями переважаючих видів досліджень в цивільному та господарському судочинстві. У 2018 році з такою ж метою, але на іншій процесуальній і практичній базі розроблено навчальний посібник «Судова експертиза в адміністративному

¹ Офіційний сайт Навчально-наукового інституту №2 Національної академії внутрішніх справ України. URL : <https://nni2.naiu.kiev.ua/pro-institut/> (дата звернення 24.06.2019).

² Основи судової експертизи : навч. посіб. Харків : Право, 2016. 600 с.

провадженні», який рекомендовано до впровадження шляхом опублікування. У 2019 році завершиться підготовка навчального посібника «Судова експертиза в кримінальному провадженні» – провідна установа Одеський НДІСЕ, а Харківський НДІСЕ — відповідальний виконавець. Успішність викладання багато в чому залежить від наявності засобів технічного навчання, тобто фонду мультимедійних навчальних підручників та посібників, а значить і рівня наочності та якості сприйняття матеріалу. На нашу думку, зазначені посібники стануть добротною дидактичною базою для навчання судових експертів на сучасному рівні розвитку судової експертизи.

Ми вбачаємо, що було б доцільним укладання договорів про науково-практичне співробітництво між кафедрами різних вищих юридичних навчальних закладів, бюро судово-медичних експертиз і науково-дослідних установ в організації та удосконаленні навчального процесу, спільній розробці та впровадженні заходів, які спрямовані на поліпшення рівня навчання студентів. Не менш корисним було б і залучення до проведення практичних занять експертів-практиків.

Вважаємо, що важливим є професійне мислення, а саме професійне мислення експерта, яке формується на ранніх стадіях отримання вищої освіти та професійної спеціалізації. Таке мислення — це не просто визначений обсяг знань, який, зрозуміло, необхідно постійно поповнювати, це ще й використання їх у практичній діяльності, це процес свідомої структуризації навичок на потрібні й непотрібні та формування структури пріоритетів.

На нашу думку, потрібно виховувати у студентів вищих навчальних закладів *«експертно-криміналістичне мислення»*, яке можна назвати *«умоглядне»*, що є процесом сприйняття, розуміння інформації, здатністю її інтерпретувати, поєднувати в ідеї, розробляти низку висновків з певних даних або сприйманої інформації. Набуття цієї навички допоможе визначати або виявляти шляхом дослідження із застосуванням отриманих знань певну інформацію, яку не знайдено у першоджерелі. Компонентами такого психологічного процесу є: по-перше, сенсорна система, яка дозволяє сприймати та обробляти інформацію, яку людина отримує через спостереження та слух; по-друге, робоча пам'ять, у якій перероблюється та інтегрується інформація в момент її отримання; по-третє, довгострокова пам'ять — основна функція якої полягає в тому, щоб зберігати психічні схеми, за допомогою яких ми можемо здійснити умоглядне мислення.

Саме тому професіоналізація експертної діяльності має будуватися, головним чином, не на перепідготовці фахівців у певних галузях знань, не на системі підвищення кваліфікації (хоча й ця справа досить важлива та потрібна), а на фундаментальній освіті майбутнього судового експерта.

Пропонуємо використання комплексу різноманітних форм освітньої та професійної підготовки для студентів, а саме: оновлення фахової освіти електронним навчанням (e-learning) (електронне

навчання): m-learning (мобільне навчання); u-learning (все проникаюче навчання); f-learning («перевернуте» навчання); blended-learning, в яких використовуються інтерактивні та комп'ютерні технології навчання, а також використання форм проведення занять як кейс-технології; дебати; ділові ігри; case-study; тренінги; відеоконференції; «мозковий штурм»; фокус-групи; рольові ігри; групові дискусії; метод проектів; наукові конференції та семінари; вебінари; індивідуальні роботи з фахівцями експертної діяльності; наукові експерименти; навчальна практика; навчальні екскурсії для студентів юридичних та медичних університетів у музеях науково-дослідних установ, наприклад, у кабінет-музеї Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса тощо.

Вважаємо також доцільним для отримання спеціалізованих знань студентами розробити на базі вищих навчальних закладів, разом із НДІ судових експертиз, сертифікатну освітню програму під назвою «Судово-експертна діяльність». До викладання дисциплін долучити не тільки провідних викладачів університетів, а й відомих практиків у сфері судової експертизи як з України, так і з зарубіжжя. По завершенню навчання за обраною програмою доцільно видавати відповідні сертифікати, які будуть враховуватися при майбутньому працевлаштуванні, або створити спільну магістерську програму подвійного диплому разом із закордонними університетами чи науково-дослідними установами у рамках міжнародного співробітництва в сфері судово-експертної діяльності.

Судові експертизи в державних спеціалізованих установах судових експертиз Міністерства юстиції України виконуються фахівцями, які мають кваліфікацію судового експерта з відповідної спеціалізації. Вони можуть бути як науковими, так і судово-експертними працівниками. Питання надання майбутньому науковому співробітнику знань із питань організації та проведення наукової роботи, формування в нього навичок проведення такої роботи дуже часто залишаються поза увагою. Такі знання набуваються самостійно під час проведення наукових досліджень, тобто у процесі самонавчання. Необхідно зазначити, що неодноразово в різних вищих навчальних закладах робилися спроби включити в навчальні плани за деякими спеціальностями (головним чином технічних) дисципліну «Основи наукових досліджень». Із цієї дисципліни підготовлено та видано декілька підручників і посібників, однак опанування такої дисципліни без наукової практики не дає високих результатів. Такі посібники розраховані на те, щоб надати саме основи знань із питань проведення науково-дослідної роботи, а цього явно замало для працівника науково-дослідної судово-експертної установи.

Отже, існує нагальна потреба налагодити в НДІ судових експертиз систематичну роботу, спрямовану на ознайомлення наукових працівників із системою організації наукової роботи, методологічними основами наукового пізнання, інформаційним забезпеченням наукових досліджень.

Вважаємо, що починати таку роботу необхідно ще під час підготовки працівників до складання відповідних кваліфікаційних іспитів. Складовою системи такої підготовки мають стати заняття з підвищення не тільки фахового, але й наукового рівня співробітників. Необхідно також додати, що стаття 19 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначає, що основними формами підготовки наукових кадрів є аспірантура й докторантура¹. У Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, який є державною спеціалізованою науковою установою, що належить до сфери управління Міністерства юстиції України, відповідно до законодавства України у 2018 році відкрито аспірантуру/докторантуру із підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти. Інститут є однією з найстаріших державних судово-експертних установ України, що має достатній досвід з підготовки кадрів. Одним із основних показників роботи інституту є підготовка та захист дисертаційних робіт його співробітниками. Протягом усього свого існування Інститут переймався питаннями підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації, бо це є запорукою отримання якісних, ґрунтовних висновків експертиз. Створення на базі цієї наукової установи спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій дозволяє поповнити експертні кадри фахівцями вищої кваліфікації — докторами філософії (PhD)².

Інститут здійснює наукову, судово-експертну, науково-технічну, науково-організаційну й освітню діяльність у галузі судової експертизи, криміналістики та права. Наукова діяльність інституту проявляється в розробленні теоретичних та методичних положень судової експертизи, (відповідно до річних планів, затверджених Міністерством юстиції України для всіх державних спеціалізованих установ судових експертиз, що входять до сфери його управління). Співробітники інституту беруть участь у науково-дослідних роботах, за результатами яких створюються оригінальні, унікальні авторські праці теоретичної та методичної спрямованості. Можна з упевненістю стверджувати, що лідерство за кількістю і значимістю наукових розробок належить Харківському НДІСЕ: розробляється більше половини всієї тематики НДР судово-експертних установ Міністерства юстиції України⁶.

Дослідження Харківського НДІСЕ складається з наукових тем із теоретичних та організаційних питань судово-експертної діяльності. Завершено роботу над монографією «Удосконалення класифікації

¹ Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (дата звернення 24.07.2019).

² Офіційний сайт Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. URL : <http://www.hniise.gov.ua/14333-asprantura-ta-doktorantura.html> (дата звернення 24.07.2019).

судових експертиз»¹. Зусиллями вчених і практиків у сфері судового почеркознавства розроблено методику дослідження рукописних записів, виконаних латиницею. Вперше в Україні буде створено алгоритм дослідження записів, виконаних буквами латинського алфавіту — не домінуючої в Україні системи письма, проте все більш активно використовуваної в обігу. Лінгвістичний напрям також у зоні наукового пошуку, а нещодавно закінчено роботу над методикою лінгвістичних досліджень висловлювань образливого характеру. Технічна експертиза документів в аспекті наукової тематики пов'язана з розробкою методики дослідження нових банкнот України, а також з участю в темі наших дніпропетровських колег з діагностичного дослідження згаслих касових чеків. Трасологія представлена розробкою методики діагностичних і ідентифікаційних досліджень слідів тварин — ця тема викликала інтерес у британських колег, які планують проводити стажування на базі інституту. Балістика в науковій тематиці Харківського НДІСЕ відповідно представлена методикою визначення властивостей куль після рикошету. Експертиза матеріалів, речовин і виробів має широкий об'єктний спектр, в якому вчені Харківського НДІСЕ займаються розробленням різних методик: це й дослідження бінарних та складних сумішей нафтопродуктів та дослідження м'яса і м'ясних продуктів. У сфері наукових розробок фахівців в галузі транспортної інженерії — комплексна методика по встановленню особи, яка керувала мотоциклом або іншим мототранспортним засобом під час дорожньо-транспортної пригоди; розробка параметрів гальмування вантажних автопоїздів в різних дорожніх умовах і експертна оцінка дорожньо-транспортних ситуацій за участю транспортних засобів зі спецсигналами. У сфері будівельно-технічної експертизи зусилля спрямовані на створення надійних методичних підходів до визначення критеріїв капітальності об'єктів будівництва. Широке коло наукових розробок з безпеки життєдіяльності пов'язане з розробленням методик комплексної інженерно-технологічної експертизи, досліджень електротравматизму, а також встановлення умов безпечної експлуатації ліфтів. Оскільки комп'ютерна техніка швидко розвивається, то проведення її експертних досліджень вимагає оперативного удосконалення. В цьому напрямку фахівцями розроблюється методика встановлення фактів знищення та відновлення інформації на цифрових носіях. Цей далеко не повний спектр наукових тем, які розробляються в інституті, демонструє високий потенціал його співробітників і можливість наукового прогресу в сфері судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні.

¹ *Клименко Н. І.* Основні види діяльності Харківського НДІ судових експертиз і напрями їх удосконалення, 2018 р. URL : http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2018/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%84_%d0%90%d0%ba%d1%82%20%d0%bf%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d1%81%d1%83%d0%b4%20%d0%b5_2018.pdf (дата звернення 24.07.2019).

Вважаємо, що проведення конференцій (в тому числі й міжнародних), семінарів, круглих столів є однією з форм наукової роботи інституту — тільки в минулому році в подібного роду заходах, організованих інститутом, взяли участь представники України та багатьох країн ближнього і дальнього зарубіжжя. Ще одна форма наукової діяльності — оприлюднення її результатів у різного роду виданнях, наприклад, монографії, статті, посібники, тези виступів з доповідями, деклараційні патенти тощо.

Як вже зазначено, державні спеціалізовані науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України характеризуються певною специфікою в кадровому підборі. Оскільки ці організації мають статус науково-дослідних установ, то в їх складі, крім посад судових експертів (судовий експерт, старший судовий експерт, провідний судовий експерт, головний судовий експерт), працюють і науковці. Окрім зазначених у статті 31 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» наукових посад, до наукових працівників належать також особи, які мають науковий ступінь і працюють за спеціальністю відповідно до групи спеціальностей за галузями наук, за якою присуджено науковий ступінь. Слід зауважити, що саме передбаченими кваліфікаційними характеристиками посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України встановлено таке правило, що як наукові працівники, які мають кваліфікацію судового експерта, за дорученням керівництва НДУСЕ проводять судові експертизи (експертні дослідження) з використанням наукових методів криміналістики й судової експертизи, так і судові експерти відповідно до технічних завдань проводять наукові роботи зі створення методик (методичних рекомендацій) проведення судових експертиз. На наш погляд, такий підхід є правильним, бо поєднує теорію й практику судової експертизи.

Оскільки дослідники психолого-правових особливостей судово-експертної діяльності відносять її до розряду «критичних» видів діяльності, то професіонали під час виконання функцій судового експерта працюють у напружених умовах, пов'язаних із такими особливостями їх роботи, як: складний науковий характер, інтенсивність інтелектуальної праці, її нерегульована тривалість за умов виконання невідкладних і особливо важливих завдань з експертного забезпечення правосуддя; суспільно впливова за наслідками значення робота, висока соціальна відповідальність за свою працю та її результати; постійне морально-психологічне навантаження й напруженість, виконання службових обов'язків під час здійснення судово-експертної діяльності в стресових ситуаціях; систематичне перебування у відрядженнях, включаючи відрядження до місць учинення злочинів, під час виконання службових обов'язків з ризиком для здоров'я й життя; вияви морально-психологічного тиску, погрози та безпосередні загрозливі дії проти судового експерта у зв'язку з виконанням ним обов'язків. Експерти виконують свої службові обов'язки за умов дефіциту часу, впливу на них

особливо сильних подразників і домінування негативних емоцій при нестачі позитивних, підвищеної відповідальності при прийнятті рішень та необхідності невідкладного вжиття заходів тощо¹.

Як і в будь-якій іншій професії, фаховість судових експертів полягає у володінні відповідними засобами, навичками. В умовах сучасного стану судово-експертної діяльності професіографія суб'єктів судово-експертної діяльності набуває особливої актуальності.

Професіограма — це певна сукупність або система вмінь і навичок, психологічних якостей, необхідних для успішного виконання професійної діяльності. Науковці, досліджуючи професійні якості та психологію осіб, які здійснюють провадження в справі, виокремлюють серед професійно необхідних властивостей такі якості, як творче мислення, комунікабельність, вольові якості, організаційні здібності, здатність протистояти негативним емоціям. До того ж вказується на необхідність постійної роботи над собою, аби не допустити професійної деформації. Зокрема, пропонується здійснювати взаємний обмін позитивним досвідом, самоконтроль, самокритику, прагнути творчо вирішувати професійні завдання².

Науковцями запропоновані й інші якості, якими має володіти професіональний експерт на рівні розроблення узагальненої еталонної моделі сучасного експерта-професіонала. Під час розроблення професіограми суб'єкта судово-експертної діяльності вважаємо необхідним урахувати положення Довідника кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України. У професіограмі можна закріпити знання нормативно-правових актів, що регламентують судово-експертну та наукову діяльність; методик і спеціальної літератури з проведення судових експертиз із відповідного напрямку досліджень; сучасних досягнень науки й техніки у певній галузі знань, у тому числі застосування спеціального обладнання; правил і норм із питань охорони праці та техніки безпеки, пожежної безпеки; правил внутрішнього трудового розпорядку. Крім того, професіограма суб'єкта судово-експертної діяльності повинна містити також вимоги, що висуваються до його особистих якостей і здібностей.

З метою підвищення кваліфікації працівників судово-експертних установ Міністерства юстиції України представники науково-дослідних інститутів судових експертиз повинні брати участь у відповідних

¹ *Ткаченко Н. М.* До питання професійної підготовки судового експерта, 2018. URL : http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2018/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%84_%d0%90%d0%ba%d1%82%20%d0%bf%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d1%81%d1%83%d0%b4%20%d0%b5_2018.pdf (дата звернення 24.06.2019).

² *Перлін С. І., Баранов П. Ю.* Проблеми науково-методичного забезпечення експертної діяльності. 2018 р. URL : http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2018/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%84_%d0%90%d0%ba%d1%82%20%d0%bf%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d1%81%d1%83%d0%b4%20%d0%b5_2018.pdf (дата звернення 24.06.2019).

тематичних навчальних курсах та тренінгах. Основною метою є оновлення та розвиток знань і вмінь фахівців, необхідних для ефективного вирішення завдань професійної судово-експертної діяльності.

Пропонуємо дистанційне проходження процесу підвищення кваліфікації щодо проведення деяких видів експертиз. Наприклад, шляхом проведення вебінарів; прослуховування аудіозапису лекцій; проходженням тестів за експертними дисциплінами на професійну придатність і вправ на вміння співпрацювати (такі тести розроблялися та запроваджувалися в системі експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України для проведення екзаменаційних іспитів з метою отримання (підтвердження) кваліфікації судового експерта, однак у зв'язку із браком коштів на обладнання відповідних приміщень, оснащених як екзаменаційні комп'ютерні класи, зазначену ідею поки що не вдалося втілити у життя, але в сучасному світі міні-комп'ютери є у кожного, що спрощує можливість проходження тренувальних тестів).

Оскільки переважна більшість судових експертних досліджень носить унікальний творчий характер, креативність судового експерта дозволяє йому вирішувати творчі експертні завдання. Для більшості судових експертів важлива мотивація, а часто й умови для здійснення науково-методичної діяльності. Під науково-методичною діяльністю (далі – НМД) судового експерта розуміється діяльність, спрямована на забезпечення судових експертів новими знаннями, які сприяють вирішенню експертних проблем. Виходячи з такої концепції, ця діяльність є важливою складовою експертної діяльності, оскільки висновки експерта завжди для особи, що приймає рішення (судді, слідчого, адвоката) є новим знанням. У результаті такої діяльності нові знання створюються не тільки для замовника експертизи, а й для судових експертів.

Для досягнення високого рівня НМД судових експертів необхідно досягти високого рівня мотивації, тобто створити такі умови, за яких у експерта виникала б стійка потреба в креативній умотивованості. Рівень мотивації НМД повинен відображати один із найбільш значущих критеріїв оцінювання діяльності судового експерта. У зв'язку з цим у Харківському науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України розробляється та впроваджується система оцінного моделювання рівня мотивації судового експерта до НМД. Основними параметрами в розробленій кваліметричній оціночній моделі є: рівень участі в розробленні методик; в експертизах, що відповідають категорії складних; у підготовці доповідей на науково-методичних конференціях; авторство публікацій в наукових виданнях; кількість посилань науковців на авторські розробки тощо.

Для стимулювання участі практикуючих експертів у НМД необхідно знайти варіанти безкоштовної публікації, а ще краще — варіанти з подальшою авторською винагородою. Нині видається багато періодичних видань, що публікують матеріали авторів тільки за оплату.

На наш погляд, це неприпустимо в першу чергу тому, що авторський інтелектуальний продукт повинен мати цінність, а значить, вартість.

Треба також зазначити, що предметом стимулювання має бути не кількість формальних факторів (кількість публікацій, виступів тощо), а значимість і рівень участі експерта в НМД, результатом якої є нові плідні ідеї, які якісно вдосконалюють експертну діяльність. Дотримуючись думки про те, що кожен судовий експерт через специфіку експертної діяльності здатний до творчої активності, слід урахувати індивідуальні особливості експерта, які можуть заважати йому займатися НМД. До таких особливостей належать: брак досвіду в написанні статей, публічних виступах на конференціях, навичок розроблення методичних посібників тощо. Зазначені формальні причини найчастіше заважають експерту виявити себе в НМД, незважаючи на наявність істотних творчих здібностей.

Одним із способів стимулювання працівників до участі в НМД є розвиток інститутів спеціалізованих учених рад з судової експертизи. Єдина в системі судово-експертних установ України спеціалізована вчена рада створена в Харківському НДІ судових експертиз імені Заслуженого професора М. С. Бокаріуса¹. В установі створені умови, за яких практикуючі експерти прагнуть до участі в науковій роботі. Проте велике стимулююче значення має визнання наукових досягнень у вигляді захисту дисертацій. Для цього необхідно заохочувати участь експертів у написанні наукових статей, тез виступів та інше. Необхідно унеможливити хибну практику, коли автор змушений платити видавництву за публікацію свого інтелектуального продукту.

Одним із значущих чинників участі експерта в НМД є співавторство в розробленні методик зі складних і актуальних експертних досліджень. Наявність таких методик, які пройшли апробацію в провідних експертних установах і рекомендовані до впровадження, значною мірою підвищує ефективність і обґрунтованість досліджень. При цьому важливу роль відіграє зростання ролі автора апробованої методики. Потрібно розширювати обсяг використання міжнародного досвіду експертної діяльності.

Пропонуємо для спрощення доступу до науково-методичної діяльності та мотивації виявити себе оголосити нову філософію роботи між експертами-практиками, науковцями та студентами вищих навчальних закладів. Спільно з практикуючими експертами створити якісні, сучасні та корисні продукти, послуги та інструменти для самих експертів, науковців та студентів, щоб вивести освіту й науку на новий рівень. Ми вважаємо, що для цього потрібно створити онлайн-платформу, яка буде надавати безкоштовні послуги й інструменти для роботи, самоосвіти судових експертів, наприклад: конференції, відеолекції, тести, вебіари, бібліотеку матеріалів, новини, конструктор

¹ Офіційний сайт Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. URL : <http://www.hniise.gov.ua/14200-spetsalzovana-vchena-rada.html> (дата звернення 24.06.2019).

тестів і робочих програм, використання особистих блогів тощо. За допомогою створення власного акаунту, ведення блогу, практикуючі експерти-науковці зможуть безкоштовно розміщувати на сторінці авторські науково-методичні дослідження у вигляді тез, статей тощо. За високий професіоналізм, активне користування послугами та інструментами, а також за досягнення високих результатів, на нашу думку, потрібно заохочувати практикуючих експертів та науковців безкоштовними документальними відзнаками, наприклад, свідоцтвами про публікацію, певну сукупність яких можна враховувати як проходження курсів із підвищення кваліфікації тощо. Цінність таких нагородних документів буде в тому, що вони не купуються, а видаються виключно за високий професійний та науковий рівень.

Така платформа дозволить відкрито співпрацювати як практикуючим експертам, так і науковцям, викладачам та студентам вищих навчальних закладів.

Висновки. Підсумовуючи наведене, можна сказати, що аналіз наукових публікацій сучасного періоду становлення української школи теорії судової експертизи щодо впливу науки на розвиток практичної діяльності свідчить про закономірності інтеграції наукових знань різних галузей наукового знання та формування інноваційних підходів для вирішення існуючих проблем. Як убачається, розв'язання поставлених завдань у теорії судової експертизи як галузі юридичної науки лежить у площині інтеграційного підходу до наукових знань (теорія поширення інформації в соціальних системах тощо). На нашу думку, кожна складова інноваційного процесу складається з відповідного ланцюжка: освіта: фундаментальні знання (теорія держави і права, кримінальне право, конституційне право тощо), знання професійного спрямування (криміналістика, судова експертиза тощо), випробування знань (тренінги, рольові ігри, практика); наука: фундаментальні та прикладні дослідження проблем судово-експертної діяльності, апробація отриманих знань; трансфер знань у практичну діяльність: розроблення пропозицій щодо створення системи державних і недержавних судово-експертних установ; визначення місця судово-експертної діяльності в кримінальному, адміністративному, господарському, цивільному процесах; визначення функцій-завдань уповноважених судово-експертних установ; створення інноваційних технологій щодо дослідження окремих об'єктів і розроблення науково обґрунтованих методик експертних досліджень; практична діяльність: реалізація знань у практичній судово-експертній діяльності.

Таким чином, ефективність судово-експертної діяльності залежить від реалізації інноваційних технологій в освітньому й науково-дослідному процесах і, як наслідок, формування ефективної організаційної моделі експертних установ. Останнє визначає необхідність подальшого аналізу сучасних поглядів на розвиток теорії судової експертизи як галузі прикладної юридичної науки та основних характеристик наукового пізнання, а також визначення особливостей її становлення в межах інтеграції у європейську експертну науку.

References

- Klymenko, N. I. (2018). Osnovni vydy diialnosti Kharkivskoho NDI sudovykh ekspertyz i Napriamy yikh udoskonalennia, 2018 r. URL: http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2018/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%84_%d0%90%d0%ba%d1%82%20%d0%bf%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d1%81%d1%83%d0%b4%20%d0%b5_2018.pdf (data zvernennia 24.06.2019) [in Ukrainian].
- Natsionalna ramka kvalifikatsii. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF> [in Ukrainian].
- Ofitsiyni sait Kharkivskoho NDI sudovykh ekspertyz im. Zasl. Prof. M.S. Bokariusa. URL: <http://www.hniise.gov.ua/14333-asprantura-ta-doktorantura.html> [in Ukrainian].
- Ofitsiyni sait Kharkivskoho NDI sudovykh ekspertyz im. Zasl. Prof. M.S. Bokariusa. URL: <http://www.hniise.gov.ua/14200-spetsalzovana-vchena-rada.html> [in Ukrainian].
- Ofitsiyni sait Navchalno-naukovoho instytutu № 2 Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav Ukrainy. URL: <https://nni2.naiu.kiev.ua/pro-institut/> [in Ukrainian].
- Perlin, S. I., Baranov, P. Yu. (2018). Problemy Naukovo-metodychnoho zabezpechennia ekspertnoi diialnosti, 2018 r. URL: http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2018/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%84_%d0%90%d0%ba%d1%82%20%d0%bf%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d1%81%d1%83%d0%b4%20%d0%b5_2018.pdf (data zvernennia 24.07.2019) [in Ukrainian].
- Pro Naukovu i Naukovo-tekhnichnu diialnist: Zakon Ukrainy № 922–VIII vid 25.12.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>.
- Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 roku u chynnii redaktsii — URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> [in Ukrainian].
- Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 28.12.2014 roku № 76–VIII u potochinii redaktsii vid 09.08.2019 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#n77> [in Ukrainian].
- Tkachenko, N. M. (2018). Do pytannia profesiinoi pidhotovky sudovoho eksperta, 2018 r. URL: http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2018/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%84_%d0%90%d0%ba%d1%82%20%d0%bf%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d1%81%d1%83%d0%b4%20%d0%b5_2018.pdf (data zvernennia 24.07.2019) [in Ukrainian].

Е. Н. Попович

СОЧЕТАНИЕ НАУКИ И ПРАКТИКИ В СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Становление Украины как правового государства, совершенствование правового регулирования использования специальных знаний, с целью надлежащего и эффективного обеспечения защиты прав и законных интересов физических и юридических лиц и государства, устранение несогласованности положений законодательства в части проведения экспертиз, объективно требуют анализа современного состояния науки и практики в судебно-экспертной деятельности. Судебная экспертиза охватывает значительное количество научных дисциплин и актуальных проблем преподавания экспертной науки. В научной статье предлагается использовать научный потенциал экспертных учреждений, учебных заведений и научно-исследовательских учреждений, занимающихся прикладными

исследованиями. Сотрудничество между учреждениями, занимающимися экспертными исследованиями, благодаря их научным достижениям и методическим разработкам могут повысить профессиональную способность в расследовании отдельных категорий преступлений, а также будет способствовать интеграции судебно-экспертной деятельности и приведет к гармонизации и совершенствованию национального законодательства, теоретических основ судебно-экспертной деятельности, международного признания отдельных ее составляющих и, в целом, повысит профессиональное мастерство экспертов. Проанализированы пути совершенствования профессионального образования будущих судебных экспертов. В этой работе нашли свое отражение идеи по решению насущной проблемы единства и взаимодействия образования, науки и практики.

Ключевые слова: специальные знания; судебный эксперт; высшее образование; учебный процесс; профессиональное мышление; формы образовательной подготовки; научная деятельность; научные работники; научно-исследовательский институт; повышение квалификации; профессиональные качества; научно-методическая деятельность; специализированный ученый совет.

E. Popovich

UNITY OF SCIENCE AND PRACTICE IN LEGAL EXPERTISE

The formation of Ukraine as a rule of law state, the improvement of the legal regulation of the use of special knowledge in order to properly and efficiently protect the rights and legitimate interests of individuals and legal entities and the state, eliminating the inconsistency of the provisions of the law regarding examination, objectively require an analysis of the current state of science and practice in forensic science activity. Forensic science covers a considerable number of scientific disciplines and actual problems of teaching expert science. The scientific article proposes to use the scientific potential of expert institutes, educational institutions and research institutions engaged in applied research. Cooperation between institutions involved in expert research, due to their scientific achievements and methodological developments, can increase professional ability in the investigation of certain categories of crimes, and will also contribute to the integration of forensic activities and will lead to the harmonization and improvement of national legislation, theoretical foundations of forensic activities, international recognition of its individual components and, in general, will increase professional masters of experts. Ways to improve the professional education of future judicial experts are analyzed. In this paper, the ideas for solving the urgent problem of unity and interaction of education, science and practice have been expressed, and hopefully they will be taken into account.

Keywords: specific expertise, forensic expert; higher education; educational process; professional thinking; forms of educational preparation; scientific activity; scientific workers; research institute; advanced training; professional qualities; scientific and methodological activity; specialized scientific council.

Надійшла до редколегії 26.06.2019

В. В. Хоша,

кандидат юридичних наук,
завідувач відділу Харківського НДІСЕ

м. Харків, Україна,

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0467-9826>

e-mail: khosha@hniise.gov.ua

ВИЗНАЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР АКРЕДИТАЦІЇ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ

Статтю присвячено визначенню адміністративних процедур акредитації судово-експертних установ України. Акцентовано увагу на розумінні суті адміністративних процедур та їх місця в процесі акредитації органів з оцінки відповідності. Проаналізовано наукові підходи до розгляду питання класифікації категорії «адміністративна процедура».

За результатами проведеного дослідження можна констатувати, що адміністративні процедури акредитації судово-експертних установ України характеризують порядок здійснення уповноваженим на те суб'єктом (національним органом України з акредитації) юридично значущих дій, сукупність яких складає юридичний процес акредитації; процедурні вимоги, які пред'являються до вказаних суб'єктів.

Ключові слова: акредитація, оцінка відповідності, судово-експертні установи, адміністративні процедури.

Постановка наукової проблеми. Із проголошенням незалежності України розпочато новий етап державотворення, що супроводжується докорінними змінами у всіх сферах суспільного життя. Людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визначені найвищою соціальною цінністю. Тому головним обов'язком держави проголошено утвердження й забезпечення прав і свобод людини, для чого створено та функціонує цілий механізм, кожен з елементів якого виконує окремі завдання для досягнення єдиної мети. Судово-експертні установи (далі — СЕУ) є частиною відповідної системи та сприяють установленню об'єктивної істини в справах про порушення норм права, забезпеченню прав і свобод учасників процесу через об'єктивне й справедливе судочинство чи об'єктивне підґрунтя для оцінювання результатів органів досудового розслідування. Крім виконання зазначених завдань, СЕУ в Україні мають низку необхідних для здійснення діяльності з оцінки відповідності (далі — ОВ) умов, а тому при реалізації деяких перетворень системи управління (далі — СУ), технічних та інших удосконалень на відповідність вимогам національних стандартів, гармонізованих із відповідними міжнародними і європейськими стандартами в галузі ОВ, ці установи повинні бути акредитовані за міжнародним стандартом ISO/IEC 17025 (а також ISO/IEC 17020) та здійснювати діяльність з ОВ у визначених галузях.

Для цього СЕУ повинні пройти акредитацію за міжнародним стандартом ISO/IEC 17025 (а також ISO/IEC 17020) та в подальшому суворо їх дотримуватися, що дозволить забезпечити здійснення єдиної технічної політики у сфері ОБ; довіру споживачів до діяльності з ОБ; створення умов для взаємного визнання результатів діяльності акредитованих органів на міжнародному рівні; підвищення динаміки розвитку їх методичного забезпечення завдяки диференціації наукових досліджень, організацію широкого інформаційного обміну (у тому числі інформаційно-довідковими масивами зразків) на єдиній методичній основі тощо¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Природа та особливості адміністративних процедур розглядалися у наукових працях вітчизняних та зарубіжних учених-правознавців: В. Б. Авер'янова, Д. М. Бахраха, О. М. Бандурки, Н. В. Галіциної, Є. Ф. Демського, О. В. Кузьменко, О. С. Лагоди, О. І. Миколенка, Е. В. Талапіної, В. П. Тимошука, В. К. Шкарупи та ін.² Але досі залишається невизначеними адміністративні процедури процесу акредитації органів з оцінки відповідності (далі — ООВ).

Метою статті є здійснення аналізу нормативно-правових та нормативно-технічних актів, які регулюють як процес акредитації ООВ, так і діяльність СЕУ України з метою визначення відповідних адміністративних процедур у цій галузі.

¹ Хоша В. В. Адміністративно-правове забезпечення акредитації судово-експертних установ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 1.

² Адміністративне право України. Академічний курс : підручник. У 2 т. / ред. Колегія: В. Б. Авер'янов (голова). Київ. Юрид. Думка. 2004. Т. 1. Загальна частина. 2004. 584 с.; Административное право : учебник [для вузов] / Д. Н. Бахрах, Б. В. Россинский, Ю. Н. Стариков. 3-е изд., пересмотр. и доп. Москва. Норма. 2007. 816 с.; Бандурка О. М., Тищенко М. М. Адміністративний процес : підручник для вищих навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2002. 288 с.; Галіцина Н. В. Адміністративна процедура як інститут адміністративного процесу. *Форум права*. 2010. № 4. С. 163–177; Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України: навчальний посібник для вузів. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 495 с.; Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу : монографія. Київ : Атіка, 2005. 352 с.; Лагода О. С. Адміністративна процедура: теорія та практика застосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2007. 21 с.; Миколенко О. І. Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2011. 40 с.; Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор-упорядник В. П. Тимошук. Київ : Факт, 2003. 496 с.; Шкарупа В. К., Лагода О. С. Адміністративна процедура, її значення та місце в адміністративно-процесуальній діяльності. *Право України*. № 4. 2006. С. 12–14; Талатина Э. В., Тихомиров Ю. А. Административные процедуры и право. *Журнал российского права*. 2002. № 4. С. 3–13.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розглядаючи адміністративні процедури акредитації СЕУ України, насамперед слід визначитися з поняттям «адміністративна процедура». У словнику поняття «процедура» визначається як «офіційно встановлений чи узвичаєний порядок здійснення, виконання або оформлення чогонебудь»¹. Стосовно юриспруденції, то, на думку О. В. Кузьменко, процедура визначає порядок здійснення суб'єктами правовідносин юридично значущих дій, сукупність яких складає юридичний процес². Отже, процедуру можна вважати початковою формою врегульованості в діяльності певних органів, яка за умови виникнення необхідності переростає у форму, що називається процесом³.

А. В. Філатова зазначає, що процедура є правовою моделлю певних видів діяльності, тому «адміністративну процедуру» розуміють як нормативно-правове закріплення тих видів діяльності, які реалізуються в межах адміністративних правовідносин і виражаються у встановленій законом правовій формі⁴. В. В. Галунько зі співавторами визначає адміністративні процедури як установлений законодавством порядок розгляду й розв'язання органами публічної адміністрації індивідуальних адміністративних справ із метою забезпечення прав і свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадського суспільства й держави⁵. На думку В. В. Ратнікова, адміністративна процедура є процесуальною формою юридичної діяльності уповноважених суб'єктів щодо досягнення нормативно передбаченого результату⁶. Під процесуальною формою П. Є. Недбайло та В. М. Горшенєв розглядають сукупність однорідних процедурних вимог, які пред'являються до дій учасників процесу та спрямовані на досягнення визначеного матеріально-правового результату. Іншими словами, під процесуальною формою слід розуміти особливу юридичну конструкцію, спрямовану на втілення принципу найдоцільнішої

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. С. 1179.

² Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. С. 32.

³ Тарасов В. А. Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении. Москва : Изд-во МГУ, 1978. С. 40–41.

⁴ Філатова А. В. Регламенты и процедуры в сфере реализации государственного контроля (надзора) : монография / под ред. Н. М. Кониной. Саратов : Науч. книга, 2009. С. 92.

⁵ Адміністративне право України : навч. посіб. : у 2 т. [В. В. Галунько, В. І. Олефір, М. П. Пихтін та ін.] ; за заг. ред. В. В. Галунька. Херсон : ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. С. 276.

⁶ Ратников В. В. Административная процедура аккредитации в сфере высшего образования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2012. С. 11.

процедури здійснення визначених повноважень¹. Також у юридичній літературі адміністративні процедури визначені як порядок діяльності² або послідовно здійснювана діяльність³.

Отже, адміністративні процедури акредитації СЕУ України характеризують:

1) порядок здійснення уповноваженим на те суб'єктом (національним органом України з акредитації) юридично значущих дій, сукупність яких складає юридичний процес акредитації;

2) процедурні вимоги, які пред'являються до вказаних суб'єктів.

Порядок проведення акредитації національним органом України з акредитації (далі — НОУА) визначений нормами Закону України «Про акредитацію органів з оцінки відповідності»⁴ і конкретизований у настанові з управління Національного агентства з акредитації України (далі — НААУ) від 9 лютого 2016 р. Аналіз цих нормативно-правових актів дозволяє виділити такі етапи процедури акредитації ООВ:

1) подання заявки заявником на акредитацію чи розширення сфери акредитації;

2) розгляд документів та інформації, що додається до заявки;

3) формування складу групи аудиторів з акредитації та інформування заявника;

4) проведення аналізу наданої інформації й документації;

5) складання плану та інформування про це заявника;

6) проведення оцінки на місці (далі — ПОМ);

7) аналіз зібраних матеріалів, складання звітів та акта оцінки на місці;

8) оцінювання результатів робіт з акредитації, надання рекомендацій і прийняття рішення⁵.

Отже, підставою для початку здійснення адміністративної процедури акредитації СЕУ України є подання заявки встановленої форми до НААУ разом із необхідним переліком документів, який

¹ Юридическая процессуальная форма: теория и практика / под общ. ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. Москва : Юрид. лит-ра, 1976. С. 13–14.

² Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 134–135.

³ Талапина Э. В., Тихомиров Ю. А. Административные процедуры и право. Журнал российского права. 2002. № 4. С. 4.

⁴ Про акредитацію органів з оцінки відповідності : Закон України від 17.05.2001 р. № 2407–ІІІ. *Офіційний вісник України*. 2001. № 24. С. 9. Ст. 1056.

⁵ Порядок акредитації. URL : <http://naau.org.ua/dokumenty-dlya-akreditaciyi/poryadok-akreditaciyi/> (дата звернення 28.06.2019).

формується залежно від типу майбутнього ООВ. Перелік і форми заявочних документів оприлюднені на вебсторінці НААУ¹.

Для акредитації СЕУ згідно з вимогами стандарту ISO/IEC 17025 разом із заявкою подаються такі документи:

1) статутні (Статут і Положення, копії свідоцтв про державну реєстрацію юридичної особи та реєстрацію платника податку на додану вартість);

2) опитувальна анкета, що включає загальні відомості про СЕУ (назва; П. І. Б. відповідальної особи; адреса; форма власності; орган управління тощо); інформацію щодо співпраці з іншими лабораторіями (установами); наявність діючих атестатів акредитації, уповноваження на таке по заявленій сфері робіт в інших системах акредитації; кількість експертних досліджень за напрямками діяльності СЕУ, проведених протягом одного року до оформлення заявки тощо;

3) паспорт СЕУ;

4) проект «Сфери акредитації»;

5) документація системи управління відповідно до ДСТУ ISO/IEC 17025:2017 (перелік документації, повний комплект процедур та інші);

6) дані про місцезнаходження приміщень заявника в місті;

7) план приміщень СЕУ та суміжних приміщень із розташуванням обладнання;

8) копії дипломів або інших документів, що підтверджують кваліфікацію керівника, його заступників і осіб, що мають право підпису протоколів та вірці підписів;

9) копії оригіналів протоколів випробувань (досліджень) за кожним із напрямів діяльності;

10) опитувальний лист, у якому зазначаються: класифікація акредитації (первинна, повторна, розширення сфери тощо); відомості про СЕУ та особу, що склала опитувальний лист; узагальнення сфери акредитації; номер і пункт документа, який реалізує вимоги стандарту ДСТУ ISO/IEC 17025:2017;

11) дані про оцінювання методів випробувань (досліджень).

До заявки та вказаного переліку документів обов'язково додається відповідний супровідний лист, який реєструється в секторі діловодства та архівної справи Управління з планово-організаційної, адміністративної роботи та бухгалтерського обліку НААУ.

Приймання, вхідний контроль і реєстрація заявки проводиться відповідно до методики М-08.08.03, затвердженої наказом НААУ від 31 липня 2014 р. № 185–Я, призначеної для забезпечення результативного й ефективного функціонування процесів, які діють в агентстві.

¹ Подання заявки на акредитацію. URL : <http://naau.org.ua/podannya-zayavky-na-akredytatsiyu/> (дата звернення 28.06.2019).

Після реєстрації зазначений пакет документів спочатку передається на розгляд керівництву НААУ для прийняття рішення, далі до відділу справ з акредитації для подальшого опрацювання в установленому порядку (реєстрації отриманої заявки в паперовому й електронному вигляді, призначення їй порядкового номера та перевірки щодо повноти документів тощо). У разі виявлення недоліків при заповненні заявки або формуванні комплексу документів заявник (відповідальні представники СЕУ) повинен доопрацювати надані матеріали в термін, що не перевищує 120 днів. У разі перевищення терміну заявка анулюється.

Окремо зауважимо, що під час розгляду проекту «Сфери акредитації» СЕУ НААУ здійснює аналіз ресурсів на відповідність стандарту ISO/IEC 17011, у п. 7.3 якого зазначено, що орган акредитації повинен аналізувати свою можливість оцінювати ООВ, який претендує на акредитацію, за умов своєї власної політики, своєї компетенції й наявності відповідних асесорів та експертів¹. У разі відсутності відповідних ресурсів (наприклад, експертів з відповідними технічними знаннями) НААУ має право відмовити СЕУ в здійсненні подальшого процесу акредитації.

Для прийняття рішення по розглядуваній заявці призначається відповідальний (виконавець), який за наслідками перевірки наявності всіх необхідних документів, повноти й достатності в них інформації готує протокол розгляду та проект рішення, правильність оформлення яких перевіряє начальник відділу акредитації. Далі правильність зроблених висновків і проект рішення перевіряється начальником управління акредитації та затверджується першим заступником Голови з питань акредитації НААУ.

Наступним етапом адміністративної процедури акредитації СЕУ України є: формування складу групи аудиторів з акредитації й завчасне про це інформування заявника; складання, перевірка та підписання договору щодо акредитації; складання й узгодження із сформованою групою Програми акредитації; аналіз сформованою групою аудиторів наданої інформації, що міститься в документах.

Начальник управління з акредитації ООВ НААУ після надання йому заявки СЕУ з комплектом документів відділом справ з акредитації, реєстрації та видачі атестатів про акредитацію призначає відповідального виконавця відповідного відділу акредитації та передає документи в паперовому й електронному вигляді керівнику групи аудиторів з

¹ ДСТУ ISO/IEC 17011:2005. Оцінювання відповідності. Загальні вимоги до органів акредитації, що акредитують органи оцінювання відповідності (ISO/IEC 17011:2004, IDT) [Чинний від 2005.04.14]. Вид. офіц. Київ : Держспоживстандарт України, 2006. 18 с.

акредитації, який проводить розподіл обов'язків між членами групи, про що вноситься відповідний запис у Програму акредитації.

Технічний і термінологічний аналіз наданої СЕУ інформації здійснюється групою аудиторів відповідно до затверджених НААУ методик: «Проведення аналізу наданої заявником-лабораторією інформації та документації» М-08.01.09, затвердженої наказом НААУ від 27 січня 2014 р. № 177-Я (при акредитації згідно з вимогами стандарту ISO/IEC 17025) та «Проведення аналізу наданої заявником (органом з сертифікації, органом з інспектування) інформації та документації» М-08.03.11, затвердженої наказом НААУ від 20 червня 2014 р. № 183-Я (при акредитації згідно з вимогами стандарту ISO/IEC 17020). За результатами проведеного аналізу документів складається акт, який надсилається до СЕУ. У разі негативних результатів аналізу заявник повинен доопрацювати документи в термін, що не перевищує 90 днів і надіслати їх на повторний аналіз з укладанням додаткової угоди. У разі перевищення терміну доопрацювання, заявка анулюється.

На підставі акту аналізу групою аудиторів наданої інформації й документації СЕУ (разом із звітами аудиторів з акредитації) відділом акредитації ООВ НААУ готується проект рішення у двох примірниках, які затверджуються Головою НААУ, та разом з актом надсилаються заявнику в одному примірнику (другий примірник залишається в НААУ).

У разі позитивних результатів аналізу групою аудиторів наданої інформації й документації СЕУ наступним етапом адміністративної процедури є ПОМ на підставі відповідного плану, який погоджується із заявником і містить інформацію щодо критеріїв акредитації з урахуванням стандартів, документів ILAC/IAF/EA тощо.

Оцінка на місці проводиться з метою встановлення відповідності СЕУ вимогам акредитації та здійснюється згідно з планом відповідно до методик «Проведення оцінки лабораторії на місці» М-08.01.14, затвердженої наказом НААУ від 17 жовтня 2014 р. № 189-Я (при акредитації згідно з вимогами стандарту ISO/IEC 17025) та «Проведення оцінки на місці органів з сертифікації та органів з інспектування» М-08.03.15, затвердженої наказом НААУ від 7 липня 2014 р. № 184-Я (при акредитації згідно з вимогами стандарту ISO/IEC 17020).

Основні етапи оцінки на місці: проведення попередньої наради з керівництвом СЕУ; огляд, збирання доказів і спостереження під час оцінки для отримання об'єктивних відомостей щодо відповідності СЕУ критеріям акредитації; аналіз зібраних об'єктивних відомостей і визначення відповідності (невідповідності) СЕУ критеріям акредитації; проведення підсумкової наради з керівництвом СЕУ щодо обговорення

результатів оцінки та складання й підписання протоколу наради із визначенням термінів усунення виявлених невідповідностей¹.

Під час проведення попередньої наради, яка проводиться й протоколюється з реєструванням присутніх (у 2-х примірниках): здійснюється представлення керівництву СЕУ членів групи аудиторів з акредитації їх керівником, налагодження офіційних контактів, огляд обсягу й завдань оцінки та коротке ознайомлення з відповідними методами, звітування тощо; доводиться до відповідальних представників СЕУ інформація щодо умов, за якими можливо припинення оцінки, порядок подання апеляцій стосовно проведення або висновків з оцінки; узгоджуються питання щодо предмета конфіденційності, Плану оцінки, дати й часу підсумкової наради та в разі необхідності проміжних нарад; керівник групи аудиторів інформує СЕУ щодо терміну заповнення відповідних форм моніторингу та опитувального листа (не пізніше п'яти днів після отримання від НААУ рішення за результатами оцінки); проводиться інструктаж членів групи аудиторів уповноваженою особою СЕУ щодо правил безпеки.

При акредитації СЕУ згідно з вимогами стандарту ISO/IEC 17025 оцінюється функціонування СУ як із позиції політики, так і її практичного застосування, наявності основних елементів, відображених у ДСТУ ISO/IEC 17025:2017, та практичне виконання технічних вимог і методів експертних досліджень.

З метою забезпечення збору достатньої кількості об'єктивних спостережень і доказів щодо відповідності діяльності СЕУ вимогам акредитації, керівник групи аудиторів здійснює постійний контроль за їх роботою та корегує джерела отримання інформації, які можуть уключати: безпосереднє спостереження за діяльністю, умовами роботи та робочим середовищем СЕУ; аналіз робочих документів (наказів, посадових інструкцій, процедур, планів, записів щодо персоналу тощо); аналіз робочих записів (протоколів експертних досліджень, засідань, звітів щодо моніторингу тощо); вебсайту СЕУ та аналітичних баз даних.

При акредитації СЕУ згідно з вимогами стандарту ISO/IEC 17020, повинні бути використані схеми з ОВ, визначені таким загальним документом як «Критерії оцінювання та прийняття схем оцінки відповідності» ЗД-08.08.29, затвердженого наказом НААУ від 20 червня 2014 р. № 183–Я. Перевіряється конкретне посилання в документах СЕУ. Джерела інформації визначені в стандарті ISO 19011:2011, в підп. 6.4.6 якого зазначено, що під час проведення аудиту інформація, що відноситься до цілей аудиту, сфери та критеріїв аудиту, включаючи

¹ Методика «Проведення оцінки лабораторій на місці» : наказ Нац. агентства з акредитації України від 17.10.2014 р. № 189–Я. URL : https://naau.org.ua/files/Metodiki/M-08_01_14.pdf (дата звернення 28.06.2019).

інформацію, що стосується взаємодії між підрозділами, діяльності та процесів, повинна бути зібрана шляхом необхідних вибірок і верифікована. На підтвердження аудиту треба брати тільки ту інформацію, яка може бути верифікована. Свідчення аудиту повинні бути зареєстровані. Якщо під час збору свідчень групі з аудиту стануть відомі будь-які нові або змінені ризики, їх слід розглянути та вжити відповідні заходи¹.

Результати спостережень, зроблені під час оцінки, заслуховуються на підсумковій нараді, на якій повинні бути присутні члени групи аудиторів, представники СЕУ та, за бажанням, інші зацікавлені сторони.

Один екземпляр протоколу підсумкової наради, який містить висновки групи за результатами оцінки разом із протоколами невідповідностей, залишається в СЕУ.

При виявленні в ході оцінки невідповідностей, оформлених групою аудиторів відповідним Протоколом, СЕУ пропонується проведення коригувань з метою їх усунення в термін 3 місяці з дати закінчення оцінки. Також впродовж трьох робочих днів керівник групи аудиторів оформлює та подає до НААУ інформацію за формою службової записки про встановлені під час оцінки СЕУ невідповідності. Корегувальні дії та інша доречна інформація, яка могла б допомогти при визначенні відповідності вимогам і компетентності СЕУ, надається групі аудиторів у задокументованому вигляді як підтвердження усунення невідповідностей, після чого проводиться повна або часткова додаткова (повторна) оцінка на місці протягом не більше ніж 2 робочих дні. Максимальна можлива кількість повторних оцінок СЕУ на місці становить не більше двох.

Керівник групи аудиторів з акредитації після складання та подання членами звітів ПОМ (на паперових і електронних носіях) у термін, який не повинен перевищувати 10 робочих днів, складає відповідний акт про ПОМ, який разом із звітами надається НААУ у термін, який не повинен перевищувати 14 робочих днів із дати закінчення оцінки.

Під час оцінювання результатів робіт з акредитації СЕУ, у разі виникнення необхідності (наприклад, у разі різних тлумачень тощо) НААУ може звернутися для обговорення та розгляду до Президії ТКА (далі — ПТКА), який надає фахівця у відповідній сфері для проведення такої роботи. Результати процесу оцінювання робіт з акредитації представником ПТКА оформлюються у вигляді рекомендації за затвердженою формою НААУ.

¹ ISO 19011:2011. Guidelines for auditing management systems. Valid from 2011–11–15. Geneva : ISO, 2011. 44 p.

До прийняття рішення після отримання акта про ПОМ, усього комплексу документів та у разі необхідності рекомендацій ПТКА залучаються:

- 1) відповідальний виконавець, який перевіряє комплектність справи, правильність записів (наявність дат і підписів);
- 2) начальник відділу, який перевіряє повноту й виконання програми оцінювання та усіх аспектів акредитації СЕУ (у тому числі спостереження, критерії акредитації, використання відповідних рекомендацій ЕА/ІЛАС/ІАФ), виявлені невідповідності та коригувальні дії;
- 3) начальник управління акредитації, який несе відповідальність за правильність оформлення проекту рішення щодо надання акредитації. Також він відповідає за презентацію справи голові для остаточного висновку;
- 4) перший заступник голови з питань акредитації, який несе відповідальність за перевірку правильності зроблених рекомендацій і висновків¹.

Остаточне рішення приймається й затверджується відповідно до чинного законодавства України головою НААУ, після якого: оформлюється та видається атестат про акредитацію терміном дії 5 років; відомості про СЕУ заносяться до Реєстру акредитованих ООВ; укладається Генеральна угода між НААУ й СЕУ, яка містить їх права та обов'язки.

Після проведення акредитації СЕУ й отримання відповідного атестата до адміністративних процедур також належать: проведення моніторингу шляхом здійснення нагляду та позачергових оцінок за діяльністю акредитованих СЕУ; розширення або обмеження сфери акредитації; тимчасове зупинення дії або скасування атестата про акредитацію.

Нагляд завжди передбачає ПОМ, термін якого визначається планом перевірки. На періодичність планових наглядів не впливає кількість проведених позачергових оцінок СЕУ, які в разі необхідності здійснюються після розгляду НААУ звернень або скарг, пов'язаних із діяльністю акредитованої СЕУ, які надійшли у встановленому законодавством порядку, а також за дорученням центральних органів виконавчої влади, вимог державних контролюючих та правоохоронних органів, обов'язкових до виконання згідно з чинним законодавством, відповідно до методики «Організація та проведення моніторингу шляхом здійснення позачергової оцінки»².

¹ Порядок акредитації. URL : <http://naau.org.ua/dokumenti-dlya-akreditaciyi/poryadok-akreditaciyi/> (дата звернення 28.06.2019).

² Методика «Організація та проведення моніторингу шляхом здійснення позачергової оцінки» М-08.00.19, редакція 08 від 17.05.2018. URL : <http://naau.org.ua/>

Відповідно до затвердженого НААУ порядку акредитації повторна оцінка здійснюється кожні 5 років. Із метою проведення моніторингу шляхом повторних оцінок СЕУ повинен подати в термін, не пізніше ніж за 6 місяців до закінчення терміну дію атестата про акредитацію, комплект документів на паперових і електронних носіях. Якщо СЕУ не звернувся до НААУ із заявкою на повторну акредитацію в зазначений термін, процедура оцінки повинна бути виконана відповідно до вимог первинної оцінки¹.

Проведення моніторингу НААУ (за необхідності із залученням фахівців інших організацій) здійснюється:

- за діяльністю акредитованих СЕУ згідно з вимогами стандарту ISO/IEC 17025 відповідно до методики «Організація та проведення моніторингу шляхом здійснення нагляду за акредитованими лабораторіями і позачергових оцінок» (М-08.01.12), яка розроблена з урахуванням вимог Закону України «Про акредитацію органів з оцінки відповідності», ISO/IEC 17011 та спеціального документа ЕА-3/09 «Sirveillance and Reassessment of accredited organizations» із метою постійної відповідності, що встановленні під час акредитації;

- за діяльністю акредитованих СЕУ згідно з вимогами стандарту ISO/IEC 17020 відповідно до методики «Організація та проведення моніторингу шляхом здійснення нагляду за акредитованими органами з сертифікації, органами з інспектування і позачергових оцінок» (М-08.03.13), яка розроблена з урахуванням вимог Закону України «Про акредитацію органів з оцінки відповідності» та вимог європейських і міжнародних документів (ISO/IEC 17011:2004, IAF/ILAC-A4:2004, IAF/ILAC A5:11/2013, IAF GD 5:2006, IAF GD 24:2009 та ЕА-3/09).

Процес проведення моніторингу шляхом здійснення нагляду й моніторингу за допомогою проведення позачергової оцінки за діяльністю акредитованих НААУ випробувальних і калібрувальних лабораторій на відповідність вимогам ДСТУ ISO/IEC 17025:2017 відповідно до ст. 11 Закону України «Про акредитацію органів з оцінки відповідності» здійснюється в такій послідовності: 1. Планування нагляду. 2. Складання й затвердження графіку нагляду. 3. Аналіз документів СЕУ, яка підлягає нагляду та результатів попередніх оцінок. 4. Розроблення програми оцінки. 5. Формування складу групи аудиторів з акредитації. 6. Укладання договорів з СЕУ та аудиторами. 7. Складання плану оцінки та інформування СЕУ. 8. План оцінки складається на підставі розробленої й затвердженої програми нагляду. 9. Підписання договору та

wp-content/uploads/2014/04/M-08.00.19_red_06_Monitoring_COOV.pdf. (дата звернення 28.06.2019).

¹ Порядок акредитації. URL : <http://naau.org.ua/dokumenti-dlya-akreditaciyi/poryadok-akreditaciyi/> (дата звернення 28.06.2019).

ПОМ (спостереження). 10. Аналіз зібраних матеріалів, оцінювання результатів оцінки. 11. Прийняття керівництвом НААУ рішень та інформування про результати оцінки СЕУ.

У разі встановлення під час нагляду фактів невідповідності критеріям акредитації, НААУ має право вимагати від СЕУ впровадження коригувальних заходів (термін усунення становить 1 місяць після завершення оцінки на місці). Крім того, у разі встановлених і не усунених СЕУ невідповідностей вимогам щодо компетенції у певній сфері акредитації, НААУ має право обмежити сферу.

СЕУ має право подати заявку на розширення сфери акредитації, рішення по якій приймається НААУ після проведення заходів перевірки компетентності ООВ.

Проведення НААУ позачергової оцінки акредитованих СЕУ здійснюється при надходженні звернень і скарг, поданих у встановлених законодавством випадках, пов'язаних із діяльністю акредитованих лабораторій та виявленими порушеннями вимог з акредитації. При відсутності доказів попереднього звернення, у разі прийнятності, НААУ письмово пропонує заявникові з порушеного питання звернутись безпосередньо до лабораторії, за винятком розгляду запитів (звернень) народних депутатів України, вимог правоохоронних і державних контролюючих органів. Адже позачергова оцінка може здійснюватися у разі надходження до НААУ звернень центральних органів виконавчої влади, вимог державних контролюючих і правоохоронних органів, якими встановлено факт чи наявна інформація про вчинення СЕУ грубих порушень своїх обов'язків (п. 1.2 Методики «Організація та проведення моніторингу шляхом здійснення позачергової оцінки»)¹.

Проведення НААУ позачергової оцінки акредитованих СЕУ проводиться за аналогічною процедурі нагляду послідовністю, крім двох перших етапів, якими є розгляд звернення або скарги та складання наказу про проведення відповідної оцінки в результаті позитивного розгляду звернень або скарг НААУ. У деяких випадках йдеться про тимчасове зупинення (скасування) атестата про акредитацію. При потребі як спостерігачів у межах своїх повноважень до проведення позачергової оцінки можуть залучатися представники місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, інших органів контролю за їх згодою.

Із метою перевірки фактів, які призвели до порушення та стали підставою для проведення нагляду СЕУ, програма цього заходу містить лише вимоги розділів нормативних документів, які необхідно перевірити.

¹ Методика «Організація та проведення моніторингу шляхом здійснення позачергової оцінки» М-08.00.19, редакція 08 від 17.05.2018. URL : http://naau.org.ua/wp-content/uploads/2014/04/M-08.00.19_red_06_Monitoring_COOV.pdf (дата звернення 28.06.2019).

У разі недопущення СЕУ членів групи аудиторів до проведення позачергової оцінки на місці або відмова уповноваженого представника СЕУ від підпису відповідних документів, оформлених групою, керівником перевірки фіксується даний факт у протоколі попередньої наради, яка підписується всіма членами групи аудиторів. Також члени групи аудиторів мають право фіксувати процес проведення позачергової оцінки на місці чи кожну окрему дію засобами аудіо- та відеотехніки, не перешкоджаючи проведенню такої перевірки.

Керівник групи аудиторів з акредитації після складання й подання членами звітів у термін, який не повинен перевищувати 2-х робочих днів, складає відповідний акт про проведення позачергової оцінки на місці, який разом з комплектом документів надається НААУ у термін, який не повинен перевищувати 3-х робочих днів із дати завершення оцінки.

У разі підготовки негативного рішення, дані питання розглядаються відповідною комісією, за висновками якої Голова НААУ приймає остаточне рішення. При затвердженні Головою негативного висновку та враховуючи рішення за результатами розгляду звернень (скарг), відділом справ з акредитації, реєстрації та видачі атестатів про акредитацію вноситься відповідна інформація до Реєстру акредитованих ООВ, про що в письмовій формі інформується скаржник (у деяких випадках, за рішенням НААУ зацікавлені сторони). Також ця інформація розміщується на офіційному сайті НААУ.

При виявленні грубих порушень критеріям акредитації (наприклад, виявлення й не усунення СЕУ невідповідностей, неправильного використання знаку акредитації, недопущення СЕУ членів групи аудиторів до проведення позачергової оцінки на місці, негативний результат розгляду звернень (скарг) на СЕУ тощо) НААУ приймає рішення про тимчасове зупинення атестата про акредитацію терміном на 1 рік. При тимчасовому зупиненні СЕУ забороняється виконувати роботи у сфері його діяльності з посиланням на національний знак акредитації. Якщо СЕУ не здійснює усунення невідповідностей протягом терміну рішення про зупинення атестата, він скасовується без можливості його поновлення.

Загальний алгоритм адміністративних процедур акредитації СЕУ України наведено на рис. 1.

Висновки. Отже, адміністративні процедури акредитації СЕУ України характеризують: 1) порядок здійснення уповноваженим на те суб'єктом (НОУА) юридично значущих дій, сукупність яких складає юридичний процес акредитації; 2) процедурні вимоги, які пред'являються до вказаних суб'єктів. Крім адміністративної процедури акредитації СЕУ України, провідне значення для діяльності з оцінки відповідності має проведення моніторингу акредитованих СЕУ України шляхом нагляду та повторних оцінок.

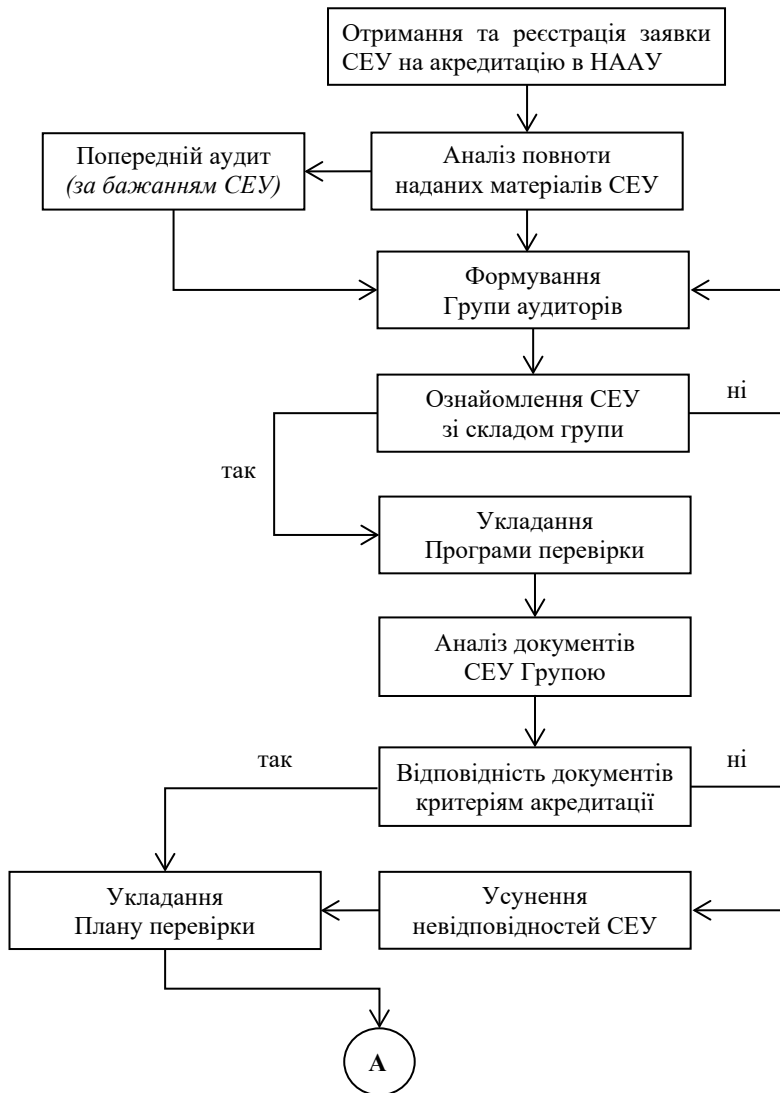

Рис. 1. Загальний алгоритм адміністративних процедур акредитації CEУ України

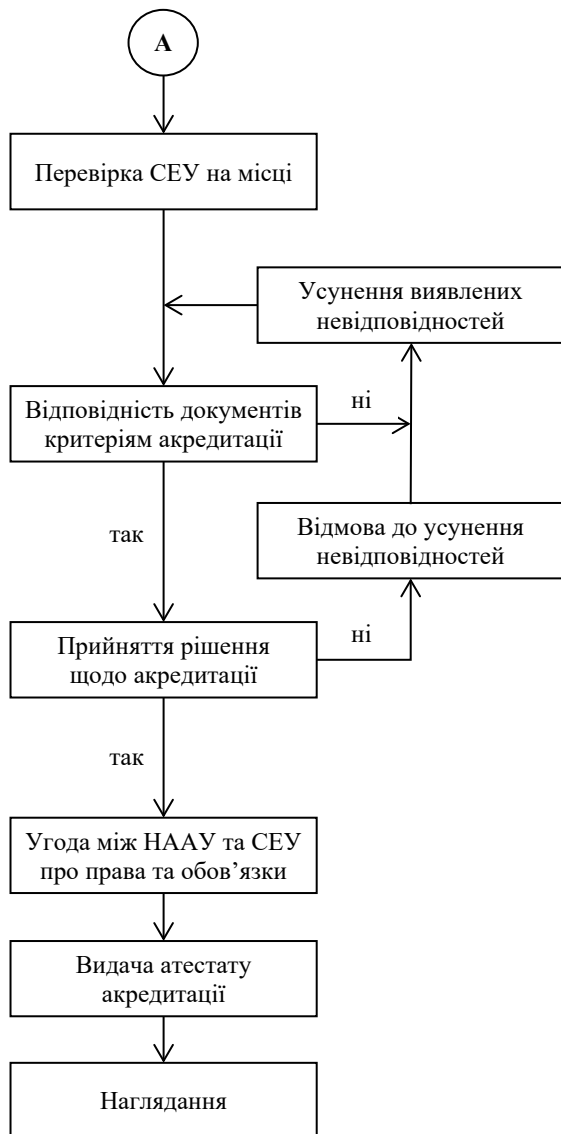

Рис. 1 (Продовж.). Загальний алгоритм адміністративних процедур акредитації СЕУ України

References

- Administrativna protsedura ta administrativni posluhy* (2003). Zarubizhnyi dosvid i propozyzii dlia Ukrainy / avtor-uporiadnyk V. P. Tymoshchuk. Kyiv: Fakt [in Ukrainian].
- Administrativne pravo Ukrainy* : navch. posib. : u 2 t. (2011) [V. V. Halunko, V. I. Olefir, M. P. Pykhtin ta in.] ; za zah. red. V. V. Halunka. Kherson: Khersonska miska drukarnia. T. 1: Zahalne administrativne pravo. [in Ukrainian].
- Administrativne pravo Ukrainy* (2004). Akademichnyi kurs: pidruchnyk. U 2 t. / red. Kolehiia: V. B. Averianov (holova). Kyiv. Yuryd. Dumka. T. 1. Zahalna chastyna [in Ukrainian].
- Admynystrativnoe pravo: uchebnyk [dlia vuzov]* (2007). / D. N. Bakhrakh, B. V. Rossynskiy, Yu. N. Sarylov. 3-e yzd., peresmotr. y dop. Moskva: Norma [in Russian].
- Bandurka, O. M., Tyshchenko, M. M. (2002). *Administrativnyi protses: pidruchnyk dlia vyshchyykh Navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Litera LTD [in Ukrainian].
- Demskiy, E. F. (2008). *Administrativne protsesualne pravo Ukrainy: Navchalnyi posibnyk dlia vuziv*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
- DSTU ISO/IEC 17011:2005*. (2006). Otsiniuvannia vidpovidnosti. Zahalni vymohy do orhaniv akredytatsii, shcho akredytuuiut orhany otsiniuvannia vidpovidnosti (ISO/IEC 17011:2004, IDT) [Chynnyi vid 2005–04–14]. Vyd. ofits. Kyiv: Derzhspozhyvstandart Ukrainy [in Ukrainian].
- Fylatova, A. V. (2009). *Rehlamenty y protsedury v sfere realizatsyy hosudarstvennoho kontrolya (nadzora)* : monohrafiya / pod red. N. M. Konyna. Saratov : Nauch. knyha, 2009. [in Russian].
- Halitsyna, N. V. (2010). Administrativna protsedura yak instytut administrativnoho protsesu. *Forum prava*. 2010. № 4. 163–177 [in Ukrainian].
- ISO 19011:2011* (2011) Guidelines for auditing management systems. Valid from 2011–11–15. Geneva: ISO [in English].
- Khosha, V. V. (2017). *Administrativno-pravove zabezpechennia akredytatsii sudovye-kspertnykh ustanov Ukrainy*: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. V. (2005). *Teoretychni zasady administrativnoho protsesu: monohrafiya*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. V. (2006). *Administrativnyi protses u paradyhmi prava*: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv.[in Ukrainian].
- Lahoda, O. S. (2007). *Administrativna protsedura: teoriia ta praktyka zastosuvannia*: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Irpin [in Ukrainian].
- Metodyka «Orhanizatsiia ta provedennia monitorynhu shliakhom zdiisnennia pozacherhovoï otsinky»* M-08.00.19, redaktsiia 08 vid 17.05.2018. URL: http://naau.org.ua/wp-content/uploads/2014/04/M-08.00.19_red_06_Monitoring_COOV.pdf [in Ukrainian].
- Metodyka «Provedennia otsinky laboratorii Na mistsi»*: Nakaz Nats. ahentstva z akredytatsii Ukrainy vid 17.10.2014 r. № 189–Ya. URL: https://naau.org.ua/files/Metodiki/M-08_01_14.pdf [in Ukrainian].
- Mykolenko, O. I. (2011). *Mistse administrativnoho protsedurnoho prava v systemi yurydychnykh znan ta systemi prava Ukrainy*: dys. ... kand. yuryd. nauk. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Podannia zaiavky na akredytatsiiu*. URL: <http://naau.org.ua/podannya-zayavky-na-akredytatsiyu/> [in Ukrainian].

- Poriadok akredytatsii*. URL: <http://naau.org.ua/dokumenti-dlya-akreditaciyi/poryadok-akreditaciyi/> [in Ukrainian].
- Pro akredytatsiiu orhaniv z otsinky vidpovidnosti: Zakon Ukrainy vid 17.05.2001 r. № 2407–III. Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2001. № 24. S. 9. St. 1056 [in Ukrainian].
- Ratnykov, V. V. (2012). *Admynystratyvnaia protsedura akkredytatsyy v sfere vyssheho obrazovanyia* : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : Cheliabynsk. [in Russian].
- Shkarupa, V. K., Lahoda, O. S. (2006). *Administratyvna protsedura, yii znachennia ta mistse v administratyvno-protseusalnii diialnosti. Pravo Ukrainy*. № 4. 12–14 [in Ukrainian].
- Talapyna, E. V., Tykhomyrov, Yu. A. (2002). *Admynystratyvnye protsedury y pravo. Zhurnal rossiiskoho prava*. № 4. 4 [in Russian].
- Tarasov, V. A. (1978). *Okhrana prav hrazhdan v pensyonno obespechenyy*. Moskva: Yzd-vo MHU. 40–41 [in Russian].
- Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (2005) / uklad. i holov. red. V T. Busel. Kyiv, Irpin : Perun. 1179 [in Ukrainian].
- Yurydycheskaia protseusualnaia forma: teoriia y praktyka* (1976) / pod obshch. red. P. E. Nedbailo, V. M. Horsheneva. Moskva: Yuryd. lyt-ra. 13–14 [in Russian].

В. В. Хоша

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРОЦЕДУР
АККРЕДИТАЦИИ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЙ УКРАИНЫ**

Судебно-экспертные учреждения являются частью соответствующей системы и способствуют установлению объективной истины по делам о нарушении норм права, обеспечению прав и свобод участников процесса через объективное и справедливое судопроизводство или объективное основание для оценки результатов органов досудебного расследования. Кроме выполнения указанных задач, судебно-экспертные учреждения в Украине имеют ряд необходимых условий для осуществления деятельности по оценке соответствия, а потому при некоторых преобразованиях системы управления, технических и других усовершенствований на соответствие требованиям национальных стандартов, гармонизированных с соответствующими международными и европейскими стандартами в области оценки соответствия, государственные специализированные учреждения могут быть аккредитованы на соответствие требований стандарта ISO/IEC 17025 (а также ISO/IEC 17020) и осуществлять деятельность по оценке соответствия в определенной отрасли.

Статья посвящена определению административных процедур аккредитации судебно-экспертных учреждений Украины. Акцентируется внимание на понимании сути административных процедур и их места в процессе аккредитации органов по оценке соответствия. Автором проанализированы научные подходы к рассмотрению вопроса классификации категории «административная процедура».

По результатам проведенного исследования можно констатировать, что административные процедуры аккредитации судебно-экспертных учреждений Украины характеризуют порядок осуществления уполномоченным на то субъектом (национальным органом Украины по аккредитации) юридически значимых действий, совокупность которых составляет юридический процесс аккредитации; процедурные требования, предъявляемые к указанным субъектами.

Ключевые слова: аккредитация, оценка соответствия, судебно-экспертные учреждения, административные процедуры.

V. Khosha

DETERMINATION OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES FOR FORENSIC SCIENCE ACCREDITATION

With the declaration of independence of Ukraine, a new stage of the state has begun, accompanied by radical changes in all areas of public life. A person, his life and health, honor and dignity, integrity and security are determined by the highest social value. Therefore, the main duty of the state proclaims the assertion and protection of human rights and freedoms, for which a whole mechanism is created and functioning, each of which elements performs separate tasks in order to achieve a common goal. Forensic institutions are part of the relevant system and contribute to the establishment of objective truth in cases of violation of law, the rights and freedoms of participants in the process through an objective and fair trial or an objective basis for evaluating the results of pre-trial investigation bodies. In addition to performing these tasks, forensic institutions in Ukraine have a number of necessary conditions for carrying out conformity assessment activities, and therefore, with some transformations of the management system, technical and other improvements to meet the requirements of national standards, harmonized with relevant international and European standards in the field of assessment compliance, state specialized agencies can be accredited for compliance with the requirements of the standard ISO/IEC 17025 (as well as ISO/IEC 17020) and carry out conformity assessment activities in a specific industry.

The article is devoted to the definition of administrative procedures for the accreditation of forensic institutions of Ukraine. Attention is focused on understanding the essence of administrative procedure and their place in the process of accreditation of conformity assessment bodies. The author analyzes the scientific approaches to considering the classification of the category “administrative procedure”.

According to the results of the study, it can be stated that the administrative procedures for the accreditation of forensic institutions of Ukraine characterizes the procedure for authorized entities (national accreditation body of Ukraine) to carry out legally significant actions, the totality of which constitutes the legal process of accreditation; procedural requirements for these entities.

Keywords: accreditation, conformity assessment, forensic institutions, administrative procedures.

Надійшла до редколегії 28.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.014>

УДК 343.982.32:621.794.425

В. С. Сезонов,

кандидат юридичних наук,
старший судовий експерт Харківського НДЕКЦ МВС України,
м. Харків, Україна,

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2580-2953>

e-mail:sv26031985@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ТА РЕЄСТРАЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ

У статті проаналізовано особливості підготовки та призначення криміналістичної експертизи транспортних засобів, процесуальні та тактичні вимоги щодо зазначеної експертизи.

Транспортний засіб є одночасно об'єктом для проведення різного виду експертних досліджень. Питання про зміну ідентифікаційних номерів, встановлення року випуску, заміну носіїв даних про автомобіль вирішуються трасологічною експертизою. Питання про переобладнання транспортного засобу вирішуються комплексною трасологічною й автотоварознавчою експертизою та ін. Комплексність дослідження транспортного засобу вимагає призначення безпосередньо комплексних експертиз різних видів.

Ключові слова: кримінальне провадження, транспортний засіб, комплексна експертиза, судово експертиза, ідентифікаційний номер.

Постановка наукової проблеми. У кримінальному провадженні передбачено використання спеціальних знань у двох формах: процесуальній та непроцесуальній. Проведення криміналістичної експертизи є однією з найпоширеніших форм одержання доказової інформації, яка ґрунтується на наукових знаннях й навичках спеціально уповноважених осіб та полягає у проведенні відповідних досліджень із використанням необхідних методів та засобів. Закон України «Про судову експертизу» визначає судову експертизу як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду¹. Указаний спосіб отримання інформації дозволяє встановити такі фактичні дані, які встановити іншим шляхом неможливо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуваній проблемі в різні часи присвячували свої наукові розвідки П. Д. Біленчук, А. П. Гель, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, С. І. Кобзар, І. В. Пиріг, Г. С. Семаков, М. А. Федосєєв, М. Г. Щербаковський² та ін.

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038–ХІІ. URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 14.01.2019).

² Біленчук П. Д., Гель А. П., Семаков Г. С. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 512 с.;

Мета статті — визначити особливості процесу підготовки та призначення судової експертизи транспортних засобів та ефективного використання спеціальних знань у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Призначення судової експертизи — складний процес, який є результатом реалізації як повноважень суду, так і ініціативи осіб, які беруть участь у справі. Тому при визначенні наявності або відсутності підстав для призначення судової експертизи суди не повинні ігнорувати позицію осіб, які є учасниками процесу.

У криміналістичній літературі виділяють фактичні та юридичні підстави призначення судової експертизи у кримінальному провадженні. Так, М. Г. Щербаковський зазначає, що фактичною підставою призначення експертизи є потреба у спеціальних знаннях для встановлення обставин розслідуваного злочину. У кожному конкретному випадку ці обставини визначаються слідчим, який призначає експертизу. Юридичною підставою для проведення експертизи є відповідна постанова слідчого. Між слідчим і експертом складаються процесуальні відносини щодо проведення судової експертизи¹.

Однак на даний час у зв'язку зі змінами окремих норм КПК України юридичною підставою призначення судової експертизи є процесуальне рішення слідчого судді. Так, у ч.1 ст. 242 КПК України вказується, що експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження, або якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання.

Таким чином, юридичною підставою призначення судової експертизи у кримінальному провадженні є ухвала слідчого судді, винесена за клопотанням слідчого, прокурора, потерпілого, його законного представника, підозрюваного, його захисника або законного

Експертиза у судовій практиці : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 400 с.; Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.; *Кобзарь С. И.* Организация назначения криминалистических экспертиз и использования их результатов в расследовании преступлений : учеб. пособие. Луганск: РИО ЛГУВД, 2007. 256 с.; *Пиріг І. В.* Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с.; *Біленчук П. Д., Гель А. П., Семаков Г. С.* Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 512 с.; *Федосеев М. А.* Проведення комплексного дослідження транспортних засобів і документів, що їх супроводжують, під час розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним переміщенням автотранспорту через митний кордон України. *Криміналістичний вісник.* 2013. № 1 (19). С. 133–138; *Щербаковський М. Г.* Призначення та провадження судових експертиз. Харків : Фактор, 2011. 400 с.

¹ *Щербаковський М. Г.* Указ. праця. С. 189.

представника. Слід зазначити, що хоч і змінились юридичні підстави, однак фактичні, по суті, залишились тими ж, тобто при виявленні об'єктів, дослідження яких потребує спеціальних знань, слідчий приймає рішення про необхідність проведення судової експертизи, готує матеріали та здійснює інші підготовчі дії.

Слід підтримати думку тих вчених, які вважають, що підготовка матеріалів для проведення експертизи являє собою систему процесуальних, організаційно-тактичних і технічних дій щодо збирання, підготовки і оформлення необхідних для проведення експертизи об'єктів експертного дослідження. Окремі науковці навіть ведуть мову про необхідність вироблення тактики призначення судових експертиз, адже вказаний процес досить часто виявляється складним та довготривалим. Під такою тактикою І. Ф. Крилов розуміє систему вироблених наукою та практикою прийомів і способів, які повинні застосовуватися на основі процесуального закону під час підготовки, призначення та проведення експертизи для найбільш ефективного використання спеціальних знань при вирішенні питань, які мають значення для встановлення істини в розслідуваній справі.

І. В. Пиріг розглядає процес залучення експерта як окрему слідчу (розшукову) дію. Він визначає її зміст, поділяючи на етапи: підготовчий, робочий та заключний. До підготовчого етапу вчений відносить такі дії:

- 1) прийняття слідчим рішення про проведення експертизи;
- 2) вибір експертного закладу або приватного експерта;
- 3) визначення виду експертизи та предмета дослідження;
- 4) визначення черговості призначення експертиз стосовно одних і тих самих об'єктів;
- 5) вибір часу призначення експертизи.

До робочого етапу залучення експерта він вважає, що потрібно віднести такі дії:

- 1) вибір об'єктів для проведення експертизи, в тому числі зразків та проб;

- 2) винесення постанови про призначення експертизи.

Заключний етап, у свою чергу, складається з таких стадій:

- 1) визначення кола осіб, що можуть бути присутніми при проведенні експертизи;

- 2) направлення постанови та необхідних матеріалів до експертної установи¹.

Враховуючи позиції дослідників і норми КПК України, можна стверджувати, що процес підготовки та призначення судової експертизи являє собою сукупність процесуальних та організаційних дій, спрямованих на збирання, підготовку та оформлення матеріалів для

¹ Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. С. 233–248.

судової експертизи з метою найбільш ефективного використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Загалом процес призначення криміналістичної експертизи транспортних засобів включає таку сукупність процесуальних і організаційних заходів:

- вилучення об'єктів й прийняття рішення про необхідність залучення судового експерта;
- визначення виду судової експертизи та вирішуваних нею завдань;
- підготовка матеріалів для судової експертизи;
- правильний та своєчасний вибір моменту призначення судової експертизи;
- формулювання питань експерту;
- вибір експертної установи або експерта;
- клопотання про призначення судової експертизи.

Прийняття слідчим рішення про необхідність залучення судового експерта та проведення судової експертизи відбувається під час виявлення конкретних об'єктів, дослідження яких потребує застосування спеціальних знань. Тому таке рішення приймається у процесі проведення слідчих (розшукових) дій, таких як огляд місця події, огляд предмета (транспортних засобів, документів, які їх супроводжують), обшук, слідчий експеримент тощо. Виявивши конкретні об'єкти, слідчий аналізує їх або самотійно, або, за необхідності, за допомогою спеціаліста та визначає обставини, які необхідно з'ясувати, і передбачає вид спеціальних знань, що можуть бути застосовані по відношенню до цих об'єктів.

Як вказувалося нами вище, під час розслідування окремих видів злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту, злочинів, пов'язаних із незаконним переміщенням транспорту через митний кордон України, злочинів у сфері обігу підакцизних товарів, а також багатьох інших видів злочинів, у механізмі вчинення яких фігурують транспортні засоби, виникає необхідність дослідження таких об'єктів. Однак виробництво, використання та експлуатація транспортних засобів нерозривно пов'язані з відповідними документами, які їх повинні супроводжувати. Тому дослідження таких об'єктів має відбуватися в комплексі, що значно спростить і скоротить строки підготовки та проведення судових експертиз. Адже на даний час у процесі розслідування таких кримінальних проваджень слідчому доводиться призначати кілька окремих видів експертиз за вказаними об'єктами або навіть кілька експертиз за одним і тим самим об'єктом. Тому, приймаючи рішення про необхідність проведення експертизи, слідчий повинен чітко уявляти її предмет як систему, що включає в себе: об'єкти дослідження; завдання (мету) дослідження; методи і методики, що застосовуються для вирішення поставлених завдань¹.

¹ Кобзарь С. И. Организация назначения криминалистических экспертиз и использования их результатов в расследовании преступлений : учеб. пособ. Луганск : РИО ЛГУВД, 2007. С. 9–10.

Враховуючи те, що основним об'єктом дослідження у розглядуваній категорії кримінальних проваджень є транспортні засоби, їх вузли та агрегати, які залишили сліди на місці події або стали предметом злочинного посягання та були піддані злочинному впливу шляхом знищення або зміни, виникає необхідність призначення ряду трасологічних експертиз, зокрема, експертизи слідів транспортних засобів, основними завданнями якої є ідентифікація (ототожнення) конкретної одиниці транспортного засобу за частинами та слідами, що залишені його частинами; діагностики (установлення властивостей та стану об'єктів) та ситуаційного завдання (установлення механізму слідоутворення, механізму взаємодії транспортного засобу з іншими об'єктами). Слід зазначити, що, крім вказаної експертизи, схожі завдання також вирішуються одним із видів інженерно-транспортних експертиз — транспортно-трасологічною. Остання також дозволяє провести ідентифікацію за слідами, залишеними транспортним засобом, певного його екземпляра або установлення його типу, моделі; визначає взаємне розташування транспортних засобів у момент їх контактування; визначає місця зіткнення транспортних засобів і місця наїзду на перешкоду (пішохода), установлення механізму утворення слідів; визначає розташування транспортних засобів відносно проїзної частини на момент контактування. Таким чином, встановлено, що транспортно-трасологічна експертиза по суті є в більшій мірі криміналістичною, ніж інженерно-технічною. Отже, розділення цих двох видів експертиз зроблено штучно, а не викликано необхідністю залучення різних класів спеціальних знань. Вказане ще раз підтверджує доцільність формування криміналістичної експертизи транспортних засобів як самостійного підвиду експертизи.

Крім того, у деяких випадках виникає необхідність призначення експертизи рельєфних знаків, об'єктом дослідження якої можуть бути відновлені спіяні (забиті), слабовидимі номери та інші рельєфні зображення на різного роду виробках. Експертизою встановлюються факт та спосіб змінення зображень. Ця експертиза призначається у кримінальних провадженнях щодо незаконного заволодіння транспортними засобами, для реалізації яких злочинці перебувають ідентифікаційні номери вузлів та агрегатів. У подальшому такі транспортні засоби або експлуатуються на території України, або вивозяться за її межі.

При розслідуванні протиправних діянь, пов'язаних із незаконним переміщенням транспорту через митний кордон України, можуть проводитися також автотоварознавча та транспортно-товарознавча експертизи, які вирішують завдання, пов'язані з визначенням ринкової вартості колісних транспортних засобів, їх складових, а також розміру вартості матеріальних збитків, заподіяних власнику або володільцю колісних транспортних засобів, їх складових унаслідок пошкодження останнього. Слід зазначити, що вказані експертизи досить часто призначаються у комплексі із трасологічними.

Крім транспортних засобів, обов'язковому експертному дослідженню підлягають документи, які їх супроводжують. Залежно від виду документа, його призначення, способу виготовлення вони можуть бути об'єктом дослідження різних видів технічної експертизи документів (експертизи реквізитів документів, експертизи друкарських форм та експертизи матеріалів документів). Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень визначаються основні завдання, які можуть вирішуватися вказаними видами експертиз.

Звісно, для правоохоронних та судових органів було б зручніше призначати не кілька розрізнених експертиз за транспортними засобами та документами, що їх супроводжують, а одну комплексну експертизу вказаних об'єктів. Адже, як вказує М. А. Федосєєв, така експертиза дозволяла б не тільки встановити факт зміни номерів транспортного засобу та підробки документів, що їх супроводжують, а й визначити спосіб підроблення або зміни первинних позначень, відповідність нанесення номерів вимогам заводу-виробника та способів друку документів наявним зразкам, встановленим стандартам і вимогам тощо¹. Однак на даний час у слідчій та судовій практиці доводиться призначати за вказаними об'єктами кілька експертиз.

У цілому транспортний засіб є об'єктом трасологічної експертизи, наприклад, коли необхідно вирішити питання про зміну (чи відсутність такої) ідентифікаційних номерів (кузова, двигуна), встановлення року випуску, заміну носіїв даних про автомобіль (номерної і кодової табличок тощо). Проте для вирішення питання про заміну номера кузова шляхом заміни панелі з номерною площиною призначається комплексна судово-хімічна (дослідження лакофарбового покриття) і трасологічна експертизи. Питання про заміну вузлів та агрегатів і про переобладнання транспортного засобу вирішуються комплексною трасологічною й автотоварознавчою експертизою². Отже, комплексність дослідження транспортного засобу та документів, що його супроводжують, доповнюється ще й необхідністю призначення безпосередньо комплексних експертиз різних видів. Це вимагає від слідчого ретельного аналізу матеріалів кримінального провадження для прийняття правильного рішення.

Підготовка матеріалів для дослідження полягає в тому, що під час виконання слідчих дій (огляду, обшуку, виїмки, слідчого експерименту) слідчий отримує інформацію про обставини події, а також предмети, речі, документи, інші об'єкти, які мають важливе значення для правильного

¹ Федосєєв М. А. Проведення комплексного дослідження транспортних засобів і документів, що їх супроводжують, під час розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним переміщенням автотранспорту через митний кордон України. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 136.

² Експертиза у судовій практиці : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 120.

вирішення кримінальної справи. Аналізуючи отримані матеріали, слідчий визначає, які саме питання, пов'язані із розслідуваною справою, підлягають встановленню за допомогою експертних досліджень і чи є наявний у справі матеріал достатнім для вирішення цих питань¹.

Крім того, під час підготовки матеріалів слідчий може консультуватися із фахівцем, що брав участь у слідчих діях, із майбутнім експертом, якщо він уже визначений, або іншою компетентною особою. Уточнюються вид і черговість проведення експертиз, формулювання питань, визначається коло речових доказів, які варто направити на дослідження, кількість зразків порівняння, зміст вихідних даних, експертна установа, у якій буде проводитися експертиза, або приватний експерт².

У процесі розслідування виникає необхідність застосування спеціальних експертних знань щодо транспортних засобів та документів, що їх супроводжують, з метою виявлення та дослідження й інших слідів. Так, не завжди виявляється можливим або доцільним вилучати з об'єктів на місці події такі сліди, як: мікросліди, сліди рук, сліди біологічного походження, окремі матеріали та речовини. Тому слідчий повинен правильно визначитися із порядком призначення та проведення різних видів експертиз. Доцільно в першу чергу призначати ті експертизи, що досліджують сліди, які можуть бути легко знищені, або можна розглянути варіант про призначення комплексної експертизи.

Слід підкреслити, що успіх проведення експертизи багато в чому обумовлений повнотою зібраних матеріалів, які направляються експерту:

- правильним вилученням, процесуальним закріпленням об'єктів дослідження — речових доказів;

- якістю, кількістю і співставністю зразків, необхідних для порівняльного дослідження;

- наявністю матеріалів справи, що містять відомості, які стосуються предмета експертизи.³

Як вказувалося вище, виявлення об'єктів, які направляються на експертизу, передусе прийняттю рішення про проведення судової експертизи. Такими об'єктами, крім транспортних засобів, можуть бути сліди, які ними утворюються, реєстраційні документи транспортного засобу, а також документи, що підтверджують право власності на транспортний засіб. Однак, крім безпосередніх об'єктів дослідження, в ряді випадків необхідно направляти експерту додаткові матеріали. Такими матеріалами можуть бути:

¹ Біленчук П. Д., Гель А. П., Семаков Г. С. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. С. 111.

² Пряхін С. В. Слідча тактика : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2011. С. 109.

³ Кобзарь С. И. Организация назначения криминалистических экспертиз и использования их результатов в расследовании преступлений: учеб. пособие. Луганск : РИО ЛГУВД, 2007. С. 10.

а) процесуальні документи: протоколи оглядів та додатки до них (фототаблиці та схеми), протоколи допитів, висновки попередніх експертиз, якщо призначається повторна або комплексна експертиза тощо;

б) інформаційні документи: довідки або акти виконання ремонтних робіт, встановлення додаткового обладнання на транспортний засіб, його переробки тощо;

в) експериментальні зразки: слідів шин, знарядь та інструментів, друкарських засобів та копіювально-розмножувальної техніки, печаток та штампів тощо;

г) додаткові об'єкти (в залежності від виду експертизи, наприклад, при призначенні комплексних трасологічних та автотоварознавчих експертиз).

Звісно, вид і обсяг таких матеріалів залежать від виду експертизи та виду експертного завдання (діагностичне, ідентифікаційне або ситуалогічне). Так, при призначенні транспортно-трасологічної експертизи експерту повинні надаватися самі слідоутворювальні об'єкти (шини, деталі, що виступають тощо) або експериментальні зліпки цих об'єктів (експериментальні відбитки шин на папері); предмети, на яких залишились сліди зазначених об'єктів, або зліпки (масштабні фотознімки) цих слідів, а також протоколи огляду місця події з усіма додатками до них.

Під час призначення автотоварознавчої та транспортно-товарознавчої експертиз на дослідження експерту надаються колісні транспортні засоби та документація, що стосується їх реєстрації, матеріали розслідування події, яка призвела до матеріальної шкоди, а також документи, у яких зафіксовані інші вихідні дані, необхідні для вирішення поставленого питання. Для проведення дослідження щодо встановлення факту внесення змін до первинного змісту документів, ідентифікації печаток, штампів (у тому числі факсиміле) та встановлення відповідності часу нанесення відтисків печаток, штампів, дати виготовлення документа надаються оригінали документів.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що процес підготовки та призначення судової експертизи являє собою сукупність процесуальних та організаційних дій, спрямованих на збирання, підготовку та оформлення матеріалів для судової експертизи з метою найбільш ефективного використання спеціальних знань у кримінальному провадженні.

Процес призначення судових експертиз транспортних засобів включає такі процесуальні й організаційні заходи:

— вилучення об'єктів та прийняття рішення про необхідність залучення судового експерта;

— визначення виду судової експертизи та вирішуваних нею завдань;

— підготовка матеріалів для судової експертизи;

— правильний та своєчасний вибір моменту призначення судової експертизи;

— формулювання питань експерту;

— вибір експертної установи або експерта;

— клопотання про призначення судової експертизи.

Робота з об'єктами, щодо яких буде призначатися експертиза, має здійснюватися у відповідності до процесуальних і тактичних вимог. До процесуальних вимог можна віднести наступні:

1) дотримання загальних вимог проведення слідчих розшукових дій, під час яких отримуються об'єкти експертизи: законність підстав проведення слідчої дії; дотримання процедури проведення слідчої дії; повна та правильна фіксація процесу проведення слідчої дії; повідомлення всім учасникам їхніх прав та обов'язків; дотримання прав людини та громадянина тощо;

2) дотримання процесуальних правил роботи з об'єктами та слідами, виявленими в ході слідчих дій: використання законних методів для виявлення вказаних об'єктів; дотримання правил фіксації вказаних об'єктів у протоколах слідчих дій додатковими засобами; дотримання правил вилучення виявлених об'єктів; дотримання правил упакування та зберігання виявлених об'єктів (які не викликають сумніву у достовірності цих об'єктів).

Виконання таких процесуальних вимог покликано забезпечити законність та допустимість отриманих у процесі слідчих (розшукових) дій доказів та результатів проведених за ними судових експертиз. Тактичні ж вимоги забезпечують повну та якісну інформацію під час дослідження таких об'єктів. До тактичних вимог можна віднести наступні:

1) застосування під час виявлення об'єктів та слідів методів і засобів, які не пошкоджують об'єкти і сліди;

2) достатня для вирішення експертних завдань кількість вилучених об'єктів;

3) правильне упакування та зберігання цих об'єктів, яке забезпечує можливість їх дослідження з метою вирішення експертних завдань.

У деяких ситуаціях доставити в державну експертну установу ряд об'єктів судової експертизи неможливо з наступних причин:

— об'єкт занадто громіздкий;

— об'єкт дослідження не можна вилучити;

— об'єктів занадто багато.

У цих випадках слідчий не тільки повинен забезпечити експерту безперешкодний доступ до об'єкта, але й надати можливість дослідження та створити належні умови роботи. У першу чергу це означає забезпечення схоронності об'єкта дослідження. Якщо об'єкти дослідження перебувають поза приміщеннями (під відкритим небом), найважливішою умовою об'єктивності проведення судової експертизи є оперативність її призначення. Враховуючи специфіку об'єктів

дослідження експертиз транспортних засобів, вказані положення виявляються вкрай актуальними. При неможливості їх доставлення до експертної установи такі об'єкти повинні зберігатися на території правоохоронного органу або на іншій території, що охороняється.

References

- Bilenchuk, P. D., Hel, A. P., Semakov, H. S. (2007). *Kryminalistychna taktyka i metodyka rozsliduvannya okremykh vydiv zlochyniv*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
- Ekspertyza u sudoviy praktytsi* (2010). Kyiv: Yurincom Inter [in Ukrainian].
- Ekspertyza u sudochynstvi Ukrayiny* (2015). Kyiv: Yurincom Inter [in Ukrainian].
- Fedosyeyev, M. A. (2013). Provedennya kompleksnoho doslidzhennya transportnykh zasobiv i dokumentiv, shcho yikh suprovodzhuyut, pid chas rozsliduvannya zlochyniv, pov'yazanykh z nezakonnym peremishchennym avtotransportu cherez mytnyy kordon Ukrayiny. *Criminal Journal*. № 1 (19). 133–138 [in Ukrainian].
- Instruktsiya pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen* (1998). № 53/5 [in Ukrainian].
- Kobzar', S. I. (2007). *Organizatsiya kriminalisticheskikh ekspertiz i ispol'zovaniya ikh rezul'tatov v rassledovanii prestupleniy*. Lugansk: RIO LGUVD [in Russian].
- Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny* (2012). Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Art.88 [in Ukrainian].
- Pro sudovu ekspertyzu*: Law of Ukraine of February 25, 1994 № 4038–XII [in Ukrainian].
- Pryakhin, Ye. V. (2011). *Slidcha taktyka*. Lviv: Lviv Department of Internal Affairs [in Ukrainian].
- Pyrih, I. V. (2015). *Teoretyko-prykladni problemy ekspertnoho zabezpechennya dosudovoho rozsliduvannya*: monograph. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk. state. un-t inside. affairs; Lyra LTD [in Ukrainian].
- Shcherbakovs' kyy, M. H. (2011). *Pryznachennya ta provadzhennya sudovykh ekspertyz*. Kharkiv: Factor [in Ukrainian].

В. С. Сезонов

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ И НАЗНАЧЕНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ

В статье проанализированы особенности подготовки и назначения криминалистической экспертизы транспортных средств, процессуальные и тактические требования по данной экспертизе. Транспортное средство является особым объектом криминалистики, что накладывает определенные ограничения по подготовке его к экспертизе.

Специфические требования к тактике проведения следственных действий с этим объектом призваны обеспечить законность и допустимость доказательств для уголовного производства. Транспортное средство является одновременно объектом для проведения экспертных исследований различного вида. Вопросы об изменении идентификационных номеров (кузова, двигателя), установлении года выпуска, замене носителей данных об автомобиле (номерной и кодовой табличек и т. п.) решаются трасологической экспертизой. Для решения вопроса о замене номера кузова путем замены панели с номерной площадкой назначается комплексная судебно-химическая (исследование лакокрасочного покрытия) и трасологическая экспертизы.

Вопрос о переоборудовании транспортного средства решаются комплексной трасологической и товароведческой экспертизой и т. д. Комплексность исследования транспортного средства и сопроводительных документов требует назначения непосредственно комплексных экспертиз различных видов.

При расследовании противоправных деяний, связанных с незаконным перемещением транспорта через таможенную границу Украины, могут проводиться также автотовароведческая и транспортно-товароведческая экспертизы, решающие задачи, связанные с определением рыночной стоимости колесных транспортных средств, их составляющих, а также размера стоимости материального ущерба, причиненного собственнику или владельцу колесных транспортных средств, их составных вследствие повреждения последнего. Указанные экспертизы достаточно часто назначаются в комплексе с трасологической.

Выполнение определенных процессуальных требований призвано обеспечить законность и допустимость полученных в процессе следственных действий доказательств и результатов проведенных за ними судебных экспертиз.

Ключевые слова: уголовное производство, транспортное средство, комплексная экспертиза, судебная экспертиза, идентификационный номер.

V. Sezonov

FEATURES OF THE PREPARATION AND APPOINTMENT OF FORENSIC EXAMINATION OF VEHICLES AND REGISTRATION DOCUMENTS

The article analyzes the features of the preparation and appointment of forensic examination of vehicles, procedural and tactical requirements for this examination. The vehicle is a special object of forensics, which imposes certain restrictions on its preparation for examination.

Specific requirements for the tactics of investigative actions with this object are intended to ensure the legality and admissibility of evidence for criminal proceedings. The vehicle is also an object for conducting expert studies of various types. The issue of changing the identification numbers (body, engine), determining the year of manufacture, replacing the data carriers about the car (number and code plates, etc.) are resolved by means of traceability. To solve the issue of replacing the body number by replacing the panel with a number plate, a complex forensic chemical (paintwork research) and trace evidence examination are appointed.

The issue of re-equipment of the vehicle is solved by complex trace evidence and commodity expertise, etc. The complexity of the study of the vehicle and the accompanying documents requires the appointment of directly comprehensive examinations of various types.

In the investigation of unlawful acts related to the illegal movement of vehicles across the customs border of Ukraine, auto-merchandising and transport-merchandising examinations can also be carried out to solve the problems associated with determining the market value of wheeled vehicles, their components, as well as the amount of the cost of material losses caused to the owner or to the owner of wheeled vehicles, their components due to damage to the latter. The indicated examinations are quite often appointed in conjunction with the trace evidence examination.

The fulfillment of certain procedural requirements is designed to ensure the legality and admissibility of evidence obtained in the course of investigative actions and the results of forensic examinations conducted by them.

Keywords: criminal proceedings, vehicle, comprehensive examination, forensic examination, identification number.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.015>
УДК 343.98:342.951:351.743(477)

О. В. Агапова,

кандидат юридичних наук,
начальник відділу Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1024-0238>
e-mail: agapova-lena-@ukr.net

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА У СПРАВАХ ПРО ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЩО ВЧИНЮЮТЬСЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню видів військових адміністративних правопорушень в Національній гвардії України та розглянуто можливість використання спеціальних знань під час розгляду таких справ.

Мета публікації полягає у визначенні судової експертизи як засобу встановлення істини у справах про військові адміністративні правопорушення. Підкреслено, що далеко не всі суб'єкти здійснюють судові експертизи у справах про військові адміністративні правопорушення у випадку, коли правопорушником у справі виступає військовослужбовець НГУ.

Встановлено, що можуть бути призначені різні види експертиз.

Ключові слова: військові адміністративні правопорушення, Національна гвардія України, судова експертиза.

Постановка наукової проблеми. Коли йдеться про побудову ефективною системи управління військово-правоохоронними структурами, дослідження факторів, які стримують зазначені процеси, стають предметом розгляду у роботах багатьох науковців. Слід зазначити, що військові правопорушення та злочини є тими перешкодами, які впливають на стан військової дисципліни та правопорядку в Національній гвардії України (далі — НГУ). У цій статті пропонуємо зосередити увагу на двох взаємопов'язаних одне з одним питаннях: дослідженню основних видів військових адміністративних правопорушень, що вчинюються військовослужбовцями НГУ, з одного боку, та визначенню ролі судової експертизи як одного із засобів встановлення реальних фактів та істини у таких справах, — з іншої. На наше переконання, це обумовлює не тільки теоретичний, а й практичний інтерес до вирішення анонсованої проблеми.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Як відомо, представники різних галузей юридичної науки неодноразово приділяли увагу питанням юридичної відповідальності військовослужбовців. Вважаємо за доцільне навести окремі підходи вчених-адміністративістів щодо визначення військової адміністративної відповідальності.

Поділяємо точку зору М. С. Туркоти, що суспільні відносини у сфері забезпечення воєнної (військової) безпеки України перебувають під охороною кримінальних, адміністративних і дисциплінарних санкцій, які

застосовуються з метою загального та спеціального попередження правопорушень¹.

Загальновідомо, що об'єктом військових адміністративних правопорушень, передбачених статтями 172-10 — 172-17, 172-19 — 172-20 КУпАП, що вчинюються військовослужбовцями НГУ, є встановлений порядок проходження служби в лавах НГУ. На думку О. І. Остапенко, який досліджував питання надання юридичної кваліфікації військовим адміністративним правопорушенням, встановлений законодавцем порядок проходження військової служби зобов'язує військовослужбовців та прирівняних до них осіб: — виконувати накази та інші законні вимоги командирів і начальників; — не залишати самовільно військові частини або місце служби; — обережно та дбайливо поводитися з військовим майном; — використовувати повноваження військової службової особи лише в службових цілях; — дотримуватися правил і порядку несення військової служби, а також поведінки під час служби та поза нею².

Підтримуємо погляди В. Л. Бабича, який розглядав адміністративну відповідальність військовозобов'язаних та призовників як зміну правового статусу цих суб'єктів, що здійснюється уповноваженим на те органом (посадовою особою), за відсутності між ними відносин службового підпорядкування у результаті застосування лише визначених для даної категорії (особливих суб'єктів) адміністративних стягнень і проявляється або в обмеженні прав військовозобов'язаних та призовників, або в покладанні додаткових обов'язків за вчинення окремих адміністративних правопорушень, у порядку і на умовах, передбачених нормами адміністративного законодавства³.

Маємо підстави зазначити, що переважна більшість учених одностайні у підходах до розгляду питання щодо адміністративної відповідальності військовозобов'язаних та призовників.

Мета статті — визначення можливості використання спеціальних знань як засобу встановлення істини у справах про військові адміністративні правопорушення, що вчинюються військовослужбовцями Національної гвардії України.

Викладення основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 14 Закону України від 13.03.2014 № 876 «Про Національну гвардію України» за вчинення протиправних дій та бездіяльність військовослужбовці НГУ несуть дисциплінарну, матеріальну, цивільно-

¹ Туркот М. С. Розмежування адміністративної і дисциплінарної відповідальності військовослужбовців. *Вісник Національної академії прокуратури України*. №1(47). 2017. С. 41.

² Остапенко О. І. Про юридичну кваліфікацію військових адміністративних правопорушень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 96.

³ Бабич В. Л. Адміністративна відповідальність військовозобов'язаних та призовників за порушення вимог Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу». *Часопис Київського університету права*. 2013/3. С. 135.

правову, адміністративну та кримінальну відповідальність згідно із законом¹. Адміністративна відповідальність військовослужбовців НГУ за вчинення військових адміністративних правопорушень передбачена КУпАП та Дисциплінарним статутом ЗС України. Так, нормою ст. 15 КУпАП встановлено, що за вчинення військових адміністративних правопорушень військовослужбовці, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів несуть відповідальність, передбачену главою 13–Б КУпАП, за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність².

Поряд з тим, п. 45 Дисциплінарного статуту ЗС України регламентовано, що за вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність, за винятком випадків, передбачених КУпАП. За вчинення корупційних адміністративних діянь чи інших правопорушень, пов'язаних із корупцією, військовослужбовці також несуть відповідальність згідно з КУпАП³.

У контексті розгляду військових адміністративних правопорушень слід акцентувати увагу на ст. 19 Конституції України, яка виступає своєрідним гарантом забезпечення правового порядку в державі та належної поведінки посадових осіб під час здійснення ними своїх повноважень. Так, ця конституційна норма передбачає зокрема, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України⁴. Варто зазначити, що це конституційне положення певною мірою стосується і військових службових осіб, адже від реалізації їх повноважень залежить ефективність функціонування та організація діяльності державного апарату військового управління, зокрема, Головного управління НГУ, територіальних управлінь НГУ, з'єднань, військових частин, вищих навчальних закладів, навчальних військових частин (центрів), баз, установ та закладів НГУ тощо, а також своєчасне й справедливе вирішення соціальних проблем, забезпечення реалізації конституційних прав і свобод військовослужбовців та інших громадян, законних інтересів юридичних осіб.

Поза сумнівом, вчинення військовослужбовцями НГУ адміністративних правопорушень є дестабілізуючим фактором, який свідчить про допущені помилки в організації системи управління та в роботі з особовим складом. Слід зазначити, що позитивні зрушення у

¹ Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 № 876–VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 17. Ст. 594.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073–X. *Відомості Верховної Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122.

³ Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 551–XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22. Ст. 197.

⁴ Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

морально-психологічному забезпеченні військової дисципліни дали проведені адміністраціями всіх територіальних управлінь НГУ відповідні виховні заходи. Так, створена атмосфера невідворотності покарання за скоєне правопорушення в колективах військових частинах позитивно вплинула на стан військової дисципліни і правопорядку. Командири припинили приховувати кримінальні правопорушення, допущені особовим складом, і почали проводити необхідні заходи щодо їх виявлення та притягнення до відповідальності винних. Як дієва форма впливу на правопорушників, активно застосовувалося притягнення військовослужбовців до військової адміністративної відповідальності, а також суворі дисциплінарні стягнення: пониження у військовому званні та посаді, позбавлення військового звання та звільнення з лав НГУ. Таким чином, зміна системних підходів до оцінки та профілактики правопорушень сприяла зменшенню кількості скоєних адміністративних та кримінальних правопорушень у 4, 5 рази за період з 2015 по 2016 роки.¹

Зазначимо основні види військових адміністративних правопорушень, що передбачені КУпАП, які вчинюються військовослужбовцями НГУ: 1) відмова від виконання законних вимог командира (начальника) (ст. 172-10 КУпАП); 2) самовільне залишення військової частини або місця служби (ст.172-11 КУпАП); 3) необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 172-12 КУпАП); 4) зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем (ст. 172-13 КУпАП); 5) перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 172-14 КУпАП); 6) недбале ставлення до військової служби (ст. 172-15 КУпАП); 7) бездіяльність військової влади (ст. 172-16 КУпАП); 8) порушення правил несення бойового чергування (ст. 172-17 КУпАП); 9) порушення правил поведіння зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 172-19 КУпАП); 10) розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв або вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів (ст. 172-20 КУпАП)².

Під час судового розгляду суддя, у провадженні якого перебуває справа про вчинення військовослужбовцем НГУ військового адміністративного правопорушення, встановлює наявність чи відсутність такого правопорушення, причинно-наслідковий зв'язок, винність даної особи в його вчиненні та інші обставини, що мають значення для прийняття правильного та об'єктивного рішення у справі. Такі дані відповідно до ст. 251 КУпАП встановлюються протоколом про

¹ Національна гвардія України. Біла книга. 2016. С. 57–59. URL : <http://ngu.gov.ua/ua/bila-knyga-nacionalnoyi-gvardiyi-ukrayiny>. (дата звернення 10.05.2019).

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073–Х. *Відомості Верховної Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122.

адміністративне правопорушення, поясненнями особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, речовими доказами, показаннями технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, висновком експерта, а також іншими доказами¹.

Пропонуємо зупинитись більш детально на доказах, які використовує суд під час встановлення істини у справі про військове адміністративне правопорушення.

Орієнтиром для формування примірного переліку доказів, за допомогою яких можливо встановити вину військовослужбовця НГУ у вчиненні військового адміністративного правопорушення, виступила судова практика. Так, до доказів у справах про військові адміністративні правопорушення, що вчинюються військовослужбовцями НГУ, будемо відносити: 1) протокол про військове адміністративне правопорушення, що складається за відповідне правопорушення, передбачене главою 13–Б КУпАП; 2) накази командирів військової частини, в якій служить військовослужбовець НГУ; 3) висновок службового розслідування по факту вчинення військового адміністративного правопорушення; 4) письмові пояснення, рапорт; 5) відомості (наприклад, відомість обліку та закріплення зброї (боєприпасів, що знаходяться на оперативному пункті (блокпосту)), 6) копії книг, журналів (наприклад, копія журналу Іменного списку вечірньої перевірки особового складу за відповідний місяць та рік); 7) службова та медична характеристика на військовослужбовця, що вчинив військове адміністративне правопорушення; 8) функціональні обов'язки військовослужбовця НГУ; 9) контракт про проходження громадянами України військової служби у НГУ на відповідній посаді; 10) висновок експерта та інші документи.

У контексті заявлених на початку дослідження питань доцільно приділити окрему увагу такому виду доказу, як висновок експерта у справах про військові адміністративні правопорушення, передбачені главою 13–Б КУпАП.

Дійсно, у разі коли виникає потреба в спеціальних знаннях, у тому числі для визначення розміру майнової шкоди, заподіяної військовим, адміністративним правопорушенням уповноважений орган або посадова особа має право призначити проведення судової експертизи. Проте слід акцентувати увагу на тому, що військові адміністративні правопорушення є за своєю природою специфічними, і для встановлення об'єктивної істини у таких справах практично не застосовується такий вид доказу, як судова експертиза. Як правило, суд, військовий прокурор або посадова особа НГУ при розгляді/формуванні адміністративної справи самостійно оцінюють або визначають вину особи у вчиненому нею військовому адміністративному правопорушенні, без застосування спеціальних знань.

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Судова експертиза призначається лише у разі дійсної потреби у спеціальних знаннях для встановлення фактичних даних, що входять до предмета доказування, тобто тоді, коли висновок експерта не можуть замінити інші засоби доказування¹. Нехтування таким засобом доказування, на нашу думку, може вплинути на ступінь об'єктивності щодо розгляду конкретних військових адміністративних правопорушень (наприклад, ст. 172-12 КУпАП необережне знищення або пошкодження військового майна; ст. 172-19 КУпАП порушення правил поводження зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення; ст. 172-20 КУпАП розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв або вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів) та правильність прийняття відповідної постанови судом.

Принагідно зазначимо, що до суб'єктів, які мають право призначити або замовити проведення судової експертизи у справах про військові адміністративні правопорушення, що вчинюються військовослужбовцями НГУ, належать: суддя, військовий прокурор, посадова особа НГУ, військовослужбовець НГУ, щодо якого розглядається справа про адміністративне правопорушення. При цьому суддя та військовий прокурор є суб'єктами призначення судової експертизи, а посадова особа НГУ та військовослужбовець НГУ, щодо якого розглядається справа про адміністративне правопорушення, є суб'єктами, що мають право замовити проведення судової експертизи в приватному порядку.

Як правило, судово-експертну діяльність у провадженні у справах про адміністративні правопорушення здійснюють: 1) державні спеціалізовані установи судових експертиз Міністерства юстиції України; 2) експертні служби МВС України, СБУ та ДПСУ; 3) науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; 4) атестовані судові експерти, які не є працівниками державних спеціалізованих установ та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених Законом України «Про судову експертизу»².

Однак не всі з перелічених суб'єктів здійснюють судово-експертну діяльність у справах про військові адміністративні правопорушення у випадку, коли правопорушником у справі виступає військовослужбовець НГУ. Враховуючи це, до суб'єктів, що безпосередньо залучаються до проведення судових експертиз та експертних досліджень у справах про військові адміністративні правопорушення, вчинені військово-

¹ Про деякі питання практики призначення судової експертизи : постанова Вищого господарського суду від 23.03.2012 № 4. *Вісник господарського судочинства*. 2012. №3. С. 15.

² Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038–ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.

службовцями НГУ, пропонуємо відносити: 1) державні спеціалізовані установи судових експертиз Міністерства юстиції України; 2) експертні служби МВС України; 3) атестованих судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ; 4) науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України, у окремих випадках.

Особливої уваги заслуговують науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України. Призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень судовими експертами державних спеціалізованих науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, їх обов'язки, права та відповідальність, організація проведення експертиз та оформлення їх результатів здійснюються у порядку, визначеному Кодексом України про адміністративні правопорушення, Законом України «Про судову експертизу», наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень»¹, а також іншими нормативно-правовими актами з питань судово-експертної діяльності.

Науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України можуть проводити різні види експертиз, які передбачені наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень»², зокрема: криміналістичну, товарознавчу, екологічну, психологічну, військову експертизи та ін.

Проаналізувавши диспозиції військових адміністративних правопорушень, передбачених главою 13-Б КУпАП, пропонуємо визначити ті види судових експертиз, які призначаються для з'ясування обставин вчинення військовослужбовцем НГУ військового адміністративного правопорушення. Так, з метою надання експертного висновку щодо військових адміністративних правопорушень, що передбачені статтями 172-10 – 172-17, 172-19, 172-20 КУпАП, використовуються спеціальні знання у галузі криміналістичної, товарознавчої та військової експертизи. Додатково зазначимо, що у межах цих військових адміністративних правопорушень, окрім військової експертизи, відповідні суб'єкти мають право призначати криміналістичну та товарознавчу експертизу за ст. 172-12 КУпАП, а за правопорушення

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст.1715.

² Там само.

передбачене ст. 172-20 КУпАП, окремих випадках може бути призначено судово-медичну експертизу.

З точки зору попиту на проведення експертизи у справах про військові адміністративні правопорушення зазначимо, що сьогодні, на жаль, для встановлення істини в даній категорії адміністративних справ у порівнянні з іншими видами адміністративних правопорушень, лише у виняткових випадках уповноважені суб'єкти призначають або замовляють проведення судових експертиз та експертних досліджень. Незважаючи на це, ми вважаємо, що експертне забезпечення якісною, обґрунтованою та об'єктивною судовою експертизою НГУ як військового формування з правоохоронними функціями, у справах про військові адміністративні правопорушення може вплинути на хід та результат судового розгляду.

Висновки. Підводячи підсумки вищенаведеному, *експертне забезпечення НГУ* можна визначити як основні напрямки діяльності суб'єктів судово-експертної діяльності, що спрямовані на забезпечення цього військового формування з правоохоронними функціями, незалежною, якісною та об'єктивною судовою експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки.

З огляду на зазначене, вважаємо, що забезпечення судовою експертизою справ про військові адміністративні правопорушення, учасником яких виступають військовослужбовці НГУ, повинно здійснюватись у разі реальної необхідності у такому дослідженні, а також якщо результати такого дослідження зможуть вплинути на хід та результати розгляду справи. Проведений аналіз положень чинного Закону України «Про судову експертизу» дозволив встановити, що не всі з перелічених у ст. 7 суб'єкти здійснюють судово-експертну діяльність у справах про військові адміністративні правопорушення у випадку, коли правопорушником у справі виступає військовослужбовець НГУ. У справах про військові адміністративні правопорушення, що вчинюються військовослужбовцями НГУ, може бути призначено/замовлено проведення криміналістичної, товарознавчої, військової експертизи, а також судово-медичної експертизи. Для перевірки на стан осудності застосовується відповідно судово-психіатрична експертиза стосовно всіх видів військових адміністративних правопорушень.

References

- Babych, V. L. (2013). Administratyvna vidpovidalnist viiskovozoboviazanykh ta pryzovnykiv za porushennia vymoh Zakonu Ukrainy «Pro viiskovy oboviazok ta viiskovu sluzhbu». *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2013/3. 134–137 [in Ukrainian].
- Dystsyplinarnyi statut Zbroinykh Syl Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 24.03.1999 № 551–XIV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1999. № 22. St. 197 [in Ukrainian].
- Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 № 8073–X. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1984. № 51. St. 1122 [in Ukrainian].

- Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141 [in Ukrainian].
- Natsionalna hvardiia Ukrainy (2016). Bila knyha — 2016. 57–59 URL : <http://ngu.gov.ua/ua/bila-knyga-nacionalnoyi-gvardiyyi-ukrayiny> [in Ukrainian].
- Ostapenko, O. I. (2016). Pro yurydychnu kvalifikatsiiu viiskovykh administratyvnykh pravoporushen. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». Yurydychni Nauky*. № 837. 92–99 [in Ukrainian].
- Pro deiaki pytannia praktyky pryznachennia sudovoi ekspertyzy: Postanova Vyshchoho hospodarskoho sudu vid 23.03.2012 № 4. *Visnyk hospodarskoho sudochynstva*. № 3 [in Ukrainian].
- Pro Natsionalnu hvardiiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.03.2014 № 876–VII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2014. № 17. St. 594 [in Ukrainian].
- Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 № 4038–XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1994. № 28. St. 232 [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia Instruksii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: Nakaz Ministerstva yustytсии Ukrainy vid 08.10.1998 № 53/5. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 1998. № 46. St.1715 [in Ukrainian].
- Turkot, M. S. (2017). Rozmezhuvannia administratyvnoi i dysyplinarnoi vidpovidalnosti viiskovosluzhbovtiv. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*. № 1 (47). 2017. 40–47 [in Ukrainian].

Е. В. Агапова

**СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА ПО ДЕЛАМ О ВОЕННЫХ
АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЯХ, СОВЕРШАЕМЫХ
ВОЕННОСЛУЖАЩИМИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ УКРАИНЫ**

Статья посвящена исследованию видов военных административных правонарушений, совершаемых военнослужащими Национальной гвардии Украины, возможности использования специальных знаний при рассмотрении таких дел. Автором проанализирована судебная практика, которая стала основой для предоставления заключения о возможности назначения различных видов судебных экспертиз в рамках производства по делам о военных административных правонарушениях, предусмотренных главой 13–Б Кодекса Украины об административных правонарушениях.

Цель статьи заключается в определении судебной экспертизы как средства установления истины по делам о военных административных правонарушениях, совершаемых военнослужащими Национальной гвардии Украины.

Изучение различных научных работ по проблеме установления ответственности военнослужащих Национальной гвардии Украины за военные административные правонарушения позволило определить объект военных административных правонарушений, предусмотренных ст. 172-10 – 172-17, 172-19 – 172-20 Кодекса Украины об административных правонарушениях. Автором акцентировано внимание на том, что далеко не все субъекты судебно-экспертной деятельности, перечисленные в ст. 7 Закона Украины «О судебно-экспертизе», осуществляют судебно-экспертную деятельность по делам о военных административных правонарушениях, в случае когда правонарушителем по делу выступает военнослужащий Национальной гвардии Украины.

Подчеркнуто, что по делам о военных административных правонарушениях, совершаемых военнослужащими Национальной гвардии

Украины, может быть назначено проведение криминалистической, товароведческой, военной экспертизы, а также судебно-медицинской экспертизы в отдельных случаях.

Ключевые слова: военные административные правонарушения, военнослужащие, Национальная гвардия Украины, субъекты судебно-экспертной деятельности, судебная экспертиза.

O. Agapova

**FORENSIC SCIENCE IN CASES OF MILITARY ADMINISTRATIVE
OFFENCES COMMITTED BY SERVICEMEN OF NATIONAL GUARD OF
UKRAINE**

Scientific problem definition. The article is devoted to the investigation of types of military administrative offenses committed by servicemen of the National Guard of Ukraine and the possibility of specific expertise use while hearing such cases. The author analyzed the judicial practice, which became the basis for concluding the possibility of appointing different types of forensic examinations in the proceedings on cases of military administrative offenses provided for in Chapter 13–B Code of Ukraine on Administrative Offenses.

The purpose of the article is to determine forensic examination as a means of establishing the truth in cases of military administrative offenses committed by servicemen of the National Guard of Ukraine.

Main research results. Working out various scientific works concerning the problem of establishing the responsibility of servicemen of the National Guard of Ukraine for military administrative offenses, allowed to determine the object of military administrative offenses provided for in art. 172-10–172-17, 172-19–172-20 Code of Ukraine on Administrative Offenses. The author emphasizes the fact that not all subjects of forensic expert activity, listed in art. 7 of the Law of Ukraine «On Forensic Examination» carry out forensic expert activity in cases on military administrative offenses, in case the offender in the case serves a serviceman of the National Guard of Ukraine.

Conclusions. It was emphasized that in cases concerning military administrative offenses committed by servicemen of the National Guard of Ukraine, can be assigned /ordered to conduct forensic, commodity, military expertise, as well as forensic medical expertise in individual cases.

Keywords: military administrative offenses, servicemen, National Guard of Ukraine, subjects of forensic expert activity, forensic examination.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.016>
УДК 343.98

С. В. Роголін,
науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1934-8977>
e-mail: rohalin@i.ua

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ МОДЕЛЮВАННЯ В ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ПРАКТИЦІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

У статті досліджено історичне становлення методу моделювання, наведено термінологію, зміст і суть методу моделювання. Надано класифікацію видів моделей. Систематизовано загальнонаукові теоретичні засади застосування критеріїв подібності та теорем подібності у моделюванні при виконанні дослідження в судовій експертизі, визначено вимоги до побудови моделей та сформульовано ознаки подібності у судовому експертному дослідженні, розроблено метод застосування моделювання у судовій експертизі по етапах дослідження.

Ключові слова: *судова експертиза, об'єкт дослідження, модель, подібність, критерії подібності, спрощення, адекватність, однозначність.*

Постановка наукової проблеми. Завдання, які вирішує судова експертиза, спираються на передові наукові досягнення, а оскільки судовий експерт є задіяним у процесі доказування при судовому розгляді справи, він повинен володіти різними науковими методами для надання об'єктивного висновку у судовій експертизі. Моделювання є одним із найпоширеніших у застосуванні наукових методів. Застосування методу моделювання у судовій експертизі потребує від судового експерта оперування певними філософськими категоріями, понятійним апаратом, відповідною термінологією та науковими напрацюваннями у побудові моделей об'єктів дослідження.

Певні особливості експертного дослідження у судовій експертизі полягають у тому, що іноді експерт, який досліджує наданий йому об'єкт, не завжди має змогу надати висновок, бо об'єкти дослідження можуть бути ушкодженими, певні їх властивості та характеристики можуть бути втрачені. Крім того, існують інші випадки, коли наприклад, дослідження за експертним завданням може виконуватись за фрагментами, а висновки за експертним завданням потрібно надати щодо цілого за фрагментами, які досліджуються. Тому часто єдиним методом, який може бути застосований судовим експертом у дослідженні об'єктів, стає наукове моделювання.

Принципи спрощення та збереження подібності є визначальними при створенні судовим експертом моделі досліджуваного об'єкта. Оскільки необхідність моделювання обумовлена складністю, а іноді і неможливістю прямого вивчення реального об'єкта, значно доступніше створювати і досліджувати прообрази реальних об'єктів (процесів, явищ), тобто моделі. Але ці моделі повинні відображувати істотні властивості

реального об'єкта (процесу, явища). Важливою є інформація про фактичні дані, які визначають повний перелік всіх суттєвих властивостей реального об'єкта (процесу, явища) при побудові судовим експертом моделі об'єкту дослідження. Остаточню дійти висновку про адекватність моделі об'єкта дослідження можливо тільки за умови достатності даних (вмісту інформації) про визначенні експертом характеристики (параметри, властивості) об'єкта, що в свою чергу дозволяє встановити придатність моделі до застосування у впровадженій судово-експертній методиці за конкретною судово-експертною спеціальністю, або, як таку, що може бути описаною, втіленою (впровадженою) у певній галузі наукового знання.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У відповідних видах судових експертиз з різних видів досліджень на теперішній час створені спеціальні дослідницькі методики (Реєстр методик проведення судових експертиз¹), в яких на підставі певних напрацювань у тій чи іншій мірі застосовано метод моделювання, що дозволяє здійснити вивчення об'єкта опосередковано. Зазвичай проблема моделювання вирішується у судово-експертній практиці окремо у кожному виді досліджень в прикладній площині, хоч у наукових дослідженнях метод моделювання загалом докладно вивчений. Застосування наукових напрацювань із зазначених питань наукового моделювання при моделюванні об'єктів дослідження у судовій експертизі має забезпечувати однозначне визначення відповідності моделі досліджуваному об'єкту (процесу, явищу), що повністю повинно визначати адекватність застосованої судовим експертом моделі у дослідженні останнього. Адекватність моделі конкретному реальному явищу (об'єкту, процесу), для відображення якого вона створюється, може бути досягнута тільки при застосуванні певних вимог — критеріїв подібності. Теорія з цього питання надає три теореми подібності. Одним із розробників та дослідників цього питання є академік М. В. Кирпичов. Застосування теорем подібності у судово-експертному дослідженні надає змогу встановити загальні вимоги до побудови моделей у судовому експертному дослідженні та на їх підставі визначити методичні рекомендації на всіх етапах дослідження при застосуванні моделювання у судовій експертизі.

Мета статті — систематизація теоретичних засад застосування методу наукового моделювання у судово-експертному дослідженні, визначення вимог до побудови моделей у судовому експертному дослідженні та розробка методу застосування моделювання у судовій експертизі на всіх етапах дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. При здійсненні своєї діяльності судовий експерт керується нормативно-правовими актами, серед яких поміж інших насамперед є Закони України «Про судову

¹ Офіційний сайт Міністерства юстиції. URL : <http://rmpse.minjust.gov.ua/> (дата звернення 24.04.2019).

експертизу»¹, «Про науково і науково-технічну діяльність»², «Про наукову і науково-технічну експертизу»³, «Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень»⁴ тощо.

Як випливає з завдань, які вирішує судова експертиза, експертне дослідження спирається на передові наукові досягнення, а оскільки судовий експерт є задіяним у процесі доказування при судовому розгляді справи, тому він повинен володіти різними науковими методами для надання об'єктивного висновку у судовій експертизі. Моделювання є одним із найпоширеніших у застосуванні наукових методів як ефективний загальнонауковий інструмент пізнання. Застосовуючи філософські категорії, науковий метод, що має загальнонаукове застосування, можна назвати гносеологічним. Розуміння гносеологічного значення моделювання може бути досягнуто при застосуванні визначень, тобто коли чітко визначений зміст поняття моделі, яким користуються в науці. Іншими словами, розуміння всіляких видів моделювання повинно розпочатися зі з'ясування точного значення або значень терміна «модель».

Аналіз наукової літератури, в якій застосовується цей термін, наводяться будови різних наукових теорій, їх експериментальної перевірки, опису і пояснення явищ, що вивчаються, показує, що цей термін вживається передусім в двох абсолютно різних, прямо протилежних значеннях: 1) у значенні певної теорії та 2) у значенні чогось такого, до чого теорія відноситься, тобто того, що вона описує або відображує.

Зазначений дуалізм визначення терміна «модель» також наводить А. А. Грицанов: «Модель (лат. *modulus* — мера, образец) — объект-заместитель, который в определенных условиях может заменять объект-оригинал, воспроизводя интересующие свойства и характеристики оригинала. Воспроизведение осуществляется как в предметной (макет, устройство, образец), так и в знаковой формах (график, схема, программа, теория). Возможны два способа конструирования модели. Если первый идет от эмпирически выявленных свойств и зависимостей объекта к его модели, то второй уже в исходной точке предполагает

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 № 4038–XII: станом на 01 січня 2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 24.04.2019).

² Про науково і науково-технічну діяльність : Закон України від 25 грудня 2015 № 848–VIII станом на 07 березня 2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (дата звернення 24.04.2019).

³ Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10 лютого 1995 № 51/95–BP станом на 05 грудня 2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 24.04.2019).

⁴ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 № 53/5 станом на 22 лютого 2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення 24.04.2019).

доопытное воссоздание объекта в модель, и, поскольку модель известна, то считается познанным и объект»¹. Дуалізм визначення терміна «модель» можливо простежити на загальновідомому з шкільної лави прикладі побудови всесвіту за Птолемеєм та за М. Коперником. Модель геоцентричної та геліоцентричної будови — це і малюнок (макет) і світогляд (теорія). Можна сказати, що моделювання в різних наукових дослідженнях використовувалося ще в давнину. Поступово воно захоплювало абсолютну нові галузі наукових знань, а саме: будівництво і архітектуру, технічне конструювання, астрономію, фізику і хімію, біологію та інші. Досить великі успіхи методу моделювання, а також визнання у багатьох галузях науки принесло ХХ та ХХІ сторіччя.

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає вісім тлумачень значення МОДЕЛЬ від побутових, що застосовуються у повсякденному пересічному вживанні до значень, які відображають світоглядні, наукові категорії.

1. Зразок якого-небудь нового виробу, взірцевий примірник чогось.

2. Тип, марка конструкції. *Нова модель машини.*

3. Зразок, що відтворює, імітує будову і дію якого-небудь об'єкта, використовується для одержання нових знань про об'єкт.

Предмет, відтворений у зменшеному, іноді у збільшеному або натуральному вигляді. Масштабна модель — модель літака, автомобіля, залізниці та ін., виконана в одному з міжнародних стандартних масштабів.

4. Те, що є матеріалом, натурою для художнього зображення, відтворення. *Особа, яка позує перед живописцем або скульптором; натурщик, натурщиця.*

5. Зразок, з якого знімається форма для відливання або відтворення в іншому матеріалі.

6. Уявний чи умовний (зображення, опис, схема і т. ін.) образ якого-небудь об'єкта, процесу або явища, що використовується як його «представник».

7. Конструкція, структура, зразок, за яким побудована певна одиниця мови з одиниць нижчого рівня.

8. Система математичних залежностей або програма, що відображає суттєві властивості об'єкта, процесу чи явища, які вивчаються.²

Загалом у поширеному застосуванні в галузі науки та техніки дослідниками використовуються наступні види моделей. Систематика моделювання наводиться у цій статті укрупнено:

¹ Грицанов А. А. Новейший философский словарь Мн. : Изд. В. М. Скакун, 1999. 896 с. URL : <https://www.e-reading.club/book.php?book=149350> (дата звернення 23.03.2019).

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 683.

1. Уявне або ідеальне моделювання — включає різні представлення у вигляді уявних моделей. Тут з моделюванням нерозривно пов'язана ідеалізація — уявне конструювання понять, концепцій про об'єкти, не існуючих насправді. Для них існує лише близький аналог у реальному світі. Прикладами ідеальних об'єктів є геометричні поняття: точки, лінії, площини; ідеальний газ; абсолютно чорне тіло і т. п.

2. Інформаційне моделювання — це сукупність інформації, що характеризує істотні властивості і стани об'єкта дослідження (процесу, явища), а також взаємозв'язок із зовнішнім світом. Сутність інформаційного моделювання наближена до створення бази даних про параметри, характеристики, властивості об'єкта дослідження (процесу, явища). Інформація, що містить дані про об'єкт дослідження, відбирається за певними критеріями.

3. Фізичне (матеріальне) моделювання — характеризується тим, що дослідження проводяться на моделях, що мають фізичну подібність і зберігають повністю або частково природу об'єкта дослідження (процесу, явища), що вивчаються.

4. Символічне (знакове) моделювання пов'язане зі знаковим представленням деяких властивостей оригіналу. Символічні (знакові) моделі — це різноманітні топологічні, графічні і символічні зображення (у вигляді географічних карт, графіків, схем, хімічних формул і т. п.) об'єктів, що досліджуються.

5. Різновидом символічного (знакового) моделювання є математичне моделювання — спосіб вивчення явищ, що мають різний фізичний зміст, але описуваних однаковими математичними виразами. До математичних моделей можна віднести алгоритми і програми, які складені для комп'ютерів і моделюють певні процеси. Чисельне моделювання на комп'ютері ґрунтується на математичній моделі об'єкта, що досліджується, і застосовується при великих обсягах обчислень, необхідних для її дослідження.

Як одна з основних ознак у класифікації видів моделювання виступає міра повноти моделі. За цією ознакою всі моделі можна поділити на повні, неповні, приблизні. Також залежно від характеру тих процесів, які вивчаються, усі види моделювання поділяються на: детерміновані і стохастичні. Класифікація за часом поділяє моделі на динамічні, статичні, безперервні, дискретні, дискретно-безперервні.

При виконанні певних видів експертних досліджень наведені визначення моделі можуть вживатися у наведених вище значеннях терміна та за наведеною класифікацією, а для деяких експертних досліджень (наприклад інженерно-технічних) потрібно наведені тлумачення терміна «модель» конкретизувати, доповнити та обумовити. Історично у математичних науках після створення Декартом і Ферма аналітичної геометрії, на основі якої зміцнилася ідея про узгодженість між собою різних частин математики, поняття моделі використане для розвитку світоглядної ідеї. При цьому моделлю стає теорія, яка має

структурну подібність по відношенню до іншої теорії. Дві такі теорії називаються ізоморфними, а одна з них виступає як модель іншої, і навпаки. Тобто, тут можна сказати, що застосовано один і той самий понятійний апарат, одні й ті самі уявні моделі. В. А. Штофф у зазначає, що «Подобные модели представляют собой существенный момент всякой исторически преходящей научной картины мира, и вопрос может заключаться в том, насколько научно обоснованы эти модели, каковы их функции, назначение, цель. Однако всегда модель в этом смысле выступает как некоторая идеализация, упрощение действительности, хотя самый характер и степень упрощения действительности, вносимые моделью, могут со временем меняться. При этом модель, как составной элемент научной картины мира содержит и элемент фантазии, будучи продуктом творческого воображения, причем этот элемент фантазии в той или иной степени всегда должен быть ограничен фактами, наблюдениями, измерениями. В этом смысле говорили о моделях Г. Герца, М. Планка, Н. А. Умова и другие физики»¹. В цій монографії автор наводить суттєві чинники, що при застосуванні одного і того самого понятійного апарату встановлюють зв'язок моделі та об'єкта дослідження — це спрощення та подібність створюваної моделі з метою отримання результату у науковому моделюванні при проведенні дослідження об'єкта.

Особливості експертного дослідження у судовій експертизі полягають у тому, що іноді експерт, який досліджує наданий йому об'єкт, не завжди має змогу надати висновок через те, що стаття 5 закону зобов'язує судового експерта забезпечити максимальне збереження об'єктів дослідження. Під час проведення судових експертиз об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише у тій мірі, в якій це необхідно для дослідження. Досягти цього не завжди можливо навіть при натурному огляді через існування певних обмежень, коли об'єкти дослідження, що надані, наприклад, мають пошкодження з втратою форми, властивостей і таке інше. У таких випадках виконання досліджень судовим експертом із застосуванням інструментальних методів до об'єкта не завжди дає очікуваний результат. Крім того, можуть існувати певні ускладнення та обмеження, бо об'єкти дослідження, що надані в пошкодженному стані, можуть мати незворотні втрати певних їх властивостей та характеристик, а даних щодо існування цих властивостей у об'єкта дослідження в непошкодженному стані матеріали справи не містять. До того ж, дослідження за експертним завданням може виконуватись за фрагментами (об'єкти дослідження є частинами або складовими цілого), а висновки за експертним завданням потрібно надати щодо цілого за фрагментами, які досліджуються. Непоодинокими є випадки судово-експертної практики, коли висновки щодо наданих матеріальних об'єктів дослідження потребують у дослідженні застосування даних з матеріалізованих джерел інформації,

¹ Штофф В. А. Моделирование и философия. Ленинград : Наука, 1966. С. 8.

або експертне завдання має зворотну постановку завдання. Тому часто єдиним методом, який може бути застосований судовим експертом у дослідженні об'єктів, стає наукове моделювання.

Під час моделювання судовий експерт враховує особливості методу моделювання, визначає його специфічні риси. При цьому експерт вдається до використання абстракцій, аналогій, гіпотез або версій, інших категорій та інших методів пізнання, що, в свою чергу, вимагає від судового експерта фахового застосування цього та інших наукових методів. Суттєвим для проведення судовим експертом дослідження об'єкта стає розуміння того, що якщо створення, наприклад, фізичної моделі цього об'єкта (дивись наведену вище класифікацію видів) для проведення подальшого дослідження, проводиться із застосуванням принципу повного відображення будови, структури, властивостей (і таке інше) цього об'єкта, тобто коли модель і об'єкт є ізоморфними, дослідження такої моделі потребує виконання значного обсягу робіт. У випадку, коли судовий експерт для проведення дослідження створює модель, яка відображає тільки певні суттєві для цього об'єкта характеристики, отримання результату, а саме — надання висновку за експертним завданням у дослідженні, може бути досягнуто, бо модель є відображенням об'єкта. Крім того, дослідження може бути виконаним у більш стислий термін. З цього приводу доцільним є наведення висловлювання А. І. Бочкіна, яке наводить П. Ю. Кононюк: «...Под моделью мы будем понимать систему, неотличимую от моделируемого объекта в отношении некоторых свойств, полагаемых существенными, и отличимую по всем остальным свойствам, которые полагаются несущественными; при этом отсутствие в модели несущественных элементов не менее важно, чем присутствие в ней существенных»¹. До такого ж висновку доходить П. Ю. Кононюк у монографії «Обобщенная теория моделирования»:

«1. Модели более удобны для исследования, чем исходные объекты. Кроме того, некоторые объекты можно изучить только на моделях.

2. Моделирование позволяет выявить наиболее существенные факторы изучаемого объекта или явления, поэтому является инструментом для более глубокого изучения реальности»².

Отже, принципи спрощення та збереження подібності є визначальними при створенні судовим експертом моделі досліджуваного об'єкта. Оскільки необхідність моделювання обумовлена складністю, а іноді і неможливістю прямого вивчення реального об'єкта (процесу), значно доступніше створювати і досліджувати прообрази реальних об'єктів (процесів, явищ), тобто моделі. Але ці моделі повинні відображати істотні властивості реального об'єкта (процесу, явища). Як

¹ Кононюк А. Е. Обобщенная теория моделирования. К. : Освіта України, 2012. С. 16.

² Там само.

значалось вище, важливим чинником є визначення повноти переліку всіх суттєвих властивостей реального об'єкта (процесу, явища) при побудові судовим експертом моделі об'єкта дослідження. Тільки в цьому випадку можливо вважати, що адекватність, як міра відповідності моделі конкретному реальному явищу (об'єкта, процесу), для відображення якого вона створюється (будується), може бути досягнута. Остаточню дійти висновку про адекватність моделі об'єкта дослідження можливо тільки за умови достатності даних або вмісту інформації про визначені експертом характеристики (параметри, властивості) об'єкта, що в свою чергу дозволяє встановити придатність моделі до застосування у відповідній впровадженій судово-експертній методиці за конкретною судово-експертною спеціальністю, або, як таку, що може бути описаною, втіленою (впровадженою) у певній галузі наукового знання. Саме тому важливим є визначити критерії адекватності. В наукових джерелах більш поширеним є визначення — «критерії подібності». Теорія з цього питання надає три теореми подібності. Одним із розробників та дослідників цього питання є академік М. В. Кирпичов. Доведення цих теорем виконується із застосуванням розділів вищої математики. Формулювання теорем подібності та пояснення щодо їх розуміння наводяться у стислій формі.

Перша теорема. *«Подобные явления описываются буквенно одинаковыми уравнениями, которые условно или безусловно инвариантны по отношению к подобным преобразованиям входящих в них величин»*¹. Це означає, що дані, які отримані при дослідженні якогось конкретного об'єкта (процесу, явища) можуть бути перенесені тільки на об'єкти (процеси, явища), що подібні до нього, тобто на об'єкти, що описуються одними і тими самими рівняннями.

Друга теорема. *«Для того, чтобы данные, полученные из опыта, можно было непосредственно распространить на подобные явления, их надо обрабатывать в виде зависимости между критериями подобия»*². Іншими словами, потрібно намагатися встановити залежність не між окремими величинами (параметрами), що характеризують об'єкт дослідження (процес, явище), а між їх комплексами, що представляють критерії подібності. При застосуванні методу відносних одиниць формулювання другої теореми ще більше скорочується до наступного формулювання. У подібних явищ критерії однакові. Показовим прикладом є застосування критеріїв подібності у теорії тепло-масообміну, коли для різних об'єктів, що піддаються нагріванню (охолодженню) при визначенні дослідником фактичних даних про досягнення певної температури застосовуються критерії подібності, що були встановлені Нуссельтом, Рейнольдсем, Прандтлем та мають відповідні позначення, як число Nu, Re, Pr, у математичних виразах, що застосовуються у розрахунках.

¹ Кирпичев М. В. Теория подобия. Москва : Академия наук, 1953. С. 35.

² Там само. С. 43.

Перші дві теореми виходять з існування подібності, як свідомо відомого факту, який наперед заданий, третя теорема, навпаки, встановлює ознаки, з яких можна дізнатися, чи подібні два об'єкти (процеси, явища) один до одного.

Третя теорема. «Подобны те явления, которые происходят в геометрически подобных системах, подчиняются одним и тем же уравнениям связи, у которых моноваленты находятся в численно постоянном отношении и составленные из них критерии равны. Так как свойство подобных явлений состоит в том, что в природе существуют только такие, критерии подобия которых равны, то можно под подобием моновалентов понимать и постоянство отношений между ними, и равенство составленных из этих величин критериев. В подобие моновалентов можно включить и геометрическое подобие систем. При таком расширенном толковании слова «подобие» величин третья теорема получает следующую формулировку: *Подобны те явления, моноваленты которых подобны*»¹. Оскільки, доведення теореми виконується за допомогою математичних прийомів, то більш стислим є математичне формулювання, а саме: подібні ті об'єкти (процеси, явища), які описуються однією і тією ж системою диференціальних рівнянь, і у яких дотримується подібність умов однозначності. Умовами однозначності називають граничні і початкові умови, що дозволяють з нескінченно великого числа рішень системи диференціальних рівнянь виділити єдине, таке, що відповідає умовам цього завдання. Критерії, що містять хоч би одну величину, що не входить в умови однозначності, називають таким, що не є визначальними. Після наведення формулювань з першоджерела можливо скласти нематематичне формулювання третьої теореми подібності, що є доступним до широкого застосування. Для подібності об'єктів (процесів, явищ) мають бути відповідно однаковими визначальні критерії подібності і подібні умови однозначності. Тобто третя теорема подібності визначає необхідні і достатні умови подібності об'єктів (процесів, явищ). Як приклад застосування третьої теореми подібності можливо навести експертне дослідження, у якому досліджується вплив магнітного поля на індикатор магнітного поля, встановленого на приладі обліку. При розв'язанні системи диференціальних рівнянь у дослідницькій задачі магнітостатичного поля для визначення величини магнітної індукції на індикаторі магнітного поля, яка вирішується при застосуванні методу кінцевих елементів, область, в якій шукається рішення диференціальних рівнянь, розбивається на кінцеву кількість підобластей (елементів). Граничні умови, при яких можливе однозначне рішення всієї задачі, досягається за умови, коли апроксимуюча функція у вузлах сітки сусідніх елементів є одна і та сама².

¹ Там само. С. 48.

² Рогалін С. В. Математичне моделювання вихрового поля та визначення його характеристик методом кінцевих елементів програмними засобами обчислення у дослідженні індикаторів магнітного поля при вирішенні

Узагальнюючи ці теореми подібності для їх практичного застосування у судово-експертних дослідженнях, надамо їх формулювання як ознаки подібності:

Перша ознака подібності. Характерні властивості (параметри) моделі та характерні властивості (параметри) об'єкта дослідження описуються одними і тими самими формулюваннями, фізичними закономірностями, математичними залежностями та виразами. До них можуть бути застосовані одні і ті самі визначення, умовиводи.

Друга ознака подібності. Модель є аналогічною до об'єкта дослідження у разі збігу загального або визначального переліку характерних властивостей (параметрів) моделі та об'єкта дослідження.

Третя ознака подібності. Модель є ідентичною (тотожною) об'єкта дослідження у разі одночасного збігу загального або визначального переліку характерних властивостей (параметрів) моделі та об'єкта дослідження та збігу умов та обставин, в яких їх характерні властивості (параметри) однозначно проявляються.

Застосування ознак подібності при моделюванні об'єктів дослідження у судовій експертизі дає можливість однозначного визначення відповідності моделі досліджуваному об'єкту (процесу, явищу), що повністю визначає адекватність застосованої судовим експертом моделі у дослідженні об'єкта. Таким чином, моделі класифікуються у відповідності їх віднесення до першої, другої та третьої ознаки подібності, та як наслідок — відповідне їх застосування у певних судово-експертних дослідженнях, а саме:

1) моделі, що визначені судовим експертом як подібні до об'єктів (процесів, явищ) за першою ознакою подібності — це моделі, які класифікаційно можуть бути віднесені до узагальненої множини експертних досліджень і належать до певного виду судових експертиз;

2) моделі, що визначені судовим експертом як подібні до об'єктів (процесів, явищ) за другою ознакою подібності — це моделі, які класифікаційно можуть бути віднесені до підмножини експертних досліджень і визначають їх належність до певної групи судово-експертних досліджень (напрямку) у визначеному за першою ознакою подібності виді судових експертиз;

3) моделі, що визначені судовим експертом як подібні до об'єктів (процесів, явищ) за третьою ознакою подібності — це моделі, які класифікаційно можуть бути віднесені до одного, притаманного саме цьому об'єкту у експертному дослідженні, що встановлює індивідуальну відповідність в умовах однозначних обставин.

діагностичних завдань судової експертизи розрахункових приладів обліку, що зазнали втручання від впливу постійного або повільно змінного магнітного поля // *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квітня 2019 року) Харків : ХНДІСЕ. 2019. С. 346–348.

Висновки. Підсумовуючи наведене, можна констатувати, що у моделюванні принцип спрощення та подібності має бути доповнений повнотою (достатньою повнотою) та адекватністю. Дотримання зазначених обмежень та визначених у дослідженні конкретних вимог дозволяє судовому експерту, при застосуванні впроваджених судово-експертних методик дослідження та/або наукових напрацювань у відповідних наукових напрямках, побудувати модель для подальшого її дослідження. Таким чином, можливо виділити такі етапи в експертному дослідженні, які судовому експерту необхідно подолати при застосуванні методу наукового моделювання у судовій експертизі:

1. Усвідомлення проблематичності вивчення об'єкта дослідження (оригіналу) у зафіксованих в матеріалах справи фактичних умовах та обставинах.

2. Визначення завдання і фіксація всіх характеристик (параметрів, властивостей) об'єкта дослідження.

3. Визначення суттєвих характеристик (параметрів, властивостей) об'єкта дослідження.

4. Визначення несуттєвих характеристик (параметрів, властивостей) об'єкта дослідження.

5. Мінімізація переліку суттєвих характеристик (параметрів, властивостей) об'єкта дослідження та максимізація переліку несуттєвих параметрів, властивостей) об'єкта дослідження шляхом послідовного покрокового скорочення для суттєвих та збільшення для несуттєвих переліків. Скорочення переліку суттєвих характеристик та збільшення переліку несуттєвих характеристик об'єкта дослідження можливо виконувати групами або попарно. При цьому потрібно відстежувати наявність або відсутність існування залежності у групах або в парах.

6. Попереднє встановлення достатності переліку суттєвих та переліку несуттєвих характеристик (параметрів, властивостей) об'єкта дослідження.

7. Оптимізація дослідження шляхом обмеження кількості суттєвих та несуттєвих характеристик (параметрів, властивостей) об'єкта дослідження. За необхідності потрібно ввести обмеження (збільшення або зменшення) кількості суттєвих характеристик (параметрів, властивостей) оригіналу для отримання кількісних результатів у висновку експерта за результатами дослідження, в тому числі для визначення точності розрахунків при отриманні чисельних результатів за моделями, що плануються до застосування.

8. Застосування ознак подібності у побудові (створенні) моделі, що адекватно описує визначені характеристики (параметри, властивості) об'єкта дослідження (оригіналу), умови та обставини, в яких характерні властивості (параметри) оригіналу однозначно проявляються. Остаточне визначення переліку суттєвих та несуттєвих характеристик (параметрів, властивостей) оригіналу. Побудова моделі виконується із застосуванням упроваджених судово-експертних методик дослідження та/або наукових напрацювань у відповідних наукових напрямках.

9. Вивчення моделі відповідно до експертного завдання.
10. Перенесення результатів дослідження моделі на об'єкт дослідження (оригінал).
11. Надання обгрунтованого висновку.

References

- Busel, V.T. (holov red). (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoii ukrainskoi movy*. Kyiv: Irpin VTF of «Perun» [in Ukrainian].
- Gritsanov, A. A. (1999). *Noveyshiyy filosofskiy slovar'*. Minsk: Publ. of V. M. Skakun. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=149350> (data zvernennya 23.03.2019) [in Russian].
- Holovchenko, L. M., Lozovyy, A. I., Simakova-Yefremyan, E. B. (2016). *Osnovy sudovoyi ekspertyzy: Navchal'nyy posibnyk dlya fakhivtsiv, yaki mayut' Namir otrymaty abo pidtverdyty kvalifikatsiyu sudovoho eksperta*. Kharkiv: Law, [in Ukrainian].
- Instruktsiya pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen'*. Vvedena v diyu Nakazom Ministerstva yustytysiyi Ukrayiny vid 08 zhovtnya 1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705> — 98. (data zvernennya 24.04.2019) [in Ukrainian].
- Kirpichev, M. V. (1953). *Teoriya podobiya*. Moskva: Academy of sciences, [in Russian].
- Kononyuk, A.Ye. (2012) *Obobshchennaya teoriya modelirovaniya*. Kyiv: Education of Ukraine [in Russian].
- Pro Naukovo i Naukovo-tekhnichnu diyal'nist'*: Zakon Ukrayiny vid 25 hrudnya 2015 № 848–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>. (data zvernennya 24.04.2019) [in Ukrainian].
- Pro Naukovu i Naukovo-tekhnichnu ekspertyzu*: Zakon Ukrayin vid 10 lyutoho 1995 № 51/95–VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%ofB2%D1%80> (data zvernennya 24.04.2019) [in Ukrainian].
- Pro sudovu ekspertyzu*: Zakon Ukrayiny vid 25 lyutoho 1994 № 4038–KHII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (data zvernennya 24.04.2019) [in Ukrainian].
- Rohalin, S. V. (2019). *Matematychnye modelyuvannya vykhrovoho polya ta vyznachennya yoho kharakterystyk metodom kintsevykh elementiv prohramnyy zasobamy obchyslennya u doslidzhenni indykatoriv mahnitnoho polya pry vyrishenni diahnostychnykh zavdan' sudovoyi ekspertyzy rozrakhunkovykh prykladiv obliku, shcho zaznaly vtruchannya vid vplyvu postynnoho abo povil'no zminnoho mahnitnoho polya*. Kharkiv, April 18–19, 2019) Kharkiv: KhNDISE346–348 [in Ukrainian].
- Shtoff, V. A. (1966). *Modelirovaniye i filosofiya*. Leninhrad: Science, [in Russian].
- Vebsayt Ministerstva yustytysiyi Ukrayiny*. Reyestr metodyk provedennya sudovykh ekspertyz. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua/> (data zvernennya 24.04.2019) [in Ukrainian].
- Venikov, V. A. (1976). *Teoriya podobiya i modelirovaniya (primeritel'no k zadacham elektroenergetiki)*. Moskva: Higher school [in Russian].

С. В. Роголин

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА МОДЕЛИРОВАНИЯ В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ПРАКТИКЕ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ

При исследовании объектов в некоторых случаях существуют определенные сложности, когда получение категорического заключения по

експертному заданню не завжди можливо. Одной из проблем, которая препятствует намерению судебного эксперта в обеспечении проведения полноты исследования, является невозможность прямого изучения объекта исследования. Решение теоретических и практических аспектов этой проблемы является весьма важным, но до сих пор эта проблема решалась в прикладной плоскости, то есть в разных видах исследований в соответствующих видах судебных экспертиз, были разработаны специальные исследовательские методики, на основании определенных наработок, которые в той или иной степени применяют метод моделирования.

Цель статьи заключается в систематизации теоретических основ применения метода научного моделирования в судебно-экспертном исследовании, определении требований к построению моделей в судебно-экспертном исследовании и создании метода моделирования в судебной экспертизе по этапам выполнения исследования.

В статье исследовано историческое становление метода моделирования, описаны содержание, терминология и суть метода моделирования как эффективного общенаучного инструмента познания. Зафиксирована главная особенность моделирования как метода опосредованного познания объектов исследования через объекты-заместители, когда модель служит инструментом познания, который исследователь ставит между собой и объектом, и с помощью которого изучает интересующий его объект. Представлена классификация видов моделей. Очерчены случаи, когда моделирование при выполнении исследования в судебной экспертизе является желательным к применению, и отдельно представлены случаи, когда применение научного моделирования при выполнении исследований в судебной экспертизе является единственно возможным методом для получения категорического вывода. Систематизированы общенаучные теоретические основы применения критериев подобия и теорем подобия в моделировании при выполнении исследований в судебной экспертизе, определены требования к построению моделей и сформулированы признаки подобия в судебном экспертном исследовании.

Разработан метод применения моделирования на разных этапах проведения исследований в судебной экспертизе.

Ключевые слова: судебная экспертиза, объект исследования, модель, подобие, критерии подобия, упрощение, адекватность, однозначность.

S. Rohalin

APPLICATION OF THE MODELING METHOD IN THE RESEARCH PRACTICE OF FORENSIC EXAMINATIONS

When researching objects, in some cases there are certain difficulties when obtaining a categorical opinion on an expert task is not always possible. One of the problems that hinders the intention of a forensic expert in ensuring the completeness of the study is the inability to directly study the object of study. The solution of the theoretical and practical aspects of this problem is very important, but so far this problem has been solved on an applied plane, that is, in different types of studies in the relevant types of forensic examinations, special research methods have been developed based on certain developments that, in one or another degrees apply the modeling method.

The purpose of the article is to systematize the theoretical foundations of applying the method of scientific modeling in forensic research, determining the requirements for building models in forensic research and creating a modeling method in forensic examination by stages of research.

The article examines the historical formation of the modeling method, describes the content, terminology and essence of the modeling method as an effective general scientific tool for cognition. The main feature of modeling is fixed as a method of indirect cognition of objects of research through substitute objects, when the model serves as a cognitive tool that the researcher puts between himself and the object, and with the help of which he studies the object of interest to him. The classification of the types of models is presented. Cases have been outlined where modeling when carrying out research in forensic science is desirable, and cases are presented separately when applying scientific modeling when conducting research in forensic science is the only possible method for obtaining a definitive conclusion. The general scientific theoretical foundations of applying the similarity criteria and similarity theorems in modeling when carrying out research in forensic science are systematized, the requirements for building models are identified, and similarity signs are formulated in forensic expert research.

A method for applying modeling at different stages of conducting research in forensics has been developed.

Keywords: forensic science, object of study, model, similarity, similarity criteria, simplification, adequacy, uniqueness.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

Судові почеркознавча експертиза та експертиза відео-, звукозапису

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.017>

УДК 343.982.43

Д. І. Гайдамакіна,

старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,

м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2823-2810>

e-mail: dianagayd@yahoo.com

О. С. Дробишева,

старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,

м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0447-0408>

e-mail: 13335789@ukr.net

ПРО ВПЛИВ НА ОЗНАКИ ПОЧЕРКУ НЕЗВИЧНОГО СПОСОБУ ТРИМАННЯ ПИШУЧОГО ПРИЛАДУ

Мета роботи полягає в обґрунтуванні і систематизуванні теоретичних знань щодо дослідження почерку, виконаного в незвичних умовах — незвичним способом тримання пишучого приладу — шляхом аналізу експертної практики щодо дослідження подібного виду об'єктів. Розглянуто випадок із експертної практики дослідження рукописного тексту, який виконано у незвичних умовах, штучно створених виконавцем для найбільш значного перекирчування свого почерку, — шляхом тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря, або затиснутим у кулаці. Описано механізм письма і доведено необхідність врахування експертом характеру змін ознак, обумовлених незвичним способом тримання пишучого приладу.

Ключові слова: почерк; незвичний спосіб тримання пишучого приладу; діагностування; перекирчування почерку; затиснення пишучого приладу в кулаці.

Постановка наукової проблеми. При дослідженні почерків велике значення має правильне діагностування факту природного або навмисного перекирчування почерку, бо кожний вид перекирчування має свої специфічні особливості.

В експертній практиці одним із відомих способів перекирчування почерку поряд з маскуванням почерку шляхом використання графіки друкованого шрифту, виконання рукописних текстів незвичною рукою є штучно створена зміна звичайних умов виконання рукопису за допомогою зміни механізму письма — незвичний спосіб тримання пишучого приладу шляхом затиснення його в кулаці або тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на наявність теоретичних і практичних робіт, у яких реалізуються підходи до вивчення особливостей дослідження почерку при незвичному способі тримання пишучого приладу, повний і системний опис проблеми поки відсутній.

Питання про незвичні умови виконання і способи перекручення рукописних текстів і підписів вивчали Л. Є. Ароцкер, Є. П. Коновалов, В. П. Бурчанинов, М. Г. Богатирьов, А. Д. Топольський, А. І. Манцвєтова, Е. Б. Мельникова, В. Ф. Орлова, В. А. Єфремов, Л. В. Маркова, Л. П. Небесна та ін.

Л. Ю. Ароцкер і Є. П. Коновалов¹ вивчали ознаки автопідробки підписів.

В. П. Бурчанинов, М. Г. Богатирьов і А. Д. Топольський² розглядали проблему стійкості ознак почерку при навмисній його зміні, зокрема у випадках зміни нахилу, розгону або зв'язності.

А. І. Манцвєтова, Е. Б. Мельникова і В. Ф. Орлова³ вивчали питання взаємозалежності ознак у високовироблених почерках, дослідження рукопису, виконаного зміненним почерком, а також залежності загальних ознак почерку від способу тримання пишучого приладу.

В. А. Єфремов, Л. В. Маркова⁴ займалися питаннями щодо дослідження підписів, виконаних у незвичних умовах, при вирішенні діагностичних і ідентифікаційних завдань.

Л. П. Небесна⁵ вивчала питання про вплив на ознаки почерку незвичного напрямку рухів пишучої руки при незвичному положенні аркуша паперу.

Нестача необхідних експертам-почеркознавцям сучасних довідкових матеріалів з вичерпною інформацією про зміни загальних і окремих ознак в почерку при незвичному способі тримання пишучого приладу шляхом затиснення його в кулаці або тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря, визначає актуальність теми цієї статті.

¹ Ароцкер Л. Е., Коновалов Е. П. Признаки автоподлога подписей. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Рад. Украина, 1957. С. 79–86.

² Бурчанинов В. П., Богатирев М. Г., Топольский А. Д. Устойчивость признаков почерка при умышленном его изменении. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1957. С. 37–41.

³ Манцвєтова А. И., Мельникова Э. Б., Орлова В. Ф. Взаимозависимость признаков в высоковыработанных почерках / *Судебная экспертиза документов*. Сб. № 2. Москва, 1961. С. 22–35.

⁴ Ефремов В. А., Орлова В. Ф., Маркова Л. В. Криминалистическое исследование подписей, выполненных в необычных условиях (намеренное изменение, подражание, состояние алкогольного опьянения и стресса), в целях установления их подлинности (неподлинности). Москва : ВНИИСЭ, 1994. 82 с.

⁵ Небесная Л. П. О влиянии на признаки почерка необычного направления движения пишущей руки при необычном положении листа бумаги. Москва : ВНИИСЭ, 1992.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні і систематизуванні теоретичних знань щодо дослідження почерку, виконаного в незвичних умовах — незвичним способом тримання пишучого приладу — шляхом аналізу експертної практики щодо дослідження подібного виду об'єктів.

У результаті аналізу експертної практики, проведеного з метою з'ясування ступеня і характеру впливу на ознаки почерку таких збиваючих обставин, як незвичний спосіб тримання пишучого приладу шляхом затиснення його в кулаці або тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря, були обґрунтовані і систематизовані деякі закономірності в загальних і окремих ознаках почерку. Експертній практиці потрібні певні критерії, за якими можна було б судити про стійкість ознак у рукописах, виконаних незвичним способом тримання пишучого приладу. Саме тому на встановлення таких критеріїв була звернута основна увага при роботі над цією темою.

Викладення основного матеріалу дослідження. Об'єктом дослідження виступає почеркова інформація ідентифікаційного та діагностичного характеру, що міститься у рукописних записах, виконаних у незвичних умовах — шляхом тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря, або затиснутим у кулаці.

Існує цілий комплекс питань, пов'язаних із з'ясуванням залежностей ознак почерку від різних обставин, у числі яких повинні бути і технічні навички пишучого: координація рухів, темп письма, спосіб тримання пишучого приладу.

Несприятливі для виконавця зовнішні умови письма є причинами, що викликають природні видозмінення почерку. При виконанні рукописних текстів у штучно створених несприятливих умовах письма (незвичний спосіб тримання пишучого приладу) настають суттєві зміни почерку, що ускладнюють ідентифікацію виконавця. Про виконання рукописного тексту за умов незвичного тримання пишучого приладу свідчить ряд особливостей графічної сторони письма, які стосуються як загальних, так і окремих ознак почерку.

Аналіз експертної практики показує, що існує залежність загальних і окремих ознак почерку від впливу на процес письма такого фактора механізму письма, як спосіб тримання пишучого приладу шляхом затиснення його в кулаці або тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря.

Так, в Харківському НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса проводилася почеркознавча експертиза¹, об'єктом дослідження якої був рукописний текст анонімного листа, що починався словами: «Я недавно чула в поїзді...». На вирішення експертизи поставлено питання про виконання досліджуваного рукописного тексту анонімного листа громадянином Г. під впливом природних або штучних збиваючих

¹ Архів ХНДІСЕ за 2012 рік.

факторів. Досліджуваний рукописний текст був виконаний простими рухами і високовиробленим почерком, який передбачає сформованість і стійкість письмово-рухових навичок пишучого.

У результаті проведеного дослідження експерт дійшов до висновку щодо виконання досліджуваного рукописного тексту вказаного вище анонімного листа пишучим вузлом кулькової ручки самим Г. під впливом штучних збиваючих факторів. У даному випадку вказаний вище рукописний текст анонімного листа був виконаний в незвичних умовах, штучно створених виконавцем для найбільш значного перекручення свого почерку, — шляхом тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря, або затиснутим у кулаці. Ознаки письма незвичною рукою в даному тексті були відсутні.

Аналізуючи отримані висновки, експерт виділив ряд ознак, властивих почерку, виконаному в незвичних умовах — незвичним способом тримання пишучого приладу шляхом затиснення в кулаці або тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря, — забезпечує зміну зовнішнього вигляду почерку в порівнянні зі звичайним. Як показала практика, найбільші зміни відбуваються із загальними ознаками почерку.

Вибір особою, яка пише, як спосіб перекручення зміну механізму письма — письмо при триманні пишучого приладу затиснутим у кулаці або триманні пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря, — забезпечує зміну зовнішнього вигляду почерку в порівнянні зі звичайним. Як показала практика, найбільші зміни відбуваються із загальними ознаками почерку.

При здійсненні процесу письма пишучим приладом, затиснутим у кулаці, відбувається зростання активності кисті в процесі письма. Пальці закріпачуються, стають майже нерухомими, і рухи починають здійснюватися, в основному, кистю і передпліччям. Рухливість кисті та передпліччя збільшується і забезпечує пересування руки вздовж рядка. При цьому опора руки збільшується, бо передпліччя і зовнішнє ребро кисті тісно притискаються до паперу. Пишучий прилад приймає строго вертикальне положення, перпендикулярне по відношенню до площини столу.

Подібна несприятлива умова письма, як показала практика, спричинила за собою зміну рівня координації рухів у бік її зниження. Зниження координації рухів позначалося, в першу чергу, на струнності почерку, значно знижуючи її, що виражалося в зламах прямих штрихів, нерівності рядка, нерівномірності висоти, нахилу, розгону, зв'язності букв і розміщень їх по вертикалі. Зниження координації рухів супроводжувалося зменшенням чіткості почерку — чіткий почерк став відносно чітким і нечітким, окремі букви виглядали деформованими, інші — значно спрощеними.

Зіставлення показників висоти, нахилу, розгону і зв'язності букв у зразках при звичайному і розглянутому незвичному способі тримання пишучого приладу виявило збільшення висоти і ширини букв у цілому; нахил букв став змішаним, у межах одного рядка мало місце різне положення поздовжніх осей букв з явним переважанням вертикального; при відзначеному збільшенні ширини букв спостерігалось зменшення

розгону (крупніші букви тісніше розташовувалися один до одного); зв'язність букв збільшувалася в цілому, що пояснюється незручністю письма, коли виконавцю важко відривати пишучий прилад від паперу через велику скутість пальців і кисті руки. У рукописному тексті збільшився натиск.

При розглянутому незвичному взаємному положенні руки і пишучого приладу з усіх загальних ознак найбільша стійкість спостерігалася відносно ступеня виробленості. Окремі показники виробленості — координація і темп — зазнали значних змін з причини з'явлення уповільнення темпу виконання. Загальний характер письма наблизився до характеру письма осіб, що володіють технічно маловиробленим почерком. Однак відміна від маловиробленого почерку полягає в тому, що поряд з нестійкою координацією рухів зустрічаються ознаки виробленого письма і, зокрема, варіанти букв, що далеко відходять по графічній побудові від типових прописів цих букв, що дозволяє судити про ступінь виробленості почерку виконавця.

Без істотних змін у проведеному дослідженні збереглися топографічні ознаки — стійкими були особливості розташування тексту в рядку, абзацах, на сторінці.

При триманні пишучого приладу за кінець, протилежний вістрію, відбувається зниження координації рухів, зменшення натиску, з'являються спрощення в будові букв; автоматизація рухів не зберігається. Зниження координації рухів і спрощення будови букв пов'язано з незвичністю умов письма. Ознаки низької координації рухів виражаються в зламах прямих штрихів і кутастості овалів, у нерівномірності висоти, нахилу, розгону букв, розміщенні їх по вертикалі й нерівномірності натиску, зниженні струнності і чіткості почерку. Зменшення натиску обумовлено ослабленням зусиль пишучого, спрямованих на робочу частину пишучого приладу, у зв'язку з віддаленням від неї пальців і скороченням площі опори кисті руки або відсутністю опори, що призводить до напруженості і скутості кисті ¹.

Механізм письма в разі збільшення відстані від пальців до вістря пишучого приладу дещо змінюється. Пишучий прилад приймає ще більш похиле положення по відношенню до площини столу. Опора зменшується, пальці менше притискаються до паперу, пишучий спирається на зігнутий мізинець, бокову поверхню кисті та передпліччя. Рухливість великого, вказівного і середнього пальців (згинання-розгинання) збільшується. Як наслідок, збільшується амплітуда коливальних рухів по вертикалі або похилій поверхні, що визначає висоту букв. Зменшується активність кисті в процесі письма.

Для того, щоб трохи випрямити положення пишучого приладу, наблизити його до звичайного, особа, яка пише, піднімає частину руки, залишаючи опору лише на мізинці або на його останній фаланзі й на передпліччі, або його частині в лікті. Інша частина руки залишається без опори. Мізинець при цьому випрямляється. Іноді без опори може

¹ Манцетова А. И., Мельникова Э. Б., Орлова В. Ф. Вказана праця.

залишитися лише частина кисті у зап'ястя, або вся кисть або пальці, а опора зберігається лише у передпліччя або ліктя. Може залишитися без опори передпліччя, а опора у кисті й мізинця збережеться.

У розглянутому прикладі висота букв при збільшенні відстані між пальцями і вістрям пишучого приладу збільшувалася. Це пояснюється тим, що збільшення відстані від пальців до вістря пишучого приладу дозволяє виконувати за допомогою згинання та розгинання пальців разом з іншими ланками пишучої руки штрихи великої величини. При збереженні колишньої координації рухів і збільшенні зазначеної відстані штрихи рукописного тексту повинні бути більше. Зберігати однозначність механізму письма виконавцю важче при знаходженні пальців на великій відстані від робочої частини пишучого приладу. Тут позначається і зменшення звичної опори. Звідси потрібно більше зусиль на утримання пишучого приладу в певному положенні, що викликає деяку напруженість руки і пальців. Збереження однозначності механізму письма легше вдається особі, що пише, при виконанні крупніших рухів.

Керуючи вістрям пишучого приладу на значній відстані від нього до пальців, виконавцю легше використовувати з усіх можливих рухів руки, єдино необхідні рухи для відтворення літери. Рухи при виконанні окремих елементів і букв у цілому стають більш простими і зручними. Цим пояснюється поява скорописних спрощень в будові букв. Найбільші зміни у нашому прикладі спостерігалися в загальних ознаках почерку, особливо, висоті букв. Букви в цілому або їх елементи ставали конструктивно більш простими. Спрощення рухів відбувалося в наступних буквах або їх елементах: «В», «в», «Д», «ж», «з», «і», «К», «к», «Н», «н», «П», «р», «т», цифрах «1», «2», «9», рідко зустрічаємий при письмі в звичайному положенні спрощений варіант букв або елементів букв ставав переважаючим при письмі зі збільшенням відстані від пальців до вістря пишучого приладу.

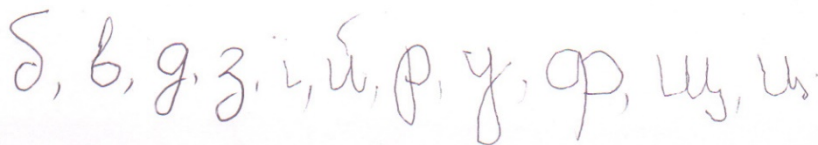
Крім того, з'явилися нові спрощені варіанти букв (найбільш часто буква «д» з надстроковим лівоокружним елементом).

У проведеному дослідженні замість скорописних варіантів строкових букв: «б», «в», «г», «д», «е», «х», «ч», «я» виконувалися букви друкарської форми:

Б, В, Г, Д, Е, Х, Ч, Я

Зазначалося найбільше спрощення будови букв до кінця слова. Звернуто увагу на ступінь зберігання елементів у букві. В більшості випадків зберігалися ті елементи в букві, які мають значення для її читання. Так, в буквах: «б», «в», «д», «з», «ї», «й», «р», «у», «ф», «ш», «ц» в першу чергу зберігалися над — і підстрокові елементи:

A series of handwritten Cyrillic letters in purple ink: б, в, г, з, и, п, р, у, ф, ц, ч. The letters are written in a cursive, somewhat slanted style, typical of a penmanship sample.

Деякі букви зберігалися повністю, зокрема, букви «ч», «з», «ю», що пов'язано, можливо, з тим, що дані букви рідко зустрічаються.

У вказаному прикладі нахил букв при триманні пишучого приладу затиснутим у кулаці або триманні пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря, збільшився. Це збільшення може бути пояснено тим, що при звичайному письмі поздовжня вісь кожної букви обумовлюється характером рухів кисті і пальців з певним становищем руки і конкретною координацією рухів. Рухи кисті руки при цьому відбуваються по дуже невеликому відрізку окружності, частина якої може описати кисть руки разом з пишучим приладом при нерухомому передпліччі. Поздовжня вісь букв повинна відповідати невеликому відрізку цієї окружності з поправкою на рухи пальців й інші фактори.

Зазначений відрізок знаходиться там, де розташоване вістря пишучого приладу. При значному віддаленні пальців від вістря пишучого приладу радіус окружності збільшується, описується лише верхній правий відрізок окружності (дуга стає більш пологою). У зв'язку з незвичністю умов письма і збільшенням зусиль, спрямованих на збереження однозначності механізму письма, стає важче коригувати рухами пальців рухи кисті (по дузі). У цьому випадку найбільш зручними виявляються похилі рухи, що йдуть по пологій частині окружності, розташованій вгорі праворуч (вважаючи центром окружності зап'ястя).

Зв'язність залишилася в більшості своїй без змін. У деяких словах вона збільшилася, що викликано відомою незручністю письма в розглянутих умовах. Тому, хто пише, важко відривати пишучий прилад від паперу, оскільки це вимагає здійснення окремих рухів і великої їх точності (повернення вістря пишучого приладу після відриву в строго певну точку). Легше писати без відриву. Навіть якщо в деяких словах відрив і мав місце, то в цьому випадку відбувалося уповільнення рухів при письмі.

Зміни відбулися і з деякими окремими ознаками почерку. Основним варіантом написання букв: «К», «к» при незвичному способі тримання пишучого приладу були такі, в яких перший і другий елементи не з'єднані, а другий і третій елементи виконуються єдиним призводним рухом; у другому елементі букв: «К», «к» дугова форма рухів замінювалася прямолінійно-кутастою, спрямованою зверху вниз. Відбулась зміна (розширення по горизонталі) площ, утворених штрихами овалів букв: «а», «б», «в», «д», «о», «р», «ф», «ю», «я»:

а, б, в, г, о, р, ф,
ю, я

З окремих ознак, які складають структурну характеристику рухів, найбільш стійкими були форма і напрямок рухів при виконанні букв в цілому. Напрямок рухів не змінювався на протилежний. Збереження загального напрямку рухів при виконанні букв зумовило стійкість форми рухів. Однак зниження координації рухів вплинуло на стійкість форми рухів в ряді проявів. Форма рухів при виконанні елементів букв із прямолінійної (для прямих штрихів) і дугової (для овальних елементів) стала кутастою або близькою до кутастої. У тексті мали місце численні злами прямих штрихів і кутастість овалів. Перший елемент букв «З», «з», другий елемент букв «Р», «р», другий і третій елементи літери «В» набули подоби «клинопису»:

З, з, Р, р, В

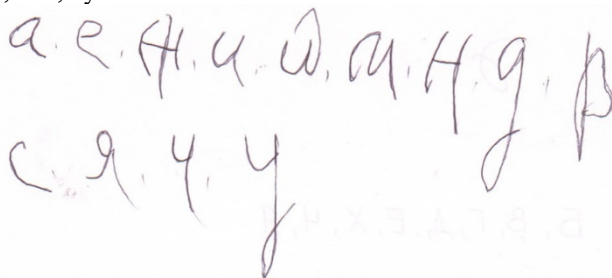
Спостерігалася множинна кутастість рухів при виконанні замкнутих овалів у буквах: «б», «в», «д», «о», «р», «ф», «ю», переважала кутаста форма рухів і при виконанні напівовальних елементів букв: «б», «г», «к», «с», «т»:

б, в, к, с, т

При збереженні звичної дугової форми рухів при виконанні напівовальних елементів характерним було наступне: дугова форма рухів поєднувалася з лівоокружним призводним напрямком рухів. Так, букви: «А», «а», «ж», «и», «й», «л», «м», «н», «П», «у», «ц», «ч», «ш», «я», елементи цифри «4» виконувалися яскраво вираженими дуговими, лівоокружними призводними рухами:

А, а, ж, и, й, л, м, н, П, у, ц, ч, ш, я

Відбувалася заміна прямолінійної форми рухів при виконанні другого елемента букви «у» на звивисту і дугової форми рухів на кутасту при виконанні надстрокового елемента букви «б». Значно звузилися по горизонталі площі, окреслені штрихами підстрокових елементів букв «д», «з», «у», «ц», збільшилася протяжність рухів. З'явилося низьке розташування відносно лінії рядка точок закінчення рухів при виконанні заключних елементів букв: «а», «е», «ж», «и», «й», «м», «н», «д», «р», «с», «я», «ч», «у»:

збільшилися кількість петлевих з'єднань елементів у середині букв. Відбулася різка деформація окремих букв, «підскакування» і «провисання» букв у словах, горизонтальне («лежаче») положення окремих букв, «падаючі» букви, різне положення поздовжніх осей букв (від правонахильного до лівонахильного) в межах одного слова, зміщення по горизонталі, «налізання» букв одна на одну, взаємне перекреслення елементів у буквах «ж», «ч». Ознаки «дзеркальності» рухів були відсутні.

Найбільш зручними виявилися похилі лівоокружні рухи, спостерігалася також велика протяжність заключних частин елементів букв, яка, у свою чергу, обумовлювала розбіжності в розташуванні точки закінчення рухів у відповідних буквах відносно лінії рядка й інших частин даних букв. Мали місце неточні з'єднання, взаємне «перекреслення» елементів, зміщене розміщення рухів по горизонталі, коли зміщуються елементи букв з попередніми чи наступними. Значне число букв у досліджуваному рукописному тексті виглядало деформованим.

При відборі експериментальних зразків почерку експертом, судді рекомендовано відібрати текст, аналогічний досліджуваному при триманні пишучого приладу затиснутим у кулаці, а також на різних відстанях від вістря. Надалі при аналізі отриманих зразків встановлено, що при триманні пишучого приладу на невеликій відстані від вістря (1, 5–2 см), висота букв виявлялася малою, при знаходженні пальців від вістря на великій відстані (4–5 см) висота виявлялася великою, при середньому положенні пальців (більш 2–3 см) висота була найчастіше в межах середньої. Чим більша ця відстань, тим більше амплітуда коливальних рухів руки по вертикалі або похилій поверхні, яка

обумовлює висоту букв, і навпаки, чим менше вказана відстань, тим висота менше. Мабуть, ця відстань повинна бути взаємопов'язана з видом координації рухів пишучої руки, зі ступенем її досконалості й іншими причинами. Виконавцю легше зберігати однозначність механізму письма, керуючи вістрям пишучого приладу на невеликій відстані від нього до пальців, ніж при значній відстані. Для того, щоб виконувати тонкі рухи при невеликій висоті букв і відносно великій відстані між пальцями і вістрям пишучого приладу необхідна більш досконала координація рухів, ніж при меншій відстані. Звідси можливе збереження невеликої висоти букв при більш досконалії координації рухів із знаходженням пальців на відносно великій відстані від пишучого вістря. При менш же досконалії координації рухів висота букв може бути більшою при близькому розташуванні пальців і вістря пишучого приладу. При малій відстані виконавець може виконувати букви великої висоти, підключаючи більш активно до рухів пальців рухи кисті і передпліччя, які забезпечують більшу амплітуду рухів при письмі.

Висновки. Таким чином, вибір особою, яка пише, як спосіб перекручення незвичний спосіб тримання пишучого приладу шляхом затиснення в кулаці або тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістрю, забезпечує значну зміну зовнішнього вигляду почерку в порівнянні зі звичайним. Подібна несприятлива умова письма тягне за собою зміну темпу і рівня координації рухів у бік їх зниження. Загальний характер письма наближається до характеру письма осіб, що володіють технічно маловиробленим почерком. Значним змінам піддаються загальні ознаки почерку, окремі ознаки змінюються в меншій мірі, почерк стає схожим на маловироблений або на почерк учня молодших класів. Тому в усіх випадках виявлення в рукописному тексті (запису) ознак «маловиробленого» почерку слід встановити їх походження. Експерту-почеркознавцю необхідно знати, що наявність у рукописному тексті або записі ознак низького ступеня координації рухів і повільного темпу як результату зайвої напруженості м'язів руки при письмі, саме по собі ще не свідчить про виконання рукопису особою, яка має низький ступінь оволодіння навичками письма. Необхідно мати на увазі, що подібні ознаки можуть свідчити про виконання рукописного тексту (записів) при штучно створених незвичних умовах — при триманні пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістрю, або затиснутим у кулаці — з метою найбільш ефективного перекручення почерку.

Розглянуті зміни загальних і окремих ознак почерку в залежності від певного порушення звичайних умов письма повинні враховуватися експертом як при перевірці рукописного тексту (записів) на незвичність виконання, так і в процесі порівняльного дослідження.

Подібного роду зміни ознак почерку експерту слід мати на увазі, оскільки в практиці часто можуть зустрічатися випадки навмисної зміни

відстані від пальців до вістря пишучого приладу або письмо пишучим приладом, затиснутим у кулаці.

Оцінюючи збіжні й розбіжні ознаки почерку, експерт зобов'язаний враховувати, якщо для цього є підстави, що наявність ряду ознак може бути наслідком виконання рукописного тексту (записів) при незвичному взаємному положенні руки і пишучого приладу. Йому необхідно також знати характер зміни ознак, обумовлених незвичним положенням руки і пишучого приладу.

Відомості про ті специфічні ознаки, які з'являються в рукописному тексті (записах) в незвичних умовах — при незвичному способі тримання пишучого приладу шляхом затиснення в кулаці або тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря, за кінець, протилежний вістря, необхідні експерту для діагностики способу навмисного перекручення почерку. Разом з тим істотними для експерта є відомості про те, що більшу мінливість виявляють загальні ознаки почерку, окремі ж ознаки у своїй більшості зберігають стабільність, що дозволяє в випадках експертних досліджень ідентифікувати виконавця.

Отже, вивчення ознак почерку при незвичному способі тримання пишучого приладу шляхом затиснення його в кулаці або тримання пишучого приладу (кулькової ручки) на значній відстані від пишучого вістря на сьогодні є актуальним і потребує подальшого ретельного вивчення.

References

- Архив KHNДИSE за 2012 рік. Kharkiv: KNDISE [in Ukrainian].
- Arotsker, L.Ye. (1972). *Neidentifikatsionnyye issledovaniya v pocherkovedcheskoy ekspertize*. Kharkov: KNIISE [in Russian].
- Arotsker, L.Ye., Konovalov, Ye. P. (1957). *Priznaki avtopodloga podpisey. Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. Moskva. 79–86 [in Russian].
- Bogachkina, G. F., Mantsvetova, A. I., Orlova, V. F. (1972). *Issledovaniye rukopisey, vypolnennykh izmenennym pocherkom*. Moskva [in Russian].
- Bondar, M. Ye. ta in. (2004). *Udoskonalena systema okremykh ta zahal'nykh oznak pocherku : metodychnyy posibnyk*. Kharkiv: KNDISE [in Ukrainian].
- Bondar, M. Ye. ta in. *Vstanovlennya kharakteru zbyvayuchykh faktoriv pry doslidzhenni pidpysiv, shcho vykonani z porushennyam koordynatsiyi rukhiv: metodychni rekomendatsiyi* Kharkiv: KNDISE [in Ukrainian].
- Burchaninov, V. P., Bogatyrev, M. G., Topol'skiy, A. D. (1957). *Ustoychivost' priznakov pocherka pri umyshlennom yego izmenenii*. Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza. Moskva: VNIISE 37–41 [in Russian].
- Dobrovol'skaya, Ye. D., Mantsvetova, A. I., Orlova, V. F. (1971). *Sudebno-pocherkovedcheskaya veksperptiza*. Moskva: VNIISE [in Russian].
- Haracter of knocking factors in the study of signatures, executed in violation of coordination of movements: methodical recommendations*. KNDISE, 2001 [in Ukrainian].
- Kupriyanova, A. A. (1982). *Metodicheskkiye rekomendatsii resheniya sudebno-pocherkovedcheskikh diaagnosticheskikh zadach*. Minsk [in Russian].
- Mantsvetova, A. I., Mel'nikova, E. B., Orlova, V. F. (1961). *Vzaimozavisimost' priznakov v vysokovyrobotannykh pocherka* Kharkiv *Sudebnaya ekspertiza dokumentov*. Moskva: VNIISE. 22–35 [in Russian].

- Stribul', T. I. (1979). *Issledovaniye rukopisey, vypolnennykh Namerenno izmenennym pocherkom (skoropisnym sposobom), i sostavleniye zaklyucheniye*. Moskva: VNIIE. [in Russian].
- Sudebno-pocherkovedchskaya ekspertiza. Obshchaya chast'. Metodicheskiye osnovy sudebno-pocherkovedcheskoy ekspertizy. Metodicheskoye posobiye dlya ekspertov, sledovateley, sudey. Moskva: VNIIE. 1989. Vyp. 2 [in Russian].
- Yefremov, V. A., Orlova, V. F., Markova, L.V. (1994). *Kriminalisticheskoye issledovaniye podpisov, vypolnennykh v Neobychnykh usloviyakh (namerennoye izmeneniye, podrazhaniye, sostoyaniye alkoqol'noyo op'yaneniya i stressa), v tselyakh ustanovleniya ikh podlinnosti (nepodlinnosti)*. Moskva: TSNIIE, 1994. [in Russian].
- Zavisimost' priznakov pocherka ot izmeneniya Naklona s pravogo Na levyy. Metodicheskoye pis'mo (1971). Moskva: VNIIE [in Russian].

Д. И. Гайдамакина, Е. С. Дробышева

О ВЛИЯНИИ НА ПРИЗНАКИ ПОЧЕРКА НЕОБЫЧНОГО СПОСОБА ДЕРЖАНИЯ ПИШУЩЕГО ПРИБОРА

В экспертной практике одним из известных способов искажения почерка является необычный способ держания пишущего прибора путем зажатия его в кулаке или держания пишущего прибора (шариковой ручки) на значительном расстоянии от пишущего острия, за конец, противоположный острию. Недостаток необходимых экспертам-почерковедам современных справочных материалов с исчерпывающей информацией об изменениях общих и частных признаков у почерке при необычном способе держания пишущего прибора определяет актуальность темы статьи.

Цель работы заключается в обосновании и систематизации теоретических знаний по исследованию почерка, выполненного в необычных условиях — необычным способом держания пишущего прибора — путем анализа экспертной практики по исследованию подобного вида объектов.

Методы исследования: общие (формально-логические методы познания: анализ, синтез, обобщение, аналогия), общенаучные (наблюдение, измерение, описание, сравнение), специальные (технично-криминалистический, идентификационный, микроскопический, количественный, моделирование, вероятно-статистический).

Рассмотрен случай из экспертной практики исследования рукописного текста, выполненного в непривычных условиях, искусственно созданных исполнителем для значительного искажения своего почерка — путем держания пишущего прибора (шариковой ручки) на значительном расстоянии от пишущего острия, за конец, противоположный острию, или зажатый у кулаке.

Приведены общие и частные признаки почерка, которые изменяются при выполнении рукописного текста искаженными движениями путем необычного содержания пишущего прибора. Описанный механизм письма в случае увеличения расстояния от пальцев к острию пишущего прибора. Доказана необходимость учета экспертом характера изменений признаков, обусловленных необычным способом держания пишущего прибора.

Ключевые слова: почерк; необычный способ держания пишущего прибора; диагностирование; искажение почерка; пишущий прибор, зажатый в кулаке; держание пишущего прибора (шариковой ручки) на значительном расстоянии от пишущего острия, за конец, противоположный острию.

D. Gaydamakina, E. Drobisheva

**ABOUT THE INFLUENCE ON THE SIGNS OF HANDWRITING UNUSUAL
WAY OF HOLDING THE WRITING TOOL**

In expert practice, one of the known ways of distorting handwriting is the artificial creation of a change in the usual conditions for the execution of the manuscript by changing the mechanism of writing - an unusual way of holding a writing device by clipping it in the first or holding a writing device (ballpoint pen) at a considerable distance from the writing tip, at the end, opposite to the wanderer. Lack of necessary handwriting experts of modern reference materials with exhaustive information on changes in general and individual characteristics in handwriting with an unusual method of holding a writing device determines the relevance of the subject of this article.

The purpose of this research paper is to substantiate and systematize theoretical knowledge about the study of handwriting performed in unusual conditions - an unusual way of holding a writing device - by analyzing expert practice on the study of this kind of objects.

Methods general (formal-logical methods of cognition: analysis, synthesis, generalization, analogy), general science (observation, measurement, description, comparison), special (technical-forensic, identification, microscopic, quantitative, simulation, probabilistic-statistical).

The case from the expert practice of studying a handwritten text performed in unusual conditions artificially created by the performer for significant distortion of his handwriting - by holding a writing device (ballpoint pen) at a considerable distance from the writing tip at the end, opposite to the point, or clamped in the first is considered.

The general and private handwriting features are given, which change when handwriting is executed by distorted movements by the unusual holding of a writing instrument. The described mechanism of writing in the case of increasing the distance from the fingers to the tip of the writing device. The necessity of taking into account by the expert the character of changes of signs, caused by unusual way of maintenance of the writing device, is proved.

Keywords: handwriting, unusual method of holding a writing instrument, diagnosis, handwriting distortion, writing device clamped in a fist, holding a writing device (ballpoint pen) at a considerable distance from the writing tip, at the end, the opposite tip.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.018>
УДК 343.982.32

Х. В. Луценко,
науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7883-3764>
e-mail: about-work@ukr.net

К. В. Нікулін,
науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0665-6313>
e-mail: knikulin87@gmail.com

ГОЛОСОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ДИКТОРА ЯК ОДИН ІЗ СУЧАСНИХ БІОМЕТРИЧНИХ МЕТОДІВ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ

У статті розглянуто найбільш розповсюджені біометричні системи ідентифікації осіб, у тому числі голосової ідентифікації диктора на відео-, звукозаписах.

Приведені галузі використання біометричних технологій та їх загальні характеристики. Наведений огляд використання груп ознак при ідентифікації, які характеризують голос.

Розглянуто основні переваги голосової біометрії, такі як простота реалізації системи; низька вартість (найнижча серед усіх біометричних методів); вона не потребує контакту і дозволяє здійснювати верифікацію на великій відстані на відміну від інших біометричних технологій.

Проведено аналіз існуючих методів розпізнавання мовної інформації, які ідентифікують особу за сукупністю унікальних характеристик голосу.

Ключові слова: біометричні технології ідентифікації, голосова ідентифікація диктора, верифікація особи, автоматичні методи розпізнавання диктора, експертиза відео-, звукозапису.

Постановка наукової проблеми. Біометричні технології — це технології, основані на вимірюванні унікальних характеристик певної особи. Це можуть бути як унікальні характеристики, отримані при народженні (ДНК, відбитки пальців, радужна оболонка ока тощо), так і характеристики, набуті із часом, або здатні змінюватись із віком або зовнішнім впливом (почерк, голос, хода тощо).

Біометричні технології активно використовуються в багатьох галузях, які пов'язані із забезпеченням безпеки доступу до інформації та матеріальних об'єктів, а також в унікальній ідентифікації особи. Це може бути доступ до робочих місць та мережевих ресурсів, охорона правопорядку, сфера соціальних послуг до захисту інформації, безпека банківських та інших фінансових операцій тощо.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Перший міжнародний патент на систему ідентифікації за голосом був поданий у 1983 р. дослідницьким телекомунікаційним центром CSELT (Італійська Республіка) за авторством Michele Cavazza та Alberto Ciaramella. У травні

2013 р. банківські підрозділи Barclays почали використовувати систему ідентифікації клієнтів по телефону протягом перших 30 секунд звичайної розмови. Система була розроблена компанією Nuance.

Сьогодні відомі такі розробники систем ідентифікації за голосом: Nuance, США; Nok Nok Labs; VoiceVault, американська компанія з центром досліджень та розробок у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії; Sensory, Inc, Сполучені Штати Америки; компанії ЦМТ, Російська Федерація; Іноваційний технологічний центр «Система-Саров», Російська Федерація; BioLink, Російська Федерація; ACM Решения, Російська Федерація; ValidSoft; Auraya Systems; Authentify; KeyLemon; Verint Systems; VoiceTrust.

Загально визнаним лідером ринку є компанія Nuance, їх рішення використовує «Аерофлот», розпізнавання мовлення Siri (Speech Interpretation and Recognition Interface) — персональний помічник та система питання-відповідь, розроблена для iOS. Цей додаток використовує обробку природного мовлення, щоб відповідати на запитання і давати рекомендації. Siri пристосовується до кожного користувача індивідуально, вивчаючи його переваги протягом тривалого часу. Однак оскільки голос особи може змінюватись залежно від ряду чинників, даний метод не є абсолютно точним¹.

Мета статті — загальний огляд та аналіз існуючих методів біометричної ідентифікації особи, зокрема, голосової ідентифікації диктора.

Викладення основного матеріалу дослідження. В основі науки про ідентифікацію особи лежать ідеї виміру тіла людини та його частин. Ці ідеї вперше сформулював французький криміналіст Альфонс Бертільон (Alphonse Bertillon) (1853 — 1914) — співробітник паризької префектури, який займався реєстрацією злочинців. У 1879 році він представив систему ідентифікації злочинців, яка отримала назву «антропометрія» та включала в себе: виміри росту, довжини та об'єму голови, довжини рук, пальців, стоп тощо, а також словесний портрет злочинця, фотопортрет в анфас і в профіль а також опис особливих прикмет. Сучасна криміналістика досі використовує таку систему, доповнивши її антропомоскопією, дактилоскопією, фотороботами, новими методами опису особливих прикмет на обличчі або тілі людини та технологіями їх реалізації. Однак поняття біометрії сформовано десятиріччям пізніше. У витоків ранньої біометрії стояв англійський дослідник Френсис Гальтон (Francis Galton).

Уперше термін «біометрія» з'явився близько 1980 р. В енциклопедії сучасної України існує таке тлумачення терміна «біометрія» (від «*біо*» і «*метрія*») — наука про застосування методів математичної статистики для вивчення явищ життя. Інша назва — варіаційна статистика².

¹ Биометрия от «А» до «Я»: полное руководство биометрической идентификации и аутентификации. URL : <https://securityrussia.com/blog/biometriya.html> (дата звернення 04.06.2019).

² Енциклопедія сучасної України. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35327 (дата звернення 06.05.2019).

У міжнародному стандарті **ISO/IEC 2382–37:2012** Information technology — Vocabulary — Part 37: Biometrics дано таке визначення біометричних систем. **Біометрична система** — це система, призначена для автоматичного розпізнавання індивіда (особистості людини), заснованого на його поведінкових і біологічних характеристиках³.

У галузі інформаційних технологій застосовується таке тлумачення: *біометрія* — сукупність автоматизованих методів і засобів ідентифікації людини, заснованих на її фізіологічній або поведінковій характеристиці.

Розгляд цієї теми необхідно розпочати з визначення певних понять. У сучасних системах та технологіях, що основані на біометрії, слід розрізняти біометричні верифікацію, ідентифікацію та автентифікацію.

Відповідно до **ISO/IEC 2382–37–2016 37.08.03 біометрична верифікація** (biometric verification) — процес підтвердження біометричної заяви при порівнянні. Використання терміна «автентифікація» замість терміна «біометрична верифікація» — неприпустимо⁴.

Згідно з тим же **ISO/IEC 2382–37–2016 37.08.02 біометрична ідентифікація** (biometric identification) — процес пошуку по базі даних біометричних реєстрацій, який направлений на пошук та повернення ідентифікатора(ів) біометричного контрольного шаблону, зв'язаного з одним індивідом. Використання терміна «автентифікація» замість «біометричної ідентифікації» — неприпустимо.

У цьому ж міжнародному стандарті **ISO/IEC 2382–37–2016 37.08.01 автентифікація** (authentication) — дія, що доводить або показує безперечне походження або достовірність. Термін використовується у біометрії в якості синоніма для додатку **біометричної верифікації**, функції біометричної верифікації, також використовується в якості синоніма для додадків біометричної ідентифікації та функції біометричної ідентифікації.

Таким чином, *біометрична ідентифікація* — це спосіб ідентифікації особи за окремими специфічними біометричними ознаками (ідентифікаторами), які властиві конкретній особі. А *біометрична автентифікація* — це розпізнавання індивідуума на основі фізіологічних характеристик та поведінки. Автентифікація проводиться шляхом перевірки приналежності певній особі представленої ідентифікаційної ознаки.

У таблиці 1 наведено приклади використання біометричних технологій у різноманітних галузях використання⁵.

³ ISO/IEC 2382–37:2012. («Information technology — Vocabulary — Part 37:Biometrics», IDT). URL : <https://www.iso.org/standard/55194.html> (дата звернення 13.05.2019).

⁴ ISO/IEC 2382–37–2016. [ISO/IEC 2382–37:2012] («Information technology — Vocabulary — Part 37:Biometrics», IDT). URL : <https://meganorm.ru/Data2/1/4293747/4293747566.pdf> (дата звернення 13.05.2019).

⁵ Биометрические системы идентификации и аутентификации. URL : <http://mirznanii.com/a/309729/biometricheskie-sistemy-identifikatsii-i-autentifikatsii> (дата звернення 04.06.2019).

Таблиця 1

**Галузі використання біометричних технологій
та їх загальні характеристики**

№ з/п	Галузь використання	Основні характеристики
1	2	3
1	Комп'ютерна безпека	Біометрія використовується для заміни (інколи посилення) стандартної процедури входу в різноманітні програми за паролем, старткартці, таблетці touch-memoгу тощо. Найрозповсюдженішим рішенням на базі біометричних технологій є ідентифікація (або верифікація) за біометричними характеристиками в корпоративній мережі або при вході на робочу станцію (персональний комп'ютер, ноутбук тощо)
2	Торгівля	Основні напрямки: — в магазинах, ресторанах, кафе біометричні ідентифікатори використовуються або безпосередньо як засіб ідентифікації покупця для зняття грошей з рахунка, або для підтвердження права покупця на будь-які знижки або інші пільги; — у торгових автоматах і банкоматах як засіб ідентифікації особи замість магнітних карток або доповнення до них; — в електронній комерції біометричні ідентифікатори використовуються як засоби віддаленої ідентифікації через мережу Інтернет, що значно надійніше аніж паролі, а у поєднанні із засобами криптографії дає електронним транзакціям дуже високий рівень захисту
3	Системи контролю та управління доступом	У мережевій архітектурі, коли у будівлі є кілька входів, які обладнані біометричними замками, шаблони біометричних характеристик усіх співробітників зберігаються централізовано разом із інформацією про те, кому та куди (та, можливо, коли) дозволений вхід. У таких системах реалізуються такі технології розпізнавання: відбиток пальця, обличчя, форма руки, радужна оболонка ока, голос тощо
4	Автоматизовані	Основним призначенням такої системи є

	дактилоскопічні інформаційні системи	управління правами, які надані державою громадянам та іноземцям. Права громадян, голосування, місця проживання, праці іноземців, право отримувати соціальне забезпечення тощо визнаються та підтверджуються за допомогою документів та різноманітних карт. Нині такі системи набули широкого розповсюдження через те, що деякі країни почали використовувати їх для перевірки особи тих, хто в'їжджає
5	Комплексні системи	До систем даного типу належать рішення, які поєднують у собі системи перших трьох класів. Співробітник компанії реєструється у адміністратора систем усього один раз, надалі йому автоматично назначаються всі необхідні привілеї як на вхід до приміщення, так і на роботу в корпоративній мережі з її ресурсами

Окрім цих основних секторів користування біометричними технологіями, зараз починається активне використання біометрії в інших галузях, таких як:

- гральний бізнес. Біометрія використовується у двох напрямках: перевірка всіх за «чорними списками» (аналог масової ідентифікації за обличчями, яка використовується в аеропортах), а також система ідентифікації та платіжний засіб постійних клієнтів;

- ідентифікація у мобільних пристроях, таких як мобільні телефони, планшети, ноутбуки тощо;

- транспортна галузь як платіжний засіб;

- електронні системи голосування (використовується замість карток);

- медицина. Біометрія використовується для ідентифікації медичних працівників при отриманні доступу до закритих даних і для електронного підпису в історії хвороби.

Сучасна біометрична автентифікація базується на двох основних методах:

- статичний метод автентифікації — розпізнає фізичні параметри людини, якими вона володіє протягом усього життя: від свого народження до самої смерті (відбитки пальців, характеристики радужної оболонки ока, малюнок сітківки ока, термограма, геометрія обличчя, геометрія кисті рук, фрагмент генетичного коду тощо);

- динамічний метод автентифікації — аналізує характерні риси, особливості поведінки користувача, які демонструються у момент виконання будь-якої звичайної повсякденної дії (підпис, клавіатурний почерк, голос тощо).

Основним на світовому ринку біометричного захисту завжди був статичний метод. Динамічна автентифікація та комбіновані системи захисту інформації займали лише 20 % ринку. Однак в останні роки спостерігається активний розвиток динамічних методів захисту⁶.

Ідентифікація за голосом відома досить давно, людина за відсутності будь-яких технічних засобів ідентифікувала іншу людину за трьома можливими ознаками — голосом, підписом та зовнішністю. Отже голосова ідентифікація — це один із найстаріших методів біометричної ідентифікації. Кожна людина має свій унікальний голос, який відрізняється від усіх інших певними ознаками.

Голосова ідентифікація — одна із найпривабливіших систем для ідентифікації, однак існуючі на даний момент проблеми у даному виді біометричних систем повинні бути, як мінімум, враховані у працюючих системах. Наприклад, розпізнавання за голосом може ефективно використовуватись як додатковий метод, наприклад, до розпізнавання за обличчям, оскільки ймовірність помилки самостійного розпізнавання за голосом складає 2–5 %. Сьогодні напрямок ідентифікації особи за голосом активно розвивається. Перевагою голосової біометрії є простота реалізації системи, яка, зазвичай, складається із голосового приймача, диктофона, голосового модулятора, біометричного програмного забезпечення та бази даних голосів. На відміну від інших біометричних технологій, голосова біометрія дозволяє здійснювати верифікацію на великій відстані. Одним з перспективних шляхів підвищення надійності голосової ідентифікації є залучення характеристик динаміки підсвідомих рухів, що активно використовується при ідентифікації по підпису. З іншого боку, існують галузі застосування, в яких голосова ідентифікація є найбільш зручною, наприклад, віддалений доступ до телекомунікаційних каналів зв'язку з аналізу голосових даних⁷.

Метод розпізнавання за голосом ідентифікує особу за сукупністю унікальних характеристик голосу. Алгоритми аналізують основні ознаки, за якими приймається рішення про особу диктора: голосового джерела, резонансних частот мовленнєвого тракту, їх затухань, а також динаміку управління артикуляцією.

Спираючись на багатий досвід, сучасні науковці при ідентифікації за голосом використовують дві групи ознак, які характеризують голос.

Перша група — це фізіологічні (анатомічні) ознаки, які пов'язані з особливостями механізму мовотворення людини. Друга група — це так звані артикуляційні ознаки, які засновані на особливостях роботи нервової системи людини, яка визначає характер використання фізіологічних ознак.

Фізіологічні ознаки. Фізіологічні ознаки засновані на моделі мовленнєвого тракту. В даному випадку як основні ознаки виступають декілька параметрів, які характеризують голос:

⁶ Биометрия от «А» до «Я»...

⁷ Царьов Р. Ю., Лемеха Т. М. Біометричні технології. Навч. посіб. Одеса, 2016. С. 140.

- енергія мовного сигналу;
- частотний діапазон мовного сигналу;
- основна частота — визначає довжину мовного тракту;
- форманти — визначають концентрацію мовного сигналу за частотою та характеризують голосні звуки.

Артикуляційні ознаки. Якщо фізіологічні ознаки відображають статистичні властивості мовного апарату, то артикуляційні ознаки дозволяють здійснити опис поведінки мовного апарату у часі, тобто відобразити артикуляційну динаміку мови. Головним фактором, який впливає на цю групу ознак, є соціально обумовлені мовленнєві навички людини, її індивідуальний опит, темперамент та особливості характеру. Артикуляційні ознаки враховують інтонацію мовлення, ритм, наголоси, гучність. Для того, щоб отримати ці характеристики, використовується поняття синтагма.

Синтагма — це ритмічно-мелодична одиниця мови, граматично оформлена та визначена у межах більш складної цілої структури (наприклад, речення) із закінченою думкою. У межах синтагми відокремлюють сегменти характеристики мови та інтонаційні характеристики мови, а саме: інтенсивність голосу; мелодійність голосу; система наголошень; часові характеристики — довжина сегментів та пауз; темп мовлення; тон мовлення.

Слід зазначити, що сучасні системи ідентифікації за голосом можуть одночасно використовувати фізіологічні й артикуляційні ознаки.

Системи голосової ідентифікації можна поділити на наступні класи: текстозалежні, текстонезалежні, дикторозалежні, дикторонезалежні.

Дикторозалежні системи — це системи, які орієнтовані на ознаки мовлення певної людини або групи осіб, тому вони можуть використовуватися для ідентифікації тільки цієї особи (групи осіб). При зміні диктора (особи, яка ідентифікується системою) необхідно налаштовувати систему знову з використанням голосових ознак нового диктора.

Дикторонезалежні системи — це системи, які не прив'язані до голосових ознак певної особи, та можуть використовуватися для ідентифікації будь-якої особи. Такі системи самі виділяють необхідні ознаки голосу та порівнюють їх з еталоном з бази.

Текстозалежні системи — це системи голосової ідентифікації, які здійснюють ідентифікацію особи за допомогою певного ключового слова або ключової фрази, яку повинна вимовити особа, що проходить ідентифікацію, наприклад, проголошення паролі фрази, яка кожного разу генерується випадковим чином. Використання індивідуальних ознак і збіг згенерованої та розпізнаної фраз підвищує надійність.

Текстонезалежні системи — це системи, які здійснюють ідентифікацію особи за допомогою голосу без прив'язки до будь-яких ключових слів. У даному випадку важливе значення мають артикуляційні ознаки голосу людини, саме вони використовуються як головні ознаки, а фізіологічні ознаки виступають як вторинні. Текстонезалежна

ідентифікація має на увазі використання тільки індивідуальних ознак. Важливою характеристикою системи голосової ідентифікації є швидкість (швидкодія) визначення особистості. Підвищення швидкодії може бути досягнуто за рахунок використання нових швидких алгоритмів обробки даних.

За прогнозами Adweek, в 2019 році ринок платформ розпізнавання голосу зросте до 601 млн доларів. Все тому, що людям простіше розмовляти, ніж набирати текст. Необхідні такі голосові помічники, які будуть підтримувати звичне спілкування.

На ринку вже є багато помічників: Amazon Alexa, Google Assistant, Cortana, Bixby, «Аліса», SoundHound, Apple Siri, X.ai та інші.

Упровадження пристроїв голосового керування в автомобілі — одна з тенденцій, яка приведе до глобальних змін в автомобільному секторі. Такі пристрої зможуть централізовано керувати більшістю функцій автомобіля за допомогою людського мовлення, виключаючи необхідність використання кнопок, циферблатів, перемикачів тощо. Використовуючи пристрої розпізнавання голосу, користувачі зможуть легко керувати цілим рядом функціональних можливостей автомобіля, що для людини є більш комфортним та дозволяє не відволікатись від безпосереднього керування автомобілем, концентруючи увагу на водінні. Упровадження таких технологій буде зростати в найближчому та середньотривалому періоді⁸.

Підвищення надійності голосової ідентифікації є важливим не тільки для такого напрямку, як розмежування доступу до фізичних та інформаційних об'єктів, наприклад, доступу до операційної системи персонального комп'ютера або віддаленого доступу до телекомунікаційних каналів зв'язку з аналізу голосових даних. Певний інтерес є і для суміжних напрямів мовних технологій: розпізнавання усного мовлення, управління голосовими командами тощо. Сьогодні широкого поширення набув електронно-цифровий підпис для захисту конфіденційних документів у вигляді захищеного електронного пристрою (token), у зв'язку з цим перспективним напрямком є розробка захисту конфіденційних документів на основі мовного підпису.

Крім того, практичні застосування таких досліджень корисні для правоохоронних органів, наприклад, ототожнення особи за фізичними параметрами голосу.

Однак розвиток технологій та технічний прогрес несе в собі не лише позитивні моменти, а й розширює можливості злочинців. Одним із основних правопорушень у телекомунікаційному середовищі є телефонне шахрайство, яке стрімко набирає популярності та перетворюється у справжню епідемію. Жертвами злочинців стають усі без винятку — це і бізнесмени, і чиновники, і зірки шоу-бізнесу, і звичайні громадяни. Нижче наведені основні види телефонного шахрайства та засоби боротьби із ними.

⁸ Биометрия от «А» до «Я»...

Найрозповсюджений вид телефонного шахрайства — так званий «Родич у біді». Як це організовано? Людині дзвонять із невідомого номера. Злочинець представляється родичем або знайомим та схвилованим голосом повідомляє, що він затриманий співробітниками поліції та звинувачується у скоєнні того чи іншого злочину. Це може бути як дорожньо-транспортна пригода, так і зберігання зброї, наркотичних засобів, нанесення тілесних пошкоджень та навіть вбивство. Далі в розмову вступає так званий співробітник поліції, який впевненим тоном повідомляє, що неодноразово допомагав таким людям. Для вирішення питання необхідна певна сума грошей, яку слід привезти в умовлене місце та передати якомусь чоловіку. Ціна питання зазвичай складає від однієї до кількох тисяч доларів.

Схожі голоси, голоси однієї групи, які не мають відмінностей, можуть кодуватися в системах сотового зв'язку приблизно однаково, тому виявлятимуться подібними до ступеня змішування при слуховому сприйнятті та порівнянні інтегральних акустичних параметрів. Саме в такій особливості передачі мовлення по сотовому зв'язку лежать передумови здійснення телефонного шахрайства, коли при зверненні по сотовому зв'язку досить висока ймовірність помилкового впізнання чужого голосу як знайомого.

Як відомо, емоційний стан людини суттєво впливає на характеристики голосу, манеру розмови тощо. Траплялися випадки, коли, отримавши таке повідомлення, людина піддається на обман, навіть якщо особа, про яку йдеться у повідомленні, знаходиться поруч. Так, схвиловані батьки: вони завжди переймаються своїми дітьми, і реакція на можливу загрозу для них — дуже сильна. Проста, ефективна та нахабна схема, яка використовує сильні почуття та базові інстинкти. На такому ж принципі оснований вид телефонного шахрайства — «Мамо, у мене проблеми, не дзвони, перекажи гроші на цей рахунок».

Подібно відбиткам пальців у судовій криміналістичній експертизі слідів рук (дактилоскопічна експертиза), у експертизі відео-, звукозапису використовують свої об'єкти судової експертизи, а саме відео-, звукозаписи, зафіксовані на носіях інформації. У зв'язку з цим для судової криміналістичної експертизи використовують свої специфічні методи і технічні засоби.

Фізичною основою верифікації за голосом служить анатомія мовленнєвого тракту, властивості системи управління артикуляцією і особливості голосового джерела. Анатомія тракту визначає спектральні характеристики звуків мовлення, система управління артикуляцією впливає на темп мовлення, швидкість перехідних процесів і тривалість мовленнєвих сегментів, а голосове джерело визначає частоту основного тону і тембральні характеристики мовленнєвого сигналу. Досліджуються тільки такі ознаки, які можуть бути безпосередньо вимірянні в мовленнєвому сигналі. Разом з тим, як показують результати досліджень, верифікація дикторів у просторі акустичних параметрів забезпечує

характеристики, що задовольняють та найбільше підходять до оточення реального застосування.

При діагностиці використовують відомі ознаки класу або групи об'єктів і порівнюють їх з ознаками конкретного об'єкта, в результаті чого визначається приналежність його до даного класу або групи. Для досягнення мети експерти вирішують різні види завдань.

Важливою характеристикою системи голосової ідентифікації є стійкість. Під перешкодами розуміються спотворення, шуми, імпульсні перешкоди тощо. Сучасні методи класифікації, що використовуються в системах голосової ідентифікації, дуже чутливі до шуму, що призводить до зниження надійності при впливі шуму. Прикладом спотворення каналу може бути реверберація звуку, тобто звук багато разів відбивається від предметів у приміщенні. Навколишній фон, в деяких випадках будучи перешкодою, може мати значний вплив на голосову ідентифікацію. Він може мати «значний» рівень сигналу (наприклад, звуки транспортних засобів; звуки, вироблені пристроями та засобами побутового призначення; звуки, властиві механізмам, приборам, апаратам, пристроям та засобам, які супроводжують роботу цих джерел; звуки живої природи; звуки явищ природи; звукові сигнали механізмів; звуки приборів, апаратів та пристроїв, спеціально призначених для створення, посилення та випромінювання звуку тощо) та «перекривати» діапазон мовленнєвого сигналу. У телефонному каналі перешкодами можуть бути клацання, перевантаження, музичні сигнали (тональні сигнали) тощо.

Оскільки сучасні цифрові мобільні пристрої зазвичай мають вбудований мікрофон і продуктивні апаратні засоби, то створення системи автентифікації за голосом із залученням більш витратних за обчисленнями методів цілком вирішуване завдання для мобільних платформ. Проте забезпечити мінімальні обчислювальні витрати при збереженні точності, завадостійкості до різних видів перешкод і достатню надійність при поширених апаратних засобах все ж необхідно.

Ідентифікація диктора — процес, за допомогою якого система може визначити, хто є диктором на основі інформації з мовленнєвого сигналу.

Останнім часом в інтегрованих системах безпеки, системах відеоспостереження, системах охоронного телебачення (СОТ) широко застосовується також звукозапис.

Інформація, що отримується, використовується і для виявлення порушників, і для аналізу стану аудіообстановки з метою контролю дій персоналу та охорони. Аудіоінформація використовується також у системах передачі інформації (СПІ) телефонних переговорів, у системах оповіщення, тривожного виклику тощо. У зв'язку з цим актуальним стає вирішення завдань, що пов'язані з аналізом звукової інформації, яка отримана під час запису в системах безпеки і яка може використовуватися надалі для аналізу в спеціалізованих лабораторіях

правоохоронних органів, лабораторіях і центрах судової експертизи, науково-дослідних і навчальних центрах із метою:

- ідентифікації особи за допомогою записаної фонограми;
- аналізу шумового фону, діагностики акустичної обстановки й умов проведення звукозапису;
- ідентифікації засобів звукозапису;
- підвищення якості та розбірливості у вже існуючих записів;
- захисту мовного сигналу від несанкціонованого доступу;
- стискання мовних повідомлень;
- встановлення дослівного змісту низькоякісних записів.

Під час вирішення завдань охорони фізичних об'єктів та інформаційних ресурсів від кримінальних і терористичних загроз дуже цікавим є використання аудіоінформації (звукових голосових записів) у системах контролю та управління доступом (СКУД).

Особливість таких систем полягає в тому, що вони допускають віддалену (за допомогою телефону) та приховану автентифікацію, що інколи є єдиним можливим засобом встановлення особистості співрозмовника.

Розглянемо найпоширеніші сучасні автоматичні методи розпізнавання диктора, що лежать в основі голосових біометричних систем.

Метод порівняння статистик основного тону⁹. Основний тон є одним з базових параметрів мовленнєвого сигналу і при цьому не дуже залежить від умов запису і типу каналу. У зв'язку з цим метод розпізнавання дикторів, заснований на параметричній статистиці основного тону (ОТ), є одним з базових серед автоматичних методів розпізнавання диктора. Перевага спектрального методу, який використовується для обчислення частоти основного тону, полягає в тому, що він дозволяє оцінити частоту основного тону, використовуючи всю доступну частотну смугу сигналу. Амплітудно-частотна характеристика (АЧХ) каналу запису фонограми завжди значно впливає на форму спектра. Даний вплив необхідно враховувати, оскільки в іншому випадку АЧХ каналу, з одного боку, може замаскувати індивідуальні параметри голосу диктора, а з іншого, замаскувати частину спектра мовленнєвого сигналу і зробити його недоступним для подальшого біометричного розпізнавання. До ключових факторів, що впливають на ефективність автентифікації методом на основі аналізу статистики основного тону, слід віднести наступні:

- обсяг досліджуваного мовленнєвого матеріалу та обсяг мовленнєвого матеріалу в зразках голосу й мовлення диктора (ефективність системи помітно вище, якщо використовується запис

⁹ Матвеев Ю. Н., Симончик К. К. Система идентификации дикторов по голосу для конкурса NIST SRE 2010 // Труды 20-й межд. конф. по компьютерной графике и зрению «ГрафиКон'2010». Санкт-Петербург, 2010.

тривалості мовлення, що є достатнім для отримання достовірних статистик основного тону);

- наявність (як для досліджуваних, так і для відео-, фонограм зі зразками усного мовлення) отриманих при одному і тому ж емоційному стані диктора);

- наявність (як для досліджуваних, так і для відео-, фонограм зі зразками усного мовлення), отриманих при одному і тому ж фоновому оточенні (в разі, коли вплив оточення настільки великий, що змінюється стиль мовлення диктора);

- відношення сигнал / шум;

- відсутність реверберації на записах.

Метод спектрально-формантного аналізу¹⁰. Метод ідентифікації дикторів на основі спектрально-формантних ознак здійснює порівняння досліджуваних записів природного мовлення з аналогічними зразками із мовленнєвої бази даних еталонів шляхом аналізу положення формант.

Основні етапи роботи:

- передобробка вхідного звукового файлу, що включає: видалення пауз; нормалізацію на канал; побудову моделей дикторів з використанням формантних векторів як вхідних ознак; побудову SVM (Support Vector Machine — метод опорних векторів) моделі дикторів;

- порівняння моделей дикторів.

Алгоритм методу ідентифікації дикторів на основі порівняння спектрально-формантних уявлень складається з наступних блоків:

- нормалізація на канал;

- обчислення ідентифікаційних моделей дикторів;

- обчислення індивідуальних порогів прийняття рішення «свій/чужий» шляхом порівняння отриманої ідентифікаційної моделі зі стандартним набором еталонних моделей свідомо «чужих» дикторів;

- безпосереднє порівняння отриманої ідентифікаційної моделі з моделлю з бази даних і прийняття рішення «свій/чужий» відповідно до індивідуальних порогів і заданими ймовірностями помилкової тривоги і пропуску цілі.

Метод аналізу суміші гаусових розподілів¹¹. Суміші гаусових розподілів (GPR) сьогодні є одним з основних підходів при вирішенні завдання голосової біометричної автентифікації. Модель гаусової суміші голосу диктора забезпечує вірогідну модель основних звуків, що містяться в мовленні диктора. Для уявлення великого об'єму експериментальних розподілів, як базису, використовується лінійна комбінація гаусових функцій. Основною перевагою даного методу є

¹⁰ Koval S. L. Formants matching as a robust method for forensic speaker identification. SPECOM'2006 Proceedings. XI International Conference «Speech and Computer», (SPECOM'2006), 25–29 June 2006. St. Petersburg, Russia. Pp. 125–128.

¹¹ Building Synthetic Voices, Festvox, Carnegie Mellon University. URL : <http://www.festvox.org/flite/doc/index.html> (дата звернення 08.05.2019).

можливість формування гладких апроксимацій експериментальних розподілів компоненту акустичного простору, форма яких може мати довільну форму.

Основною складністю при вирішенні завдання біометричної автентифікації для систем, заснованих на методі СГР, є нівелювання впливу неузгодженості, внесеного перешкодами, що містяться в каналі, що використовується під час запису. Причинами цієї неузгодженості можуть бути: шуми навколишнього середовища під час запису, спотворення в каналах запису і передачі мовного сигналу, мінливість голосу диктора з плином часу.

Під каналом у даному випадку розуміється така сукупність ефектів: спотворення, що вносяться записуючою апаратурою; вплив мікрофона пристрою, що використовується для отримання індивідуальних голосових біометричних характеристик диктора; вплив АЧХ каналу з'єднання. Модель гаусової суміші голосу диктора зручна для моделювання характеристик голосу диктора, каналу звукозапису, навколишнього середовища. Кожен з компонентів моделі відображає деякі загальні, але індивідуальні для кожного диктора особливості голосу. Саме тому даний підхід можна успішно застосовувати для вирішення задачі ідентифікації диктора.

Для того щоб побудувати модель диктора, необхідно точно оцінити її параметри, які найбільш точно відповідають розподілу векторів ознак навчального висловлювання. Існує певний ряд методів для оцінки параметрів моделі. Одним з найбільш популярних і таким, що добре себе зарекомендував, є метод оцінки максимальної правдоподібності. Мета оцінки за даним методом полягає у визначенні параметрів моделі, які максимально підвищують ймовірність правдоподібності моделі при заданих даних для навчання.

Модель являє собою ефективний алгоритм, який дає змогу проводити ідентифікацію з високою точністю розпізнавання. Однак виникає ряд проблем, які пов'язані з вибором числа компонентів моделі та ініціалізацією її початкових параметрів.

Метод спільного факторного аналізу¹². Дане рішення полягає в застосуванні спільного факторного аналізу (Joint Factor Analysis, JFA), який дозволяє в окремому проголошенні диктора ефективно відокремлювати каналну інформацію від дикторської інформації. Це дозволяє будувати каналонезалежну GMM-модель мовлення диктора і пригнічувати ефекти каналу звукових даних, за якими відбувається побудова моделі диктора.

Метод матриці повної мінливості¹³. Одним з варіантів вирішення проблеми великого розміру моделей диктора є застосування

¹² Щемелинин В. Л. Методика и комплекс средств оценки эффективности аутентификации голосовыми биометрическими системами : дис. ... канд. техн. наук. Санкт-Петербург, 2015. С. 22.

¹³ Там само. С. 23.

низькорозмірних векторів ознак. Так, в модифікованій версії JFA для генерації векторів ознак використовується матриця повної мінливості (Total Variability, TV). Дана модифікована версія JFA часто називається TV-методом автоматичного розпізнавання дикторів.

Даний метод отримав широке поширення як найбільш перспективний метод розпізнавання дикторів, що забезпечує приведення великорозмірних вхідних даних до низькорозмірного вектору ознак, із забезпеченням збереження більшої частини корисної інформації. Це дозволяє знизити обсяг моделі диктора до 2–3 кбайт, що найчастіше є прийнятним при вирішенні завдання ідентифікації диктора на великий збір або побудову системи, що вимагає передачі моделей диктора великими каналами зв'язку.

Метод імовірнісного лінійного дискримінантного аналізу¹⁴. Другим варіантом вирішення проблеми неузгодженості є модифікація JFA методу, що містить додаткову операцію на основі імовірнісного лінійного дискримінантного аналізу (Probabilistic Linear Discriminative Analysis, PLDA). Це дозволяє більш ефективно нівелювати ефект каналних перекручувань при вирішенні завдання голосового розпізнавання диктора.

Метод динамічної трансформації часової шкали Dynamic Time Warping (DTW)¹⁵. Цей метод дає змогу знайти близькість між двома послідовностями вимірювань за деякий проміжок часу. Вперше цей метод був застосований у розпізнаванні мови для визначення того, як два мовних сигнали представляють одну і ту ж вихідну виголошену фразу. У загальному випадку ці послідовності можуть бути різної довжини, і вимірювання може проводитися з різною швидкістю. Основною перевагою алгоритму DTW є простота реалізації. Проте, даний алгоритм непридатний для вирішення завдання текстонезалежної ідентифікації диктора.

Особливе місце ідентифікації особистості за голосом займає під час розслідування злочинів. Визначення таких характеристик за голосом диктора, як стать, вік, національність, діалект, емоційне забарвлення мовлення, також важливі в галузі криміналістики і антитерористичних діях. Результати ідентифікації важливі при проведенні експертиз відео-, звукозапису, при здійсненні експертного криміналістичного дослідження на основі теорії криміналістичної ідентифікації.

У сфері розпізнавання мовлення здійснено багато досліджень, але досі системи розпізнавання мовлення не є на сто відсотків точними. У

¹⁴ Захаров В. П., Рудешко В. І. Біометричні технології в ХХІ столітті та їх використання правоохоронними органами : посіб. Львів, 2015. С. 492.

¹⁵ Зб. наук.праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2018. № 3(64). С. 146. URL : https://nuou.org.ua/assets/journals/zbirnyk_cvsd/zb-3-64-2018.pdf (дата звернення 08.05.2019).

майбутньому системи розпізнавання мовлення повинні бути вільними від цих обмежень.

Зростання світового ринку розпізнавання голосу залежить від багатьох факторів. Одним з основних є збільшення попиту на послуги голосової біометрії. Високий попит голосової біометрії, яка є унікальною для будь-якої людини, має вирішальне значення у встановленні особи людини.

Біометрія й надалі буде дедалі більше застосовуватися у системах контролю за доступом, зокрема в різних освітянських і медичних закладах, біометричними все частіше будуть ставати ідентифікаційні карти, різні документи, системи голосування. Біометрія дасть змогу почуватися безпечніше, оскільки її основне завдання — боротьба зі злочинністю, тероризмом, способом збереження особистої інформації, підвищення комфорту громадян. Зручність для користувачів, простота, здатність до інтегрування з іншими методами розпізнавання індивідуумів — це також досить суттєві чинники, що підтверджують доцільність застосування голосових технологій у біометричних системах як відокремлено від інших методів верифікації та ідентифікації особи, так і в комплексі з ними.

Висновки. Отже, розвиток біометричних систем — це ще один із способів йти в ногу з часом. На даний час існує певна кількість методів, що дають змогу вирішувати завдання ідентифікації диктора за голосом, причому кожен із наведених методів має свої переваги та недоліки. Проте найбільш поширеним методом є модель гаусових сумішей. Моделі гаусових сумішей добре себе зарекомендували як стохастична модель для побудови систем розпізнавання. Вони зручні не тільки для моделювання характеристик голосу диктора, але і каналу звукозапису, навколишнього середовища. Окремі компоненти моделі можуть моделювати окрему множину акустичних ознак. Кожний з компонентів моделі відображає як загальні, так і індивідуальні для кожного диктора особливості голосу. Саме тому даний підхід може бути успішно застосований для вирішення завдання текстонезалежної ідентифікації диктора.

Таким чином, голосова ідентифікація особи в певних умовах має істотні переваги, які необхідно розвивати, особливо в Україні. Біометрія дасть змогу почуватися безпечніше, оскільки її основне завдання — боротьба зі злочинністю, тероризмом та сприяння збереженню особистої інформації, підвищенню комфорту громадян.

References

- Biometricheskie sistemyi identifikatsii i autentifikatsii.* URL: <http://mirznaniy.com/a/309729/biometricheskie-sistemy-identifikatsii-i-autentifikatsii> (data zvernennia 04.06.2019) [in Russian].
- Biometriya ot «A» do «Ya»: polnoe rukovodstvo biometricheskoy identifikatsii i autentifikatsii.* URL: <https://securityrussia.com/blog/biometriya.html> (data zvernennia 23.05.2019) [in Russian].
- Building Synthetic Voices, Festvox, Carnegie Mellon University.* URL: <http://www.festvox.org/flite/doc/index.html> (data zvernennia 08.05.2019).

- Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35327 (data zvernennia 06.05.2019) [in Ukrainian].
- Huang, X., Acero, A., Hon, H. (2001). *Spoken language processing: a guide to theory, algorithm, and system development*. Prentice Hall PTR, 2001.
- ISO/IEC 2382–37:2012. (Information technology — Vocabulary — Part 37:Biometrics, IDT) URL: <https://www.iso.org/standard/55194.html> (data zvernennia 13.05.2019).
- ISO/IEC 2382–37–2016 [ISO/IEC 2382–37:2012] (Information technology — Vocabulary–Part37:Biometrics, IDT) URL: <https://meganorm.ru/Data2/1/4293747/4293747566.pdf> (data zvernennia 13.05.2019).
- Koval, S. L. (2006). *Formants matching as a robust method for forensic speaker identification*. SPECOM'2006 Proceedings. XI International Conference «Speech and Computer», (SPECOM'2006), 25–29 June 2006. St. Petersburg, Russia, 125–128.
- Matveev, Yu.N., Simonchik, K.K. (2010). *Sistema identifikatsii diktorov po golosu dlya konkursa NIST SRE 2010*. Trudyi 20-y mezhd. konf. po kompyuternoy grafike i zreniyu GrafiKon'2010' Sankt-Peterburg [in Russian].
- Shchemelynnyn, V. L. (2015). *Metodika i kompleks sredstv otsenki effektivnosti autentifikatsii golosovymi biometricheskimi sistemami*: diss. na soisk. nauch. stepeni kand. tehn. nauk, (18–23) Sankt-Peterburg [in Russian].
- Tsarov, R. Iu., Lemekha, T. M. (2016). *Biometrychni tekhnolohii*: navch. posib. Odessa [in Ukrainian].
- Zakharov, V. P., Rudeshko, V. I. (2015). *Biometrychni tekhnolohii v XXI stolitti ta yikh vykorystannia pravookhoronnyy orhanamy*: posib, Lviv [in Ukrainian].
- Zbirnyk Naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho. URL: https://nuou.org.ua/assets/journals/zbirnyk_cvsd/zb-3-64-2018.pdf (data zvernennia 12.06.2019) [in Ukrainian].

К. В. Луценко, К. В. Никулин

ГОЛОСОВАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ ДИКТОРА КАК ОДИН ИЗ СОВРЕМЕННЫХ БИОМЕТРИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассмотрены наиболее распространенные биометрические системы идентификации лиц, в том числе голосовой идентификации диктора на видео, звукозаписи.

Приведены области использования биометрических технологий и их общие характеристики. Приведенный обзор использования групп признаков при идентификации, характеризующих голос. Также в статье приведено распределение систем голосовой идентификации на соответствующие классы.

Рассмотрены основные преимущества голосовой биометрии такие, как простота реализации системы, низкая стоимость (самая низкая среди биометрических методов) не требует контакта, голосовая биометрия позволяет осуществлять верификацию на большом расстоянии в отличие от других биометрических технологий.

Сделан анализ существующих методов распознавания речевой информации, которые идентифицируют личность по совокупности уникальных характеристик голоса, определение их слабых и сильных сторон, на основании которых осуществлен выбор наиболее целесообразного метода для решения задачи текстонезависимого распознавания, а именно модель гауссовых смесей.

Предпосылкой развития голосовых технологий является значительное увеличение вычислительных возможностей, объема памяти при значительном

уменьшении габаритов компьютерных систем. Следует также отметить развитие математических методов, позволяющих выполнить необходимую обработку аудиосигнала путем выделения из него информативных признаков.

Развитие информационных технологий и множество практических применений, в которых используются технологии идентификации по голосу, делают эту область актуальной для дальнейшего теоретического и практического исследования.

Ключевые слова: биометрические технологии идентификации, голосовая идентификация диктора, верификация личности, автоматические методы распознавания диктора, экспертиза видео-, звукозаписи.

K. Lutsenko, K. Nikulin

VOICE SPEAKER IDENTIFICATION AS ONE OF THE CURRENT BIOMETRIC METHODS OF IDENTIFICATION OF A PERSON

The article deals with the most widespread biometric identification systems of individuals, including voice recognition of the speaker on video and sound recordings. The urgency of the topic of identification of a person is due to the active informatization of modern society and the increase of flows of confidential information.

The branches of the use of biometric technologies and their general characteristics are given. Here is an overview of the use of identification groups that characterize the voice. Also in the article the division of voice identification systems into the corresponding classes is given.

The main advantages of voice biometrics such as simplicity of system realization are considered; low cost (the lowest among all biometric methods); No need for contact, the voice biometry allows for long-range verification, unlike other biometric technologies.

The analysis of existing methods of speech recognition identifying a person by a combination of unique voice characteristics, determining their weak and strong points, on the basis of which the choice of the most appropriate method for solving the problem of text-independent recognition, Namely the model of Gaussian mixtures, was carried out.

The prerequisite for the development of speech technologies is a significant increase in computing capabilities, memory capacity with a significant reduction in the size of computer systems. It should also be Noted the development of mathematical methods that make it possible to perform the Necessary processing of an audio signal by isolating informative features from it.

It has been established that the development of information technologies, and the set of practical applications, which use voice recognition technologies, make this area relevant for further theoretical and practical research.

Key words: biometric identification technologies, Voice Identification Speaker, person verification, automatic speech recognition methods, examination of video, audio recordings.

Надійшла до редколегії 10.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.019>

УДК 543.544.53 + 343.983.4

В. А. Руднєв,

провідний науковий співробітник
Харківського НДІСЕ, кандидат хімічних наук,
м. Харків, Україна,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2550-3515>
e-mail: vasilii.rudniev@gmail.com

О. Д. Буй,

кандидат хімічних наук,
провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2053-3122>
e-mail: b.olga.d.75@gmail.com

А. Ф. Клімчук,

старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,
e-mail: klimchuk.alla1965@gmail.com

РОЛЬ МЕТОДУ ТОНКОШАРОВОЇ ХРОМАТОГРАФІЇ ПРИ КРИМІНАЛІСТИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ЗАПАЛЮВАЛЬНИХ СУМІШЕЙ НА ОСНОВІ НАФТОПРОДУКТІВ

У статті наведені можливості методу тонкошарової хроматографії при дослідженні запалювальних сумішей на основі нафтопродуктів, у тому числі із вмістом полімерних згущувачів, та інтерпретація отриманих результатів для використання в криміналістичній практиці. Дослідження проводилося методом ТШХ в системі розчинників октан: бензол з детектуванням забарвлених зон в УФ-променях, при проявленні парами йоду та оброблення 2% розчином формальдегіду в сірчаній кислоті. Отримані результати дають інформацію щодо основних компонентів та можуть застосовуватися при первинному дослідженні запалювальних сумішей.

Ключові слова: нафтопродукти, запалювальні суміші, багатокомпонентні системи, компонентний склад, тонкошарова хроматографія, експертні дослідження.

Постановка наукової проблеми. Результати криміналістичних досліджень мають важливе значення при формуванні доказової бази судових розслідувань. Сьогодні не викликає сумнівів твердження, що боротьба зі злочинністю можлива на науковій основі з використанням багатого арсеналу наукових методів та технічних засобів. Також для забезпечення ефективності цього процесу напрямки наукових досліджень

мають постійно розширюватися та трансформуватися, враховуючи проблеми сьогодення.

З огляду на те, що зараз зберігається загроза безпеки особистості, збільшується кількість терористичних актів з використанням вибухових пристроїв, у складі яких містяться запалювальні суміші, зростає кількість експертних досліджень, об'єктами яких є різноманітні запалювальні суміші на основі нафтопродуктів (НП). При цьому доступна інформація стосовно використання та приготування яких не втратила своєї актуальності протягом десятиріч¹.

Запалювальні суміші, що надходять на експертне дослідження, можна поділити на три основні групи:

- запалювальні суміші на основі НП;
- металовмісні запалювальні суміші на основі НП;
- термітні запалювальні суміші на основі алюмінієвого порошку та залізної окисини.

Запалювальні суміші на основі нафтопродуктів розділяють на рідкі (незагущені) та в'язкі (загущені). Перші являють собою суміші бензину з важким моторним паливом усіх типів, дизельним паливом та мастильними матеріалами. При їх приготуванні вихідні сполуки можуть знаходитися в різних співвідношеннях. Виготовлення цих сумішей не потребує спеціальної кваліфікації від виконавця та користувача.

Загущені суміші являють собою желеподібні сполуки, у складі яких містяться рідке паливо та загущувачі. Легкі компоненти сумішей поліпшують її займистість, важкі — підвищують дальність викиду струменя та тривалість горіння. Для виготовлення в'язких запалювальних сумішей використовуються спеціальні загущувачі, наприклад, полістирол або полібутадієн. Використання у суміші великої кількості полістиролу суттєво поліпшує утримання горючої рідини на різноманітних поверхнях, навіть вологих.

Діючі методики з дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів не передбачають окремої схеми дослідження запалювальних сумішей. Це обумовлено актуальністю встановлення розробки схеми дослідження таких сумішей з використанням наявних методів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У зарубіжній літературі основна частка досліджень стосовно вихідних, незмінених об'єктів присвячена не окремим запалювальним сумішам, а товарним паливам з домішками нафтопродуктів інших видів, як, наприклад, у роботах² та оглядовій статті¹. Це пояснюється тим, що перелік методів

¹ Наставление по стрелковому делу. Ручные осколочные и противотанковые гранаты и зажигательные бутылки. Авторы неизв. Москва : 1946, 94 с. URL: <https://armyman.info/books/id=10775.html> (дата звернення 01.05.2019).

² Ferreiro-González M. et al. Characterization of petroleum-based products in water samples by HS-MS. *Fuel*. Vol. 222, 2018. P. 506–512; Babua V., Krishnaa R., Mani N. Review on the Detection of Adulteration in Fuels through Computational Techniques. *Materials Today: Proceedings*. Vol. 4, 2017. P. 1723–1729; Rajneesh K. Verma,

дослідження подібних запалювальних сумішей є різноманітним та відноситься до загальноприйнятих методів при криміналістичному дослідженні нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів², хоча вказані в цих роботах підходи можливо використовувати й при дослідженні запалювальних сумішей. Проте існують окремі, більш детальні роботи з дослідження саме останніх. Так, у статті «Anionic markers for the forensic identification of Chemical Ignition Molotov Cocktail composition»³ запропоновано використовувати метод капілярного електрофорезу для встановлення складу неорганічної складової запалювальних сумішей, а в роботі «Analysis of pre-ignited improvised incendiary devices using portable Raman»⁴ показано можливості використання неруйнівної Раманівської спектроскопії для контролю складу ймовірних запалювальних сумішей.

Використання інструментального методу — газорідинної хроматографії з різними типами детектування, у більшості випадків потребує попереднього аналізування відносно чистих сумішевих зразків або окремих «світлих» нафтопродуктів, що при визначенні компонентного складу реальних об'єктів викликає певні труднощі. Зовнішній вигляд (рис. 1) та якість пакування речових доказів, які надходять на дослідження, найчастіше теж не сприяють використанню вищезазначених методів.

З іншого боку, окремі криміналістичні методики з дослідження запалювальних сумішей у арсеналі хіміків-криміналістів відсутні або не дозволяють однозначно вирішувати поставлені перед експертами завдання. У зв'язку з цим автори статті застосували до вивчення хімічного складу деяких складників «запалювальних сумішей» метод тонкошарової хроматографії. При цьому враховувалися відомі

Payal Suwalka, Jatin Yadav. Detection of adulteration in diesel and petrol by kerosene using SPR based fiber optic technique. *Optical Fiber Technology*. Vol. 43, 2018. P. 95–100; *Pontes M.J.* at al. Screening analysis to detect adulteration in diesel/biodiesel blends using Near infrared spectrometry and multivariate classification. *Talanta*. Vol. 85(4), 2011. P. 2159–2165. *Nespeca M. G.* Rapid and sensitive method for detecting adulterants in gasoline using ultra-fast gas chromatography and Partial Least Square Discriminant Analysis. *Fuel*. Vol. 215, 2018. P. 204–211; *Speller N.C.* QCM virtual multisensor array for fuel discrimination and detection of gasoline adulteration. *Fuel*. Vol. 199, 2017. P. 38–46.

¹ *Vempatapu B. P., Kanaujia P. K.* Monitoring petroleum fuel adulteration: A review of analytical methods. *Trends in Analytical Chemistry*. Vol. 92, 2017. P. 1–11.

² *Золотаревская И. А.* Криміналістическое исследование нефтепродуктов и горюче-смазочных материалов : метод. пособ. для экспертов, следователей и судей / И. А. Золотаревская, Е. В. Шевырева, М. Л. Карабач и др. Москва : ВНИИСЭ, 1987. Вып. 1, 2. 197 с.

³ *Martín-Alberca C., Ferrando J. L., García-Ruiz C.* Anionic markers for the forensic identification of Chemical Ignition Molotov Cocktail composition. *Science and Justice*. Vol. 53, №. 1, 2013. P. 49–54.

⁴ *Martín-Alberca C., López-López M., García-Ruiz C.* (2015) Analysis of pre-ignited improvised incendiary devices using portable Raman. *Talanta*. Vol. 144, 2015. P. 612–618.

можливості цього методу стосовно дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів¹.

Рис.1. Приклад зовнішнього вигляду горючих сумішей, які надаються на дослідження

Метою статті є встановлення придатності методу тонкошарової хроматографії для дослідження запалювальних сумішей на основі нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів.

Задачі дослідження

— встановлення хроматографічних характеристик утримання компонентів запалювальних сумішей;

— виявлення ознак складу методом тонкошарової хроматографії, які надають підстави використовувати інші методи дослідження (зокрема, ІЧ-спектроскопію).

Експериментальна частина.

Об'єкти та методи дослідження. Для проведення експерименту були виготовлені такі модельні запалювальні суміші на основі нафтопродуктів:

1. Бензин + дизельне паливо + мазут (10мл/10мл/2г).
2. Бензин + дизельне паливо + синтетична олива (10мл/10мл/5мл).
3. Бензин + дизельне паливо + відпрацьована олива (10мл/10мл/5мл).
4. Бензин + мазут (10мл/2г).
5. Бензин + відпрацьована олива (10мл/5мл).
6. Бензин + синтетична олива (10мл/5мл).
7. Бензин + дизельне паливо + мінеральна олива + мазут (10мл/10мл/5мл/2г).
8. Бензин + дизельне паливо + синтетична олива + мазут (10мл/10мл/5мл).
9. Бензин + гас + відпрацьована олива (10мл/10мл/5мл).
10. Бензин + дизельне паливо + парафін (10мл/10мл/1, 5г).
11. Бензин + полістирол (10 мл/2г).
12. Бензин + дизельне паливо + полістирол (10мл/10мл/2г).

¹ Dhole V. R., Ghosal G. K. J. Rapid detection and characterization of petroleum products and residues by TLC: Part 1. Planar Chromatogr. Mod. TLC. 1994. 7 (6). 469–471 p.

Методологія та отримані результати. Дослідження проводилося методом тонкошарової хроматографії з використанням хроматографічних пластинок «Sorbfil». Зразки сумішей у кількості ~ 0, 2–0, 4 мкл без додаткового розчинення наносили на стартову лінію двох хроматографічних пластинок. В якості рухомої фази використовували суміш розчинників октан : бензол (5:1). Після підняття фронту елюенту на 10 см пластинки виймали з хроматографічної камери і висушували на відкритому повітрі, оглядали в УФ-променях ртутно-кварцевої лампи при двох довжинах хвилі, проявляли парами йоду та 2% розчином формаліну в концентрованій сірчаній кислоті (ФСК). Результати наведені у таблицях 1–4 та представлені на фото 2–9.

Таблиця 1

**Характер хроматографічного розділення зразків сумішей НП
при проявленні парами йоду**

№ суміші	Хроматографічна картина	Значення R_f
1	Витягнута смуга жовтого кольору	$R_f = 0, 90$
2	Витягнута смуга насиченого жовтого кольору. Пляма буро-зеленого кольору, верхівка роздвоєна	$R_f = 0, 60-0, 90$ $R_f = 0, 10-0, 15$
3	Пляма жовто-коричневого кольору	$R_f = 0, 65-0, 80$
4	Витягнута смуга з чергуванням кольорів: жовтого, світло-коричневого	$R_f = 0, 15-0, 90$
5	Пляма світло-коричневого кольору	$R_f = 0, 80-0, 90$
6	Витягнута смуга жовто-коричневого кольору. Пляма буро-зеленого кольору, верхівка роздвоєна	$R_f = 0, 75-0, 80$ $R_f = 0, 11$
7	Витягнута смуга з чергуванням кольорів: жовтого, світло-коричневого	до $R_f = 0, 90$
8	Пляма світло-коричневого кольору. Пляма буро-зеленого кольору, верхівка роздвоєна	$R_f = 0, 70-0, 90$ $R_f = 0, 11$
9	Витягнута пляма світло-коричневого кольору	$R_f = 0, 50-0, 85$
10	Пляма світло-коричневого кольору	$R_f = 0, 70-0, 90$
11	Пляма світло-коричневого кольору	$R_f = 0, 50-0, 85$
12	Пляма світло-коричневого кольору	$R_f = 0, 80-0, 90$

Таблиця 2

**Характер хроматографічного розділення зразків сумішей НП
в УФ-променях при $\lambda=265$ нм**

№ суміші	Хроматографічна картина	Значення R_f
1	Люмінесціююча смуга бузкового кольору, верхівка роздвоєна. Витягнута пляма темно-фіолетового кольору	$R_f=0, 10-0, 70$ Від старту до $R_f=0, 15$
2	Люмінесціююча смуга бузкового кольору, верхівка роздвоєна. Пляма фіолетового кольору	$R_f=0, 12-0, 60$ $R_f=0, 12$
3	Люмінесціююча смуга бузкового кольору, верхівка роздвоєна	$R_f=0, 10-0, 60$
4	Люмінесціююча смуга бузкового кольору. Витягнута смуга темно-фіолетового кольору	Від старту до $R_f=0, 80$ Від старту до $R_f=0, 15$
5	Нечітка (розмита) пляма бузкового кольору	$R_f=0, 55-0, 85$
6	Люмінесціююча смуга бузкового кольору, верхівка роздвоєна. Пляма фіолетового кольору	$R_f=0, 55-0, 85$ $R_f =0, 11$
7	Люмінесціююча смуга бузкового кольору. Пляма темно-фіолетового кольору	$R_f=0, 12-0, 85$ $R_f =0, 12$
8	Люмінесціююча смуга бузкового кольору, верхівка роздвоєна. Пляма фіолетового кольору	$R_f=0, 55-0, 85$ $R_f = 0, 11$
9	Люмінесціююча нечітка смуга бузкового кольору	$R_f=0, 50-0, 75$
10	Люмінесціююча нечітка смуга бузкового кольору. Верхівка роздвоєна	$R_f=0, 70-0, 75$
11	Будь-які плями відсутні	-
12	Пляма бузкового кольору. Верхівка роздвоєна	$R_f=0, 65-0, 67$

Таблиця 3

**Характер хроматографічного розділення сумішей НП
при проявленні УФ-променями при $\lambda=365\text{nm}$**

№ суміші	Колір плям на стартовій лінії	Колір, особливості плям з $R_f=0, 1-0, 2$	R_f	Колір, особливості плям та зон
1	Темна	До 0, 90 Люмінесцююча смуга з чергуванням кольорів: жовт.-зел., блакитного, верхівка роздвоєна		
2	Люмінесц. блакитна	темна	0, 45 0, 75	Люмінесц. пляма блакитного кольору, двурога форма
3	Люмінесц. св.-жовта	—	0, 45 0, 75	Люмінесц. пляма блакитного кольору, двурога форма
4	Темна	До 0, 85 Люмінесцююча смуга з чергуванням кольорів: жовт.-зел., блакитного		
5	Люмінесц. св.-жовта	—	0, 55 0, 85	Слабо люмінесцююча пляма блакитно-фіолет. кольору
6	Люмінесц. блакитна	темна	0, 55 0, 85	Слабо люмінесцююча пляма блакитно-фіолет. кольору
7	Темна	До 0, 80 Люмінесцююча смуга з чергуванням кольорів: жовт.-зел., блакитного, верхівка роздвоєна		
8	Люмінесц. жовта	темна	0, 10 0, 80	Люмінесц. смуга з чергуванням кольорів: жовт.-зел., блакитного, верхівка роздвоєна
9	Люмінесц. св.-жовта	—	0, 80 0, 90	Не чітка, слабо люмінесц. пляма блакитно-фіолет. кольору, роздвоєна
10	Люмінесц. св.-жовта	—	0, 50 0, 60 0, 75 0, 85	Не чітка, слабо люмінесц. пляма, жовтувата, дугоподіб. Не чітка, слабо люмінесц. пляма, жовтувата, дугоподіб.
11	Люмінесц. св.-жовта	—	0, 50 0, 60 0, 75 0, 85	Не чітка, слабо люмінесц. пляма, жовтувата, дугоподіб. Не чітка, слабо люмінесц. пляма, жовтувата, дугоподіб.
12	Люмінесц. св.-жовта	—	0, 50 0, 60 0, 75 0, 85	Не чітка, слабо люмінесц. пляма, жовтувата, дугоподіб. Не чітка, слабо люмінесц. пляма, жовтувата, дугоподіб.

Примітка: Люмінесц. — люмінесцююча.

У результаті дослідження зразків сумішей НП встановлено, що на отриманих хроматограмах проявляються чіткі плями відповідних речовин, які містяться у складі сумішей, а саме:

— дизельного пального — наявність роздвоєних кінцівок плям або видовжених плям у вигляді «факелів» в УФ-променях при $\lambda = 254\text{ нм}$ та 365 нм у сумішах, що його містять (№№ 1–3, 7, 8, 10);

— мазуту — плями темно-фіолетового кольору з відповідними $R_f=0, 1-0, 15$ при $\lambda=254\text{ нм}$ та видовжена пляма у вигляді «факелу» майже від старту до області з $R_f= 0, 8-0, 9$ при $\lambda = 254\text{ нм}$ та 365 нм у сумішах, які його містять (№№ 1, 4, 7, 8);

— синтетичної оливи (синтетичний компонент) — плями бурого кольору при проявленні парами йоду з відповідними $R_f=0, 1-0, 2$, які її містять (№№ 2, 6, 8);

— полістирол — відсутність будь-яких плям в УФ-променях при $\lambda=254\text{ нм}$ на хроматограмі суміші, яка його містить (№ 11).

Слід зазначити, що значення R_f для певних видів нафтопродуктів можуть залежати від кількості та різноманіття компонентів сумішей. Яскравість забарвлення та чіткість розділення зон залежать від концентрації нафтопродукту у суміші та кількості нанесеної проби суміші на хроматографічну пластину.

Таблиця 4

Характер хроматографічного розділення зразків сумішей НП при проявленні плям 2% розчином ФСК

№ зразка	R_f	Колір	R_f	Колір	R_f	Колір
1	0, 10–0, 20 0, 35–0, 45	Світло-коричневий. Бурий	0, 55	Буро-зелений	0, 90	Буро-рожевий
2	0, 10–0, 20 0, 35–0, 45	Світло-коричневий. Бурий	0, 40– 0, 60	Буро-зелений	0, 60– 0, 80	Буро-рожевий
3	0, 10–0, 20 0, 35–0, 45	Світло-коричневий. Бурий	0, 45– 0, 55	Буро-зелений	0, 55– 0,75	Буро-рожевий
4	0, 10–0, 40	Смуга коричневого кольору	0, 60– 0, 75	Буро-зелений	0, 80– 0, 90	Буро-рожевий
5	0,	Смуга	0, 50–	Буро-	0, 75–	Буро-

Судова експертиза матеріалів, речовин та виробів

	10–0, 40	коричневого кольору	0, 75	зелений	0, 85	рожевий
6	0, 10–0, 20	Коричневий	0, 6– 0, 7	Синьо- зелений	0,8– 0, 9	Темно- червоний
7	0, 10 0, 35– 0, 40	Коричневий. Бурий	0, 40– 0, 50 0, 50– 0, 65	Синьо- зелений Синій	0, 80– 0, 90	Буро- рожевий
8	0, 10 0, 25– 0, 35	Коричневий. Бурий	0, 40–0, 50 0, 50– 0, 65	Синьо- зелений Синій	0, 80– 0, 90	Буро- рожевий
9	0, 10–0, 30 0, 30–0, 40	– Бурий	0, 40– 0, 60	Синьо- чорний	0, 65– 0, 90	Буро- рожевий
10	0, 10–0, 30 0, 30–0, 40	– Бурий	0, 50– 0, 60 0, 60– 0, 75	Буро- синій Синій	0, 80– 0, 90	Буро- рожевий
11	0, 10–0, 30 0, 35–0, 50	– Бурий	0, 50– 0, 60	Буро- синій	0, 70– 0, 80	Буро- рожевий
12	0, 10–0, 30 0, 35–0, 45	– Бурий	0, 50– 0, 70	Синьо- зелений	0, 80– 0, 90	Буро- рожевий

Порівнюючи отримані картини хроматографічного розділення сумішей при розгляданні в УФ-променях при різних довжинах хвиль $\lambda=254$ нм та 365 нм, слід зазначити, що більш інформативною та кращою для візуального сприйняття є картина, яка отримана при $\lambda=254$ нм. Вигляд хроматографічної картини в УФ-променях при $\lambda=254$ нм наведено на рис. 2, 3.

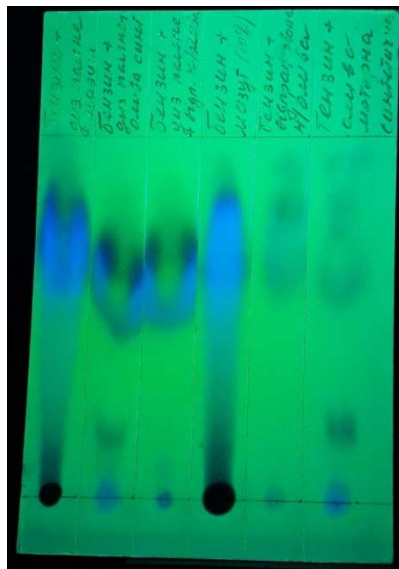

Рис.2 Хроматограма сумішей №№ 1–6 (зліва направо) в УФ-променях при $\lambda=254$ нм

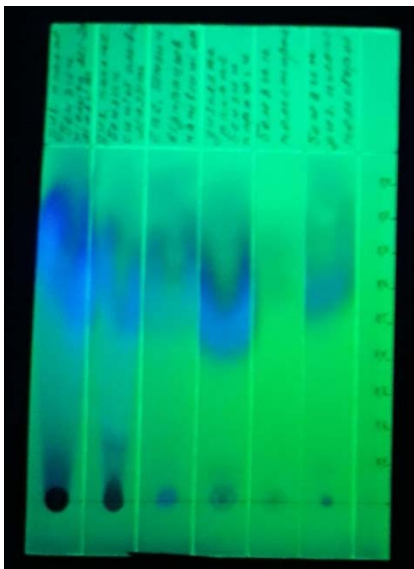

Рис.3 Хроматограма сумішей №№ 7–12 (зліва направо) в УФ-променях при $\lambda=254$ нм

Характер хроматографічного розділення сумішей при проявленні УФ-променями ($\lambda=365$ нм) наведено на рис. 4, 5.

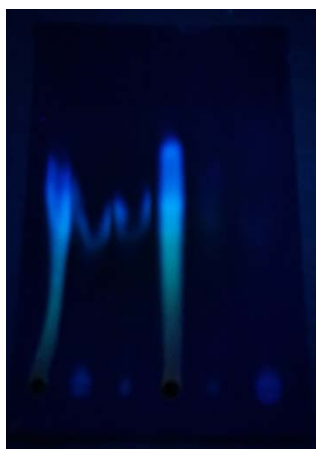

Рис.4 Хроматограма сумішей №№ 1–6 (зліва направо) в УФ-променях при $\lambda=365$ нм

Рис.5 Хроматограма сумішей №№ 7–12 (зліва направо) в УФ-променях при $\lambda=365$ нм

При проявленні пластинок 2 % розчином ФСК відмічені чергування кольорових плям: світло-коричневого, коричневого, синьо-зеленого та буро-рожевого кольору, що відповідає наявності комплексів вуглеводнів парафінового, нафтового, ароматичного ряду та гібридних вуглеводів різної структури (рис. 8–9).

Характер хроматографічного розділення сумішей при проявленні парами йоду та 2 % розчином ФСК наведено на рис. 6, 7 та 8, 9 відповідно.

Рис. 6 Картина проявлення парами йоду хроматограми сумішей №№ 1–6 (зліва направо)

Рис. 7 Картина проявлення парами йоду хроматограми сумішей №№ 7–12 (зліва направо)

Рис. 8 Картина проявлення 2 % розчином ФСК хроматограми сумішей №№ 1–6 (зліва направо)

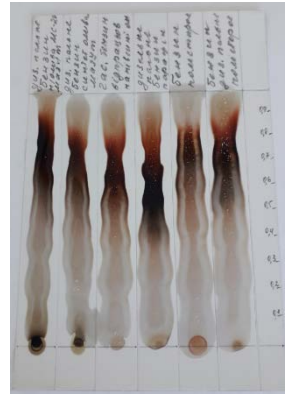

Рис. 9 Картина проявлення 2 % розчином ФСК хроматограми сумішей №№ 7–12 (зліва направо)

Проаналізувавши характер хроматографічного розділення досліджуваних сумішей, можливо попередньо визначити ймовірні групи запалювальних сумішей:

- із залишковим нафтопродуктом;
- із синтетичною оливою (компонентом);
- із ймовірно полімерною складовою (полістиролом).

Для підтвердження наявності у суміші № 11 полістиролу використовувався метод ІЧ-спектроскопії. Реєстрація спектрів поглинання проводилася з використанням спектрометру «NICOLET — 380» виробництва «Thermo Electron Corporation», США, при кімнатній температурі, та методу порушеного повного відбиття. Програмне забезпечення — EZOmnis v. 7.4. ІЧ-спектри реєструвалися в області хвильових чисел від 650 до 4000 см^{-1} .

Параметри проведення аналізу:

- область виміру — 650–4000 см^{-1} ;
- роздільна здатність — 4;
- швидкість запису — 0,6329;
- посилення — 4;
- кількість сканувань — 32.

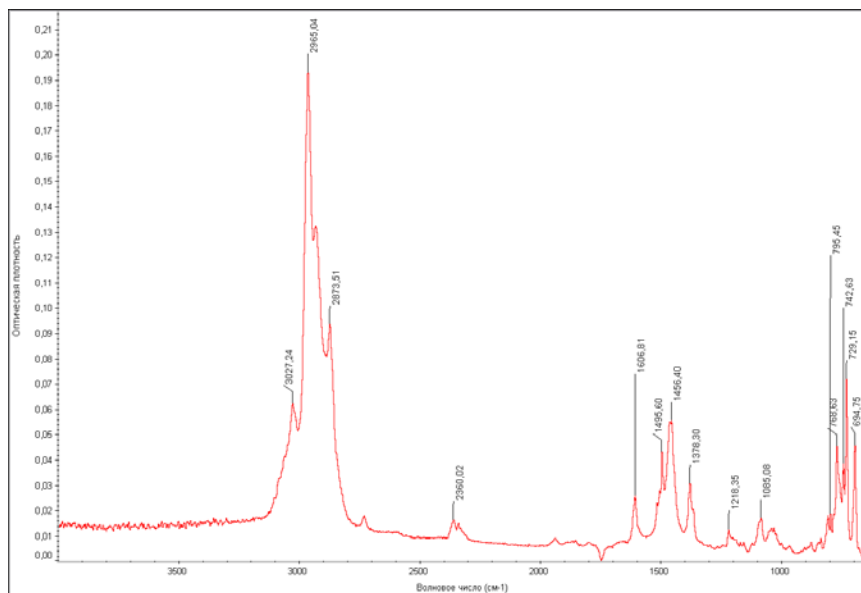

Рис 10. ІЧ-спектр суміші № 11, що містить полістирол у своєму складі

На ІЧ-спектрах суміші № 11 (з полістиролом) містяться характеристичні смуги коливань в області хвильових чисел $\nu=3000\text{--}2800$

cm^{-1} , що притаманні валентним коливанням металевих та метиленових груп, та характеристичні смуги коливань зі значеннями хвильових чисел 1500, 1460, 750–700 cm^{-1} , що за розташуванням, кількістю та відносною інтенсивністю співпадають зі спектром полістиролу з бази даних застосованого програмного забезпечення (рис. 10). Слід зазначити, що використовувати смугу при близько 1460 cm^{-1} при встановленні полістиролу слід лише у комплексі з іншими смугами, оскільки в спектрі більшості нафтопродуктів у діапазоні 1470–1440 cm^{-1} також спостерігається подвійна смуга поглинання («з плечем»), характерна для асиметричних деформаційних смуг поглинання метиленових та симетричних смуг поглинання метиленових груп.

Висновки. Проведені дослідження показали, що метод тонкошарової хроматографії може стати у нагоді при первинному дослідженні сумішей НП в експертній практиці та надає загальну інформацію про основні складові елементи запалювальних сумішей, якщо вони належать до різних видів нафтопродуктів. Подальше дослідження доцільно проводити методами, які включають більш детальну інформацію стосовно окремих складників, наприклад, ІЧ-спектроскопію.

При дослідженні рекомендується використовувати загальноприйнятну схему тонкошарового хроматографування у системі октан : бензол із об'ємним співвідношенням 5 : 1. Обробка хроматографічних пластинок включає:

- огляд в УФ-променях, який бажано послідовно проводити при двох довжинах хвиль — 365 та 254 нм. Такий огляд дозволяє диференціювати нафтопродукти дистильної та залишкової природи у складі суміші, а також робити висновок про їх можливу сумісну наявність;

- обробку в парах йоду. За наявності значної частки ненасичених сполук, продуктів термічних процесів нафтопереробки у складі об'єкта на хроматографічній пластинці спостерігається поглинання йоду в місцях їх локалізації із появою плям білого кольору в місцях розташування насичених вуглеводневих структур. Крім того, обробка парами йоду надає можливість встановлювати наявність олиф із синтетичним компонентом (синтетичних та напівсинтетичних моторних олиф), які можуть міститися у складі запалювальних сумішей, наприклад, у вигляді відпрацьованих нафтопродуктів;

- обробку 2 % розчином ФСК, яка надає додаткову можливість диференціювання нафтопродуктів у складі запалювальних сумішей за рахунок переходу кольорів, поява яких спостерігається при цьому, та їх локалізації (R_f).

References

- Babua V., Krishnaa R., Mani N. (2017). Review on the Detection of Adulteration in Fuels through Computational Techniques. *Materials Today: Proceedings*. Vol. 4. 1723–1729.
- Dhole V. R., Ghosal G. K. J. (1994). Rapid detection and characterization of petroleum products and residues by TLC: Part 1. *Planar Chromatogr. Mod. TLC*. Vol. 7, (6). 469–471.

- Ferreiro-González M. at al. (2018). Characterization of petroleum-based products in water samples by HS-MS. *Fuel*. Vol. 222. 506–512.
- Martín-Alberca, C., Ferrando, J. L., & García-Ruiz, C. (2013). Anionic markers for the forensic identification of Chemical Ignition Molotov Cocktail composition. *Science and Justice*. Vol. 53, № 1, 49–54.
- Martín-Alberca, C., López-López, M., & García-Ruiz, C. (2015). Analysis of pre-ignited improvised incendiary devices using portable Raman. *Talanta*. Vol. 144, 612–618.
- Mendes G., Barbeira P.J.S. (2013). Detection and quantification of adulterants in gasoline using distillation curves and multivariate methods. *Fuel*. Vol. 112, 2013. 163–171.
- Nastavlenie po strelkovomu delu. Ruchnye oskolochnye i protivotankovye granaty i zazhigatel'nye butylki. Avtory Neizv. Moskva, 1946. URL: <https://armyman.info/books/id-10775.html> [data zvernennya 01.05.2019 [in Russian].
- Nespeca, M. G. (2018). Rapid and sensitive method for detecting adulterants in gasoline using ultra-fast gas chromatography and Partial Least Square Discriminant Analysis. *Fuel*. P. 204–211.
- Pontes, M.J. at al. (2011). Screening analysis to detect adulteration in diesel/biodiesel blends using Near infrared spectrometry and multivariate classification. *Talanta*. Vol. 85(4). 2159–2165.
- Rajneesh K.Verma, Payal Suwalka, JatinYadav (2018). Detection of adulteration in diesel and petrol by kerosene using SPR based fiber optic technique. *Optical Fiber Technology*. Vol. 43. 95–100.
- Speller, N.C. (2017). QCM virtual multisensor array for fuel discrimination and detection of gasoline adulteration. *Fuel*. Vol. 199. 38–46.
- Vempatapu, B. P., Kanaujia, P. K. (2017). Monitoring petroleum fuel adulteration: A review of analytical methods. *TrAC Trends in Analytical Chemistry*. Vol. 92. 1–11.
- Zolotarevskaja I. A. (1987). Kriminalisticheskoe issledovanie Nefteproduktov i gorjuchezmazochnyh materialov. Moskva: VNNISJe. Vyp. 1, 2 [in Russian].

В. А. Руднев, О. Д. Буй, А. Ф. Климчук

**РОЛЬ МЕТОДА ТОНКОСЛОЙНОЙ ХРОМАТОГРАФИИ ПРИ
КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ ЗАЖИГАТЕЛЬНЫХ
СМЕСЕЙ НА ОСНОВЕ НЕФТЕПРОДУКТОВ**

Внешний вид и качество вещественных доказательств, которые поступают на исследование, зачастую не способствуют использованию сложных методов анализа. Отдельные методики по криминалистическому исследованию зажигательных смесей отсутствуют, а существующие подходы к исследованию нефтепродуктов и горюче-смазочных материалов не позволяют в полной мере решать поставленные перед экспертами задачи.

Для установления применимости метода тонкослойной хроматографии, а также интерпретации его результатов для экспертизы зажигательных смесей в криминалистической практике были проведены исследования модельных зажигательных смесей на основе нефтепродуктов. В результате исследования были установлены возможности и ограничения метода тонкослойной хроматографии при анализе сложных составов, в том числе содержащих полимерные заусиители. Проведена интерпретация полученных результатов для использования в криминалистической практике. Исследование проводилось методом ТСХ в системе растворителей октан: бензол с детектированием окрашенных зон в УФ-лучах, при проявлении парами йода и обработке

хроматограмм 2 % формальдегида в серной кислоте. Полученные результаты тонкослойного хроматографирования характеризуют основные составляющие компоненты и могут быть использованы при первичном исследовании зажигательных смесей на основе нефтепродуктов в экспертной практике. Применение УФ-детектирования окрашенных зон на хроматографической пластинке позволяет более детально оценивать природу и состав исследуемой смеси, в том числе выявлять нефтепродукты дистиллятного и остаточного характера.

Метод тонкослойной хроматографии возможно рекомендовать в качестве обязательного метода исследования при проведении экспертиз, связанных с зажигательными смесями, который предшествует применению более сложных физико-химических спектральных и хроматографических подходов.

Ключевые слова: нефтепродукты, зажигательные смеси, многокомпонентные системы, компонентный состав, тонкослойная хроматография, экспертные исследования.

V. Rudniev, O. Bui, A. Klimchuk

THE ROLE OF THIN LAYER CHROMATOGRAPHY AT CRIMINALISTIC INVESTIGATION OF OIL PRODUCTS BASED INFLAMMATORY MIXTURES

The appearance and quality of the material evidence that comes to the study, often also not conducive to the use of complex methods of analysis. There are no separate techniques for forensic investigation of incendiary mixtures, and existing approaches to the study of petroleum products and fuels and lubricants do not allow the tasks set before the experts to be fully addressed.

To determine the applicability of the thin layer chromatography method and to interpret its results for the examination of incendiary mixtures, forensic modeling of incendiary incendiary incendiary mixtures was conducted. The study revealed the possibilities and limitations of thin layer chromatography in the analysis of complex compositions, including those containing polymeric thickeners. The results were interpreted for use in forensic practice. The study was performed by TLC in an octane solvent system: benzene with the detection of colored zones in UV rays, with the manifestation of iodine vapors and the processing of chromatograms of 2% formaldehyde in sulfuric acid. The results of thin-layer chromatography characterize the main constituent components and can be used in the primary study of petroleum-based ignition mixtures in expert practice. The use of UV detection of colored zones on a chromatographic plate allows to assess in more detail the nature and composition of the mixture under study, including to identify distillate and residual oil products.

Thin-layer chromatography can be recommended as a mandatory method of investigation for the ignition mixtures, which precedes the use of more complex Physics and Chemistry spectral and chromatographic approaches.

Keywords: oil products, combustion mixtures, multicomponent systems, component composition, thin-layer chromatography, forensic researches.

Надійшла до редколегії 11.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.020>

УДК 343.98; 340, 67

Н. Н. Космина,

кандидат юридических наук, старший научный сотрудник, заведующая
отделом исследования материалов, веществ и изделий
Харьковского НИЭКЦ МВД, г. Харьков, Украина,
e-mail: N.n.kosmina@com.ua

Е. В. Сидоренко,

судебный эксперт Харьковского НИЭКЦ МВД, г. Харьков, Украина,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7377-6809>
e-mail: Novitskaya/elena88@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ СТЕРОИДОВ

Рассмотрены методы исследования нандролона и метандиенона. Подобраны наиболее чувствительные реактивы, которые позволяют дифференцировать и идентифицировать данные лекарственные препараты. Проведено их исследование методами тонкослойной хроматографии, подобраны наиболее чувствительные системы растворителей для идентификации исследуемых веществ, проведены исследования по идентификации нандролона и метандиенона методом газовой хроматографии с ПД детектором и газовой хроматографии с мас-селективным детектором. Методом ИК-спектроскопии определены основные полосы поглощения, характерные для исследуемых лекарственных средств. Метод газовой хроматографии был применен для вычисления количественного состава действующего вещества.

Ключевые слова: нандролон, метандиенон, тонкослойная хроматография, ИК- спектрометр, газовая хроматография.

Постановка научной проблемы. Определение контролируемых веществ и препаратов в объектах судебно-химической (криминалистической) экспертизы является одной из основных задач, решаемых экспертно-криминалистическими центрами МВД.

Анаболическими стероидами называют класс фармакологических препаратов, которые по химической структуре и фармакологическому действию близки к тестостерону и являются его производными с ослабленным андрогенным и усиленным анаболическим эффектом. Практически все они имеют общий механизм фармакологического действия. Анаболические стероиды повышают пластические и энергетические процессы в организме человека, при этом усиливается функция клеточного дыхания и кислороднотранспортная функция крови, так как общее количество крови и эритроцитов повышается. В отличие от кортикостероидов, анаболические стероиды понижают агрегацию и адгезию тромбоцитов, а также свертываемость крови, которая улучшает микроциркуляцию при интенсивной физической нагрузке.

Широкому использованию тестостерона в лекарственной терапии мешало его выраженное андрогенное действие. В связи с этим были синтезированы стероидные соединения, близкие по структуре

тестостерону, либо имеющие выборочную анаболическую активность при меньшем выраженном андрогенном действии.¹

Анализ основных последних исследований. В Украине некоторые из анаболических стероидов находятся под национальным контролем и отнесены к сильнодействующим веществам. Разработки эффективных подходов к криминалистическому исследованию и методам определения сильнодействующих анаболических стероидов практически не рассматривались. Частичные исследования стероидных гормонов приведены в работах Бирюкова С. М.², Фицевой Н. А., Фицева И. Н.³

В связи с этим разработка эффективных подходов к криминалистическому исследованию методов определения сильнодействующих лекарственных средств с применением тонкослойной (ТСХ), газовой хроматографии с масс-селективным (ГХ-МС), пламенно-ионизационным (ГХ-ПИД) детекторами, инфракрасной (ИК) спектроскопии является актуальной, поскольку не исключены как угрозы злоупотреблений ими на нелегальном рынке контролируемых веществ, так и появление фальсифицированной продукции (с неизвестным содержанием действующего начала) на легальном рынке фармпрепаратов.

Цель исследования. Использование в медицине, имеющиеся случаи отравления, а также попытки частичного исследования стероидов, отсутствие методических рекомендаций по исследованию качественного и количественного определения в экспертных организациях является одной из актуальных проблем современного химического анализа.

Целью данной работы является подбор наиболее чувствительных реактивов и систем для тонкослойной хроматографии, а также условий проведения газовой хроматографии с мас-селективным детектированием для качественного определения и количественного анализа методом газовой хроматографии, а также ИК-спектроскопии.

Изложение основного материала исследования. К методам, наиболее эффективным для применения в экспертизе исследования материалов, веществ и изделий, относятся различные виды хроматографии (ТСХ, ГЖ, ГЖ — МС), в сочетании с методом ИК-спектроскопии дают возможность установить структуру исследуемого вещества и идентифицировать его, а также определить

¹ *Машковский М. Д.* Лекарственные средства / В 2-х т., Т.1. 10-е изд. Стереотип. Москва : Медицина, 1986. С. 604—606.

² *Бірюков С. М., Вартузов В. В., Мінін О. В.* Дослідження сильнодіючих лікарських засобів, що містять метандієнон і нандрол он деканат в об'єктах криміналістичної експертизи. URL : <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/2070>.

³ *Фицев И. М., Блохин В. К., Будников Г. К.* Хроматографические методы в криминалистической экспертизе. *Журн. аналит. химии.* 2004. Т. 59, № 12. С. 1289—1299.

концентрацію. Приоритет этих методов у простоте и экспресности. Они не требуют наличия специальных реактивов и растворителей, у них отсутствует стадия сложной пробоподготовки, на их определение не влияют наполнители (сахар, крахмал, стеарат и сода). Потому существует необходимость у создании чувствительных и малозатратных методов исследования препаратов данной группы для уменьшения сроков и быстрого реагирования при проведении химических исследований. Что касается представителей данной группы, то они все чаще становятся объектами исследования химико-токсикологических и химических лабораторий, поскольку их продажа контролирована на территории Украины и подлежит предметно количественному учету в аптечной сети.

Относительно недорогим, но достаточно точным методом исследования является тонкослойная хроматография (ТСХ). Определение хроматографических характеристик проводилось в разных органических растворителях. Для ТСХ использовались пластины Sorbfil. Как реактивы проявителей использовали реактив Марки и пары иода. При исследовании объектов на принадлежность к сильнодействующим анаболическим стероидам методом ТСХ использовали известные в экспертной практике хроматографические системы, с подвижными фазами, характеризующимися эффективностью и селективностью разделения, относительной доступностью и невысокой токсичностью. Состав подвижных фаз подбирали таким образом, чтобы полученные результаты были максимально эффективны и хорошо воспроизводились. Таким образом были отобраны системы для ТСХ, состав которых приведен в таблице 1.

*Таблица 1***Состав подвижных фаз для исследования методом ТСХ**

Система, №	Состав подвижных фаз
1	толуол — этанол — диэтиламин (9:1:1)
2	хлороформ — ацетон — этанол — 25%-ый водный раствор аммиака (20:30:3:1)
3	Метанол -- 25%-ый водный раствор аммиака (100:1, 5)
4	толуол — ацетон — этанол — 25%-ый водный раствор аммиака (45:45:7:3)
5	этилацетат — изопропанол — 25%-ый водный раствор аммиака (40:30:2)
6	хлористый метилен — эфир — метанол — вода (77:15:8:1, 2)

Учитывая, что исследуемые объекты хорошо растворимы в различных растворах, для подготовки проб использовались доступные растворители, такие как хлороформ, этанол и метанол.

В условиях ТСХ по 10 мкл этанольных экстрактов исследуемых объектов с помощью микрошприца наносили на пластину для

тонкослойной хроматографии «Sorbfil ПТСХ-АФ-А-УФ». На эту же пластину в количестве по 10 мкл наносили стандартные образцы — 0,1% этанольный раствор метандиенона и нандролонa, а также контрольные образцы растворителя.

Пластину помещали в хроматографическую камеру, насыщенную одной из систем растворителей, и хроматографировали восходящим методом до подъема фронта элюента на 100 мм. После окончания хроматографирования пластину высушивали при 50°C в течение 10 мин, а потом выявляли хроматографические зоны по гашению флуоресценции при 254 нм, фиксируя при этом их положение. После этого выявленные хроматографические зоны проявляли визуализирующими реактивами.

Визуализацию хроматографических зон проводили реактивом Марки (1 часть 40%-го раствора формалина + 9 частей концентрированной серной кислоты) и в иодной камере, с насыщенными парами иода. Результаты исследования методом хроматографии в тонком слое сорбента с использованием различных подвижных фаз и способов визуализации хроматографических зон реагентами — проявителями, которые представлены на рис. 1 и в таблице 2.

(а)

(б)

Рис. 1 (а) общий вид хроматограмм ТСХ метандиенона в системах 1, 2, 3 после проявления в УФ 254 нм; (б) общий вид хроматограмм ТСХ метандиенона в системах 1, 2, 3 после проявления реактивом Марки; (в) общий вид хроматограмм ТСХ нандролонa в системах 1, 2, 3 после проявления в УФ 254 нм

Таблиця 2

**Значения величин хроматографической подвижности (R_f)
некоторых сильнодействующих анаболических стероидов
в хроматографических системах**

№	Исследуемые вещества	Значения величин хроматографической подвижности (R_f) в хроматографических системах						Окрашивание хроматографических зон	
		№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 6	реактив Марки	пары иода
1	Метандиенон	0, 56	0, 63	0, 71	0, 70	0, 65	0, 65	темно-коричневая	желто-коричневая
2	Нандролон	0, 44	0, 71	0, 71	0, 75	0, 67	0, 88	-	желто-коричневая

Анализируя полученные результаты хроматографической подвижности, приведенные в таблице, можно сделать вывод о том, что наиболее положительные характеристики разделения получены при использовании систем 1, 2, 6. При этом величины R_f во всех используемых системах органических растворителей близки между собой, поэтому для повышения селективности этого метода необходимо наличие образцов для сравнительного исследования указанных веществ.

Кроме тонкослойной хроматографии среди инструментальных методов целесообразно использование метода молекулярного спектрального анализа ИК — Фурье. Однако, как показывает экспертная практика, на исследование указанные вещества поступают в виде таблеток и масляных растворов и наряду с действующими веществами могут иметь наполнители: сахар, крахмал, соду и т.д., которые добавляются в таблетки и растворы при их изготовлении.

Для выделения анаболических стероидов с целью их дальнейшего исследования методом ИК-спектроскопии проводили их экстракцию органическими растворителями, потом концентрировали. Небольшое количество экстракта исследовали на ИК-спектрометре Nicolet iS10 с приставкой порушеного полного внутреннего отражения с алмазным кристаллом и условиями :

*диапазон регистрации спектра — 4000–550 см⁻¹;
разрешительная способность — 4 см⁻¹;
количество сканов — 32.*

Расшифровка выполнялась по библиотеке ИК-спектров из программного пакета «Омніс 9.1». Для наглядности исследований с целью установления молекулярного состава на рис. 2 приведены спектры стероидов.

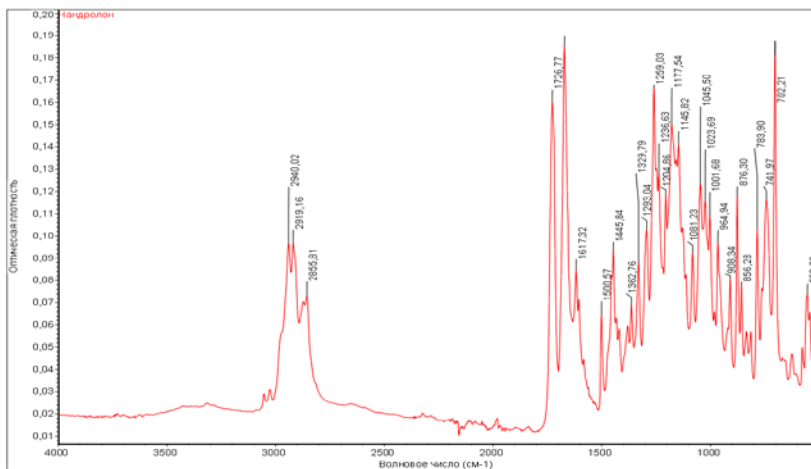

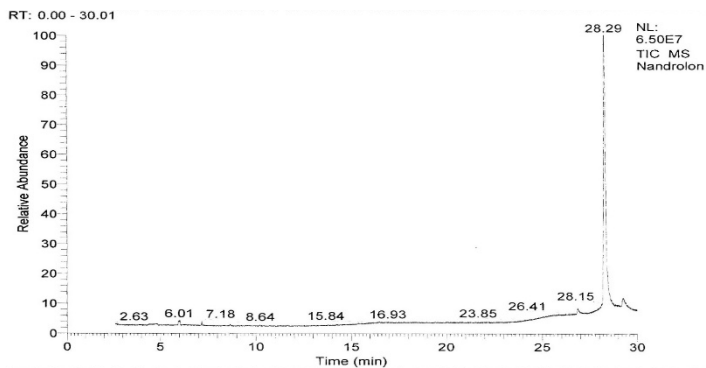
Рис. 2 ИК-спектр метанольного экстракта нандролонa

Исследования объектов методом ГХ-МС проводили для подтверждения результатов анализа с применением ТСХ. Исследование проводилось с целью качественного определения органических компонентов в объекте исследования.

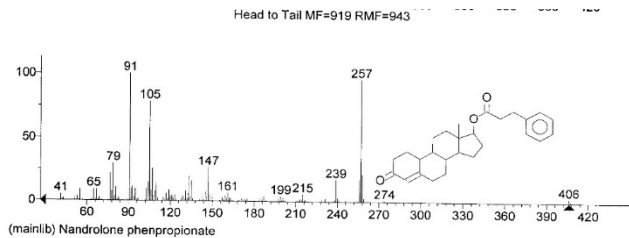
Для этого навески нандролонa и метандиенонa массами по 5 мг (измельченной средней пробы) растворяли в метаноле 1 мл.

Полученные метанольные экстракты фильтровали, переносили в стеклянные вials и анализировали на газовом хроматографе с мас-селективным детектором с условиями: TRASE ULTRA GC/ISQ/AS 3000 II; капиллярная колонка — TG-5MS, длина — 30 м, диаметр — 0, 25 мм, фаза — 0, 25 мкм; газ-носитель — гелий, постоянный поток — 1, 2 мл/мин; инжектор — автоинжектор 7683, Split 1:50, температура испарителя $T=280^{\circ}\text{C}$; температура колонки: $T_{\text{нач.}}=100^{\circ}\text{C}$, держать 2 мин., нагрев — $25^{\circ}\text{C}/\text{мин}$, $T_{\text{кнц}}=200^{\circ}\text{C}$, тримати 2 хв; нагрів — $10^{\circ}\text{C}/\text{хв}$, $T_{\text{конеч.}}=280^{\circ}\text{C}$, держать — 7 мин, нагрев — $10^{\circ}\text{C}/\text{мин}$, $T_{\text{кон}}=300^{\circ}\text{C}$, держать 5 мин, детектор — мас-селективный, температура интерфейса $T=220^{\circ}\text{C}$, ионизация — электронным ударом, энергия ионизации — 70 эВ, температура ионного источника $T=200^{\circ}\text{C}$; температура квадруполя $T=150^{\circ}\text{C}$; проба — 1 мкл.

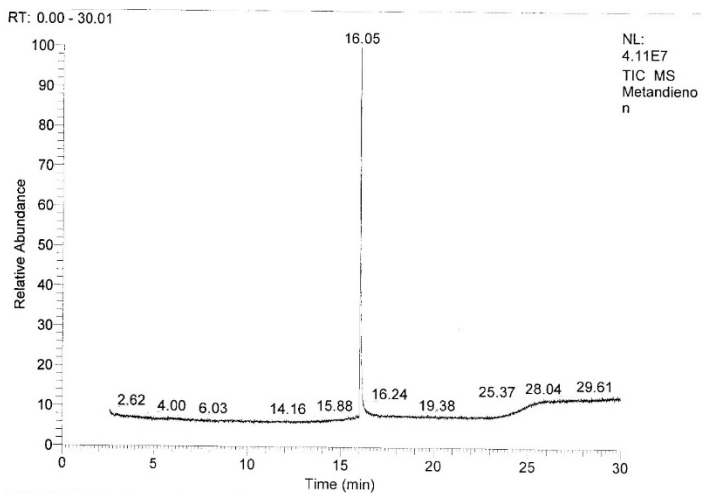
Хроматограммы и мас-спектры нандролонa представлены на рис. 3 а, б, метандиенонa — на рис. 3 в, г.

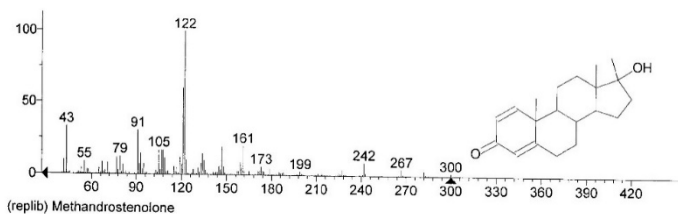
(a)

(b)

(c)

(2)

Рис. 3 (а) хроматограма розчину нандролону в метанолі; (б) мас-спектр нандролону; (в) хроматограма розчину метандиєнона в метанолі; (г) мас-спектр метандиєнона

Для розділення компонентів анаболічних стероїдів визначили час утримання в умовах ГХ — ПІД.

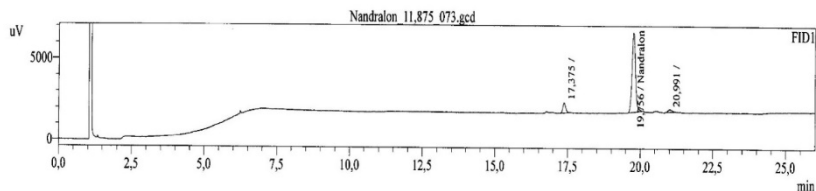
Кількісне визначення сильнодіючих анаболічних стероїдів в умовах ГХ — ПІД проводили за градієнтною залежністю, використовуючи абсолютну калібрівку. В якості зовнішнього стандарту використовувався зразок, наданий ГНІЕКС МВД України. Основними вимогами до відтворюваності ГХ — ПІД, так само, як і для ГХ — МС, є точність приготування калібровочних розчинів і дозування проб, зразка, а також суворе дотримання умов хроматографування як при проведенні калібрівки апарату, так і в наступних кількісних визначеннях. Час утримання досліджуваних сильнодіючих анаболічних стероїдів при їх газохроматографічному дослідженні наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

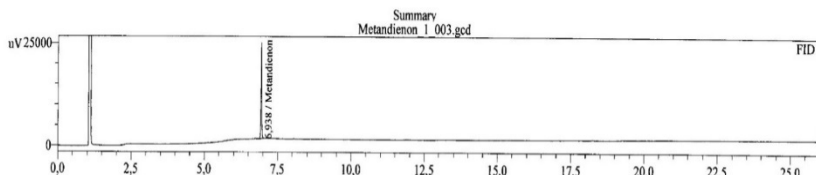
Час утримання деяких сильнодіючих анаболічних стероїдів при їх газохроматографічному дослідженні

№	Речовина, що досліджується	Час утримання, хв.
1	нандролон	19, 756
2	метандиєнон	6, 938

Хроматограми нандролону і метандиєнона, отримані при хроматографічному дослідженні в умовах ГХ — ПІД, наведені на рис. 4 а, б.

(а)

(б)

Рис. 4 (а) хроматограмма раствора нандролонa в метаноле, (б) хроматограмма раствора метандиенонa в метаноле

Выводы. Таким образом, в ходе проведенных исследований анаболических стероидов нандролонa и метандиенонa различными физико-химическими методами, можно сделать вывод, что комплексное применение этих методов дает возможность проводить их экспертное исследование, качественный и количественный состав присутствующих веществ у смеси и решать диагностические и идентификационные задачи.

References

- Biryukov, S. N., Vartuzov, V. V., Minin, O. V. (2018). *Doslidzhennya sylnodiyuchykh likarskykh zasobiv, shcho mistyat metandiyenon i Nandrolon dekanat v obyektakh kryminalistychnoyi ekspertyzy*. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/2070> [in Ukrainian].
- Fitsev, I. M., Blokhin, V. K., Budnikov, G. K. (2004). *Khromatografichskiye metody v kryminalisticheskoy ekspertize*. 12. Zhurn. analit. khimii. 1289–1299 [in Russian].
- Mashkovskiy, M. D. (1986). *Lekarstvennyye sredstva*. Moskva: Meditsina. 604–606 [in Russian].

Н. М. Косміна, О. В. Сидоренко ДОСЛІДЖЕННЯ СТЕРОЇДІВ

У статті розглянуто методи дослідження нандролонa і метандіенонu. Підібрано найбільш чутливі реактиви, які дозволяють диференціювати і ідентифікувати дані лікарські препарати. Проведено ідентифікацію лікарських засобів методами газової хроматографії з мас-селективним детектором та методом газової хроматографії з ПІД — детектором. Крім визначення якісних характеристик лікарських засобів методом газової хроматографії з ПІД детектором проводився кількісний аналіз досліджуваних речовин. Методом ІЧ-спектроскопії визначено основні смуги поглинання, характерні для досліджуваних лікарських засобів.

У зв'язку з цим розробка ефективних підходів до криміналістичного дослідження і методів визначення сильнодіючих анаболічних стероїдів у різноманітних об'єктах судово-хімічної експертизи із застосуванням тонкошарової хроматографії, газової хроматографії з мас-селективним та полуменево-іонізаційним детекторами, інфрачервоної спектроскопії є актуальною, оскільки не виключені як загрози зловживання ними на нелегальному ринку, так і поява фальсифікованої продукції (з невідомим вмістом діючої речовини) на легальному ринку фармпрепаратів.

До ряду методів, найбільш ефективних при застосуванні в криміналістичній експертизі, належать різні види хроматографії (ТШХ, ГХ, ГХ-МС), їх поєднання з

методами ІЧ-спектроскопії дають можливість встановити структуру досліджуваної речовини та ідентифікувати її, а також визначити концентрацію. Перевагою цих методів являється простота і експресність. Вони не потребують наявності спеціальних реактивів та розчинників, для них може бути відсутня стадія складної пробопідготовки, а визначенню можуть не заважати наповнювачі, такі як цукор, крохмал, стеарати та сода.

Таким чином, у результаті проведення ряду досліджень анаболічних стероїдів нандролону та метандієнона різними фізико-хімічними методами, можна зробити висновок, що комплексне застосування цих методів дає можливість проводити експертне дослідження, визначати якісний та кількісний склад наданих речовин та сумішей, а також вирішувати діагностичні та ідентифікаційні завдання.

Ключові слова: нандролон, метандієнон, тонкошарова хроматографія, ІЧ-спектроскопія, газова хроматографія.

N. Kosmina, O. Sidorenko
RESEARCH ON STEROIDS

This article examines the research methods on nandrolone and methandienone. The most sensitive reagents were selected to differentiate and identify these drugs. Medicinal products were identified by gas chromatography methods with mass-selective detector and gas chromatography method with PID detector. In addition to determining the qualitative characteristics of medicinal products by means of gas chromatography with PID detector, a quantitative analysis of the test substances was carried out. The main absorption bands characteristic of the investigated medicinal products was determined by IR spectroscopy.

In this regard, the development of effective approaches to forensic research and methods of determination on potent anabolic steroids in various objects of forensic chemical examination with the use of thin-layer chromatography, gas chromatography with mass-selective and flame-ionization detectors is relevant as the risks of their abuse in the illegal market and the availability of counterfeit products (with unknown active substance content) on the legal market are not excluded.

A number of methods that are most effective for use while examining materials, substances and products include various types of chromatography (TLC, GC, GC-MS) in combination with the method of IR-spectroscopy, provide an opportunity to establish the structure of the analyte and identify it, and also determine the concentration. The predominance of these methods is in simplicity and expressiveness. They do not require special reagents and solvents, there is no complex sample preparation for them, and their definition is not affected by fillers, such as sugar, starch, stearates and sodium carbonate.

Thus, as a result of a number of studies of anabolic steroids of nandrolone and methandienone by different physical and chemical methods, we can conclude that the complex application of these methods allows to conduct expert research, to determine the qualitative and quantitative composition of substances and mixtures, as well as to solve diagnostic and identification issues.

Keywords: nandrolone, methandienone, thin-layer chromatography, IR-spectrometer, gas chromatography.

Надійшла до редколегії 14.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.021>
УДК 543.544.9 + 343.983.4

К. Є. Руднєва,
судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7676-749X>
e-mail: rudneva770@ukr.net

М. В. Зарубіна,
завідувачка сектору Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5855-3295>
e-mail: 17171785@ukr.net

Л. В. Нардід,
старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5855-3295>
e-mail: nardidlily@gmail.com

П. В. Карножицький,
кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри
Національного технічного університету «ХПІ», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5855-3295>
e-mail: lab.vtii@gmail.com

О. М. Пащикова,
судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5855-3295>
e-mail: lab.vtii@gmail.com

ВПЛИВ МАТЕРІАЛУ ПОЛІМЕРНОЇ ТАРИ НА РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З ВИЯВЛЕННЯ ФТАЛАТІВ

У статті розглянуто проблему визначення впливу матеріалу ємності на наявність фталатів — складних ефірів фталевої кислоти (ЕФК) та ізомерних її сполук у складі досліджуваних об'єктів.

Мета роботи — встановлення наявності фталатів у складі експериментальних зразків та у складі бутильованої питної води, яка реалізується на території України у полімерній тарі.

Визначення вмісту ЕФК проводилося методом газової хроматографії-мас-спектрометрії.

Враховуючи отримані результати, надано рекомендації з пакування рідких об'єктів дослідження при направленні їх на дослідження з метою встановлення вмісту ЕФК.

Ключові слова: складні ефіри фталевої кислоти; газова хроматографія-мас-спектрометрія; мінеральна вода; поліетилентерефталат.

Постановка наукової проблеми. Судова експертиза з досліджень ефірів фталевої кислоти (ЕФК) та її ізомерів пов'язана з декількома експертними напрямками, які включають експертизу харчових продуктів і дослідження речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин. При дослідженні ЕФК як об'єктів промислової сировини перед експертом постає питання щодо наявності цих сполук у досліджуваних об'єктах у відносно чистому вигляді або як домішок. До інших

розповсюджених завдань відноситься встановлення наявності та кількісного вмісту ЕФК у складі промислової, технічної чи питної води. Ураховуючи широкий спектр складових полімерних матеріалів, що використовуються при виготовленні ємностей для транспортування рідин, можливість впливу тари на результати хімічного аналізу вмісту має враховуватися експертом при сукупній оцінці результатів проведеного дослідження.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Полімерні матеріали включають у себе низку сполук полімерів, які відрізняються за своїм складом та структурою, що призводить до відмінностей у їх експлуатаційних властивостях та сферах застосування. До одних з таких полімерів відноситься, зокрема, поліетилентерефталат (ПЕТФ, ПЕТ), який використовується при пакуванні продуктів харчування, напоїв, технічних рідин тощо. ЕФК знайшли широке розповсюдження як пластифікатора різних видів полімерних матеріалів, здебільшого полівінілхлориду (ПВХ), а також полімерів, що використовуються для пакування харчових продуктів. Слід зазначити, що частина фталатів, які містяться у складі полімерів, хімічно не зв'язана з молекулами самого матеріалу, тобто вони схильні мігрувати до іншого контактуючого середовища. При виробництві та розливі питної води фталати можуть переходити в ході технологічного процесу при контакті з полімерними деталями, тарою тощо, безпосередньо до складу самої води.

Так, у роботі зазначено, що фталати здатні до міграції з матеріалу ПЕТ тари до її вмісту, причому швидкість насичення вмісту ЕФК суттєво залежить від температури, а сама концентрація поступово встановлюється на постійному максимальному рівноважному рівні, після чого дещо більше 2 місяців експозиції¹. Дослідження проводилося у відношенні ді-2-етилгексилфталату. Можна спостерігати також збільшення вмісту фталатів протягом усього терміну дослідження (до 4 місяців).²

Деякі відмінності між отриманими результатами можна пояснити умовами дослідження та сировинною базою.

При потрапленні до організму людини разом з їжею, водою, косметикою тощо, фталати мають особливості накопичуватися і являють потенційну загрозу та небезпеку для здоров'я людини, викликаючи різні

¹ Farhoodi M. et al. Effect of environmental conditions on the migration of di (2-ethylhexyl) phthalate from pet bottles into yogurt drinks: influence of time, temperature, and food simulant. *The Arabian Journal for Science and Engineering*. 2008. Vol. 33. P. 281–287.

² Zaki G. et al. Concentrations of several phthalates contaminants in Egyptian bottled water: Effects of storage conditions and estimate of human exposure. *Science of the Total Environment*. 2018. Vol. 618. P. 142–150.

захворювання ендокринної системи, алергії та ін.¹ До одного з найважливіших джерел потрапляння фталатів у питну воду є використання вторинних полімерів ПЕТ. Слід відмітити, що основні вимоги допустимої кількості міграції (ДКМ) хімічних речовин, які виділяються з полімерних матеріалів, контактуючих з харчовими продуктами, і методи їх визначення, встановлені санітарними нормами згідно із законодавством України².

Проведені раніше дослідження показали наявність взаємозв'язку між вживанням напоїв та їжі, які зберігалися у полімерних ємностях, та появою фталатів у організмі людини.³ До основних ЕФК, метаболіти яких виявлені у продуктах життєдіяльності, віднесені наступні: діметилфталат (DMP), діетилфталат (DEP), ді-н-бутилфталат (DnBP), дізобутилфталат (DiBP), бутилбензилфталат (BBP), ді-2-етилгексилфталат (DEHP).

Концентрація фталатів у контактуючому середовищі підвищується під дією сонячного випромінювання та зростанням температури.⁴ Також підтверджено перехід декількох основних фталатів з полімерної тари у воду.⁵ Слід відмітити, що швидкість цього переходу також залежить від температури та часу зберігання води.

Дослідники наголошують, що вміст фталатів у складі мінеральної води, яка зберігалася у полімерній (ПЕТ) тарі, майже у 20 разів вище, ніж для води, що зберігалася у скляних пляшках.⁶ Авторами зазначено, що метод газової хроматографії з мас-селективним детектуванням (ГХ-МС) є одним з найприйнятніших методів виявлення ЕФК у воді. Також у статті досліджено використання методу ГХ-МС для виявлення ЕФК у вині, використовуючи дейтеровані ЕФК в якості внутрішніх стандартів.⁷

¹ Sax L. Polyethylene Terephthalate May Yield Endocrine Disruptors. *Environmental Health Perspectives*. 2010. Vol. 118. P. 445–448.

² Sanitarni Normi «Dopustima kil'kist' migracii (DKM) himichnihrechovin, jaki vidiljajut'sja z polimernih ta inshih materialiv, shhokontakujut' z harchovimiproduktami ta metodiih viznachennja San Pin 42–123–4240–86.

³ Dong R.H. et al. Association between Phthalate Exposure and the Use of Plastic Containers in Shanghai Adults. *Biomedical Environmental Sciences*. 2017. Vol. 30. P. 727–736.

⁴ Schmida P. et al. Does the reuse of PET bottles during solar water disinfection pose a health risk due to the migration of plasticisers and other chemicals into the water? *Water research*. 2008. Vol. 42. P. 5054–5060.

⁵ Luo Q. et al. Migration and potential risk of trace phthalates in bottled water: A global situation. *Water research*. 2018. Vol. 147. P. 362–367.

⁶ Montuori P. et al. Assessing human exposure to phthalic acid and phthalate esters from mineral water stored in polyethylene terephthalate and glass bottles. *Food Additives and Contaminants*. 2008. Vol. 25. P. 511–518.

⁷ Carrillo J.D. et al. Determination of phthalates in wine by headspace solid-phase microextraction followed by gas chromatography–mass spectrometry Use of

Метод ГХ-МС виявився прийнятним для виявлення фталатів у рослинній олії.¹ Визначено, що метод ГХ-МС є найбільш розповсюдженим при дослідженні фталатів у продуктах споживання.²

Слід відмітити, що не тільки хроматографічні методи виявилися прийнятними для аналізу фталатів у питній воді та напоях, також запропоновано швидкий метод виявлення фталатів з використанням електрохімічних сенсорів.³

Існує можливість дослідження ряду ЕФК з використанням рідинної хроматографії з УФ детектором.⁴ При цьому замість загальноновживаних методів екстракції органічними розчинниками можуть використовуватися й методи твердофазної мікроекстракції.⁵

Враховуючи наявність широкого кола літературних джерел, присвячених дослідженням шляхів потрапляння ЕФК до складу води, можливості міграції зі складу полімерної тари та відсутність відповідних рекомендацій експертного поводження з об'єктами дослідження за вказаним напрямком, доцільним є проведення власних експериментальних досліджень із вирішенням таких експертних завдань:

- встановлення можливості використання відносно простої техніки пробопідготовки об'єктів дослідження, включаючи стадію екстракції та концентрування;

- проведення досліджень за прискореним методом з використанням розповсюдженої хроматографічної колонки;

- підтвердження факту міграції ЕФК до складу води та органічних розчинників при їх зберіганні у ПЕТ тарі;

- наведення рекомендацій щодо пакування об'єктів з метою виключення їх забруднення ЕФК.

Мета статті. Метою даної роботи є встановлення наявності фталатів у складі бутильованої питної води, яка реалізується на території

deuterated phthalates as internal standards. *Journal of Chromatography*. 2008. Vol. 1181. P. 125–130.

¹ Pereira J. et al. Determination of phthalates in olive oil from European market. *Food control*. 2019 Vol. 98. P. 54–60.

² González-Sálamo J. et al. Analytical methods for the determination of phthalates in food. *Current Opinion in Food Science*. Vol. 22. P. 122–136.

³ Zia A.I. et al. Rapid and molecular selective electrochemical sensing of phthalates in aqueous solution. *Biosensors and Bioelectronics*. 2015. Vol. 67. P. 342–349; Zia A.I. et al. Technique for rapid detection of phthalates in water and beverages. *Journal of Food Engineering*. 2013. Vol. 2016. P. 515–523.

⁴ Salazar-Beltrán D. et al. Determination of phthalate acid esters plasticizers in polyethylene terephthalate bottles and its correlation with some physicochemical properties. *Polymer Testing*. 2018. Vol. 68. P. 87–94.

⁵ He J. et al. Preparation and evaluation of molecularly imprinted solid-phase micro-extraction fibers for selective extraction of phthalates in an aqueous sample. *Analytica Chimica Acta*. 2010. Vol. 674. P. 53–58.

України у полімерній тарі, виготовленій із поліетилентерефталату (ПЕТФ, ПЕТ), а також водопровідній, дистильованій воді та етиловому спирті, поміщених в аналогічні пляшки для проведення експериментальних досліджень.

Викладення основного матеріалу дослідження. Аналіз літературних джерел існуючих методів дослідження ЕФК та їх вилучення з об'єктів, зокрема води, надав змогу отримати такий підхід до підготовки зразків для їх подальшого хроматографічного дослідження. 100 мл досліджуваного зразку води тричі екстрагувалися хлороформом марки «чда» порціями по 10 мл. Отриманий екстракт переносився у порцелянову чашку та випарювався досуха, після чого повторно розчинявся у хлороформі та кількісно переносився до скляної хроматографічної віали об'ємом 2 мл. Отриманий розчин зберігався при температурі 4°C. Безпосередньо перед газохроматографічним аналізом віала зі зразком витримувалася протягом 1 години при кімнатній температурі.

Газохроматографічне дослідження проводилося з використанням газового хроматографу-масспектрометра Shimadzu GCMS-QP2020 за наступних умов:

- колонка — виробництва Shimadzu (довжина — 30 м, внутрішній діаметр — 0,25 мм, товщина плівки нерухомої фази — 0,25 мкм, тип нерухомої фази — HP-5);
- початкова температура колонки — 60°C;
- ізотерма — 1 хв.;
- швидкість нагріву — 20°C/хв.;
- кінцева температура колонки — 260°C;
- тривалість аналізу — 40 хв.;
- об'єм проби — 1 мкл;
- поділ потоку — 1 : 2;
- режим сканування — за повним іонним током (Scan) та окремими іонами (SIM);
- бази даних мас-спектрів — NIST 17 та Wiley (11-й випуск).

Якісна та кількісна обробка хроматограм проводилася із застосуванням програмного забезпечення та баз даних, а також зразків ЕФК, які готувалися у вигляді хлороформних розчинів.

Усього дослідженню підлягали наступні зразки:

- 1 зразок мінеральної води у скляній пляшці (об'єкт № 1);
- 5 зразків мінеральної води у ПЕТ тарі (об'єкти №№ 2–6, при цьому об'єкт № 2 — тієї ж марки, що й зразок № 1);
- 1 зразок водопровідної води, відібраний з мережі загального водопостачання (холодна вода) через 1–2 хв. після відкриття водопровідного крану;
- 1 зразок дистильованої води;

— 1 зразок етилового спирту, витриманий протягом 1 тижня у ПЕТ тарі;

— 1 зразок дистильованої води, витриманий протягом 1 тижня у ПЕТ тарі.

Для вихідних зразків етилового спирту та хлороформу проводилися холості дослідження, які полягали у випарюванні 30 мл зразка. В подальшому випаренні зразки доводилися до 1 мл відповідним розчинником та кількісно переносилися у віалу об'ємом 2 мл. У подальшому ці зразки етанолу та хлороформу зберігалися та досліджувалися за такою ж схемою, як і інші зразки.

При виборі партії хлороформу для проведення екстрагування проведено дослідження двох різних партій хлороформу. При цьому 30 мл хлороформу випарювалися у випарній чашці та кількісно переносилися до віали об'ємом 2 мл, після чого досліджувалися так само, як вилучення. У складі хлороформу з однієї партії були відмічені піки ефірів фталевої та ізопфалевої кислот (рис. 1). Слід зазначити, що у складі всіх зразків хлороформу була відмічена чисельна низка піків ряду компонентів, у тому числі вуглеводнів, однак їх присутність не заважала встановленню фталатів.

Інтенсивність (безрозмірна)

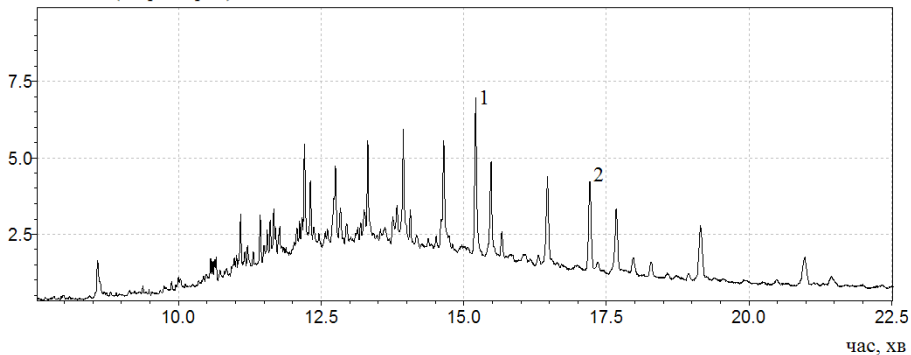
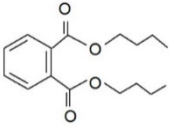
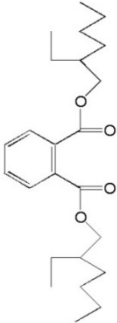
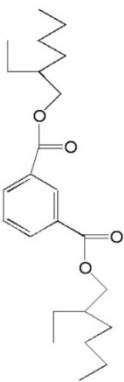

Рис. 1. Хроматограма повним іонним током, де 1 — пік 2-етилгексилфталату, 2 — пік 2-етилізогексилфталату

Після проведення хроматографування відповідних екстрактів встановлено присутність у складі значної частини екстрактів дибутилфталату, 2-діетилгексилфталату, 2-діетилгексилізофталату, формули яких наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

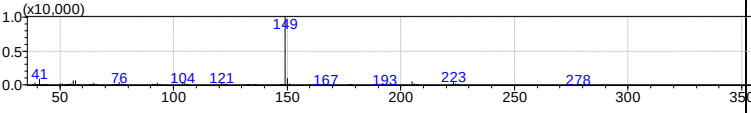
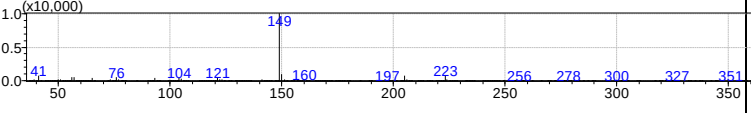
Сполуки фталевої та ізопфалевої кислот, встановлені
у складі досліджуваних об'єктів

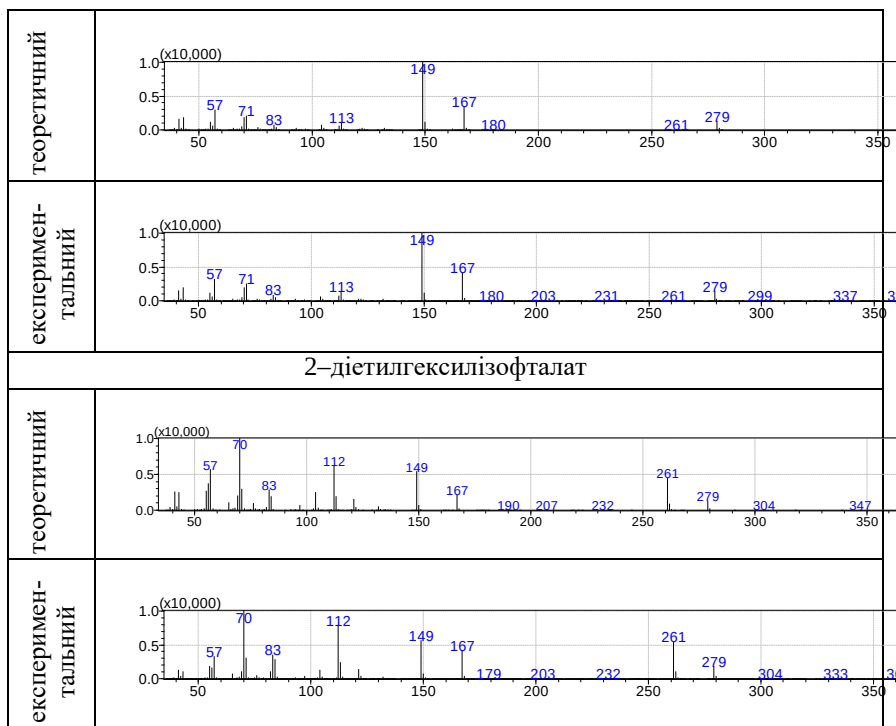
Назва	дибутилфталат	2-діетилгексилфталат	2-діетилгексилізофталат
Формула			

Слід зазначити, що мас-спектри ізомерних фталатів є подібними між собою, отже для встановлення їх конкретної приналежності додатково використовували зразки відповідних сполук з колекції лабораторії Харківського НДІСЕ. Мас-спектри відповідних фталатів наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Мас-спектри відповідних фталатів (бібліотечні спектри та отримані у даній роботі експериментально)

Назва компоненту/мас-спектр (бібліотека NIST 17)	
дибутилфталат	
теоретичний	
експериментальний	
2-діетилгексилфталат	

Слід зазначити, що піки мас-спектрів указаних фталатів не характеризуються значно вираженим піком молекулярного іону, проте мають досить характеристичне значення m/z , що дорівнює 149. Наявність інтенсивного піку відповідного m/z може вважатися непрямою ознакою наявності фталатів у складі досліджуваного зразка. Кількісні та якісні результати дослідження вмісту фталатів наведені у таблиці 3.

Таблиця 3

Результати дослідження вмісту фталатів у різних зразках

зразок	дибутил-фталат	2-етилгексил-фталат	2-етилгексил-ізофталат
Хлороформ (холостий зразок)	—	—	—
Етиловий спирт	3, 2	11, 4	21, 8
Дистильована вода	—	—	—
Водопровідна вода	0, 074	0, 012	0, 002
Об. № 1 (скло)	0, 06	0, 08	0, 003

Об. № 2 (полімер)	1, 6	3, 41	17, 1
Об. № 3(полімер)	1, 1	7, 3	8, 1
Об. № 4(полімер)	0, 095	6, 6	18, 3
Об. № 5(полімер)	0, 92	0, 075	0, 86

Кількісний розрахунок проводився за окремими характеристичними іонами (m/z), при додаткових двох іонах як підтверджуючих. При порушенні співвідношення цих іонів до характеристичного розрахунок не проводиться через перекривання тих самих іонів зі спектру інших компонентів. Приклади хроматограм за повним іонним током за кожним із встановлених фталатів наведені на рис. 2–4.

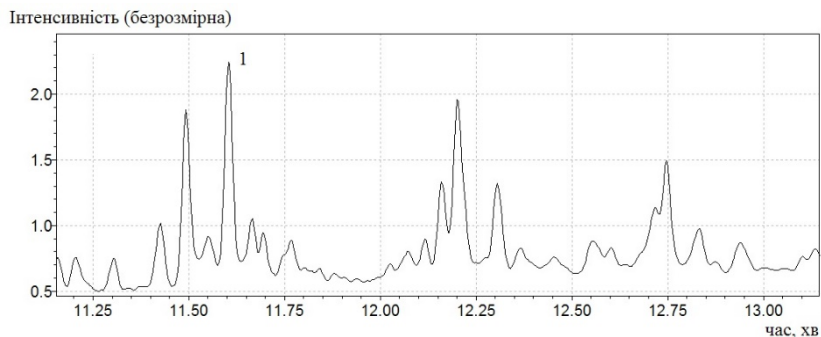

Рис. 2. Приклад хроматограми зразка води (об'єкт № 2) де 1 — дибутилфталат

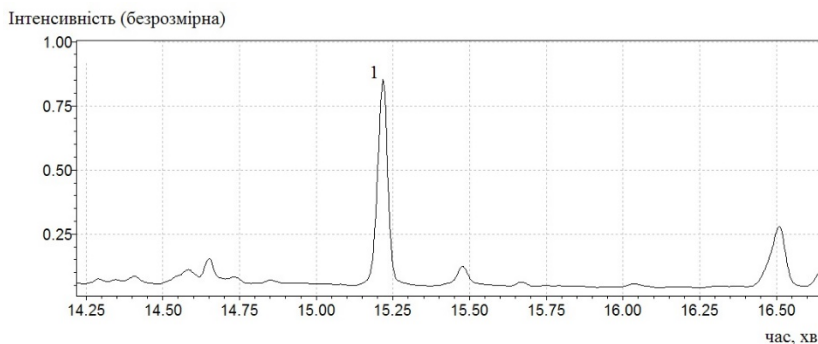

Рис. 3. Приклад хроматограми зразка води (об'єкт № 3) де 1 — діетилгексилфталат

Інтенсивність (безрозмірна)

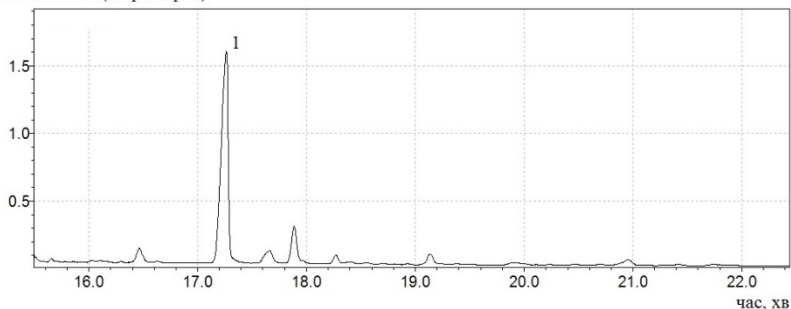

Рис. 4. Приклад хроматограми зразка води об'єкт № 2 — полімер (визначення 2-дітилгексилзофталату)

Установлення складу матеріалу тари (пляшок) проводилося методом ІЧ-спектронетрії¹ у середній області спектру з використанням порушеного повного внутрішнього відбивання на кристалі з ZnSe. Реєстрація спектрів поглинання проводилася на спектрометрі «NICOLET 380» з приставкою «SMART PERFORMER» виробництва «ThermoElectronCorporation», США, в стандартних умовах ІЧ — спектри реєструвалися в області хвильових чисел від 650 до 4000 см^{-1} .

Параметри проведення аналізу:

- область виміру — 650–4000 см^{-1} ;
- роздільна здатність — 4;
- швидкість запису — 0, 6329;
- посилення — 8;
- кількість сканів — 32.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що всі зразки тари виготовлені з поліетилентерефталату.² У спектрах матеріалу тари були відмічені смуги поглинання в основних діапазонах: 723 см^{-1} , 873 см^{-1} , 1016 см^{-1} , 1100 — 1110 см^{-1} , 1240 см^{-1} , 1340 см^{-1} , 1410 см^{-1} , 1720 см^{-1} . Даний набір смуг поглинання характерний для поліетилентерефталату (ПЕТФ, ПЕТ).

Приклад ІЧ-спектру матеріалу тари об'єкта № 2 наведено на рис. 5.

¹ Калинина Л. С. Качественный анализ полимеров. Москва : Химия, 1975. С. 193–195; Купцов А. Х., Жижин Г. Н. Фурье-спектры комбинационного рассеивания инфракрасного поглощения полимеров : справочник. Москва : Физмат лит, 2001. С. 167–169.

² Спектральна база даних. URL : https://sdb.s.db.aist.go.jp/sdbs/cgi-bin/cre_index.cgi (дата звернення 10.05.2019).

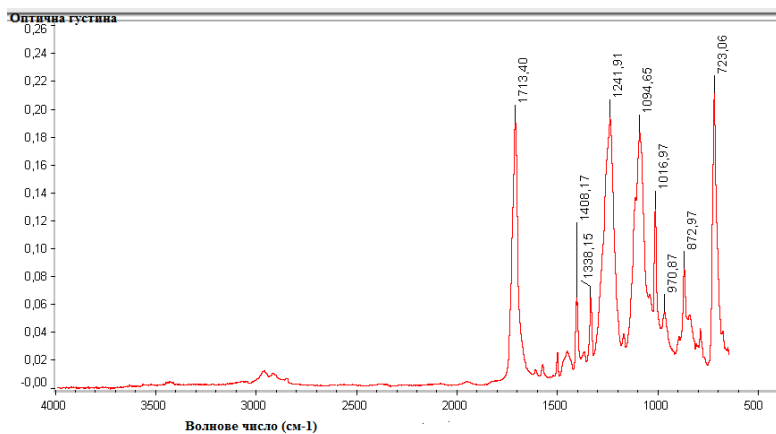

Рис. 5. Приклад ІЧ-спектру матеріалу ПЕТ-тари

Результати аналізу, наведені в таблиці 3, свідчать про наявність ЕФК у всіх зразках води, які були упаковані у ПЕТ-тару. Крім того, в зразках води та органічного розчинника (етилового спирту), які первісно не містили ЕФК (у межах визначення), після витримки у ПЕТ-тарі, в якій раніше знаходилися об'єкти №№ 2 — 6, виявлено вміст ЕФК, якісний склад яких був дещо подібний вмісту у воді (об'єкти №№ 2–6).

Висновки. У результаті проведених досліджень встановлена сукупна відповідність отриманих експериментальних даних із визначення вмісту ЕФК у складі води, яка знаходилася у ПЕТ-тарі, світовому досвіду з такої проблеми, що свідчить про наявність факту переходу ЕФК з матеріалу тари до складу її вмісту. ЕФК можуть спостерігатися у складі води, поміщеної до ПЕТ-тари, навіть якщо цей зразок води у вихідному вигляді ЕФК не містив. Окрім води, фталати можуть насичувати органічні розчинники, зокрема етиловий спирт. Це свідчить про прийнятність результатів із дослідження ЕФК у воді та загальній методології, що стосується фталатів, у вітчизняній, зокрема криміналістичній, практиці.

Як рекомендації щодо пакування об'єктів дослідження, які направляються на експертизу речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин для встановлення фталатів на будь-якому рівні (якісному та кількісному), слід зазначити таке:

— матеріал тари може бути виготовлений із будь-якого полімера, що не містить фталати. Одним з показників, які свідчать про склад матеріалу тари, є позначення на її зовнішній поверхні;

— тарою, що найбільш підходить для пакування об'єктів, є металева або скляна тара (металеві канистри або скляні ємності, пляшки тощо). Зазначимо, що кришки та прокладки, які можуть при цьому

застосовуватися, зазвичай полімерні, отже вони також мають бути виготовлені з будь-якого не ПЕТ матеріалу;

— за умови достатньої кількості об'єкта доцільно перед пакуванням додатково споліскувати внутрішню поверхню об'єктом дослідження (2–3 рази), щоб уникнути попадання можливо присутніх залишків ЕФК до складу об'єкта.

References

- Carrillo, J.D. et al. (2008). Determination of phthalates in wine by head space solid-phase microextraction followed by gas chromatography–mass spectrometry Use of deuterated phthalates as internal standards. *Journal of Chromatography*. Vol. 1181. 125–130.
- Dong, R.H. et al. (2017). Association between Phthalate Exposure and the Use of Plastic Containers in Shanghai Adults. *Biomedical Environmental Sciences*. Vol. 30. 727–736.
- Farhoodi M. et al. (2008). Effect of environmental conditions on the migration of di (2-ethylhexyl) phthalate from pet bottles into yogurt drinks: influence of time, temperature, and food simulant. *The Arabian Journal for Science and Engineering*. Vol. 33. 81–287.
- González-Sálamo, J. et al. Analytical methods for the determination of phthalates in food. *Current Opinion in Food Science*. Vol. 22. 122–136.
- He, J. et al. (2010). Preparation and evaluation of molecularly imprinted solid-phase micro-extraction fibers for selective extraction of phthalates in aqueous sample. *Analytica Chimica Acta*. Vol. 674. 53–58 [in English].
- Kalinina, L.S. (1975). Kachestvennyy analiz polimerov. Moskva: Himija [in Russian].
- Kupcov, A. H., Zhizhin, G. N. (2001). *Fur'e-spektry kombinatsionnogo rasseivaniya infrakrasnogo pogloshhenij apolimerov: spravochnik*. Moskva: Fizmatlit [in Russian].
- Luo Q. et al. (2018). Migration and potential risk of trace phthalates in bottled water: A global situation. *Water research*. Vol. 147. 362–367.
- Montuori P. et al. (2008). Assessing human exposure to phthalic acid and phthalate esters from mineral water stored in polyethyleneterephthalate and glass bottles. *Food Additives and Contaminants*. Vol. 25. 511–518.
- Pereira, J. et al. (2019). Determination of phthalates in olive oil from European market. *Food control*. Vol. 98. 54–60.
- Salazar-Beltrán, D. et al. (2018). Determination of phthalate acid esters plasticizers in polyethyleneterephthalate bottle and its correlation with some physico chemical properties. *Polymer Testing*. Vol. 68. 87–94.
- Sanitarni Normi «Dopustima kil'kist' migracii (DKM) himichnih rehovin, jaki vidil'jajut'sja z polimernih ta inshih materialiv, shho kontaktujut' z harchovimi produktami ta metodi ih viznachennja SanPin 42–123–4240–86 [Chinnij vid 1986–12–31] [in Russian].
- Sax, L. (2010). Polyethylene Terephthalate May Yield Endocrine Disruptors. *Environmental Health Perspectives*. 2010. Vol 118. P. 445–448.
- Schmida, P. et al. (2008). Does the reuse of PET bottles during solar water disinfection pose a health risk due to the migration of plasticisers and other chemicals into the water? *Water research*. Vol 42. 5054–5060.
- Spektral'na baza danih. URL: https://sdb.sdb.aist.go.jp/sdb/cgi-bin/cre_index.cgi (data zvernennia 10.05.2019).

- Zaki, G. at al. (2018). Concentrations of several phthalates contaminants in Egyptian bottled water: Effects of storage conditions and estimate of human exposure. *Science of the Total Environment*. Vol. 618. 142–150.
- Zia, A.I. at. al. (2015). Rapid and molecular selective electrochemical sensing of phthalate sinaqueous solution. *Biosensors and Bioelectronics*. 2015. Vol. 67. 342–349.
- Zia, A.I. at.al. (2013). Technique for rapid detection of phthalates in water and beverages. *Journal of Food Engineering*. Vol. 2016. 515–523.

K. Rudnieva, M. Zarubina, L. Nardid, P. Karnozhich'kij, O. Pashkova
INFLUENCE OF PLASTIC CONTAINER MATERIALS ON RESULTS
OF FORENSIC RESEARCH ON PATHALATE DETECTION

The article deals with the problem of determining the influence of capacity on the presence of phthalates — esters of phthalic acid (EFC) and its isomeric compounds in the studied objects. The work is relevant in connection with the lack of clear rules for the transportation of objects that are provided for forensic research on the content of phthalates, because the packaging of objects in improperly selected packaging may lead to the EFC falling into the object under study and false as a whole research results.

The purpose of the work was to establish the presence of phthalates in the bottled drinking water, which is being sold in the territory of Ukraine in a polymeric container made of polyethylene terephthalate (PETF, PET), as well as tap water and distilled water and ethyl alcohol, placed in the same bottles during research. Establishing an EFC in facilities placed in PET packaging is a direct confirmation of existing experience with similar topics.

The determination of the content of the EFC was carried out by gas chromatography-mass spectrometry. It is shown that in the composition of any drinking water from those sold on the domestic market in PET packaging, there is an EFC. In this case, the sample of mineral water in glass containers, as well as distilled, tap water, ethyl alcohol used in this work, the EFC did Not contain within the limits of quantitative definition. After the expiry of these samples of distilled water and ethyl alcohol in the PET packaging, the presence of phthalates was detected.

The results of this work are supported by well-known global studies to determine the possibility of migration of the EFC from the packaging material to its liquid content. Taking into account the results obtained, we have provided recommendations for the packaging of liquid research objects when they are sent to a study to determine the content of the EFC.

Key words: esters of phthalic acid; gas chromatography; mass spectrometry; mineral water; polyethylene terephthalate.

Е. Е. Руднева, М. В. Зарубина, Л. В. Нардид,
П. В. Карножицкий, О. М. Пашкова
ВЛИЯНИЕ МАТЕРИАЛА ПОЛИМЕРНОЙ ТАРЫ НА РЕЗУЛЬТАТЫ
ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ФТАЛАТОВ

В статье рассмотрена проблема определения влияния материала емкости на наличие фталатов — сложных эфиров фталевой кислоты (ЭФК) и её изомерных соединений в составе исследуемых объектов.

Цель работы — установление наличия фталатов у составе бутилированной питьевой воды, реализуемой на территории Украины в полимерной таре.

Установление содержания ЭФК проводилось методом газовой хроматографии-масспектрометрии, также приведены ИК-спектры полимерных материалов ПЭТ-тары. Показано, что в составе любой питьевой воды из тех, что реализуются на отечественном рынке в ПЭТ таре, содержатся ЭФК. При этом исследуемый образец минеральной воды в стеклянной таре, а также дистиллированная, водопроводная вода, этиловый спирт, использованные в данной работе, ЭФК не содержали в пределах количественного определения. После выдержки указанных образцов дистиллированной воды и этилового спирта в ПЭТ таре было выявлено наличие фталатов.

Результаты данной работы подтверждают известные мировые исследования по установлению возможности миграции ЭФК из материала тары в состав ее жидкого содержимого. Учитывая полученные результаты, нами даны рекомендации по упаковке жидких объектов исследования при направлении их на исследование с целью установления содержания ЭФК.

Работа имеет актуальность у связи с отсутствием четких правил транспортировки объектов, которые предоставляются на криминалистическое исследование по установлению содержания фталатов. Выбор неверного полимерного материала для упаковки объектов может привести к попаданию ЭФК в состав исследуемого объекта и ложным в целом результатам исследования.

Ключевые слова: сложные эфиры фталевой кислоты; газовая хроматография-масспектрометрия; минеральная вода; полиэтилентерефталат.

Надійшла до редколегії 10.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.022>
УДК 343.148.6

В. К. Словінський,

кандидат технічних наук, судовий експерт-вибухотехнік Черкаського
НДЕКЦ МВС України, м. Черкаси, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6194-3171>
e-mail: vkslovinskyi@ukr.net

Г. І. Єлагін,

кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник,
інженер Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України,
м. Черкаси, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2577-6430>
e-mail: gvelagin@ukr.net

О. С. Алексєєва,

кандидат технічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник Черкаського інституту пожежної
безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного
захисту України, м. Черкаси, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1119-4081>
e-mail: Alekseeva@ukr.net

В. В. Наконечний,

кандидат технічних наук, доцент,
інженер з охорони праці Черкаського інституту пожежної безпеки імені
Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту
України, м. Черкаси, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1081-6383>
e-mail: valnakon@gmail.com

ПОРІВНЯННЯ ПОТЕНЦІЙНО НЕБЕЗПЕЧНИХ ФАКТОРІВ ПРИ ВИКОРИСТАННІ РІДКОГО ТА ГАЗОПОДІБНОГО АВТОМОБІЛЬНОГО ПАЛЬНОГО

Проведено аналіз потенційно небезпечних факторів при використанні в автомобілях дизельного, бензинового, метанового та пропан-бутанового пального. Доведено, що метан при використанні сертифікованого обладнання і професійному його монтажі значно безпечніше, ніж пропан-бутан і, тим більше, ніж бензин або дизельне пальне.

Ключові слова: автомобільне пальне, бензин, дизельне пальне, метан, пропан, бутан, вибух, питома густина, концентраційні межі поширення полум'я, температура самоспалахування, температура вибуху, тиск вибуху.

Постановка наукової проблеми. Постійне здороження нафти і продуктів її переробки, зокрема всіх видів рідкого автомобільного пального, провокує використання як автомобільне пальне більш дешевих його видів, зокрема горючих газів: природного (метану) та пропану і бутану, що добуваються з нафти. Одним з головних питань при цьому є питання потенційної небезпечності використання такого пального.

Власне кажучи, і бензин, і дизельне паливе, і метан, і пропанові суміші належать до речовин пожежонебезпечних. І загоряння та вибухи, на жаль, відбуваються при використанні будь-якого з них. Можна навести багато прикладів пожеж останніх років з горінням і вибухом пального і під час руху автомобіля¹, і під час стоянки², і біля АЗС³ і в гаражах⁴. При цьому горить та вибухає і рідке, і газоподібне паливе.

У роботі проведене порівняння потенційної небезпечності експлуатації автомобілів, в яких використовується рідке паливе, і автомобілів з газобалонними установками.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Зважаючи на те, що все більше користувачів переходять з рідкого пального на газоподібне, проблема вибору пального обговорюється досить широко. Розглядаються економічні⁵ і екологічні⁶ аспекти цієї проблеми, а також складність установки та обслуговування газо-балонних систем. Багато уваги приділяється порівнянню переваг і недоліків використання метану та пропан-бутанових сумішей між собою. Детально, з наведенням статистичних даних по Росії, пожежонебезпечність газобалонних автомобілів і причини в кожному випадку вибуху проаналізовано у⁷.

Мета дослідження. В даній роботі розглянуто 6 варіантів використання пального для автомобільного двигуна. Бак з бензином та системою подачі його в карбюратор і далі в циліндри двигуна, бак з дизельним паливом і системою подачі його в циліндри двигуна, газобалонна установка при монтажі балонів з метаном на даху автомобіля, газобалонна установка при монтажі балонів з метаном у багажному відсіку автомобіля, газобалонна установка при монтажі балонів з сумішшю пропану та бутану на даху автомобіля, газобалонна установка при монтажі балонів з сумішшю пропану та бутану у багажному відсіку автомобіля. При цьому аналізується потенційна

¹ В Дніпре во время движения загорелся автомобиль с двумя детьми. URL: <https://ru.tsn.ua/.../v-dnepre-vo-vremya-dvizheniya-zagorelsya-avtomobil-s-dvumya-detmi-1195215.html> (дата звернення 10.04.2017).

² На автотрассе под Житомиром сгорел автомобиль с ГБО. ВИДЕО URL: <http://zhzh.info/news/2018-11-01-37693> (дата звернення 10.04.2017).

³ У Вінниці 4 особи згоріли в автомобілі заживо. URL: <https://znaj.ua/content/u-vinnyci-chotyryosoby-orily-v-avtomobili-zazhyvo> (дата звернення 10.04.2017).

⁴ На Дніпре в результате пожара в гараже сгорел мужчина. URL: https://24tv.ua/ru/na-dnepre_v-rezultate-pozhara_v-garazhe_sgorel-muzhchina_n981223 (дата звернення 10.04.2017).

⁵ Газ VS бензин. Выгодно ли в Украине устанавливать ГБО на автомобиль. URL: <https://www.segodnya.ua./gaz-vs-benzin-vygodno-li-v-ukraine-ustanavlivat-gbo-na-avtomobil-668480.html> (дата звернення 10.04.2017)

⁶ Эксперты рассказали, стоит ли менять бензиновый двигатель. URL: <https://ru.tsn.ua/.../eksperty-rasskazali-stoit-li-menyat-benzinovyy-dvigatel-avto-na-gazovyy-416222.html> (дата звернення 10.04.2017).

⁷ Васюков Г. В., Корольченко А. Я., Рубцов В. В. Пожарная безопасность газобаллонных автомобилей. *Автомобильная промышленность*, 2006 г., № 2.

небезпечність під час руху автомобіля, а також під час зберігання його на відкритій стоянці і в закритому гаражі.

У кожному випадку за вихідні дані приймалися поширений період експлуатації — літо з температурою повітря 30⁰С та можливий витік пального і вірогідність утворення вибухонебезпечної суміші.

Упродовж 2018 році в Україні на транспортних засобах виникло 4346 пожеж (у 2017 році — 4 212 пожеж; +3,2 %), що становить 5,5 % від загальної кількості пожеж в Україні. Унаслідок цих пожеж загинуло 22 людини (у 2017 році — 18 людей; +22,2 %), що становить 1,1 % від загальної кількості загиблих в Україні. Загибелі дітей не зареєстровано (у 2017 році — 1 дитина). На згаданих пожежах отримали травми 55 людей (у 2017 році — 80 людей; – 31,3 %), у тому числі 3 дітей (у 2017 році — 1 дитина).

Пожежами знищено та пошкоджено 3 924 одиниці техніки. Матеріальні втрати від пожеж склали 972 млн 446 тис. грн., що становить 11, 7 % від загальної суми збитків.

Серед транспортних засобів найчастіше горіли:

- легкові автомобілі (3209 проти 3158 пожеж; +1,6 % або 73,8 % від загальної кількості пожеж на транспортних засобах);
- вантажні автомобілі (462 проти 448 пожеж; +3,1 % або 10,6 %);
- автобуси (285 проти 248 пожеж; +14,9 % або 6,6 %).

Причини виникнення пожеж на деяких транспортних засобах наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Причини виникнення пожеж на деяких транспортних засобах

Причини пожеж	Легкові автомобілі		Вантажні автомобілі		Автобуси	
	2018	2017	2018	2017	2018	2017
Підпал	734	802	43	47	47	48
ППБ при проведенні ел.-, газозварювальних робіт	41	30	7	2	7	4
Необережне поводження з вогнем під час паління	47	31	23	13	5	0
Необережне поводження з вогнем	64	127	22	28	9	7
Недолік технології виробництва	41	15	10	0	2	0
Перегрів (руйнування рухомих деталей) унаслідок тертя	22	10	30	16	3	1
Розгерметизація паливної (газової) системи	234	39	27	4	8	0
Несправність електросистем	1861	1872	244	273	193	169
Інші причини	165	232	56	65	11	19
Всього пожеж:	3209	3158	462	448	285	248

Найпоширеніші місця виникнення пожеж на деяких транспортних засобах наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Місця виникнення пожеж на деяких транспортних засобах

Місце виникнення пожежі	Легкові автомобілі		Вантажні автомобілі		Автобуси	
	2018	2017	2018	2017	2018	2017
Кабіна водія, салон	510	577	117	99	53	53
Відсік двигуна	2011	357	197	38	179	12
Кузов	467	494	90	106	35	33
Інше	221	1730	58	205	18	150
Всього пожеж:	3209	3158	462	448	285	248

Пожежна безпека автомобілів багато в чому визначається розташуванням паливного бака. Найбільш поширеним є той варіант, коли паливний бак розташовується позаду транспортного засобу — в багажному відсіку або під ним. Встановлення паливного бака в безпосередній близькості до двигуна, що дозволяє зменшити довжину паливопроводу і збільшити загальну надійність подачі палива, збільшує пожежну небезпеку і перевантаження коліс переднього або заднього моста відповідно до переднього чи заднього розташування двигуна. Тому в автомобілях з переднім розташуванням двигуна паливний бак розміщується позаду. На автомобілях з невеликою місткістю паливний бак розміщується збоку, знизу або ззаду. В автомобілях із заднім розташуванням двигуна паливний бак знаходиться спереду. У «безпечних» автомобілях паливні баки розташовані в межах бази автомобіля: У передньопривідного автомобіля з розташуванням двигуна спереду найбільш раціональним є розташування паливного бака за заднім сидінням. У цьому випадку знижується ймовірність загоряння палива при бічному і фронтальному ударах. У той же час ця ймовірність дещо збільшується при ударі ззаду.

До найважливіших внутрішніх джерел виникнення пожежі у автомобілі належать нагріті поверхні при порушенні герметичності паливної системи або системи змащування. У працюючому автомобілі є дві зони максимальних температур:

- моторний відсік;
- зона випускного тракту від колектора до вихлопної труби глушника.

У двигуні внутрішнього згоряння температура відпрацьованих газів по довжині випускного тракту становить 800–830 °С, а температура поверхонь 710–770 °С. Зрозуміло, що це дуже висока температура, вона вища за температуру самозаймання більшості паливно-мастильних матеріалів, які використовуються в транспортних засобах. В автомобілі паливо може накопичуватися тільки в нішах двигуна і в деяких місцях моторного відсіку. Оскільки моторні відсіки не герметизовані, в них існує інтенсивний повітрообмін з навколишнім середовищем. У цьому

випадку концентрація парів у зоні випаровування палива обмежується верхньою межею в залежності від швидкості повітря в цій зоні. При швидкості повітря 0,15–0,18 м/с концентрація парів не може перевищити 0,01 мг/л. При швидкості 0,25–0,3 м/с — 0,001 мг/л. Враховуючи, що швидкості повітря у моторних відсіках автомобілів перевищують наведені значення на порядок і більше (1,5–5 м/с), концентрація парів або палива, що накопичилось, не може досягти небезпечних значень і займання виключається¹. Але порушення герметичності паливного баку чи виливи з запасної каністри в багажному відділенні, враховуючи, що густина парів бензину або дизельного пального значно більша за густину повітря, веде до швидкої появи суміші з небезпечною концентрацією.

Бензин.

Найбільш вірогідні місця витіку бензину — витік із запасної каністри в багажнику, в гаражі або іншому місці зберігання; підтікання з бензобаку (внаслідок пошкодження його або внаслідок нещільно закритої кришки); негерметичність у системі паливопроводу або у підкапотному просторі (внаслідок негерметичності чи несправності бензонасоса чи паливопроводу).

Характерний запах бензину і добре видимі плями цієї речовини в переважній більшості випадків викликають невідкладні дії з усунення несправності.

А що буде, якщо несправність лишилася непоміченою?

Нижня концентраційна межа поширення полум'я найбільш небезпечного А–66 визначається як 0,76 % (об)², що відповідає даному показнику нонану C_9H_{20} ³. Тиск насиченої пари нонану при 30°C складає 6 мм рт. ст. Отже⁴, при даній температурі в закритому приміщенні пари бензину можуть знаходитися з концентрацією $6 \times 100 / 760 = 0,8$ об. %. Молекулярна маса нонану складає 182 атомних одиниць маси. Густина парів нонану при температурі в 30°C (303K) дорівнює $182 \times 273 / (22,4 \times 303) = 7,32$ кг/м³. Густина повітря при тих же умовах — 1,14 кг/м³. При такому співвідношенні пари бензину в-основному будуть змішуватися з повітрям в нижній частині багажника, гаража чи підкапотного простору.

¹ Расследование пожаров: учебник / под ред. Г. Н. Кириллова, М. А. Галишева, С. А. Кондратьева. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский университет Государственной противопожарной службы МЧС России, 2007. С. 134–136.

² Пожаро-взрывоопасность веществ и материалов и средства их тушения. Справочник / под ред. А. Н. Баратова и А. Я. Корольченко. Книга первая. Москва : Химия, 1990. С. 163.

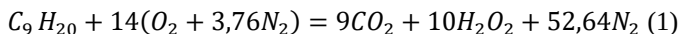
³ Пожаро-взрывоопасность веществ и материалов и средства их тушения. Справочник / под ред. А. Н. Баратова и А. Я. Корольченко. Книга вторая. Москва : Химия, 1990. С. 54.

⁴ Єлагін Г. І., Шкарабура М. Г., Кришталь М. А., Тищенко О. М. Основи теорії розвитку та припинення горіння. Частина 1. Черкаси, 2004. С. 145.

Потрапляння в таку суміш відкритого вогню швидше за все викличе вибух. Зрозуміло, що при безпосередньому піднесенні джерела підпалювання до поверхні рідини загоряння найбільш вірогідне. У такому випадку тепло від джерела запалювання викличе підвищення температури поверхневого шару рідини, випаровування додаткових порцій горючих парів, підвищення концентрації цих парів над поверхнею до нижньої концентраційної межі поширення полум'я, спалахування цих додаткових порцій парів з виділенням більшої кількості тепла, наростаюче збільшення кількості парів і, як наслідок, поширення полум'я на всю поверхню або вибух. Таким чином, при цій температурі витік бензину в багажнику автомобіля або в закритому гаражі швидко приведе до утворення вибухонебезпечної концентрації. У щільно закритому багажнику вибухонебезпечна концентрація за рахунок витоку із запасної каністри може утворитися навіть під час руху автомобіля. У підкапотному просторі при цій температурі під час руху знаходження парів у концентрації, більшій ніж 0,8 об. %, маловірогідне, так як під час руху цей простір провітрюється і пари, що випаровуються, відразу змішуються з надлишком повітря. Але коли автомобіль стоїть на місці і двигун працює «на холостому ході», несправності паливопроводної системи або бензонасосу можуть викликати появу парів, з видаленням яких система обдуву радіатора не впорається.

Температура самоспалахування бензинів коливається в межах від 255⁰С (для найбільш небезпечного А-66) до 435⁰С (для авіаційного 91/115)¹. Це означає, що при такій температурі загорання можливе навіть без відкритого вогню, наприклад при потраплянні бензину на розпечену поверхню глушника.

Температура згорання бензинів — у середньому 1200⁰С (1473К)². Зважаючи на те, що під час вибуху продукти згорання роботу в перший момент не виконують, і вся енергія реакції окислення переходить у теплову, температура вибуху буде на 15–20⁰С більшою³, тобто близько 1500К, що в даному випадку суттєвого значення не має. При повному перетворенні суміші нонану з повітрям у продукти згорання (вибуху) один моль нонану при реакції з 14 молями оксигену і 52,64 молями нітрогену⁴ утворює 71,64 молі продуктів згорання. Тобто об'єм суміші при гіпотетичних нормальних умовах збільшиться б у 1,06 рази. Враховуючи ж збільшення температури з 303К до 1500К можна спрогнозувати, що тиск вибуху в замкненому об'ємі дорівнюватиме $(760 \times 1,06 \times 1500) / 303 = 3980$ мм рт. ст., тобто близько 5,2 атм.

¹ Пожаро-взрывоопасность веществ и материалов и средства их тушения. Книга первая. С. 163.

² Там само. С. 162.

³ Єлагін Г. І., Шкарабура М. Г., Кришталь М. А., Тищенко О. М. С. 133.

⁴ Там само С. 33.

Дизельне пальне.

Як і у випадку з бензином, найбільш вірогідні місця витоку — витік із запасної каністри в багажнику, в гаражі або іншому місці зберігання; підтікання з баку (внаслідок утворення в ньому дірочок або внаслідок нещільно закритої кришки); негерметичність у системі паливопроводу або у підкапотному просторі (внаслідок негерметичності чи несправності паливного насосу).

Як і бензин, дизельне пальне має відчутний запах і утворює добре видимі плями, що викликає невідкладні дії з усунення несправності.

Вірогідність не помітити несправність і в цьому випадку дуже мала, але все-таки існує.

Найлегша фракція найбільш летючого дизельного пального марки «А» (за ГОСТ 305–82) починає википати при температурі 150⁰С, що відповідає знов-таки нонану, тиск насиченої пари якого при 30⁰С¹ складає 6 мм рт. ст. Але за фракційним складом цього вуглеводню в дизельному пальному дуже мало. Переважну більшість складають фракції, що мають температуру кипіння 255–322⁰С. Так що за модель можна взяти пентадекан з температурою кипіння 270⁰С. Нижня концентраційна межа поширення полум'я найбільш небезпечних дизельних палив марок «Л» та «З» за ГОСТ 305–82 визначається як 0,5 % (об)². Тиск насиченої пари пентадекану при 30⁰С менший за 1 мм рт. ст. Отже³, при даній температурі в закритому приміщенні пари дизельного пального можуть знаходитися з концентрацією не більше $1 \times 100 / 760 = 0,13$ об. %. Це означає, що навіть потрапляння в приміщення відкритого вогню вибуху або пожежі не викличе.

Зрозуміло, це не означає, що в такому приміщенні можна розпалювати багаття чи курити. Але випадкове потрапляння в приміщення відкритого вогню скоріше за все вибуху не викличе. Загорання тут можливе лише при безпосередньому піднесенні джерела підпалювання до поверхні рідини.

Молекулярна маса пентадекану складає 212 атомних одиниць маси. Густина парів пентадекану при температурі в 30⁰С (303К) дорівнює $212 \times 273 / (22,4 \times 303) = 8,52$ кг/м³. Густина повітря при тих же умовах — 1,14 кг/м³. Отже, пари дизельного пального, як і пари бензину, будуть змішуватися з повітрям в нижній частині багажника, гаража чи підкапотного простору. Але на відміну від парів бензину, до небезпечної концентрації при 30⁰С справа не дійде.

А от температура самоспалахування дизельних палив навіть нижча, ніж температура самоспалахування бензинів, і коливається в межах від 210⁰С (для палива марки «Л» за ГОСТ 305–82 до 370⁰С (для авіаційного

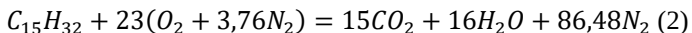
¹ Справочник химика / под. ред. В. П. Никольского. Т.1. М.-Л. : Химия, 1963. С. 654.

² Пожаро-взрывоопасность веществ и материалов и средства их тушения. Книга вторая. С. 266.

³ Єлагін Г. І., Шкарабура М. Г., Кришталь М. А., Тищенко О. М. С. 145.

91/115)¹. Це означає, що при такій температурі загорання можливе навіть без відкритого вогню, наприклад, при потраплянні пального на розпечену поверхню глушника. При безпосередньому піднесенні джерела підпалювання до поверхні рідини або потраплянні рідини на розпечену поверхню загорання цілком вірогідне. У такому випадку тепло від джерела запалювання або від розпеченої поверхні викличе підвищення температури поверхневого шару рідини. При температурі в 60–70⁰С випаровування додаткових порцій горючих парів викличе підвищення концентрації цих парів над поверхнею до 0, 5 % (об), тобто до нижньої концентраційної межі поширення полум'я. Спалахування цих додаткових порцій парів викличе додаткову кількість тепла, додаткову кількість парів і, як наслідок, поширення полум'я на всю поверхню або вибух.

Температура згорання дизельних палив 1100⁰С (1373К). Температура вибуху буде на 15–20⁰С більшою², тобто близько 1400К, що в даному випадку теж суттєвого значення не має. При повному перетворенні суміші пентадекану з повітрям у продукти згорання (вибуху) один моль пентадекану при реакції з 23 молями кисню і 86, 48 молями нітрогену³ утворює 117, 48 молі продуктів згорання. Тобто, об'єм суміші при гіпотетичних нормальних умовах збільшився б у 1,07 рази. Враховуючи ж збільшення температури з 303К до 1400К можна спрогнозувати, що тиск вибуху в замкненому об'ємі дорівнюватиме $(760 \times 1,07 \times 1400) / 303 = 3760$ мм рт. ст., тобто біля 5,0 атм.

Метан.

Метан, що використовується як автомобільне пальне, звичайно міститься в балонах підвищеної міцності при тиску у 200–250 атм. Балони можуть розташовуватися або в багажному відсіку, або на зовнішній поверхні транспортного засобу. Вірогідні причини витоку метану — несправність газового обладнання та нещільності в системі газопроводу. Для забезпечення можливості виявлення витоку метану його одорують додаванням невеликих кількостей речовин з дуже специфічним запахом (етилмеркаптан і інш.). Запах одоранту, що звичайно сприймається як запах метану, не помітити дуже важко. Тим не менше, потенційну небезпечність витоку недооцінювати не можна.

Нижня концентраційна межа поширення полум'я для метану дорівнює 5,28 % (об)⁴. При 30⁰С ця речовина знаходиться у газоподібному стані. Молекулярна маса метану складає 16 атомних

¹ Пожаро-взрывоопасность веществ и материалов и средства их тушения. Книга вторая. С. 266.

² Єлагін Г. І., Шкарабура М. Г., Кришталь М. А., Тищенко О. М. Вказана праця. С. 133.

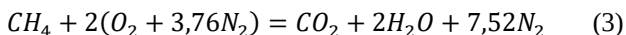
³ Там само С. 33.

⁴ Пожаро-взрывоопасность веществ и материалов и средства их тушения. Книга первая. С. 466.

одиниць маси. Густина парів метану при температурі в 30°C (303K) дорівнює $16 \times 273 / (22, 4 \times 303) = 0,64 \text{ кг/м}^3$, що значно менше за густину повітря. Це означає, що в незамкненому приміщенні досягнення небезпечної концентрації практично виключається. Отже, за умови розташування балонів на зовнішній поверхні вибух виключений навіть при несправності газового обладнання. Але можливість створення вибухонебезпечної суміші в дуже щільно закритому багажному відсіку, або в гаражі існує.

Температура самоспалахування метану складає 537°C^1 , що значно вище, ніж відповідний показник для бензину чи дизельного пального.

Дані по температурі згорання метану в повітрі коливаються від 1900°C до 2160°C , в середньому 2030°C (2303K), температура вибуху буде орієнтовно 2320K . При повному перетворенні суміші метану з повітрям у продукти згорання (вибуху) один моль метану при реакції з 2 молями кисню і 7,52 молями нітрогену утворює 10, 2 моля продуктів згорання. Тобто об'єм суміші при гіпотетичних нормальних умовах взагалі не змінився б. Враховуючи ж збільшення температури з 303K до 2320K можна спрогнозувати, що тиск вибуху в замкненому об'ємі дорівнюватиме $(760 \times 2320) / 303 = 5820 \text{ мм рт. ст.}$, тобто біля 7, 7 атм.

Це більше, ніж тиск вибуху для бензину або дизельного пального.

Пропан-бутан

Суміш пропану та бутану, яка використовується в автомобілях, в літній період містить біля 40% пропану C_3H_8 та 60% бутану C_4H_{10} . Ця суміш знаходиться у рідкому вигляді в балонах під тиском до 16 атмосфер. Як і у випадку з метаном, балони можуть розташовуватися або в багажному відсіку, або на зовнішній поверхні транспортного засобу. Ті ж самі і вірогідні причини витоку газу — несправність газового обладнання та нещільності в системі газопроводу. Для забезпечення можливості виявлення витоку цю суміш також одорують додаванням речовин з неприємним запахом.

Нижня концентраційна межа поширення полум'я для пропану дорівнює 2,3 % (об)², для бутану — 1,2 % (об). Для суміші, що розглядається, за відомою формулою³: $\text{КМПП} = 100 / (40/2, 3 + 60/1,2) = 1, 5\%$ (об). При 30°C ця суміш знаходиться у газоподібному стані. Молекулярна маса пропану складає 44 атомних одиниць маси. Густина його парів при температурі в 30°C (303K) дорівнює $44 \times 273 / (22, 4 \times 303) = 1,77 \text{ кг/м}^3$. Для бутану відповідні цифри складають 58 атомних одиниць маси та $58 \times 273 / (22, 4 \times 303) = 2,33 \text{ кг/м}^3$. Густина парів суміші при цій температурі

¹ Там само.

² Пожаро-взрывоопасность веществ и материалов и средства их тушения. Книга вторая. С. 143.

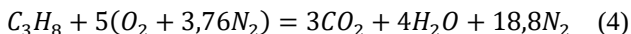
³ Єлагін Г. І., Шкарабура М. Г., Кришталь М. А., Тищенко О. М. С. 130.

$1,77 \times 0,4 + 2,33 \times 0,6 = 2,1$ кг/м³, а це майже вдвічі більше за густину повітря при тих же умовах (1,14 кг/м³). Отже, пропан-бутанові пари змішуватимуться з повітрям переважно в нижній частині навіть незамкненого приміщення, в тому числі в нижній частині багажного відсіку автомобіля. І концентрація горючих газів в цій суміші швидко досягне позначки в 1,5% (об).

Температура самоспалахування пропану складає 470⁰С¹, бутану — 405⁰С. Це вище, ніж відповідний показник для бензину чи дизельного пального, але нижче, ніж для метану.

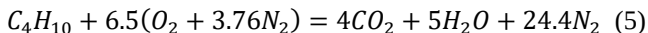
За підрахунками по стандартній процедурі, наприклад², теоретична температура вибуху пропану і бутану практично однакова і складає 2130⁰С (2400К).

При повному перетворенні суміші пропану з повітрям у продукти згорання (вибуху) один моль пропану при реакції з 5 молями кисню і 18, 8 молями нітрогену утворює 25,8 молів продуктів згорання. Тобто об'єм суміші пропану з повітрям при гіпотетичних нормальних умовах взагалі-то збільшився б у 25 8/24, 8=1, 04 рази.

Враховуючи ж збільшення температури з 303К до 2400К, можна спрогнозувати, що тиск вибуху в замкненому об'ємі дорівнюватиме $(760 \times 2400 \times 1, 04) / 303 = 6260$ мм рт. ст., тобто біля 8,3 атм.

Відповідно, один моль бутану при реакції з 6, 5 молями кисню і 24, 4 молями нітрогену

утворює 33, 5 молі продуктів згорання. Тобто, об'єм суміші при гіпотетичних нормальних умовах збільшився б у 33, 5/31, 9=1,05 рази.

Враховуючи ж збільшення температури з 303К до 2400К можна спрогнозувати, що тиск вибуху в замкненому об'ємі дорівнюватиме $(760 \times 2400 \times 1, 05) / 303 = 6320$ мм рт. ст., тобто також біля 8,3 атм.

Висновки. Як впливає з наведених розрахунків, найменшою потенціальною небезпекою виникнення пожежі і вибуху при використанні сучасного автомобільного пального треба визнати небезпеку використання метану. Тиск вибуху цієї речовини трохи більший за тиск вибуху рідких видів пального, але метан не здатен накопичуватися не тільки у відкритих приміщеннях, а навіть у закритих, якщо наявні найменші щілини. До того ж, з усіх розглянутих типів саме

¹ Пожаро-взрывоопасность веществ и материалов и средства их тушения. Книга вторая. С. 143.

² Єлагін Г. І., Шкарабура М. Г., Кришталь М. А., Тищенко О. М. С. 53, 133.

метан має найвищу температуру самоспалахування. Газові балони, які звичайно монтують у багажнику або на даху автомобіля, найбільш міцні з усіх ємностей для зберігання пального і витримують значні пошкодження навіть при важких ДТП. В доступних статистичних даних стверджується, що за поточний рік пожеж і вибухів з вини метанового обладнання взагалі не зафіксовано. Натомість обладнання з пропан-бутановими установками стали причиною близько 10 % пожеж і вибухів, решта ж 90% випадків припадає на рідкі види пального.

При умові використання сертифікованого обладнання і професійного його монтажу балони з метаном та їх «обв'язка» значно безпечніші, ніж балони з пропан-бутаном і, тим паче, ніж паливні баки і каністри з рідким паливом.

References

- Avtomobil' z GBO zagorivśa bilâ Kyivskoi zapravki.* URL : https://censor.net.ua/video_news/3079617/avtomobils_gbo_zagorelsya_vozle_kievskoyi_zapravki_video [in Ukrainian].
- Čto vybrat' Na avto — propan, ili metan?* URL : Auto.Today <https://auto.today/.../5938-ustanovka-gbo-čto-vybrat-propan-ili-metan.html> [in Russian].
- Èksperty rasskazali, stoit li menât' benzinovyy dvigatel'.* URL : <https://ru.tsn.ua/.../eksperty-rasskazali-stoit-li-menyat-benzinovy-dvigatel-avto-na-gazovyy-416222.html> [in Russian].
- Êlagin, G. Î., Škarabura, M. G., Kriřtal, M. A., Tiřenko, O. M. (2004). *Osnovi teorii rozvritku ta pripinennâ gorinnâ. Častina 1. Čerkasi* [in Ukrainian].
- Gaz VS benzin. *Vygodno li v Ukraine ustanavlivat' GBO Na avtomobil'.* URL : <https://www.segodnya.ua/.gaz-vs-benzin-vygodno-li-v-ukraine-ustanavlivat-gbo-na-avtomobil-668480.html> [in Russian].
- Kakoj gaz lučše zapravlât' v avto, metan ili propan. *Propan 24.* URL : propan24.ru/.../kakoj-gaz-luchshe-zapravlyat-v-avto-propan-ili-metan [in Russian].
- Na avtotrasse pod Žitomirom sgorel avtomobil' s GBO.* VIDEO. URL : <http://zhzh.info/news/2018-11-01-37693> [in Russian].
- Na Dnepre v rezul'tate požara v garaže sgorel mužčina.* URL : https://24tv.ua/ru/na-dnepre-v-rezultate-pozhara-v-garazhe-sgorel-muzhchina_n981223 (data zvernennia 12.05.2019) [in Russian].
- Osobennosti ustanovki GBO, o kotoryh Ne znaet zakazčik.* URL : autoportal.ua/articles/chtobudeteli/27348.html (data zvernennia 12.05.2019) [in Russian].
- Pid Slavâns'kom goriv avtomobil'.* URL : <https://karachun.com.ua/pod-slavyanskom-gorel-avtomobil-4716> [in Ukrainian].
- Požaro-vzryvoopasnost' veřestv i materialov i sredstva ih tuřeniâ* (1990). Spravočnik. Pod redakciej A. N. Baratova i A. Â.Korol'čenko. Kniga pervaâ. Moskva: Himiâ (data zvernennia 12.05.2019) [in Russian].
- Požaro-vzryvoopasnost' veřestv i materialov i sredstva ih tuřeniâ* (1990). Spravočnik. Pod redakciej A. N. Baratova i A. Â. Korol'čenko. Kniga vtorââ. Moskva: Himiâ [in Russian].
- Rassledovany'e požarov:* Uchebny`k / Pod redakcy`ej G.N. Ky`ry`llova, M.A. Galy`sheva, S.A. Kondrat`eva, 68 ry`sunkov, 15 tably`cz. (2007). SPb.: Sankt-Peterburgsky`j uny`versy`tet Gosudarstvennoj proty`vopozharnoj sluzhby. MChS Rossy`y`. [in Russian].

- Sekrety ustanovki GBO ot professional'nyh gazovshikov.* URL : www.sq.com.ua/sekrety_ustanovki_gbo_ot_ustanovschikov/ (data zvernennia 12.05.2019) [in Russian].
- Spravočnik himika* (1963). Pod. Red. V. P.Nikol'skogo. T.1. M-L: Himiâ. [in Russian].
- Температура gorenîâ DT. URL : <https://betodisel.ru/diztoplivo-temperatura-goreniya> [in Russian].
- U transporta, rabotaûšego na gaze, bol'soe buduše.* URL : <https://www.kp.ru/daily/26076/2981935/> (data zvernennia 12.05.2019) [in Russian].
- U Vinnici 4 osobi zgorili v avtomobili zaživo.* URL : <https://znaj.ua/content/u-vinnyci-chotyryosoby-orily-v-avtomobili-zazhyvo> [in Ukrainian].
- V Dnepre vo vremâ dvizheniâ zagorelsâ avtomobil' s dvumâ det'mi.* URL : <https://ru.tsn.ua/.../v-dnepre-vo-vremya-dvizheniya-zagorelsya-avtomobil-s-dvumya-detmi-1195215.html> (data zvernennia 12.05.2019) [in Russian].
- V Odesi vnoči gorili avtomobili.* URL : <https://ru.tsn.ua/v-odesse-nochyu-goreli-avtomobili-1190163.html> [in Ukrainian].
- Vasûkov, G.V., Korol'čenko, A.Â., Rubcov, V.V. (2006). Požarnaâ bezopasnost' gazoballonnyh avtomobilej. *Avtomobil'naâ promyšlennost'*. № 2 [in Russian].

В. К. Словинский, Г. И. Елагин, О. С. Алексеева, В. В. Наконечный
СРАВНЕНИЕ ПОТЕНЦИАЛЬНО ОПАСНЫХ ФАКТОРОВ
ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЖИДКОГО И ГАЗООБРАЗНОГО
АВТОМОБИЛЬНОГО ТОПЛИВА

Проведен детальний аналіз потенційно небезпечних факторів при використанні в автомобілях дизельного, бензинового, метанового і пропан-бутанового палив. Розглянуто 6 варіантів використання палива: бак с бензином і системою подачі його в карбюратор і далі в циліндри двигателя, бак з дизельним паливом і системою подачі його в циліндри двигателя, газобалонна установка при монтажі балонів с метаном на крыше автомобіля, газобалонна установка при монтажі балонів с метаном в багажному отсеке автомобіля, газобалонна установка при монтажі балонів с пропан-бутановою сумішшю на крыше автомобіля, газобалонна установка при монтажі балонів с пропан-бутановою сумішшю в багажному отсеке автомобіля. При цьому аналізується потенційна небезпечність во время движенья автомобіля, а також во время нахожденья его на открытой стоянке и в закрытом гараже. В качестве исходных данных принимались распространённый период експлуатації — лето з температурой окружающего воздуха 30⁰С и возможная утечка палива с вероятностью образования взрывоопасной смеси. В качестве модели при рассмотрении бензина принят нонан, при дизельного палива — пентадекан.

Отмечено, что температура самовоспламенения бензинов колеблется в пределах от 255⁰С до 435⁰С, нижним концентрационным пределом взрываемости бензина можно считать значение 0,76 % об., а при выбранных условиях в закрытом помещении пары бензина могут находиться в концентрации до 0,8 об. %. Удельная плотность паров дизельного палива при тех же условиях составляет 8,52 кг/м³. При взрыве давление в закрытом объеме достигнет 5,2 атм.

Температура самовоспламенения дизельных палив колеблется в пределах от 210⁰С до 370⁰С, нижним концентрационным пределом взрываемости дизельного палива можно считать значение в 0, 5 % об., а при выбранных условиях в закрытом помещении пары дизельного палива могут находиться в концентрации до 0,13 об.%. При взрыве давление в закрытом объеме достигнет 5,0 атм.

Температура самовоспалення метана становить 537°C , нижній концентраційний межу вибуховості цього газу дорівнює 5,28 % (об). Густина парів метана при температурі в 30°C (303K) дорівнює $0,64\text{ кг/м}^3$, що значно менше густини повітря. Давлення вибуху в закритому об'ємі досягне 7,7 атм.

Пропан-бутанова суміш, що використовується в літній період, містить близько 40% пропану і 60% бутану. Температура самовоспалення пропану становить 470°C , бутану — 405°C . Розрахований нижній концентраційний межу вибуховості цієї суміші — 1,5% (об), а густина парів суміші при температурі в 30°C — $2,1\text{ кг/м}^3$, що майже вдвічі більше густини повітря при тих же умовах. Розраховане тиск вибуху в закритому об'ємі досягне 8,3 атм.

Зроблено висновок про те, що при використанні сертифікованого обладнання і при професійному його монтажі, метан, який не здатний накопичуватися в нижній частині приміщення або будь-якого відсіку, значно безпечніше, ніж пропан-бутан і, тим більше, ніж бензин або дизельне паливо, густина парів яких більше густини повітря.

Ключові слова: автомобільне паливо, бензин, дизельне паливо, метан, пропан, бутан, вибух, густина, концентраційні межі вибуховості, температура самовоспалення, температура вибуху, тиск вибуху.

V. Slovinskyi, G. Yelagin, Y. Alexeieva, V. Nakonetsnyi
COMPARISON OF POTENTIALLY DANGEROUS FACTORS WITH THE
USE OF RARE AND GASILY VEHICLE

A detailed analysis of the potentially dangerous factors in the use of diesel, gasoline, methane and propane-butane fuels was carried out in cars. A detailed analysis of potentially dangerous factors when using diesel, gasoline, methane and propane-butane fuels in automobiles has been carried out. 6 options of fuel usage are considered: a tank with gasoline and a system supplying it to the carburetor and further to the engine cylinders, a tank with diesel fuel and the system feeding it to the engine cylinders, gas cylinder installation when installing cylinders with methane on the roof of the car, gas cylinder installation when mounting cylinders with methane in the luggage compartment of the car, gas installation when installing cylinders with propane-butane mixture on the roof of the car, gas installation when installing cylinders with propane-butane mixture in the cargo compartment of the car. Meanwhile, the potential danger while the vehicle is in motion is analyzed, as well as while it is in the open parking lot and in the garage. As the initial data, the common operation period was taken – in summer with the temperature of 30°C and possible fuel leakage with the probability of formation of an explosive mixture. Nonane is taken as a model when considering gasoline, and Pentadecane is used for diesel fuel.

It was noted that the gasoline self-ignition temperature ranges from 255°C to 435°C , the lower concentration limit of petrol explosiveness can be considered as 0.76% vol., while under selected conditions indoors, gasoline vapor can reach the concentration of up to 0.8 vol. %. The relative vapor density of diesel fuel at the same conditions is 8.52 кг/м^3 . With the explosion, the pressure in the closed volume will reach 5.2 atm.

It was noted that the gasoline self-ignition temperature ranges from 210°C to 370°C , the lower concentration limit of petrol explosiveness can be considered as 0.5 % vol., while under selected conditions indoors, gasoline vapor can reach the concentration of up to 0.13 vol. %. With the explosion, the pressure in the closed volume will reach 5.0 atm.

The self-ignition temperature of methane is 537°C, the lower concentration limit of explosiveness of this gas is 5.28% (vol). The vapor density of methane at the temperature of 300°C (303K) is 0.64 kg/m³, which is significantly less than the density of air. The explosion pressure in the closed volume will reach 7.7 atm.

The propane-butane mixture used in summer contains about 40% of propane and 60% of butane. Spontaneous ignition temperature of propane is 4700C, butane is 4050C. The calculated lower explosion limit of this mixture is 1.5% (vol), and the vapor density of mixture at the temperature of 300°C is 2.1 kg/m³, which is almost twice the density of air under the same conditions. The calculated explosion pressure in the closed volume will reach 8.3 atm.

It was concluded that when using certified equipment which is professionally installed, methane, which cannot accumulate in the lower part of the room or any compartment, is much safer than propane-butane and, especially, than gasoline or diesel fuel, as vapor densities of both are more than air density.

Keywords: automobile fuel, gasoline, diesel fuel, methane, propane, butane, explosion, relative density, explosion limits, self-ignition temperature, explosion temperature of explosion, pressure of explosion.

Надійшла до редколегії 12.06.2019 р.

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.023>

УДК 343.98

В. О. Варлахов,

завідувач сектору Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6446-4400>

e-mail: 19varlahov84@gmail.com

А. В. Лубенцов,

кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ,

м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1419-6433>

e-mail: Lubencov_av@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СИСТЕМИ ПАСИВНОЇ БЕЗПЕКИ SRS АВТОМОБІЛЯ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ПРИЧИН НЕ СПРАЦЮВАННЯ ФРОНТАЛЬНОЇ ПОДУШКИ БЕЗПЕКИ ПАСАЖИРА

Розглянуто питання, які виникають у експертів під час проведення судових автотехнічних експертиз (експертних досліджень) технічного стану транспортних засобів, а саме: системи пасивної безпеки SRS. Наведено послідовність проведення поелементного дослідження системи пасивної безпеки SRS транспортних засобів з встановлення причин не спрацювання передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів під час дорожньо-транспортної пригоди. Актуальність вказаної роботи обумовлена, з одного боку, масовим встановленням подушок безпеки на транспортних засобах, а з другого, – частими випадками не спрацювання подушок безпеки при зіткненні.

Ключові слова: дорожньо-транспортна пригода, транспортний засіб, система пасивної безпеки SRS, паси безпеки з натягувачами, подушки безпеки, діагностування системи пасивної безпеки SRS, судова автотехнічна експертиза, поелементне дослідження системи пасивної безпеки SRS.

Постановка наукової проблеми. Автомобільний транспорт є джерелом підвищеної небезпеки. Постійне зростання потужностей та швидкостей автомобілів, щільності руху автомобільних потоків значно підвищують вірогідність виникнення дорожньо-транспортних пригод (ДТП). Тому постійно виникає проблема вдосконалення автомобілів задля зниження наслідків ДТП. Як засвідчує патрульна поліція України¹, в 2018 році на території України сталося 150120 ДТП, з них з постраждалими — 24294 ДТП, в яких загинуло 3350 осіб та травмовано 30884 особи. Зниження наслідків ДТП забезпечує конструктивна безпека автомобіля, вимоги до якої передбачені нормативними документами, а саме: правилами ЄЕК ООН (вони є базою ГОСТів); стандартами ISO

¹ Офіційний сайт Національної поліції України URL : <http://patrol.police.gov.ua/statystyka/> (дата звернення 15.04.2019).

(Міжнародної організації зі стандартизації); директивами ЄС (Європейського співтовариства); ПДД; ГОСТами та ін.

Підвищення рівня конструктивної безпеки автомобіля перш за все забезпечується за рахунок посилення вимог до розробки, встановлення конструктивних елементів та систем, що забезпечують захист життя та здоров'я учасників дорожнього руху. Враховуючи різноманітність джерел виникнення чинників ризику ДТП, конструктивну безпеку прийнято розділяти на активну, пасивну та післяаварійну. Активна, пасивна та післяаварійна безпеки є комплексними властивостями, що обумовлюють здатність автомобіля задовольняти прийнятим нормативам з безпеки дорожнього руху. Якщо прийняти весь комплекс заходів щодо забезпечення безпеки дорожнього руху за 100 %, то приблизно 50–60 % безпеки дорожнього руху визначається функціонуванням системи активної безпеки, близько 30 % — системи пасивної безпеки, менше 10–20 % — системи після-аварійної безпеки. Комплекс системи «людина-автомобіль-дорога-середовище» при функціонуванні в умовах ДТП можна представити розімкненою схемою автоматичного регулювання (див. рис. 1¹). Як первинна вхідна характеристика системи «людина-автомобіль-дорога-середовище» прийнята швидкість руху автомобіля V_a , вторинна — дія сили F_1 , що характеризує аварійну ситуацію, та дію F_2 об'єкта зіткнення при ДТП. Найчіткіше взаємозв'язок і взаємовплив видів конструктивної безпеки виявляється при ДТП. При ДТП можна виділити три фази: початкова (стадія зближення), кульмінаційна (контакт автомобіля з об'єктом зіткнення та переміщення автомобіля до кінцевої зупинки) та кінцева, закінчення якої визначається припиненням динамічного та будь-якого іншого впливу на автомобіль.

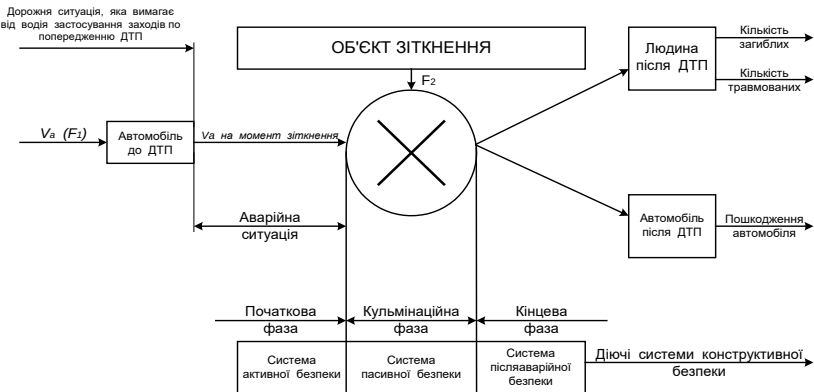

Рис. 1. Забезпечення безпеки комплексу системи «людина-автомобіль-дорога-середовище»

¹ Гудков В. А. Безопасность транспортных средств (автомобили) / Ю. Я. Комаров, А. И. Рябчинский, В. Н. Федотов : учеб. пособ. для ВУЗов. Москва : Горячая линия-Телеком, 2010. 431 с.

Таким чином, система пасивної безпеки автомобіля направлена на зниження наслідків ДТП в момент зіткнення транспортних засобів, а вирішення питання щодо причин не спрацювання подушок безпеки є актуальним під час розслідування справ, пов'язаних з ДТП, та їх розгляді в судовому засіданні. Проведення експертизи технічного стану системи пасивної безпеки SRS є по суті проведенням дослідження системи електрообладнання автомобіля, яке вимагає дотримання заходів безпеки, оскільки пошкодження ізоляції дротів, замикання окремих ланцюгів електричних дротів, внесення стороннього струму на контактні роз'єми може привести до спрацювання подушок безпеки при проведенні досліджень. Електричну проводку системи пасивної безпеки SRS можливо виявити за характерною ізоляцією жовтого кольору¹.

Аналіз останніх основних досліджень. Дослідженням системи пасивної безпеки SRS займалися О. І. Стабровський, А. Б. Разумов, Г. В. Жилінський, В. І. Сирота, В. К. Вахламов, М. Г. Шатров, А. А. Юрчевський та інші.

Мета статті — проведення поелементного дослідження системи пасивної безпеки SRS сучасного транспортного засобу. Розглянемо послідовність проведення досліджень системи пасивної безпеки SRS автомобіля на прикладі з експертної практики.

Викладення основного матеріалу дослідження. До Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса надійшла ухвала суду про призначення судової автотехнічної експертизи технічного стану автомобіля KIA-Carens з вирішення питань щодо технічного стану його системи пасивної безпеки та встановлення причин її не спрацювання. Експертиза призначена по цивільній справі за позовом водія автомобіля KIA-Carens П. до офіційного представника в Україні з продажу автомобілів марки «KIA» Відповідно до ухвали суду фабула ДТП наступна: водій автомобіля KIA-Carens П., рухаючись по автодорозі Київ-Харків-Довжанський, під час вибору в установлених межах безпечної швидкості руху не врахував дорожню обстановку та стан транспортного засобу, в результаті чого втратив контроль за рухом автомобіля, не впорався з його керуванням та здійснив виїзд на розподільну смугу, після чого виїхав на зустрічну сторону автодороги, де допустив зіткнення з автомобілем ВАЗ-2103, який рухався в зустрічному напрямку. Внаслідок ДТП пасажир переднього сидіння автомобіля KIA-Carens отримав смертельні травми, від яких загинув на місці дорожньо-транспортної пригоди. В позовній заяві позивач зазначив, що система пасивної безпеки автомобіля KIA-Carens на момент дорожньо-транспортної пригоди знаходилася в технічно несправному стані, оскільки при зіткненні транспортних засобів передня (фронтальна)

¹ Експертне дослідження системи пасивної безпеки автомобіля «SRS»: звіт НДР (заключ.) / МЮУ, ЛНДІСЕ; кер. О. І. Стабровський; викон.: А. Б. Разумов, Г. В. Жилінський. 011U002597. Львів, 2011. 80 с.

подушка безпеки пасажирів не спрацювала, що в свою чергу привело до
гибелі пасажирів, який знаходився на передньому пасажирському місці.

Для вирішення питань ухвали проведено експертний огляд автомобіля KIA-Carens на офіційній станції технічного обслуговування. Огляд проводився в присутності представників власника автомобіля та автосалону, де придбано досліджуваний автомобіль KIA-Carens. Зовнішнім оглядом представлено на дослідження автомобіля KIA-Carens встановлено, що механічні пошкодження на ньому сконцентровані в передній його частині, а саме: деформовано передню частину, силовий агрегат зміщений з місця свого конструктивного встановлення та деформовані силові елементи каркасу безпеки автомобіля від дії ударного навантаження направлено спереду назад. Відповідно до відомостей заводу-виробника система пасивної безпеки SRS автомобіля KIA-Carens за його VIN-кодом встановлено, що досліджуваний автомобіль комплектується: передньою (фронтальною) подушкою безпеки водія та передньою (фронтальною) подушкою безпеки пасажирів, а також пристроями попереднього натягу пасів безпеки водія та переднього пасажирів (див. рис. 2 нижче по тексту), що також встановлено при візуальному огляді в салоні автомобіля, а саме на накладці рульового колеса та на правій частині передньої панелі салону автомобіля наявні написи «SRS AIRBAG», які свідчать про встановлення передніх подушок безпеки водія та пасажирів.

[illegible]

Рис. 2. Відомості із сайту www.kia-hotline.com відносно комплектації системи пасивної безпеки SRS досліджуваного автомобіля KIA-Carens подушками безпеки (AirBag)

При експертному огляді автомобіля KIA-Carens встановлено, що передня (фронтальна) подушка безпеки водія знаходиться в активованому стані — подушка безпеки знаходиться в спрацьованому стані; передня (фронтальна) подушка безпеки пасажирів знаходиться в неактивованому стані — подушка безпеки знаходиться в неспрацьованому стані. При відкритті верхньої частини передньої панелі салону автомобіля по лініям її розриву при активуванні передньої (фронтальної) подушки безпеки встановлено, що подушка безпеки знаходиться в складеному стані (див. рис. 3–4 нижче за текстом).

Передня подушка безпеки водія

Рис. 3. Загальний вигляд активованої передньої (фронтальної) подушки безпеки водія автомобіля KIA-Carens

Передня подушка безпеки пасажирів

Рис. 4. Загальний вигляд неактивованої передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів автомобіля KIA-Carens

При дослідженні матеріалів цивільної справи встановлено, що при дослідженні обставин ДТП в рамках кримінального провадження проведеного судовою транспортно-трасологічною експертизою, відповідно до висновків якої при зіткненні автомобілі KIA-Carens та BA3-2103 взаємодіяли передніми частинами та кут між їх повздовжніми осями становив 180° , тобто умови для спрацювання обох фронтальних подушок безпеки виконуються, про що також свідчить спрацювання передньої (фронтальної) подушки безпеки водія досліджуваного автомобіля KIA-Carens.

Значні пошкодження автомобіля KIA-Carens, а саме порушення цілісності електричних ланцюгів, руйнування блоку запобіжників в моторному відсіку та акумуляторної батареї, не дозволили продіагностувати систему пасивної безпеки SRS автомобіля за допомогою діагностичного обладнання. У зв'язку з наведеним проводилося поелементне дослідження складових системи пасивної безпеки SRS автомобіля KIA-Carens. Електрична схема системи пасивної безпеки SRS автомобіля KIA-Carens наведена нижче за текстом (див. рис. 5 нижче за текстом).

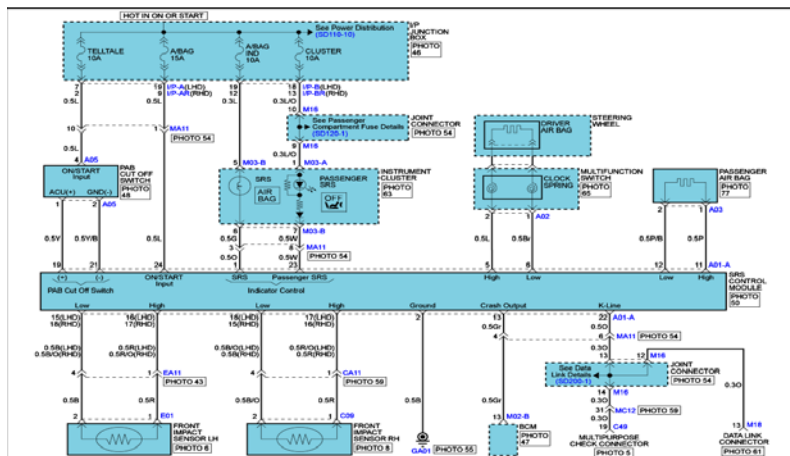

Рис. 5. Електрична схема системи пасивної безпеки SRS автомобіля KIA-Carens

Із наведеної електричної схеми системи пасивної безпеки SRS досліджуваного автомобіля KIA-Carens слідує, що керування системою пасивної безпеки SRS вказаного автомобіля складається з наступних основних складових:

- електронного блоку керування системою пасивної безпеки SRS — SRS CONTROL MODULE. Блок керування системою пасивної безпеки SRS конструктивно встановлюється в центральній консолі автомобіля;

- фронтальних датчиків удару (правого та лівого) — FRONT IMPACT SENSOR RH / FRONT IMPACT SENSOR LH. Правий (RH) та лівий (LH) датчики удару конструктивно кріпляться в передній частині правого та лівого лонжеронів автомобіля, відповідно;

- блоку передньої (фронтальної) подушки безпеки водія — DRIVER AIRBAG, який конструктивно встановлений на рульовому колесі автомобіля;

- блоку передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів — PASSENGER AIRBAG, який конструктивно встановлений в передній панелі над ящиком для речей;

- блоку запобіжників — JUNCTION BOX, який розташований з лівої сторони передньої панелі салону автомобіля;

- вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів, який розташований з правої сторони передньої панелі салону автомобіля;

- електричних дротів, які в системі пасивної безпеки SRS мають яскраво-жовтий колір ізоляції.

При експертному огляді електронного блоку керування системою пасивної безпеки SRS автомобіля KIA-Carens встановлено, що корпус електронного блоку керування SRS в результаті руйнування кронштейнів його кріплення незафіксований в місці свого встановлення, задня ліва частина корпусу електронного блоку пошкоджена у вигляді деформації. Один із роз'ємів підключення електронного блоку керування SRS відокремлений від блоку, другий роз'єм знаходиться в місці підключення до електронного блоку керування SRS. При розбиранні електронного блоку SRS візуально встановлено, що пошкодження у вигляді руйнування мікросхеми відсутні. При дослідженні запобіжників системи пасивної безпеки SRS встановлено, що характеристики запобіжників AIRBAG відповідають вимогам заводу-виробника. За допомогою мультиметра була перевірена цілісність запобіжників системи пасивної безпеки SRS досліджуваного автомобіля KIA-Carens. При перевірці відповідності підключення та цілісності електричних ланцюгів підключення складових системи пасивної безпеки SRS автомобіля KIA-Carens встановлено, що всі роз'єми електричних ланцюгів надійно з'єднані, при цьому електричний ланцюг підключення модуля передньої (фронтальної) подушки безпеки до електронного блоку керування SRS не має пошкоджень у вигляді руйнування та розриву ланцюга. Цілісність електричного ланцюга підключення модуля передньої (фронтальної) подушки безпеки до електронного блоку керування SRS перевірялася за допомогою мультиметра. В подальшому при огляді фіксаторів ременів безпеки водія та переднього пасажирів автомобіля KIA-Carens встановлено, що на пластикових частинах фіксаторів наявні сліди оплавлення пластикової частини фіксаторів, що є

ознаками спрацювання пристроїв попереднього натягу пасків безпеки водія та переднього пасажирів.

Відповідно до алгоритму спрацювання системи пасивної безпеки SRS автомобіля слідує, що при визначенні умови спрацювання електронний блок керування SRS подає пусковий струм на піропатрони пристроїв попереднього натягу пасів безпеки, подушок безпеки водія та переднього пасажирів. Якщо автомобіль обладнаний вимикачем подушки передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів та він знаходиться в положенні «OFF» (ВИКЛ.), передня (фронтальна) подушка безпеки пасажирів не спрацьовує, а пристрій попереднього натягу паску зі сторони переднього пасажирів спрацює в будь-якому випадку. Наведене дає підстави прийти до висновку, що в результаті зіткнення транспортних засобів електронний блок керування системою пасивної безпеки SRS автомобіля KIA-Carens подав пусковий струм на піропатрони пристроїв попереднього натягу пасів безпеки водія та переднього пасажирів, а також на піропатрон передньої (фронтальної) подушки безпеки водія — в результаті чого на вказаному автомобілі були активовані пристрої попереднього натягу пасків безпеки водія та переднього пасажирів, а також передня (фронтальна) подушка безпеки водія.

При експертному огляді вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів автомобіля KIA-Carens встановлено, що декоративна панель вимикача, яка закріплюється на правій бічній частині передньої панелі салону автомобіля, відсутня у зв'язку з руйнуванням правої бічної частини передньої панелі салону автомобіля. Корпус вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів автомобіля KIA-Carens не має пошкоджень у вигляді руйнування, роз'єм підключення електричних дротів до вимикача надійно закріплений. При огляді вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів встановлено, що вимикач повернутий проти напрямку руху годинникової стрілки до обмежувача (див. Рис. 6 нижче за текстом). Вимикач передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів дозволяє водію вирішувати, повинна спрацювати передня подушка безпеки пасажирів або ні.

Рис. 6. Вигляд вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів досліджуваного автомобіля KIA-Carens

У подальшому було поглиблено досліджено конструкцію та положення вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів досліджуваного автомобіля KIA-Carens з метою визначення, в якому стані він знаходиться (вимкнений «OFF» чи ввімкнений «ON»). У вимикачі передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів застосовується анізотропний магніторезистивний (AMP) елемент, який змінює свій опір в залежності від сили магнітного поля. Коли вимикач передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів знаходиться в положенні «ON» (ВКЛ.), магніт віддаляється від AMP-елемента та вихідний струм, який формується електронним блоком системи SRS, слабкий. Коли вимикач передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів знаходиться в положенні «OFF» (ВИКЛ.), магніт наближується до AMP-елемента та електронний блок системи SRS фіксує сильний струм. Після розбирання корпусу вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів автомобіля KIA-Carens встановлено, що в положенні коли вимикач повернуто проти напрямку руху годинникової стрілки до обмежувача, магніт знаходиться на рівні AMP-елемента вимикача, що свідчить про вимкнене положення вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів вказаного автомобіля KIA-Carens на момент його експертного огляду — «OFF» (ВИКЛ.) (див. рис. 7 нижче по тексту).

Рис. 7. Вигляд вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів автомобіля KIA-Carens (в розібраному стані)

Відповідно до рекомендацій по експлуатації автомобіля KIA-Carens слідє, що для вимкнення передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів вказаного автомобіля необхідно вставити головний ключ (ключ запалення) від автомобіля у вимикач, який розташований на правій бічній частині передньої панелі салону автомобіля, та повернути його в положення «OFF» (ВИКЛ.). У цьому випадку на панелі приладів автомобіля ввімкнеться відповідна лампа, яка інформує водія про відключення передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів та буде ввімкнена весь час, доки ця подушка буде вимкнена. Повертання ключа проти напрямку руху годинникової стрілки відповідає положенню «OFF»

(ВИКЛ.), повертання ключа по напрямку руху годинникової стрілки відповідає положенню «ON» (ВКЛ.). (див. рис. 8 нижче за текстом).

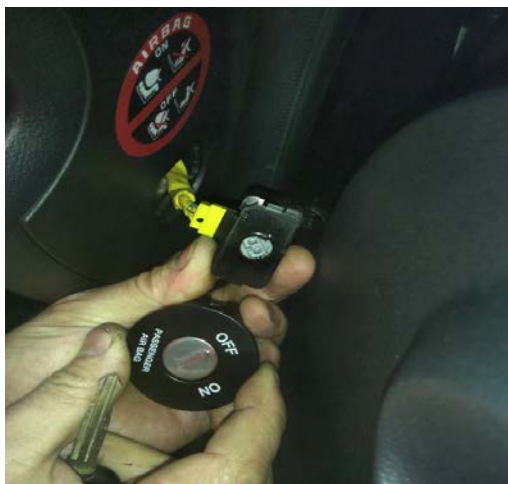

Рис. 8. Вигляд вимикача передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів автомобіля KIA-Carens та зовнішньої його накладки

Таким чином, на підставі наведеного вище слід прийти до висновку, що на момент експертного огляду автомобіля KIA-Carens вимикач передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів знаходився в положенні «OFF» (ВИКЛ.), за таких умов передня (фронтальна) подушка безпеки пасажирів

не повинна спрацювати. Результати проведеного вище поелементного дослідження складових системи пасивної безпеки SRS автомобіля KIA-Carens дали підстави експерту прийти до висновку, що на момент експертного огляду досліджуваного автомобіля KIA-Carens не мав технічних несправностей системи пасивної безпеки SRS, в результаті яких передня (фронтальна) подушка безпеки пасажирів не була активована.

Слід відмітити, що при проведенні досліджень системи пасивної безпеки SRS автомобіля слід дотримуватися наступних вимог:

— забороняється проводити замір опору модуля подушки безпеки приладами з внутрішнім джерелом живлення, оскільки енергії джерела живлення переносних електричних приладів достатньо для спрацювання піропатронів подушок безпеки;

— забороняється розбирати модулі подушок безпеки, які не спрацювали, та контактне кільце з метою їх візуальної перевірки або поглибленого діагностування.

У зв'язку з наведеним, оскільки забороняється проводити заміри опору модуля подушки безпеки приладами з внутрішнім джерелом живлення, розбирати модулі подушок безпеки, які не спрацювали, з метою їх візуальної перевірки та поглибленого діагностування, то поглиблене дослідження модуля передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів автомобіля KIA-Carens не проводилося.

Висновки. Таким чином, наведений в статті приклад поелементного дослідження системи пасивної безпеки SRS автомобіля дозволяє експертам (спеціалістам) на достатньому технічному рівні

проводити судові автотехнічні експертизи (експертні дослідження) з дослідження технічного стану системи пасивної безпеки SRS та встановлення причин не спрацювання передньої (фронтальної) подушки безпеки пасажирів.

References

- Gudkov, V.A., Komarov, A.I. (2010). *Bezopasnost transportnih sredstv (avtomobili)* [in Russian].
- Razumov, A. B., Gilinskii, G. V. (2011). *Expertne doslidzenia sistemi pasivnoi bezpeki avtomobilia «SRS»* [in Ukrainian].
- Oficijnyj sajт Nacional'noi policiyi Ukrayiny` URL : <http://patrol.police.gov.ua/statystyka> (data zvernennia 15.04.2019).

В. А. Варлахов, А. В. Лубенцов

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ СИСТЕМЫ ПАССИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ SRS АВТОМОБИЛЯ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ ПРИЧИН НЕ СРАБАТЫВАНИЯ ФРОНТАЛЬНОЙ ПОДУШКИ БЕЗОПАСНОСТИ ПАССАЖИРА

Рассмотрены вопросы, возникающие у экспертов при проведении судебных автотехнических экспертиз (экспертных исследований) технического состояния автомобилей, а именно: системы пассивной безопасности SRS. Приведена последовательность проведения поэлементного исследования системы пассивной безопасности SRS автомобилей по установлению причин не срабатывания передней (фронтальной) подушки безопасности пассажира во время дорожно-транспортного происшествия. Актуальность указанной работы обусловлена, с одной стороны, массовым установлением подушек безопасности на автомобилях различных марок, которые предназначены для защиты водителя и пассажиров транспортных средств от травм при столкновении, а, с другой стороны, частые случаи не срабатывания подушек безопасности при столкновении связаны как с техническими, так и с эксплуатационными причинами, в результате чего водитель и пассажиры получают серьезные травмы при столкновении. Повышение уровня конструктивной безопасности автомобиля, прежде всего, обеспечивается за счет ужесточения требований к разработке, установке конструктивных элементов и систем, обеспечивающих защиту жизни и здоровья участников дорожного движения. Учитывая разнообразие источников возникновения факторов риска ДТП, конструктивную безопасность принято разделять на активную, пассивную и после-аварийную. Проведение экспертизы технического состояния системы пассивной безопасности SRS является по сути проведением исследования системы электрооборудования автомобиля, которое требует соблюдения мер безопасности, поскольку повреждение изоляции проводов, замыкания отдельных цепей электрических проводов, внесение постороннего тока на контактные разъемы может привести к срабатыванию подушек безопасности при проведении исследований.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, транспортное средство, система пассивной безопасности SRS, ремни безопасности с преднатяжителями, подушки безопасности, диагностирования системы пассивной безопасности SRS, судебная автотехническая экспертиза, поэлементное исследование системы пассивной безопасности SRS.

V. Varlahov, A. Lubentsov

**PECULIARITIES OF CONDUCTING FORENSIC RESEARCH ON
PASSENGER SRS VEHICLE SYSTEM TO ESTABLISH THE REASON NOT
CAUSE THE FRONT BUCKLES**

Issues that arise from experts during the performance of court automotive expert assessments (expert researches) of technical condition of automobiles are considered, namely: SRS passive safety systems. The sequence of carrying out elemental research of the passive safety system of the SRS of cars on establishing the reasons for failure of the front (front) airbag of the passenger during a traffic accident is presented. The urgency of this paper is due, on the one hand, to the mass installation of airbags on cars of different brands, which are intended to protect the driver and passengers of vehicles from injuries during a collision, and on the other hand, frequent cases of not triggering airbags in the collision, associated as both for technical and operational reasons, resulting in serious injuries to the driver and passengers in the event of a collision. The increase in the level of constructive safety of the car, above all, is ensured by strengthening the requirements for the development, installation of structural elements and systems that provide protection of life and health of road users. Given the diversity of sources of risk factors for road accidents, constructive safety is divided into active, passive and after emergency. The examination of the technical condition of the SRS passive safety system is essentially a study of the vehicle electrical system requiring safety measures, since damage to the insulation of wires, shorting of individual circuits of electrical wires, and the introduction of extraneous current to the connectors can lead to the deployment of airbags during research.

Keywords: traffic collision, vehicle, passive safety system SRS, tensile safety belts, airbags, diagnostics of the SRS passive safety system, Road Accident Analysis, elemental research of the SRS passive safety system.

Надійшла до редколегії 18.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.024>
УДК 343.148.6: 656.086

А. В. Батіг,

старший науковий співробітник Львівського науково-дослідного
інституту судових експертиз, магістр, м. Львів, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1205-6004>
e-mail: batigasha1992@gmail.com

А. Я. Кузишин,

науковий співробітник Львівського науково-дослідного інституту
судових експертиз, аспірант, м. Львів, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3012-5395>
e-mail: kuzyshyn1993@gmail.com

«ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР» ЯК ОСНОВНА ПРИЧИНА ЗАЛІЗНИЧНО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД

Проблема дослідження впливу «людського фактора» на виникнення залізнично-транспортних пригод є різносторонньою, складною структурно та на сьогодні далекою від вирішення.

Різноманіття залізнично-транспортних пригод, які досліджуються у Львівському НДІСЕ, вказує на неможливість застосування типових механізмів для випадків, де присутній «людський фактор».

Завданням експерта при дослідженні таких залізнично-транспортних пригод полягає у встановленні ступеня впливу зазначеного фактора на здійснення (реалізацію) відмови в спрацюванні механізму залізнично-транспортної пригоди.

Ключові слова: залізнично-транспортна пригода, людський фактор, рухомий склад, транспортна ситуація.

Постановка наукової проблеми. На залізничному транспорті України щороку стається близько 500 залізнично-транспортних пригод та подій, у кожній з яких присутній «людський фактор». До «людського фактора» належать дії або бездіяльність людини під час виконання нею службових обов'язків, що на залізничному транспорті чинить основний вплив на безпеку руху рухомого складу. Водночас проблема дослідження впливу даного фактора на виникнення залізнично-транспортних пригод є різносторонньою, складною структурно і наразі далекою від вирішення.

Різноманіття залізнично-транспортних пригод, які досліджуються у Львівському НДІСЕ, вказує на неможливість застосування типових механізмів для випадків, де розглядається «людський фактор», і вимагає вдумливого індивідуального підходу до розробки механізму для кожного випадку окремо.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідженню питання щодо впливу «людського фактора» на виникнення залізнично-транспортних пригод присвячено чимало робіт.

Серед них слід виділити роботу В. М. Самсонкіна «Разработка метода эффективного мониторинга основной деятельности машиниста

поезда»¹, у якій винайдено механізм визначення умов роботи машиніста при виконанні ним поїзної та маневрової роботи. Цей автор розроблює алгоритм моніторингу стану машиніста за допомогою індивідуальної норми та математичної моделі системи контролю операційної діяльності, а також пропонує перспективний напрямок підвищення надійності «людського фактора» при управлінні тяговим рухомим складом без додаткових технічних засобів.

У роботі О. М. Тройнікова «Підходи до управління безпекою транспортних процесів на залізниці»² було встановлено основні причини залізнично-транспортних пригод, серед яких виділено вплив «людського фактора». Крім того, у зазначеній роботі безпеку на залізничному транспорті розділено на чотири складові: технологічну, промислову, екологічну та безпеку працівників залізничного транспорту.

У роботі В. А. Оленцевича та В. Е. Гозбенко «Анализ причин нарушения безопасности работы железнодорожной транспортной системы»³ вивчено стан безпеки на залізницях Росії протягом останніх трьох років. Також виявлено основні фактори, які впливають на безпеку залізнично-транспортної системи Росії, діяльність людини вказано як першопричину практично усіх залізнично-транспортних пригод.

Сучасні підходи у сфері підвищення безпеки руху на залізничному транспорті розроблені І. Е. Скогарєвим в роботі «Современные подходы в области повышения безопасности движения железнодорожного транспорта»⁴, в якій запропоновано для зменшення залізнично-транспортних пригод, пов'язаних з низькою професійною підготовкою працівників залізниці, використовувати сучасний програмний комплекс з перевірки та тестування їхніх знань.

Вагомий внесок у дослідження впливу «людського фактора» на настання залізнично-транспортних пригод зробив Е. М. Сокол. В його монографії «Сходы с рельсов и столкновения подвижного состава»⁵ встановлено вплив на реакцію машиніста ряду фізіологічних та

¹ Самсонкин В. Н., Петин В. П. Разработка метода эффективного мониторинга основной деятельности машиниста поезда. *Восточно-Европейский журнал передовых технологий*. Харків, 2016. Вип. 81. С. 52–58.

² Тройнікова О. М. Підходи до управління безпекою транспортних процесів на залізниці. НТП і ефективність производства. 2015. Вип. 132. С. 54—60.

³ Оленцевич В. А., Гозбенко В. Е. Анализ причин нарушения безопасности работы железнодорожной транспортной системы. *Современные технологии. Системный анализ. Моделирование*. Иркутск, 2013. № 1. С. 87–90.

⁴ Скогарев И. Е., Кобозев А. Я., Жижко В. В., Богомазова Е. А. Современные подходы в области повышения безопасности движения железнодорожного транспорта. *Вісник ДНУЗТ*. Д., 2007. Вип. 17. С. 188–190.

⁵ Сокол Э. Н. Сходы с рельсов и столкновения подвижного состава (Судебная экспертиза. Элементы теории и практики). Киев, Транспорт України, 2004. 368 с.

психологічних чинників при раптовому виникненні перешкод для руху рухомого складу. Одним з результатів дослідження є виведення розрахункової формули для встановлення часу реакції машиніста на перешкоду для руху та відповідний при цьому гальмівний шлях поїзда.

Отже, як показує аналіз вищенаведених джерел, питання щодо впливу «людського фактора» у настанні залізнично-транспортних пригод є достатньо актуальним та потребує виконання постійних теоретичних та практичних досліджень.

Мета статті – виконати аналітичний огляд «людського фактора» як основи безпеки руху на залізничному транспорті, встановити основні задачі експерта при дослідженні залізнично-транспортних пригод, де аналізується вплив «людського фактора».

Виклад основного матеріалу дослідження. На практиці «людський фактор» розглядається при прийнятті людиною будь-якого рішення в конкретній ситуації або як сукупність певних якостей особистості.

За статистичними даними «Укрзалізниці»¹, «людський фактор» займає провідне місце в проблемі безпеки, а причинами багатьох залізнично-транспортних пригод (ЗТП) є:

- прорахунки в організації руху;
- помилки при управлінні машинами;
- недостатній рівень професійної підготовки працівників;
- порушення процесів взаємодії між учасниками руху;
- недостатній контроль за виконанням існуючих правил і положень, а також за попередженням і усуненням різних технічних несправностей з боку посадових осіб і ін.

Людина на залізниці залишається слабкою ланкою цієї системи. Її можливості обмежені фізіологією організму і психологічними особливостями.

В умовах об'єктивної складності транспортних ситуацій (висока швидкість їх змін в часі, дефіцит часу для прийняття рішень, відмова систем безпеки) рівень надійності працівників визначається (рис. 1):

- фізіологічними можливостями людського організму, що залежать від його природи;
- психологічними можливостями особистості;
- фізіологічним і психологічним станом працівника;
- професійною підготовкою;
- узгодженістю дій членів колективів, їх психологічною сумісністю.

¹ Яремко З., Тимошук С., Третяк С., Ковтун Р. Охорона праці. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. С. 64.

Рис. 1. Модель мотиваційної поведінки людини

Проблема впливу працівників на робочий процес на залізниці є все більш актуальною, адже за останній час значно зросла кількість систем управління, в яких провідну функцію виконує саме людина, тому непомірно зросла ціна її помилок. Оскільки надійність роботи системи управління технічними засобами в значній мірі визначається правильністю дій працівника, то чим складніша система, тим більш виражена ця залежність. В умовах росту складності і напруги роботи правильність дій людини може зменшуватися і з часом навіть дуже суттєво. Це призводить до того, що збільшення надійності технічної частини системи управління частіше всього втрачає сенс, оскільки надійність всієї системи обмежується характеристиками цієї властивості у людини, що в свою чергу створює об'єктивні умови для збільшення ризику виникнення залізнично-транспортних пригод.

В основі причин виникнення залізнично-транспортних пригод найчастіше лежать психологічні особливості людини. Іноді в небезпечних транспортних ситуаціях (НТС) людина виявляється нездатною правильно діяти. В умовах, що загрожують життю і здоров'ю, не кожна людина здатна адекватно реагувати на ситуацію, що склалася, працювати в ній стійко, продуктивно, не роблячи помилкових дій.

Серед психологічних причин свідомого порушення правил безпечної роботи можна назвати такі: економія сил, економія часу, звичка до небезпеки або її недооцінювання, орієнтування на ідеали, тенденція до копіювання норм групової поведінки, звичка працювати з порушеннями, переоцінка власного досвіду і майстерності, бажання самостверджуватись, стресові стани, схильність до ризиків, невмотивований ризик.

Поведінку людини, її дії у будь-якій ситуації, навіть у найнебезпечнішій, опосередковано через складний психологічний процес мотивації визначають її потреби згідно з моделлю мотиваційної поведінки, в основі якої покладені принципи теорій Маслоу та Герцберга.

Сьогодні є декілька теорій задоволення потреб людини: найпоширеніша із них — теорія Маслоу, яка визначає пріоритет задоволення п'яти головних потреб людини: фізіологічні (матеріальні) потреби → потреби у безпеці → соціальні потреби → потреби у визнанні → потреби у самореалізації (рис. 2).

Для обґрунтування належної мотивації працівників до ефективної та безпечної праці найчастіше використовують положення теорії

Герцберга, згідно з якою всі потреби працівника об'єднані у дві групи: мотивувальні чинники та чинники умов праці.

Модель Герцберга адаптує модель Маслоу до вивчення мотивації працівників виробничої сфери, оскільки чинники умов праці із теорії Герцберга охоплюють фізіологічні (матеріальні) потреби та потреби у безпеці із теорії Маслоу, а мотивувальні чинники з теорії Герцберга — всі інші з теорії Маслоу.

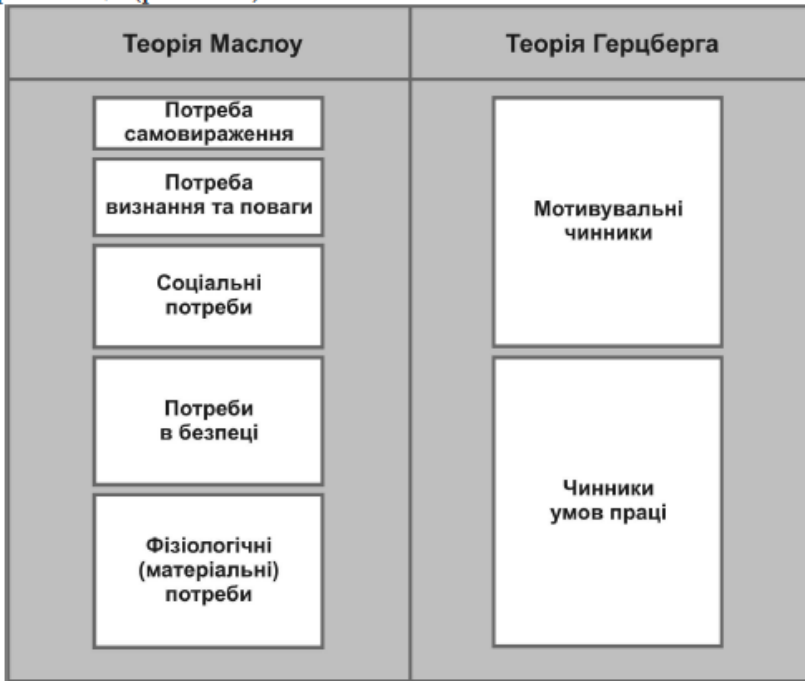

Рис. 2. Співвідношення між потребами людини у моделях Маслоу та Герцберга

Умови праці самі собою не можуть мотивувати людину до тих чи інших дій, але якщо вони неналежні, то у працівника виникає відчуття незадоволеності, яке викликає демотивувальний вплив та знижує роль мотивувальних чинників.

Невідповідність психічних та психофізіологічних характеристик умовам праці, відсутність належного рівня безпечності праці та погані психологічні відносини в колективі, стрес, втома, хвороба, недоліки освіти та відсутність професійних навичок, матеріально-фінансові проблеми, пониження професійної здатності в екстремальних умовах після попереднього емоційного шоку є головними психофізіологічними чинниками, які найчастіше призводять до залізнично-транспортних пригод.

Наприклад, робота чергового по станції за фізичними ознаками не видається важкою і напруженою. Хоча за відсутності візуалізації перебігу подій на об'єкті спостереження призводить до емоційного напруження, що в свою чергу зменшує час на прийняття рішення. Зрозуміло, що постійне нервово напруження зумовлює порушення нормального фізіологічного та психічного стану працівника, а це може перерости в небезпеку виникнення аварійних ситуацій. Від дій чергового залежить вся робота станції, тому ризик у виробничому середовищі виникає у будь-якій стресовій ситуації. Кожна технологічна операція потребує миттєвої реакції, а щонайменша помилка або неувага спричиняє неминучі наслідки. З цього виходить, що кожна дія чергового впливає на безпеку руху поїздів.

Однак, як показує практика, хороших психофізіологічних якостей недостатньо, оскільки причиною залізнично-транспортної пригоди можуть стати фізіологічні можливості членів локомотивної бригади. Це може бути не отримання потрібної інформації органами чуттів (за допомогою слуху, зору, дотику) внаслідок слабкого попереджувального, забороняючого сигналу або його відсутності. Наприклад, різкі зміни освітленості і яскравості предметів, що зустрічаються біля залізничних колій, вимагають часу для адаптації зорових аналізаторів членів локомотивних бригад до даних умов. Протягом цього часу здатність розрізняти предмети погіршується в більшій мірі і кількість помилок при управлінні рухомим складом різко зростає. Слід зазначити, що небезпечними є як світлова, так і нічна адаптації. Вночі сприйняття кольорів предметів майже повністю порушується, вони розрізняються не за кольором, а за яскравістю. Погіршується також здатність оцінки відстані до об'єктів і між ними, швидкість їх переміщення. Відповідно відстань, на якій члени локомотивної бригади можуть виявити транспортний засіб людини, скорочується вдвічі в порівнянні з відстанню їх виявлення в світлий час доби. У результаті у них створюється ілюзія, що перешкода для руху знаходиться на великій відстані, що представляє собою реальну небезпеку настання залізнично-транспортної пригоди.

Вагоме місце у виникненні залізнично-транспортних пригод займають суб'єктивні причини, до яких належать низький рівень професійної підготовки та знань. Брак знань призводить до неможливості відстежити і оцінити небезпечну транспортну ситуацію, а також визначити можливі наслідки допущеної помилки, швидко відреагувати на ситуацію, що склалася, і знаходити правильні рішення.

Неефективні і некваліфіковані дії людини в небезпечній транспортній ситуації сприяють реалізації механізму залізнично-транспортних пригод — сукупності упорядкованих фрагментарно відображених елементів залізнично-транспортної пригоди (дій, подій, станів) із зв'язками взаємодії між ними. У той же час ефективні та кваліфіковані дії людини у залізнично-транспортних пригодах запобігають їх виникненню.

Слід зазначити, що «людський фактор» в залізнично-транспортній пригоді може мати активний та пасивний характер.

Такі транспортні події, як зіткнення транспортних засобів, наїзди рухомого складу на нерухомі перешкоди і людей, характеризуються тим, що в них «людський фактор» носить активний характер, а моменти перетворення одних ситуацій в інші знаходяться в межах сприйняття посадовими особами, і прийняті ними заходи для запобігання ЗТП відбуваються в умовах небезпечної або катастрофічної транспортної ситуації (КТС). Формування механізму залізнично-транспортної пригоди в даному випадку відбувається в короткі часові терміни (години, хвилини, секунди).

До іншої групи залізнично-транспортних пригод належать ті, в яких формування загрози безпеці руху (ЗБР), розвиток НТС і КТС і моменти перетворення ЗБР в НТС, НТС в КТС (перший і другий критичні моменти відповідно) знаходяться за межами сприйняття зазначених процесів посадовими особами. Наприклад, у пригодах зі сходами з рейок рухомого складу роль «людського фактора» носить пасивний характер. Схід з рейок рухомого складу відбувається незалежно від дій учасників ЗТП або ці дії сприяють відразу; спрацювання ж механізму ЗТП в цьому випадку відбувається в розтягнуті тимчасові терміни, тобто на його формування потрібні дні, тижні, місяці.

Як у спрацюванні, так і у відмові спрацювання механізму залізнично-транспортної пригоди роль «людського фактора» значна. Домінуюча роль «людського фактора» полягає не в запобіганні катастрофічній транспортній ситуації, а небезпечній транспортній ситуації, тобто зводиться до усунення загрози безпечному руху. Завдання експерта полягає у встановленні моменту часу, в якому одні транспортні ситуації перетворюються в інші, а також встановленні транспортної ситуації (НТС або КТС), в якій задіюється «людський фактор». Якщо виявиться, що «людський фактор» був задіяний в умовах КТС, то слід розглядати питання про зменшення наслідків, що мали місце у зв'язку з впливом «людського фактора». Якщо ж «людський фактор» був задіяний в умовах НТС, то слід вирішувати задачу про причини, які не призвели до запобігання ЗТП, тобто встановити ступінь впливу «людського фактора» на здійснення (реалізацію) відмови в спрацюванні механізму залізнично-транспортної пригоди в момент виникнення небезпечної транспортної ситуації. Таким чином, форма механізму ЗТП зі стійкими причинно-наслідковими зв'язками дозволяє встановити безпосередню технічну причину спрацювання механізму ЗТП, а зміст, тобто динамічні перетворення одних транспортних ситуацій в інші, дозволяють вирішити задачу про можливість запобігання залізнично-транспортній пригоді¹.

¹ Сокол Э. Н. Железнодорожно-транспортное происшествие и его механизм (Судебная экспертиза. Элементы теории и практики) : монография. Львів : ПАІС, 2011. 376 с.

Висновки. Проблема впливу «людського фактора» є актуальною та вимагає суворого контролю, оскільки цей чинник задіяний практично у всіх процесах функціонування системи залізничного транспорту.

Саме від людини залежать рівень трудової і технологічної дисципліни, своєчасний контроль і правильна оцінка небезпеки, продуманість і правильність дій у сфері своєї професійної діяльності з попередження та запобігання залізнично-транспортним пригодам.

Завдання експерта при дослідженні залізнично-транспортних пригод, в яких присутній вплив «людського фактора», полягає у дослідженні ступеня його впливу на обставини та розвиток залізнично-транспортної пригоди в моменти перетворення одних транспортних ситуацій в інші.

Reference

- Olentsevich, V. A., Gozbenko, V. E. (2013). Analiz prichin Narusheniya bezopasnosti raboty zheleznodorozhnoy transportnoy sistemyi Sovremennyye tehnologii. Sistemnyiy analiz. *Modelirovanie*. Irkutsk. № 1. 87–90 [in Russian].
- Samsonkin, V. N., Petinov, Ya. P. (2016). Razrabotka metoda effektivnogo monitoringa osnovnoy deyatelnosti mashinista poezda. *Vostochno-Evropeyskiy zhurnal peredovyyih tekhnologiy*. Kharkiv, vol. 81. 52–58 [in Russian].
- Skogarev, I. E., Kobozev, A. Ya. Zhizhko, V. V. Bogomazova E. A. (2007). Sovremennyye podhodyi v oblasti povysheniya bezopasnosti dvizheniya zheleznodorozhnogo transporta. *Visnik DNUZT*. Dnipro, vol. 17. 188–190 [in Russian].
- Sokol, E. N. (2004). *Skhody s relsov i stolknoveniya podvizhnogo sostava* (Sudebnaya ekspertiza. Elementy teorii i praktiki). Kyiv, Transport of Ukraine, Publ [in Russian].
- Sokol, E. N. (2011). *Zheleznodorozhno-transportnoye proissheshtviye i yego mekhanizm* (Sudebnaya ekspertiza. Elementy teorii i praktiki). Lviv, PAIS Publ [in Russian].
- Sydorenko, H. H., Nykyforova, O. A. (2013). *Liudskyy chynnyk yak osnova bezpeky rukhu zaliznychnoho transportu: analitychnyi ohliad*. Zb. nauk. pr. Dnipropetr. Nats. un-tu zalizn. transp. im. akad. V. Lazariana «Transportni systemy ta tekhnolohii perevezen». Dnipro, vol. 6. 87–91 [in Ukrainian].
- Troinikova, O. M. (2015). *Pidkhody do upravlinnia bezpekoiu transportnykh protsesiv Na zaliznytsi. NTP y efektyvnost proyzvodstva*, vol. 132. 54–60 [in Ukrainian].
- Yaremko, Z. Tymoshuk, S. Tretiak, R. Kovtun, R. (2010). *Okhorona pratsi*. Publishing Center of Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].

А. В. Батиц, А. Я. Кузишин

«ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР» КАК ОСНОВНАЯ ПРИЧИНА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫХ ПРОИСШЕСТВИЙ

Современное развитие науки и техники практически позволило решить вопрос обеспечения надежности технических средств, однако влияние человека, как составного элемента человеко-машинной системы «человек-техника», остается не полностью исследованным.

Проблема влияния «человеческого фактора» является разносторонней, сложной структурно и в настоящее время далека от решения.

Железнодорожный транспорт представляет собой сложную систему, в которой человек является главным элементом. Поэтому характер и степень влияния человека, как элемента такой системы, на безопасность движения определяется характером и степенью его участия в процессах функционирования автоматизированной системы железнодорожного транспорта.

«Человеческий фактор» рассматривается практически во всех процессах функционирования систем железнодорожного транспорта. Именно от человека зависит уровень трудовой и технологической дисциплины, своевременный контроль и правильная оценка опасности, продуманность и правильность действий в сфере предупреждения и предотвращения железнодорожно-транспортных происшествий.

Многообразие железнодорожно-транспортных происшествий, которые исследуются в Львовском НДИСЕ, указывают на невозможность применения типовых механизмов для случаев, где рассматривается «человеческий фактор».

Задача эксперта при исследовании железнодорожно-транспортных происшествий, в которых рассматривается влияние «человеческого фактора», заключается в установлении степени его влияния на осуществление (реализацию) отказа в срабатывании механизма железнодорожно-транспортного происшествия в моменты превращения одних транспортных ситуаций в другие.

Ключевые слова: железнодорожно-транспортное происшествие, человеческий фактор, подвижной состав, транспортная ситуация.

A. Batiq, A. Kuzyshyn

“HUMAN FACTOR” AS THE MAIN CAUSE OF RAILWAY ACCIDENTS

The modern development of science and technology has practically resolved the issue of ensuring the reliability of technical means, but the influence of man as an integral part of the man-machine man-technology system, remains not fully investigated.

The problem of the influence of the human factor is versatile, complex structurally and is currently far from being resolved.

Rail transport is a complex system in which the individual is the main element. Therefore, the nature and degree of influence of a person, as an element of such a system, on traffic safety is determined by the nature and degree of his participation in the processes of functioning of an automated railway transport system.

The "human factor" is considered in almost all processes of the railway transport system. It depends on a person the level of labor and technological discipline, timely control and proper hazard assessment, reasonableness and correctness of actions in the field of their professional activities to prevent and prevent railway accidents.

The variety of railway accidents that investigated in Lviv NDISE indicate that it is impossible to use standard mechanisms for cases where the “human factor” is considered, but requires a thoughtful individual approach to developing a mechanism for each case separately.

The task of the expert in the study of railway accidents, in which the influence of the “human factor” is considered, is to establish the degree of its influence on the implementation (realization) of the refusal of the mechanism of a railway accident at the moments when some railway situations turn into others.

Keywords: railroad accident, human factor, rolling stock, transport situation.

Надійшла до редколегії 19.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.025>
УДК 343.98

А. І. Ріпенко,

кандидат юридичних наук, директор Одеського НДІ судових експертиз
МЮ України, м. Одеса, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4197-4840>
e-mail: art.ripenko@gmail.com

Ю. І. Яремко,

доктор економічних наук, доцент, професор кафедри Херсонського
державного аграрного університету, судовий експерт
Херсонського відділення Одеського НДІ судових експертиз
МЮ України, м. Херсон, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-2582>
e-mail: pivden-zemlja@ukr.net

І. В. Песков,

завідувач Херсонського відділення Одеського НДІ судових експертиз
МЮ України, м. Одеса, Україна,
e-mail: ipeskov64@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТАЦІЇ ІЗ ЗЕМЛЕУСТРОЮ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ МЕЖ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЬ

Розглянуто систему адміністративно-територіального устрою України. Проаналізовано процедуру визначення меж, зокрема розробку відповідного проекту землеустрою, порядок проведення державної землепорядної експертизи проекту, його затвердження та посвідчення меж.

Охарактеризовано проблемні аспекти виконання судової експертизи документації щодо встановлення меж адміністративно-територіальних одиниць. Акцентовано увагу на важливості дотримання порядку проведення аналізу нормативно-правових та нормативно-технічних документів, що діяли на час прийняття відповідних рішень та розробки відповідної документації.

Запропоновано шляхи вдосконалення науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності в Україні.

Ключові слова: адміністративно-територіальна одиниця; судова експертиза; межа населеного пункту; встановлення меж в натурі; судовий експерт; місцеве самоврядування.

Постановка наукової проблеми. При виникненні спорів щодо меж адміністративно-територіальних одиниць (утворень) (далі — АТО), належності відповідних земельних ділянок, визначення юрисдикції органів державної влади та місцевого самоврядування виникає потреба у проведенні судових експертиз (експертних досліджень) за експертною спеціальністю 10.20 «Дослідження з питань землеустрою», яка виконується судовими експертами науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України.

Адміністративно-територіальний устрій (далі — АТУ) визначено статтею 133 Конституції України, у якій зазначено, що систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна

Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Серед елементів цієї системи відсутні сільські, селищні і міські ради, а також об'єднані територіальні громади (ОТГ), існування яких визначене на державному рівні. Також необхідно зазначити, що проекти формування територій сілрад, міськрад тощо є одними з головних документів. Про проекти землеустрою щодо встановлення (зміни) меж АТУ, які передбачені сучасним законодавством, в даній роботі мова не йде, оскільки, при їх наявності питання визначення меж населених пунктів не постає: достатньо лише відомості про межі населеного пункту з використання ГІС-програмного забезпечення перетворити у потрібний формат та проаналізувати їх проходження.

Як відомо, межі визначаються способом аналізу вихідних матеріалів та дешифруванням відповідних контурів та територій на ортофотопланах, або за каталогами координат, що містяться у документації із землеустрою. Звітність з обліку земель необхідна для порівняння площ, зазначених у ній, та площі територій, обрахованої у результаті визначення меж ОТГ чи населених пунктів.

Межі зазначених вище рад сьогодні визначаються на підставі: документації, схем, карт, атласів, які були розроблені та затверджені ще в УРСР, чи на початку 90-х років за спеціальною документацією, що потребує від судового експерта обізнаності у положеннях відповідних нормативно-правових та нормативно-технічних актів, у тому числі не чинних, а також певних знань не лише у галузі землеустрою, але й містобудування.

Проблемою є те, що така документація розроблялась у різні роки, у тому числі за часів УРСР, є різною за своїм призначенням, змістом, складом, органами, що затверджували та погоджували її тощо.

Тому до завдань судового експерта на стадії попередньої роботи з вивчення наданих на дослідження матеріалів належить також проведення аналізу нормативно-правових та нормативно-технічних документів, що діяли на час прийняття відповідних рішень та розробки відповідної документації.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Під час проведення судових експертиз з питань землеустрою вирішення питань щодо встановлення меж АТО на даний час супроводжується браком методичного забезпечення, зокрема, у Державному реєстрі відсутні методики, які б допомагали розв'язанню експертних завдань.

Існуючі методичні рекомендації з визначення відповідності документації із землеустрою вимогам законодавства містять лише загальні рекомендації щодо певних видів документації із землеустрою, що може свідчити про межі територіальних громад.

Указане переконливо свідчить про необхідність подальшої розробки науково-методичної бази проведення досліджень з питань

землеустрою співробітниками науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України із залученням провідних фахівців та науковців галузі.

Мета статті. Метою дослідження є визначення необхідного переліку розробленої землевпорядної документації, яка може застосовуватися при проведенні судових експертиз з питань землеустрою щодо встановлення її відповідності вимогам земельного законодавства та іншим нормативно-правовим документам з питань землеустрою та землекористування.

Викладення основного матеріалу дослідження. Що ж таке територія ради чи ОТГ? У загальному розумінні територія (лат. *territorium* — область, територія; від *terra* — земля) — регіон, обмежена частина земної поверхні в природних, державних, адміністративних або умовних межах: визначається протяжністю як специфічним видом «просторового» ресурсу, площею, географічним розташуванням, природними умовами, господарським освоєнням. Територія є об'єктом конкретної діяльності».

Тобто, щоб ділянку земної поверхні назвати територією, їй має бути притаманна якась однорідність зараз, раніше чи в майбутньому. Той же адміністративно-територіальний устрій — це однорідність адміністрування або влади в певних просторових межах.

З цього всього випливає, що хоч і немає такої адміністративно-територіальної одиниці як сільські, селищні та міські ради чи ОТГ, поняття території як ділянки земної поверхні з конкретними межами їм притаманне.

До 1996 р. існувала така адміністративно-територіальна одиниця як рада народних депутатів. Верховною Радою України 22.08.2018 р. одержано проект Закону України (далі — ЗУ) № 8051 «Про засади адміністративно-територіального устрою України», у якому громада є адміністративно-територіальною одиницею базового рівня, до складу якої входять один або декілька населених пунктів. Тобто, знову ж таки, серед законотворців є тенденція визнання земель за межами населених пунктів землями територіальної громади, управляти якими вона буде безпосередньо або через представницькі органи, якими є органи місцевого самоврядування (далі — ОМС).

Статтею 4 ЗУ «Про добровільне об'єднання територіальних громад» визначено: «Територія об'єднаної територіальної громади має бути нерозривною, межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися». Формування об'єднаних територіальних громад та передачу земельних ділянок сільськогосподарського призначення із земель державної власності у комунальну власність на території України за 2018 р. подано в таблиці 1.

Таблиця 1

**Формування об'єднаних територіальних громад та передача
земельних ділянок сільськогосподарського призначення із земель
державної власності у комунальну власність за 2018 рік**

№ п/п	Область	К-сть ОТГ в плані-графіку передачі земельних ділянок	К-сть ОТГ, які отримали у комунальну власність земельні ділянки с/г призначення	Площа земельних ділянок, переданих ОТГ, тис. га	% ОТГ, які отримали земельні ділянки, від запланованих
1	Вінницька	34	34	37, 6	100
2	Волинська	40	30	49, 4	75, 0
3	Дніпропетровська	56	55	185	98, 2
4	Донецька	9	9	41, 8	100
5	Житомирська	45	44	95	97, 8
6	Закарпатська	6	6	1, 7	100
7	Запорізька	36	36	105, 6	100
8	Івано-Франківська	20	20	13, 4	100
9	Київська	9	8	7, 4	88, 9
10	Кіровоградська	13	13	25, 8	100
11	Луганська	8	8	13, 5	100
12	Львівська	35	35	41, 5	100
13	Миколаївська	28	28	81, 2	100
14	Одеська	25	25	97, 5	92, 0
15	Полтавська	39	39	91, 1	100
16	Рівненська	25	25	27, 8	100
17	Сумська	28	28	71, 8	100
18	Тернопільська	40	40	36, 4	100
19	Харківська	12	12	28, 1	100
20	Херсонська	26	26	89, 2	96, 2
21	Хмельницька	39	39	100, 5	100
22	Черкаська	26	26	40, 4	100
23	Чернівецька	26	26	7, 3	100
24	Чернігівська	37	37	161, 8	100
	Разом по Україні	662	646	1450, 8	97, 6

* Складено авторами на основі даних ¹

Таким чином, у рамках реформи децентралізації влади в управління 646 об'єднаним територіальним громадам передано 1450, 8 тис. га або 97,6 % від запланованих земель сільськогосподарського призначення у 2018 році. Найбільша кількість об'єднаних територіальних громад створена у Дніпропетровській області — 55, Житомирській — 44 та Тернопільській — 40. На противагу укрупнення територіальних громад триває значно повільнішими темпами у Закарпатській області — 6, Луганській — 8, Донецькій — 9, Київській — 8 та Харківській — 12. У 2019 році процес передачі земель продовжується для новостворених об'єднаних територіальних громад. За перспективними планами передбачено створення 1285 об'єднаних територіальних громад (проте 18,0% території країни не охоплені перспективними планами)). Відсутність чітко сформованих перспективних планів тягне за собою ризики недотримання часових рамок формування об'єднаних територіальних громад та можливість формування потенційно неспроможних громад. Так, станом на 1 січня 2019 року в Україні створено 876 об'єднаних територіальних громад внаслідок об'єднання 4010 територіальних громад (36,6% усіх територіальних громад), територія яких покриває 37,6% площі країни².

Слід зазначити, що нерозривність території можна досягти лише шляхом об'єднання меж сільських рад (на той час рад народних депутатів), що сформовані на початку 1990-х років. До того, як прийняли ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р., питання регулювання діяльності законодавчих органів на місцях унормовував інший Закон: від 07.12.1990 р. № 533–XII «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування», у статті 1 якого зазначено: «...Територіальну основу місцевого самоврядування становлять сільська рада, селище, місто. Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські Ради народних депутатів. Базовим рівнем місцевого самоврядування є сільська рада, селища міського типу, міста...».

Іншими словами, в цьому Законі чітко сказано, що повноваження Рад народних депутатів виходять за межі населених пунктів. Практично на весь час дії Закону не існувало іншого документа, який би регулював питання адміністративно-територіального устрою України, а Конституцію України прийняли лише у 1996 році. Серед повноважень Рад народних депутатів були повноваження, делеговані державою у галузі управління земельними ресурсами, відповідно до яких виконавчий

¹ *Сторонянська І. З.* Децентралізація в Україні та її вплив на соціально-економічний розвиток територій: методичні підходи та результати оцінювання. Львів : ІРД НАНУ, 2018. 144 с.

² Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. *Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.* 2019. URL : <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/396/10.04.2019.pdf> (дата звернення 20.06.2019).

комітет сільської, селищної, міської Ради народних депутатів відповідно до частини третьої статті 32 цього Закону здійснює повноваження, делеговані йому державою:

1) здійснює контроль за використанням і охороною землі, її надр, водойм, лісів, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу, інших природних ресурсів на відповідній території в межах і в порядку, встановлених законодавством України;

2) реєструє право власності на землю і право землекористування та договори на оренду землі;

3) організує контроль за додержанням сільськогосподарськими підприємствами, організаціями та селянськими (фермерськими) господарствами, розташованими на території Ради, законодавства з питань землекористування, охорони природи».

Території ради визначались на підставі проектів їх формування, розробленими на початку 90-х років регіональними філіями інституту землеустрою. Території рад були сформовані в основному на базі земель колективних та державних сільськогосподарських підприємств, а також лісових господарств. За картографічну основу взято матеріали внутрішньогосподарського устрою тих же підприємств, які були створені ще у 70-х роках минулого сторіччя. Зрідка виконувалось оновлення картографічної основи. Територія, що підпорядковувалась радам народних депутатів за цими проектами, не обмежувалась землями населених пунктів, але простягалась за їх межі.

Території сільських, селищних, міських рад народних депутатів могли також сформуватись на підставі технічної документації по інвентаризації земель територій. Вони так само на початку 1990-х років розроблялись регіональними філіями Інституту землеустрою. Незалежно від назви документації (яка могла відрізнятись у регіонах), вона розроблялась на виконання Постанови Верховної Ради Української РСР від 18 грудня 1990 року № 563–12 «Про земельну реформу». Затверджувались межі сільських/селищних/міських Рад районними Радами народних депутатів, які містили додатки з експлікаціями, що відображали загальну площу сільської/селищної/міської Ради, а також площу в межах населених пунктів.

Якщо відкрити проект формування території та порівняти площі, що у ньому зазначені, із даними державної статистичної звітності з кількісного обліку земель, так званої форми 6–зем, то скоріше всього цифри не будуть однаковими. Причиною цього є те, що при проведенні роздержавлення сільськогосподарських підприємств та видачі державних актів на право колективної власності на землю проводилось корегування площ контурів, тому сумарна їх площа, що дорівнює площі території ради, так само змінилась. Переважно корективи незначні — менше 1% від площі. З цього випливає, що при визначення меж ОТГ як окружної межі території рад, що об'єдналися, потрібно враховувати проекти роздержавлення сільськогосподарських підприємств та обліку земель по формі 6–зем.

Території рад до вступу в дію чинного Земельного кодексу України — 1 січня 2002 року — були формальні для територіальної організації влади. Після 1 січня 2002 року звичка вирішувати питання, у тому числі у сфері землеустрою, у голів цих рад залишилась, при прийнятті рішень вони продовжували керуватися поняттям території сільської ради при ідентифікації місця розташування земельних ділянок. Крім того, в межах цих територій продовжували вести державну статистичну звітність з кількісного обліку земель.

Межа ОТГ визначається по окружній межі сільських/селищних/міських рад, що об'єдналися. Для цього аналізуються проекти формування територій цих рад, розроблені на початку 1990-х років. Оскільки проекти формування територій розроблялись з використанням крупномасштабних знімків, а контури, по яких проходили межі рад зазнали змін, то ці межі потребують уточнення. Практично це виконується шляхом дешифрування меж територій рад на ортофотопланах і корегування їх з урахуванням сформованих земельних ділянок, які примикають до цих меж. Дешифрування ортофотопланів означає ідентифікація і позначення на них однакових з проектами формування контурів і умовних ліній: край смуги відведення автомобільної дороги, межі масиву земель сільськогосподарського призначення тощо. Додаткові матеріали, що потрібно враховувати: проекти роздержавлення сільськогосподарських підприємств, рішення районних рад стосовно зміни територій рад народних депутатів, форму 6–зем.

Відповідно до статті 173 Земельного кодексу України¹ межа району, села, селища, міста, району у місті — це умовна замкнена лінія на поверхні землі, що відокремлює територію району, села, селища, міста, району у місті від інших територій. Такі межі встановлюються і змінюються за проектами землеустрою щодо встановлення (зміни) меж АТО та встановлюються в порядку відповідно до Земельного кодексу.

Основним законодавчим актом, який визначає вимоги до документації щодо встановлення меж АТО, є Закон України «Про землеустрій»². Території АТО є об'єктами землеустрою. Відповідно до статті 46 Закону України «Про землеустрій» проект землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних одиниць включає:

- а) пояснювальну записку;
- б) завдання на виконання робіт;
- в) рішення про розробку проекту землеустрою щодо встановлення або зміни меж АТО;

¹ Земельний кодекс України : Кодекс України від 25.10.2001 № 2768–ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 27.06.2019).

² Про землеустрій : Закон України від 22.05.2003 №858–ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15> (дата звернення: 27.06.2019).

г) копії генерального плану населеного пункту, посвідчені в установленому порядку, та рішення про його затвердження (у разі зміни меж населеного пункту);

г) викопіювання із схеми землеустрою і техніко-економічного обґрунтування використання та охорони земель АТО, а у разі її відсутності — викопіювання із проекту формування територій сільських, селищних рад;

д) викопіювання із кадастрових карт (планів) з відображенням існуючих (за їх наявності) та проектних меж АТО;

е) експлікація земель в існуючих (за їх наявності) та проектних межах АТО;

є) опис меж АТО;

ж) матеріали погодження проекту;

з) матеріали виносу меж АТО в натуру (на місцевість) з каталогом координат їх поворотних точок.

Закон України «Про землеустрій» передбачає загальні вимоги щодо розробки, погодження та затвердження таких проектів землеустрою. Рішення про встановлення (зміну) меж АТО є одночасно рішенням про затвердження проектів землеустрою щодо їх встановлення (зміни).

Основним питанням, що може бути поставлене на вирішення судового експерта, є визначення відповідності розробленої документації із землеустрою (проекту землеустрою) та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування.

Водночас перед судовим експертом можуть постати інші виклики, що наразі не мають однозначного законодавчого підґрунтя та методичного вирішення. Так, в нормативно-правових актах, які визначають порядок землеустрою, не визначаються межі областей. Проте спори щодо меж областей виникають на практиці (при розпорядженні органами державної влади чи місцевого самоврядування земельними ділянками «на межі областей»), що потребує від судового експерта ретельного вивчення архівної, планової, картографічної та іншої інформації, моделювання відповідної межі на певну дату, віддалену від поточної тощо. Слід враховувати, що межі населених пунктів могли бути посвідчені різним чином, в залежності від законодавства, яке діяло на момент встановлення меж для цієї категорії населеного пункту (місто, селище, село).

Для сіл:

1970–1991 роки межі сільських населених пунктів, віднесених до перспективних для дальшого розвитку, відмежовувались від інших земель шляхом встановлення межі населених пунктів відповідно до проектів їх планування і забудови, які затверджуються виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих. Землі сільських населених пунктів, не віднесених до перспективних, відмежовувались від інших земель у порядку внутрішньогосподарського землеустрою (стаття 105

Земельного кодексу Української РСР 1970 року).

1991 рік — 1 січня 2002 року (дата вступу в дію чинного ЗКУ) межі встановлювались за проектом формування (або інвентаризації) територій сільських та селищних рад, які після цього могли змінюватись рішенням районної ради при відведенні земель органам місцевого самоврядування під розширення населених пунктів. Ці зміни переважно відображались на проектах роздержавлення сільськогосподарських підприємств.

З 1 січня 2002 року до 26 червня 2015 року включно межі всіх адміністративно-територіальних утворень посвідчувались державним актом України, який виготовлявся на підставі документації із землеустрою (стаття 176 ЗКУ).

З 27 червня 2015 року межі всіх адміністративно-територіальних утворень посвідчують витягом з Державного земельного кадастру (далі — ДЗК), який видається органу місцевого самоврядування після внесення відомостей про межі в кадастр на підставі затвердженої документації із землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних утворень.

Отже, завжди мало місце графічне відображення меж сіл та селищ та рішення районної ради про їх затвердження, а у період з 1970 по 1991 року — обласної ради і то лише для категорії перспективних сіл.

Для міст та селищ міського типу:

до 1970 року межі міст посвідчувались державним актом на право постійного користування землею.

1970–1981 роки межі міст та селищ встановлювались на основі генерального плану або техніко-економічних основ розвитку міста. Межі міст, генеральні плани яких підлягали затвердженню Радою Міністрів Української РСР, встановлюється і змінюється Президією Верховної Ради Української РСР. Межа інших міст встановлюється і змінюється виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих (стаття 85 Земельного кодексу Української РСР 1970 року).

1981–1991 роки межі міст та селищ встановлювались на основі генерального плану або техніко-економічних основ розвитку міста. Межі встановлювались і змінювались Президією Верховної Ради Української РСР за поданням виконавчого комітету обласної, міської (міст республіканського підпорядкування) ради народних депутатів.

1991 рік — 1 січня 2002 року межі міст та селищ встановлювались за проектом планування та забудови міста або техніко-економічним обґрунтуванням розвитку міста. Межа міста встановлювалась і змінювалась в порядку, що визначався Верховною Радою України (стаття 63 Земельного кодексу України 1990 року).

З 1 січня 2002 року до 26 червня 2015 року включно межі всіх адміністративно-територіальних утворень посвідчувались державним актом України, який виготовлявся на підставі документації із землеустрою (стаття 176 ЗКУ).

З 27 червня 2015 року межі всіх адміністративно-територіальних

утворень посвідчують витягом з Державного земельного кадастру (далі — ДЗК), який видається органу місцевого самоврядування після внесення відомостей про межі в кадастр на підставі затвердженої документації із землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних утворень.

Отже, межі міст та селищ встановлювались і змінювались на підставі містобудівної документації аж до 2002 року, і тільки після 2002 року для цього почали виготовляти документацію із землеустрою. При визначенні меж міста слід керуватись найновішою наявною документацією, і прийнятим відповідно до неї рішенням Верховної Ради про встановлення чи зміну меж міста.

Висновки. При розробці проектів землеустрою щодо встановлення меж АТО матеріалами, які використовуються при визначенні таких меж можуть бути:

- проекти формування територій Рад народних депутатів;
- проекти роздержавлення сільськогосподарських підприємств;
- державні акти на право постійного користування землями міст;
- топографічні карти і плани;
- дані Державного земельного кадастру;
- документи, що посвідчують право на земельні ділянки, які за попередньою оцінкою розташовані по межі ОТГ, а також файли обміну інформацією про результати робіт із землеустрою (так звані обмінні файли) або каталоги координат меж земельних ділянок, що містяться у відповідній документації із землеустрою;
- генеральні плани населених пунктів;
- рішення органів влади стосовно меж сілрад чи населених пунктів;
- державна/адміністративна звітність з кількісного обліку земель.

Зазначені матеріали при їх використанні можуть і повинні бути складовими проектів землеустрою щодо встановлення меж АТО, а отже, підлягають дослідженню на відповідність чинному законодавству при виконанні судових експертиз з питань землеустрою.

References

- Storonyans'ka, I. Z. (2018). *Detsentralizatsiya v Ukraini ta yiyi vplyv Na sotsial'no-ekonomichnyy rozvytok terytoriy: metodychni pidkhody ta rezul'taty otsinyuvannya*. L'viv: IRD NaNU [in Ukrainian].
- Monitorynh protsesu detsentralizatsiyi vlady ta reformuvannya mistsevoho samovryaduvannya (2019). Ministerstvo rehional'noho rozvytku, budivnytstva ta zhytlovo-komunal'noho hospodarstva Ukrainy. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/396/10.04.2019.pdf> [in Ukrainian].
- Zemel'nyy kodeks Ukrainy*: Kodeks Ukrainy vid 25.10.2001 № 2768–III. (2001). Vidom. Verkhov. Rady Ukrainy. 2002. № 3–4. St. 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> [in Ukrainian].
- Pro zemleustriy*: Zakon Ukrainy vid 22.05.2003 № 858–IV. (2003). Vidom. Verkhov. Rady

Ukrayiny. 2003. № 36. Ст. 282. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/858-15> [in Ukrainian].

А. И. Рипенко, Ю. И. Яремко, И. В. Песков

**ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ЗЕМЛЕУСТРОИТЕЛЬНОЙ
ДОКУМЕНТАЦИИ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ ГРАНИЦ
АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ЕДИНИЦ**

В статье рассмотрена система административно-территориального устройства Украины. Проанализирована процедура определения границ, в частности разработки соответствующего проекта землеустройства, порядок проведения государственной землеустроительной экспертизы проекта, его утверждение и удостоверение границ.

Охарактеризованы проблемные аспекты выполнения судебной экспертизы документации по установлению границ административно-территориальных единиц. Акцентируется внимание на важности соблюдения порядка проведения анализа нормативно-правовых и нормативно-технических документов, действующих на момент принятия соответствующих решений и разработки соответствующей документации.

Предложены пути совершенствования научно-методического обеспечения судебно-экспертной деятельности в Украине.

Ключевые слова: административно-территориальная единица; судебная экспертиза; граница населенного пункта; установление границ в натуре; судебный эксперт; местное самоуправление.

A. Ripenko, Y. Yaremko, I. Peskov

**SPECIFIC FEATURES OF FORENSIC EXAMINATION OF LAND
MANAGEMENT DOCUMENTATION IN ESTABLISHING THE
BOUNDARIES OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL UNITS**

The paper considers the administrative-territorial system of Ukraine. The procedure of boundary determination, in particular the development of the relevant land management project, the procedure for conducting the state land survey of the project, its approval and certification of the borders are analyzed.

The problematic aspects of the execution of the judicial examination of documentation on the establishment of boundaries of administrative-territorial units are characterized. The emphasis is placed on the importance of adhering to the procedure of analysis of normative-legal and regulatory-technical documents in force at the moment of making the relevant decisions and development of relevant documentation.

Ways to improve scientific and methodological support of forensic activities in Ukraine are proposed.

Keywords: administrative-territorial unit, forensic examination, settlement limit, establishment of boundaries in kind, forensic expert, local self-government.

Надійшла до редколегії 27.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife..2019.026>
УДК. 343.98:624

О. І. Юрець,

завідувач сектору
Дніпропетровського НДІСЕ, м. Дніпро, Україна,
e-mail: panikaxi@ukr.net

В. І. Фененко,

кандидат технічних наук, доцент кафедри автомобільних доріг геодезії
та землеустрою Придніпровської академії будівництва
та архітектури, судовий експерт Дніпропетровського НДІСЕ,
м. Дніпро, Україна,
e-mail:dniprondise@ukr.net

Оглядова стаття

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
ПРОЕКТІВ ЗЕМЛЕУСТРОЮ ЩОДО ВІДВЕДЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ
ДІЛЯНОК ЗІ ЗМІНОЮ ЇХ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ**

Розглянуто питання проведення судових експертиз з питань землеустрою при дослідженні проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок зі зміною їх цільового призначення.

Визначено коло питань, які пов'язані з аналізом наданої на дослідження документації із землеустрою та зіставленням її вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування.

Наведено нормативно-правові акти, які регулюють питання надання земельних ділянок зі зміною їх цільового призначення. Викладено порядок складу, змісту і правил оформлення відповідної нормативно-технічної документації з питань здійснення землеустрою.

Проведено узагальнення та оцінку результатів досліджень, які є підставою для формування висновків судових експертиз з питань землеустрою.

Ключові слова: цільове призначення земельної ділянки; землеустрій; документація із землеустрою; проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки; категорія земель.

Постановка наукової проблеми. Проведення дослідження експертизи з питань землеустрою у зв'язку зі зміною цільового призначення земельних ділянок та розроблення проектів землеустрою пов'язане, в тому числі, із раціональним використанням та охороною земель. У зв'язку з цим проведення дослідження вказаного виду документації із землеустрою залежить від багатьох чинників, зокрема й тих, що пов'язані із змінами до законодавства та неврегульованості питань тощо. Розкриття питань, пов'язаних з дослідженням експертизи з питань землеустрою у зв'язку зі зміною цільового призначення земельних ділянок, є підставою для поліпшення якості виконання судових експертиз та обґрунтованості проведених досліджень.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Слід констатувати фактичну відсутність будь-якої довідкової літератури, методики, методичних рекомендацій тощо, які б регулювали питання проведення

судової експертизи з питань землеустрою проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок зі зміною їх цільового призначення.

Мета дослідження. Аналіз наданої на дослідження документації із землеустрою (текстових та графічних матеріалів) для проведення судової експертизи з питань землеустрою з подальшим зіставленням результатів аналізу із вимогами нормативно-правовими актами у галузі землеустрою.

Оскільки надання земельних ділянок зі зміною цільового призначення та розроблення проектів землеустрою пов'язане із збільшенням кількості порушень вимог земельного законодавства та інших нормативних документів з питань землеустрою та землекористування, то на сьогодні є нагальною потреба у визначенні коло питань, які вирішуються при дослідженні експертизи з питань землеустрою у зв'язку зі зміною цільового призначення земельних ділянок.

Викладення основного матеріалу дослідження. У главі 7 розділу II Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень¹, з основних завдань експертизи з питань землеустрою є визначення відповідності зміни цільового призначення земельних ділянок та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування.

При цьому для вирішення питань експертизи з питань землеустрою експерту необхідно надати оригінали або завірени якісні копії відповідної правовстановлювальної документації та документації із землеустрою на земельні ділянки.

Землеустрій — це сукупність соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та раціональну організацію території адміністративно-територіальних одиниць, суб'єктів господарювання, що здійснюються під впливом суспільно-виробничих відносин і розвитку продуктивних сил.

Землеустрій здійснюється на підставі:

а) рішень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо проведення робіт із землеустрою;

б) укладених договорів між юридичними чи фізичними особами (землевласниками і землекористувачами) та розробниками документації із землеустрою;

в) судових рішень.

Документація із землеустрою — затверджені в установленому порядку текстові та графічні матеріали, якими регулюється використання

¹ Науково-методичі рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 №53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. №46. С. 172 (зі змінами та доповненнями). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/Laws/z0705-98> (дата звернення 24.06.2019).

та охорона земель державної, комунальної та приватної власності, а також матеріали обстеження і розвідування земель, авторського нагляду за виконанням проектів тощо.

Документація із землеустрою розробляється у вигляді схеми, проекту, робочого проекту або технічної документації.

Замовниками документації із землеустрою можуть бути органи державної влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, землевласники і землекористувачі.

Розробниками документації із землеустрою є:

— юридичні особи, що володіють необхідним технічним і технологічним забезпеченням та у складі яких працює за основним місцем роботи не менше двох сертифікованих інженерів-землепорядників, які є відповідальними за якість робіт із землеустрою;

— фізичні особи — підприємці, які володіють необхідним технічним і технологічним забезпеченням та є сертифікованими інженерами-землепорядниками, відповідальними за якість робіт із землеустрою.

Документація із землеустрою включає в себе текстові та графічні матеріали і містить обов'язкові положення, встановлені завданням на розробку відповідного виду документації.

Документація із землеустрою розробляється на основі завдання на розробку відповідного виду документації, затвердженого замовником¹.

Як відомо, землі в Україні поділені на категорії за основним цільовим призначенням (ст. 19 Земельного кодексу України).

Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі².

Кожна категорія має специфічний правовий режим. Слід зауважити, що одна і та ж сама ділянка може одночасно належати до кількох категорій земель. У такому випадку слід дотримуватись правового режиму земель кількох категорій, а у разі виникнення колізій — правового режиму, який найбільш забезпечує екологічну безпеку. Проте кожну колізію слід вирішувати індивідуально, з урахуванням всіх обставин конкретної ситуації.

Серед кожної категорії земель виокремлюють види цільового призначення земель (види використання земель). Цільове призначення земельної ділянки — це використання земельної ділянки за призначенням, визначеним на підставі документації із землеустрою у встановленому законодавством порядку.

¹ Про землеустрій : Закон України від 22.05.2003 №858–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №36. Ст. 282 (зі змінами та допов.). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/858-15> (дата звернення 24.06.2019).

² Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 №2768–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №3–4. Ст. 27 (зі змінами та допов.). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/2768-14> (дата звернення 24.06.2019).

Основними нормативно-правовими актами, що визначають сьогодні процедуру зміни цільового призначення земель, є Земельний кодекс України, закони України «Про землеустрій» та «Про Державний земельний кадастр»¹.

Слід зазначити, що на теперішній час фактично відсутня будь-яка довідкова література, методика, методичні рекомендації тощо, які б регулювали питання проведення судової експертизи з питань землеустрою проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок зі зміною їх цільового призначення.

Дані питання пов'язані із раціональним використанням та охороною земель, їх цільового призначення, обмежень у використанні та обмежень (обтяжень) правами інших осіб (земельних сервітутів), збереженні і підвищенні родючості ґрунтів.

Зміна цільового призначення може відбуватись із зміною категорії та без зміни категорії. Якщо має місце зміна цільового призначення із зміною категорії земель, така зміна має відбуватись із розробкою проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки.

Проект землеустрою — сукупність економічних, проектних і технічних документів щодо обґрунтування заходів з використання та охорони земель, які передбачається здійснити за таким проектом. Відповідно до ст. 50 Закону України «Про землеустрій» проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки складається у разі зміни цільового призначення земельних ділянок або формування нових земельних ділянок².

Розробку проекту землеустрою, в тому числі зі зміною цільового призначення, умовно можна поділити на п'ять етапів: отримання дозволу на розробку проекту; розробка, погодження та проведення державної землепорядної експертизи (у разі необхідності) проекту; державна реєстрація земельної ділянки; затвердження проекту; реєстрація права на земельну ділянку.

Проекти землеустрою щодо відведення земельних ділянок включають:

- завдання на розроблення проекту землеустрою;
- пояснювальну записку;
- копію клопотання (заяви) про надання дозволу на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки (у разі формування та/або зміни цільового призначення земельної ділянки за рахунок земель державної чи комунальної власності);
- рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, відповідного органу виконавчої

¹ Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011 №3613–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. №8. Ст. 61 (зі змінами та допов.). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/3613-17> (дата звернення 24.06.2019).

² Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 №858–IV.

влади або органу місцевого самоврядування про надання дозволу на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки (у випадках, передбачених законом);

- письмову згоду землевласника (землекористувача), засвідчену нотаріально (у разі викупу (вилучення) земельної ділянки в порядку, встановленому законодавством), або рішення суду;

- довідку з державної статистичної звітності про наявність земель та розподіл їх за власниками земель, землекористувачами, угіддями;

- матеріали геодезичних вишукувань та землепорядного проектування (у разі формування земельної ділянки);

- відомості про обчислення площі земельної ділянки (у разі формування земельної ділянки);

- копії правовстановлюючих документів на об'єкти нерухомого майна для об'єктів будівництва, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів з середніми та значними наслідками, які розташовані на земельній ділянці;

- розрахунок розміру втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва (у випадках, передбачених законом);

- розрахунок розміру збитків власників землі та землекористувачів (у випадках, передбачених законом);

- акт приймання-передачі межових знаків на зберігання (у разі формування земельної ділянки);

- акт перенесення в натуру (на місцевість) меж охоронних зон, зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон і зон особливого режиму використання земель за їх наявності (у разі формування земельної ділянки);

- перелік обмежень у використанні земельних ділянок;

- вкопіювання з кадастрової карти (плану) або інші графічні матеріали, на яких зазначено бажане місце розташування земельної ділянки (у разі формування земельної ділянки);

- кадастровий план земельної ділянки;

- матеріали перенесення меж земельної ділянки в натуру (на місцевість) (у разі формування земельної ділянки);

- матеріали погодження проекту землеустрою¹.

Вказані матеріали повинні міститися у проекті землеустрою щодо відведення земельної ділянки зі зміною її цільового призначення за винятком: письмової згоди землевласника (землекористувача), засвідченої нотаріально у разі якщо не відбувається викуп (вилучення) земельної ділянки, а земельна ділянка надається за рахунок земель запасу; копії правовстановлюючих документів на об'єкти нерухомого майна для об'єктів будівництва, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів з середніми та значними наслідками, які розташовані на земельній ділянці (у зв'язку з

¹ Про землеустрій : Закон України від 22.05.2003 №858–IV.

відсутністю); акта перенесення в натуру (на місцевість) меж охоронних зон, зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон і зон особливого режиму використання земель (у зв'язку з відсутністю). Розрахунок розміру втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва та розрахунок розміру збитків власників землі та землекористувачів повинен міститися тільки у випадках передбачених законом.

Згідно зі ст. 29 Закону України «Про землеустрій» відповідністю документації із землеустрою вимогам законодавства є її склад, зміст і правила оформлення нормативно-технічної документації з питань здійснення землеустрою. При цьому згідно до статті 23 зазначеного Закону нормативно-правові акти з питань здійснення землеустрою встановлюють порядок організації, дотримання державних стандартів, норм і правил виконання робіт із землеустрою, їх склад і зміст¹.

Отже, при проведенні досліджень відповідності документації із землеустрою вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування визначається коло питань, які будуть вирішуватися, та їх черговість, а саме:

1) визначення дії законодавства в часі, яке має бути застосовано при проведенні дослідження;

2) підстави та мета розроблення документації із землеустрою;

3) аналіз нормативно-правової бази України у сфері відведення земельних ділянок та складання проектів землеустрою;

4) аналіз нормативно-правової бази у сфері зміни цільового призначення та процедури її проведення;

5) встановлення повноважень державних органів та органів місцевого самоврядування щодо зміни цільового призначення земельних ділянок;

6) вивчення та аналіз стану використання земельної ділянки, що відводиться;

7) дослідження документації із землеустрою щодо її складу, змісту та правил оформлення зі зміною цільового призначення та відповідність змісту документації вимогам завдання на її розроблення та вимогам передпроектної документації;

8) розгляд питання щодо наявності розрахунку розміру втрат (у випадках, передбачених законом) та розрахунок розміру збитків власників землі та землекористувачів (у випадках, передбачених законом);

9) визначення відповідності документації із землеустрою та її затвердження (у випадках передбачених законодавством) вимогам законодавства, чинного на дату затвердження цієї документації.

У зв'язку з цим експертиза з питань землеустрою (в тому числі зі зміною цільового призначення) проводиться методом аналізу наданої на дослідження документації із землеустрою (текстових та графічних матеріалів) з подальшим зіставленням результатів аналізу із вимогами нормативно-правових актів у галузі землеустрою, чинних на дату затвердження цієї документації.

¹ Про землеустрій : Закон України від 22.05.2003 №858–IV.

Так, наприклад, при використанні земель сільськогосподарського призначення (пасовища — землі запасу, розташовані за межами населеного пункту), для розміщення та експлуатації основних, підсобних і допоміжних будівель та споруд, що пов'язані з користуванням надрами код КВЦПЗ –11.01¹, (розміщення та обслуговування хвостосховища гірничо-збагачувального комбінату) сформувався специфічні особливості та складності при оформленні прав користування земельними ділянками. Такі умови спричинено різним правовим статусом суб'єктів земельних правовідносин і відсутністю спеціальних законодавчих актів, які б регулювали правовий режим та механізми використання окремих категорій земель, а саме земель промисловості.

У зв'язку з чим під час розробки проекту землеустрою зі зміною цільового призначення (при переведенні земель із категорії земель — землі сільськогосподарського призначення в категорію земель — землі промисловості) необхідно додатково керуватися Кодексом України про надра²; Гірничим законом України³; Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»⁴; Інструкцією про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками⁵; ДБН В.2.4–5:2012 Хвостосховища і шламонакопичувачі⁶; ДБН 360–92 Планування і забудова міських і сільських поселень⁷ тощо.

¹ Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель: Наказ Держкомзему від 23.07.2010 №548, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 01.11.2010р. за №1011/18306. *Офіційний вісник України*. 2010. №85. Ст. 3006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/z1011-10> (дата звернення 25.06.2019).

² Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 №132/94–ВР. *Відомості Верховної Ради України*, 1994. №36. Ст. 340. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/132-94-ВР> (дата звернення 25.06.2019).

³ Гірничий закон України : Закон України від 06.10.1999 №1127–XIV. *Відомості Верховної Ради України*, 1999. №50. Ст. 433. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/1127-14>. (дата звернення 25.06.2019).

⁴ Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 №1952–IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2004. №51. Ст. 553. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/1915-15> (дата звернення 25.06.2019).

⁵ Інструкція про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками : наказ Держкомзему від 18.05.2010 №376, зареєстрований в Міністерстві юстиції України від 16.06.2010. за №391/17686. *Офіційний вісник Україн*. 2010. №46. Ст. 1519. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/z0391-10> (дата звернення 25.06.2019).

⁶ ДБН В.2.4–5:2012 Хвостосховища і шламонакопичувачі. URL: <https://dbn.co.ua/load/normativy/abn/1-1-0-1022> (дата звернення 25.06.2019).

⁷ Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень ДБН 360–92**, наказ Державного комітету України у справах містобудування і архітектури, затверджений наказом Держкоммістобудування від 17 квітня 1992 р.

Тобто, в залежності від віднесення земель до тієї чи іншої категорії застосовуються відповідні нормативно-правові акти, які стосуються правового статусу кожної конкретної земельної ділянки.

Державні стандарти, норми і правила у сфері землеустрою встановлюють комплекс якісних та кількісних показників, параметрів, що регламентують розробку і реалізацію документації із землеустрою з урахуванням екологічних, економічних, соціальних, природно-кліматичних та інших умов.

Рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування про надання дозволу на розробку документації із землеустрою приймається виключно у строки та лише у випадках, передбачених земельним законодавством.

У разі проведення дослідження документації із землеустрою необхідно встановити повноваження органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади щодо надання дозволу на розробку документації із землеустрою, надання (передачі) земельних ділянок, в тому числі зі зміною їх цільового призначення враховуючи ст. 20, 122, 149, 151 Земельного кодексу України¹.

Слід зазначити, що відповідний орган виконавчої влади у місячний строк розглядає клопотання і дає дозвіл на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки зі зміною цільового призначення або надає мотивовану відмову у його наданні. Підставою відмови у наданні такого дозволу може бути лише невідповідність місця розташування земельної ділянки вимогам законів, прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів, а також генеральних планів населених пунктів, іншої містобудівної документації, схем землеустрою і техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, проектів землеустрою щодо впорядкування території населених пунктів, затверджених у встановленому законом порядку.

Забороняється відмова у наданні дозволу на розробку проекту землеустрою щодо відведення земельних ділянок, місце розташування об'єктів на яких погоджено відповідним органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування згідно із ст. 151 Земельного Кодексу України.

При дослідженні проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки зі зміною її цільового призначення (для розміщення та експлуатації основних, підсобних і допоміжних будівель та споруд, що пов'язані з користування надрами), який взято, як приклад, експерту потрібно бути обізнаним про наявність плану зонування або детального плану території затвердженого відповідною райдержадміністрацією.

№44 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/Show/v0044481-92> (дата звернення 25.06.2019).

¹ Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 №2768-III.

Вимоги щодо обов'язкової наявності плану зонування або детального плану території встановлені ст. 24 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності»¹.

Проекти землеустрою щодо відведення земельних ділянок, в тому числі зі зміною їх цільового призначення погоджуються та затверджуються в порядку, встановленому Земельним кодексом України².

У ст. 186–1 наведені повноваження органів виконавчої влади в частині погодження проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок. Так, проект землеустрою щодо відведення земельних ділянок усіх категорій та форм власності (крім земельних ділянок зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи) підлягає обов'язковому погодженню з територіальним органом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин.

Проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки у межах населеного пункту або земельної ділянки за межами населеного пункту, на якій розташований об'єкт будівництва або планується розташування такого об'єкта (крім проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки зони відчуження або зони безумовного (обов'язкового) відселення території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи), подається також на погодження до структурних підрозділів районних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій у сфері містобудування та архітектури, а якщо місто не входить до території певного району, — до виконавчого органу міської ради у сфері містобудування та архітектури, а в разі, якщо такий орган не утворений, — до органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань містобудування та архітектури чи структурного підрозділу обласної державної адміністрації з питань містобудування та архітектури³.

Крім того, проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки, в тому числі зі зміною цільового призначення, в залежності від категорії земель підлягає погодженню: з органами виконавчої влади у сфері навколишнього природного середовища, якщо земельна ділянка розташована на території або в межах об'єкта природно-заповідного фонду або в межах прибережної захисної смуги; з органами виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, якщо земельна ділянка розташована на території пам'яток культурної спадщини національного значення, їх охоронних зон та охоронюваних археологічних територіях, на територіях земель історико-культурного призначення, пам'яток

¹ Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011р. №3038–VI *Відомості Верховної Ради України*, 2011 р. №34. Ст. 343. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/3038-17> (дата звернення 26.06.2019).

² Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 №858–IV.

³ Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 №2768–III.

культурної спадщини місцевого значення, їх охоронних зон, в історичних ареалах населених місць та інших землях історико-культурного призначення; з органами виконавчої влади лісового господарства якщо земельна ділянка відноситься до лісгосподарського призначення; з органами виконавчої влади з питань водного господарства якщо земельна ділянка відноситься до земель водного фонду.

Слід звернути увагу на те, що у разі якщо місце розташування об'єкта, розміри і межі земельної ділянки, що пропонується до вилучення (викупу), та умови вилучення (викупу) цієї ділянки погоджені згідно з вимогами ст. 151 Земельного Кодексу України, які під час розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки не змінилися, проект погодженню не підлягає.

Погодження матеріалів місця розташування об'єкта, що передбачається розмістити на земельній ділянці, особливо цінних земель державної чи комунальної власності із зміною її цільового призначення, здійснюється за погодженням з Верховною Радою України.

Зміна цільового призначення земельних ділянок природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного, лісгосподарського призначення, що перебувають у державній чи комунальній власності, здійснюється за погодженням з Кабінетом Міністрів України¹.

Крім того, необхідно враховувати, що при розробці проекту землеустрою щодо відведення земельних ділянок зі зміною їх цільового призначення, можуть виникнути питання про відшкодування збитків, заподіяних вилученням (викупом) та тимчасовим зайняттям земельних ділянок, встановленням обмежень щодо їх використання, погіршенням якості ґрунтового покриття та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний стан та неoderжання доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок. Це питання регулюється Постановою Кабінету Міністрів України «Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» від 19 квітня 1993 р. № 284².

Під час відведення земель сільськогосподарського та лісгосподарського призначення, а саме при зміні цільового призначення земельних ділянок, потрібно врахувати відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва. Дане питання регулюється ст. ст. 207–208 Земельного кодексу України³ та постановою Кабінету Міністрів України «Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського та лісгосподарського

¹ Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 №2768–ІІІ.

² Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам : постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. №284. URL: https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show_284-93-p. (дата звернення 26.06.2019).

³ Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. №2768–ІІІ.

виробництва, які підлягають відшкодуванню» від 17 листопада 1997 р. № 1279¹.

Досить важливим питанням при дослідженні документації із землеустрою є наявність висновку державної експертизи землевпорядної документації, якщо даний вид документації із землеустрою підлягав обов'язковій державній експертизі відповідно до статті 9 Закону України «Про державну експертизу землевпорядної документації»² та підпунктів 4.1.1 та 4.2.1 пунктів 4.1 та 4.2 глави 4 Методики проведення державної експертизи землевпорядної документації, затвердженої наказом Держкомзему від 03.12.2004 № 391, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 21 грудня 2004 р. за № 1618/10217 (із змінами та доповненнями)³.

Необхідність висновку державної експертизи землевпорядної документації вимагається, якщо документація із землеустрою не підлягала обов'язковій державній експертизі землевпорядної документації, але це встановлено завданням на розробку відповідного виду документації.

Слід зазначити, що проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки зі зміною її цільового призначення (для розміщення та експлуатації основних, підсобних і допоміжних будівель та споруд, що пов'язані з користуванням надрами) при переведенні земель із категорії земель — землі сільськогосподарського призначення (пасовища) в категорію земель — землі промисловості) не підлягає обов'язковій державній експертизі землевпорядної документації відповідно до чинних норм законодавства.

Відповідно до частини 4 ст. 122 Земельного кодексу України центральний орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів у галузі земельних відносин та його територіальні органи передають земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності, крім випадків визначених законодавством.

Частиною 10 статті 123 Земельного кодексу України передбачено, що рішенням про надання земельної ділянки у користування за проектом землеустрою щодо її відведення здійснюються:

¹ Про розміри та порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню : постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. №1279. *Офіційний вісник України*, 1997. №47. Ст. 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/1279-97-p>. (дата звернення 26.06.2019).

² Про державну експертизу землевпорядної документації : Закон України від 17.06.2004р. №1808-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2004 р. №38. Ст. 471. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/1808-15> (дата звернення 26.06.2019).

³ Про затвердження Методики проведення державної експертизи землевпорядної документації : наказ Держкомзему України від 03.12.2004 №391, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 21.12.2004 р. за №1618/10217. *Офіційний вісник України*, 2004, № 51. Ст. 3406. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/z1618-04> (дата звернення 26.06.2019).

- затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки;
- вилучення земельних ділянок у землекористувачів із затвердженням умов вилучення земельних ділянок (у разі необхідності);
- надання земельної ділянки особі у користування з визначенням умов її використання і затвердженням умов надання, у тому числі (у разі необхідності) вимог відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва¹.

У зв'язку з цим при виготовленні проекту землеустрою зі зміною цільового призначення земель сільськогосподарського призначення (пасовищ), які віднесені до земель запасу за цільовим призначенням для розміщення та експлуатації основних, підсобних і допоміжних будівель та споруд (землі промисловості) компетенція щодо затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки зі зміною цільового призначення та надання земельної ділянки, належить центральному органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів у галузі земельних відносин та його територіальним органам.

Об'єднана територіальна громада може розпоряджатися цими землями у разі передачі земельної ділянки з державної власності у комунальну власність за актом приймання-передачі такої земельної ділянки та державної реєстрації права власності територіальної громади відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січня 2018 р. № 60–р² «Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад» та Закону України від 06.09.2012 № 5245–VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності»³.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, слід вказати, що при проведенні дослідження вказаного виду документації із землеустрою, експерту необхідно враховувати всі норми законодавства, пов'язані з визначенням відповідності розробленої документації із землеустрою зі зміною цільового призначення земельних ділянок, оскільки від форми власності земельної ділянки, категорії земель, виду угідь, цінності ґрунтів залежить компетенція щодо погодження, затвердження документації із землеустрою та надання (передачі) земельних ділянок.

¹ Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 №2768–III.

² Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.01.2018 р. №60–р. *Урядовий кур'єр* від 14.02.2018 №31. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/60-2018-p>).

³ Про внесення змін до деяких Законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності : Закон України від 06.09.2012 р. №5245–VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2013р., №36, стор. 1958. Ст. 472. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/5245-17>.

При цьому узагальнення та оцінка результатів досліджень, які є підставою для формування висновків проєктів землеустрою щодо відведення земельних ділянок зі зміною їх цільового призначення, залежить від усіх обставин, порушень, недоліків тощо, які встановлені під час дослідження та які впливають на результати проведених заходів, передбачених даною документацією із землеустрою щодо раціонального використання та охорони земель тощо.

References

- Ad decimumquintum dicendum quod procedure quatenus de damnum ad determinandum de agriculturae et de silva productio est refundatur: CISTELLULA de Ministros, Ucraina datas XVII November MCMXCVII. *Caroli Linnaei* № 1279. Ofitsiynyy Ucraina, 1997, № 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/1279-97-p> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- De approbatione methodus examen terra documenta publica, in re publica senatus consulto Committee de Ucraina 03.12.2004 № 391, descriperunt in Ministerio Iustitiae 21.12.2004. Ucraina. per № 1618 / *Caroli Linnaei* 10217. Ofitsiynyy Ucraina, 2004, № 51, stor. 326, p. 3406. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/z1618-04> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- De modo procedendi in definitionibus ac ultricies dominis et terram users': CISTELLULA de Ministros, Ucraina Aprilis XIX de MCMXCIII. № 284. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/284-93-P> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- De praeparatione, rationes methodologicae, suasiones ad appointment, et iudiciale examinationibus et probatus peritus studiis. in Ministerio Iustitiae 08.10.1998 № 53 de Ucraina / V. Publica. *Bulletin Ucraina*. № 46. S.172 MCMXCVIII (ut emendari queat). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/z0705-98> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- De quodam legum usque ad animadversiones expanse agit de Ucraina describatur status, et municipalem proprietas: in Ucraina 06.09.2012 r. legis. № 5245-VI. *Summa Consilium de Ucraina*, 2013, № 36, p. MCMLVIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/5245-17> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- De re publica Registration est Real Estate eget dicens, Et De oneribus alienis: Lex de Ucraina 01.07.2004 № 1952 IV. *Summa Consilium de Ucraina*, 2004, № 51. Art. 553. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/ostende/1915-15> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- Descriptio ibi de instauratione (restitutio) de terra terminos Naturae (agri) et unionem eorum terminus marcas et ordo rei publicae Committee de 18.05.2010 № 376, descriperunt in Ministerio Iustitiae Ucraina de 18.05.2010 № 376, descriperunt in Ministerio Iustitiae Ucraina 16.06.2010 per № 391 / 17686. *Ofitsiynyy visnyk Ucraina*, 2010, № 46, stor. 251, st. 1519. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/z0391-10> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- Documenta publica examen de terra: Lex de Ucraina 17.06.2004 № 1808 IV. *Summa Consilium de Ucraina*, MMIV. № 38, p. MCDLXXII, st. 471. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/1808-15> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].

- In moderatione urbana progressionem, in Ucraina 17.02.2011r legis. VI № 3038. *Nota Verkhovna Rada Ucraina*, 2011. № 34. P. MDXLIV, St. 343. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/3038-17> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- Lex Mining in Ucraina legis 06.10.1999 № 1127-XIV. *Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny*, 1999 r. № 50. St. 433. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/1127-14> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- Omnes exitus de terra agriculturae decoram translationem exanimi statu civili dominio combined res in communitatibus localibus instituat, ad CISTELLULA de Ministros, Ucraina a 31.01.2018. № 60, p. *Linotype de imperio* № 31 14.02.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/60-2018-p> [in Ukrainian].
- Ordo autem ex approbatione ad terram: de Ordine Committee de re publica 23.07.2010 № 548, descripserunt in Ministerio Iustitiae 01.11.2010. Ucraina. per № 1011 / (XVIII)CCCVI. *Journal publica* 2010 r. № 85 Ucraina, stor.110, st. 3006. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/ostende/z1011-10> (data zvernennia 27/06/2019) [in Ukrainian].
- Subsoil Codicis Ucraina legis 27.07.1994 № 132 de Ucraina / XCIV, VR. Known. *Verkhovna Rada de Ucraina*, MCMXCIV. № 36. St. 340. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/132-94-VR> (data zvernennia 27/06/2019) [in Ukrainian].
- Terra Cadastre re publica, de Ucraina legis 07.07.2011 № 3613-VI. Known. *Verkhovna Rada Ucraina*. 2012. № 8. Art. LXI (ut emendentur, et adiunxit). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/3613-17> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- Terra Management: Lex de Ucraina 22.05.2003 № 858 IV. *Verkhovna Notitia Consilium Ukrayiny*. 2003. № 36. ST. 282 (ut emendentur, et adiunxit). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/858-15> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- Terra Ucraina Code: Lex de Ucraina 25.10.2001 № 2768-III. Known. *Verkhovna Consilium Ukrayiny*. 2002. № 3-4. St. XXVII (ut emendentur, et adiunxit.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/Laws/ostende/2768-14> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].
- Urban. De urbana progressionem consilio et fora conciliabulaque edixerunt et Ucraina ** 360-92 DBN, est enim rei publicae Committee Urban Planning et Architecture, probatus in re publica Committee de MCMXCII XVII Aprilis. № 44 (data zvernennia 27.06.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/Show/v0044481-92> [in Ukrainian].
- V.2.4-5 DBN, MMXII tailings gravi derelinquere caeno et claris mulieribus. URL: <http://dbn.co.ua/onus/Normativy/ABN/1-1-0-1022> (data zvernennia 27.06.2019) [in Ukrainian].

Е. И. Юрец, В. И. Фененко

**ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ПРОЕКТОВ
ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВА ПО ОТВОДУ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ
С ИЗМЕНЕНИЕМ ИХ ЦЕЛЕВОГО НАЗНАЧЕНИЯ**

Рассмотрен вопрос проведения судебных экспертиз по вопросам землеустройства при исследовании проектов землеустройства по отводу земельных участков с изменением их целевого назначения. Изложены нормативно-правовые акты, регулирующие вопросы предоставления земельных участков с изменением их целевого назначения и сделан акцент на отсутствии в настоящее время справочной литературы, методик, методических

рекомендацій, регулюючих вопросы проведення судової експертизи по вопросам землеустроїства, проектів землеустроїства по відводу земельних ділянок з измененієм їх цільового призначення.

При цьому указуються основні задачі і необхідні матеріали, касаючіся можливості проведення досліджень проектів землеустроїства по відводу земельних ділянок з измененієм їх цільового призначення.

Відмічено коло питань і їх черговість, необхідні для проведення повного дослідження відповідної документації по землеустроїству. Визначено питання відносно складу, змісту і правил оформлення відповідної нормативно-технічної документації по вопросам здійснення землеустроїства. Розкрито основні питання відносно віднесення (переводу) земель до тієї чи іншої категорії земель, в якості прикладу, вказано на віднесенні (переводі) до категорії земель — землі сільськогосподарського призначення в категорію земель — землі промисловості. Вказано на процедуру надання земельних ділянок з измененієм їх цільового призначення, узгодження документації по землеустроїству відповідними службами, компетенції по затвердженню проекту землеустроїства і надання земельних ділянок. Акцентовано увагу на наявності висновку державної експертизи землеустроїтельної документації на виготовлену документацію по землеустроїству і її обов'язковість відповідності нормам законодавства.

Вказаний метод і підхід дає можливість повного проведення судових експертиз по вопросам землеустроїства при дослідженні проектів землеустроїства по відводу земельних ділянок з измененієм їх цільового призначення, що є основою для формування висновків судових експертиз.

Ключові слова: цільове використання земельного ділянки; землеустроїство; документація по землеустроїству; проект землеустроїства по відводу земельного ділянки; категорія земель.

E. Urets, V. Fenenko

PECULIARITIES OF CARRYING OUT OF TERMS OF EXAMINATION OF PROJECTS OF LAND MANAGEMENT BY DISPOSAL OF LAND PLOTS WITH CHANGE OF THEIR TARGET DESIGNATION

The issues of conducting forensic examinations on land management issues in the study of land management projects regarding the allocation of land plots with changes in their intended use are considered. The following regulatory acts regulating the issue of land plots with the change of their intended purpose and at present indicates the lack of the reference literature, methodology, methodological recommendations that would regulate the issues of conducting forensic expertise on land management projects regarding the allocation of land with a change in their purpose appointment.

It specifies the main tasks and necessary materials related to the possibility of conducting surveys of land management projects in relation to the allocation of land with a change in their intended use.

The list of issues and their sequence are indicated, which are necessary for carrying out the full study of the relevant documentation on land management. The questions concerning composition, content and rules of registration of the corresponding normative and technical documentation on questions of implementation in land management are set. The main issues concerning the assignment (transfer) of land to one or another category of land, as an example, are disclosed in the classification (transfer) of the category of land - agricultural land to the category land

of industry. The procedure for granting land plots with change of their intended purpose, coordination of documentation with the land management by the relevant services, competent for the approval of the land management project and land plots provision. The attention is drawn to the presence of a conclusion of the state examination of land management documentation on the produced documentation of land management and its obligation in accordance with the norms of legislation.

This method and approach will enable full conduct of forensic examinations on land management issues in the study of land management projects for allotment of land plots with a change in their intended purpose, which is the basis for the formation of conclusions of judicial examinations.

Keywords: intended use of land plot, land management, relevant documentation on land management, land management projects regarding the allocation of land, land category.

Надійшла до редколегії 26.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.027>
УДК 343.98

А. А. Крупка,
кандидат технічних наук,
провідний судовий експерт Одеського НДІСЕ, м. Одеса, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1897-065X>
e-mail: krupka666@gmail.com

М. О. Кралу́к,
завідувач сектору Одеського НДІСЕ, м. Одеса, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0693-9508>
e-mail: m-kraluk@ukr.net

В. К. Костенко,
доктор технічних наук, професор,
Донецького національного технічного університету, завідувач кафедри
природоохоронної діяльності, м. Покровськ, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8439-6564>
e-mail: vk.kostenko@gmail.com

ЗАГРОЗА ЗАГИБЕЛІ ЛЮДЕЙ ЧИ НАСТАННЯ ІНШИХ ТЯЖКИХ НАСЛІДКІВ НА ВИРОБНИЦТВІ: ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ, СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Статтю присвячено розвитку судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності при розслідуванні злочинів проти безпеки виробництва. На основі аналізу конкретних судових експертиз та систематизації наукових джерел звернуто увагу на важливість та необхідність розробки єдиного методологічного підходу до вирішення проблем судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності при реальній загрозі загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків на виробництві.

Ключові слова: виробництво; загроза загибелі людей; інші тяжкі наслідки; надзвичайна ситуація; охорона праці; судова експертиза.

Постановка наукової проблеми. Порушення вимог нормативно-правових актів з охорони праці нерідко призводять до травмування та загибелі людей.

Відповідно до вимог статті 43 Конституції України¹ кожен громадянин має право на належні, безпечні і здорові умови праці. Закон України «Про охорону праці» визначає, що пріоритет життя і здоров'я працівників, повна відповідальність роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці є одним з основних принципів державної політики в галузі охорони праці². Однак стан охорони праці на

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення 27.06.2019).

² Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 49. Ст. 668. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.

підприємствах України є незадовільним, рівень виробничого травматизму високий і обумовлений комплексом об'єктивних і суб'єктивних причин. В останні роки в нашій державі хоча й спостерігається тенденція до зниження рівня техногенних аварій, нещасних випадків, професійних захворювань (далі — НС), але вочевидь через зменшення інтенсивності праці і обсягів випуску виробленої продукції. За 2018 рік Фондом соціального страхування України зареєстровано 4805 (з них 350 — смертельно) потерпілих від нещасних випадків на виробництві.

Як бачимо, кардинального покращення ситуації в сфері безпеки праці не відбувається. Це зумовлює потребу подальшого пошуку ефективних шляхів вирішення зазначених проблем. Одним із найбільш важливих напрямів у цьому сенсі є підвищення якості розслідування злочинів проти безпеки виробництва. У цій статті визначено одну з головних проблем судочинства в розслідуванні злочинів проти безпеки виробництва (ч. 1 ст. 272 — 275 Кримінального кодексу України (далі — ККУ)¹ — створення єдиного методологічного підходу до вирішення проблем судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності при реальній загрозі загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків на виробництві.

З 1997 року до тепер авторами статті проведено більш ніж 300 судових інженерно-технічних експертиз з охорони праці та безпеки життєдіяльності судових експертиз з вирішення питань реальної загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків на виробництві.

На превеликий жаль, останнім часом у середовищі судових експертів з'явилася тенденція вказувати в своїх висновках на те, що реальна загроза загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків може й не наступити, вона є категорією ймовірнісною. І тому дії осіб, причетних до події, з технічної точки зору, знаходяться в ймовірно-причинному зв'язку з виникненням небезпечних умов праці. Але це твердження суперечить положенням постанови пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 7².

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідженням існуючих недоліків методик судової експертизи з питань нормативно-правового регулювання, організації проведення та науково-методичного забезпечення експертних досліджень у сфері охорони праці та безпеки життєдіяльності постійно приділяється увага науковців та практиків.

У галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності з 90-х років ХХ ст. дослідження проводили такі науковці-судові експерти, як

¹ Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14>.

² Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва : постанова Верховного Суду України від 12.06.09 № 7. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700–09>.

Л. В. Афанасьєв, А. Т. Ашерев, А. С. Беліков, Є. Ю. Белогурова, В. Д. Безвесільний, В. О. Горбенко, О. Ф. Дьяченко, Л. Є. Дузь, Ю. А. Кир'янов, В. В. Сабадаш, Е. Б. Сімакова-Сфремян, Н. А. Решетнікова, О. В. Таран та інші. Але подальшої розробки потребує проблема створення методології встановлення причинно-наслідкових зв'язків у системі «дії/бездіяльність особи — подія НС» при загрозах загибелі людей чи настанні інших тяжких наслідків на виробництві.

Мета статті – вироблення єдиного методологічного підходу щодо вирішення судових експертних завдань для встановлення причин та наслідків НС, причинно-наслідкових зв'язків у системі «дії/бездіяльність особи — подія НС» при призначенні та проведенні судових експертиз в галузі охорони праці при реальних загрозах загибелі людей чи настанні інших тяжких наслідків на виробництві.

Викладення основного матеріалу дослідження. При порушенні вимог нормативно-правових актів з охорони праці для порушників настає кримінальна відповідальність за ч. 1 статей 272 — 275 ККУ. У них вказується, що при порушеннях вимог нормативно-правових актів з охорони праці під час: виконання робіт підвищеної небезпеки (ч. 1 ст. 272 ККУ); на підприємстві (цеху) віднесених до вибухонебезпечних (ч. 1 ст. 273 ККУ); роботи з *радіоактивними матеріалами (доступ до них, їх зберігання, використання, утилізація тощо)* (ч. 1 ст. 274 ККУ); розроблення, конструювання, виготовлення чи зберігання промислової продукції, а також під час проектування, будівництва, експлуатації будівель і споруд (ч. 1 ст. 275 ККУ) особа карається в кримінальному порядку, якщо це порушення створило реальну загрозу загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків або заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого.

Під «реальною загрозою загибелі людей або настання інших тяжких наслідків» необхідно розуміти такі зміни в стані виробничих об'єктів, внаслідок яких виникає реальна небезпека життю чи здоров'ю людей або заподіяння шкоди різноманітним благам. Тяжкість ймовірних наслідків визначається залежно від цінності благ, які поставлені під загрозу, кількості осіб, які можуть постраждати від небезпечних дій, розміру можливого матеріального збитку тощо.

Створення загрози загибелі людей або настання інших тяжких наслідків повинно бути реальним, свідчити про виникнення в конкретному виробничому процесі або внаслідок його такого небезпечного стану (загрози), коли з необхідністю можуть настати передбачені законом наслідки. Ненастання наслідків може бути пов'язане або зі своєчасним припиненням порушення як самим порушником, так і іншими особами, або за «щасливої випадковості».

Інші тяжкі наслідки — це заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній чи кільком особам, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше особам, значних матеріальних збитків державній, громадській організації чи громадянам, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих дільниць. Самого тільки встановлення значного

матеріального та іншого подібного збитку недостатньо для визнання його наслідком аналізованого злочину. Потрібно, щоб він став результатом порушення вимог нормативно-правових актів з охорони праці на виробництві і супроводжувався створенням загрози для життя чи здоров'я людей або заподіянням їм різного за ступенем тяжкості тілесних ушкоджень.

Негативний вплив порушень вимог охорони праці на ведення виробничого процесу характеризуються інерційністю і випадковістю внаслідок об'єктивно існуючої кореляційної залежності між допущеними працівниками промислового підприємства, відступами від вимог нормативно-правових актів з охорони праці (правил, норм, інструкцій, положень, нарядів-допусків, технічної і технологічної документації наслідками, які настали після цього.¹ Тобто від недотримання вимог технічних норм і правил поведінки, не завжди відразу виникають НС, негативні впливи можуть накопичуватися невизначено тривалий час і лише, в кінці кінців, обумовити якусь подію з наслідками, ступінь тяжкості яких не передбачена, а при більш сприятливому збігу обставин, багато в чому залежать від стохастичних виробничих і природних умов, які склалися на період ведення робіт, і вони взагалі не приводять до НС. Таким чином, якщо НС обумовлена людським фактором, то присутність особи, яка допустила відхилення від вимог нормативно-правових актів з охорони праці, на місці виникнення події не обов'язкова. У період інерційного запізнювання практично завжди створюється реальна загроза загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків, якщо результат допущених відступів від вимог нормативно-правових актів з охорони праці буде навіть без події для підприємств і його працівників.

При порушенні вимог правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ч. 1 ст. 272 ККУ) необхідно керуватися «Порядком видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки»², який визначає перелік робіт підвищеної

¹ *Крупка А. А.* Инерционность и случайность негативных воздействий на производственный процесс отступлений от требований нормативно-правовых актов об охране труда. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 8. Х. : Право / ХНДІ судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса, Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого, 2008. С. 404–407; *Крупка А. А.* Судова гірничотехнічна експертиза: усталені форми призначення та проведення : монографія. Донецьк, 2010. 80 с.; *Крупка А. А., Кривченко Ю. О., Марченко І. М.* Експертна оцінка створення загрози загибелі людей або настання інших тяжких наслідків на виробництві. *Вісті Донецького гірничого інституту*. Всеукраїнський науково-технічний журнал гірничого профілю. 2011. № 1. С. 159–166.

² Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки : постанова Кабінету Міністрів України від 26.10.2011. № 1107. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1107-2011-п> (дата звернення 27.06.2019).

небезпеки, а також Законом України «Про охорону праці», іншими законодавчими або нормативно-правовими актами (галузевими або міжгалузевими), у яких встановлено правила безпеки під час проведення відповідних робіт.

Належність підприємства (цеху) до вибухонебезпечних (ч. 1 ст. 273 ККУ) визначається не характером наслідків, що настали, а категорією і класом виробництва за вибухонебезпечністю, встановленим технологічним регламентом¹. Ці категорії, класи і їм подібні характеристики встановлюються проєктними організаціями, міністерствами, виробничими об'єднаннями, органами Держпраці і деякими іншими організаціями як для підприємства в цілому, так і для окремої його частини або пускового комплексу, а також для різноманітних основних (цех, ділянка, відділення) і допоміжних (склад, лабораторія) виробничих підрозділів, зовнішнього обладнання, вугільних пластів та інших об'єктів виробництва.

Оскільки законодавчо встановлені спеціальні правила ядерної і радіаційної безпеки на виробництві фактично зводяться до правил проведення робіт з радіоактивними матеріалами, доступу до них, їх зберігання, використанню, утилізації, є підстави вважати, що предметом цього злочину є радіоактивні матеріали.

До правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції, а також безпечної експлуатації будівель і споруд, належать стандарти (державні, галузеві, стандарти підприємств), державні будівельні норми; окремі рішення компетентних органів про заборону, використання певних матеріалів, сировини, напівфабрикатів; акти, в яких встановлено гранично допустимі концентрації шкідливих речовин в готовій продукції; приписи державних інспекторів тощо.

При розслідуванні злочинів проти безпеки виробництва об'єктивна його сторона характеризується: а) діянням у вигляді порушення вимог відповідних нормативно-правових актів з охорони праці; б) наслідками у вигляді створення загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків, заподіянням шкоди здоров'ю потерпілого (ч. 1 ст. 274 ККУ), або у вигляді загибелі людей чи інших тяжких наслідків (ч. 2 ст. 274 ККУ); в) прямим причинним зв'язком між діянням і наслідками, г) місцем, а також часом вчинення злочину.

Контроль за дотриманням законодавства з питань охорони праці на виробничих об'єктах здійснюється органами Держпраці, відомчим наглядом та службою охорони праці підприємства. При цьому перевіряються дотримання вимог технічних норм, правил, інструкцій, положень, які регламентують безпеку роботи на виробництві, технологію

¹ ДСТУ Б В.1.1–36:2016 Визначення категорій приміщень, будинків та зовнішніх установок за вибухопожежною та пожежною небезпекою. [Чинний від 2017–01–01]. Вид. офіц. Київ, 2016. 31 с. (Інформація та документація); ГОСТ 12.1.010–76* ССБТ. Взрывобезопасность. Общие требования. [Чинний від 1978–01–01]. Вид. офіц. Москва, 2003. 6 с. (Інформація та документація).

робіт, режимних параметрів, технічний стан будівель, споруд, машин, механізмів, засобів захисту і контролю і т. п. За результатами цих перевірок складаються довідки, акти і видаються приписи, розпорядження на усунення порушень, вказуються особи, які допустили їх і відповідальні за усунення виявлених недоліків. Серед цих порушень деякі, на перший погляд несуттєві, можуть бути такими, в результаті яких виникає реальна небезпека виникнення НС на об'єкті і / або загроза для життя і здоров'я людей та настання інших тяжких наслідків і які підпадають під диспозицію ч. 1 ст. 272 — 275 ККУ.

При цьому особа, відповідальна за усунення цих порушень, в момент настання НС може взагалі не перебувати не тільки на робочому місці або місці аварії, а й на підприємстві, включаючи і з поважних причин (вихідний, відрядження, хвороба, відпустка тощо). Проте, інерційність негативних впливів на виробничий процес з боку цих посадових осіб знаходиться в прямому (безпосередньому) причинно-наслідковому зв'язку з можливими наслідками.

Досудове слідство, як правило, проводиться за поданням органів Держпраці в прокуратуру, національну поліцію.

Матеріали кримінального провадження повинні містити наступні документи:

- інформацію, яка викладається у супровідному листі або окремим документом, щодо виявлених порушень, із зазначенням: цінності благ, які поставлено під загрозу; кількості осіб, які можуть постраждати від небезпечних дій; розміру можливої матеріальної шкоди; які саме вимоги нормативно-правових актів з охорони праці порушено; посади, прізвища, ім'я та по-батькові порушників; інші обставини (місце, час виявлення, тривалість порушення); вжитих раніше органом територіального органу Держпраці заходів щодо попередження порушень вимог нормативно-правових актів з охорони праці;

- пояснювальну записку посадової особи (державного інспектора) Держпраці, яка в ході перевірки виявила порушення, з посиланням на положення нормативно-правових актів з охорони праці, вимоги яких порушено, та інші документи щодо цього порушення, ознаки, які вказують на наявність створення загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків;

- копії письмових пояснень порушників або осіб, відповідальних за додержання вимог нормативно-правових актів з охорони праці, та причетних до події працівників (у разі їх наявності);

- висновки залучених до перевірок спеціалістів з охорони праці (як правило, цими спеціалістами являється головні державні інспектори Держпраці).

У процесі досудового слідства на підприємстві вилучаються належним чином затверджені: Статут підприємства; дозволи органу Держпраці на проведення робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки; приписи посадових осіб органів Держпраці і відомчого нагляду, служби охорони

праці підприємства; Положення про систему управління охороною праці і про нарядну систему на підприємстві; технологічний паспорт (проект) проведення виробничих робіт; накази, що стосуються питань техніки безпеки, які видавала адміністрація підприємства; посадові інструкції інженерно-технічних працівників: головного інженера підприємства, заступників директора з виробництва та охорони праці, начальників зміни, диспетчера, начальника (заступника, помічника начальника) дільниці, механіка, майстра і т.д.; інструкції з охорони праці робітників; інструкції з безпечного ведення окремих видів робіт, експлуатації обладнання, машин, механізмів, пристроїв, засобів захисту навколишнього середовища і їх технічні характеристики; технічні паспорти, умови і перелік оснащення, безпосередньо задіяного у виробничому процесі; матеріали, які містять дані про технічний стан устаткування, машин, механізмів та мають безпосереднє відношення до процесу проведення виробничих робіт (акти випробувань, технічних оглядів та ін.); документи, які містять дані про професійну підготовленість осіб, які виконують роботи підвищеної небезпеки або управляють машинами підвищеної небезпеки, що задіяні у виробничому процесі; книги нарядів, наряди-допуски, наряд-путівки майстрів, які підтверджували б факт наявності робочих в місці, де створилася загроза загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків та відповідності виконуваної ними роботи виданим змінним завданням; журнали проведення навчання та інструктажів з охорони праці робітників, огляду обладнання, замірів різних параметрів, перевірки; таблиці виходів працівників на роботу. Залежно від виду виробництва, технологічних операцій і місця, де була створена загроза загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків, на зазначений вище перелік, безумовно, може бути доповнений¹.

Як правило, з метою всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження призначається та проводиться згідно з вимогами статей 69, 242, 243 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК), та статті 7 Закону України «Про судову експертизу» судова інженерно-технічна експертиза з питань охорони праці.

Логіко-гносеологічна структура досліджень у рамках судових експертиз при реальній загрозі для життя і здоров'я людей та настання інших тяжких наслідків може бути зведена до таких універсальних питань²:

¹ Кривченко Ю. А. Методология комплексного анализа аварийности промышленных предприятий : монография. Донецк, 2010. 116 с.

² Див., напр.: Бордюгов Л. Г. Судова гірничотехнічна експертиза: організаційні та методичні основи : монографія. Донецьк : Донеччина, 2005. 429 с.; Кривченко Ю. О., Бордюгов Л. Г., Сабадаш В. В. Теоретичні основи судової інженерно-технічної експертизи безпеки життєдіяльності. Донецьк : Східний видавничий дім, 2013. 371 с.

1) вимоги яких нормативно-правових актів з охорони праці в даній виробничій ситуації регламентують дії осіб, причетних до створення реальної загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків?

2) чи є виконувані в даній виробничій ситуації роботи роботами підвищеної небезпеки (або на підприємстві (цеху), віднесених до вибухонебезпечних, або з *радіоактивними матеріалами, або щодо* розроблення, конструювання, виготовлення чи зберігання промислової продукції, а також під час проектування, будівництва, експлуатації будівель і споруд)?

3) у чому конкретно в даній виробничій ситуації виявилася реальна загроза загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків?

4) які відступи від нормативно-правових актів з охорони праці були допущені та хто їх допустив?

5) хто з осіб, причетних до події, мав технічну можливість запобігти створенню реальної загрози загибелі людей чи настанню інших тяжких наслідків, які дії для цього вони повинні були здійснити і які їхні дії (бездіяльність) з технічної точки зору знаходяться в прямому причинному зв'язку з виникненням цих небезпечних умов праці?

Приведемо приклади призначення та проведення судових експертиз з охорони праці за кримінальним провадженням з виникненням реальної загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків при виконанні робіт підвищеної небезпеки на виробництві.

Приклад. У січні 2018 року відділом промислової безпеки ПАТ ХХХ «ХХХ» проведено перевірку з охорони праці та начальнику цеху № 2 К. внесено припис щодо заборони експлуатації крану № 8 у зв'язку з не проведенням його експертного обстеження та позачергового повного технічного огляду після закінчення граничного строку експлуатації. Проте 14.11.2018 р. при проведенні перевірки ГУ Держпраці в ХХХ області встановлено, що кран № 8 з 20 лютого до 14 листопада 2018 року, знаходячись в несправному технічному стані, експлуатувався.

Слідством, на вирішення судової експертизи, були поставлені питання: чи була експлуатація мостового крану № 8 при виконанні робіт підвищеної небезпеки на виробництві загрозою загибелі людей або настання інших тяжких наслідків? Чи є прямий причинно-наслідковий зв'язок між діями (бездіяльністю) посадових осіб цеху № 2 ПАТ ХХХ «ХХХ» та настанням ймовірної події нещасного випадку?

Судовим експертом було зроблено такі висновки: у даній виробничій ситуації експлуатація мостового крану № 8, який не пройшов експертне обстеження і позачерговий повний технічний огляд після закінчення граничного строку експлуатації, а також знаходився в несправному стані (знос поверхні кочення (зменшення діаметра більше 2 %) двох коліс допоміжного візка; відсутня одна притискна планка кріплення канату головного підйому до приводного барабану; встановлено не всі притискні планки кріплення допоміжного канату до приводного барабану; елементи скління кабіни не забезпечують

необхідну оглядовість, частково виконані не з безосколкового скла; ослаблено кріплення кожуха підвіски крюка допоміжного підйому крану; відсутня огорожа муфти механізму головного підйому; несправне гальмо ближнього лівого приводу механізму пересування крану; несправне гальмо лівого приводу механізму пересування головного візку; несправне гальмо пересування допоміжного візка; відсутня можливість перевірки блокувань дверей входу на галерею моста крана (двері заварені); несправний максимальний струмовий захист, міг спричинити травмування робітників при обриві канатів, наїзду крану, обертовими механізмами, склом, ураженням електрострумом, і, таким чином, була створена реальна загроза загибелі людей або настання інших тяжких наслідків. У розглянутій виробничій ситуації начальник цеху № 2 ПАТ ХХХ «ХХХ» К. мав технічну можливість запобігти можливому настанню реальної надзвичайної події, проте з причин, які повинні бути встановлені слідчим шляхом, нею не скористався, тому його дії не відповідали вимогам нормативно-правових актів з охорони праці та, з технічної точки зору, знаходилися в прямому причинному зв'язку з реальною загрозою загибелі людей або настанням інших тяжких наслідків.

Висновки. При проведенні досудового розслідування порушень вимог нормативно-правових актів з охорони праці на підприємствах, призначення та проведення судової інженерно-технічної експертизи з охорони праці та безпеки життєдіяльності є обов'язковим. У висновках судові експерти повинні вказати: у чому конкретно, в даній виробничій ситуації, виявилася реальна загроза загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків; хто і які відступи від вимог нормативно-правових актів з охорони праці допустив в даній виробничій ситуації; хто з осіб, причетних до події, мав технічну можливість запобігти створенню реальної загрози загибелі людей чи настанню інших тяжких наслідків, які дії для цього вони повинні були здійснити і які їхні дії (бездіяльність) з технічної точки зору знаходяться в прямому причинному зв'язку з виникненням цих небезпечних умов праці.

References

- Bordyuhov, L. H. (2005). *Sudova hirnychotekhnichna ekspertyza: orhanizatsiyni ta metodychni osnovy*. Donetsk: Donechchyna [in Ukrainian].
- DSTU B V.1.1–36:2016 (2016). *Vyznachennya katehoriy prymishchen', budynkiv ta zovnishnikh ustanovok za vybukhopozhezhnoyu ta pozhezhnoyu Nebezpekoyu* [Chynnvi vid 2017-01–01]. Vyd. ofits. Kyiv: Minrehionbud Ukrayiny [in Ukrainian].
- HOST 12.1.010–76* SSBT (2003). *Vzryvobezopasnost'. Obshcheye trebovaniya* [Chynnvi vid 1978–01–01]. Vyd. ofits. Moskva [in Russian].
- Konstytutsiya Ukrayiny: Zakon vid 28.06.1996 № 254к/96–BP. *Vidom. Verkhov. Rady Ukrayiny*. 1996. № 30. St.141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96–bp> [in Ukrainian].
- Krivchenko, Yu. O. (2010). *Metodologiya kompleksnogo analiza avariynosti promyshlennykh predpriyatiy*. Donetsk [in Russian].

- Krupka, A. A., Kryvchenko, Yu. O., Marchenko, I. M. (2011). Ekspertna otsinka stvorenniya zahrozy zahybeli lyudev abo Nastannya inshykh tyazhkykh Naslidkiv Na vyrobnytstvi. *Visti Donets'koho hirnychoho instytutu. Vseukrayins'kyi Naukovo-tekhnichnyy zhurnal hirnychoho profilyu*. 2011. № 1 [in Ukrainian].
- Krupka, A. A. (2010). *Sudova hirnychotekhnichna ekspertyza: ustaleni formy pryznachennya ta provedennya*. Donets'k [in Ukrainian].
- Krupka, A. A., Duz', L. E., Kryvchenko, Yu. O. (2008) Inertsionnost' i sluchaynost' Negativnykh vozdeystviy Na proizvodstvennyy protsess otstupleniy ot trebovaniy Normativno-pravovykh aktov ob okhrane truda. *Teoriya ta praktyka sudovoyi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 8. KHARKIV: Pravo / KHNDI sudovykh ekspertyz im. M. S. Bokariusa, Natsional'na yurydychna akademiya Ukrayiny im. Ya. Mudroho [in Russian].
- Kryminal'nyy kodeks Ukrainy: Kodeks Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341–III. (2001). *Vidom. Verkhov. Rady*. 2001. № 25–26. St.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14> [in Ukrainian].
- Kryvchenko, Yu.O., Bordvuhov, L.H., Sabadash, V.V. (2013). *Teoretychni osnovy sudovoyi inzhenerno-tekhnichnoyi ekspertyzy bezpeky zhyttyedyial'nosti*. Donets'k: Skhidnyy vydavnychy dim [in Ukrainian].
- Pro okhoronu pratsi: Zakon Ukrainy vid 14.10.1992 № 2694–XII. (1992). *Vidom. Verkhov. Rady Ukrainy*, 1992. № 49. St. 668. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694–12> [in Ukrainian].
- Pro praktvku zastosuvannya sudamv Ukrainy zakonodavstva u spravakh pro zlochnyv proty bezpeky vyrobnytstva*: Postanova Verkhovnoho sudu Ukrainy vid 12.06.09 № 7. (2009) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700–09> [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennya Porядku vydachi dozvoliv Na vykonannya robot pidvyshchenoyi Nebezpeky ta Na ekspluatatsiyu (zastosuvannya) mashyn, mekhanizmv, ustatkovannya pidvyshchenoyi Nebezpeky*: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.10.2011 № 1107. Data onovlennya: 20.04.2019. (2011) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1107–2011–p> [in Ukrainian].

А. А. Крупка, М. А. Кралюк, В. К. Костенко

УГРОЗА ГИБЕЛИ ЛЮДЕЙ ИЛИ НАСТУПЛЕНИЯ ИНЫХ ТЯЖЕЛЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ НА ПРОИЗВОДСТВЕ: ДОСУДЕБНОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ, СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА

Статья посвящена развитию судебной инженерно-технической экспертизы в области охраны труда и безопасности жизнедеятельности при расследовании преступлений против безопасности производства. На основе анализа конкретных судебных экспертиз и систематизации научных источников предлагается создание единого методологического подхода к решению проблем судебной экспертизы при реальной угрозе гибели людей либо наступления иных тяжких последствий на производстве для установления причин и последствий чрезвычайных ситуаций, причинно-следственных связей в системе «действия / бездействие лица — чрезвычайная ситуация».

Под «реальной угрозой гибели людей или наступления иных тяжких последствий» необходимо понимать такие изменения в состоянии производственных объектов, в результате которых возникает реальная опасность жизни или здоровью людей или причинение вреда разнообразным благам.

Создание угрозы гибели людей или наступления иных тяжких последствий должно быть реальным, свидетельствовать о возникновении в

конкретном производственном процессе или в результате его такого опасного состояния (угрозы), когда могут наступить предусмотренные законом последствия. Не наступление последствий может быть связано или со своевременным пресечением нарушения или «счастливой случайностью».

Иные тяжкие последствия — это причинение тяжких телесных повреждений одному или нескольким лицам, средней тяжести телесных повреждений двум или более лицам, значительный материальный ущерб гражданам, предприятию.

При разрешении вопросов экспертиз указывается: какая создалась реальная угроза гибели людей или наступления иных тяжких последствий; кто и какие отступления от нормативно-правовых актов по охране труда допустил в данной производственной ситуации; кто из лиц, причастных к событию, имел техническую возможность предотвратить создание реальной угрозы гибели людей или наступления иных тяжких последствий, какие действия для этого они должны были осуществить и какие их действия (бездействие) с технической точки зрения находятся в прямой причинной связи с возникновением этих опасных условий труда.

Ключевые слова: производство; угроза гибели людей; иные тяжкие последствия; чрезвычайная ситуация; судебная экспертиза.

A. Krupka, M. Kraliuk, V. Kostenko

THREAT OF DEATH OR THE OCCURRENCE OF OTHER SEVERE CONSEQUENCES AT PRODUCTION: A PRE-TRIAL INVESTIGATION, FORENSIC SCIENCE

The article is devoted to the development of forensic engineering in the field of labor protection while investigation of crimes against the industrial safety. Based on the analysis of specific forensic examinations and ordering of scientific literature proposes the creation of a unified methodological approach to problem solving forensic expertise with a real threat of death or the occurrence of other severe consequences in production to establish the causes and consequences of emergencies, cause-effect relationships in the system of “action / in action of a person – emergency”.

Under the “real threat of death or the occurrence of other severe consequences, “it is necessary to understand such changes in the state of production objects as a result of which there is a real danger to the life or health of people or hurting a variety of benefits.

Creation of the threat of death or other severe consequences must be real, indicative of the occurrence of a particular production process or as a result of such a dangerous state (threats), may occur when the consequences prescribed by law. Not occurrence of the consequences can be associated either with the timely suppression of the violation, or with a “stroke of luck”.

Other serious consequences are grievous bodily harm to one or more persons, moderately bodily harms two or more persons, significant material damage to citizens and companies.

While resolving examination issues, the following should be indicated: what is the real threat of death or the occurrence of other severe consequences; who and what deflections from the regulatory and legal acts on labor protection allowed in this production situation; who of the persons involved in the event had the technical ability to prevent the creation of a real threat of death or other severe consequences, what actions to do so they had to carry out and what their actions (inaction) from a technical point of view is in direct causation connection with the emergence of these hazardous working conditions.

Keywords: production, threat of death, other severe consequences, emergency, forensic science.

Надійшла до редколегії 11.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.028>
УДК 343.98

О. О. Мешков,

науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3046-6018>

e-mail: meshkov@hniise.gov.ua

ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ СУДОВОЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ЕЛЕКТРОТРАВМУВАННЯМ

Забезпечення високої якості, повноти та правильності висновків експерта за результатами проведених досліджень нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням, в умовах різноманітності фактичних обставин настання події і величезної номенклатури електротехнічних пристроїв та великої кількості норм технічної регламентації їх застосування унеможлиблюється без чіткого визначення та розуміння експертом засад судової експертології, до яких першочергово належать поняття об'єкта, предмета і завдань судової експертизи.

Необхідність детального розгляду вказаних понять обумовлюється комплексною природою застосовуваних при цьому знань: у галузях електротехніки, охорони праці і безпеки життєдіяльності та інших.

Обґрунтовано необхідність та запропоновано доповнити класифікацію експертних завдань інженерно-технічного дослідження випадків електротравмування новим різновидом — прогностичні завдання.

Ключові слова: судова інженерно-технічна експертиза, електротехнічна експертиза, експертиза у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності, нещасні випадки пов'язані з електротравмуванням, предмет, завдання, об'єкт експертизи.

Постановка наукової проблеми. Обумовленість актуальності теми дослідження ґрунтується на тому, що судова інженерно-технічна експертиза нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням за своєю суттю є використанням досягнень різних галузей спеціальних знань (охорони праці та безпеки життєдіяльності, електротехніки, судової медицини тощо) під час досудового розслідування та судового розгляду таких випадків. Вказані знання інтеграційно застосовуються для вирішення поставлених перед експертами питань. Мета будь-якого експертного дослідження нещасного випадку, пов'язаного з електротравмуванням, в тому числі й комплексного, полягає у проведенні повного, об'єктивного та всебічного дослідження для надання обґрунтованого та правильного висновку.

На теперішній час вітчизняними і зарубіжними вченими та експертами-практиками науково обґрунтовані та визначені об'єкт, предмет та завдання судової експертизи у загальному розумінні, яке базується на ґносеологічному аналізі природи пізнання. Однак практично не розроблені та не досліджені конкретні питання щодо визначення предмета, завдань та об'єкта комплексної експертизи нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням, з урахуванням їхньої специфіки. Для

забезпечення високої ефективності дослідження, підготовки та надання висновку належної якості, повноти та правильності встановлення реальних обставин події, пов'язаної з електротравмуванням, особа, яка проводить таке дослідження (експерт), має у повній мірі володіти, розуміти та практично застосовувати весь понятійний інструментарій основних визначень та термінів. Зокрема, судовий експерт має чітко оперувати та виокремлювати у кожному конкретному дослідженні вказані поняття.

Із урахуванням викладеного розглянемо об'єкт, предмет та завдання комплексної інженерно-технічної експертизи нещасних випадків електротравмування. Розгляд цих питань базуватиметься на порівняльному аналізі визначень предмета, завдань та об'єкта окремих видів експертиз (зокрема, з охорони праці та безпеки життєдіяльності, електротехнічної) шляхом виокремлення характерних спільних ознак та рис, їх адаптації та пристосування до комплексної експертизи нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням. Результати для даного дослідження побудовані на основі особистого досвіду та аналізу наукових і нормативних джерел, практики проведення комплексних судових інженерно-технічних експертиз нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням в судово-експертних установах України.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Загальні засади судової експертології, серед яких до основоположних незаперечно належить визначення об'єкта, предмета та завдань судової експертизи, ґрунтовно висвітлювались у працях таких науковців, як Т. В. Авер'янова, Л. Ю. Ароцкер, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, О. Р. Россинська, М. Я. Сегай, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхов та інших ¹.

¹ Див. наприклад: *Аверьянова Т. В.* Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований. Алма-Ата : Каз. НИИСЭ, 1991. 240 с.; *Ароцкер Л. Е.* Сущность криминалистической экспертизы. Криминалист. экспертиза. Москва : ВШ МООП РСФСР, 1966. Вып. 1. С. 51–54; *Белкин Р. С., Винберг А. И.* Криминалистика. Общетеоретические проблемы. Москва : Юрид. лит., 1973. 264 с.; *Гончаренко В. Г.* Методологічні проблеми вчення про предмет криміналістики. *Актуальні проблеми криміналістики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 25–26 верес. 2003 р.). Харків : Гриф, 2003. С. 11–13; *Россинская Е. Р.* Судебная экспертология: генезис, предмет, система, функции, тенденции развития. *Criminalistics and Forensic Expertology: science, studies, practice.* Vilnius; Varšuva; 2016. P. 32–49.; *Сегай М. Я.* Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Харків : Право, 2003. Вип. 3. С. 25–32.; *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. URL : http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Simakova/d_Simakova.pdf; *Шепітько В. Ю.* Тенденції і перспективи розвитку криміналістики (концептуальність підходів і дискусійність поглядів). *Актуальні проблеми криміналістики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 25–26 верес. 2003 р.). Харків : Гриф, 2003. С. 7–8; *Шляхов А. Р.* О предмете судебной экспертизы. *Некоторые вопросы теории*

Зазначені дослідники зробили суттєвий внесок у розвиток теорії та методології судової експертології, розробили та визначили базові поняття об'єкта, предмета, завдань судової експертизи й надали їм подальшого розвитку, заклали підґрунтя для удосконалення та еволюційного руху теорії судової експертизи. Застосовані ними визначення об'єкта, предмета та завдань судової експертизи є ефективним інструментарієм у процесі наукового пізнання. Поряд з тим, при розгляді цих основоположних понять слід їх співвідносити з конкретними галузями спеціальних знань (або комплексом спеціальних знань), які використовуються у різних класах, родах, видах експертиз. У такому контексті об'єкт, предмет та завдання судової експертизи необхідно розглядати як множину закономірностей, досліджуваних у певній галузі наукового знання, яким притаманні свої специфічні риси. Все це зумовлює необхідність теоретичного розгляду базових основ комплексних судово-експертних досліджень, зокрема — нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням.

Мета статті. Окреслення та визначення об'єкта, предмета та завдань комплексної судової інженерно-технічної експертизи нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням.

Виклад основного матеріалу дослідження. Встановлення та фіксація обставин події під час розслідування правопорушень та судовий розгляд кримінальних проваджень щодо них за своєю сутністю є процесом пізнання істини, процесом доказування, що з огляду на постійне розширення науково-технічних засобів і, як наслідок, більш глибоке розуміння сутті речей, постійно розвивається та удосконалюється. У судочинстві доказування та встановлення істини, як різновид пізнання, носить ретроспективний характер, оскільки подія нещасного випадку (злочину чи проступку) вже відбулася і пізнається через аналіз даних про таку подію. Отримання повної та об'єктивної інформації про подію, яка минула, практично неможливе без застосування спеціальних знань у різних галузях науки та техніки, якими володіє обізнана особа — спеціаліст, експерт.

Найбільш поширеною процесуальною формою використання спеціальних знань у судочинстві є залучення судового експерта, який впроваджує у судочинство сучасні досягнення науки та техніки й водночас є джерелом встановлення та пояснення фактів та обставин справи шляхом застосування спеціальних знань. Судова експертиза підвищує доказову силу сукупності зібраних доказів і сприяє правильному вирішенню кримінального провадження.

Розвиток судових експертиз окремих видів, суттєве розширення їх можливостей зумовили необхідність удосконалення теорії і методології судової експертизи на основі застосування спеціальних знань природничих, технічних чи інших наук. Однаковою мірою необхідні як

загальнотеоретичні знання про об'єкт, предмет, експертні завдання судової експертизи, так і прикладні знання про особливості окремих видів судових експертиз та оцінки висновку експерта.

Словник основних термінів судових експертиз дає таке визначення об'єкта експертизи — це матеріалізовані, визначені процесуальним законодавством джерела інформації¹.

У загальному розумінні під об'єктом судової експертизи розуміються матеріальні (матеріалізовані) джерела інформації (предмети, утворення тощо), що досліджуються (пізнаються) експертом на основі застосування спеціальних знань, у межах предмета експертного дослідження певними методами та засобами з метою вирішення завдань (питань), поставлених уповноваженою особою (органом)². У зв'язку із еволюційним розвитком та удосконаленням галузей природничих та технічних наук, криміналістичної техніки та експертного інструментарію простежується й розширення кола об'єктів судової експертизи.

Статтею 1 Закону України «Про судову експертизу» та ч.1 статті 69 Кримінального процесуального кодексу України визначено, що судова експертиза — це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду або містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення³. На думку Е. Б. Сімакової-Єфремян, законодавцем не зовсім точно виокремлено коло об'єктів експертного дослідження, до яких віднесено явища та процеси. Адже безпосередньо саме явище чи процес, пов'язані з подією злочину, судовий експерт не досліджує — вони вже відбулися в минулому. Судовий експерт досліджує матеріальні та матеріалізовані носії інформації (під останніми розуміють носії інформації, відображеної в певних документах тощо, яку досліджує судовий експерт)⁴.

Під інтеграційним об'єктом судової експертизи розуміється системне цілісне матеріальне утворення, поєднане спільним предметом дослідження його різних сторін (властивостей). Е. Б. Сімакова-Єфремян

¹ Словарь основных терминов судебных экспертиз. Москва : ВНИИСЭ, 1980. С. 53.

² Основи судової експертизи : навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с. С. 27

³ Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 № 4038—XII за станом на 1 січня 2019 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 22.05.2019); Кримінальний процесуальний кодекс України. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124651.html (дата звернення 27.05.2019).

⁴ Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. URL : http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Simakova/d_Simakova.pdf (дата звернення 10.09.2019) С.157.

пропонує таке визначення інтеграційного об'єкта судової експертизи, з яким погоджується автор, — це системне цілісне матеріальне (матеріалізоване) утворення, поєднане спільним предметом дослідження його різних сторін (властивостей), із метою вирішення завдання, що потребує застосування інтеграції спеціальних знань у різних галузях науки, техніки тощо¹.

Систематизуючи викладене, можна запропонувати таке визначення об'єкта судової інженерно-технічної експертизи нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням — це сліди-відображення у вигляді матеріальних і матеріалізованих джерел інформації (речових доказів: електроустаткування, апаратів захисту та контролю; документів про явища та процеси тощо), що містяться в матеріалах справи щодо випадку електротравмування.

У загальному розумінні, як філософська категорія пізнання дійсності, об'єкт дослідження — це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію і обране для вивчення. Коли дана частина об'єктивної реальності є темою дослідження, вона стає предметом дослідження. Предмет — це те, що міститься в межах об'єкта. Предмет дослідження — це теоретичне відтворення об'єктивної дійсності, тих суттєвих зв'язків та відношень, які підлягають безпосередньому вивченню, є головними, визначальними для конкретного дослідження². Як категорії наукового процесу, об'єкт і предмет дослідження співвідносяться між собою як загальне і часткове. Об'єктом наукового дослідження є навколишній матеріальний світ та форми його відображення у людській свідомості, які існують незалежно від нашої свідомості, відбираються відповідно до мети дослідження.

«Предмет — категорія, яка визначає певну цілісність... що виділена із світу об'єктів у процесі діяльності й пізнання людини... У предмет входять лише головні, найбільш суттєві ознаки та властивості (з точки зору дослідження)»³. Виходячи з філософського тлумачення цього поняття, можна визначити, що предмет — це множина, сукупність головних властивостей, найсуттєвіших сторін досліджуваного явища, події, об'єкта, на які спрямований пізнавальний процес дослідника. Загалом це трактування стосується й визначення предмета судової експертизи.

¹ Там само. С. 169–170, 173.

² Див., напр.: Довідник здобувача наукового ступеня. Збірник нормативних документів та інформаційних матеріалів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації / Упорядник Ю. І. Цеков; передне слово Р. В. Бойка. Київ : Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. 64 с.; П. Йолон. Пізнання. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. 742 с.

³ Философский энциклопедический словарь / ред. кол. С. С. Аверинцева и др. 2-е изд. Москва : Сов. энцикл., 1989. С. 505.

Предмет судової експертизи визначається завданням дослідження, об'єктом (об'єктами), суб'єктом (суб'єктами) та методами проведення дослідження¹. Проте до сьогодні в науковій літературі немає остаточного вирішення питання про поняття предмета експертизи, воно є дискусійним, оскільки серед вчених та практиків ще не склалося єдиного розуміння змісту предмета судової експертизи. Аналіз різних теоретичних розробок показує, що мають місце різні визначення предмета судової експертизи: питання, що вирішуються за допомогою спеціальних знань під час проведення; сукупність фактичних даних, які необхідно встановити на основі спеціальних знань; фактичні дані, які встановлені на основі використання спеціальних знань; обставини справи, які досліджуються за допомогою спеціальних знань з питань, що ставляться на вирішення експертизи².

На наш погляд, найбільш прийнятним та таким, що розкриває сутність поняття, є запропоноване відомим ученим О. Р. Шляховим визначення предмета експертизи як встановлюваних на основі спеціальних знань фактичних даних (фактів, обставин справи). Він підкреслює взаємозв'язок предмета з об'єктами та методами судової експертизи³.

Проведення комплексної судової інженерно-технічної експертизи нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням (далі — СІТЕНВЕ), обумовлюється необхідністю застосування під час дослідження різних сфер наукових знань: у галузі охорони праці, безпеки життєдіяльності та електротехніки; її природа має інтеграційний характер⁴. Судова експертиза в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності (СЕГОПБЖД) — один із родів інженерно-технічної експертизи. Призначається для встановлення механізму виникнення та впливу небезпечного або шкідливого фактора, причин настання нещасного випадку, а також для визначення вимог нормативно-технічних документів, недотримання яких перебуває в причинному зв'язку з нещасним випадком.

¹ Основи судової експертизи : навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. С. 24.

² Див. напр.: Алиев И. А., Корухов Ю. Г. Предмет общей теории судебной экспертизы. *Основа судебной экспертизы*. Ч. 1: Общая теория. Москва : РФЦСЭ при МЮ РФ, 1997. С. 25; Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Москва : Юристъ, 1997. Т. 2. С. 311–315; Мирский Д. Я., Ростов М. Н. Понятие объекта судебной экспертизы. *Актуал. проблемы теории судеб. экспертизы*. Москва : ВНИИСЭ, 1984. Вып. 44. С. 26.

³ Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы. *Некоторые вопросы теории судебной экспертизы* : тезисы науч. сообщ. на 7 теор. семинаре — криминалистических чтениях 26 июня 1975 года. Москва : ВНИИСЭ, 1975.

⁴ Мешков О. О. Проблемы научного обеспечения проведения инженерно-технической экспертизы во время расследования несчастных случаев, связанных с электротравмированием. *LEGEA ȘI VIAȚA*. 2019. №2/2. С. 89–94.

Предметом СЕГОПБЖД є фактичні дані та обставини події нещасного випадку (аварії), які встановлюються на основі спеціальних науково-технічних знань у галузях охорони праці, виробничої безпеки й безпечної життєдіяльності.

Судова електротехнічна експертиза (СЕЕ) — один з видів інженерно-технічної експертизи. Призначається для встановлення фактичних даних щодо будови, складу електроустановки чи її складових частин, причини виникнення та протікання нештатних ситуацій та аварійних режимів в електроустаткуванні, а також відповідності її технічного стану та процесу експлуатації нормативним вимогам.

Предметом СЕЕ є обставини виникнення, розвитку нештатних режимів в електроустановках чи їх складових, електроприймачах, фактичні дані про наслідки таких режимів, які встановлюються на підставі спеціальних науково-технічних знань у галузі електротехніки.

На погляд автора, найбільш повним та всеохоплюючим визначенням предмета комплексної експертизи, до яких без сумнівів належить дослідження нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням, є запропоноване Е. Б. Сімаковою-Єфремян визначення міжгалузевого предмета комплексних досліджень у судовій експертизі: це фактичні дані (факти) та обставини справи щодо встановлення природи, властивостей, станів об'єктів, родової (групової) належності, джерела походження або конкретних об'єктів за їх відображеннями, а також відповідними засобами (методами) в результаті дослідження матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації з метою вирішення діагностичних, ідентифікаційних та ситуаційних завдань судової експертизи¹.

Підсумовуючи викладене, враховуючи те, що розглядуваний вид експертизи за своєю природою потребує застосування різних галузей спеціальних знань (за своєю суттю є комплексною експертизою), пропонується авторське визначення предмета комплексної судової інженерно-технічної експертизи нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням — це фактичні дані (факти) та обставини справи щодо умов виникнення небезпечного фактора, будови, стану, виникнення та розвитку нештатних або аварійних режимів в електроустаткуванні, причин, механізму та умов, за яких відбувалося електротравмування, шляхом інтеграційного використання комплексу спеціальних знань із галузі охорони праці, безпеки життєдіяльності та електротехніки.

Ми умісно оминаємо частину запропонованого Е. Б. Сімаковою-Єфремян визначення щодо завдання дослідження, оскільки далі більш детально розглянемо завдання комплексної експертизи нещасних випадків електротравмування.

Оскільки сутність предмета відображається в завданні дослідження, то очевидним є тісний та нерозривний зв'язок предмета із завданням судової експертизи.

¹ Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. URL : http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Simakova/d_Simakova.pdf (дата звернення 10.09.2019). С. 175.

Під завданнями судової експертизи розуміється експертна діяльність, яка спрямована на перетворення вихідної інформації, що міститься в наданих на експертне дослідження матеріалах та речових доказах, в доказову, яка може бути використана ініціатором експертизи для прийняття правильного рішення у справі. З цього визначення експертного завдання слідує, що воно має інформаційну природу і відіграє процесуальну роль та може бути інтерпретоване як проблема, формально виражена і втілена в постановленні експерту питань, що вирішуються на підставі його спеціальних знань.

На сьогодні вченими-криміналістами проведене висвітлення та наукове обґрунтування критеріїв класифікації експертиз за характером вирішуваних завдань. До середини 70-х років минулого століття серед поглядів науковців переважав традиційний поділ завдань на дві групи — ідентифікаційні та неідентифікаційні. Проте з розвитком наукового знання та виникненням нових видів експертизи склалася думка щодо розмежування завдань на ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні.

Як зазначає Е. Б. Сімакова-Єфремян¹, в основному науковці зараз диференціюють завдання за трьома видами: ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні.

Ідентифікаційні — це такі експертні завдання, основна мета яких полягає в встановленні факту, індивідуально-конкретної totoжності або загальної групової (родової) належності конкретних матеріальних об'єктів. При цьому останніми можуть бути як матеріальні предмети, так і їх відображення.

Діагностичні завдання спрямовані на встановлення природи об'єкта, його призначення, сфери застосування, властивостей і стану, умов функціонування, характеру взаємодії з іншими предметами, причин появи певних наслідків, результатів та ін. Найбільш характерним для цих завдань вважається виявлення зв'язку між результатом, що спостерігається, та причинами його настання.

Ситуаційні завдання пов'язані з встановленням механізму та умов виникнення події, вони, як правило, реалізуються встановленням обставин справи. Це дослідження ґрунтується на логічній оцінці ситуації на певних етапах утворення й розвитку події, умов виникнення негативного фактора. Тобто під час вирішення ситуаційного завдання з'ясовуються процеси взаємодії та зв'язку об'єктів (явищ) як носіїв інформації про обставини досліджуваної події.

Указані три типи завдань вирішуються під час проведення комплексної судової інженерно-технічної експертизи випадків електротравмування, адже вона є інтеграційним застосуванням спеціальних знань у галузі безпеки життєдіяльності та електротехніки. Здебільшого для СІТЕНБЕ характерним є вирішення діагностичних та ситуаційних завдань.

Узагальнення та аналіз експертної практики показує, що останнім часом все частіше перед експертами ставляться нові специфічні завдання із дослідження небезпек у життєдіяльності людини.

¹ Там само. С.142, 155.

Статтями 273, 274 та 275 Кримінального кодексу України передбачено настання кримінальної відповідальності за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпечкою, на вибухонебезпечних підприємствах (цехах), порушення правил безпечної експлуатації будівель або споруд. При цьому відповідальність встановлена й у випадках, коли вказані вище порушення лише створили загрозу загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків¹.

Під час досудового розслідування таких порушень постає необхідність у проведенні експертного дослідження з метою встановлення конкретних невідповідностей з технічної точки зору правилам, нормам та вимогам нормативно-технічних актів на предмет виникнення внаслідок таких відступів передумов настання події нещасного випадку, адже без застосування спеціальних знань встановити це неможливо. У таких випадках експерт має вирішити завдання з прогнозування можливості (реальної, з високим ступенем ймовірності) настання негативних наслідків за наявності факту недотримання відповідних вимог.

Вирішення такого завдання, на відміну від ситуаційного, має прогностичний характер. Експерт із застосуванням своїх спеціальних знань має оцінити наявні фактичні обставини у контексті множинності умов та факторів, які впливатимуть на динаміку можливого розвитку події, створити таку прогностичну модель, що у сукупності та нерозривному поєднанні умов і чинників неодмінно призведе до настання надзвичайної події. Наприклад, використання працівником ручного електроінструменту з пошкодженою ізоляцією струмовідних частин та без правильно підключеного захисного РЕ-провідника призведе до ураження людини електрострумом. Так, у даному разі лише сукупність збігу таких двох факторів (пошкоджена ізоляція та відсутність захисного провідника) створять умови для настання з високим ступенем ймовірності події електротравмування.

За своєю сутністю вирішення прогностичного завдання має багато спільного з процесом вирішення ситуаційного завдання із встановлення механізму та умов виникнення негативного чинника, логічної оцінки ситуації та фактичних обставин. Проте, під час вирішення ситуаційного завдання експерт відтворює (моделює) події минулого на підставі слідів-відображень та зафіксованої інформації. При вирішенні прогностичного завдання необхідно створити (уявно) та спрогнозувати процес розвитку небезпечної ситуації, встановити ступінь впливу кожного негативного фактора на ймовірність настання події та його залежність і зв'язок з недотриманням конкретних вимог, оцінити, за яких умов та обставин неодмінно буде створена об'єктивна загроза, в першу чергу, життю людини, неминуче настання інших наслідків (шкоди).

Часто вирішення прогностичного завдання неможливе без вирішення діагностичних та ситуаційних підзавдань, у такому випадку вони виступають як допоміжних, що спрямовані на проведення цілісного, комплексного процесу дослідження.

¹ Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 19.05.2019).

Висновки. Судовій експертизі притаманна сукупність основних ознак, які відрізняють один тип дослідження від іншого: об'єкт, предмет, завдання та характер спеціальних знань, що відіграють домінуючу роль у розв'язанні завдань певного класу, роду, виду, підвиду експертизи.

Судовий експерт під час проведення комплексного інженерно-технічного дослідження нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням, повинен досконало володіти фаховими знаннями, а також мати чітке та достатнє розуміння про основні теоретичні положення: об'єкт, предмет та завдання такої експертизи.

Розкриття понять об'єкта, предмета та розподіл завдань судової інженерно-технічної експертизи нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням на ідентифікаційні, діагностичні, ситуаційні та прогностичні має кінцеву мету, яка полягає у створенні універсального інструментарію, який дає змогу експертам під час проведення комплексних досліджень електротравмування результативно застосовувати наукове підґрунтя задля ефективного, повного та всебічного визначення причини нещасного випадку та встановлення повного кола причинно-наслідкових зв'язків дій/бездіяльності конкретних осіб з негативними наслідками. Питання, розглянуті в цій публікації, вимагають подальшого наукового вивчення.

References

- Aliev, I. A., Korukhov, Yu. G. (1997). *Predmet obshchey teorii sudebnoy ekspertizy. Osnovy sudebnoy ekspertizy*. Ch. 1: Obshchaya teoriya. Moskva: RFTsSE pri MYu RF [in Russian].
- Arotsker, L. E. (1966). *Sushchnost' kriminalisticheskoy ekspertizy. Kriminalist. ekspertiza*. Moskva: VSh MOOP RSFSR, Vyp. 1 [in Russian].
- Aver'yanova, T. V. (1991). *Soderzhanie i kharakteristika metodov sudebno-ekspertnykh issledovaniy*. Kaz. NIIE [in Russian].
- Belkin, R. S. (1991). *Kurs kriminalistiki: v 3 t.* Moskva: Yurist T. 2 [in Russian].
- Belkin, R. S., Vinberg, A. I. (1973). *Kriminalistika. Obshcheteoreticheskie problemy* Moskva: Yurid. lit [in Russian].
- Cryminalnyi kodeks Ukrainy*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (data zvernennia 19.05.2019) [in Ukrainian].
- Cryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy*. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124651.html (data zvernennia 27.05.2019) [in Ukrainian].
- Dovidnyk здобувача Наукового ступеня* (2000). Zbirnyk Normatyvnykh dokumentiv ta informatsiinykh materialiv z pytan atestatsii Naukovykh kadrov vyshchoi kvalifikatsii. Uporiadnyk Yu.I.Tsekov; perednie slovo R.V.Boika. Kyiv: Redaktsiia «Biuletenu Vyshchoi atestatsiinoi komisii Ukrainy». [in Ukrainian].
- Filosofskiy entsiklopedicheskii slovar'* / red. kol. S. S. Averintseva i dr. 2-e izd. Moskva: Sov. entsikl., 1989 [in Russian].
- Honcharenko, V. H. (2003). *Metodolohichni problemy vchennia pro predmet kryminalistyky. Aktualni problemy kryminalistyky: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Kharkiv, 25–26 veres. 2003 r.) Kharkiv: Hryf [in Ukrainian].
- Mieshkov, O. O. (2019). *Problemy Nauchnogo obespecheniya provedeniya inzhenerno-tekhnicheskoy ekspertizy vo vremya rassledovaniya Neschastnykh sluchayev, svyazannykh s elektrotравмиrovaniem. LEGEA ȘI VIAȚA*. № 2/2. 89–94 [in Russian].

- Mirskiy, D. Ya., Rostov, M. N. (1984). *Ponyatie ob»ekta sudebnoy ekspertizy. Aktual. problemy teorii sudeb. ekspertizy*. Moskva: VNIIE. Vyp. 44 [in Russian].
- Osnovy sudovoi ekspertizy* : Navchalnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki maiut Namirotrymaty abo pidtverdty kvalifikatsiu sudovogo eksperta. Avt.-uklad. L. M. Golovchenko, A. I. Lozovyi, E. B. Simakova-Yefremian. Pravo, 2016 [in Ukrainian].
- Pro sudovu ekspertizu*: Zakon Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (data zvernennia 22.05.2019) [in Ukrainian].
- Rossinskaya, E. R. (2016). *Sudebnaya ekspertologiya: genezis, predmet, sistema, funktsii, tendentsii razvitiya*. Criminalistics and Forensic Expertology: science, studies, practice. Vilnius; Varšuva [in Russian].
- Sehai, M. Ya. (2003). *Sudebnaia ekspertologhiya: ob»ekt, predmet, pryroda y systema Nauky. Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertizy i kryminalistyky*. Kharkiv: Pravo. Vyp. 3 [in Russian].
- Shepitko, V. Yu. (2003). *Tendentsii i perspektyvy rozvytku kryminalistyky (kontseptualnist pidkhodiv i dyskusiinist pohliadiv). Aktualni problemy kryminalistyky: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 25–26 veres. 2003 r.)* Kharkiv: Hryf [in Ukrainian].
- Shliahov, A. R. (1975). *O predmete sudebnoy ekspertizy. Nekotoryye voprosy teorii sudebnoy ekspertizy* : tezisy Nauch. soobshch. Na 7 teor. seminar — kryminalisticheskikh chteniah 26 iulia 1975 hoda. Moskva: VNIIE [in Russian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2019). *Teoretyko-pravovi ta metodologichni zasady kompleksnykh sudovo-ekspertnykh doslidzhen*: dys. Na zdobuttia Naukovogo stupennia doktora urydychnykh Nauk za spetsialnistiu 12.00.09. URL : http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Simakova/d_Simakova.pdf — (data zvernennia 10.04.2019) [in Ukrainian].
- Slovar' osnovnykh terminov sudebnykh ekspertiz*. Moskva: VNIIE, 1980 [in Russian].
- Yolon, P. (2002). *Piznannia. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. V. I. Shynkaruk (holova redkolehii) ta in.; L. V. Ozadovska, N. P. Polishchuk (naukovi redaktory) Kyiv: Abrys [in Ukrainian].

О. О. Мешков

ОБЪЕКТ, ПРЕДМЕТ И ЗАДАЧИ СУДЕБНОЙ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ, СВЯЗАННЫХ С ЭЛЕКТРОТРАВМИРОВАНИЕМ

Обеспечение высокого качества, полноты и правильности заключения эксперта по результатам проведенных исследований несчастных случаев, связанных с электротравмированием, в условиях разнообразия фактических обстоятельств события, номенклатуры электротехнических устройств и норм технической регламентации их применения, становится невозможным без четкого определения и понимания экспертом основ судебной экспертологии, к которым у первую очередь относятся понятия объекта, предмета и задач судебной экспертизы.

Необходимость детального их рассмотрения обуславливается комплексной природой применяемых при этом знаний: в области электротехники, в сфере охраны труда, безопасности жизнедеятельности и других.

Анализ научной литературы и работ ученых в данной области свидетельствуют о недостаточной разработанности вопросов четкого и всеобъемлющего определения понятий «объекта» и «предмета» комплексных судебных экспертиз несчастных случаев, связанных с электротравмированием.

Автором проведено обобщение различных результатов теоретических исследований и, с учетом экспертной практики, предложены определения объекта и предмета судебной инженерно-технической экспертизы случаев электротравмирования.

Рассматривая типичные задачи судебной экспертизы, автор обращает внимание на возрастающую тенденцию постановки на разрешение специфической задачи, касающейся прогнозирования факта наступления определенного негативного события. Обоснована необходимость и предложено дополнить классификацию экспертных задач при инженерно-техническом исследовании случаев электротравмирования новой разновидностью — прогностические задачи.

Ключевые слова: судебная инженерно-техническая экспертиза, электротехническая экспертиза, экспертиза в сфере охраны труда и безопасности жизнедеятельности, несчастные случаи, связанные с электротравмированием, объект, предмет, задачи экспертизы.

O. Mieshkov

**OBJECT, SUBJECT AND TASKS OF JUDICIAL ENGINEERING AND
TECHNICAL EXAMINATION OF ACCIDENTS RELATED TO ELECTRIC
INJURY**

Ensuring the high quality, completeness and correctness of the expert's conclusions based on the results of the investigation of accidents involving electrical intrusion, in the diversity of the actual circumstances of the occurrence of the event, in the huge range of electrical appliances and a large number of technical regulations in their application is impossible without a clear definition and understanding by the expert of the fundamental Fundamentals of expert science, which primarily concern the object, subject and task of examination.

The need for their detailed consideration is conditioned by the complex nature of the knowledge used in this area: in the field of electrical engineering and in the field of labor protection and safety of life.

The analysis of the scientific literature and the developments of scientists in this field is associated with insufficient development of issues of a clear and comprehensive definition of the terms “subject” and “object” of judicial complex expert examinations, in particular, examination of cases of electrical injuries. The author summarizes the various results of theoretical research and, taking into account expert practice, conducting an examination, offers to determine the subject and object of forensic engineering examination related to electrical injury.

Considering the typical tasks of a forensic examination, attention is drawn to the growing tendency of setting a specific task regarding the prediction of the occurrence of a certain negative event to resolve. The necessity is grounded and it is proposed to supplement the classification of expert tasks in the engineering and technical investigations of cases of electrical intrusion with a new kind - prognostic problems.

Keywords: forensic engineering and technical examination, electrical examination, examination in the field of labor protection and safety of life, accidents involving electrical intrusion, subject, tasks, object of expertise.

Надійшла до редколегії 28.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.029>
УДК 343.98:33

І. В. Губанова,

завідувачка сектором Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
e-mail: irinarybalchenko1999@gmail.com

ПРОВЕДЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ, ПОВ'ЯЗАНИХ З БАНКРУТСТВОМ БАНКІВ

Розглянуто особливості проведення та основні напрями дослідження судових економічних експертиз з питання визначення економічних показників дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства банків. Проаналізовано основні ознаки й критерії відмінності визначення неплатоспроможності банків від неплатоспроможності суб'єктів підприємницької діяльності, а також дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства підприємств. Визначено, що розрахунок цих показників у банку неможливий у зв'язку з тим, що існують відмінності у визначенні неплатоспроможними банку і суб'єкта підприємницької діяльності, які зумовлені економіко-правовою сутністю банків і процесуальними діями визнання такої неплатоспроможності.

Ключові слова: банк, банкрутство, неплатоспроможність, доведення банку до неплатоспроможності, доведення до банкрутства, приховуване банкрутство, фіктивне банкрутство.

Постановка наукової проблеми. Необхідною умовою нормального функціонування економіки будь-якої країни є розвиток банківського сектору. Реструктуризацію економіки, якої так потребує Україна, можна здійснити тільки через ефективну банківську систему. Також надійний та розвинений банківський сектор відіграє надзвичайно важливу роль у стабілізації економіки країни. Досвід існування банківської системи України показав, що з кожним роком все більша кількість банків зазнають негативного впливу фінансової кризи, наслідком якої є хвиля ліквідації та банкрутств банківських установ. Велика кількість банків кожен рік визнаються банкрутами в Україні. Зустрічаються випадки, коли банкрутство протиправно використовується в корисливих цілях для запобігання оподаткування, уникнення від зобов'язань і виведення цінних активів. Такі дії тягнуть за собою ризики порушення прав кредиторів цих організацій, причому у випадках як кримінальних банкрутств, так і ринкових банкрутств, які відбуваються у передбаченому законодавством порядку. Питання проблем банкрутства комерційних банків, неплатоспроможності, ліквідації банківських установ, причин виникнення банкрутства та шляхи запобігання вивчаються багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідженню зазначених проблем присвячені наукові праці М. І. Савлука¹, В. М. Суторміна², В. І. Успенко³ та інших. Питанню дослідження особливостей банкрутства банків і забезпечення фінансової стійкості присвячували свої праці О. О. Терещенко, В. М. Кочетков, В. В. Вітлінський, О. І. Копилук, А. В. Череп, Е. Шабалін та інші⁴. Однак на даний час не отримало належної уваги питання щодо проведення судової економічної експертизи саме з питань банкрутства комерційними банками, тому дослідження в цьому напрямку представляє собою важливу науково-практичну проблему.

Предметом судової економічної експертизи є відображення інформації щодо фінансово-економічних показників діяльності підприємств, у тому числі банків, формування їх статутних фондів, банкрутства та ліквідації підприємств, орендних відносин, цільового використання бюджетних коштів та грошових коштів підприємств за господарськими операціями у справах, що перебувають у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Останнім часом до експертних установ надходить велика кількість запитів на проведення судово-економічних експертиз з питань комплексного аналізу фінансово-господарської діяльності банків. Це викликано, насамперед, необхідністю доведення необґрунтованості видачі кредиту; можливості або неможливості погашення грошових зобов'язань, у т.ч. по внесках у банк; аналізу впливу певної управлінської політики на фінансовий стан банків; пошук напрямків для оптимізації витрат та доходів банків тощо. Також актуальними є питання щодо наявності у господарюючого суб'єкта ознак неплатоспроможності дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства.

Метою дослідження є порівняння неплатоспроможності банку та суб'єктів підприємницької діяльності, а також визначення можливості розрахунку в банку таких економічних ознак, як неплатоспроможність, дії з приховування банкрутства, фіктивне банкрутство чи доведення до банкрутства.

Викладення основного матеріалу дослідження. На сьогодні відповідно до чинного законодавства до кримінальної відповідальності

¹ Савлук М. І. Причини девальвації гривні в листопаді 2008 року. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* від 27 жовтня 2010 року [Круглий стіл: «Причини та наслідки девальвації гривні в 2008 рр.». Київ : АУБ, 2010.

² Суторміна В. М. Держава, податки. бізнес: із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки. Київ : Либідь, 1992. 328 с.

³ Успенко В. І., Зотов І. В., Тохтаміш Т. О. Оцінка схильності банку до банкрутства : монографія. Харків : ХДТУБА, 2008. 130 с.

⁴ Терещенко О. О. Фінансова санація та банкрутство підприємств : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2000. 412 с.

притягуються за такі діяння: ст. 218¹ (доведення банку до неплатоспроможності) і ст. 219 (доведення до банкрутства) Кримінального кодексу України¹.

Згідно зі ст. 218¹ Кримінального кодексу України карається доведення банку до неплатоспроможності, тобто умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб вчинення пов'язаною з банком особою будь-яких дій, що призвели до віднесення банку до категорії неплатоспроможних, якщо це завдало великої матеріальної шкоди державі або кредиту.

У Законі України від 14.05.1992 № 2343–XII «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі — Закон України № 2343–XII)² наведено такі визначення термінів:

неплатоспроможність — неспроможність боржника виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше, як через відновлення його платоспроможності;

банкрутство — це визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедур санації та мирової угоди і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Законом, грошові вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури.

Неплатоспроможність банку визначена в Законі України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121–III³ як неспроможність банку своєчасно та в повному обсязі виконати законні вимоги кредиторів через відсутність коштів або зменшення розміру капіталу банку до суми, що становить менше однієї третини мінімального розміру регулятивного капіталу банку.

Банкрутство банку — це результат негативних процесів (кризових явищ), які відбуваються в ньому протягом тривалого часу. Виявлення кризових явищ якомога раніше, з одного боку, може дозволити Національному банку України та керівництву банку виправити ситуацію шляхом ухвалення відповідних рішень, а з іншого, знизити ризики для інших суб'єктів господарювання, уникнути ланцюгової реакції⁴.

Методика визначення неплатоспроможності суб'єктів господарювання передбачає проведення аналізу та оцінку його фінансового стану на підставі критеріїв, визначених законодавством. При

¹ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 14.05.2019).

² Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14.05.1992 № 2343–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12> (дата звернення 14.05.2019).

³ Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 № 2121–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> (дата звернення 14.05.2019).

⁴ Криклій О. А., Маслюк Н. Т. Управління кредитним ризиком банку: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. 86 с.

цьому наявні відмінності у визначенні понять неплатоспроможності банку та неплатоспроможності суб'єкта підприємницької діяльності, які полягають у ознаках і критеріях неплатоспроможності визначених законодавством для кожного з них. Крім того, до прийняття рішення про ліквідацію банку, відомості про його фінансове становище, у тому числі його неплатоспроможність, охороняються інститутом банківської таємниці.

При визначенні економічних ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства судові експерти-економісти застосовують Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства, затверджених наказом Міністерства економіки України від 19 січня 2006 р. № 14 (далі Методичні рекомендації № 14)¹.

Об'єкти судової економічної експертизи — це документи, котрі у своїй сукупності містять інформацію, яка формує предмет дослідження². Об'єктами дослідження судових економічних експертиз, в ході яких проводиться аналіз фінансово-господарського стану підприємства, на предмет наявності у нього ознак неплатоспроможності є, зокрема, фінансова звітність підприємства.

Фінансова звітність являє собою систему узагальнених показників, які характеризують підсумки фінансово-господарської діяльності підприємства. Дані фінансової звітності є основними джерелами інформації для аналізу фінансового стану підприємства. У свою чергу, аналіз фінансового стану дозволяє виявити забезпеченість фінансовими ресурсами; доцільність та ефективність їх розміщення і використання; платоспроможність підприємства; його фінансові взаємини з партнерами, що є важливим моментом при проведенні судово-економічних досліджень з питань банкрутства, доведення до банкрутства, визначення реальної грошової оцінки майна підприємств. Оцінка цих показників необхідна для ефективного управління підприємством і показує реальну фінансову картину, яка склалася на підприємстві під впливом різних факторів.

Фінансова звітність і оцінка фінансового стану є необхідним інструментарієм під час виявлення різного роду протиправних дій в економічній сфері і аналізу тенденцій розвитку подальших подій. Фінансову й статистичну звітність банки подають Національному банку України. В ній відображають показники їх роботи, операції, ліквідність,

¹ Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства : наказ Міністерства економіки України від 19 січня 2006 р. № 14. URL:http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME06025.html (дата звернення 14.05.2019).

² Хомутенко О. В., Кудряшова С. В. Про предмет і об'єкт судової економічної експертизи. *Зб. наук.праць. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2010. Вип. 10. С. 553–561.

платоспроможність, прибутковість, а також інформацію афілійованих осіб банку з метою оцінки фінансового стану банку.

Форми статистичної звітності визначені «Правилами організації статистичної звітності, що подається до Національного банку України», затвердженими постановою Правління Національного банку України від 19 березня 2003 р. № 124¹. Ці Правила визначають перелік, зразки форм статистичної звітності та порядок їх заповнення, періодичність їх складання, терміни та способи подання даних до Національного банку України, а також осіб, які мають право підписувати відповідні форми звітності.

Інший документ «Інструкція про порядок складання та оприлюднення фінансової звітності банків України», яка затверджена Постановою Правління Національного банку України 24.10.2011 № 373² передбачає таке:

«1.1. Ця Інструкція розроблена відповідно до Законів України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», «Про Національний банк України» і ґрунтується на вимогах міжнародних стандартів фінансової звітності (далі — МСФЗ) щодо розкриття інформації у фінансовій звітності.

1.3. Ця Інструкція визначає порядок, періодичність складання, подання та оприлюднення фінансової звітності, зразки форм, що входять до складу фінансової звітності, установлює мінімальні вимоги до розкриття інформації.

1.4. Банк зобов'язаний складати фінансову звітність відповідно до вимог МСФЗ. Фінансова звітність вважається складеною відповідно до МСФЗ тільки тоді, коли вона відповідає всім вимогам діючих МСФЗ, які є обов'язковими для виконання на дату складання фінансової звітності.

1.7. ...Банк складає та подає фінансову звітність до Національного банку України (далі — Національний банк) у грошовій одиниці України — у тисячах гривень».

Усі види балансів складаються за повною номенклатурою рахунків відповідно до «Плану рахунків бухгалтерського обліку Національного банку України» від 11.09.2017 № 89³.

¹ Правила організації статистичної звітності, що подається до Національного банку України : постанова Правління Національного банку України від 19 березня 2003 р. № 124 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0353-03> (дата звернення 14.05.2019).

² Інструкція про порядок складання та оприлюднення фінансової звітності банків України : постанова Правління Національного банку України 24.10.2011 № 373 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1288-11> (дата звернення 14.05.2019).

³ План рахунків бухгалтерського обліку Національного банку України : постанова Правління Національного банку України 11.09.2017 № 89 зі змінами. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0089500-17> (дата звернення 14.05.2019).

План рахунків банку та форми статистичної звітності відрізняються від форм статистичної звітності, на підставі яких відповідно до Методичних рекомендацій № 14 проводиться розрахунок ознак доведення до банкрутства, фіктивного банкрутства, прихованого банкрутства.

Також слід зазначити, що відповідно до розділу III Методичних рекомендацій № 14 звіт щодо проведення аналізу фінансово-господарської діяльності неплатоспроможного підприємства розроблений відповідно до Закону України № 2343–XII, Положення (стандарту) бухгалтерського обліку № 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» від 31.03.99 № 87¹, та інших нормативно-правових актів. Поряд із цим частина 8 статті 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23 лютого 2012 року № 4452–VI² (далі — Закон України № 4452–VI) встановлює, що дія Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» на банки не поширюється.

Відповідно до п. 3 ст. 2 розділу I Закону України № 2343–XII законодавство про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом при розгляді судом справи про визнання неплатоспроможним (банкрутом) банку застосовується з урахуванням норм законодавства про банки і банківську діяльність.

Крім того, в Методичних рекомендаціях № 14 передбачено, що основним, при аналізі наявності (відсутності) ознак дій з приховування чи доведення до банкрутства або фіктивного банкрутства підприємства та визначення ознак втрати або відновлення платоспроможності, є перебування підприємства в одній із стадій банкрутства та наявність офіційної заяви власника або службової особи підприємства-боржника до господарського суду щодо порушення провадження у справі про банкрутство.

Відповідно до Закону України № 4452–VI та «Положення про виведення неплатоспроможного банку з ринку», затвердженого рішенням Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 05.07.2012 № 2³ банк вважається неплатоспроможним у разі:

1) не приведення ним своєї діяльності у відповідність із вимогами законодавства, в тому числі нормативно-правових актів Національного

¹ Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: наказ Міністерства фінансів від 31.03.99 № 87 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0391-99> (дата звернення 14.05.2019).

² Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452–VI (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17> (дата звернення 14.05.2019).

³ Про затвердження Положення про виведення неплатоспроможного банку з ринку: рішення Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 05.07.2012 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1581-12> (дата звернення 14.05.2019).

банку України, після віднесення його до категорії проблемних, але не пізніше ніж через 180 днів з дня визнання його таким;

2) зменшення розміру регулятивного капіталу або нормативів капіталу банку до однієї третини від мінімального рівня, встановленого законом та/або нормативно-правовими актами Національного банку України;

3) невиконання банком протягом 10 робочих днів поспіль 10 і більше відсотків своїх зобов'язань перед вкладниками та іншими кредиторами.

У Законі України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III передбачено, що Національний банк України приймає рішення про відкликання у банку банківської ліцензії та ліквідацію банку за пропозицією Фонду гарантування вкладів фізичних осіб протягом п'яти днів з дня отримання такої пропозиції Фонду. Порядок відкликання банківської ліцензії у банку, що ліквідується за ініціативою власників, визначається нормативно-правовими актами Національного банку України. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб у день отримання рішення Національного банку України про ліквідацію банку набуває прав ліквідатора банку та розпочинає процедуру його ліквідації відповідно до Закону України № 4452-VI.

Норми Закону України № 4452-VI передбачають особливу процедуру виведення неплатоспроможного банку з ринку, відмінну від порядку ліквідації банкрута, яка здійснюється шляхом застосування судових процедур банкрутства згідно із Законом України № 2343-XII, а саме: виведення неплатоспроможного банку з ринку здійснюється на підставі відповідної постанови Правління Національного банку України за правилами Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», що не передбачає порушення справи про банкрутство в господарському суді.

Судовий експерт-економіст при проведенні експертизи з питань приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства в межах своєї компетенції дає висновок про наявність або відсутність на підприємстві економічних ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства або приховування банкрутства на підставі критеріїв, визначених в Методичних рекомендаціях № 14. Розрахунок цих показників у банку неможливий у зв'язку з тим, що існують відмінності у визначенні неплатоспроможними банк та суб'єкт підприємницької діяльності, які зумовлені економіко-правовою сутністю банків і передбачають різний порядок дій щодо визнання такої неплатоспроможності.

На теперішній час відсутня законодавчо затверджена методика визначення економічних ознак доведення до банкрутства, фіктивного банкрутства, прихованого банкрутства саме для банків, що унеможливило проведення розрахунків таких фінансово-економічних показників банку, як доведення до банкрутства, фіктивне банкрутство, приховане банкрутство.

Висновки. Таким чином, на сучасному етапі розвитку економіки в Україні існує потреба в розробці методичних рекомендацій щодо виявлення ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства саме в банківських установах, яка в подальшому буде використовуватись при проведенні судових економічних експертиз.

References

- Homutenko, O. V., Kudryashova, S.V. (2010). Pro predmet i ob'yekt sudovoyi ekonomichnoyi eksperty'zy'. Zbirny'k Naukovy'x prac'. *Teoriya ta prakty'ka sudovoyi eksperty'zy' i kry'minalisty'ky'*. Harkiv: Pravo, Vy'p. 10 [in Ukrainian].
- Instrukciya pro poriyadok skladannya ta opry'lyudnennya finansovoyi zvitnosti bankiv Ukrayiny'*: Postanova Pravlinnya Nacional'nogo banku Ukrayiny' 24.10.2011 № 373 (zi zminamy' ta dopovnennyamy'). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1288-11> [in Ukrainian].
- Kry'klii, O.A. ta in. (2008). *Upravlinnya kredy'tny'm ry'z'kom banku*: monografiya. Sumy': DVNZ «UABS NBU». [in Ukrainian].
- Kry'minal'ny'j kodeks Ukrayiny' vid 05.04.2001 № 2341–III. *Vidomosti Verhovnoyi Rady' Ukrayiny'*. 2001. № 25–26 st. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
- Metody'chni rekomendaciyi shhodo vy'yavlennya oznak Neplatospromozhnosti pidpr'yemstva ta oznakdij z pry'xovuvannya bankrutstva, fikty'vnogo bankrutstva chy' dovedennya do bankrutstva*: Nakaz Ministerstva ekonomiky' Ukrayiny' vid 19 sichnya 2006 r. № 14. URL: http://search.ligazon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME06025.html [in Ukrainian].
- Plan rahunkiv buxgalters'kogo obliku Na-cional'nogo banku Ukrayiny'*: Postanova Pravlinnya Nacional'nogo banku Ukrayiny' 11.09.2017 № 89 zi zminamy'. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0089500-17> [in Ukrainian].
- Polozhennya (standartu) buhgalters'kogo obliku 1 «Zagal'ni vy'mogy'do finansovoyi zvitnosti»*: Nakaz Ministerstva finansiv vid 31.03.99 № 87 (zi zminamy' ta dopovnennyamy'). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0391-99> [in Ukrainian].
- Pravy'la organizaciyi staty'sty'chnoyi zvitnosti, shho podayet'sya do Nacional'nogo banku Ukrayiny'*: Postanova Pravlinnya Nacional'nogo banku Ukrayiny' vid 19 bereznya 2003 r. № 124 (zi zminamy' ta dopovnennyamy'). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0353-03> [in Ukrainian].
- Pro banky' i bankivs'ku diyal'nist'*: Zakon Ukrayiny' vid 07.12.2000 № 2121–III (zi zminamy' ta dopovnennyamy'). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> [in Ukrainian].
- Pro sy'stemu garantuvannya vkladiv fizy'chny'h osib*: Zakon Ukrayiny' vid 23.02.2012 № 4452–VI (zi zminamy' ta dopovnennyamy'). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17> [in Ukrainian].
- Pro vidnovlennya platospromozhnosti borzhny'ka abo vy'znannya joqo bankrutom*: Zakon Ukrayiny' vid 14.05.1992 № 2343–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12> [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennya Polozhennya pro vy'vedennya Neplatospromozhnogo banku z ry'нку*: Rishennya Fondu garantuvannya vkladivfizy'chny'x osib vid 05.07.2012 r. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1581-12> [in Ukrainian].

- Savluk, M.I. (2010). *Pry'chy'ny` deval'vatsiyi gry'vni v ly'stopadi 2008 roku. Materialy` vseukrayins'koyi Naukovo-prakty'chnoyi konferenciyi vid 27 zhovtnya 2010 roku* [Krugly`jstil: «Pry'chy'ny` ta Naslidky` deval'vatsiyi gry'vni v 2008 r.»]. Kyiv: AUB [in Ukrainian].
- Sutormina, V. M. (1992). *Derzhava, podatky`. biznes: iz svitovogo dosvidu fiskal'nogo reguluvannya ry'nkovoyi ekonomiky*. Kyiv: Ly'bid` [in Ukrainian].
- Tereshhenko, O. O. (2000). *Finanova sanaciya ta bankrutstvo pidpr'yemstv : Navch. posibny`k*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
- Uspalenko, V.I. ta in. (2008). *Ocinka shy'l'nosti banku do bankrutstva : monografiya*. Harkiv [in Ukrainian].

И. В. Губанова

**ПРОВЕДЕНИЕ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ,
СВЯЗАННЫХ С БАНКРОТСТВОМ БАНКОВ**

Судебный эксперт-экономист при проведении экспертизы по сокрытию банкротства, фиктивному банкротству или доведению до банкротства в рамках своей компетенции даёт заключение о наличии или отсутствии на предприятии экономических признаков фиктивного банкротства, доведения до банкротства или сокрытия банкротства на основании критериев, определенных в Методических рекомендациях № 14. Расчет этих показателей для банка невозможен в связи с тем, что существуют отличия в определении неплатежеспособности банка и субъекта предпринимательской деятельности, которые обусловлены экономико-правовой сущностью банков и процессуальными действиями определения такой неплатежеспособности.

В настоящее время отсутствует законодательно утвержденная методика определения экономических признаков доведения до банкротства, фиктивного банкротства, скрытого банкротства именно для банков, что делает невозможным проведение расчетов таких финансово-экономических показателей банка, как доведение до банкротства, фиктивное банкротство, скрытое банкротство.

Ключевые слова: банк, банкротство, неплатежеспособность, доведение банка до неплатежеспособности, доведение до банкротства, скрытое банкротство, фиктивное банкротство.

I. Hubanova

**CONDUCTING FINANCIAL AND ECONOMIC EXAMINATIONS RELATED
TO BANK FAILURE**

According to experience of the banking system existence of Ukraine it is obvious that every year an increasing number of banks are negatively affected by the financial crisis, which is the result of a wave of liquidation and bankruptcy of banking institutions.

Recently, a large number of requests have been sent to forensic institutions for conducting forensic economic examinations on the issues of a comprehensive analysis of the financial and economic activities of banks as well as on establishing features of concealing bankruptcy, fictitious bankruptcy or leading to bankruptcy. This is primarily due to the need to establish the possibility or impossibility of paying off monetary obligations including on deposits in the bank; analysis of the impact of certain management policies on the financial condition of banks; search for directions for optimizing costs and income of banks etc.

While performing a forensic examination on concealing bankruptcy, fictitious bankruptcy or bringing bankruptcy within the scope of his competence, a forensic

expert shall give an opinion on the presence or absence at the enterprise of economic signs of fictitious bankruptcy, leading to bankruptcy or concealment of bankruptcy on the basis of the criteria defined in Guidelines No. 14. The calculation of these indicators for a bank is impossible due to the fact that there are differences in the determination of insolvency of the bank and the business entity due to the economic and legal nature of banks and the procedural steps for determining such insolvency.

Currently, there is no legislatively approved methodology for determining the economic signs of bankruptcy, fictitious bankruptcy, hidden bankruptcy specifically for banks, which makes it impossible to calculate such financial and economic indicators of the bank as bankruptcy, fictitious bankruptcy, hidden bankruptcy.

Keywords: bank, bankruptcy, insolvency, bringing the bank to insolvency, bringing to bankruptcy, hidden bankruptcy, fictitious bankruptcy.

Надійшла до редколегії 29.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.030>
УДК 343.98:33

С. О. Козуб,

завідуючий сектором Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4692-7958>
e-mail: skozub78@ukr.net

ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ З ПИТАНЬ ОПОДАТКУВАННЯ ОПЕРАЦІЙ КОМПАНІЙ З КЕРУВАННЯ АКТИВАМИ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ ІНСТИТУТУ СПІЛЬНОГО ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПАЙОВОГО ВЕНЧУРНОГО ІНВЕСТИЦІЙНОГО ФОНДУ ТА КОРПОРАТИВНОГО ІНВЕСТИЦІЙНОГО ФОНДУ

Розглянуто порядок оподаткування операцій компанії з керування активами, що здійснює управління активами інституту спільного інвестування — пайового венчурного інвестиційного фонду та корпоративного інвестиційного фонду при проведенні судових економічних експертиз. Проблематика даного питання є вузько- спеціалізованою та в попередніх публікаціях не розглядалась, що відповідно обґрунтовує новизну даної теми. За результатами розгляду визначено певні особливості оподаткування операцій компанії з керування активами, що здійснює управління активами інституту спільного інвестування — пайового венчурного інвестиційного фонду та корпоративного інвестиційного фонду.

Ключові слова: пайовий фонд, попередні договори, кошти спільного інвестування, активи інституту спільного інвестування, інститут спільного інвестування, активи венчурного фонду, актив, зобов'язання, податкова консультація.

Постановка наукової проблеми. Вивчення питання порядку оподаткування операцій компанії з керування активами, що здійснює управління активами інституту спільного інвестування — пайового венчурного інвестиційного фонду та корпоративного інвестиційного фонду при проведенні судових економічних експертиз є актуальним, оскільки при проведенні податкових перевірок уповноваженими органами Державної фіскальної служби складаються акти перевірок із донарахування сум податків та до експертних установ надходить велика кількість запитів від правоохоронних органів та судів на проведення судово-економічних експертиз з питань документального підтвердження висновків актів ревізій (перевірок) органів Державної фіскальної служби України (далі ДФС) стосовно встановлених порушень при оподаткуванні вказаних операцій.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Порядок оподаткування операцій компанії з керування активами, що здійснює управління активами інституту спільного інвестування — пайового венчурного інвестиційного фонду та корпоративного інвестиційного фонду при проведенні судових економічних експертиз є актуальним, оскільки в аспекті змін чинного законодавства України з оподаткування

зазначене питання в контексті експертного забезпечення правосуддя раніш не розглядалось.

Метою статті є обґрунтування порядку здійснення досліджень відносно оподаткування операцій компанії з керування активами, що здійснює управління активами інституту спільного інвестування — пайового венчурного інвестиційного фонду та корпоративного інвестиційного фонду при проведенні судових економічних експертиз.

Викладення основного матеріалу дослідження. Порядок оподаткування наведених операцій регламентується положеннями Податкового кодексу України (далі — ПКУ¹) податковими роз'ясненнями уповноваженими органами ДФС, що подекуди не відповідають вимогам зазначеного ПКУ, та нормативними документами відповідних міністерств і відомств.

Контроль та здійснення перевірок за правильністю оподаткування операцій компанії з керування активами, інституту спільного інвестування — пайового венчурного інвестиційного фонду та корпоративного інвестиційного фонду відповідно до вимог ПКУ, покладено на уповноважені органи ДФС, які у ході перевірок (ревізій) встановлюють факти порушень у витрачанні зазначених коштів та визначають суми збитків.

У подальшому матеріали перевірок передаються до відповідних правоохоронних органів для реєстрації кримінальних проваджень. У ході досудового розслідування за матеріалами цих перевірок призначаються судово-економічні експертизи з питань документального підтвердження висновків актів перевірок стосовно сум встановлених донарахованих податків.

Положення, що регламентують порядок оподаткування операцій компанії з керування активами (далі по тексті — КУА), інституту спільного інвестування — пайового венчурного інвестиційного фонду та корпоративного інвестиційного фонду, викладені у нормах ПКУ, які постійно змінюються, що обумовлює складність проведення експертних досліджень.

Відповідно до статті 41 Закону України «Про Інститути спільного інвестування» від 5 липня 2012 р. № 5080–VI (далі — Закон України № 5080²), пайовий фонд — сукупність активів, що належать учасникам такого фонду на праві спільної часткової власності, що перебувають в управлінні компанії з управління активами та обліковуються нею окремо від результатів її господарської діяльності.

Особливістю оподаткування операцій із управління активами є те, що суб'єкт господарювання здійснює управління активами інституту спільного інвестування — пайового венчурного інвестиційного фонду та

¹ Податковий кодекс України № 2755–VI від 02.12.2010. *Голос України*, 2010, 12, 04.12.2010 № 229–230.

² Про Інститути спільного інвестування : Закон України від 05 липня 2012 року № 5080–VI. *Голос України*, 2012, 08, 18.08.2012 № 153–154.

корпоративного інвестиційного фонду та діє від свого імені, але в інтересах та за рахунок активів пайового венчурного інвестиційного фонду.

Пайовий венчурний інвестиційний фонд або корпоративний інвестиційний фонд (надалі по тексті — ІСІ), від імені та в інтересах якого діє компанія з управління активами, є інвестором будівництва житлових будинків шляхом укладення інвестиційних договорів із забудовниками об'єктів, а після закінчення будівництва житлового будинку перша передача готового новозбудованого житла (об'єкта житлового фонду) здійснюється у власність ІСІ в інтересах якого діє КУА.

Тобто протягом строку будівництва житлових будинків ІСІ укладає з іншими особами, які не є учасниками ІСІ, попередні договори купівлі-продажу, відповідно до яких ІСІ як продавець та інші особи як покупці зобов'язуються після закінчення будівництва житлового будинку та державної реєстрації права власності ІСІ на квартири укласти договори купівлі продажу таких квартир на підставі попередніх договорів. За попередніми договорами ІСІ отримує від потенційних покупців забезпечувальні/гарантійні платежі (з метою забезпечення виконання зобов'язань за попереднім договором), які після укладення договорів купівлі-продажу квартир зараховуються в оплату вартості таких квартир.

Дані операції здійснюються в межах договорів, а саме:

1. У межах договору організації будівництва об'єктів нерухомого майна, укладеного між забудовником та компанією з управління активами, яке діє від свого імені, але в інтересах та за рахунок активів пайового венчурного інвестиційного фонду. Тобто ІСІ, від імені та в інтересах якого діє компанія з управління активами, є інвестором будівництва житлових будинків та нежитлових приміщень на підставі укладених інвестиційних договорів із забудовниками об'єктів будівництва.

Після закінчення будівництва житлового будинку перше оформлення права власності на готову новозбудовану нерухомість (об'єкти житлового / нежитлового фонду) здійснюється у власність ІСІ. Відповідно, отримана ІСІ у власність нерухомість є активами інституту спільного інвестування.

2. У межах попередніх договорів купівлі-продажу квартир, які укладені компанією з управління активами, яка діє від свого імені але в інтересах та за рахунок активів пайового венчурного інвестиційного фонду, на виконання умов Договору організації будівництва об'єктів нерухомого майна, з низкою громадян України. Тобто протягом строку будівництва нерухомості ІСІ укладає з третіми особами попередні договори купівлі-продажу, відповідно до яких ІСІ як продавець та треті особи як покупці зобов'язуються після закінчення будівництва нерухомості та державної реєстрації права власності ІСІ на нерухомість укласти договори купівлі продажу таких об'єктів житлового / нежитлового фонду на підставі попередніх договорів.

Слід зазначити, що згідно з Попередніми Договорами купівлі продажу нерухомості, ІСІ та контрагент по Договору, з урахуванням умов відповідного Договору організації будівництва об'єкта нерухомості, зобов'язуються в майбутньому укласти Договір купівлі-продажу об'єкта нерухомості (житло, не житло) згідно з визначеними в Попередньому договорі умовами. Оплати по попередніх Договорах купівлі-продажу здійснюються шляхом (забезпечувальних/гарантійних) оплат, які при підписанні Договору купівлі-продажу нерухомого майна зараховуються в рахунок оплати за нерухомість. Тобто при укладанні попереднього договору ще не здійснюється передавання нерухомого майна, але такий договір ідентифіковано як договір з клієнтом у відповідності до Міжнародного стандарту фінансової звітності 15 «Дохід від договорів з клієнтами»¹, та такий договір також обліковується як договір з клієнтом.

Тобто вимоги ст. 635 Цивільного кодексу України² визначають, що зобов'язанням сторін за попереднім договором є зобов'язання укласти основний договір у певний строк (термін), обумовлений таким попереднім договором, та сторони заздалегідь погоджують, що сплачені забезпечувальні платежі будуть зараховані як оплата на передане нерухоме майно. Оскільки попереднім договором купівлі-продажу нерухомого майна встановлено зобов'язання продавця укласти договір продажу саме нерухомого майна, а продаж нерухомого майна є операцією з активами фонду, то кошти, отримані за таким попереднім договором, включаються до активів фонду.

Відповідно до пп. 13 п. 1 ст. 1 Закону України № 5080, кошти спільного інвестування — кошти, внесені засновниками корпоративного фонду, та у випадках, передбачених цим Законом, інші активи, залучені від учасників інституту спільного інвестування, доходи від здійснення операцій з активами інституту спільного інвестування, доходи, нараховані за активами інституту спільного інвестування, та інші доходи від діяльності інституту спільного інвестування (відсотки за позиками, орендні (лізингові) платежі, роялті тощо). Кошти, внесені засновниками корпоративного фонду, вважаються коштами спільного інвестування після внесення такого фонду до Реєстру.

Активи інституту спільного інвестування — сформована за рахунок коштів спільного інвестування сукупність майна, корпоративних прав, майнових прав і вимог та інших активів, передбачених законами та нормативно-правовими актами Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР).

За попередніми договорами ІСІ отримує від потенційних покупців забезпечувальні/гарантійні платежі з метою забезпечення виконання

¹ Міжнародний стандарт, Рада з Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, від 30.06.2017, «Міжнародний стандарт фінансової звітності 15. Дохід від договорів з клієнтами».

² Цивільний кодекс України. *Офіційний вісник України*, 2003, № 11 (28.03.2003). Ст. 461.

зобов'язань за попереднім договором, які після укладення договорів купівлі-продажу квартир зараховуються в оплату вартості таких квартир.

Операції з отримання забезпечувального/гарантійного платежу відображаються при формуванні фінансового результату до оподаткування згідно з правилами бухгалтерського обліку. Такі правила встановлені національними або міжнародними стандартами.

Згідно з п. 10 ст. 1 Закону України № 5080, інститут спільного інвестування — корпоративний інвестиційний або пайовий інвестиційний фонд (КУА та ППФ), та, відповідно, активи (в тому числі і грошові кошти), що обліковуються на балансі пайового інвестиційного фонду, є активами інституту спільного інвестування, що вказує на поширення відповідних пільг на операції з наведеними вище активами.

Пунктом 1 статті 43 Закону України № 5080 встановлено вимоги до бухгалтерського обліку операцій КУА та ППФ. Бухгалтерський та податковий облік операцій і результатів діяльності із спільного інвестування, які проводяться компанією з управління активами через пайовий фонд, здійснюється компанією з управління активами окремо від обліку операцій та результатів її господарської діяльності та обліку операцій і результатів діяльності інших інститутів спільного інвестування, активи яких перебувають в її управлінні.

Структура активів недиверсифікованого ІСІ (крім венчурного ІСІ) повинна відповідати таким вимогам:

1) вартість нерухомості та цінних паперів, які не допущені до торгів на фондовій біржі, не може становити більше ніж 50 відсотків загальної вартості активів ІСІ недиверсифікованого виду;

2) векселі та ощадні (депозитні) сертифікати не можуть становити більш як 30 відсотків вартості активів ІСІ недиверсифікованого виду.

Активи венчурного фонду можуть повністю складатися з коштів, нерухомості, корпоративних прав, прав вимоги та цінних паперів, що не допущені до торгів на фондовій біржі.

Відповідно до вказаного, до активів венчурного фонду включаються також грошові кошти. Відповідно до Міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ):

актив — це ресурс, контрольований суб'єктом господарювання в результаті минулих подій, від якого очікуються надходження майбутніх економічних вигід до суб'єкта господарювання;

зобов'язання — теперішня заборгованість суб'єкта господарювання, яка виникає внаслідок минулих подій і погашення якої, за очікуванням, спричинить вибуття із суб'єкта господарювання ресурсів, які втілюють у собі майбутні економічні вигоди.

Тобто майбутня економічна вигода, втілена в активі, є потенціалом, який може сприяти надходженню (прямо або непрямо) грошових коштів і їх еквівалентів до суб'єкта господарювання, та виходячи з положень Міжнародних стандартів, фінансові показники відображаються за принципом нарахування, що передбачає визнання наслідків операцій, інших подій та обставин на економічні ресурси

суб'єкта господарювання та вимоги до цього, у періоди, в які такі наслідки сталися, навіть якщо отримання відповідних грошових коштів та їх сплата відбувається в іншому періоді та, при оцінці відповідності статті визначенню активу чи зобов'язання, необхідно виходити економічної сутності операції.

Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26 листопада 2013 року № 2669¹ затверджено Положення про особливості бухгалтерського обліку операцій інститутів спільного інвестування, відповідно до п.1 р. І якого бухгалтерський облік діяльності інститутів спільного інвестування здійснюється відповідно до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», Міжнародних стандартів фінансової звітності.

Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦБФР) від 30 липня 2013 року № 1336² затверджено Положення про порядок визначення вартості чистих активів інститутів спільного інвестування, згідно з яким при розрахунку чистих активів враховуються також і грошові кошти на поточному та/або депозитному рахунках.

Рішенням НКЦБФР Про затвердження Положення про склад та структуру активів інституту спільного інвестування (розділ V. Вимоги щодо складу та структури активів недиверсифікованого ІСІ), визначено, що активи недиверсифікованого ІСІ можуть становити всі активи, визначені в розділі II цього Положення, з урахуванням встановлених законодавством обмежень для недиверсифікованих ІСІ.

Відповідно до підпункту 141.6.1 пункту 141.6 статті 141 ПКУ, звільняються від оподаткування кошти спільного інвестування, а саме: кошти, внесені засновниками корпоративного фонду, кошти та інші активи, залучені від учасників інституту спільного інвестування, доходи від здійснення операцій з активами інституту спільного інвестування, доходи, нараховані за активами інституту спільного інвестування, та інші доходи від діяльності інституту спільного інвестування (відсотки за позиками, орендні (лізингові) платежі, роялті тощо).

Слід зазначити, що бухгалтерський та податковий облік операцій і результатів діяльності із спільного інвестування, які проводяться компанією з управління активами через пайовий фонд, здійснюється компанією з управління активами окремо від обліку операцій та результатів її господарської діяльності та обліку операцій і результатів діяльності інших інститутів спільного інвестування, активи яких

¹ Положення про особливості бухгалтерського обліку операцій інститутів спільного інвестування : затв. рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26 листопада 2013 року №2669 *Офіційний вісник України*, 2014, № 2 (10.01.2014). Ст. 38.

² Положення про порядок визначення вартості чистих активів інститутів спільного інвестування : затв. рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30 липня 2013 року №1336 *Офіційний вісник України*, 2013, № 72 (27.09.2013). Ст. 2645.

перебувають в її управлінні (ч.1 ст. 43 Закону України «Про інститути спільного інвестування»).

Відповідно до підпункту 14.1.172. статті 14 ПКУ податкова консультація — індивідуальна податкова консультація та узагальнююча податкова консультація, що надаються в порядку, передбаченому цим Кодексом. У податковій консультації від 30.05.2018 № 2375/6/99–99–15–02–02–15/ПК¹ визначено, що відповідно до пп. 134.1.1 п. 134.1 ст. 134 ПКУ об'єктом оподаткування податком на прибуток підприємств є прибуток із джерелом походження з України та за її межами, який визначається шляхом коригування (збільшення або зменшення) фінансового результату до оподаткування (прибутку або збитку), визначеного у фінансовій звітності підприємства відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності, на різниці, які виникають відповідно до положень Кодексу.

Також зазначено, що дохід венчурного інвестиційного фонду, отриманий від продажу майна, яке є активом інституту спільного інвестування є доходом спільного інвестування, який звільняється від оподаткування податком на прибуток згідно з пп. 141.6.1 п. 141.6 ст. 141 ПКУ. Тобто згідно з пп. 141.6.1 п. 141.6 ст. 141 ПКУ від оподаткування звільняється саме дохід, який визнається за правилами бухгалтерського обліку.

Таким чином, доходи ІСІ від здійснення операцій з активами інституту спільного інвестування звільняються від оподаткування податком на прибуток підприємств, у тому числі: доходи, отримані від продажу нерухомості, які стануть власністю ІСІ по закінченні будівництва житлового будинку; забезпечувальні/гарантійні платежі за об'єкти нерухомості, які отримані на підставі попередніх договорів купівлі-продажу та після укладення договорів купівлі-продажу квартир на підставі попередніх договорів зараховуються в оплату вартості таких квартир. Що узгоджується з консультаціями ДФС України та зокрема зазначено в Листі ДФС України № 6557/6/99–99–15–03–02–15 від 30.03.2017 року².

У податковій консультації, яка зареєстрована в єдиному реєстрі податкових консультацій за № 5210/6/99–99–15–03–02–15/ПК від 12.12.2018 р.³, зазначено про звільнення від оподаткування податком на прибуток доходів корпоративного інвестиційного фонду у вигляді забезпечувальних платежів за об'єкти житлового фонду, отриманих від

¹ ДФС, Індивідуальна податкова консультація від 30.05.2018 № 2375/6/99–99–15–02–02–15/ПК. URL: <https://www.zakon-i-normativ.info> (дата звернення 11.08.2019).

² ДФС, лист №6557/6/99–99–15–03–02–15 від 30.03.2017 року. URL: <https://www.zakon-i-normativ.info> (дата звернення 11.08.2019).

³ ДФС, Індивідуальна податкова консультація №5210/6/99–99–15–03–02–15/ПК від 12.12.2018 р. URL: <https://zakon.help> (дата звернення 11.08.2019).

продажу квартир, які стануть власністю корпоративного інвестиційного фонду і активами ІСІ на підставі договору про організацію будівництва.

У листі ДФС від 30.03.2017 р. № 6557/6/99–99–15–03–02–15¹ також зазначено, що звільняються від оподаткування кошти спільного інвестування, а саме: кошти, внесені засновниками корпоративного фонду, кошти та інші активи, залучені від учасників інституту спільного інвестування, доходи від здійснення операцій з активами інституту спільного інвестування, доходи, нараховані за активами інституту спільного інвестування, та інші доходи від діяльності інституту спільного інвестування (відсотки за позиками, орендні (лізингові) платежі, роялті тощо) (пп. 141.6.1 п. 141.6 ст. 141 ПКУ). Та відповідно, будь-які доходи інституту спільного інвестування звільняються від оподаткування податком на прибуток підприємств, у тому числі: доходи, отримані від продажу квартир, які стануть власністю корпоративного інвестиційного фонду на підставі інвестиційного договору із забудовником по закінченні будівництва житлового будинку; авансові внески за об'єкти житлового фонду, які отримані на підставі попередніх договорів купівлі-продажу та після укладення договорів купівлі-продажу квартир на підставі попередніх договорів зараховуються в оплату вартості таких квартир.

Окремо слід зазначити, що вимоги ПКУ за час надання податкових консультацій від 30.03.2017 р. № 6557/6/99–99–15–03–02–15 та № 5210/6/99–99–15–03–02–15/ПК від 12.12.2018 р. в частині визначення положень, які регулюють питання, наведені вище та зазначені в запиті на надання консультацій — не змінювались.

Висновки. Відповідно до вказаного при здійсненні операцій з продажу нерухомого майна шляхом укладання попереднього договору з подальшим укладанням основного договору купівлі-продажу нерухомого майна дохід визнається в момент передавання права власності на таке майно покупцю, та у разі якщо такий продаж здійснює ІСІ, то такий дохід звільнюється від оподаткування відповідно до підпункту 141.6.1 пункту 141.6 статті 141 розділу III ПКУ.

Кошти, отримані за попереднім договором купівлі-продажу, включаються до активів ІСІ після їх зарахування в оплату за основним договором купівлі-продажу нерухомості, визнаються доходами від операцій з активами фонду відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та підпадають під дію пільги відповідно до підпункту 141.6.1 пункту 141.6 статті 141 розділу III ПКУ. Указаний методичний підхід доречно використовувати при проведенні відповідних економічних досліджень за матеріалами податкових перевірок.

¹ ДФС, лист від 30.03.2017р. №6557/6/99–99–15–03–02–15. URL: <https://www.zakon-i-normativ.info>.

References

- Civil Code of Ukraine* (2003). Official Bulletin of Ukraine, № 11 (March 28, 2003), Art. 461 [in Ukrainian].
- DFS, Individual Tax Advice dated May 30, 2018 № 2375/6/99–99–15–02–02–15/IPC; <https://www.zakon-i-normativ.info> (data zvernennia 07.04.2019) [in Ukrainian].
- DFS, Individual Tax Advice № 5210/6/99–99–15–03–02–15/IPC dated 12.12.2018; <https://zakon.help> (data zvernennia 07.04.2019) [in Ukrainian].
- DFS, letter dated March 30, 2017 № 6557/6/99–99–15–03–02–15; <https://www.zakon-i-normativ.info> (data zvernennia 07.04.2019) [in Ukrainian].
- DFS, letter № 6557/6/99–99–15–03–02–15 dated March 30, 2017; <https://www.zakon-i-normativ.info> (data zvernennia 07.04.2019) [in Ukrainian].
- International Standard*, International Accounting Standards Board, dated June 30, 2017, «International Financial Reporting Standard 15. Revenue from Customer Contracts» [in Ukrainian].
- On Mutual Investment Institutions*: Law of Ukraine dated July 5, 2012. № 5080–VI. Voice of Ukraine, 2012. 08.08.2012 № 153–154 [in Ukrainian].
- Regulation on the peculiarities of accounting of operations of joint investment institutions, approved by the decision of the National Commission on Securities and Stock Market dated November 26, 2013, № 2669. *Official bulletin of Ukraine*, 2014, № 2 (January 10, 2014), Art. 38 [in Ukrainian].
- Regulations on the procedure for determining the value of Net assets of joint investment institutions, approved by the decision of the National Commission on Securities and Stock Market dated July 30, 2013, № 1336. *Official Gazette of Ukraine*, 2013, № 72 (September 27, 2013), Art. 2645 [in Ukrainian].
- Tax Code of Ukraine № 2755–VI of 02.12.2010. *Voice of Ukraine*, 2010, 12, 04.12.2010 № 229–230 [in Ukrainian].

С. А. Козуб

О ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ ПО ВОПРОСАМ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ОПЕРАЦИЙ КОМПАНИИ ПО УПРАВЛЕНИЮ АКТИВАМИ, КОТОРАЯ ОСУЩЕСТВЛЯЕТ УПРАВЛЕНИЕ АКТИВАМИ ИНСТИТУТА ОБЩЕГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ — ПАЕВОГО ВЕНЧУРНОГО ИНВЕСТИЦИОННОГО ФОНДА И КОРПОРАТИВНОГО ИНВЕСТИЦИОННОГО ФОНДА

Рассмотрен порядок налогообложения операций компании из управления активами, что осуществляет управление активами института общего инвестирования — паевого венчурного инвестиционного фонда и корпоративного инвестиционного фонда при проведении судебных экономических экспертиз.

При определении доходов, полученных от продажи договоров недвижимости, которые станут собственностью института совместного инвестирования по окончании строительства жилого дома, обеспечительные/гарантийные платежи за объекты недвижимости, которые получены на основании предыдущих договоров покупки-продажи и после заключения договоров покупки-продажи квартир на основании предварительных договоров засчитываются в оплату стоимости таких квартир.

Рассмотрена операция налогообложения на основании предварительных договоров покупки-продажи и в дальнейшем после заключения договоров покупки-

продажи квартир на основании предварительных договоров, которые засчитываются в оплату стоимости таких квартир.

При проведении исследования по указанному вопросу важное значение имеют обстоятельства, при которых средства, полученные по предварительному договору покупки-продажи, включаются в активы института совместного инвестирования после их зачисления в оплату по основному договору покупки-продажи недвижимости, признаются доходами от операций с активами фонда в соответствии с международными стандартами бухгалтерского учета и подпадают под действие льготы. Указанный методический подход уместно использовать при проведении соответствующих экономических исследований по материалам налоговых проверок.

Ключевые слова: паевой фонд, предыдущие договоры, средства общего инвестирования, активы института общего инвестирования, институт общего инвестирования, активы венчурного фонда, актив, обязательство, налоговая консультация.

S. Kozub

**CONDUCTING OF FORENSIC ECONOMIC EXAMINATIONS ON
TAXATION REGARDING ASSET MANAGEMENT MANAGING ASSETS OF
MUTUAL FUNDS - MUTUAL VENTURE INVESTMENT FUND AND
CORPORATE INVESTMENT FUNDS**

The order of taxation of operations of company is considered from the management of asset-mi, that carries out a management the assets of institute of the general investing - a ration venture investment fund and corporate investment fund during realization of judicial economic examinations.

At determinations of accosts got from the sale of the real estate by property of institute of the joint investing upon termination of building of dwelling-house; warranty payments for the objects of the real estate, that is got on the basis of previous agreements of purchase-sale and after entering into the contracts of purchase-sale of apartments on the basis of preliminary agreements of payment of cost of such apartments.

For example, the operation of taxation is considered on the basis of preliminary agreements of purchase-sale in future after entering into the contracts of purchase-sale of apartments on the basis of preliminary agreements that is set off in payment to the cost of such apartments.

During realization of research on the indicated question an important value has, circumstances, that the facilities got by preliminary agreement of purchase-sale join in the assets of institute of the joint investing after their put in paying for the principal contract of purchase-sale of the real estate confess incomes from operations with the assets of fund in accordance with the international standards of record-keeping and fall under the action of privilege and indicated methodical approach it is appropriate to use for conducted corresponding economic researches after materials of tax verifications.

Keywords: mutual fund, previous contracts, general investment funds, assets of the common investment institute, common investment institute, venture fund assets, asset, liability, tax advice.

Надійшла до редколегії 07.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.031>
УДК 343.98:629.016

О. О. Михальський,

кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії
Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4551-4043>
e-mail: mix3103@ukr.net

Д. І. Фокін,

старший судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2058-6032>
e-mail: den4ikfox507@ukr.net

С. О. Кір'яков,

завідувач сектору Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1442-4798>
e-mail: sergey_kiryakov@ukr.net

ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРИСТИК КОЛІСНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ З ГІБРИДНИМИ ДВИГУНАМИ У ВІДПОВІДНОСТІ З УКРАЇНСЬКИМ КЛАСИФІКАТОРОМ ТОВАРІВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто проблемні питання щодо дослідження характеристик колісних транспортних засобів з гібридними двигунами відповідно до вимог Українського класифікатора товарів зовнішньоекономічної діяльності. Розглянуто існуючі типи гібридних силових установок. Вивчено завдання, що вирішуються експертами автотоварознавцями при дослідженні колісних транспортних засобів з гібридними двигунами.

Ключові слова: Український класифікатор товарів зовнішньоекономічної діяльності, гібридна силова установка, транспортні засоби, двигуни внутрішнього згоряння з іскровим запалюванням, кривошипно-шатунний механізм

Постановка наукової проблеми. Нині при митному оформленні колісних транспортних засобів з гібридними двигунами дуже часто виникають суперечки між Державною фіскальною службою України та власниками автомобілів щодо нарахування митних платежів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Досі проблема належності колісних транспортних засобів з гібридними двигунами у відповідності з вимогами Українського класифікатора товарів зовнішньоекономічної діяльності до тієї чи іншої товарної позиції не розглядалась.

Мета дослідження – визначення типу гібридної силової установки колісного транспортного засобу, принципу її роботи, та, відповідно, впливу цього на визначення коду за УКТЗЕД.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні в експертній практиці не існує єдиного підходу при проведенні досліджень щодо визначення, яким характеристикам відповідає колісний транспортний засіб згідно з Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності. У даній статті наведемо основні типи та види гібридних силових установок, принципи їх роботи та вплив цього на визначення коду за УКТЗЕД.

Зараз доволі часто до експертних установ НДУСЕ звертаються підприємства, організації та фізичні особи з проханням визначення, яким характеристикам (у тому числі типу) відповідає КТЗ згідно з Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності, оскільки виникають суперечки між декларантами та митними органами.

Так, наприклад, автомобілі з гібридними силовими установками (двигунами) в конструкції, яких знаходиться електричний двигун та двигун внутрішнього згоряння, класифікуються митними органами як звичайні транспортні засоби, обладнані лише двигуном внутрішнього згоряння з іскровим запалюванням або із запалюванням від тиску, товарної групи 8703 21 — «інші транспортні засоби з двигуном внутрішнього згоряння з іскровим запалюванням та з кривошипно-шатунним механізмом» або 8703 31 «інші транспортні засоби з двигуном внутрішнього згоряння із запалюванням від стиснення (дизелем або напівдизелем)». Різниця між митними платежами має дуже суттєву розбіжність, оскільки ставки податку для транспортних засобів, обладнаних двигунами внутрішнього згоряння з іскровим запалюванням або з двигунами внутрішнього згоряння із запалюванням від стиснення, залежать від робочого об'єму двигуна та строку експлуатації і вираховується за такою формулою:

$$\text{Ставка} = \text{Ставка базова} \times K_{\text{двигун}} \times K_{\text{вік}}^1,$$

де Ставка базова — ставка податку в євро за 1 штуку транспортного засобу: з двигуном внутрішнього згоряння з іскровим запалюванням та кривошипно-шатунним механізмом — 50, 0; з двигуном внутрішнього згоряння із запалюванням від стиснення (дизелем або напівдизелем) — 75,0;

Кдвигун — коефіцієнт, що визначається діленням об'єму циліндрів двигуна внутрішнього згоряння відповідного транспортного засобу в куб. см на 1000 куб. см;

Квік — коефіцієнт, що дорівнює кількості повних календарних років з року, наступного за роком виробництва відповідного транспортного засобу, до року визначення ставки податку (для нових

транспортних засобів та транспортних засобів, що використовувалися до одного повного календарного року, коефіцієнт дорівнює 1¹.

У той же час ставка податку для транспортних засобів, зазначених в оснащених виключно електричними двигунами (одним чи декількома), встановлюються у розмірі 1 євро за 1 кВт ємності електричного акумулятора таких транспортних засобів.

Ставка податку для інших транспортних засобів, зазначених у товарних позиціях 8703 90 10 90, 8703 90 90 00 згідно з УКТ ЗЕД, встановлюються у розмірі 100 євро за 1 штуку. Тобто якщо провести розрахунки ставки податку, наприклад, гібридного автомобіля, обладнаного електричним двигуном та двигуном внутрішнього згоряння з робочим об'ємом 1500 куб. см. зі строком експлуатації 6 років маємо такі результати²:

Класифікація автомобіля відповідно до УКТЗЕД ²	Сума податків, грн.
8703229010: «8703 22 - — з робочим об'ємом циліндрів двигуна понад 1 000 см ³ , але не більш як 1 500 см ³ : 8703 22 10 00 - — — нові 8703 22 90 - — — що використовувалися: 8703 22 90 10 - — — — не більш як 5 років»	Ставка = Ставка базова x Кдвигун x Квік. Ставка=50x1, 5x6=450, 00 євро.
8703 90 90 00: «8703 90 10 00 - — транспортні засоби, оснащені електричними двигунами 8703 90 90 00 - — інші»	100 євро

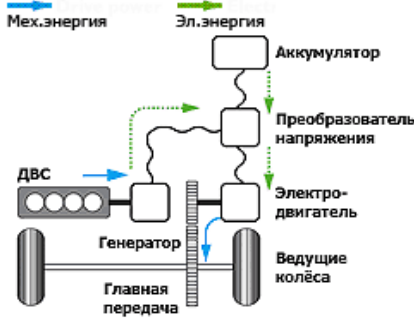
Як бачимо ставка податку, розрахована за різними товарними підкатегоріями відрізняється в 4, 5 рази.

¹ Про внесення змін до Податкового кодексу України : Закон України від 8 листопада 2018 р. № 2611–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 48. Ст. 379. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 27.06.2019).

² Програма «QD Professional». URL : <http://www.qdpro.com.ua/uktzed> (дата звернення: 03.07.2019).

Для усунення розбіжностей у підходах класифікації автомобілів з гібридними силовими установками потрібно зануритись у специфіку будови автомобіля та принципу його роботи. За принципом взаємодії електричної і паливної складових авто, гібридні приводи прийнято розділяти на три види: послідовний, паралельний і послідовно-паралельний.

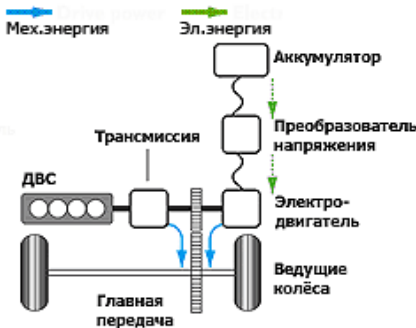
Послідовна схема

Це найпростіша гібридна конфігурація. ДВЗ використовується тільки для приводу генератора, а електро-енергія, що виробляється останнім, заряджає акумуляторну батарею і живить електродвигун, який і обертає приводні колеса. Це позбавляє від необхідності в коробці передач і зчепленні. Для заряджання акумулятора

також використовується рекуперативне гальмування. Свою назву схема дістала тому, що потік потужності поступає на приводні колеса, проходячи ряд послідовних перетворень. Від механічної енергії, що виробляється ДВЗ в електричну, таку, що виробляється генератором, і знову в механічну. При цьому частина енергії неминуче втрачається. Послідовний гібрид дозволяє використати ДВЗ малої потужності, причому він постійно працює в діапазоні максимального ККД, або ж його можна зовсім відключити. При відключенні ДВЗ електродвигун і батарея в змозі забезпечити необхідну потужність для руху.

Паралельна схема

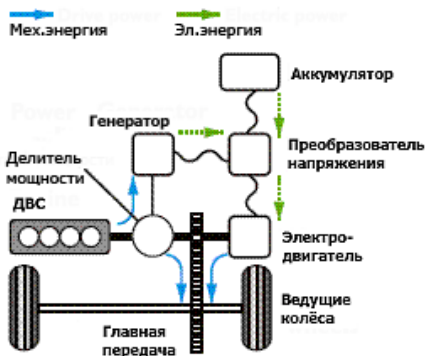

Тут приводні колеса приводяться у рух і ДВЗ, і електродвигуном (який має бути оборотним, тобто може працювати генератором). Для їх погодженої паралельної роботи використовується комп'ютерне управління. При цьому зберігається необхідність в звичайній трансмісії, і двигуну доводиться працювати в неефективних перехідних режимах. Момент, що

поступає від двох джерел, розподіляється залежно від умов руху: в

перехідних режимах (старт, прискорення) в допомогу ДВЗ підключається електродвигун, а в сталих режимах і при гальмуванні він працює як генератор, заряджаючи акумулятор. Таким чином, в паралельних гібридах велику частину часу працює ДВЗ, а електродвигун використовується для допомоги йому. Тому паралельні гібриди можуть використати меншу акумуляторну батарею, в порівнянні з послідовними. Оскільки ДВЗ безпосередньо пов'язаний з колесами, то і втрата потужності значно менша, ніж в послідовному гібриді.

Послідовно-паралельна схема

До схеми паралельного гібриду додається окремий генератор і дільник потужності (планетарний механізм). В результаті гібрид набуває риси послідовного гібриду: автомобіль рушає і рухається на малих швидкостях тільки на електротязі. На високих швидкостях і при русі з постійною швидкістю підключається ДВЗ. При високих навантаженнях (прискорення,

руху в гору і тому подібне) електродвигун додатково підживлюється від акумулятора — тобто гібрид працює як паралельний. Завдяки наявності окремого генератора, що заряджає батарею, електродвигун використовується тільки для приводу коліс і при рекуперативному гальмуванні. Планетарний механізм передає частину потужності ДВЗ на колеса, а іншу частину на генератор, який або живить електродвигун, або заряджає батарею. Комп'ютерна система постійно регулює подання потужності від обох джерел енергії для оптимальної експлуатації за будь-яких умов руху. У цьому типі гібриду велику частину часу працює електродвигун, а ДВЗ використовується тільки в найбільш ефективних режимах. Тому його потужність може бути нижча, ніж в паралельному гібриді.

Висновки. Таким чином, при віднесенні КТЗ до того чи іншого коду за УКТЗЕД необхідно визначитись зі схемою роботи гібридної силової установки. При цьому гібридні силові установки, які працюють за паралельною та послідовно-паралельною схемами, мають бути віднесені до товарної позиції коду 8703 2 — «інші транспортні засоби з двигуном внутрішнього згоряння з іскровим запалюванням та з кривошипно-шатунним механізмом» або 8703 3 — «інші транспортні засоби з двигуном внутрішнього згоряння із запалюванням від стиснення (дизелем або напівдизелем)», а гібридні силові установки, які працюють за послідовною схемою, до товарної позиції коду 8703 90 90 00 — «інші»,

як такі, що не підпадають під вимоги інших товарних позицій за принципом своєї роботи.

References

- On amendments to the Tax Code of Ukraine: Law of Ukraine dated November 8, 2018, № 2611–VIII. *Information from the Verkhovna Rada*. 2018. № 48. Art. 379. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> [in Ukrainian].
- QD Professional Program. URL: <http://www.qdpro.com.ua/uktzed> [in Ukrainian].
- Methodology of commodity examination and evaluation of wheeled vehicles*, approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine and the State Property Fund of Ukraine dated November 24, 2003, № 142/5/2092, registered with the Ministry of Justice of Ukraine on November 24, 2003 under № 1074/8395 [in edition Order of the Ministry of Justice of Ukraine and the State Property Fund of Ukraine dated July 24, 2009 № 1335/5/1159 [in Ukrainian].

О. А. Михальский, Д. И. Фокин, С. О. Кирьяков

ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ХАРАКТЕРИСТИК КОЛЕСНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ С ГИБРИДНЫМИ ДВИГАТЕЛЯМИ В СООТВЕТСТВИИ С УКРАИНСКИМ КЛАССИФИКАТОРОМ ТОВАРОВ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Рассмотрены проблемные вопросы исследования характеристик колесных транспортных средств с гибридными силовыми установками в соответствии с требованиями Украинского классификатора товаров внешнеэкономической деятельности. Названы существующие типы гибридных силовых установок. Очерчены задачи, которые решаются экспертами-автотовароведами при исследовании колесных транспортных средств с гибридными силовыми установками. Рассмотрены проблемы определения типа гибридной силовой установки колесного транспортного средства, принципа его работы и, как следствие, влияния этого на определение кода по УКТВЭД. В настоящее время в экспертной практике нет единого подхода к проведению исследований, позволяющих определить, каким характеристикам колесное транспортное средство соответствует украинскому классификатору товаров внешнеэкономической деятельности. Приведены основные типы и виды гибридных силовых агрегатов, принципы их работы и влияние на определение кода по УКТВЭД.

При отнесении КТС к тому или иному коду по УКТВЭД необходимо определиться со схемой работы гибридной силовой установки. При этом гибридные силовые установки, работающие по параллельной и последовательно — параллельной схеме, должны быть отнесены к товарной позиции кода 8703 2 — «другие транспортные средства с двигателем внутреннего сгорания с искровым зажиганием и с кривошипно-шатунным механизмом» или 8703 3 — «другие транспортные средства с двигателем внутреннего сгорания с воспламенением от сжатия (дизелем или полудизелем)», а гибридные силовые установки, работающие по последовательной схеме, к товарной позиции кода 8703 90 90 00 — «другие», как такие, что не попадают под требования других товарных позиций по принципу своей работы.

Ключевые слова: Украинский классификатор товаров внешнеэкономической деятельности, гибридная силовая установка, колесные транспортные средства, двигатели внутреннего сгорания с искровым зажиганием, кривошипно-шатунный механизм.

O. Mykhalskyi, D. Fokin, S. Kiriakov

**ISSUES OF CHARACTERIZATION OF WHEELED VEHICLES WITH
HYBRID ENGINES IN ACCORDANCE WITH THE UKRAINIAN
CLASSIFIER OF GOODS OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY**

This article discusses the problematic issues of the study of the characteristics of wheeled plug-in hybrid electric vehicles (PHEVs) in accordance with the requirements of the Ukrainian classification of goods of foreign economic activity. Existing types of hybrid power plants are considered. We consider the problems that are solved by experts in automotive industry in the study of wheeled vehicles with hybrid power plants. Problems of determining the type of hybrid power plant of a wheeled vehicle, the principle of its operation, and, consequently, the influence of this on the determination of the code according to the UKT ZED (Ukrainian Classification of Goods for Foreign Economic Activity) are considered. Currently, in expert practice, there is no single approach in carrying out research to determine which characteristics the wheeled vehicle meets according to the Ukrainian Classifier of Goods of Foreign Economic Activity. In this article the main types and types of hybrid power units, the principles of their operation and the effect on the definition of the code under the UKT ZED are given.

In relation to wheeled vehicles to one or another code under the UKT ZED it is necessary to determine the scheme of the operation of the hybrid power plant. In this case, hybrid power units operating on a parallel and serially parallel circuit should be classified in the code of code 8703 2 "Other vehicles with spark ignition internal combustion engine and crankshaft coupling" or 8703 3 "Other vehicles from an internal combustion engine with compression ignition (diesel or semi-diesel), and hybrid power plants that operate in a sequential scheme to the code number 8703 90 90 00 "other" as not falling under the requirements of the other the position of the booty on the principle of its work.

Keywords: Ukrainian classifier of goods of foreign economic activity, plug-in hybrid, wheeled vehicles, internal combustion engines (ICE) with spark-ignition engine (SI engine), slider-crank linkage.

Надійшла до редколегії 02.07.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.032>
УДК : 343.98

О. С. Донцова,

старший судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4828-5450>
e-mail: olgadoncovan@ukr.net

Г. А. Сич,

науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7915-3506>
e-mail: anna82017@ukr.net

Оглядова стаття

МІСЦЕ СУДОВО-ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ У СПРАВАХ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

Окреслено актуальні проблемні питання, пов'язані з визначенням місця судово-товарознавчих експертиз у справах про захист прав споживачів і розробкою шляхів вирішення проблем, що виникають. Споживачі згідно з чинним законодавством мають право на захист своїх прав щодо належної якості, безпеки товарів та послуг, а також право на відшкодування збитків, завданих товарами неналежної якості, небезпечними для життя та здоров'я тощо. Визначено дії, які споживач повинен вчинити для захисту своїх порушених прав, та підкреслено, що у випадках коли споживач намагається відновити справедливості у цьому проблемному питанні, він має звернутися до експертних установ з проханням провести товарознавчі дослідження товарів.

Ключові слова: споживач, товари, захист прав, законодавство, якість товарів, судова експертиза.

Постановка наукової проблеми. Регулювання відносин між споживачами продукції і послуг та їх виробниками здійснюється законодавством України та міжнародними правозастосовними актами. Саме законодавство, незалежно від форм власності виробника, передбачає захист споживача. Однак часто залишаються поза увагою ті аспекти, які можуть бути не враховані споживачем у період придбання товару або послуг, і у подальшому створювати підґрунтя для можливого відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів або послуг. Такі відносини врегулюються законодавством України, серед яких закони України:

— «Про захист прав споживачів»¹, який регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлює права споживачів, а також визначає механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів;

¹ Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023–ХІІ (зі змінами та доповненнями) *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1991. № 30. Ст. 380.

— «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції»¹, який регулює відносини щодо відповідальності за шкоду, завдану потерпілому внаслідок дефекту в продукції, яка введена в обіг в Україні;

— «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», який регулює відносини між органами виконавчої влади, операторами ринку харчових продуктів та споживачами харчових продуктів і визначає порядок забезпечення безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, що виробляються, перебувають в обігу, ввозяться (пересилаються) на митну територію України та/або вивозяться (пересилаються) з неї² тощо.

Окрім чинного законодавства у захисті прав споживачів не останнє місце посідає судова експертиза, яка допомагає встановити істину у таких справах. На сучасному етапі експертна практика не повною мірою задовольняє потреби судово-слідчих органів, юридичних осіб та звичайних громадян у вирішенні проблемного питання в справах про захист прав споживачів стосовно оцінки фактичної якості та вартості фальсифікованих, нестандартних, неякісних споживчих товарів. Актуальність даної теми визначена необхідністю визначення місця та розробки загальних єдиних підходів з питань призначення судово-товарознавчих експертиз у справах про захист прав споживачів, оскільки на даний час відсутні методичні матеріали з вирішення цього проблемного питання.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідження у сфері захисту прав споживачів проводили: О. М. Галкіна, О. В. Зверева, Т. О. Кагал, М. М. Кузьміна, Л. В. Кричковська, І. А. Петрова, Т. М. Коломієць, Н. В. Притульська, О. Л. Романенко, А. В. Рабінович, В. Д. Пчолкін та інші. У своєму підручнику «Експертиза товарів»³ Т. М. Коломієць, Н. В. Притульська, О. Л. Романенко значну увагу приділяють питанням технології проведення експертиз з диференціацією на експертизу якості, кількості та за іншими специфічними ознаками; документальному оформленню їх результатів, виділяють вимоги та надають характеристику стану маркування товарів відповідно до чинних норм.

Серед інших вітчизняних науковців О. М. Галкіна на основі аналізу чинного законодавства України і практики його реалізації визначила адміністративно-правові засади забезпечення безпечності та

¹ Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції : Закон України від 19.05.2011 № 3390–VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011, № 47. Ст. 531

² Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України. № 771/97–вр. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1998, № 19. Ст. 98. URL: <https://zakon.help/law/771/97-%D0%92%D0%A0/edition04.04.2018/> (дата звернення 21.06.2019).

³ Коломієць Т. М., Притульська Н. В., Романенко О. Л. Експертиза товарів : підручник. Київ : КНТЕУ, 2001. 274 с.

якості харчових продуктів та окреслила шляхи їх подальшого розвитку¹. М. М. Кузьміна вивчала правову природу та зміст захисту прав споживачів в мережі інтернет-торгівлі і проводила аналіз судової практики розгляду справ у сфері захисту прав споживачів щодо інтернет-торгівлі². І. А. Петрова зауважувала, що попередити правопорушення, які пов'язані із постачанням на ринок шкідливої для людини продукції, дозволяє контролювати якість товарів, що здійснюється в Україні на декількох рівнях управління: на рівні підприємств, галузевому і державному. Такий контроль дозволяє запобігти формуванню тих властивостей продукції, що не відповідають вимогам нормативних документів, ще на стадії виготовлення. Автор підкреслює, що найбільш стабільну якість виробленої продукції мають підприємства, що розробили і впровадили сучасні системи якості відповідно до вимог міжнародних стандартів ISO серії 9000, освоїли принципи загального управління якістю³. У навчально-практичному посібнику (автори: І. А. Петрова, С. О. Петров, Л. В. Кричківська, В. Л. Дубоносов) детально проаналізовано методологічні особливості експертного дослідження якості та безпеки споживчих товарів, наведено загальні підходи щодо характеристики ознак ідентифікації та виявлення фальсифікації. Дано розгорнуту характеристику загальних аспектів оцінки якості продовольчих і непродовольчих товарів, визначення екологічної безпеки виробництва продукції та факторів, які впливають на якість товарів у процесі товарообігу⁴. Однак існує необхідність подальшої розробки даної проблематики з урахуванням постійної зміни економічних умов та розвитком законодавства.

Метою статті є окреслення актуальних проблемних питань, що пов'язані із визначенням місця судово-товарознавчих експертиз у справах про захист прав споживачів і розробкою шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання захисту прав споживачів у всіх високорозвинених країнах та країнах, що розвиваються, посідає провідне місце. Рух споживачів на захист своїх прав та інтересів (консюмеризм) виник у тридцятих роках у США. В 1961 році президент США Джон Кеннеді вперше в конгресі висловив думку про захист прав споживачів та окреслив їхні основні права: право на якість товарів і послуг; право на достовірну інформацію стосовно них;

¹ Галкіна О. М. Адміністративно-правові засади забезпечення безпечності та якості харчових продуктів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків : ХНУВС. 2017. 20 с.

² Кузьміна М. М. Правове регулювання захисту прав споживачів в Інтернет-торгівлі. *Право та інновації*. № 3 (7) 2014 С. 36–42.

³ Петрова І. А. Організація контролю якості товарів як спосіб попередження правопорушень *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4 (63). С. 188–199.

⁴ Петрова І. А., Петров С. О., Кричківська Л. В., Дубоносов В. Л. Загальні методи визначення якості та безпеки споживчих товарів : навч.-практ. посіб. Харків : ХНАДУ, 2016. 234 с

право на безпеку; право захищати свої споживацькі претензії в суді. Пізніше до них додано право на споживацьку освіту, право на відшкодування збитків, право на задоволення базових потреб і право на здорове довкілля. Згодом 15 березня 1962 р. у світі почали відзначати цей день як Всесвітній день захисту прав споживачів¹.

На сьогодні проблема прав громадянина, в тому числі прав у сфері споживання, є надзвичайно актуальною, адже прагнення України до вступу в Європейський Союз потребує застосування європейських стандартів якості продукції та створення передумов для реалізації права кожного громадянина на достойний рівень отриманих послуг та спожитої продукції. У розвиненій країні споживач є основною фігурою в ринкових відносинах, на яку орієнтоване виробництво та підвищення якості товарів і послуг. Застосування санкцій до продавців, виробників неякісної продукції не завжди дає необхідний ефект, адже зазвичай недобросовісний виробник (продавець, виконавець) сплачує штраф та продовжує надавати неякісні послуги, постачати небезпечно для життя та здоров'я продукцію.

Важливим чинником у підвищенні якості продукції та наданих послуг є юридична обізнаність самих споживачів у сфері захисту своїх прав. Права споживачів мають превалювати над правами продавців та виробників, оскільки життя та здоров'я людини за Конституцією України є основною цінністю держави.

Споживачі відповідно до ст. 3 ЗУ «Про захист прав споживачів» мають право на захист своїх прав щодо належної якості, безпеки товарів та послуг, а також право на відшкодування збитків, завданих товарами неналежної якості, небезпечними для життя та здоров'я тощо². Таке право підтверджене Законом України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції»³.

Слід зауважити, що Україна одна із перших серед країн пострадянського простору прийняла Закон України «Про захист прав споживачів». Однак це не стало поштовхом для піднесення питання захисту прав споживачів на високий та якісний рівень. Це пов'язано із тим, що окрім прийнятих законів необхідно створювати передумови для їх ефективного застосування та впровадження. Досить часто українцям доводиться стикатися з тим, що якість товарів, які вони купують в різних торгових точках, залишає бажати кращого. У магазинах, супермаркетах і навіть на ринках, яким за давньою звичкою довіряє багато наших співвітчизників, час від часу можна наштовхнутися на нестандартні,

¹ Проблеми захисту прав споживачів в Україні та шляхи їх вирішення. URL : <https://consumerhm.gov.ua/774-problemi-zakhistu-prav-spozivachiv-v-ukrajini-ta-shlyakhi-jikh-virishennya> (дата звернення 17.06.2019)

² Про захист прав споживачів : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1991. № 30. Ст. 380.

³ Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011, № 47. Ст. 531

зіпсовані та прострочені товари. Згідно зі звітами Держспоживслужби в минулому році перевірки провели в 4873 суб'єктах господарювання, а порушення виявили у 1984 з них, тобто у 40% випадків. Найпоширенішим порушенням була відсутність необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію (зокрема нестандартної) — 74,8% випадків, а реалізація товарів з вичерпаним терміном придатності склала лише 17,2%.

На даний момент основний контроль у сфері торгівлі здійснює Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів і захисту споживачів, яка почала працювати тільки у 2016 р., після об'єднання декількох служб і інспекцій. Саме до цієї служби можна подати скаргу, після чого Держспоживслужба повинна провести перевірку магазину, маркету чи ринку. Проблема полягає в тому, що миттєво здійснити перевірку тієї чи іншої торгової точки Держспоживслужба не може. Для узгодження перевірки в Міністерстві економічного розвитку і торгівлі необхідно витратити 14 днів, а в Державній регуляторній службі — 5 днів. Після закінчення цього терміну, коли служба приходить з перевіркою, в магазинах, як правило, вже давно заховали або утилізували весь прострочений, зіпсований товар чи товар без сертифікату. Як наслідок — підсумок таких перевірок не демонструє масового розкриття реалізації такого товару.

З метою забезпечення високого рівня захисту здоров'я громадян і задоволення їхніх соціальних та економічних інтересів і наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері безпеки та якості продукції 22 липня 2014 р. Верховною Радою України прийнятий Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів»¹. Основною метою даного Закону є наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері безпеки та якості продукції, формування високого рівня захисту споживача, створення прозорих умов ведення підприємницької діяльності, підвищення рівня конкурентоспроможності українських продуктів харчування та зменшення їх ціни, запровадження європейських принципів регулювання ГМО, встановлення конкретних вимог до процедур здійснення державного контролю за якістю харчових продуктів на ринку України та імпортової продукції відповідно до європейської практики, встановлення механізму саморегуляції операторами ринку на основі загальних вимог законодавства щодо гігієни харчових продуктів.

Крім того, цим Законом передбачено доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення статтею 166⁻²² «Порушення вимог законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів», яка передбачає покарання за низку правопорушень, а саме:

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів : Закон України від 04.04.2018 № 2042–VIII. *Відомості Верховної Ради України*, 2014, № 41–42, Ст. 2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602–18> (дата звернення 17.06.2019).

— реалізація незареєстрованих об'єктів санітарних заходів, передбачених Законом України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», — тягне за собою накладення штрафу на громадян від сорока п'яти до шістдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

— обіг непридатних харчових продуктів — тягне за собою накладення штрафу на громадян від тридцяти до сорока п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

— порушення значень параметрів безпечності об'єктів санітарних заходів, встановлених законодавством про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів, — тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'ятдесяти до шістдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Залишається сподіватися, що норми Закону будуть ефективними на практиці та призведуть до покращення захисту прав споживачів.

Верховною Радою прийнятий Закон України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів»¹, який встановлює правові та організаційні засади надання споживачам інформації про харчові продукти з метою забезпечення високого рівня захисту здоров'я громадян і задоволення їхніх соціальних та економічних інтересів. Цей Закон встановлює загальні принципи надання та вимоги до інформації про харчові продукти, що надається споживачам, зокрема щодо маркування харчових продуктів, а також обов'язки операторів ринку харчових продуктів з доведення цієї інформації до інших операторів ринку харчових продуктів та до споживачів.

Крім того, Законом визначено: зміст основних термінів, які використовуються у цій сфері; загальні вимоги до інформації про харчові продукти; яка інформація є обов'язковою для надання, а яка надається у добровільному порядку; обов'язки операторів ринку харчових продуктів; порядок розміщення і представлення інформації про харчові продукти; особливості маркування та державного контролю тощо.

Важливим фактором у виході на новий якісний рівень захисту та забезпечення прав споживачів є юридична та споживча обізнаність людини, яка знає свої права та усвідомлює, яким чином їх можна захистити. В розвинених країнах провідне місце в забезпеченні захисту інтересів споживачів посідають саме громадські організації, які спрямовують свою діяльність на протидію нечесним виробникам і продавцям, а також допомагають звичайним громадянам обстоювати свої права та інтереси в судових та державних органах, притягувати винних до відповідальності.

Не можна також нехтувати тим, що запорукою успіху для досягнення високих стандартів якості життя є співпраця державних

¹ Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів : Закон України від 06.12.2018 № 2639–VIII. *Відомості Верховної Ради України*, 2019, № 7. Ст. 41.

органів, громадських організацій та споживачів. До споживчої культури необхідно привчати дітей змалечку, адже належна якість товарів та послуг — це не тільки безпека для життя та здоров'я, а й повага до гідності людини. Для споживача недостатньо знати, що товар можна повернути протягом чотирнадцяти днів, адже Законом України «Про захист прав споживачів» передбачені й інші права покупця, споживача послуг. Вони мають розуміти, що в них є можливість захисту прав і при отриманні послуг, наприклад ремонті взуття, послуг перукаря, технічного огляду автомобіля. При отриманні неякісних послуг споживач має право на компенсацію.

Основним моментом, який призводить до ускладнення ситуації щодо захисту прав та інтересів споживачів, є байдуже ставлення людей до своїх прав. Часто споживач не бажає вплутуватися в довготривалу судову тяганину через незначну вартість придбаної неякісної продукції чи невелику шкоду для здоров'я. Не всі люди розуміють, що їхня пасивність у цьому питанні призводить до погіршення якості продуктів харчування, електротоварів, питної води, наданих комунальних послуг, до зниження рівня життя загалом. Потрібно завжди пам'ятати, що права споживачів — це невід'ємна частина прав людини. Задоволення потреб споживачів у розвиненій європейській країні повинно бути пріоритетом у діяльності державних органів.

Для підвищення якості життя не слід сподіватися на когось і починати самостійно обстоювати свої права, вимагати та спонукати виробників (продавців, виконавців) виконувати вимоги закону та не порушувати права споживачів на захищеність від товарів і послуг нена належної якості, на доступну, достовірну, повну та своєчасну інформацію про товари і послуги, на вільний свідомий вибір якісної продукції. Необхідно налагодити цивілізований діалог між державними органами, бізнесом та споживачами для отримання найкращого результату в сфері споживчої безпеки, адже наближення України до вступу в європейську спільноту ставить перед нашою державою нові завдання, зокрема у сфері захисту прав та інтересів споживачів. Кожен свідомий громадянин повинен відчувати свою відповідальність, адже зміни на краще залежать від зусиль усіх та кожного, від усвідомлення особистої ролі в покращенні споживчої культури та безпеки.

Необхідно підкреслити, що юридична обізнаність споживачів в Україні має дуже низький рівень. Усі покупці в магазинах бачать у кутку споживача Закон України «Про захист прав споживачів», але найчастіше вони не зацікавлені в ознайомленні із зазначеними в ньому правами, щоб вміти користуватися ними та обстоювати свої інтереси. Дії, які споживач повинен вчинити для захисту своїх порушених прав:

- При купівлі товару чи отриманні послуги необхідно зберегти чек, який є підтвердженням здійснення покупки чи отримання послуги.

- При виявленні невідповідності товару чи послуги потрібно звернутися з відповідною заявою (зверненням, скаргою, вимогою) про відшкодування збитків до продавця (виробника, виконавця). Заява

(скарга, звернення, вимога) надсилається на юридичну адресу продавця, виробника листом з описом та повідомленням про вручення.

— Якщо продавець (виробник) жодним чином не реагує на заяву про відшкодування, потрібно звернутися із заявою (скаргою) в державні органи, які зобов'язані здійснювати захист прав споживачів. На сьогодні ці функції виконує Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів та її територіальні органи.

— Іншим варіантом для захисту прав та інтересів споживача є звернення до суду з позовом про відшкодування шкоди, завданої неякісними товарами та послугами.

— Паралельно споживач може звернутися за допомогою до громадської організації, яка спеціалізується на відстоюванні прав громадян на якісні товари та послуги. Громадські організації такого типу допоможуть провести всі необхідні експертизи та повідомлять, які докази потрібно надати суду для успішного вирішення справи на користь споживача. Крім того, доцільно буде звернутися за послугами до кваліфікованого юриста, який допоможе підготувати всі необхідні документи для подання позову до суду, а також захистити права споживача в суді та у відносинах з продавцем, виробником чи виконавцем послуг.

Якщо споживач намагається відновити справедливість у цьому проблемному питанні, він звертається до експертних установ з проханням провести товарознавчі дослідження товарів. Наприклад, у разі коли під час гарантійного строку необхідно визначити причини втрати якості продукції, продавець зобов'язаний у триденний строк з дня одержання від споживача письмової згоди організувати проведення експертизи продукції. Експертиза проводиться за рахунок продавця. Якщо у висновках експерта буде доведено, що недоліки виникли після передачі продукції споживачу внаслідок порушення ним встановлених правил використання, зберігання чи транспортування або дій третіх осіб, вимоги споживача не підлягають задоволенню, а споживач зобов'язаний відшкодувати продавцю витрати на проведення експертизи. Крім того, споживач, продавець (виконавець, виробник) мають право на оскарження висновків експерта у судовому порядку.

Якщо експерт надасть висновок, що дефект підлягає усуненню, то споживач за своїм вибором має право вимагати від продавця зменшення ціни на товар, безкоштовного ремонту або відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

Якщо експертизою буде встановлено, що недолік в товарі не може бути усунутий, усунення цього недоліку потребує більше ніж 14 днів, або після усунення недоліку товар буде суттєво іншим, ніж передбачено супровідними документами, то споживач має право вимагати розірвання договору купівлі-продажу та повернення сплаченої за товар грошової суми, вимагати заміни товару на такий же товар або на аналогічний, з числа наявних у продавця.

Висновки. Виходячи із нагальних проблем сьогодення, однією з яких є захист прав споживачів від підробки та зниження якості товарів, актуалізується значення судово-товарознавчої експертизи. Спеціалісти торгівлі нової формації повинні: вміти оцінювати якість, споживчі переваги товарів, їх відповідність стандартам, нормам, вимогам законів, відрізняти товари-фальсифікати, товари-сурогати, нестандартні, несортні товари; консультувати покупців, впливати на створення громадської думки щодо певних товарів на ринку, спираючись на знання про їх високу якість; надавати реальну допомогу споживачу у виборі товару, привентивно формулювати та забезпечувати створення сучасних споживчих властивостей товарів.

References

- Halkina, O. M. (2017). *Administratyvno-pravovi zasady zabezpechennia bezpechnosti ta yakosti kharchovykh produktiv v Ukraini* : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Kharkiv: KhNUVS [in Ukrainian].
- Kolomiets, T. M., Prytulska N. V., Romanenko O. L. (2001). *Ekspertyza tovariv*: pidruchnyk. Kyiv: KNTEU [in Ukrainian].
- Kuzmina, M. M. (2014). Pravove rehuliuвання zakhystu prav spozhyvachiv v Internet torhivli. *Pravo ta innovatsii*. № 3 (7) 36–42 [in Ukrainian].
- Petrova, I. A. (2013). Orhanizatsiia kontroliu yakosti tovariv yak sposib poperedzhennia pravoporushen. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho universytetu vntrishnykh sprav*. № 4 (63) 188–199 [in Ukrainian].
- Petrova, I. A., Petrov, S. O., Krychkovska, L. V., Dubonosov, V. L. (2016). *Zahalni metody vyznachennia yakosti ta bezpeky spozhyvchykh tovariv* : Navch.-prakt. posib. Kharkiv: KhNADU [in Ukrainian].
- Pro informatsiiu dlia spozhyvachiv shchodo kharchovykh produkti: Zakon Ukrainy vid 06.12.2018 № 2639–VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2019, № 7. St. 41 [in Ukrainian].
- Pro osnovni pryntsypy ta vymohy do bezpechnosti ta yakosti kharchovykh produktiv: Zakon Ukrainy. № 771/97-vr. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1998, № 19. St. 98. URL: <https://zakon.help/law/771/97-%D0%92%D0%A0/edition04.04.2018/> [in Ukrainian].
- Pro vidpovidalnist za shkodu, zavdanu vnaslidok defektu v produktsii: Zakon Ukrainy vid 19.05.2011 № 3390–VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2011, № 47. St. 531 [in Ukrainian].
- Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo kharchovykh produktiv: Zakon Ukrainy vid 04.04.2018 № 2042–VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 2014, № 41–42. St. 2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-18> ([in Ukrainian].
- Pro zakhyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrainy vid 12.05.1991 № 1023–KhII (zi zminamy ta dopovnenniamy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1991. № 30. St. 380 [in Ukrainian].
- Problemy zakhystu prav spozhyvachiv v Ukraini ta shliakhy yikh vyrishennia*. URL: <https://consumerhm.gov.ua/774-problemi-zakhystu-prav-spozhyvachiv-v-ukrajini-ta-shlyakhi-jikh-virishennya> ([in Ukrainian].

О. С. Донцова, Г. А. Сыч

**МЕСТО СУДЕБНО-ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ В ДЕЛАХ О
ЗАЩИТЕ ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ**

Материалы данной статьи направлены на характеристику актуальных проблемных вопросов, которые связаны с определением места судебно-товароведческих экспертиз в делах, связанных с защитой прав потребителей и разработкой путей решения возникающих проблем. В статье подчеркнуто, что потребители в соответствии с действующим законодательством имеют право на защиту своих прав на необходимое качество, безопасность товаров и услуг, а также право на возмещение убытков, причиненных товарами несоответствующего качества, опасными для жизни и здоровья и т. п. Определено, что основной контроль у сфере торговли осуществляет Государственная служба по вопросам безопасности продуктов и защиты прав потребителей и установлено, что проблемы состоят в невозможности этой службой мгновенно провести проверку по жалобе потребителя той или иной торговой точки.

На современном этапе проблема прав гражданина, в том числе прав у сфере потребления, является чрезвычайно актуальной, ведь приближения Украины к вступлению в Европейский Союз требует применения европейских стандартов качества продукции. В развитой стране потребитель является основной фигурой в рыночных отношениях, на которую ориентировано производство и повышения качества товаров и услуг. Применение санкций к продавцам, производителям некачественной продукции не всегда дает необходимый эффект, ведь обычно недобросовестный производитель (продавец, исполнитель) уплачивает штраф и продолжает оказывать некачественные услуги, поставив под угрозу для жизни и здоровья продукцию.

Важным фактором у повышении качества продукции и предоставляемых услуг является юридическое знание самих потребителей в сфере защиты своих прав. Права потребителей имеют прерогативу над правами продавцов и производителей, поскольку жизнь и здоровье человека по Конституции Украины является основной ценностью государства.

Авторы описали действия, которые потребитель должен привести для защиты своих нарушенных прав, и подчеркнули, что в случаях, когда потребитель стремится восстановить справедливость в этом проблемном вопросе, он должен обратиться в экспертное учреждение с просьбой провести товароведческое исследование товаров.

Ключевые слова: потребитель, товары, защита прав, законодательство, качество товаров, судебная экспертиза.

O. Dontsova, G. Sich

**ROLE FORENSIC TRADE ANALYSIS WHILE HEARING CONSUMER
PROTECTION CASES**

This article content is aimed at characterization of urgent problematic issues, which are connected with determining the place of forensic expertise in cases related to the protection of consumer rights and the development of ways of solving emerging problems. The article emphasizes that in accordance with the current legislation, consumers have the right to protect their rights to the necessary quality, safety of goods and services, as well as the right to compensation for losses caused by goods of inadequate quality, dangerous to life and health, etc. It is determined that the main control in the sphere of trade is exercised by the State Service for Product Safety and Consumer Protection, and it is established that the problems are the inability of this

service to carry out an instant check on a consumer complaint of a particular point of sale.

At the present stage, the problem of citizens' rights including rights in the sphere of consumption, is extremely urgent, because accession of Ukraine to the European Union requires the application of European standards of product quality. In developed country, the consumer is a major player in market relations, which is focused on the production and improvement of the quality of goods and services. The application of sanctions to sellers, manufacturers of poor-quality products does not always give the necessary effect, because usually an unscrupulous manufacturer (seller, executor) pays a fine and continues to provide poor quality services, to supply products that are dangerous to life and health.

Important factor in improving the quality of products and services provided is the legal knowledge of consumers themselves in protecting their rights. Consumer rights have a prerogative over the rights of sellers and producers, since human life and health under the Constitution of Ukraine is a fundamental value of the state.

The authors described the actions that the consumer should take to protect their violated rights, and emphasized that in cases where the consumer seeks to restore justice for this issue, he should ask an expert institution to perform a forensic trade research.

Keywords: consumer, goods, protection of rights, legislation, quality of goods, forensic science.

Надійшла до редколегії 22.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.033>
УДК 343.98

І. В. Сабадаш,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1967-9271>
e-mail: saba-inna@ukr.net

В. М. Губарева,

старший науковий співробітник
Харківського НДІСЕ м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1425-4469>
e-mail: victoriy2006@ukr.net

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ З ОЦІНКИ ВАРТОСТІ ПОСЛУГ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розробка нових напрямків при виконанні різного виду експертиз та експертних досліджень є одним з пріоритетних напрямків наукової діяльності фахівців судових експертних установ МЮ України. Одним з проблемних питань, яке виникає на сучасному етапі розвитку судової товарознавчої експертизи та нових напрямків експертних досліджень, є визначення вартості послуг, вибору методичного підходу та методу при проведенні вищезазначених досліджень, межі компетенції експертів-товарознавців при визначенні вартості певних послуг. Створення методичних рекомендацій «Визначення вартості послуг при проведенні судово-товарознавчих експертиз» сприятиме: забезпеченню об'єктивності та повноти досліджень щодо визначення вартості послуг, формуванню єдиних методологічних засад при проведенні експертиз та експертних досліджень даного напрямку, використанню, у разі необхідності в подальшому, правоохоронними органами і суддями отриманих результатів для підготовки і призначення судових експертиз.

Ключові слова: послуга, продукція, реалізація, нематеріальний об'єкт, класифікація послуг, асортимент послуг, тариф.

Постановка наукової проблеми. Розробка нових напрямків при виконанні різного виду експертиз та експертних досліджень є одним з пріоритетних напрямків наукової діяльності фахівців судових експертних установ МЮ України. Одним із проблемних питань, яке виникає на сучасному етапі розвитку судової товарознавчої експертизи є визначення вартості послуг. При проведенні товарознавчих досліджень з визначення вартості послуг у межах експертної спеціальності 12.1. «Визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів» виникає дуже багато суперечок та сумнівів як серед судових експертів, що працюють у державних експертних установах, так і серед оцінювачів. Це пов'язано з тим, що послуга вважається продуктом, який є неосяжним, тобто нематеріальним. Також одним з аргументів є те, що слово «послуга» не занесено до назви спеціальності 12.1 та не відноситься до об'єктів оцінки в нематеріальній формі, згідно з дефініціями національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна й майнових прав», де визначено об'єктів оцінки у нематеріальній формі — об'єкти

оцінки, які не існують у матеріальній формі, але дають змогу отримувати певну економічну вигоду. До об'єктів у нематеріальній формі належать фінансові інтереси (частки (паї, акції), опціони, інші цінні папери та їх похідні, векселі, дебіторська і кредиторська заборгованість тощо), а також інші майнові права.¹

Слід зазначити, що кінцевий результат роботи за надання будь-якої послуги оцінюється у грошовому еквіваленті, тобто послуга є свого роду товаром, пропозиції щодо надання яких є на ринку України, та відповідно можуть бути об'єктами оцінки. На нашу думку, ця точка зору є актуальною, у зв'язку з чим на засіданнях секції судової товарознавчої експертизи НКМР з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України зазначалося, що проблема методичного регулювання з вирішення вартості послуг до цього часу не вирішена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі відсутні будь-які методики та методичні рекомендації щодо підготовки матеріалів з проведення судових експертиз з оцінки вартості послуг, у зв'язку з чим вважаємо за необхідне проведення наукової розробки, яка сприятиме формуванню єдиних методологічних засад, а також правильному формулюванню питань для вирішення експертиз та експертних досліджень даного напрямку.

На 39 засіданні секції судової товарознавчої експертизи при Міністерстві юстиції України, яке проводилось у травні 2018 року, запропоновано до розгляду науково-дослідну роботу на тему: «Визначення вартості послуг при проведенні судово-товарознавчих експертиз». На осінній 40 секції судової товарознавчої експертизи при Міністерстві юстиції України Волинським відділенням Львівського НДІСЕ надано пакет документів по темі «Визначення вартості послуг при проведенні судово-товарознавчих експертиз». Виконання роботи планується у термін 3 роки, а саме: з січня 2019 року до грудня 2021 року, співвиконавцем теми є Харківський інститут судових експертиз ім. Заслуженого професора М. С.Бокаріуса.

Мета дослідження.

Обґрунтуємо актуальність даної розробки:

- тема виконується вперше, у зв'язку з чим теоретичні та практичні аспекти оцінки послуг не висвітлювались;
- створення на цій основі методичних рекомендації забезпечить об'єктивність та повноту досліджень;
- у роботі буде проведена класифікація та визначено асортимент послуг;
- в роботі буде визначено межі компетенції експертів товарознавців (які види послуг можуть бути об'єктами товарознавчих експертиз та експертних досліджень);

¹ Див.: *Офіційний вісник* №37 2003 р. Національний стандарт №1 «Загальні засади оцінки майна й майнових прав». Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. №1440.

— також буде сформовано перелік вихідних даних необхідних для визначення вартості послуг.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наведемо дефініції згідно з Законом України «Про захист прав споживачів»:

1. *Послуга* — діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб.

2. *Продукція* — будь-які виріб (товар), робота чи послуга, що виготовляються, виконуються чи надаються для задоволення суспільних потреб.

3. *Реалізація* — діяльність суб'єктів господарювання з продажу товарів (робіт, послуг)¹.

Виконавцями у даній роботі буде проаналізовано об'єкти товарознавчого дослідження, які повною мірою будуть належати до послуг (його поняття).

Також буде проведена робота стосовно зазначення асортименту послуг, які надаються підприємствами різних форм власності, які з них найбільш поширені та мають широкий спектр пропозицій на ринку аналогічних послуг, що надасть можливість для проведення порівняльного аналізу вартості послуг.

Проведення дослідження з визначення вартості послуг включає три етапи:

- збір вихідних даних;
- пошук та збір даних, стосовно вартості послуг, які надаються підприємствами різної форми власності;
- визначення вартості послуг.

На першому етапі експертом проводиться збір вихідних даних стосовно переліку матеріалів, сировини які використовуються та видів робіт (послуг), які виконуються для надання кінцевого результату — надання послуги.

На другому етапі проводиться пошук та збір даних стосовно вартості послуг, які надаються підприємствами різної форми власності, що представлені на ринку подібних послуг, які мають широкий спектр пропозицій для можливості проведення і порівняння видів послуг та товарів, матеріалів, що використовуються тощо.

Третій етап включає проведення порівняльного аналізу пропозицій та усереднення результатів оцінки стосовно вартості послуги, що досліджується.

З огляду на те, що експерти Харківського НДІСЕ є співвиконавцями теми «Визначення вартості послуг при проведенні судово-товарознавчих експертиз», ми пропонуємо приклад визначення

¹ Див.: Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023–ХІІ // ЛІГА: ЗАКОН ЕЛІТ.

вартості послуг, із зазначенням технології оцінки послуг, вибору методичних підходів та визначення саме вартості послуги.

Мета оцінки: провести дослідження орієнтовної вартості розміщення рекламних носіїв у рухомому складі поїздів А та В відповідно до розробленої конкурсної документації, що додається.

На дослідження представлена конкурсна документація, відповідно до котрої «найменування предмета конкурсу» (на право використання комерційного досвіду та ділової репутації з метою надання рекламних послуг за повним циклом по договору комерційної концесії):

Послуга № 1 — надання послуги з розповсюдження відеожурналу, виготовленого силами та за власні кошти Виробника з урахуванням вимог ЗУ «Про рекламу» та вимог Замовника.

Послуга № 2 — надання послуги з виготовлення та розповсюдження тиражу бортового журналу відповідно вимог Замовника.

Послуга № 3 — надання послуги по розміщенню внутрішньої реклами у поїздах формування філії С відповідно вимог Замовника.

Послуга № 4 — додаткові види реклами (за умови наявності рекламного контрагента):

- розповсюдження підголівників разового використання з рекламним зображенням виготовленого за власні кошти переможця конкурсу;

- розміщення додаткових рекламних наліпок у салонах вагонів;

- розміщення рекламних наліпок на зовнішніх поверхнях рухомого складу.

Технологія оцінки послуг визначається фактичними обставинами конкретної оціночної ситуації. У приведеному прикладі процес товарознавчого дослідження базується як на розгляді представлених вихідних даних щодо об'єктів товарознавчого дослідження, так і доступної ринкової інформації різних джерел на дату оцінки.

Технологія оцінки (товарознавчого дослідження) різних категорій об'єктів має на увазі поділ процесу оцінки на кілька стадій:

- вивчення і попередній збір вихідних даних про об'єкт оцінки (послуга у вигляді розміщення рекламних носіїв), на підставі представлених для проведення даного товарознавчого дослідження вихідних даних;

- ідентифікація об'єкта, у ході якої усвідомлюються його товарні характеристики;

- обґрунтування й вибір методичних підходів оцінки майна;

- оцінка вартості об'єкта (вартості послуги) дослідження на основі обраного підходу;

- проведення детального порівняльного аналізу комерційних пропозицій різних цінових джерел об'єкта дослідження на дату оцінки. На даній стадії експертом остаточно зважується прийнятність вибраного рівня ринкової вартості послуг, визначається відповідність ситуації ринку комерційних пропозицій (динаміка цін) на розглянутий період оцінки;

— у відповідності з завданнями товарознавчого дослідження, дане дослідження з поставленого в заяві питання, проводилось в межах компетенції експерта товарознавця, з урахуванням наданих вихідних даних стосовно об'єкта дослідження;

— узгодження отриманих результатів і остаточні висновки про вартість послуги.

Виходячи з представлених на дослідження документах ідентифікації підлягають послуги, а саме: надання послуги з розповсюдження відеожурналу; надання послуги з виготовлення та розповсюдження тиражу бортового журналу; надання послуг по розміщенню внутрішньої реклами у поїздах формування філії С відповідно до вимог Замовника; додаткові види реклами (за умови наявності рекламного контрагента).

Технічна специфікація:

Послуга № 1 — розміщення журналу (Відеожурнал — аудіовізуальний твір з матеріалами інформаційно-розважального характеру: відеороликами, відеофільмами, кліпами, аудіовізуальними ефектами, іншими інформаційними візуальними матеріалами та рекламними відеороликами).

Вимоги до відеожурналу:

— хронометраж відеожурналу — тривалість не менше 8 год. 20 хв. трансляції;

— періодичність заміни контенту відеожурналу — щотижневе 100% оновлення відеожурналу, титрування контенту. Повинен містити різноманітні за жанром програми (за умови наявності авторських прав, що використовується у відеожурналі), але без гучномовного супроводження;

— контент відеожурналу повинен містити в собі не більше 20% реклами від загального об'єму трансляції;

— обов'язкове наповнення відеожурналу матеріалами Замовником;

Технічні вимоги до формату відеофайлів відеожурналу для завантаження у відеосистеми, що містяться в поїздах Д:

— об'єм відеофайла для завантаження до відеосистеми — 3 файли розміром не більше 3 гігабайт (Гб) кожний;

— кількість рухомих складів — 10 одиниць;

— формат відеожурналу — AVI, mpeg-TS;

— відеокодек — mpeg-2, mpeg-4, H.264.

Технічні вимоги до формату відеофайлів для завантаження у відеосистеми, що містяться в поїздах виробництва Е:

— кількість рухомих складів — 2 одиниці; формат AVI без додаткової обробки і конвертації;

— формат зображення 1024x768 пікселів, співвідношення зображення 16x9;

— відеоряд одного випуску зведено в рівні за тривалістю відеоблоки розміром до 3 Гігабайт;

- максимальна кількість кінцевих блоків до 5 файлів.

Послуга № 2 — бортовий журнал. Контрагент повністю забезпечує процес виготовлення журналу за власний кошт. Обов'язкова службова інформація, яку надає філія С ПАТ «Укрзалізниця» для розміщення в журналі:

- вступне слово керівника філії С ПАТ «Укрзалізниця» українською та англійськими мовами;

- інструкція з безпеки;
- розклад руху поїздів;
- загальна інформація та технічні характеристики поїздів;
- схеми вагонів поїздів;
- схема мережі маршрутів поїздів А та В;
- інформація для осіб з обмеженими фізичними можливостями;
- програми лояльності швидкісних поїздів філії С ПАТ «Укрзалізниця»;

- новини філії С ПАТ «Укрзалізниця» та корисна інформація щодо запровадження нових послуг в поїздах А та В.

- Технічні вимоги до бортового журналу:

- пухкість паперу, куб.см./г, не менше: 0, 97;
- щільність паперу, внутрішній блок 110 гр/кв.м;
- щільність паперу, зовнішній блок 350 гр/кв.м;
- періодичність видання: щомісячно, 12 разів на рік;
- місце розміщення — 100% присутність в кишенях крісел вагонів І та ІІ класів; мінімальний тираж — 15 тис. екз.

Послуга № 3 — розміщення всіх видів внутрішньої реклами в поїздах формування філії С ПАТ «Укрзалізниця» відповідно до схем:

Технічні вимоги до рекламних матеріалів, що застосовуються для внутрішньої реклами матеріалів, що застосовуються для внутрішньої реклами у рухомих складах філії С ПАТ «Укрзалізниця» та умови розміщення:

- постер (плакат) у вагонах — Розмір (формат): А2; А3; А4; А5;
- щільність паперу: не менше 150 г/м²;
- ламінація: постери повинні бути заламіновані прозорою плівкою Oracal S640/641, що легко знімається та не пошкоджує поверхню;
- монтаж/демонтаж — обробка поверхні рухомого складу після демонтажу рекламних матеріалів та приведення її до належного естетичного та санітарного стану;
- наліпки на елементах пасажирських крісел: розмір (формат) 50x300мм, матеріал Oracal S640/641, монтаж/демонтаж: очищення поверхні після демонтажу.

Послуга № 4. За умовою наявності додаткових рекламних сюжетів контрагента, місця розташування рекламоносіїв узгоджуються філією С ПАТ «Укрзалізниця» та оформлюється додатковими угодами до договору відповідно до діючого на той час порядку визначення розміру плати надання рекламних послуг.

У процесі дослідження нами проведена ідентифікація послуг, а саме: встановлено найменування об'єктів дослідження (тарифів), їх призначення, основні характеристики, ціноутворювальні характеристики, місце перебування об'єкта оцінки тощо. Тарифом є система ставок оплати за виробничі і невиробничі послуги, які надаються населенню, компаніям, організаціям, фірмам і установам¹.

Методи, що використані при виконанні вказаної експертизи як загальні, так і окремий метод товарознавства. Окремий метод товарознавства — система процедур пізнання споживчої цінності товарів і визначення закономірностей її прояву та збереження².

Оцінка майна може виконуватися із застосуванням загальновідомих у світовій практиці методичних підходів, зокрема: дохідного, порівняльного та витратного. У проведеній експертизі використано порівняльний методичний підхід оцінки.

Порівняльний підхід ґрунтується на врахуванні принципів заміщення та попиту і пропонування. Порівняльний підхід передбачає аналіз цін продажу та пропонування подібного майна з відповідним коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння та об'єктом оцінки. Для визначення ринкової вартості об'єкта оцінки у матеріальній формі із застосуванням порівняльного підходу інформація про подібне майно повинна відповідати таким критеріям:

- умови угод купівлі-продажу або умови пропонування щодо укладення таких угод не відрізняються від умов, які відповідають вимогам, що висуваються для визначення ринкової вартості;

- продаж подібного майна відбувається з дотриманням типових умов оплати;

- умови на ринку подібного майна, що визначали формування цін продажу або пропонування на дату оцінки, істотно не змінилися або зміни, які відбулися, можуть бути враховані³.

У проведеній експертизі порівняння об'єктів проводилось з приблизними аналогами, в якості вихідної інформації використовувались тарифи метрополітену та тарифи транспорту загального користування комунальної власності одного із міст України.

У ході товарознавчого дослідження нами проведений детальний аналіз цін (базових тарифів, що відповідають видам рекламних засобів/рекламоносіїв, які розміщуються на території метрополітену та тарифів підприємств транспорту загального користування комунальної власності одного із міст України) з урахуванням інформації, зазначеної в

¹ URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Тариф> (дата звернення 14.05.2019).

² Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. С. 256.

³ Див.: Національний стандарт №1 «Загальні засади оцінки майна й майнових прав» : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. №1440. *Офіційний вісник*. №37. 2003.

розпорядженні виконавчого органу міської ради «Про питання визначення розміру плати за розміщення реклами в місті М». Порівняльний підхід в даній роботі передбачає пряме порівняння оцінюваної послуги з аналогічними послугами.

Висновки. Проведеним дослідженням нами встановлена орієнтована вартість послуг з розміщення рекламних носіїв в рухомому складі поїздів А та Б відповідно до наданої конкурсної Документації.

Переконані, що створення методичних рекомендацій «Визначення вартості послуг при проведенні судово-товарознавчих експертиз», сприятиме:

- забезпеченню об'єктивності та повноти досліджень з визначення вартості послуг;
- формуванню єдиних методологічних засад при проведенні експертиз та експертних досліджень даного напрямку;
- використанню, у разі необхідності в подальшому, правоохоронними органами і суддями отриманих результатів для підготовки і призначення судових експертів, а також правильного формулюванню питань, призначених у справах щодо визначення вартості послуг;
- усуненню прогалин у визначенні вартості послуг, які будуть базуватися на вивченні нормативних документів, спеціальної літератури відповідного напрямку та практичному досвіді експертів;
- використанню для підготовки та підтвердження кваліфікації судових експертів з відповідної спеціальності.

References

- Fundamentals of forensic examination: a training manual for specialists who intend to obtain or confirm the qualification of a judicial expert / aut. -Structure.: L. M. Golovchenko, A.I. Lozovyi, E.B. Shimakova-Yefremjan and others. H : Right, 2016. P. 256 [in Ukrainian].*
- Official Gazette № 37 of 2003 National Standard № 1 «General Principles of Appraisal of Property and Property Rights» Approved by the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 10, 2003 № 1440 [in Ukrainian].*
- On Protection of Consumer Rights: Law of Ukraine dated May 12, 1991 № 1023—XII. LIGA: LAW OF ELITE [in Ukrainian].*
- Tariff. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Tariff> (accesses 02.06.2019) [in Ukrainian].*

І. В. Сабадаш, В. М. Губарева

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПО ОЦЕНКЕ СТОИМОСТИ УСЛУГ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Разработка новых направлений при выполнении различного вида экспертиз и экспертных исследований является одним из приоритетных направлений научной деятельности специалистов судебных экспертных учреждений МЮ Украины. Одним из проблемных вопросов, который возникает на современном этапе развития судебной товароведческой экспертизы, является определение стоимости услуг, выбора методического подхода и метода при проведении вышеупомянутых исследований, пределов компетенции экспертов-товароведов при определении стоимости определенных услуг.

Создание методических рекомендаций «Определение стоимости услуг при проведении судебно-товароведческой экспертизы» будет способствовать совершенствованию и повышению качества экспертной практики при выполнении экспертиз данного направления исследования.

При проведении товароведческих исследований по определению стоимости услуг, в рамках экспертной специальности 12.1. «Определение стоимости машин, оборудования, сырья и потребительских товаров», возникает очень много споров и сомнений как среди судебных экспертов, работающих в государственных экспертных учреждениях, так и среди оценщиков. Это связано с тем, что услуга считается продуктом, который является необъятным, то есть нематериальным. Также одним из аргументов является то, что слово «услуга» не занесено в название специальности 12.1 и не относится к объектам оценки в нематериальной форме, согласно дефиниций национального стандарта №1 «Общие основы оценки имущества и имущественных прав».

На 39-м заседании секции судебной товароведческой экспертизы при Министерстве юстиции Украины, которое состоялось в мае 2018 года, была предложена к рассмотрению научно-исследовательская работа на тему: «Определение стоимости услуг при проведении судебно-товароведческих экспертиз», которая будет способствовать обеспечению объективности и полноты исследований по определению стоимости услуг, формированию единых методологических принципов при проведении экспертиз и экспертных исследований в этой области, устранение пробелов в определении стоимости услуг, использованию для подготовки и подтверждения квалификации судебных экспертов по соответствующей специальности.

Ключевые слова: услуга, продукция, реализация, нематериальный объект, классификация услуг, ассортимент услуг, тариф.

I. Sabadash, V. Hubareva

ISSUES REGARDING ESTIMATION OF THE COST OF SERVICES WHILE ARRYING OUT TRADEMARK EXAMINATIONS

The development of new directions while performing of various types of examinations and forensic researches is one of the priority areas of scientific activity of experts of forensic science institutions of the Ministry of Justice of Ukraine. One of problematic issues arising at the present stage of the development of forensic trade analysis is determining the cost of services, choosing a methodological approach and method for performing aforesaid researches, the limits of competence of forensic trade experts while determining the cost of certain services. Creating methodological recommendations "Determining the Cost of Services while performing forensic trade analysis «will contribute to the improvement of the quality of expert practice in carrying out the forensic examinations in this field.

Whole performing forensic trade researches to determine the cost of services in the framework of the expert subject field 12.1. «Determining the cost of machinery, equipment, raw materials and consumer goods» raises a lot of disputes and doubts, both among forensic experts working in state expert institutions and among appraisers. This is due to the fact that the service is considered to be a product that is endless that means intangible. Also, one of the arguments is that the word service is not listed in the title of specialty 12.1 and does not apply to objects of valuation in intangible form, according to the definitions of national standard No. 1 «General principles for property and property rights assessment».

At the 39th meeting of the section of forensic trade analysis at the Ministry of Justice of Ukraine which was held in May 2018, it was proposed to consider a research work on the topic: “Determining the cost of services while performing forensic trade examinations” will contribute to ensure objectivity and completeness of research on determining the cost of services, the formation of uniform methodological principles for performing examinations and forensic researches in this area filling in the gaps in determining the cost of services, using them for preparing and confirmation of the qualifications of forensic experts in relevant subject field.

Keywords: service, products, realization, intangible object, classification of services, assortment of services, tariff.

Надійшла до редколегії 22.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.034>
УДК 343.98:63

В. В. Єгоров,

кандидат медичних наук,
лікар-психіатр Полтавської обласної клінічної психіатричної лікарні
ім. О. Ф. Мальцева, м. Полтава, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0661-9985>
e-mail: tet-egorova@meta.ua

Т. М. Єгорова,

завідувачка сектору Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
м. Полтава, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3588-2475>
e-mail: tet-egorova@meta.ua

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ТА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Проаналізовано чинне законодавство України, що регулює судово-експертну діяльність, зокрема, у галузях судової психіатричної та судової психологічної експертизи. В юриспруденції і психіатрії поняття «неосудність» трактується неоднозначно, оскільки критерії так званої «формули неосудності» до даного часу чітко не визначені. Надано авторську системну модель констатації неосудності, уточнено психіатричні критерії щодо визначення стану тяжкого психічного розладу як підстави для встановлення судом неосудності особи; сформульовано сучасне визначення поняття «неосудність». Проаналізовано чинний Порядок проведення судово-психіатричної експертизи; надано відповідні пропозиції щодо внесення змін до змісту проблемних положень зазначеного нормативного документа.

Ключові слова: неосудність; «формула неосудності»; психічний стан; тяжкий психічний розлад; психіатричні критерії; юридичні критерії; кримінально-правова обставина; компетенція експерта; прерогатива; судова психіатрична експертиза; судова психологічна експертиза.

Постановка наукової проблеми. Проблема визначення меж компетенції судового експерта психіатра та експерта психолога, принципи взаємодії права, судової психіатрії і психології у сучасній вітчизняній експертній практиці до даного часу лишаються актуальними.

У кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві України унормовано діяльність судового експерта. Дієвими запобіжниками, що забезпечують дотримання експертом меж компетенції, є норми частини 1 статті 69, частин 4, 6 статті 101, частини 1 статті 242 Кримінального процесуального кодексу України, в яких передбачено, що експерт у кримінальному провадженні проводить дослідження та надає висновок з питань, що стосуються сфери його знань; запитання, які ставляться експертові, та його висновок не можуть

виходити за межі спеціальних знань експерта; експерт у висновку щодо психічного стану підозрюваного, обвинуваченого не має права стверджувати, чи мав підозрюваний, обвинувачений такий психічний стан, який становить елемент кримінального правопорушення або елемент, що виключає відповідальність за кримінальне правопорушення; експерту забороняється при проведенні експертизи вирішувати питання права¹.

З гносеологічної точки зору, процесуальні положення про обов'язок експерта проводити дослідження та надавати висновок з питань, що стосуються сфери його знань, означає насамперед, що він, як фахівець у відповідній галузі знань, повинен користуватися лише критеріями своєї спеціальності задля встановлення істини. Критерій істини (від грецької «критеріос» — мірило, спосіб судження) у гносеології означає спосіб, за допомогою якого встановлюється істинність знання і відрізняється істина від помилки². Кожна наука має свої способи (критерії) встановлення істини, а використання критеріїв інших наук, («чужих способів») означає вихід за межі спеціальних (фахових) знань.

Але у документі про призначення судової психіатричної та судової психологічної експертиз зустрічаються питання правового характеру.

Зокрема на вирішення судово-психіатричної експертизи нерідко ставляться такі правові питання: чи слід вважати підозрюваного (обвинуваченого) осудним/неосудним; чи підпадає підекспертна особа під дію статей 19 та 20 Кримінального кодексу України³. При призначенні судової психологічної експертизи також формулюються питання правового характеру, наприклад: про наявність в підозрюваного (обвинуваченого) стану сильного душевного хвилювання, про заподіяння потерпілому моральної шкоди тощо.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Постановка судово-слідчими органами правових питань, на думку Е. Б. Сімакової-Єфремян,⁴ пояснюється складною та об'ємною регуляторною нормативно-правовою базою, в якій приписи не кореспондуються один з одним, містять протилежні тлумачення.

Чому законодавець у ч. 6 ст. 101 КПК України *окремо* указує на обмеження експерта надавати висновок щодо психічного стану

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2013. № 9–10, № 11–12, №13. Ст. 88. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 30.06.2019).

² *Философская энциклопедия* / под ред. Ф. В. Константинова. Москва : Советская энциклопедия, 1964. Том 3. С. 89 — 90.

³ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст.131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 30.06.2019).

⁴ *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : дис. ... д-ра юридич. наук: 12.00.09. Харків, 2017. С. 46–47.

підозрюваного, обвинуваченого, який становить елемент кримінального правопорушення або елемент, що виключає відповідальність за кримінальне правопорушення? У вказаній нормі закону відображається унікальність функцій судово-психіатричної і судово-психологічної експертиз та ставиться смисловий акцент на тому, що між сферою компетенції експерта, який визначає психічний стан підозрюваного (обвинуваченого) та сферою компетенції правника існує досить тонка грань.

Суб'єктивний бік складу злочину включає такі елементи, як форма вини (умисел або необережність), мотив і мету злочину. Отже, питання щодо функції суб'єктивної сторони складу злочину слід розглядати у площині її значення для кримінальної відповідальності¹, що є компетенцією фахівців у галузі права.

Оскільки суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу України настає кримінальна відповідальність², ця особа, в аспекті дослідження суб'єктивного боку складу злочину, є спільним об'єктом пізнання як спеціаліста у галузі юриспруденції, так і спеціалістів у галузі психічної діяльності — психолога і психіатра. На рівні предмета материнських наук — юриспруденції, психології та психіатрії — визначаються відмінність мети діяльності відповідних фахівців та вирішуваних ними завдань.

Дослідження юристом діяльності підозрюваного (обвинуваченого) спрямовано на встановлення суб'єктивного боку складу злочину (мотиву, умислу діяння, прогнозування наслідків власних дій тощо). Дослідження психолога і психіатра спрямовано на ті ж аспекти психічної діяльності з метою визначення їх індивідуальної специфіки, наявності хворобливих розладів, які можуть бути підставою для встановлення судом обмеженої осудності, осудності та форми вини.

За результатами судово-психіатричної експертизи надаються висновки щодо наявності розладів психіки, їх характеру та ступеня тяжкості, — що може слугувати підставою для визнання судом неосудності фізичної особи відповідно до ч. 2 ст. 19 Кримінального кодексу України; за результатами комплексної психолого-психіатричної експертизи встановлюється, чи є розлад психічного стану межовим психічним розладом, який суттєво вплинув на психічну діяльність у юридично релевантний період часу, — що може слугувати підставою для визнання судом обмеженої осудності фізичної особи відповідно до ст. 20 Кримінального кодексу України; за результатами психологічної експертизи встановлюються особливості психічної діяльності особи, що

¹ Панов Н. И. Проблемы состава преступления и его функций в доктрине уголовного права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків, 2013. № 1(1). С. 103–125. URL : http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/1_7.pdf

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341–III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

можуть бути визнані судом як пом'якшуюча або обтяжуюча обставина відповідно до статей 66, 67 Кримінального кодексу України.

У науці кримінального права сукупність ознак неосудності, передбачених ч. 2 ст. 19 Кримінального кодексу України (2001), традиційно розглядається як «формула неосудності»¹, яка ще у ст. 39 Кримінального Уложення 1903 року закріплена як формула «змішаного типу», оскільки містить медичний та психологічний (юридичний) критерії². У подальшому «формула неосудності» неодноразово переглядалася правознавцями та психіатрами³, але протягом останніх 50-ти років її структура є непорушною.

У класичній літературі з судової психіатрії визначені основні завдання, які вирішує експерт-психіатр за допомогою методу клінічного психіатричного аналізу на основі оцінки клінічних симптомів хвороби: встановлення діагнозу захворювання, обов'язкове визначення характеру хворобливих розладів психіки та ступеня їх тяжкості у юридично значимий період часу⁴. Це означає, що експерт-психіатр, вирішуючи вказані завдання, має провести дослідження та надати висновки на основі своїх спеціальних знань у галузі психіатрії, користуючись лише психіатричними критеріями.

Загально визнаними та такими, що не викликають сумніву, є погляди В. Х. Кандинського⁵, який вважав, що в ході експертного дослідження судовий експерт-психіатр має користуватися двома взаємозалежними психіатричними критеріями: перший — «окремий» або «конкретний»⁶, який полягає у діагностиці конкретного психічного розладу і розглядається у розділі психіатрії під назвою «окрема психіатрія»; другий — «загальний»⁷, який полягає у загальному, спільному для багатьох різноманітних психічних розладів глибокому ступені порушення психіки, і розглядається у розділі психіатрії під назвою «загальна психіатрія».

¹ Трахтеров В. С. Формула невменяемости в советском уголовном праве (исторический очерк): учеб. пособие. Харків : Украинская юридическая академия, 1992. С. 37–38. URL : <https://lawdiss.org.ua/books/a1893.doc.html>

² Уголовное уложение: Собрание узаконений и распоряжений правительства. 16 апреля 1903 г. №88. С. 8. URL : http://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ugolovnoe_ulozenie_1903_goda.pdf

³ Первомайский В. Б. Новый Уголовный кодекс: старые и новые проблемы судебно-психиатрической экспертизы. *Архів психіатрії*. Київ, 2001. № 4. С. 49–52.

⁴ Луц Д. Р. Проблема невменяемости при судебно-психиатрической экспертизе. *Судебная психиатрия : учебник для юридических высших учебных заведений* / ред. А. Н. Бунеев и др. Москва : Гос. изд-во юрид. литературы, 1954. Гл. I. С. 15–36.

⁵ Кандинский В. Х. К вопросу о невменяемости / Санкт-Петербургская психиатрическая больница св. Николая Чудотворца. К 140-летию. Том III. Санкт-Петербург : Издательско-полиграфическая компания «КОСТА», 2012. С. 321–343.

⁶ Там само. С. 328–330.

⁷ Там само. С. 330.

В. П. Сербський¹ назвав другий критерій *психопатологічним*, оскільки загальні закономірності психічних розладів та, зокрема, ступінь глибини порушень при різних психічних розладах, належать до предмета психопатології (синонім — загальної психіатрії). Констатація експертом-психіатром психічного стану особи за двома вище вказаними критеріями надає можливість суду правильно застосувати норму закону при вирішенні питання щодо неосудності.

У той же час у радянській, а згодом і в українській судовій психіатрії перший критерій «формули неосудності», услід за правознавцями, також отримав назву «*медичний*» або «*біологічний*», — що викликає подив, оскільки фахівці з загальної медицини та біології не мають компетенції щодо встановлення психіатричного діагнозу. Другий критерій традиційної «формули неосудності» — «*психологічний*» (*юридичний*), — на нашу думку, за своєю суттю також відноситься до компетенції експерта-психіатра, який має спеціальні знання для визначення основного завдання: встановлення ступеня глибини психічного розладу, що позбавляє особу здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, свій психічний стан і поведінку (тобто визначити, чи є психічний розлад тяжким згідно термінології, передбаченої статтею 1 Закону України «Про психіатричну допомогу»²).

Наприкінці ХХ ст. спільнотою науковців-психіатрів неосудність *de facto* була віднесена до категорії психіатрії. Так, в Енциклопедичному словнику медичних термінів (1983) поняття «неосудність» визначається як нездатність особи внаслідок психічної хвороби або тимчасового розладу психічної діяльності усвідомлювати свої дії або керувати ними; особа, неосудність якої встановлена судово-психіатричною експертизою, звільнялася від кримінальної відповідальності³. Виходячи зі змісту першої частини указанного визначення, неосудність встановлюється за ознакою «нездатність», яка визначає *психічний стан* (категорії психології, психіатрії), — що є компетенцією експерта-психіатра; але у другій частині цього визначення судово-психіатрична експертиза наділяється функцією встановлення неосудності, анулюючи цим роль суду.

Стосовно сучасного стану розвитку судово-психіатричної експертизи можливо констатувати, що він відстає від еволюції українського судочинства і фактично суперечить вище означеним нормам чинного законодавства України, які регулюють діяльність експерта-психіатра щодо дотримання меж своєї компетенції та заборони

¹ Сербский В. П. О судебно-психиатрической экспертизе: Труды второго съезда отечественных психиатров. Киев, 1997. С. 122–124.

² Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000. № 1489–ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

³ Энциклопедический словарь медицинских терминов. Изд. первое / Гл. ред: Б. В. Петровский. Москва : Советская энциклопедия, 1983. Т. 2. С. 218.

вирішувати питання права. Указане зумовлено багаторічною полемікою у галузі судової психіатрії та юриспруденції стосовно поняття «неосудність»¹, але до даного часу окремі науковці та психіатри-практики вважають «неосудність» категорією судової психіатрії, — що спонукає експерта-психіатра до виходу за межі своєї компетенції та вирішення питань права.

Деякі правознавці вважають, що неосудність не є виключно правовою категорією. Зокрема, С. В. Лосич та К. О. Рутвян² зазначають, що зміст правової «форми» неосудності наповнює психіатрія; автори, додержуючись традиційної назви першого критерію «формули неосудності» — «медичний», — дійшли до умовиводу щодо можливості впливу на інтелектуально-вольову діяльність особи не тільки психічних, а й соматичних розладів, які, як вони стверджують, також мають належати до медичних підстав неосудності.

На нашу думку, помилковість зазначеного умовиводу полягає у тому, що за умов впливу соматичних розладів на інтелектуально-вольову діяльність йдеться про наявність соматогенних (або симптоматичних) психічних розладів, які є сферою компетенції психіатра. Включення соматичних розладів до критерію «медичний» як підстави для визначення судом неосудності, призвело б до включення в комісію експертів фахівця-терапевта (спеціаліста з соматичних захворювань).

Також полемічним є зміст ст. 19 Кримінального кодексу України, в якій зазначено: «...Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим кодексом, перебувала в *стані неосудності*...»³. Смісл указаного, при уважному прочитанні, може означати, що правник-криміналіст встановив факт кримінального діяння і, отримавши висновок експерта-психіатра про *стан неосудності* фігуранта, виключає його кримінальну відповідальність. Таке формулювання у чинному кримінальному законодавстві повертає сучасну судово-психіатричну експертизу до практики 50-х років ХХ ст., коли основним завданням судово-психіатричної експертизи було надання висновку щодо осудності або неосудності особи⁴.

¹ Первомайский В. Б., Илейко В. Р. Судебно-психиатрическая экспертиза: от теории к практике. Киев : КИТ, 2006. 394 с.

² Лосич С. В., Рутвян К. О. Проблеми визначення медичного критерію неосудності в кримінальному праві України. *Правовий часопис Донбасу*. Кривий Ріг, 2018. № 4 (65). С. 185–192. URL : file:///C:/Documents%20and%20Settings/1/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%B C%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/pppd_2018_4_33.pdf. (дата звернення: 02.06.2019).

³ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341–ІІІ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

⁴ Судебная психиатрия: Руководство для врачей / под. ред. Ц. М. Фейнберг и др. Москва : Медгиз, 1950. С. 41.

Крім того, на нашу думку, застосування у статті 19 Кримінального кодексу України терміна «*стан неосудності*» суперечить науковій психіатрії та положенням Закону України «Про психіатричну допомогу». По-перше, власне психічний стан, який зумовлює виникнення в особи здатності або нездатності до усвідомлення своїх дій та керування ними, є *психіатричним феноменом*, а тому апріорі не може бути *станом неосудності*. По-друге, стан особи, яка внаслідок тяжкого психічного розладу у стадії його загострення не може усвідомлювати свої дії та керувати ними, — є *станом тяжкого психічного розладу*, встановлення якого згідно статті 1 Закону України «Про психіатричну допомогу»¹ є компетенцією психіатра. По-третє, юридичне значення стану тяжкого психічного розладу актуалізується лише за умов наявності факту кримінального правопорушення, який у часі співпадає зі станом тяжкого психічного розладу, — на підставі чого суд констатує неосудність особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Найбільш обґрунтованою є позиція Ю. С. Богомякова², який зазначав, що неосудність є виключно кримінально-правовою обставиною. Автор наводить юридичні критерії неосудності та зазначає, що феномен «неосудність» не відноситься до предмета судової психіатрії; експерти-психіатри не мають констатувати неосудність, оскільки цим виходять за межі своєї компетенції; тільки суд, оцінивши всі докази (у тому числі, висновок судово-психіатричної експертизи щодо психічного стану особи) та встановивши всі юридично значимі обставини, має законне право дійти висновку про неосудність підозрюваної/обвинуваченої особи.

Мета статті – створення системної моделі неосудності, в якій визначено психіатричні критерії констатації у висновку експерта стану тяжкого психічного розладу особи у кримінально-релевантному періоді часу, як психіатричної підстави для визнання судом цієї особи неосудною.

Викладення основного матеріалу дослідження. У статті уточнюються основні положення з питань неосудності³, які наочно

¹ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000. № 1489–ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. Ст.143. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення 15.06.2019).

² Богомяков Ю. С. Уголовно-правовая невменяемость: критерии и признаки. *Сов. государство и право*. Москва, 1989. № 4. С. 103–108.

³ Єгоров В. В., Єгорова Т. М. Неосудність: юридичні критерії і психіатричні підстави. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Випуск 3: зб. науково-практичних матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІ судових експертиз). Харків : Право, 2003. С. 520–526; Єгоров В. В., Єгорова Т. М. До уточнення поняття неосудність, психіатричні питання та юридичні критерії її констатації. *Актуальні питання сучасної психіатрії: матеріали наук.-прак. конференції*, присвяченої 30-річчю кафедри психіатрії, наркології та медичної психології Української медичної стоматологічної академії (м. Полтава). Полтава : Полтава, 2005. С. 79–82; Єгоров В. В., Єгорова Т. М.

зображені у системній моделі констатації неосудності (Рис. 1). За основу юридичних критеріїв неосудності узято підхід Ю. С. Богомяткова¹.

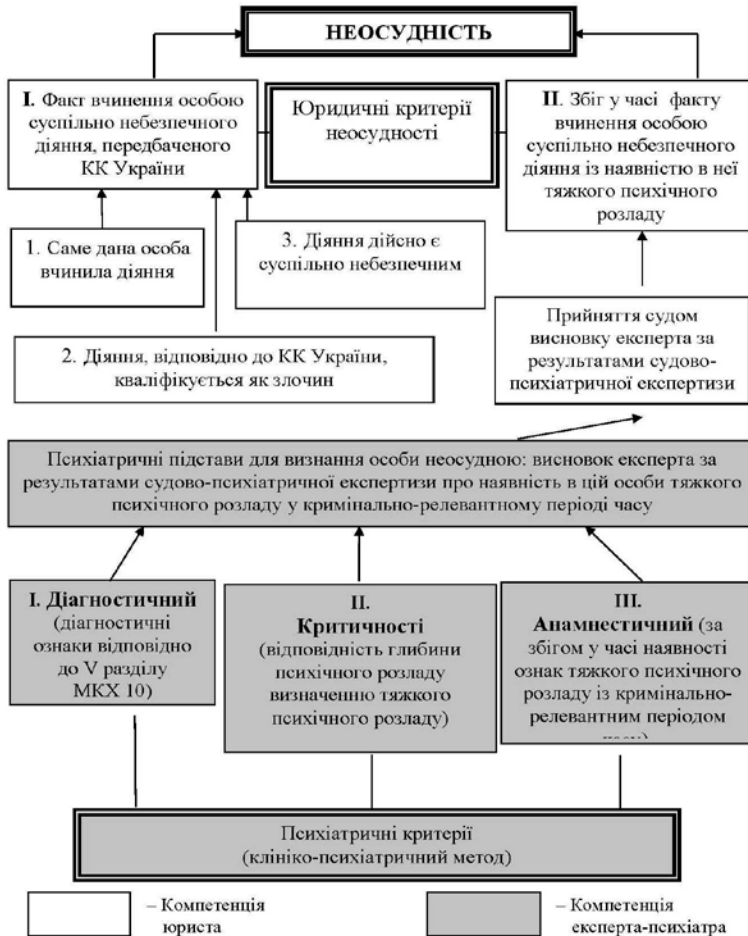

Рисунок 1. Системна модель констатації неосудності

Невменяемость: психиатрические основания и юридические критерии. *Вестник ассоциации психиатров Украины*. Киев, 2007. №1–2 (36–37). С. 163–173.

¹ Богомятков Ю. С. Уголовно-правовая невменяемость: критерии и признаки. *Сов. государство и право*. Москва, 1989. № 4. С. 103–108.

Як слідує з вище наведеної схеми (рис. 1), констатація неосудності є прерогативою суду, який повинен застосовувати два юридичні критерії. Експерт-психіатр застосовує три взаємозалежні психіатричні критерії, які дозволяють дійти висновку про наявність (або відсутність) психіатричних підстав для визнання судом неосудності.

Перший психіатричний критерій слід іменувати *діагностичним*, який полягає у тому, що експерт-психіатр при діагностиці психічного розладу має керуватися сучасними діагностичними ознаками¹, Законом України «Про психіатричну допомогу»² та даними наукової психіатрії.

Другий психіатричний критерій полягає у визначенні ступеня глибини психічних порушень як такого, що позбавляв особу здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними у юридично релевантний період часу. Цей критерій нами запропоновано назвати критерієм *критичності*, оскільки, погоджуючись із думкою І. А. Кудрявцева³, саме рівень критичності найбільш повно характеризує здатність особи усвідомлювати власні дії та керувати ними.

Третій психіатричний критерій визначає особливості динаміки психічного розладу. Навіть при встановленні в особи конкретного тяжкого психічного розладу слід визначити, яка стадія хворобливого процесу мала місце саме у кримінально релевантний період (загострення або ремісія хворобливого процесу; компенсація чи декомпенсація патологічного психічного стану). На актуальність уточнення психопатологічної динаміки в часі, послідовності розвитку симптомів хвороби, особливо при судово-психіатричній експертизі тимчасових розладів психічної діяльності, вказує також А. В. Мельник⁴. У разі, якщо правопорушення складається з низки послідовних епізодів, експерт надає по кожному епізоду роздільні експертні оцінки щодо психічного стану особи⁵. Нами доопрацьовано зміст цього критерію та запропоновано

¹ Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я 10-го перегляду. URL : <http://www.surgery.org.ua/Documents/Details> (дата звернення 06.06.2019).

² Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000. № 1489–ІІІ. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 19. Ст.143. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення 06.06.2019).

³ Кудрявцев И. А. Актуальные проблемы медицинской психологии в судебно-психиатрической практике. Психологическая диагностика при нервно-психических и психосоматических заболеваниях: сб. научных трудов. Ленинград : Изд. Ленинградского научно-исследовательского психоневрологического института им. В. М. Бехтерева, 1985. Том 112. С. 11–16.

⁴ Мельник А. В. Щодо тимчасових розладів психічної діяльності // Актуальні питання сучасної психіатрії: матеріали наук.-прак. конференції, присвяченої 30-річчю кафедри психіатрії, наркології та медичної психології Української медичної стоматологічної академії (м. Полтава). Полтава : «Видавництво «Полтава», 2005. С. 86–89.

⁵ Морозов Г. В. Проблема невменяемости. Судебная психиатрия: руководство для врачей. 2-е издание, переработанное и дополненное / под. ред. Г. В. Морозова. Москва : Медицина, 1988. С. 31.

назвати його *анамнестичним*, оскільки даний критерій стосується історії (анамнезу) розвитку психічного розладу.

Таким чином, системна модель неосудності (рис. 1) має чіткі критерії її констатації, розмежовуючи сфери компетенції юриста та експерта-психіатра. Такий системний підхід дозволяє уточнити визначення поняття «неосудність» відповідно до чинного законодавства України та досягнень судової психіатрії, яке автори даної публікації пропонують у такому формулюванні:

неосудність — кримінально-правова обставина, що констатує вчинення соціально небезпечного діяння особою, яка на момент делікту виявляла ознаки конкретної форми тяжкого психічного розладу в такій його фазі, коли психічні порушення позбавляли її здатності усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій та керувати ними, і в судовому порядку виключає суб'єкт злочину.

Не менш актуальною є проблема нормативно-правового регулювання експертної діяльності при проведенні судово-психіатричної експертизи. Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.05.2018 № 865 затверджено новий Порядок проведення судово-психіатричної експертизи¹ (далі — Порядок).

Новелами Порядку є зміст п. п. 6, 7, в яких визначено форму судово-психіатричної експертизи (далі — СПЕ) — амбулаторна, стаціонарна та посмертна, а також умови проведення СПЕ за місцезнаходженням підекспертної особи.

У п. 9 Порядку зазначено, що за організаційними ознаками СПЕ може бути одноосійною та комісійною. Комплексні експертизи, які у сучасній експертології визначаються за судово-експертними галузями знань (експертними спеціальностями)², у п.9 взагалі не згадуються. Однак у п.15 цього ж Порядку передбачено проведення комплексних експертиз в експертній установі. Указані суперечності, на наш погляд, можуть дезорганізувати експертну діяльність у випадках надходження до установи комплексних досліджень. До того ж, відсутність позиції, що стосується комплексної експертизи, суперечить процесуальному законодавству України (зокрема, ст. 112 Цивільного процесуального кодексу України³).

Позитивним є уточнення у п. 10 Порядку щодо мети та предмета судово-психіатричної експертизи: психічний стан особи у певні

¹ Порядок проведення судово-психіатричної експертизи : наказ, порядок, Форма типового документа від 08.05.2018. № 865. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18> (дата звернення 06.06.2019).

² Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : дис. ... д-ра юридич. наук: 12.00.09. Харків, 2017. С. 114–119.

³ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004. № 1618–IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 09.06.2019).

юридично значимі проміжки часу¹. У попередній редакції Порядку у п.7, що стосується предмета СПЕ, не міститься указівки на юридично значимий період часу².

Неоднозначним є зміст п.16 нового Порядку, в якому зазначено, що у разі надходження документів, які містять інформацію про стан здоров'я особи, щодо якої призначено СПЕ, факти її звернення за медичною допомогою, її діагноз і сімейну сторону життя, а також інші відомості, одержані під час її медичного обстеження, експерт зобов'язаний запросити у органу (особи), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта), згоду цієї особи на використання зазначеної інформації³. До Порядку додано типову форму документу під назвою «Усвідомлена згода підслідного, обвинуваченого або засудженого»⁴, в якому підекспертна особа має засвідчити, що вона одержала інформацію, що під час проведення відносно неї судово-психіатричної експертизи судові експерти виявили психічні розлади, які могли виникнути внаслідок застосування до цієї особи катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання; особа ознайомлена про потенційні вигоди, ризики і можливі обмеження у разі повідомлення судовими експертами цієї інформації органу (особі), який призначив експертизу (залучила експерта), та за клопотанням якого (якої) вона була проведена; а також згодна на зазначення інформації у формі первинної облікової документації щодо наявності у неї психічних розладів, які могли виникнути внаслідок застосування до неї катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання.

Безсумнівно, п. 16 нового Порядку спрямований на захист основоположних прав і свобод людини і громадянина, права на невтручання в особисте життя, але суперечить п. п. 3, 6 ч. 2 ст. 7 Закону України «Про захист персональних даних», в якому передбачено особливі вимоги щодо обробки персональних даних, а саме: відсутність

¹ Порядок проведення судово-психіатричної експертизи : наказ, порядок, Форма типового документа від 08.05.2018. № 865. Міністерство охорони здоров'я України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18> (дата звернення 16.06.2019).

² Порядок проведення судово-психіатричної експертизи : порядок від 08.10.2001. № 397. Міністерство охорони здоров'я України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0219-02> (дата звернення 06.06.2019).

³ Порядок проведення судово-психіатричної експертизи : наказ, порядок, Форма типового документа від 08.05.2018. № 865. Міністерство охорони здоров'я України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18> (дата звернення 06.06.2019).

⁴ Усвідомлена згода підслідного, обвинуваченого або засудженого. Додаток до Порядку проведення судово-психіатричної експертизи (пункт 19): Форма типового документу. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0719-18> (дата звернення 06.06.2019).

заборони стосовно обробки персональних даних, необхідних для захисту життєво важливих інтересів суб'єкта персональних даних або іншої особи у разі недієздатності або обмеження цивільної дієздатності суб'єкта персональних даних; відсутність заборони стосовно обробки персональних даних, необхідних в цілях охорони здоров'я, встановлення медичного діагнозу, для забезпечення піклування чи лікування або надання медичних послуг тощо¹.

У п. п. 17, 18 Порядку досить детально викладено вимоги щодо проведення амбулаторної та стаціонарної експертиз, однак взагалі не згадується про неврологічне обстеження підекспертної особи, яке, відповідно до сучасних методик клінічно-психіатричного дослідження, є обов'язковим.

У п. 19 Порядку зазначено, що під час проведення СПЕ різного типу *експерт за потреби залучає* психолога. Слід зауважити, що самостійне залучення експертом інших фахівців до виконання експертизи чинним законодавством України не передбачено. До того ж, сучасні методики клінічного психіатричного обстеження, особливо — експертного (як однорідного, так і комплексного), включають експериментально-психологічне дослідження в якості обов'язкового алгоритму. У разі призначення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи суд самим цим фактом залучає психолога.

Особливі зауваження у п. 19 нового Порядку викликає позиція щодо виявлення експертом психічних розладів, які могли б виникнути внаслідок застосування до особи катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання. Вказаним пунктом експерта зобов'язано поінформувати про це підслідного (обвинуваченого або засудженого, або його законного представника), та, за умови отримання його усвідомленої згоди за типовою формою², передати цю інформацію органу (особі), який призначив експертизу (залучив експерта), незалежно від того, чи поставлене відповідне питання. На нашу думку, застосування цього положення неможливо за таких підстав:

— статтею 7 Закону України «Про психіатричну допомогу»³ регламентовано, що діагноз психічного розладу встановлюється відповідно до загальноновизнаних міжнародних стандартів діагностики та Міжнародної статистичної класифікації хворіб, травм і причин смерті

¹ Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010. № 2297–VI. Ст. 481. Дата оновлення: 30.01.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297–17> (дата звернення 05.06.2019).

² Усвідомлена згода підслідного, обвинуваченого або засудженого. Додаток до Порядку проведення судово-психіатричної експертизи (пункт 19): Форма типового документу. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0719–18> (дата звернення 06.06.2019).

³ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000. № 1489–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. Ст.143. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489–14> (дата звернення 05.06.2019).

(станом на даний час — МКХ 10¹). Втім, у МКХ 10 відсутній таксон про психічні розлади, *специфічні* для випадків застосування катування, жорстокого та принижуючого поводження з особою. Тому навіть умовно-вірогідний висновок про те, що причиною психічного розладу можуть бути застосування до особи катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання, — буде порушенням міжнародних стандартів діагностики та Закону «Про психіатричну допомогу»;

— у сучасній психіатрії загально прийнятими є принципи неоднозначності причинності та поліетіологічності психічних розладів²: різні хвороботворні фактори можуть викликати подібні психічні розлади в різних осіб; однакові негативні впливи на психіку викликають різні психічні розлади в різних осіб (або можуть і не викликати таких);

— загальновідомим є те, що самі факти пред'явлення особі підозри чи обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, або її покарання є психотравмуючими факторами, які у більшості випадків негативно впливають на психічну діяльність навіть за відсутності незаконного тиску (зокрема, так звані «тюремні» психози). Дослідження засуджених в англійських місцях позбавлення волі показали, що перебування в пенітенціарних установах згубно відбивається на психічному здоров'ї³;

— визначення етіології психічного розладу потребує докладного збору та об'єктивізації анамнезу щодо наявності в особі різного роду психотравмуючих подій і руйнуючих факторів та подальшого співставлення їх із історією розвитку та проявами хвороби. На підставі оцінки усієї сукупності анамнестичних відомостей та клінічних діагностичних ознак надаються висновки про причину хвороби та умови, що сприяли її виникненню. У випадках, зазначених у п. 19 нового Порядку, експерт насамперед має отримати об'єктивні відомості про факти катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання відносно особи, і тільки після цього визначити наявність або відсутність причинно-наслідкового зв'язку між психічним розладом та застосуванням відносно особи мір незаконного впливу; за вказаних умов експерт-психіатр може надати категоричний або вірогідний висновок. За умов відсутності

¹ Міжнародний класифікатор хвороб МКХ 10. URL : <http://www.surgery.org.ua/Documents/Details/aa535505-419d-4d67-a9e7-5c6d4b8f1ced?title=MizhnarodniiKodifikatorKhvorobMkKh10> (дата звернення 09.06.2019).

² Снежневский А. В. Общая психопатология: курс лекций. 5-е изд. Москва : «МЕДпресс-информ», 2008. С. 7–36; Нуллер Ю. Л. Смена парадигмы в психиатрии. *Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева*. Санкт-Петербург : Психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева, 1992. № 1. С. 13–18.

³ Бирмингем Л. Психическое здоровье заключенных. *Вестник Ассоциации психиатров Украины*. Киев, 2007. №1–2 (36–37). С. 137–159.

об'єктивних відомостей про факти катування та ін. відносно особи, зобов'язання експерта, передбачене п. 19 Порядку, може спонукати його до виходу за межі компетенції та надання необ'єктивного висновку. З огляду на вище вказане, застосування даної позиції п.19 Порядку є недоцільним.

У п. 20 Порядку зазначено на строк проведення амбулаторної СПЕ, а також на можливість продовження строку виконання експертизи залежно від ступеня її складності та обсягу досліджуваних об'єктів. При цьому у Порядку взагалі не визначаються критерії, за якими встановлюється ступінь складності СПЕ, — що може спричинити безпідставне затягування строків її виконання.

Порівняльний аналіз вище вказаних положень Порядку проведення судово-психіатричної експертизи дозволяє констатувати наявність окремих позитивних змін. Разом з тим у Порядку мають місце суттєві суперечності законодавчим нормам, що регулюють судово-експертну діяльність. Указане може призвести до помилок в організації проведення судово-психіатричної експертизи та виходу експерта-психіатра за межі своєї компетенції.

Окремі положення у Порядку проведення судово-психіатричної експертизи, що стосуються категорії складності, строків виконання експертизи, строків виконання клопотань експерта, підстав для складення повідомлення про неможливість виконання дослідження, структури висновку експерта, опису процесу дослідження та ін., не корелюються з положеннями Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (далі — Інструкція), затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 за № 53/5 (зі змінами та доповненнями)¹. Указане значно ускладнює спільну роботу експерта-психіатра та експерта-психолога у ході виконання комплексної експертизи, призначеної судово-експертним установам МОЗ та Мін'юсту України.

Таким чином, можна констатувати, що Порядок проведення судово-психіатричної експертизи потребує подальшого удосконалення та приведення у відповідність до чинного законодавства України, основним принципам, методам та практиці сучасної психіатрії та судово-психіатричної експертизи.

Висновки. Категорія «неосудність» є прерогативою юриспруденції, оскільки означає кримінально-правову обставину, що констатує вчинення соціально небезпечного діяння особою, яка на момент делікту виявляла ознаки конкретної форми тяжкого психічного розладу в такій його фазі, коли психічні порушення позбавляли особу здатності усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій та керувати ними, і в судовому порядку виключає суб'єкт злочину. Розроблена авторами

¹ Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : інструкція від 08.10.1998. № 53/5. Міністерство юстиції України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>. (дата звернення 05.06.2019).

системна модель констатації неосудності найбільш відповідає нормі ст. 19 Кримінального кодексу України, положенням класичної наукової психіатрії та її сучасним досягненням, дозволяючи чітко розмежувати сфери компетенції юриста та експерта-психіатра.

Нормативно-правове забезпечення організації проведення судово-психіатричної експертизи потребує подальшого удосконалення та приведення у відповідність до чинного законодавства України та відомчих нормативно-правових актів, що регулюють організацію судово-експертної діяльності в інших спеціалізованих державних експертних установах.

References

- Bogomyagkov, YU. S. (1989). *Ugolovno-pravovaya Nevmenyaemost: kriterii i priznaki*. Sov. gosudarstvo i pravo. Moskva. № 4. 103–108 [in Russian].
- Сув'ячівський процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004. № 1618–IV. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady` Ukrainy`*. 2004. № 40–41, 42. St. 492 [in Ukrainian].
- Entsiklopedicheskiy slovar meditsinskih terminov*. Izd. pervoe / Gl. red: B. V. Petrovskiy. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. T. 2. 218 [in Russian].
- Filosofskaya entsiklopediya* / pod red. F. V. Konstantinova. Moskva. Sovetskaya entsiklopediya, 1964. Tom 3. 89–90 [in Russian].
- Kandinskiy, V. H. (2012). *K voprosu o Nevmenyaemosti* / Sankt-Peterburgskaya psihiatricheskaya bolnitsa sv. Nikolaya CHudotvortsya. K 140-letiyu. Tom III. SPb.: «Izdatelsko-poligraficheskaya kompaniya «KOSTA» 321–343 [in Russian].
- Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341–III. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady` Ukrainy`*. 2001. № 25–26. St.131 [in Ukrainian].
- Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady` Ukrainy`*, 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. St. 88 [in Ukrainian].
- Kudryavtsev, I. A. (1985). Aktualnyie problemy meditsinskoy psihologii v sudebno-psihiatricheskoy praktike. *Psihologicheskaya diagnostika pri Nervno-psihicheskikh i psihosomaticheskikh zabolevaniyah*: sb. Nauchnyih trudov. L.: Izd. Leningradskogo Nauchno-issledovatel'skogo psihonevrologicheskogo instituta im. V. M. Behтерева, 1985. Tom 112. 11–16[in Russian].
- Лос'яч, С.В., Рутвян, К. О. (2018). Problemy` vy`znachennya medy`chnogo kry`teriyyu Neosudnosti v kry`minal`nomu pravi Ukrainy`. *Pravovy`j chasopy`s Donbasu*. Kry`vy`j Rig, № 4 (65). 185–192 [in Ukrainian].
- Lunts, D. R. (1954). *Problema Nevmenyaemosti pri sudebno-psihiatricheskoy ekspertize*. Sudebnaya psihiatriya: uchebnik dlya yuridicheskikh vysshih uchebnyih zavedeniy / red. A. N. Buneev i dr. Moskva: Gos. izd-vo yuridicheskoy literatury, Gl. I. 15–36 [in Russian].
- Lyuk Birmingem (2007). Psihicheskoe zdorove zaklyuchennyih. *Vestnik assotsiatsii psihiatrov Ukraini*. Kiev. № 1–2 (36–37). 137–159 [in Russian].
- Mel`ny`k, A. V. (2005). *Shhodo ty`mchasovy`x rozladiv psy`xichnoyi diyal`nosti*. Aktual`ni py`tannya suchasnoyi psy`xiatriyi: materialy` Nauk.-prak. konferenciyi, pry`svyachenoyi 30-richchyu kafedry` psy`xiatriyi, Narkologiyi ta medy`chnoyi psy`xologiyi Ukrayins`koyi medy`chnoyi stomatologichnoyi akademiyi (m.Poltava). Poltava. 86–89 [in Ukrainian].

- Mizhnarodna staty'sty`chna klasyfikaciya xvorob ta sporidneny`x problem oxorony` zdorov'ya 10-go pereglyadu* [in Ukrainian].
- Morozov, G. V. (1988). *Problema Nevmenyaemosti. Sudebnaya psixiatriya: rukovodstvo dlya vrachev*. 2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnenoe / pod. red. G. V. Morozova. Moskva: Meditsina. 31 [in Russian].
- Nuller, YU. L. (1992). Smena paradigmy v psixiatrii. *Obozrenie psixiatrii i meditsinskoj psixologii im. V. M. Behtereva*. Spb.: Psixonevrologicheskij institut im. V. M. Behtereva, № 1. 13–18 [in Russian].
- Panov, N. I. (2013). Problemyi sostava prestupleniya i ego funktsiy v doktrine ugovnogo prava. *Visnik Asotsiatsii kriminalnogo prava Ukraïni*. Harkiv, № 1(1). 103–125 [in Russian].
- Pervomayskiy, V. B. (2001). Novyy Uголовnyy kodeks: starye i Novye problemyi sudebno-psixiatricheskoj ekspertizy. *Arhiv psixiatrii*. Kyiv, № 4. 49–52 [in Russian].
- Pervomayskiy, V. B., Ileyko, V. R. (2006). *Sudebno-psixiatricheskaya ekspertiza: ot teorii k praktike*. Kiev: KIT [in Russian].
- Poryadok provedennya sudovo-psy`xiatry`chnoyi eksperty`zy`*: Nakaz, Poryadok, Forma ty`povogo dokumenta vid 08.05.2018. № 865. Ministerstvo oxorony` zdorov'ya Ukrayiny` [in Ukrainian].
- Poryadok provedennya sudovo-psy`xiatry`chnoyi eksperty`zy`*: Poryadok vid 08.10.2001. № 397. Ministerstvo oxorony` zdorov'ya Ukrayiny` [in Ukrainian].
- Pro pry`znachennya ta provedennya sudovy`x eksperty`z ta ekspertny`x doslidzhen`*: Instrukciya vid 08.10.1998. № 53/5. Ministerstvo yusty`ciyi Ukrayiny`. (data zvernennya: 25.06.2019) [in Ukrainian].
- Pro psy`xiatry`chnu dopomogu*: Zakon Ukrayiny` vid 22.02.2000. № 1489–III. Vidomosti Verxovnoyi Rady` Ukrayiny`. 2000. № 19. St.143[in Ukrainian].
- Pro xazy`st personal`ny`x dany`x*: Zakon Ukrayiny` vid 01.06.2010. № 2297-VI. St. 481 [in Ukrainian].
- Serbtskiy, V. P. (1997). *O sudebno-psixiatricheskoj ekspertize*: Trudyi vtorogo syezda otechestvennykh psixiatrov. Kyiv, 122–124 [in Russian].
- Simakova-Yefremyan, E. B. (2017). *Kompleksni sudovo-ekspertni doslidzhennya: teoriya ta prakty`ka*. Dy`s. ... d-ra yurydy`ch. nauk: 12.00.09. Xarkiv, 2017. 46–47 [in Ukrainian].
- Snejnevskiy, A. V. (2008). *Obschaya psixopatologiya: kurs lektsiy*. 5-e izd. Moskva: «MEDpress-inform». 7–36 [in Russian].
- Sudebnaya psixiatriya: *Rukovodstvo dlya vrachev* / pod. red. TS. M. Feynberg i dr. Moskva: Medgiz [in Russian].
- Trahterov, V. S. (1992). *Formula Nevmenyaemosti v sovetskom ugovnom prave (istoricheskij ocherk)*: Ucheb. posobie. Harkiv: Ukrainskaya yuridicheskaya akademiya. 37–38 [in Russian].
- Ugovnoe ulozheny`e*: Sobranie uzakonenij y` rasporyazhenij pravyy`tel'stva. 16 aprelya 1903 g. № 88 [in Russian].
- Usvidomlena zgoda pidslidnogo, obvy`nuvachenogo abo zasudzhenogo*. Dodatok do Poryadku provedennya sudovo-psy`xiatry`chnoyi eksperty`zy` (punkt 19): Forma ty`povogo dokumentu [in Ukrainian].
- Yegorov, V. V., Yegorova, T. M. (2003). Neosudnist`: yurydy`chni kry`teriyy i psy`xiatry`chni pidstavy`. *Teoriya ta prakty`ka sudovoyi eksperty`zy` i kry`minalisty`ky`*. Vy`pusk 3: zb. naukovoprakty`chny`x materialiv (do 80-richchya zasnuvannya Xarkivs`kogo NDI sudovy`x ekspertyz). Xarkiv: Pravo 520–526 [in Ukrainian].

- Yegorov, V. V., Yegorova, T. M. (2005). *Do utochnennyya ponyattya Neosudnist', psy'xiatry'chni py'tannya ta yury'dy'chni kry'teriyi yiyi konstataciyi. Aktual'ni py'tannya suchasnoyi psy'xiatriyi: materialy` Nauk.-prak. konferenciyi, pry'svyachenoyi 30-richchyu kafedry` psy'xiatriyi, Narkologiyi ta medy'chnoyi psy'xologiyi Ukrayins'koyi medy'chnoyi stomatologichnoyi akademiyi (m.Poltava). Poltava : Poltava. 79–82 [in Ukrainian].*
- Yegorov, V. V., Yegorova, T. M. (2007). Nevmenyaemost: psihiatricheskie osnovaniya i yuridicheskie kriterii. *Vestnik assotsiatsii psihiatrov Ukraini*. Kiev, № 1–2 (36–37). 163–173 [in Russian].

В. В. Єгоров, Т. М. Єгорова

**ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ
СУДЕБНО-ПСИХИАТРИЧЕСКОЙ И СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕРТИЗЫ**

Проблема определения пределов компетенции судебного эксперта психиатра и эксперта психолога, принципы взаимодействия права, судебной психиатрии и психологии в современной отечественной экспертной практике до настоящего времени остаются актуальными. В действующем законодательстве Украины регламентировано соблюдение экспертом пределов компетенции. В юриспруденции и психиатрии вопрос определения понятия «невменяемость» до настоящего времени является дискуссионным, поскольку так называемая «формула невменяемости» содержит медицинский (биологический) и психологический (юридический) критерии.

Цель данной работы: предоставление авторской системной модели констатации невменяемости, в которой разграничены сферы компетенции юристов и эксперта-психиатра; дано докладное описание психиатрических критериев (диагностический, критичности и анамнестической) определения психического состояния лица в юридически релевантный период времени; сформулировано определение понятия «невменяемость».

Не менее актуальной является проблема дальнейшего совершенствования и приведения в соответствие отдельных пунктов Порядка проведения судебно-психиатрической экспертизы действующему законодательству Украины и ведомственным нормативно-правовым актам, регулирующим организацию судебно-экспертной деятельности в государственных специализированных экспертных учреждениях. Проанализированы отдельные положения Порядка проведения судебно-психиатрической экспертизы, которые могут создать значительные сложности в работе судебного эксперта-психиатра, а также предоставлены соответствующие предложения по изменению содержания проблемных положений в указанном нормативном документе.

Ключевые слова: невменяемость; «формула невменяемости»; психическое состояние; тяжелое психическое расстройство; психиатрические критерии; юридические критерии; уголовно-правовое обстоятельство; компетенция эксперта; судебная психиатрическая экспертиза; судебная психологическая экспертиза.

V.Yegorov, T.Yegorova

**ISSUES OF CONTEMPORARY STATE OF FORENSIC PSYCHIATRIC AND
PSYCHOLOGICAL EXAMINATIONS**

The problem of determining the limits of competence of a forensic psychiatrist expert and a psychologist expert, the principles of interaction of law, forensic psychiatry and psychology in modern domestic expert practice remain relevant to the

present day. The current legislation of Ukraine regulates expert compliance with the limits of competence. In jurisprudence and psychiatry, the issue of the definition of the concept of “insanity” is currently debatable, since the so-called “formula of insanity” contains medical (biological) and psychological (legal) criteria.

This article purpose The purpose of this paper: presenting of the author's systemic model of ascertaining insanity, which delimits the competences of lawyers and an expert psychiatrist; A written description of the psychiatric criteria (diagnostic, criticality and anamnestic) of determining the mental state of a person in a legally relevant period of time is given; The definition of the concept of “insanity” is formulated.

No less urgent is the problem of further improvement and bringing into compliance of certain paragraphs the Procedure for conducting a forensic psychiatric examination of the current legislation of Ukraine and departmental regulatory acts governing the organization of forensic expert activity in state specialized expert institutions. Separate provisions of the Procedure for conducting a forensic psychiatric examination, which can create significant difficulties in the work of a forensic psychiatrist, are analyzed, and appropriate proposals are made to change the content of problematic provisions in the specified regulatory document.

Keywords: insanity; “Formula of insanity”; mental condition; severe mental illness; psychiatric criteria; legal criteria; criminal law circumstance; expert competence; forensic psychiatric examination; forensic psychological examination.

Надійшла до редколегії 27.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.035>

УДК 343.98:159.9

О. А. Герасименко,

старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1447-6101>

e-mail: olga_gerasi993@ukr.net

Т. Г. Харіна,

науковий співробітник сектору Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8482-2639>

e-mail: larinatatiana111@gmail.com

Т. В. Савкіна,

завідувачка сектору Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9903-7393>

e-mail: tsavkina55@gmail.com

Оглядова стаття

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ЗА ЗЛОЧИНАМИ, ВЧИНЕНИМИ ГРУПОЮ ОСІБ

Проаналізовано напрацювання науковців щодо проведення судово-психологічних експертиз соціально-психологічних особливостей за злочинами, вчиненими групою осіб. Визначено об'єкт, завдання та предмет даного виду експертизи. Розглянуто особливості дослідження соціально-психологічних особливостей підекспертних. Розкрито поняття лідерства у групі, зазначені типи лідерів. Визначено питання, які ставляться на вирішення, та межі компетенції експерта-психолога. Зазначено перелік вихідних даних, необхідних для проведення психологічного дослідження.

Ключові слова: психологічна експертиза, злочини вчинені групою осіб, члени групи, індивідуально-психологічні особливості, соціально-психологічні якості, лідерство, психологічне дослідження.

Постановка наукової проблеми. Наявність об'єктивної потреби використання професійних психологічних знань у кримінально-правовому і кримінально-процесуальному регулюванні, а також у процесі розслідування злочинів ініціює взаємодію органів досудового та судового розслідування і психологів. У першу чергу це стосується призначення та проведення судово-психологічної експертизи. Особливо в тих випадках, коли злочин вчинено групою осіб і обвинувачені дають суперечливі відомості про роль кожного з них у вчиненні інкримінованого їм діяння.

Злочини, що вчиняються групою осіб, завжди являють собою більшу суспільну небезпеку, ніж аналогічні діяння, що вчиняються окремими індивідами. Статистична звітність свідчить, що серед усіх злочинів, щорічно реєстрованих в Україні, 14,2 % — вчинені групою осіб¹. Фактично, кожний шостий злочин в Україні вчиняється в групі та характеризується груповою поведінкою її учасників. Спільна злочинна

¹ Бесчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. URL : <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/40.pdf>

діяльність декількох осіб має певні соціально-психологічні особливості. Тому для ефективного розслідування та розкриття злочинів, вчинених групою осіб, необхідно застосувати спеціальні знання у галузі психології (призначення та проведення судово-психологічних експертиз за злочинами вчиненими групою осіб, стосовно соціально-психологічних особливостей членів цієї групи).

Останнім часом все більше зростає об'єктивна потреба використання професійних психологічних знань у кримінально-правовому і кримінально-процесуальному регулюванні, а також у процесі розслідування злочинів, що вимагає необхідність взаємодії органів досудового та судового розслідування і психологів. У першу чергу це стосується призначення та проведення судово-психологічної експертизи, яка згідно з ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України¹ є основною процесуальною формою використання спеціальних психологічних знань у судочинстві.

У зв'язку з вищезазначеним, у період досудового та судового розслідування доцільне проведення експертиз соціально-психологічних особливостей членів такої групи. Даний вид судово-психологічної експертизи відповідно до статей 27, 28, 29 КК України призначається з метою визначення лідера групи осіб, які вчинили злочин, конкретної ролі кожного учасника в злочинних епізодах; ступеня впливу групи на окремого учасника; типових форм взаємодії між членами групи як при вчиненні злочинів, так і в процесі розслідування для індивідуалізації відповідальності згідно зі статтями 29, 30 Кримінального кодексу України².

Експерт-психолог може дати висновок про те, яким є вплив групи на окремого учасника, встановити неформальних лідерів групи осіб, які вчинили злочин, розкрити найтипівіші форми взаємозв'язку між членами групи при підготовці злочину, в ході його скоєння і в процесі розкриття.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У літературних джерелах робилися спроби дослідити проблему злочинних груп такими авторами, як: Б. І. Бараненко, В. М. Биков, Г. М. Бірюков, В. Г. Глукашевич, П. І. Грішаєв, Н. Й. Гутурова, О. М. Джужа, А. І. Долгова, В. Картавцев, В. Т. Контеміров, В. М. Корнієнко, Г. А. Крігер, В. І. Литвиненко, В. Г. Лукашевич, Є. І. Макаренко, І. В. Максимченко, М. І. Мельник, Є. М. Моїсєєв, А. А. Музика, В. Д. Пахомова, Б. В. Романюк, Д. Савченко, І. В. Сервецький, І. В. Тарасюк, Т. А. Третьякова, В. П. Філонов, О. Г. Цветков, В. М. Цимбалюк, К. О. Чаплинський.

Питання застосування судово-психологічної експертизи в процесі розслідування кримінальних правопорушень знайшли своє відображення

¹ Кримінальний кодекс України: від 2001 р. (зі змінами від 27.06.2019 року, № 2747–VIII). *Відомості Верховної Ради України*, 2019. № 25–26 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

² Там само.

в роботах М. О. Асманської, В. Л. Васильєва, Є. П. Волкова, О. М. Гусєвої, С. М. Князева, О. Р. Онищенко, Ф. С. Сафуанова, Т. М. Секераж, Т. О. Смірнові, О. О. Ткаченко, Т. Ю. Філатова тощо.

Метою статті є аналіз напрацювань науковців та практиків для подальшого використання при розробці науково-методичних рекомендацій щодо проведення судово-психологічних експертиз за злочинами, вчиненими групою осіб.

Викладення основного матеріалу дослідження. У юридичній літературі використовуються терміни «груповий злочин» як злочин, що вчиняється групою осіб (два або більше учасники), «вчинення злочину групою осіб», «групова злочинність».

У кримінальному праві злочинною групою називається умисна участь двох чи більше осіб у вчиненні злочину у вигляді простої чи складної співучасті, що спричиняє відповідальність за вчинення злочинів деяких видів простою групою за змовою чи без неї, групою осіб за попередньою змовою і організованою групою, а також злочинною зграєю (бандою). Певний поділ злочинних груп містить кримінальний закон. Так, ст. 28 КК України дає визначення типів злочинних груп залежно від характеру співучасті і ступеня організованості: 1) вчинення злочину групою осіб, якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою; 2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення; 3) вчинення злочину організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього чи іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи; 4) вчинення злочину злочинною організацією, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп¹.

В. Л. Васильєв та В. М. Биков розрізняють такі види злочинних груп²:

¹ Кримінальний кодекс України: від 2001 р. (зі змінами від 27.06.2019 року, № 2747–VIII). *Відомості Верховної Ради України*, 2019. № 25–26 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

² *Биков В. М.* Преступная группа: криминалистические проблемы. Ташкент, 1991.

— Випадкова група. Спочатку створилася з неантисупільною метою, але в процесі спілкування, спільного вживання спиртних напоїв і т.д., яка здійснила небезпечно суспільне діяння по ситуаційним-випадковим механізмам. Така група не має внутрішньої соціально-психологічної структури, антигромадської мети і точного розподілу ролей. Їх пов'язують дружні, а не ділові відносини. Проте в такій групі є можливість проаналізувати розподіл ролей в конкретній ситуації інкримінованого діяння. Компанія, в яку може перетворитися випадкова група при систематичних зустрічах. З'являється постійна тема для цих зустрічей з асоціальною спрямованістю. Зазвичай в такій групі є стійкий лідер, а ролі інших ще чітко не визначилися.

— Злочинна група. Характеризується стійкістю особового складу, наявністю у її членів злочинного досвіду (злочинний досвід — це не тільки наявність судимості та перебування у виправно-трудовій установі), розподілом ролей. Взаємини набувають ділового характеру. Кордон допустимої поведінки систематично свідомо різко розширюється, тобто з'являється стійка антисоціальна спрямованість групи і кримінальний професіоналізм її членів. Подальший розвиток групи приводить до злочинної організації, де відносини набувають жорсткий формалізований характер, розподіл ролей добре усвідомлюється, є суворі норми поведінки, жорстка дисципліна, добре розроблена система санкцій¹. Експертна практика показує, що найчастіше виникає попит щодо дослідження індивідуально-психологічних особливостей осіб, які скоїли злочин у групі без попередньої змови.

Загальним об'єктом судово-психологічної експертизи є особливості психіки, її компонентів та проявів у діяльності психічно здорової людини як носія процесуального статусу в юридично значущій ситуації, а також самої ситуації. Основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивотвірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей.

Предметом таких експертиз є ретроспективна оцінка стану особи на період здійснення нею різних дій у правовому полі. При цьому в досліджуваний період на стан особи можуть впливати фактори різного характеру: соціально-психологічні, психогенні, сомогенні, психіатричні та інші. Тому судово-психологічна експертиза вважається одним з найбільш складних видів експертизи.

У свою чергу С. Д. Максименко акцентує на тому, що наукове дослідження психології особистості як предмета вивчення унікальності, неповторності і цільної системи становить доволі суттєву проблему. Учений зокрема визначає склад механізмів психіки людини, що

¹ Васильев В. Л. Психологические аспекты преступных групп и расследование совершенных ими преступлений. СПб : Учебник, 1994.

ґрунтується на відображенні як регулятора діяльності людини і відповідає адекватним умовам середовища, яке впливає на функцію поведінки особи. З іншого боку, кожний психічний акт є результатом дії об'єктивного через суб'єктивне відображення, через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності на психічне життя. Врешті, у процесі злочинної діяльності психічне відображення постійно поглиблюється, вдосконалюється й розвивається¹.

До компетенції судового експерта-психолога при виконанні даного предметного виду судово-психологічної експертизи входить встановлення індивідуально-рольового статусу членів групи (лідер, підвладний, ведений тощо)².

Дослідження психології вчинення злочину у складі групи передбачає визначення її поняття. В етимологічному розумінні «група» — це «сукупність людей, об'єднаних спільністю інтересів, професії, діяльності та ін.», або «сукупність осіб, об'єднана спільною метою, ідеєю, працею та ін.»³. У соціальній психології група — це обмежена в розмірах спільність людей, яка виділяється з соціального цілого на підставі певних ознак (характеру виконуваної діяльності, соціальної або класової належності, структури, композиції, рівня тощо). Соціальна група являє собою відносно стійкі сукупності людей, які мають загальні інтереси, цінності і норми поведінки, що утворюються в межах історично визначеного суспільства. В психології вирізняють також малу соціальну групу — відносно нечисельну спільність людей, які перебувають між собою у безпосередньому особистісному спілкуванні і взаємодії. Відносно особи мала група розглядається як соціальне середовище, яке жорстко детермінує поведінку та особливості особи, а стосовно всього суспільства мала група виступає аналогом, своєрідною моделлю суспільних відносин⁴.

У літературі досить давно йде дискусія щодо нижнього та верхнього показника чисельності малої групи. У більшості досліджень число членів малої групи коливалося між 2 і 7 при модальному числі 2 (згадано в 71% випадків). Цей підрахунок збігається з уявленням, що має широке поширення, про те, що найменшою малою групою в психологічному розумінні є так звана «діада», тобто два взаємодіючих індивіда. Що ж до визначення верхнього показника чисельності групи, то практика відомих досліджень визначає його наступними показниками:

¹ Максименко С. Д. Генезис особистості. Київ : КММ, 2006. С. 51–69.

² Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст.1715.

³ Толковый словарь С. И. Ожегова / под редакцией Н. Ю. Шведова (21-е издание). Москва : Наука, 2002.

⁴ Бех В. Теорія груп. *Політична енциклопедія*. Київ : Парламентське видавництво, 2011.

10, 15, 20 чоловік. У деяких дослідженнях Морено, автора соціометричної методики, розрахованої саме на застосування в малих групах, згадуються групи і по 30–40 чоловік. Таким чином, якщо досліджувана мала група реально існує, то вона розглядається як суб'єкт діяльності. Тому логічно не встановлювати якийсь жорсткий «верхній» її показник, а приймати його як такий, що реально існує¹.

В тих випадках, коли злочин скоєно групою осіб (від двох і більше осіб) і обвинувачені дають суперечливі відомості про роль кожного у вчиненні інкримінованого їм діяння, в тому, хто є лідером угруповання може бути призначена судово-психологічна експертиза соціально-психологічних особливостей за злочинами вчиненими групою осіб.

У процесі дослідження вирішується наступні питання:

Які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа?

Який індивідуально-рольовий статус має підекспертна особа у злочинній групі (лідер, підвладний, ведений тощо) і чи це зумовлено її індивідуально-психологічними властивостями та особливостями соціально-психологічної структури злочинної групи (злочинного угруповання)?

Відповідно до особливостей конкретних обставин справи вирішувати психологічною експертизою питання у разі потреби узгоджуються органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), при консультуванні з експертом з метою їх компонування у доцільні для справи блоки².

Зараз все більшої актуальності набуває діагностика взаємин у групі з метою виявлення мотивів окремих членів групи, їх соціально-психологічної ролі в загальній злочинній діяльності. Такий вид експертизи призначається суддею для індивідуалізації кримінальної відповідальності, ступеня і форм покарання. Крім того, особистісна діагностика членів групи, виявлення тих рис характеру, які дають «важкий прогноз», високу ймовірність рецидиву, також має юридичне значення.

Дослідження малих груп має як свою передумову характеристику деякої «статики» групи: визначення її меж, складу, композиції. Але природно, що головним завданням соціально-психологічного аналізу є вивчення тих процесів, які відбуваються в житті групи.

О. Г. Ковальов зазначає, що в процесі спілкування люди взаємно впливають один на одного. Під час взаємодії емоції одного зменшуються чи збільшуються під впливом думок або переживань іншого. Особистість

¹ Андреева Г. М. Социальная психология. Учебник для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2001.

² Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст.1715.

тим більше впливає на інших людей і в цілому на групу, чим авторитетніша вона в очах інших¹.

Лідерство в групі має важливе значення. Лідерство є чисто психологічною характеристикою поведінки певних членів групи, тоді як керівництво більшою мірою є соціальною характеристикою відносин в групі, перш за все з точки зору розподілу ролей управління та підпорядкування. Під лідерством прийнято розуміти один із процесів організації та управління малою соціальною групою, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні строки та з оптимальним ефектом, детермінований у суспільстві соціальними відносинами. Лідерство передбачає існування такої фігури (декількох фігур), як лідер.

Лідер — це член групи, за яким вона визнає право приймати відповідальні рішення у значущих для неї ситуаціях, тобто найбільш авторитетна особа, яка реально відіграє центральну роль в організації спільної діяльності і регулюванні взаємостосунків у групі. Лідером є такий член малої групи, який висувається в результаті взаємодії членів групи для організації групи при вирішенні конкретної задачі. Він демонструє більш високий, ніж інші члени групи, рівень активності, участі, впливу в рішенні цього завдання. Таким чином, лідер висувається в конкретній ситуації, беручи на себе певні функції. Решта членів групи приймають лідерство, тобто будують з лідером такі відносини, за яких він буде керувати, а вони будуть керованими.

Лідерство необхідно розглядати як групове явище: лідер немислимий поодинці, він завжди елемент групової структури, а лідерство є системою відносин у цій структурі. Тому феномен лідерства відноситься до динамічних процесів малої групи. Цей процес може бути досить суперечливим: міра домагань лідера і міра готовності інших членів групи прийняти його провідну роль можуть не збігатися. З'ясувати дійсні можливості лідера — значить з'ясувати, як сприймають лідера інші члени групи².

Міра впливу лідера на групу також не є величиною постійною, при певних обставинах лідерські можливості можуть зростати, а при інших, навпаки, знижуватися (Кричевський, Рижак, 1985). Іноді поняття лідера ототожнюється з поняттям «авторитет», що не цілком коректно: звичайно, лідер виступає як авторитет для групи, але не всякий авторитет обов'язково означає лідерські можливості його носія. Лідер повинен організувати вирішення якоїсь задачі, авторитет такої функції не виконує, він просто може виступати як приклад, як ідеал, але зовсім не брати на себе рішення задачі. Тому феномен лідерства — це дуже специфічне явище, що не описується ніякими іншими поняттями³.

¹ Ковалев А. Г. Командные и социально-психологические проблемы лидерства. Москва : Политиздат, 1998. 58–59.

² Андреева Г. М. Вказана праця.

³ Кричевский Р. Л., Рыжак М. М. Психология руководства и лидерства в спортивном коллективе.

Для висунення на роль лідера групи людина повинна мати певну сукупність особистих соціально-психологічних якостей, зокрема достатньо високий рівень ініціативи і активності, досвід і навички організаторської діяльності, зацікавленість у досягненні групових цілей; бути поінформованою про справи групи, а також достатньою товариською та мати особисту привабливість, із високим рівнем престижу та авторитету в групі, що відповідає цим якостям.

У психологічній літературі вирізняють такі типи лідерів: 1) за змістом діяльності (лідер-натхненник, лідер-ініціатор, лідер-організатор, лідер-виконавець); 2) за характером діяльності (універсальний лідер і ситуативний лідер); 3) за спрямованістю діяльності (емоційний лідер, лідер-ерудит, діловий лідер, лідер-умілець)¹.

Експериментальні психологічні дослідження свідчать про те, що в групі люди схилиються до більш ризикованих вирішень проблемних ситуацій, ніж наодинці. Люди виявляють більшу схильність ризикувати разом, ніж осібно².

Вчинення злочинів групою осіб вносить певну специфіку в механізм та інші складові кримінальної діяльності, а також тягнуть за собою, як правило, настання більш тяжких наслідків³.

При проведенні психологічних експертиз використовуються загальновідомі в науковій практиці психологічні методики і такі, що пройшли державну атестацію, та їх авторські модифікації, що відбираються з урахуванням специфіки експертних досліджень і конкретних питань, поставлених перед психологічною експертизою⁴.

Істотним елементом призначення судово-психологічної експертизи є формулювання запитань експерту. Ці запитання мають відповідати основним вимогам:

- 1) не виходити за межі спеціальних знань експерта і не мати правового характеру;
- 2) бути визначеними, конкретними і короткими;
- 3) мати логічну послідовність.

Для проведення дослідження орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), надає експерту можливість психологічного обстеження підекспертної особи та матеріалів справи.

Для проведення психологічної експертизи (з огляду на вік підекспертної особи та виходячи з питань, поставлених перед експертом)

¹ Андреева Г. М. Вказана праця.

² Васильев В. Л. Вказана праця.

³ Васильева Н. В., Горькая И. А. Судебно-медицинская экспертиза и ее клинично-психологические основы. Практическое руководство. СПб, 1997.

⁴ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст.1715.

експерту необхідно надати: медичну документацію, особову справу, шкільні характеристики і характеристики з місця роботи, свідчення співучнів, педагогів, колег, друзів, знайомих, родичів та інших людей, з якими підекспертна особа близько спілкувалася. У свідченнях рідних та близьких повинні бути відображені особливості її розвитку та поведінки, умов життя, оточення, притаманні їй схильності, захоплення, інтереси. За наявності також надаються щоденники, листи, зразки творчості підекспертної особи¹.

Органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), особливу увагу слід приділити свідченням або відомостям про особливості поведінки підекспертної особи у проблемних ситуаціях (конфлікти, покарання, втрати тощо) та свідченням про особливості її емоційного стану в певних обставинах (безпосередньо у момент подій, у час, що передував подіям, а також після їх завершення)².

Під час проведення психологічної експертизи досліджуються автентичні показання, тобто такі, які не залежать від будь-якого стороннього впливу або примусу.

Джерелами інформації для судово-психологічної експертизи можуть бути матеріали кримінальної справи, інші документи, які описують як життєвий шлях людини, так і її дії і поведінку в кримінальній ситуації. Також інформативними можуть бути і зовнішні прояви рухових і мовленнєвих актів, поведінка та вчинки досліджуваного в ході здійснення експертизи.

Висновок експерта базується: на аналізі матеріалів справи, зокрема, даних про розподіл ролей обвинувачених при вчиненні протиправних діянь; на результатах обов'язкового експериментально-психологічного дослідження всіх членів угруповання, включаючи дані про інтелектуальні особливості, особистісні характеристики; системі відносин до різних соціальних цінностей, міжособистісних відносинах в групі; на результатах порівняльного аналізу отриманих даних.

Висновки. Таким чином, результати аналізу напрацювань науковців свідчать, що в період досудового та судового розслідування доцільним є проведення експертиз соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи. Особливо в тих випадках, коли злочин вчинено групою осіб і обвинувачені дають суперечливі відомості про роль кожного у вчиненні інкримінованого їм діяння. Зазначений вид дослідження спрямований на виявлення структури злочинного угруповання, визначення ролі кожного її учасника й особливостей зв'язку

¹ Васильев В. Л. Юридическая психология. СПб : ПетерКом, (Серия «Мастера психологии»), 1998.

² Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст.1715.

між ними. Експерт-психолог може дати висновок про те, яким є вплив групи на окремого учасника, встановити неформальних лідерів злочинного угруповання, розкрити найтиповіші форми взаємозв'язку між членами групи при вчиненні злочину і у процесі розкриття.

References

- Andreeva, G. M. (2001). *Social Psychology*. Textbook for higher educational institutions. Moscow: Aspect Press [in Russian].
- Beh, V. (2011). *Group theory*. Political encyclopedia. Kiev: Parliamentary vidavniststvo [in Ukrainian].
- Bykov, V. M. (1991). *Criminal group: forensic problems*. Tashkent [in Uzbekistan].
- Criminal codex of Ukraine*: Information from the Verkhovna Rada of Ukraine (BPD), 2001, № 25–26. 131 [in Ukrainian].
- Kovalev, A.G. (1998). *Team and socio-psychological problems of leadership*. Moscow: Politizdat. 58–59 [in Russian].
- Krichevsky, R. L., Ryzhak, M. M. (1985). *Psychology of leadership and leadership in the sports team*. Moscow: Publishing House of Moscow [in Russian].
- Maksimenko, S. D. (2006). *Genesis of personality*. Kiev: LLC «KMM», 51–69 [in Ukrainian].
- On approval of the Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies*: Order of the Ministry of Justice of Ukraine of October 8, 1998, № 53/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/> (data zvernennia 26.06.2019).
- The Explanatory Dictionary of S. I. Ozhegov*, edited by N. Yu. Shvedova (21st edition) [in Russian].
- Vasiliev, V.L. (1994). *Psychological aspects of criminal groups and the investigation of crimes committed by them*. SPb: Textbook [in Russian].
- Vasiliev, V.L. (1998). *Legal psychology*. SPb: Peter Kom (A series of «Masters of Psychology») [in Russian].
- Vasilieva, N.V., Gorkovaya, I.A. (1997). *Forensic examination and its clinical and psychological foundations*. A practical guide. St. Petersburg [in Russian].

О. А. Герасименко, Т. Г. Харина, Т. В. Савкина

СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА ПО ПРЕСТУПЛЕНИЯМ, СОВЕРШЕННЫМ ГРУППОЙ ЛИЦ

Проанализированы наработки ученых и практиков о проведении судебно-психологических экспертиз по преступлениям, совершенным группой лиц. В тех случаях, когда преступление совершено группой лиц (от двух и более лиц) и обвиняемые дают противоречивые сведения о роли каждого из них в совершении инкриминируемого им деяния (в частности, кто является лидером группы), может быть назначена судебно-психологическая экспертиза социально-психологических особенностей по преступлениям, совершенным группой лиц. Определены объект, задачи и предмет судебно-психологической экспертизы по преступлениям совершенным группой лиц. Рассмотрены особенности исследования социально-психологических особенностей подозреваемых (обвиняемых) при проведении судебно-психологической экспертизы по уголовным делам о преступлениях, совершенных группой лиц.

Целью статьи является анализ наработок ученых и практиков для дальнейшего использования при разработке научно-методических рекомендаций

по проведению судебно-психологических экспертиз по преступлениям, совершенным группой лиц.

Раскрыто понятие лидерства в группе лиц, совершивших преступление, и указаны типы лидеров в группе. Определены вопросы, которые ставятся на разрешение экспертизы при проведении данного вида исследования, и пределы компетенции судебного эксперта-психолога при выполнении этого предметного вида судебно-психологической экспертизы. Указан перечень материалов дела (исходных данных), необходимых для проведения психологического исследования.

Ключевые слова: преступления, судебно-психологическая экспертиза, преступления, совершенные группой лиц, члены группы, социально-психологические качества, лидерство в группе, индивидуально-психологические особенности, обвиняемые, личность, особенности личности, индивидуализация ответственности, выходные данные, психологическое исследование.

O. Herasimenko, T. Kharina, T. Savkina

**FORENSIC PSYCHOLOGY REGARDING THE CRIMES COMMITTED BY
GROUP OF PERSONS**

Analyzed the achievements of scientists and practitioners on the conducting of forensic psychological examinations of crimes committed, by a group of persons. In cases where a crime is committed by a group of persons (from two or more persons) and the defendants give conflicting information about the role of each of them in the commission of the act incriminated to them (in particular leader of the group), a forensic psychological examination of social and psychological characteristics can be appointed on crimes committed by a group of individuals. The object, tasks and subject of the forensic psychological examination of the crimes committed by a group of persons are defined. The features of the study of the socio-psychological characteristics of the suspects (accused) during the forensic psychological examination of criminal cases of crimes committed by a group of persons.

The purpose of the article is to analyze the developments of scientists and practitioners for further use in the development of scientific and methodological recommendations for conducting forensic psychological examinations of crimes committed, by a group of individuals.

The concept of leadership in the group of persons who committed a crime is disclosed and the types of leaders in the group are indicated. The issues that are put to the resolution of the examination during this type of research and the limits of the competence of the forensic psychologist when performing this subject type of forensic psychological examination are identified. The list of materials of the case (initial data), necessary for carrying out psychological research is indicated.

Keywords: crimes, forensic psychology, crimes committed by a group of individuals, group members, socio-psychological qualities, leadership in a group, individual psychological characteristics, defendants, personality, personality characteristics, individualization of responsibility, imprint, psychological research.

Надійшла до редколегії 22.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.036>
УДК 159.99

О. І. Міхеева,

судовий експерт Донецького НДІСЕ, м. Слов'янськ, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9949-1118>
e-mail: mary.mikheeva@ukr.net

М. Л. Міхеева,

завідувач лабораторії КВД Донецького НДІСЕ, м. Слов'янськ, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9949-5810>
e-mail: mary.mikheeva@ukr.net

ПРОБЛЕМА СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Статтю присвячено проблемі судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства. Обґрунтовано вихідні позиції діяльності експерта щодо судовопсихологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства на основі принципів, що взагалі визначають побудову психодіагностичного дослідження: методичного обмеження; взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів; необхідності – достатності; взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини зондування психічної реальності. Зазначено, що розглянута проблема знаходиться на початковому етапі теоретичного вивчення та практичного впровадження в сучасну експертну діяльність.

Ключові слова: домашнє насильство; судова психологічна експертиза; потерпілі; вихідних позицій експертної діяльності.

Постановка наукової проблеми. На сучасному етапі розвитку країни інститут сім'ї переживає великі труднощі, які обумовлені кризовими явищами в економіці, політиці, культурі тощо. На жаль, ці явища впливають на сімейні відносини, умови проживання кожного члена родини, їх психологічний та емоційний стан. Як наслідок, домашнє насильство стає однією із найактуальніших соціальних проблем сучасної української сім'ї. Вивчення правових аспектів проблеми домашнього насильства обумовлено юридичною необхідністю: ідентифікації кожної конкретної ситуації, реалізації принципу невідворотності покарання для кривдника, орієнтації правосуддя на потреби постраждалої особи.

З 11 січня 2019 р. в Україні набув чинності Закон № 5294 «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Згідно із Законом «...домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє

наси́льство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь...»¹.

У даному контексті проблема удосконалення процедури експертного дослідження, оптимізації його змісту та форми, обґрунтованості експертних висновків щодо потерпілих від домашнього насильства стає все більш актуальною в світлі вимог надійного забезпечення справедливості судових рішень.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми домашнього насильства висвітлено у таких публікаціях:

— Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочемировська, Т. Сафонова, Е. Цимбал та ін. (природа та наслідки сімейного насильства);

— М. Асанова, Н. Зінов'єва, І. Малкін-Пих, Н. Михайлова та ін. (питання емоційного, психологічного, фізичного, сексуального насильства в сім'ї);

— Г. Гіндін, М. Догадіна, О. Духова, Л. Пережогін, Є. Черепанова та ін. (форми та методи роботи з дітьми, що пережили насильство);

— К. Ілікчієва, А. Колесова, Т. Матюшкова, Т. Шевчук (наси́льство щодо жінок);

— Т. Проценко, О. Логвиненко, І. Багаденко та ін. (запобігання насильству в сім'ї);

— Л. Гаухман, І. Давидович, К. Задоя, В. Іванова, Р. Лєвертова, В. Навроцький, М. Панов, Л. Сердюк, В. Симонов, О. Храмов, С. Шапченко, С. Яценко, Р. Шарапов та ін. (наси́льство в науці кримінального права);

— В. Бондаровської, О. Кочемировської, Г. Лактіонової, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та ін. (правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти попередження насильства в сім'ї);

— М. Хавронюк, Г. Христова, Х. Тручеро Куевас (співвідношення відповідності законодавства України вимогам міжнародних стандартів щодо насильства в сім'ї) тощо.

Аналіз сучасної вітчизняної експертної практики свідчить про відсутність розробленої та затвердженої Мін'юстом України відповідної експертної методики проведення психологічної експертизи в кримінальних провадженнях, передбачених ст. 126–1 КК України. Зазначимо, що нині активізується висвітлення цієї проблеми в низці науково-популярних видань, у психологічній та юридичній періодиці. Невирішеність питання в правовому просторі України та необхідність надійного забезпечення об'єктивного розгляду кримінальних проваджень, передбачених ст. 126–1 КК України («...домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати

¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України «від 07.12.2017 (зі змінами від 2018, № 5. Ст. 35). *Відомості Верховної Ради України*, 2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.

працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, – карасться громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років»¹ підтверджує актуальність нашого дослідження.

Мета статті – визначення вихідних позицій судово-експертної діяльності в контексті проблеми судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правовою основою проведення судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства є пп. 1.8, 3.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень № 53/5 від 08.10.1998 р. зі змінами та доповненнями, Закону України «Про судову експертизу»².

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає категорії осіб, які можуть бути признаними потерпілими в даній правовій ситуації: подружжя; колишнє подружжя; наречені; мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онука); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука) тощо. Зазначимо, що за даними Мінсоцполітики України, у 2013–2018 роках серед тих, хто звертався до органів держави щодо насильства в сім'ї, 90 % були жінки, 8, 5–9 % – чоловіки та 1–1, 5 % – діти.

Правовим поняттям «потерпілий» у законодавчому полі визначається фізична особа, якій правопорушенням завдано моральної, фізичної, або майнової шкоди. З метою констатації (або відкидання) наявності шкоди, що нанесена психічній діяльності, органи досудового розслідування призначають судово-психологічну експертизу, завданнями якої є встановлення психологічних чинників особистісних особливостей потерпілого, ступені залежності від іншої особи або певних життєвих обставин, маніпулювання вольовою діяльністю потерпілого.

Призначення органом досудового розслідування/судом судово-психологічної експертизи за фактом домашнього насильства мотивується

¹ Кримінальний кодекс України: від 2001 р. (зі змінами від 27.06.2019 року, № 2747–VIII). *Відомості Верховної Ради України*, 2019. № 25–26 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14>

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98>; Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4028–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.

тим, що особи, які постраждали від насильства, потребують аналізу таких психологічних характеристик, як індивідуально-психологічні особливості мотиваційної, інтелектуальної, емоційно-вольової та поведінкової складових особистості. Діяльність психолога-експерта дозволяє визначити механізми та характер ступеня страждань потерпілого, наявність почуття страху, тривожності, деформацію самооцінки, залежність від правопорушника. Перелік питань, які вирішуються судовою експертизою, передбачає аналіз психологічних аспектів ситуацій справи, особливостей її сприймання та оцінювання, відносин щодо кривдника та до самого себе; можливостей адаптації та стійкості до впливу стресових ситуацій.

Методика експертного дослідження передбачає використання науково обґрунтованих методів і засобів дослідження об'єкта судової експертизи, рішення експертного завдання в пропонуваній експертній ситуації¹. Необхідність оптимізації методичного забезпечення експертної діяльності відносно потерпілих від домашнього насильства базується на:

— визначенні домашнього насильства як явища зі складною поліетіологічною природою;

— виокремленні понять «сварка» (гостра суперечка, що супроводжується взаємними докорами, образами; стан, період взаємної ворожнечі, що виникає внаслідок такої суперечки; порушення дружніх взаємин), «конфлікт» (зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження і крайнє загострення суперечностей, що призводить до активних дій, ускладнень, боротьби, що супроводжуються складними колізіями; особливий вид взаємодії, в основі якого лежать протилежні і несумісні цілі, інтереси, типи поведінки людей та соціальних груп, які супроводжуються негативними психологічними проявами; це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій (потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, планів тощо) у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних взаємодіях та міжособистісних стосунках індивідів чи груп людей), «насильство» (навмисне застосування фізичної сили або влади, здійснене або у вигляді загрози, направлене проти себе, проти іншої особи, групи осіб або спільноти, результатом якого є (або є висока вірогідність цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збиток)²;

— диференціації видів домашнього насильства: економічне насильство(форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи

¹ Бондарь М. Е. О понятии «экспертная методика». *Криминалистика и судебная экспертиза* : респ. межвед. научн.-метод. сб. Киев, 1990. Вып. 40. С. 13–19.

² Шукліна Н. Г., Стефанів Н. С., Левченко К. Б. Особливості розгляду справ, пов'язаних із домашнім насильством: навчальний курс для суддів. Київ, 2018. 300 с.

реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру); психологічне насильство (форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи); сексуальне насильство (форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності); фізичне насильство (форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру)¹. Акцентуємо, що зазначені види насильства можуть виступати ізольовано або комбінуватися;

— розумінні наближених та віддалених наслідків домашнього насильства: наближених (синці, травми, переломи, ушкодження внутрішніх органів — печінка, нирки, селезінка тощо; погіршення функцій будь-якого органу, блювота, головні болі, втрата свідомості (струс мозку); крововиливи в очні яблука; гострі психічні порушення збудження, прагнення кудись бігти, ховатися; глибока загальмованість, зовнішня байдужість; страх, тривога, гнів; розвиток важкої депресії з почуттям власної ущербності, неповноцінності; смерть в наслідок вбивства та/або спроби суїциду); віддалені (порушення фізичного і психічного стану та/або розвитку дитини; соматичні захворювання (дихальної системи, нервової системи, порушення обміну речовин)²;

— аналізі індивідуально-психологічних особливостей жертв насильства:

пасивно-споглядальна позиція, почуття страху, тривожність, терплячість, що доходить до жертвовності, ригідність установок, низька

¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 (зі змінами від 2018, № 5. Ст. 35). *Відомості Верховної Ради України*, 2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення 09.06.2019).

² Шукліна Н. Г., Стефанів Н. С., Левченко К. Б. Особливості розгляду справ, пов'язаних із домашнім насильством: навчальний курс для суддів. Київ, 2018. 300 с.

самооцінка, невпевненість у собі, неврівноваженість, підвищена емоційність, вразливість, агресивність, схильність до стереотипної поведінки, виражені акцентуації характеру (депресивна, тривожна, демонстративна), низький рівень самоусвідомлення, виражений мазохістичний компонент, невисокий освітній та культурний рівень, амбівалентність, порушення статевої ролі ідентифікації тощо.

Вихідні позиції діяльності експерта щодо судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства спираються на основні принципи, що взагалі визначають побудову психодіагностичного дослідження¹:

1. Принцип методичного обмеження передбачає, що розроблений у рамках однієї теоретичної концепції метод, не може бути повною мірою використаний для об'єктивізації тієї сторони об'єкта, яка висвітлена іншою теорією.

2. Принцип взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів² передбачає, що будь-яка методика має більш широкі можливості зондування, крім її прямої цільової спрямованості.

3. Принцип необхідності – достатності полягає в тому, що набір і кількість діагностичних процедур повинні бути мінімально необхідними, і в той же час цілком достатніми для об'єктивного вивчення психічної реальності. Більшість психологічних методик дозволяє отримати більш широкий спектр даних за рахунок додаткових можливостей методики. Психологу-експерту необхідно так побудувати діагностичний алгоритм, щоб, використовуючи основну спрямованість і додаткові можливості методик, скласти на основі діагностичного алгоритму необхідний набір інструментальних засобів і технік, що дозволяють економічно та досить надійно провести дослідження.

4. Принцип взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини зондування психічної реальності передбачає, що кожна конкретна методика досліджує те, на що вона спрямована, лише на певному рівні.

Засадою щодо експертних висновків і верифікації експертної гіпотези є матеріали кримінальної справи, в якій відображено зовнішній фактологічний бік юридично значущої події; ретроспективна реконструкція психологічних обставин, що передували та супроводжували акт домашнього насильства; експериментальне дослідження потерпілого з використанням методик, що адекватні задачам діяльності психолога-експерта.

У психодіагностичній практиці найбільш поширена типологія діагностичних методик за цільовим призначенням, у рамках якої їх можна умовно диференціювати на три основні групи²:

¹ Бондарь М. Е. О понятии «экспертная методика». *Криминалистика и судебная экспертиза* : респ. межвед. научн.-метод. сб. Киев, 1990. Вып. 40. С. 13–19; Рубинштейн С. Я. Экспериментальные методики патопсихологии. Москва : ЭКСМО-Пресс, 1999. 448 с.

² Бурачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психодиагностике. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 528 с.

— описові – спостереження, бесіди, анкетування, опитування, інтерв'ю, аналіз результатів діяльності, контент-аналіз;

— оціночно-вимірjuвальні, які дозволяють отримувати відносно точні кількісні й якісні характеристики досліджуваних психологічних властивостей: проєктні, процесуальні, критеріально-орієнтовані тести, тести станів і властивостей тощо;

— пояснювальні, до яких відносять метод експериментального дослідження, якісний і кількісний аналіз результатів і емпіричних даних.

Вважаємо, що забезпечення підвищення об'єктивності та обґрунтованості експертних висновків сприяє реалізації системно-інтегративного підходу щодо підбору діагностичного інструментарію.

Висновки з дослідження і перспективи подальших напрацювань у даному науковому напрямку. Підсумовуючи, наголосимо, що проблема судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства пов'язана з широким комплексом завдань із розвитку правової держави. Зазначена проблема знаходиться на початковому етапі теоретичного вивчення та практичного впровадження в сучасну експертну діяльність. Виокремлені в дослідженні вихідні позиції експертної діяльності в контексті проблеми судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства можуть бути підставою для обґрунтування та реалізації відповідної експертної методики.

References

- Bondar, M. (1990). *O poniatii «ekspertnaia metodika»*. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza: resp. mezhd. Nauchn.-metod. sb.* Moskva. 13–19 [in Russian].
- Burlachuk, L., Morozov, S. (2000). *Slovar-spravochnik po psikhodiagnostike*. SPb [in Russian].
- Instruktsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: zatv. Nakazom M-va yustytsii Ukrainy vid 08.10.1998 № 53/5 1998*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (data zvernennia 29.06.2019) [in Ukrainian].
- Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 2001 r., № 25–26 (zi zminamy vid 27.06.2019 roku, № 2747-VIII)*. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (data zvernennia 29.06.2019) [in Ukrainian].
- Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 № 4028-XII*. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 1994, № 28. s. 232 [in Ukraine].
- Pro zapobihannia ta protydiu domashnomu Nasyilstvu: Zakon Ukrainy vid 07.12.2017 (zi zminamy vid 2018, № 5, st. 35)*. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. (2018) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> [in Ukrainian].
- Rubinshtein, S. (1999). *Eksperimentalnye metodiki patopsikhologii: monografiia*. Moskva. [in Russian].
- Shuklina, N., Stefaniv, N., Levchenko, K. (2018). *Osobylyvosti rozghliadu sprav, poviazanykh iz domashnim Nasyilstvom: Navchalnyi kurs dlia suddiv*. Kyiv [in Ukrainian].

Е. И. Михеева, М. Л. Михеева

**ПРОБЛЕМА СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ
ПОТЕРПЕВШИХ ОТ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ В СОВРЕМЕННОМ
НАУЧНОМ ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ**

Статья посвящена проблеме судебной психологической экспертизы пострадавших от домашнего насилия. Обоснованы исходные позиции деятельности психолога в судебно-психологической экспертизе пострадавших от домашнего насилия на основе принципов, которые определяют построение психодиагностического исследования: методического ограничения; взаимной проверки и сопоставления полученных результатов; необходимости-достаточности; взаимосвязи возможностей диагностического инструментария и глубины зондирования психической реальности. Отмечено, что рассматриваемая проблема находится на начальном этапе теоретического изучения и практического внедрения в современную экспертную деятельность.

Ключевые слова: домашнее насилие; судебная психологическая экспертиза; пострадавшие; исходные позиции экспертной деятельности.

H. Mikheieva, M. Mikheieva

**ISSUE OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EVALUATION OF VICTIMS
DOMESTIC VIOLENCE IN MODERN SCIENTIFIC PSYCHOLOGICAL
DISCOURSE**

The article is devoted to the problem of forensic psychological evaluation of victims of domestic violence. Domestic violence has become one of the most urgent social problems of the modern Ukrainian family. It is emphasized that analysis of modern domestic expert practice testifies absence of the appropriate expert methodology developed and approved by the Ministry of Justice of Ukraine for performing psychological examination in the criminal implementations stipulated by article 126–1 of the Criminal Code of Ukraine.

The purpose of the article is to determine the outcomes of forensic expert activity in the context of the problem of forensic psychological evaluation of domestic violence victims.

The necessity of optimization of methodical provision of expert activity concerning victims of domestic violence based on: determining domestic violence as a phenomenon with complex pluricausal nature; isolating the concepts of “quarrel”, “conflict”, “violence”; differentiating the types of domestic violence; understanding the immediate and remote consequences of domestic violence; analyzing individual-psychological characteristics of violence victims. The initial positions of the expert's work on the forensic psychological examination of victims of domestic violence based on the principles that in general determine the construction of a psychodiagnostic research are substantiated: methodical restriction; mutual verification and comparison of the results; necessity-sufficiency; interconnection of the capabilities of the diagnostic toolkit and the depth of sensing of psychic reality. It is noted that the considered problem is at the initial stage of theoretical research and practical implementation in modern expert activity.

The identified starting positions of expert activity in the context of the problem of forensic psychological examination of victims of domestic violence can be the basis for substantiating and implementing the relevant expert technique.

Keywords: domestic violence; forensic psychological evaluation; victims; outcomes of forensic expert activity.

Надійшла до редколегії 30.06.2019

Судова медична експертиза та експертиза ДНК

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.037>
УДК 340.65/.66:343.985–052

В. О. Ольховський,

доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства
ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного
університету, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2843-2692>
e-mail: prof_olkhovsky@ukr.net

П. А. Каплуновський,

кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства
ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного
університету, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1828-1704>
e-mail: petrkaplunovskiy@gmail.com

М. В. Губін,

кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства
ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного
університету, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2383-3211>
e-mail: n-gubin@ukr.net

В. В. Балановський,

завідувач відділом судово-медичної експертизи потерпілих,
обвинувачених та інших осіб Харківського обласного бюро судово-
медичної експертизи, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3410-4073>
e-mail: sme_khnmu@email.ua

ВАЖЛИВІСТЬ СУДОВО-МЕДИЧНОГО ВСТАНОВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ УТВОРЕННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ ПРИ ЕКСПЕРТИЗІ ЗАТРИМАНИХ ОСІБ

Затримані особи нерідко скаржаться на неправомірне застосування до них сили або спеціальних засобів і методів затримання, які вони сприймають за побої та тортури. Постраждалі з такими ушкодженнями стають об'єктом судово-медичної експертизи живих осіб, яка проводиться в ході судового та досудового слідства. Виникає необхідність у систематизації та класифікації багатьох різновидів механічної та інших видів травми — специфічної, типової або нетипової для відомих класичних прийомів рукопашного бою, яким навчаються співробітники правоохоронних органів.

Метою даної роботи є характеристика та морфо-клінічний аналіз тілесних ушкоджень у потерпілих, отриманих під час їх затримання правоохоронними органами для подальшого виявлення шляхів підвищення ефективності судово-медичної оцінки вказаної травми при експертизі живих осіб.

На підставі ретроспективного морфо-клінічного аналізу архівних матеріалів Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи визначено частоту та види травм при експертизі живих осіб у постраждалих, які травмовані при затриманні правоохоронними органами. Встановлено особливості судово-медичної експертної оцінки при визначенні механізму ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, пов'язаних із затриманням правоохоронними органами підозрюваних. У судово-медичній експертній практиці при експертизі живих осіб із визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень у постраждалих підозрюваних, затриманих правоохоронними органами, превалюють легкі тілесні ушкодження та в окремих випадках ушкодження середнього ступеня тяжкості.

Локалізація та механізм утворення тілесних ушкоджень у затриманих постраждалих, за нашими спостереженнями, в окремих випадках дозволяє кваліфікувати їх як характерні для отримання під час затримання правоохоронними органами. Подальшою перспективою даного дослідження є виявлення та обґрунтування чітких діагностичних ознак для судово-медичної оцінки тілесних ушкоджень, отриманих постраждалими при затриманні їх правоохоронними органами і які виникають від дії тупих твердих, гострих предметів, а також вогнепальних поранень.

Ключові слова: судово-медична експертиза, тілесні ушкодження, травми у затриманих осіб, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень.

Постановка наукової проблеми. У сучасній практиці судово-медичних установ України непоодинокими є випадки призначення правоохоронними органами судово-медичних експертиз для обстеження осіб, які були затримані працівниками правоохоронних органів і до яких було застосовано насильницькі дії¹.

Нерідко затримані скаржаться на неправомірне застосування до них сили або спеціальних засобів і методів затримання, які вони вважають за побіи та тортури. З судової практики також відомі випадки неправомірного, неадекватного і перевищеного рівня застосування фізичної сили до підозрюваних у скоєнні правопорушень.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Як відомо затримання і застосування сили та спецзасобів до підозрюваних і правопорушників в Україні регламентується низкою законодавчих актів, серед яких Кримінально-процесуальний кодекс України, Закон «Про національну поліцію» та відповідні постанови Кабінету міністрів України². Зокрема, у статті 45 Закону України «Про Національну поліцію» зазначено, що

¹ Козлов С. В., Зубов О. Л., Беркут Р. В. Експертно-діагностичні ознаки насильницьких дій при окремих видах фізичного впливу на людину. *Судово-медична експертиза*. 2014. №1. 71–72.

² Кримінальний процесуальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>; Про національну поліцію : Закон України URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

«...поліцейський є уповноважений застосовувати спеціальні засоби, тільки в разі, якщо він або вона пройшли спеціальну підготовку, крім того, застосування сили та спецзасобів повинно бути пропорційним і спричиняти найменшу шкоду адресату цього заходу та іншим оточуючим особам».

Статті 42, 43, 44 цього ж Закону передбачають перелік спецзасобів та порядок застосування фізичної сили. Зазначається, що «...поліцейський зобов'язаний письмово інформувати свого керівника в разі спричинення ним затриманій особі тілесних ушкоджень». Таким чином, виходячи з викладеного, процедура призначення судово-медичної експертизи для виявлення, оцінки тяжкості та встановлення механізму утворення тілесних ушкоджень є дуже логічною і юридично правильною, має на своїй меті збереження важливої інформації, яка в свою чергу буде сприяти подальшому слідству та розгляду справи по суті в суді.

Під час судово-медичної експертизи затриманих осіб фахівці знаходять і встановлюють наявність і розташування тілесних ушкоджень¹. Також вони мають можливість визначити механізм і давність утворення травми. Досить часто є можливість співставлення тілесних ушкоджень з інформацією, яка законним шляхом надходить від юридичних установ, що призначили дану судово-медичну експертизу, та від особи, яку освідчують. Ці дані повинні бути відображені у висновку експерта². На основі отриманих результатів судово-медичної експертизи логічно виникає необхідність у систематизації та класифікації багатьох різновидів механічної та інших видів травми — специфічної, типової або нетипової для відомих класичних прийомів рукопашного бою, яким навчали співробітників правоохоронних органів.

Треба зауважити, що стандартний набір спеціальних засобів задля забезпечення громадської безпеки і порядку теж залишає дуже характерні тілесні ушкодження на тих частинах тіла людини, до якої вони були застосовані. Враховуючи це, можна стверджувати, що наукове судово-медичне дослідження випадків застосування законної та адекватної фізичної сили, з метою одержання об'єктивної інформації про кожен конкретний випадок, є великим стимулом для вдосконалення національної правоохоронної системи. Крім того, це дослідження в галузі судово-медичної науки, з точки зору практичного значення, сприятиме розвитку гуманізму та захисту прав громадян України.

Метою статті стала характеристика та морфо-клінічний аналіз тілесних ушкоджень у постраждалих підозрюваних осіб, отриманих під час їх затримання правоохоронними органами для подальшого виявлення шляхів підвищення ефективності судово-медичної оцінки вказаної травми при експертизі живих осіб.

¹ Хохлов В. В. Судебная медицина : Руководство. Изд-е 3-е перераб. и доп. Смоленск, 2010. 992 с.

² Тагаєв М. М. Судова медицина. Навчально-практичний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Факт, 2012. 1296 с.

Матеріал і методи дослідження. Матеріалом для аналізу слугували висновки судово-медичної експертизи живих осіб із приводу травм, отриманих під час затримання підозрюваних правоохоронними органами, проведеної безпосередньо за нашою участю на базі Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи (ХОБСМЕ), протягом 2016–2018 рр. Також аналізували архівні висновки експертів відділу експертизи потерпілих, обвинувачених та інших осіб ХОБСМЕ за 2005–2015 рр. Всього опрацьовано 58 висновків судово-медичної експертизи.

У ході проведення дослідження використовувалися такі методи: реєстраційний — отримані дані заносили в спеціально розроблені реєстраційні карти, які включали в себе відповідний перелік морфоклінічних ознак; метод математико-статистичного аналізу; морфологічний метод — визначали характер тілесних ушкоджень; клінічний — аналізували порушення функції травмованих органів, тривалість розладу здоров'я; судово-медичний — аналізували встановлену експертами ступінь тяжкості тілесних ушкоджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений аналіз спостережень показав, що судово-медичні експертизи підозрюваних постраждалих з тілесними ушкодженнями, отриманими під час затримання правоохоронними органами, становлять у середньому 0,2% від загальної кількості експертних досліджень відділу експертизи потерпілих, обвинувачених та інших осіб ХОБСМЕ. Переважну кількість наших спостережень склали особи чоловічої статі — 53 випадки (91,4 % спостережень), більше половини потерпілих мали працездатний вік 20–50 років. При з'ясуванні механізму виникнення тілесних ушкоджень у 15 випадках (25,9 % спостережень) підозрювані постраждалі скаржилися на застосування правоохоронними органами до них наручників, в 35 випадках (60,3 % спостережень) — на застосування неозброєних кінцівок працівників правоохоронних органів як засобу фізичного впливу (нанесення ударів, стиснення, викручування рук підозрюваного постраждалого). У 8 випадках (13,8 % спостережень) підозрювані особи вказували на відсутність будь-якого фізичного впливу з боку працівників правоохоронних органів. У жодному випадку підозрювані особи не скаржилися на застосування працівниками правоохоронних органів кийків або вогнепальної зброї.

Разом з тим правоохоронними органами призначалась вказана судово-медична експертиза навіть у випадках, коли у підозрюваних осіб були відсутні будь-які тілесні ушкодження. Призначенням такої експертизи правоохоронні органи хотіли засвідчити відсутність на тілі підозрюваних осіб будь-яких тілесних ушкоджень на момент затримання, і тим самим відсутність будь-якого фізичного впливу з боку працівників правоохоронних органів.

При призначенні судово-медичної експертизи правоохоронні органи найчастіше ставили питання про наявність у підозрюваних осіб тілесних ушкоджень, їхню давність, характер, локалізацію, механізм

утворення та ступінь тяжкості. Також ставилось питання про можливість заподіяння тілесних ушкоджень, виявлених у підозрюваного постраждалого його власною рукою, при боротьбі, самообороні, падінні з «висоти власного зросту».

Характер виявлених при судово-медичній експертизі тілесних ушкоджень у підозрюваних постраждалих був такий. У більшості затриманих підозрюваних осіб експертами були встановлені переважно ушкодження м'яких тканин шкіри — синці, садна, рани різної давності. У 5 випадках (8,6 % спостережень) у підозрюваних постраждалих експертами були виявлені забиті рани, які розташовувались на ногах (в основному в ділянці гомілок) і в 1 випадку (1,7 % спостережень) — на волосистій частині голови.

У більшості підозрюваних постраждалих — 24 випадки (41,4 % спостережень) тілесні ушкодження розташовувались переважно на кистях, зап'ястях і передпліччях рук. При цьому розташування таких тілесних ушкоджень саме на тильній поверхні кистей та передплічч рук може свідчити про самооборону, в тому числі і під час затримання підозрюваного постраждалого. У 22 випадках (37,9 % спостережень) тілесні ушкодження виявлялися на голові та шиї, у 16 випадках (27,6 % спостережень) — на грудній клітці, у 13 випадках (22,4 % спостережень) — на ногах. При цьому характер та локалізація вказаних тілесних ушкоджень не виключала можливості їх утворення при дії рук або ніг озброєної людини, або спецзасобів, а саме кийків. В одному спостереженні підозрюваний постраждалий отримав комплекс тілесних ушкоджень у вигляді перелому шилоподібного відростка лівої променевої кістки, крайового відлому вінцевого відростка літтьової кістки, великої гематоми в ділянці лівого передпліччя, травми гортані, ускладненої розвитком гострого післятравматичного ларингіту, посттравматичного, часткового парезу м'язів гортані, фонастенії (ослабленого змикання голосових зв'язок). При цьому саме характер та локалізація наведених тілесних ушкоджень указувала на можливість їх отримання при конкретному механізмі, на який вказував постраждалий підозрюваний. У ході своїх показань він зазначав, що працівники правоохоронних органів душили його, заламували руки, намагалися завести їх назад. При цьому підозрюваний постраждалий підкреслив, що один працівник правоохоронних органів став позад нього та передпліччям лівої руки став здавлювати шию. Інші працівники правоохоронних органів схопили за обидві руки підозрюваного та стали викручувати їх назад.

Необхідно підкреслити, що садна та синці на кистях та зап'ястях підозрюваних, були встановлені в 11 випадках (18,9 % спостережень) з 15 випадків, коли підозрювані постраждали вказували на застосування спецзасобів — наручників. Такі тілесні ушкодження, на наш погляд, можна вважати достатньо характерною ознакою при застосуванні цих спецзасобів. Разом з тим, звертає на себе увагу те, що їх форма найчастіше представлялася у висновках судово-медичних експертів як

«невизначена». На наш погляд, необхідно все ж таки чітко визначати форму тілесних ушкоджень при проведенні подібних судово-медичних експертиз, яка в даному випадку може бути або подовженим овалом, або прямокутником.

Під час судово-медичної експертної оцінки тілесних ушкоджень, у висновках зазначено про ступінь їх тяжкості у підозрюваних постраждалих. У 1 випадку (1,7 % спостережень) у підозрюваного постраждалого з травмою шилоподібного відростка лівої променевої кістки, крайовим відломом вінцевого відростка ліктьової кістки, травмою гортані встановлені тілесні ушкодження середнього ступеня тяжкості за критерієм «Тривалий розлад здоров'я», п. 2.2.1 «Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень» (далі «Правил...») (затверджені наказом МОЗ України № 6 від 17.01.1995 р.)¹. У 39 випадках (67,2 % спостережень) у підозрюваних постраждалих за наявності тілесних ушкоджень м'яких тканин шкіри різних ділянок тіла, встановлені легкі тілесні ушкодження (п 2.3.2. «б» «Правил...»).

У 12 випадках (23,5% спостережень) ступінь тяжкості тілесних ушкоджень експертами не встановлювався у зв'язку з тим, що будь-які тілесні ушкодження у підозрюваних осіб експертами не виявлені.

Приводами призначення в окремих випадках комісійних судово-медичних експертиз у наших спостереженнях слугували: сумніви слідчого, адвокатів, обвинувачуваних осіб у правильності встановленого ступеня тяжкості тілесних ушкоджень у ході первинних експертиз; суперечливість висновків судово-медичного експерта щодо встановленого механізму травм при проведенні первинної й наступних експертиз; поява додаткових медичних даних про перебіг травми; необхідність встановлення наслідків перенесеної травми; відсутність у висновках судово-медичного експерта первинної та наступних експертиз відповідей на всі питання слідчого.

У результаті проведеної нами роботи розроблена алгоритм-програма для проведення наукових досліджень щодо виявлення та обґрунтування судово-медичних діагностичних критеріїв для експертної оцінки наявності встановлення специфічних, характерних або нехарактерних тілесних ушкоджень у підозрюваних постраждалих, отриманих ними під час затримання працівниками правоохоронних органів:

— аналіз характеру, локалізації, механізму утворення тілесних ушкоджень, отриманих підозрюваним постраждалими під час затримання працівниками правоохоронних органів, а також встановлення частоти виникнення окремих тілесних ушкоджень на основі власних експертних досліджень та аналізу архівного судово-медичного матеріалу;

— у разі важких травм провести аналіз їх клінічного перебігу та кінцевих результатів згідно з «Правилами...» на основі вивчення

¹ Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : затв. наказом МОЗ України №6 від 17.01.1995 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> (дата звернення 10.06.2019).

клінічного матеріалу. На основі проведеного аналізу та виявлених судово-медичних діагностичних критеріїв встановити ступінь тяжкості зазначених травм;

— провести зіставлення отриманих даних при аналізі судово-медичного архівного матеріалу із клінічними даними шляхом трактування отриманих експертних даних;

— обґрунтувати судово-медичні діагностичні критерії для експертного встановлення специфічних, характерних або нехарактерних тілесних ушкоджень у підозрюваних постраждалих, отриманих під час їх затримання працівниками правоохоронних органів.

Висновки.

1. В експертній практиці відділу судово-медичної експертизи потерпілих, обвинувачених та інших осіб ХОБСМЕ травми, отримані підозрюваними постраждалими під час їх затримання правоохоронними органами, складають 0,2 % від загальної щорічної кількості експертиз.

2. До останнього часу відсутні чіткі судово-медичні діагностичні критерії для встановлення тілесних ушкоджень під час експертизи підозрюваних осіб (специфічних, характерних або не характерних) у ході затримання їх правоохоронними органами. Це може призводити до довільних тлумачень механізму, засобу спричинення таких тілесних ушкоджень судово-медичними експертами у таких випадках та у підсумку до помилкової кваліфікації скоєного правопорушення з боку працівників правоохоронних органів.

3. У судово-медичній експертній практиці при експертизі підозрюваних осіб із визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень затриманих працівниками правоохоронних органів превалюють легкі тілесні ушкодження та в окремих випадках тілесні ушкодження середнього ступеня тяжкості.

4. Локалізація та механізм утворення тілесних ушкоджень у підозрюваних постраждалих, за нашими спостереженнями, в окремих випадках дозволяє їх кваліфікувати як характерні для отримання під час затримання працівниками правоохоронних органів.

5. Подальшою перспективою даного дослідження є виявлення та обґрунтування чітких діагностичних ознак для судово-медичної оцінки травм, отриманих підозрюваними постраждалими при затриманні працівниками правоохоронних органів, що виникають від дії тупих твердих, гострих предметів та вогнепальних поранень. Отримані результати стануть підґрунтям для фахівців у галузі судової медицини, що підвищить об'єктивність і доказову цінність експертних висновків, а отже, поліпшать якість судово-медичної діагностики подібних травм при експертизі живих осіб.

References

Hohlov, V.V. (2010). *Sudebnaja medicina: Rukovodstvo*. Izd-e 3-e pererab. i dop. [in Russian].

- Kozlov, S.V., Zubov, O. L., Berkut, R.V. (2014). *Ekspertno-diahnostychni oznaky Nasylnytskykh dii pry okremykh vydakh fizychnoho vplyvu Na liudynu*. Sudovo-medychna ekspertyza [in Ukrainian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> [in Ukrainian].
- Pravyla sudovo-medychnoho vyznachennia stupenia tiazhkosti tilesnykh ushkodzen. Nakaz MOZ Ukrainy № 6 vid 17.01.1995 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> [in Ukrainian].
- Tahaiev, M. M. (2012). *Sudova medytsyna*. Navchalno-praktychnyi posibnyk. 2-he vyd., pererob. i dop. Fakt [in Ukrainian].
- Pro Natsionalnu politsiuu: Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> [in Ukrainian].

В. О. Ольховский, П. А. Капдуновский, М. В. Губин, В. В. Балановский
ВАЖНОСТЬ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОГО УСТАНОВЛЕНИЯ
МЕХАНИЗМА ОБРАЗОВАНИЯ ТЕЛЕСНЫХ ПОВРЕЖДЕНИЙ ПРИ
ЭКСПЕРТИЗЕ ЗАДЕРЖАННЫХ ЛИЦ

Задержанные лица нередко жалуются на неправомерное применение к ним силы или специальных средств и методов задержания, которые они принимают за побои и пытки. Пострадавшие с такими повреждениями становятся объектом судебно-медицинской экспертизы живых лиц, которая проводится в ходе судебного и досудебного следствия. Возникает необходимость у систематизации и классификации многих разновидностей механической и других видов травмы — специфической, типичной или нетипичной для известных классических приемов рукопашного боя, которым учатся сотрудники правоохранительных органов.

Целью данной работы явилась характеристика и морфо-клинический анализ телесных повреждений у пострадавших, полученных во время задержания их правоохранительными органами для выявления путей повышения эффективности судебно-медицинской оценки указанной травмы при экспертизе живых лиц.

На основании ретроспективного морфо-клинического анализа архивных материалов Харьковского областного бюро судебно-медицинской экспертизы, определены частота и виды травм при экспертизе живых лиц у подозреваемых, травмированных при их задержании правоохранительными органами. Установлены особенности судебно-медицинской экспертной оценки при определении механизма, степени тяжести телесных повреждений, связанных с задержанием правоохранительными органами подозреваемых. В судебно-медицинской экспертной практике при экспертизе живых лиц при определении степени тяжести телесных повреждений у пострадавших подозреваемых, задержанных правоохранительными органами, преобладают легкие телесные повреждения и в отдельных случаях повреждения средней степени тяжести.

Локализация и механизм образования телесных повреждений у задержанных пострадавших, в отдельных случаях позволяет квалифицировать такие травмы как характерные для получения во время задержания правоохранительными органами. Дальнейшей перспективой данного исследования является выявление и обоснование четких диагностических признаков для судебно-медицинской оценки телесных повреждений, полученных подозреваемыми лицами при задержании правоохранительными органами, которые возникают от действия тупых, твердых, острых предметов, а также огнестрельных ранений.

Ключевые слова: судебно-медицинская экспертиза, телесные повреждения, травмы у задержанных лиц, степень тяжести телесных повреждений.

V. Olkhovskiy, P. Kaplunovskiy, M. Gubin, V. Balanovskiy

IMPORTANCE OF THE FORENSIC MEDICAL DETERMINATION OF THE FORMATION MECHANISM OF BODY INJURIES DURING EXAMINATION OF DETAINED PERSONS

Detainees often complain about the unlawful use of force when special means and methods of detention were used, which they take as beatings and torture. Victims with such injuries commonly become the object of forensic medical examination of alive persons which is carried out during the trial and pre-trial investigation. There is a need to systematize and classify many types of mechanical and other types of injury: specific, typical or atypical for the well-known classical methods of hand-to-hand combat that law enforcement officers use.

The purpose of this work was to characterize injuries in victims received during their detention by law enforcement agencies and provide their morphological and clinical analysis in order to identify ways to improve the effectiveness of these injuries' forensic assessment in the examination of alive persons.

Based on a retrospective morphological and clinical analysis of archival materials of the Kharkiv Regional Bureau of Forensic Medical Examination, the frequency and types of injuries, that were detected during the examination, of suspects injured in the course of their arrest by law enforcement agencies were determined. The features of forensic medical expert assessment in determining the mechanism, the severity of injuries associated with the detention of suspects by law enforcement agencies were defined. In the forensic medical expert practice, in the examination of alive persons when determining severity of injuries to suspects detained by law enforcement agencies, slight injuries and, in certain cases, injuries of moderate severity prevailed.

The localization and the mechanism of bodily injuries formation in detained victims, in some cases, allows to qualify such injuries as specific for detention by law enforcement agencies. A further prospect of this study is the identification and justification of clear diagnostic indications for the forensic assessment of bodily injuries received by suspects when detained by law enforcement agencies that arise from the action of blunt solid, sharp objects, gunshot wounds.

Keywords: forensic medical examination, bodily injuries, injuries to detainees, the severity of bodily injuries.

Надійшла до редколегії 22.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.038>
УДК 616–091.0

А. Н. Овсепян,

кандидат медицинских наук, доцент,
директор Национального бюро экспертиз,
Национальная академия наук, г. Ереван, Республика Армения,
e-mail: argam.hovsepyan@gmail.com

Р. А. Ованесян,

доктор медицинских наук, профессор,
заведующий кафедрой биомедицины,
Ереванский государственный университет,
г. Ереван, Республика Армения,
ORCID : <http://orcid.org/0000-0003-1230-4215>
e-mail: hovrouben@googlemail.com

К. Г. Мхитарян,

начальник отдела судебно-медицинских экспертиз,
Национальное бюро экспертиз, Национальная академия наук,
г. Ереван, Республика Армения,
ORCID : <http://orcid.org/0000-0002-5776-7769>
e-mail: mkhitaryan.k@inbox.ru

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ЧАСТОТЫ ДЕФЕКТОВ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ С УЧЕТОМ ВЕРОЯТНОСТИ РАЗВИТИЯ СИНДРОМА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ВРАЧЕЙ

При проведении комиссионных судебно-медицинских экспертиз (КСМЭ) вне поля зрения исследователей остается важный аспект проблемы, а именно: развитие у врача, оказавшего МП, синдрома эмоционального выгорания (СЭВ).

Целью исследования является оценка частоты дефектов оказания медицинской помощи с учетом вероятности развития синдрома эмоционального выгорания у врачей по материалам комиссионных судебно-медицинских экспертиз. Выделено несколько специальностей, для которых развитие СЭВ является весьма вероятным событием: реаниматология, анестезиология, гинекология и хирургия, при этом наиболее тяжелая степень СЭВ развивается у реаниматологов и анестезиологов.

Ключевые слова: дефекты диагностики; дефекты лечения; дефекты организации медицинской помощи; дефекты ведения медицинской документации; комиссионная судебно-медицинская экспертиза; надлежащая медицинская помощь; синдром эмоционального выгорания.

Постановка научной проблемы. Проблема надлежащей/ненадлежащей медицинской помощи (МП) в судебно-медицинском аспекте является актуальной для отечественного здравоохранения и требует широкомасштабных исследований по различным направлениям, что, безусловно, будет способствовать снижению числа врачебных ошибок и различных дефектов при оказании МП.

Причины, ведущие к возникновению дефектов МП, широко варьируются: от несчастных случаев и врачебных ошибок до

неосторожных действий и умышленных преступлений медицинских работников. Под несчастным случаем в медицинской практике понимают неблагоприятный исход лечения, который явился результатом случайного стечения обстоятельств и который при самом *добросовестном отношении* врача к своим служебным обязанностям невозможно было предусмотреть¹. Медицинская ошибка — случайное причинение вреда жизни или здоровью пациента, вызванное ошибочными действиями или бездействием медицинского работника, характеризующимися его *добросовестным заблуждением* при надлежащем отношении к профессиональным обязанностям и отсутствии признаков умысла, халатности, небрежности либо неосторожности².

При проведении комиссионных судебно-медицинских экспертиз (КСМЭ) вне поля зрения исследователей остается важный аспект проблемы, а именно: развитие у врача, оказавшего МП и, в итоге, являющегося ответчиком по иску больного, синдрома эмоционального выгорания (СЭВ). При этом развитие СЭВ у этих врачей возможно как на этапе оказания МП, так и в самом процессе проведения КСМЭ.

Анализ основных исследований. Синдром эмоционального выгорания — реакция организма, возникающая вследствие продолжительного воздействия профессиональных стрессов средней интенсивности³. В качестве синонима нередко также используются термины: «синдром психического выгорания», «профессиональное выгорание», «синдром хронической усталости»⁴. Общими проявлениями

¹ Kiseleva I. Kriterii sudebno-meditsinskoj otsenki professional'nykh oshibok i neblagopriyatnykh iskhodov pri okazanii dermatokosmetologicheskoi pomoshchi [Criteria for forensic assessment of professional errors and adverse outcomes in the provision of dermatological and cosmetological assistance] (Moscow, 2010) (in Russian). URL: <http://medical-diss.com/medicina/kriterii-sudebno-meditsinskoy-otsenki-professionalnyh-oshibok-i-neblagopriyatnyh-ishodov-pri-okazanii-dermatokosmetologic>.

² Sharabchiev Yu. Vrachebnye oshibki i defekty okazaniya meditsinskoj pomoshchi: sotsial'no-ekonomicheskie aspekty i poteri obshchestvennogo zdorov'ya [Medical errors and defects in the provision of medical care: socio-economic aspects and loss of public health] (in Russian). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vrachebnye-oshibki-i-defekty-okazaniya-meditsinskoy-pomoshchi-sotsialno-ekonomicheskie-aspekty-i-poteri-obshchestvennogo-zdorov'ya>

³ Vodop'yanova N., Starchenkova, E.S. Sindrom vygoraniya: diagnostika i profilaktika [Burnout syndrome: diagnosis and prevention] (Sankt-Peterburg, 2008) (in Russian).

⁴ Orel, V. 'Fenomen «vygoraniya» v zarubezhnoi psikhologii: empiricheskie issledovaniya' [‘The phenomenon of burnout in foreign psychology: empirical research’] (2001) Psikhologicheskii zhurnal 1:90–91 (in Russian); Pigarova E., Pleshcheva A., Dzeranova L., Rozhinskaya L. Sindrom khronicheskoi ustalosti: sovremennye predstavleniya ob etiologii [Chronic Fatigue Syndrome: Modern Concepts of Etiology] (in Russian). <https://cyberleninka.ru/article/n/sindrom-khronicheskoy-ustalosti-sovremennye-predstavleniya-ob-etologii>; Sindrom emotsional'nogo

СЭВ являются¹: чувство безразличия, эмоционального истощения и изнеможения; дегуманизация; негативное самовосприятие в профессиональном плане.

Следует отметить, что в Международной классификации болезней и расстройств поведения (МКБ–10) СЭВ отнесен в диагностический таксон Z–73 — «Проблемы, связанные с трудностями управления своей жизнью» (Problems related to life-management difficulty) и шифруется как Z–73.0 — «Переутомление — Состояние истощения жизненных сил» (на русском языке) и «Burnout — State of vital exhaustion» (на английском языке)².

СЭВ, в первую очередь, подвержены представители профессий, связанных с непосредственной работой с людьми и/или высокой ответственностью за других (врачи, учителя, психологи, социальные работники, спасатели и т. п.)³. Из врачей наиболее часто СЭВ развивается у анестезиологов, реаниматологов, невропатологов, психиатров и педиатров⁴.

vygoraniya [Burnout Syndrome] (in Russian). URL: <http://womanadvice.ru/sindrom-emocionalnogo-vygoraniya>.

¹ *Ronginskaya, T.* Sindrom vygoraniya v sotsial'nykh professiyakh [Burnout syndrome in social professions] (2002) 3:85–95 (in Russian).

² International classification of diseases 10th revision. URL: <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2016/en#/Z73>.

³ *Alekseev A.* Vrachy — zalozhniki smerti (Pochemu vrachi umirayut Na 10–20 let ran'she svoikh patsientov) [Doctors are hostages of death (Why do doctors die 10–20 years earlier than their patients)] (Moscow, 2000) (in Russian); *Karaseva O.* Sindrom vygoraniya v rabote vrachei [Burnout syndrome in the work of doctors] (in Russian). URL: <http://medstrana.com/articles/3040/> (access 03.05.2019); *Koroleva E., Shuster E.* Sindrom emotsional'nogo vygoraniya [Burnout Syndrome] (in Russian). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sindrom-emotsionalnogo-vygoraniya> (access 03.05.2019); *Ognerubov N.* Sindrom emotsional'nogo vygoraniya u vrachei [Burnout syndrome at doctors] (in Russian). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sindrom-emotsionalnogo-vygoraniya-u-vrachey>.

⁴ *Andersen I., Borritz M., Christensen K.B. et al.* Changing job-related burnout after intervention—a quasi-experimental study in six human service organizations. *J Occup Environ Med.* 2010; 52(3):318–23; *Bragard I., Libert Y., Etienne A.M., Merckaert I. et al.* Insight on variables leading to burnout in cancer physicians. *Journal of Cancer Education.* 2010; 25(1):109–15; *Di Iorio B., Cillo N., Cucciniello E., Bellizzi V.* Burn-out in the dialysis unit. *J Nephrol.* 2008; 21(13):158–62; *Ruotsalainen JH, Verbeek JH, Mariné A., Serra C.* Preventing occupational stress in healthcare workers. *Cochrane Database of Systematic Reviews* 2015, Issue 4; *Tanriverdi O.* A medical oncologist's perspective on communication skills and burnout syndrome with psycho-oncological approach (to die with each patient one more time: the fate of the oncologists) // *Med Oncol.* 2013;30 (2):530; *Ovsepyan A.* Stepen' vyrazhennosti sindroma emotsional'nogo vygoraniya u vrachei, dopustivshikh defekty okazaniya meditsinskoi pomoshchi [The severity of burnout syndrome in doctors who have committed defects in the provision of medical care] (2014) *Meditsinskaya Nauka Armenii* 3:18–29 (in Russian).

Большинство авторов среди причин развития СЭВ у врачей различных специальностей выделяют производственные и непроизводственные предпосылки. Ведущее место при этом отдается чрезмерной трудовой нагрузке, ненормированному труду и слишком высокой ответственности за конечный результат труда¹. Среди непроизводственных факторов развития СЭВ авторы отмечают глубокое неудовлетворение противоречием между чрезвычайно высокой трудовой нагрузкой, его социальной значимостью и крайне низким экономическим эквивалентом¹⁹.

Работе врача присущи следующие особенности²:

— работа врача требует значительных эмоциональных вложений, так как связана с общением с людьми (негативные эмоции, переживания, конфликты);

— работа врача требует интеллектуальных и временных вложений в учебу и непрерывное последипломное образование;

— работа врача связана с ночными дежурствами, ненормированным рабочим днем;

— в работе врача есть немало трудностей, связанных с ведением отчетности, что требует затрат времени и может быть источником конфликтов с руководством;

— необходимость финансового обеспечения себя и семьи нередко входит в конфликт с профессиональными стремлениями врача.

Цель исследования. Оценка частоты дефектов оказания медицинской помощи с учетом вероятности развития синдрома эмоционального выгорания у врачей по материалам комиссионных судебно-медицинских экспертиз.

Изложение основного материала исследования. Объектом исследования явились 208 заключений КСМЭ, по данным архивного материала отдела судебно-медицинских экспертиз «Национального бюро экспертиз» Национальной академии наук Республики Армения за период с 2006 по 2012 гг., а также 141 анкета опросника СЭВ³, заполненная врачами, «проходящими по «врачебным делам». Для анализа структуры дефектов оказания МП мы классифицировали их следующим образом: дефекты диагностики; дефекты лечения; дефекты организации медицинской помощи; дефекты ведения медицинской документации.

Для оценки частоты и степени выраженности СЭВ применялся метод индивидуального анкетирования врачей, проходящих по

¹ Galimov A.R. Stress Na rabote u vrachei-khirurgov i ego profilaktika [Stress at work with surgeons and its prevention] (Moscow, 2006) (in Russian). URL: <http://www.dissercat.com/content/stress-na-rabote-u-vrachei-khirurgov-i-ego-profilaktika>.

² Karaseva O. Sindrom vygoraniya v rabote vrachei [Burnout syndrome in the work of doctors] (in Russian). URL: <http://medstrana.com/articles/3040/>.

³ Glinyannikov Yu. Metodika diagnostiki urovnya "emotsional'nogo vygoraniya" V.V. Boiko [Methods for diagnosing the level of burnout syndrome V.V. Boiko] (in Russian). URL: <http://www.b17.ru/article/4338/>.

«врачебным делам», при помощи опросника В. В. Бойко¹. Следует отметить, что опросник для определения риска развития и степени тяжести СЭВ был впервые создан в 1986 году американскими психологами К. Маслачем и С. Джексоном (Maslach Burnout Inventory — MBI). Опросник Maslach Burnout Inventory состоит из 22 пунктов, по которым возможно вычисление значений 3-х шкал: «Эмоциональное истощение», «Деперсонализация», «Редукция профессиональных достижений». Нами, однако, в настоящей работе был применен опросник В. В. Бойко, вследствие того, что: во-первых, в опроснике В. В. Бойко число вопросов, задаваемых испытуемому, расширено до 84-х; во-вторых, В. В. Бойко, учитывая, что СЭВ, по сути, является стрессовой ситуацией, и следовательно, патогенетически может быть классифицирован как практическое применение положений общего адаптационного синдрома Г. Селье (1936), вместо шкал предлагаемых К. Маслачем и С. Джексоном, ввел три фазы развития СЭВ: «напряжение», «резистенция», «истощение» («alarm reaction», «stage of resistance» и «stage of exhaustion»).

Заполнение анкеты-опросника по методике В. В. Бойко проводилось исключительно на добровольной основе и с соблюдением конфиденциальности, что документировалось в форме информированного добровольного согласия респондентов. Материал опросника состоит из 84 утверждений, к которым испытуемый должен выразить свое отношение в виде однозначных ответов «да» или «нет». Каждый вариант ответа («да» или «нет») оценивается тем или иным числом баллов, так как признаки, включенные в симптом, имеют разное значение в определении его тяжести.

Показатель выраженности каждого симптома колеблется в пределах от 0 до 30 баллов. Производится количественный расчет выраженности отдельного симптома, суммирование показателей симптомов по каждой из фаз СЭВ, определение итогового показателя СЭВ. Интерпретация основывается на качественно-количественном анализе, который проводится путем сравнения результатов внутри каждой фазы.

Результаты исследований были подвергнуты статистической обработке с использованием параметрических и непараметрических критериев (в зависимости от распределения анализируемых величин) с использованием программы SPSS–25,0. Для анализа частоты встречаемости и степени выраженности СЭВ был использован однофакторный дисперсионный анализ (ANOVA). Для определения значимости различий между групповыми средними в анализе дисперсий для сравниваемых выборок: «напряжение», «резистенция», «истощение» был использован апостериорный критерий множественных сравнений

¹ Boiko V. Sindrom “emotsional'nogo vygoraniya” v professional'nom obshchenii [Burnout syndrome in professional communication] (Sankt-Peterburg, 1999) (in Russian).

Дункана. Для виявлення взаємозв'язей между степенью выраженности СЭВ и видом врачебной специальности был применен корреляционный анализ по Спирмену. Для выявления взаимосвязей между степенью выраженности СЭВ и частотой допущения врачами дефектов оказания МП был проведен анализ при помощи критерия согласия χ^2 Пирсона, а также расчет относительного риска (ОР).

Результаты исследования. По заключению 208 КСМЭ в 141 (67,8%) случае констатированы различные дефекты оказания МП, а в 67 (32,2%) случаях таковые дефекты не зарегистрированы. Следовательно, дальнейший анализ проводился нами для выборки данных, включающих дефекты оказания МП — 141 случай.

Таблица 1

Структура и частота дефектов МП

Вид дефекта МП	абс. число	%
дефекты диагностики	123	30, 1
дефекты лечения	106	26, 0
дефекты организации МП	107	26, 2
дефекты медицинской документации	72	17, 6
Всего	408	100, 0

Как видно из табл. 1 по данным 141-го заключения КСМЭ зафиксировано 408 дефектов оказания МП. Наиболее часто допускались дефекты диагностики (30,1%), наименее часто — дефекты ведения медицинской документации (17,6%).

Таблица 2

**Распределение врачей, допустивших дефекты оказания МП,
по специальностям**

N	Специальность	абс. число	%
1	терапевт	15	7, 8
2	хирург	28	14, 5
3	акушер-гинеколог	27	14, 0
4	педиатр	23	11, 9
5	анестезиолог	11	5, 7
6	реаниматолог	24	12, 4
7	нейрохирург	7	3, 6
8	сосудистый хирург	1	0, 5
9	уролог	4	2, 1
10	травматолог-ортопед	11	5, 7
11	отоларинголог	1	0, 5
12	кардиолог	6	3, 1
13	невропатолог	6	3, 1
14	фтизиатр	3	1, 6
15	онколог	1	0, 5
16	психиатр	2	1, 0
17	неонатолог	3	1, 6
18	токсиколог	2	1, 0
19	рентгенолог	2	1, 0

20	врач ультразвуковой диагностики	1	0,5
21	стоматолог	1	0,5
22	врач скорой помощи	6	3,1
23	военный врач	8	4,2
Итого		193	100,0

Как видно из табл. 2, дефекты оказания МП были выявлены у врачей 23 специальностей. Из них первые 3 «лидирующие» места занимают хирурги, акушеры-гинекологи и реаниматологи (14,5%, 14,0% и 12,4% соответственно).

Необходимо отметить, что в большинстве случаев дефекты оказания МП были итогом ненадлежащих действий двух, а нередко и трех врачей-специалистов. Наибольшее число случаев совместных дефектов оказания МП допускалось со стороны реаниматологов (20,2%) и хирургов (16,2%). Таким образом, в условиях «передачи» больного от одного специалиста другому наблюдалось отсутствие преемственности при проведении лечебно-диагностического процесса, а в случае совместного ведения одного больного несколькими специалистами — отсутствие согласованности тех или иных диагностических и лечебных мероприятий.

На вопросы анкеты Бойко ответил 141 (73,1%) врач. Остальные 52 анкеты (26,9%) остались незаполненными, или же заполненными с дефектами по различным причинам (неявка респондента, неправильное толкование вопросов анкеты, невозврат анкет, отказ заполнить анкету). Отметим, результаты нашего анкетирования можно считать репрезентативными, так как согласно принятым международным стандартам уровень достижимости отклика для социологических исследований более 50% считается репрезентативным.

Таблица 3

Степень выраженности СЭВ у врачей, допустивших дефекты оказания МП

N	Специальность	n	СЭВ					
			отсутствие		формирование		наличие	
			абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%
1	терапевт	4	1	25,0	3	75,0	—	—
2	хирург	27	5	18,5	13	48,1	9	33,3
3	акушер-гинеколог	24	9	37,5	6	25,0	9	37,5
4	педиатр	21	5	23,8	9	42,9	7	33,3
5	анестезиолог	11	1	9,1	4	36,4	6	54,5
6	реаниматолог	19	—	—	8	42,1	11	57,9
7	нейрохирург	5	—	—	3	60,0	2	40,0
8	уролог	3	—	—	2	66,6	1	33,3
9	травматолог	9	1	11,1	6	66,6	2	22,2
10	кардиолог	6	—	—	1	16,6	5	83,3
11	невропатолог	6	—	—	2	33,3	4	66,6
12	фтизиатр	1	1	100,0	—	—	—	—
13	неонатолог	1	—	—	1	100,0	—	—

Судова медична експертиза та експертиза ДНК

14	рентгенолог	2	1	50, 0	–	–	1	50, 0
15	врач УЗІ	1	–	–	–	–	1	100, 0
16	стоматолог	1	–	–	1	100, 0	–	–
Итого		141	24	17, 0	59	41, 8	58	41, 2

Как видно из табл. 3, у подавляющего большинства респондентов отмечалось наличие (58 человек; 41,1%) или же формирование СЭВ (59 человек; 41,8%). Отсутствие СЭВ отмечалось всего у 24-х (17,0%) респондентов.

Следует особо отметить специальность «реаниматология»: так, из 19 опрошенных реаниматологов у 57,9% отмечался СЭВ, у 42,1% — СЭВ у стадии формирования. Можно также отметить специальности «кардиология» (наличие — 83,3%; формирование — 16,7%), «невропатология» (наличие — 66,7 %; формирование — 33,3%) и «нейрохирургия» (наличие — 40,0%; формирование — 60,0%). В остальных случаях проведение сравнительной оценки представилось нецелесообразным из-за малочисленности выборок (от 1 до 5 респондентов).

Таким образом, к моменту проведения КСМЭ у подавляющего числа врачей различных специальностей, которые допустили дефекты оказания МП, отмечался СЭВ «в ходу» (41,2%), или же в стадии формирования (41,8%). Большей частью СЭВ наличествовал у реаниматологов (57,9%), анестезиологов (54, 5%), акушеров-гинекологов (37,5%), хирургов и педиатров (по 33,3%). В градации «формирование СЭВ» также «лидировали» представители вышеуказанных специальностей в несколько иной последовательности: хирурги (48,1%), педиатры (42,9%), реаниматологи (42,1%), анестезиологи (36,4%) и акушеры-гинекологи (25,0%). Безусловным «лидером» следует считать реаниматологов, у которых в 100% случаев отмечался СЭВ «в ходу» или в стадии формирования.

Представлял интерес вопрос о том, представители каких врачебных профессий более всего подвержены СЭВ. Для решения этого вопроса мы провели анализ корреляционных связей между вероятностью развития СЭВ и различными видами врачебных специальностей.

Таблица 4

Корреляционные связи между вероятностью развития СЭВ и врачебными специальностями

Показатели корреляции	Врачебная специальность									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
r_s	0, 02	-0, 21*	0, 12	0, 02	0, 11	-0, 10	0, 26**	-0, 02	0, 07	0, 25**
p	0, 84	0, 03	0, 20	0, 81	0, 25	0, 32	0, 01	0, 83	0, 47	0, 01

Примечание: 1 — анестезиологи, 2 — гинекологи, 3 — кардиологи, 4 — невропатологи, 5 — нейрохирурги, 6 — педиатры, 7 — реаниматологи, 8 — терапевты, 9 — травматологи, 10 —хирурги; * — отмечен уровень значимости $p=0,05$; ** —отмечен уровень значимости $p=0,001$.

Как видно из табл. 4, между вероятностью развития СЭВ и специальностями «реаниматолог» и «хирург» имеется положительная слабая корреляционная связь ($r_s=0,26$ и $r_s=0,25$) с высокой значимостью ($p=0,01$). Между вероятностью развития СЭВ и специальностью «гинеколог» имеется отрицательная слабая значимая корреляционная связь ($r=-0,21$; $p=0,03$). Между остальными специальностями и вероятностью развития СЭВ корреляционные связи гораздо слабее и практически стремятся к нулю.

На наш взгляд, одной из причин дефектов оказания МП является развитие СЭВ у врачей. Для проверки данной гипотезы нами был проведен анализ взаимосвязи между вероятностью развития СЭВ, с одной стороны, и частотой допущения врачами дефектов оказания МП, — с другой.

Таблица 5

Взаимосвязь между вероятностью развития СЭВ и частотой дефектов диагностики

Критерий	Значение	Степень свободы	Значимость
χ^2 Пирсона	20, 260	1	0, 000
Поправка Йетса	17, 353	1	0, 000
Отношение правдоподобия	16, 593	1	0, 000
Критерий Фишера			0, 000

Как видно из табл. 5, критерий χ^2 Пирсона составляет: $\chi^2_{(1)} = 20,260$ ($p=0,000$). Данное значение критерия χ^2 больше критического (3,841; $\alpha=0,05$ при одной степени свободы), следовательно, между вероятностью развития СЭВ и частотой дефектов диагностики имеется статистически значимая связь. Значение критерия χ^2 с поправкой Йетса равно 17,353 ($p=0,000$), а отношение правдоподобия составляет 16,593 ($p=0,000$), что также больше критического значения (3,841). Следовательно, подтверждается наличие связи, а именно: по мере формирования СЭВ увеличивается число дефектов диагностики.

Таблица 6

Относительный риск возникновения дефектов диагностики в зависимости от развития СЭВ

Критерий	Значение	95% доверительный интервал	
		Нижняя граница	Верхняя граница
ОР	1, 704	1, 158	2, 506

Как видно из табл. 6, ОР=1,704 при 95% ДИ от 1,158 до 2,506, что свидетельствует о том, что по мере формирования СЭВ увеличивается риск возникновения дефектов диагностики. Однако диапазон ДИ включает 1, а значит результат не является статистически значимым. Несмотря на это, ширина ДИ дает четкое представление о том, какие значения ОР может принимать в 95% случаев, и это позволяет отнести результаты к клинически важным (clinical importance).

Таблиця 7

Взаимосвязь между вероятностью развития СЭВ и частотой дефектов лечения

Критерий	Значение	Степень свободы	Значимость
χ^2 Пирсона	10, 556	1	0, 001
Поправка Йетса	8, 880	1	0, 003
Отношение правдоподобия	9, 651	1	0, 002
Критерий Фишера			0, 002

Как видно из табл. 7, критерий χ^2 Пирсона составляет: $\chi^2_{(1)} = 10, 556$ ($p=0,001$). Данное значение критерия χ^2 больше критического (3,841; $\alpha=0,05$ при одной степени свободы), следовательно, между вероятностью развития СЭВ и частотой дефектов лечения имеется статистически значимая связь. Значение критерия χ^2 с поправкой Йетса равно 8,880 ($p=0,003$), а отношение правдоподобия составляет 9, 651 ($p=0,002$), что также больше критического значения (3,841). Следовательно, подтверждается наличие связи, а именно: по мере формирования СЭВ увеличивается число дефектов лечения.

Таблиця 8

Относительный риск возникновения дефектов лечения в зависимости от развития СЭВ

Критерий	Значение	95% доверительный интервал	
		Нижняя граница	Верхняя граница
ОР	1, 760	1, 100	2, 816

Как видно из табл. 8, ОР=1,760 при 95% ДИ от 1,100 до 2,816, что свидетельствует о том, что по мере формирования СЭВ увеличивается риск возникновения дефектов лечения. Диапазон ДИ включает 1 и, следовательно, результат не является статистически значимым, однако результаты можно отнести к клинически важным.

Таблиця 9

Взаимосвязь между вероятностью развития СЭВ и частотой дефектов организации МП

Критерий	Значение	Степень свободы	Значимость
χ^2 Пирсона	0, 268	1	0, 604
Поправка Йетса	0, 062	1	0, 803
Отношение правдоподобия	0, 276	1	0, 599
Критерий Фишера			0, 789

Как видно из табл. 9, критерий χ^2 Пирсона составляет: $\chi^2_{(1)} = 0,268$ ($p=0,604$). Данное значение критерия χ^2 меньше критического (3,841; $\alpha=0,05$ при одной степени свободы), следовательно, между вероятностью развития СЭВ и частотой дефектов организации МП статистически значимая связь отсутствует. Значение критерия χ^2 с поправкой Йетса

равно 0,062 ($p=0,803$), а отношение правдоподобия составляет 0,276 ($p=0,599$), что также меньше критического значения (3,841). Следовательно, подтверждается отсутствие связи.

Таблица 10

**Относительный риск возникновения дефектов организации
МП в зависимости от развития СЭВ**

Критерий	Значение	95% доверительный интервал	
		Нижняя граница	Верхняя граница
ОР	0,929	0,714	1,208

Как видно из табл. 10, ОР=0,929 при 95% ДИ от 0,714 до 1,208, что свидетельствует о практически равной вероятности появления дефектов организации МП при наличии или же отсутствии СЭВ. Диапазон ДИ включает 1 и, следовательно, результат не является статистически значимым, однако результаты можно отнести к клинически важным.

Таблица 11

**Взаимосвязь между вероятностью развития СЭВ и частотой
дефектов ведения документации**

Критерий	Значение	Степень свободы	Значимость
χ^2 Пирсона	13,873	1	0,000
Поправка Йетса	12,101	1	0,001
Отношение правдоподобия	13,671	1	0,000
Критерий Фишера			0,000

Как видно из табл. 11, критерий χ^2 Пирсона составляет: $\chi^2_{(1)} = 13,873$ ($p=0,000$). Данное значение критерия χ^2 больше критического (3,841; $\alpha=0,05$ при одной степени свободы), следовательно, между вероятностью развития СЭВ и частотой дефектов ведения документации имеется статистически значимая связь. Значение критерия χ^2 с поправкой Йетса равно 12,101 ($p=0,001$), а отношение правдоподобия составляет 13,671 ($p=0,000$), что также больше критического значения (3,841). Следовательно, подтверждается наличие связи, а именно: по мере формирования СЭВ увеличивается число дефектов ведения документации.

Таблица 12

**Относительный риск возникновения дефектов ведения
документации в зависимости от развития СЭВ**

Критерий	Значение	95% доверительный интервал	
		Нижняя граница	Верхняя граница
ОР	2,588	1,290	5,191

Как видно из табл. 12, ОР=2,588 при 95% ДИ от 1,290 до 5,191, что свидетельствует о том, что по мере формирования СЭВ увеличивается риск возникновения дефектов ведения медицинской документации. Диапазон ДИ включает 1 и, следовательно, результат не является

статистически значимым, однако результаты можно отнести к клинически важным.

Представляло значительный интерес выявление корреляционных связей между степенью выраженности СЭВ у врачей различных специальностей и вероятностью возникновения дефектов МП, поскольку при выявлении таковых можно было бы судить о негативной роли «выгоревших» врачей-специалистов у процессе возникновения дефектов МП, особенно при «работе в команде».

Таблица 13

Корреляционные связи между риском развития СЭВ у врачей различных специальностей и дефектами МП

Специальность	Показатели корреляции	Дефекты оказания МП			
		1	2	3	4
анестезиолог	r	0,15	0,67*	—	0,67*
	p	0,662	0,024	—	0,024
гинеколог	r	0,37	0,64**	—	0,60
	p	0,079	0,001	—	0,071
кардиолог	r	—	—	—	—
	p	—	—	—	—
невропатолог	r	—	—	—	—
	p	—	—	—	—
нейрохирург	r	—	—	—	—
	p	—	—	—	—
педиатр	r	—	0,01	-0,35	0,19
	p	—	0,953	0,116	0,400
реаниматолог	r	0,13	0,84**	0,17	0,63**
	p	0,595	0,000	0,493	0,002
терапевт	r	-0,58	0,58	—	0,58
	p	0,423	0,423	—	0,423
травматолог	r	-0,13	0,40	0,66	-0,25
	p	0,749	0,292	0,052	0,516
хирург	r	-0,03	0,23	-0,43*	0,51**
	p	0,900	0,250	0,027	0,007

Примечание: 1 — дефекты диагностики; 2 — дефекты лечения; 3 — дефекты организации медицинской помощи; 4 — дефекты ведения медицинской документации.

* — отмечен уровень значимости $p=0,05$; ** —отмечен уровень значимости $p=0,001$.

Как видно из табл. 13, между специальностями «гинеколог», «терапевт» и дефектами диагностики отмечается средней силы, однако незначимая корреляционная связь ($r_s=0,37$ и $r_s=-0,58$). Между остальными врачебными специальностями и дефектами диагностики корреляционная связь отсутствует.

Между специальностями «анестезиолог», «гинеколог» и дефектами лечения отмечается средней силы значимая положительная корреляционная связь ($r=0,67$ и $r=0,64$ соответственно). Между

специальностью «реаниматолог» и дефектами лечения отмечается сильная положительная корреляционная связь ($r_s=0,84$) с высокой степенью значимости ($p=0,0001$). Между специальностями «терапевт», «травматолог» и дефектами лечения отмечается средней силы, однако незначимая положительная корреляционная связь ($r_s=0,58$ и $r_s=0,40$ соответственно). Между остальными врачебными специальностями и дефектами лечения корреляционная связь отсутствует.

Между специальностью «хирург» и дефектами организации МП отмечается средней силы значимая отрицательная корреляционная связь ($r_s=-0,43$; $p=0,027$). Между специальностями «педиатр», «травматолог» и дефектами организации МП отмечается средней силы, однако незначимая отрицательная и положительная корреляционная связь ($r_s=-0,35$ и $r_s=0,66$ соответственно). Между остальными врачебными специальностями и дефектами организации МП корреляционная связь отсутствует.

Между специальностями «анестезиолог», «реаниматолог», «хирург» и дефектами ведения документации отмечается средней силы значимая положительная корреляционная связь ($r_s=0,67$; $r_s=0,60$; $r_s=0,63$ и $r_s=0,51$ соответственно). Между специальностями «гинеколог», «терапевт» и дефектами ведения медицинской документации отмечается средней силы, однако незначимая положительная корреляционная связь ($r_s=0,60$ и $r_s=0,58$ соответственно). Между остальными врачебными специальностями и дефектами ведения документации корреляционная связь отсутствует.

Выводы. Таким образом, можно выделить несколько специальностей, для которых развитие СЭВ является весьма вероятным событием с закономерным переходом из одной фазы в другую, более высокую фазу. Такими специальностями являются в порядке убывания: невропатология, кардиология, реаниматология, анестезиология и нейрохирургия. Можно констатировать, что наиболее тяжелая степень СЭВ развивается у реаниматологов и анестезиологов. Формирование СЭВ у врачей различных специальностей сопровождается повышением вероятности возникновения дефектов МП. При этом, наиболее вероятным является возникновение дефектов лечения и дефектов ведения медицинской документации у анестезиологов, гинекологов, реаниматологов и хирургов. Здесь особо следует выделить специальность «реаниматолог» с наиболее высоким риском возникновения дефектов лечения и дефектов ведения медицинской документации.

Следует отметить повышение частоты дефектов ведения документации у представителей наиболее «выгоревших» специальностей: анестезиологов, реаниматологов и хирургов. Можно предположить, что ведущие симптомы СЭВ: редукция профессиональных обязанностей и расширение сферы экономии эмоций приводят у этих врачей к откровенному нежеланию заниматься «писаниной» с акцентом на более продуктивные аспекты профессиональной деятельности (диагностические и лечебные вопросы), которые, тем не менее, в итоге также оказываются ущербными.

References

- Alekseev, A. (2000). *Vrachi — zalozhniki smerti (Pochemu vrachi umirayut Na 10–20 let ran'she svoikh patsientov)*. Moscow (in Russian);
- Andersen, I., Borritz, M., Christensen, K. B. et al. (2010). Changing job-related burnout after intervention-a quasi-experimental study in six human service organizations. *Journal Occup Environ Med.* 52(3). 318–23;
- Boiko, V. (1999). *Sindrom “emotsional'nogo vygoraniya” v professional'nom obshchenii*. Sankt-Peterburg (in Russian).
- Bragard, I., Libert Y., Etienne A. M., Merckaert I. et al. (2010). Insight on variables leading to burnout in cancer physicians. *Journal of Cancer Education.* 25(1). 109–15.
- Di Iorio, B., Cillo, N., Cucciniello, E., Bellizzi, V. (2008). *Burn-out in the dialysis unit*. *J Nephrol.*; 21(13). 158–62;
- Galimov, A. R. (2006). Stress Na rabote u vrachei-khirurgov i ego profilaktika. Moscow URL: <http://www.dissercat.com/content/stress-na-rabote-u-vrachei-khirurgov-i-ego-profilaktika> (in Russian).
- Glynnannikov, Yu. *Metodika diagnostiki urovnya “emotsional'nogo vygoraniya” V.V. Boiko.* (in Russian). URL: <http://www.b17.ru/article/4338/>.
- International classification of diseases 10th revision.* URL: <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2016/en#/Z73>.
- Karaseva, O. *Sindrom vygoraniya v rabote vrachei.* (in Russian). URL: <http://medstrana.com/articles/3040/> (access 03.05.2019);
- Kiseleva, I. (2010). Kriterii sudebno-meditsinskoi otsenki professional'nykh oshibok i neblagopriyatnykh iskhodov pri okazanii dermatokosmetologicheskoi pomoshchi. Moscow URL: <http://medical-diss.com/medicina/kriterii-sudebno-meditsinskoy-otsenki-professionalnyh-oshibok-i-neblagopriyatnyh-ishodov-pri-okazanii-dermatokosmetologic> (in Russian).
- Koroleva, E., Shuster, E. *Sindrom emotsional'nogo vygoraniya* [Burnout Syndrome] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sindrom-emotsionalnogo-vygoraniya> (access 03.05.2019) (in Russian).
- Ognerubov, N. *Sindrom emotsional'nogo vygoraniya u vrachei* [Burnout syndrome at doctors] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sindrom-emotsionalnogo-vygoraniya-u-vrachei> (in Russian).
- Orel, V. (2001). Fenomen «vygoraniya» v zarubezhnoi psikhologii: empiricheskie issledovaniya. *Psikhologicheskii zhurnal.* 1. 90–91 (in Russian);
- Ovsepyan, A. (2014). Stepen' vyrazhennosti sindroma emotsional'nogo vygoraniya u vrachei, dopustivshikh defekty okazaniya meditsinskoi pomoshchi. *Meditsinskaya Nauka Armenii* 3. 18–29 (in Russian).
- Pigarova, E., Pleshcheva, A., Dzeranova, L., Rozhinskaya, L. *Sindrom khronicheskoi ustalosti: sovremennye predstavleniya ob etiologii.* (in Russian). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sindrom-hronicheskoy-ustalosti-sovremennye-predstavleniya-ob-etologii>;
- Ronginskaya, T. (2002). *Sindrom vygoraniya v sotsial'nykh professiyakh* [Burnout syndrome in social professions] 3. 85–95 (in Russian).
- Ruotsalainen, J. H., Verbeek, J H, Mariné, A., Serra, C. (2015). Preventing occupational stress in healthcare workers. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, Issue 4.
- Sharabchiev, Yu. *Vrachebnye oshibki i defekty okazaniya meditsinskoi pomoshchi: sotsial'no-ekonomicheskie aspekty i poteri obshchestvennogo zdorov'ya.* URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vrachebnye-oshibki-i-defekty-okazaniya>

meditsinskoy-pomoschi-sotsialno-ekonomicheskije-aspekty-i-poteri-obshchestvennogo-zdorovya (in Russian).

Sindrom emotsional'nogo vygoraniya [Burnout Syndrome] (in Russian). URL: <http://womanadvice.ru/sindrom-emotsionalnogo-vygoraniya>.

Tanriverdi, O. (2013). A medical oncologist's perspective on communication skills and burnout syndrome with psycho-oncological approach (to die with each patient one more time: the fate of the oncologists). Med Oncol. 30 (2). 530.

Vodop'yanova, N., Starchenkova, E.S. (2008). Sindrom vygoraniya: diagnostika i profilaktika [Burnout syndrome: diagnosis and prevention]. Sankt-Peterburg (in Russian).

А. Н. Овсепян, Р. А. Ованесян, К. Г. Мхитарян
ПОРІВНЯЛЬНА ОЦІНКА ЧАСТОТИ ДЕФЕКТІВ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ
З УРАХУВАННЯМ ЙМОВІРНОСТІ РОЗВИТКУ СИНДРОМУ
ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ЛІКАРІВ

Проблема належної/неналежної медичної допомоги (МП) у судово-медичному аспекті є актуальною для вітчизняної охорони здоров'я. Причини, що ведуть до виникнення дефектів МП, варіюють від нещасних випадків і лікарських помилок до необережних дій та умисних злочинів медичних працівників. Однак при проведенні комісійних судово-медичних експертиз (КСМЕ) поза увагою дослідників залишається важливий аспект проблеми, а саме: розвиток у лікаря, котрий надає МП, синдрому емоційного вигорання (СЕВ).

Об'єктом дослідження стали 208 висновків КСМЕ, за даними архівного матеріалу «Національного бюро експертиз» Національної академії наук Республіки Вірменія за період з 2006 по 2012 рік, а також 141 анкета опитувальника СЕВ, заповнена лікарями, що проходять за «лікарськими справами». Дефекти МП класифікували наступним чином: дефекти діагностики; дефекти лікування; дефекти організації медичної допомоги; дефекти ведення медичної документації.

Метою дослідження є оцінка частоти дефектів надання медичної допомоги з урахуванням ймовірності розвитку синдрому емоційного вигорання у лікарів за матеріалами комісійних судово-медичних експертиз.

За даними висновків КСМЕ, зафіксовано 408 дефектів МП. Найбільш часто допускалися дефекти діагностики (30, 1%), найменш часто — дефекти ведення медичної документації (17, 6%). Дефекти МП були виявлені у лікарів 23 спеціальностей. З них перші 3 «лідуючих» місця займають хірурги, акушери-гінекологи і реаніматологи (14, 5%, 14, 0% і 12, 4% відповідно). До моменту проведення КСМЕ у переважної кількості лікарів різних спеціальностей, які допустили дефекти надання МП, зазначалася наявність (58; 41, 1%) або ж формування СЕВ (59; 41, 8%). Відсутність СЕВ зазначалося всього у 24-х (17, 0%) респондентів. Здебільшого СЕВ наявний у реаніматологів, анестезіологів, акушерів-гінекологів, хірургів і педіатрів. Аналіз взаємозв'язку між ймовірністю розвитку СЕВ і частотою допущення лікарями дефектів надання МП показав, що у міру формування СЕВ збільшується число дефектів діагностики, лікування і ведення медичної документації.

Таким чином, можна виділити кілька спеціальностей, для яких розвиток СЕВ є досить ймовірною подією: реаніматологія, анестезіологія, гінекологія, хірургія. При цьому найбільш важка ступінь СЕВ розвивається у реаніматологів та анестезіологів. Формування СЕВ у лікарів різних спеціальностей супроводжується підвищенням ймовірності виникнення дефектів МП. При цьому найбільш ймовірним є виникнення дефектів лікування та ведення документації у анестезіологів, гінекологів, реаніматологів та хірургів. Тут особливо слід виділити

спеціальність «реаніматолог» з найбільш високим ризиком виникнення дефектів лікування і дефектів ведення медичної документації.

Ключові слова: дефекти діагностики; дефекти лікування; дефекти організації медичної допомоги; дефекти ведення медичної документації; комісійна судово-медична експертиза; належна медична допомога; синдром емоційного вигорання.

A. Ovsepiyan, R. Hovhannesyanyan, K. Mkhitariany
COMPARATIVE ASSESSMENT OF THE FREQUENCY OF DEFECTS OF
MEDICAL CARE TAKING INTO ACCOUNT
THE LIKELIHOOD OF THE DEVELOPMENT OF THE SYNDROME OF
EMOTIONAL BURNOUT AT DOCTORS

The problem of proper / inadequate medical care (MC) in the forensic aspect is relevant for domestic healthcare. The reasons leading to the occurrence of defects in the MC vary from accidents and medical malpractice to careless actions and deliberate crimes of medical workers. However, during comprehensive forensic medical expertise (CFME), an important aspect of the problem remains out of sight of the researchers, particularly: the development of an emotional burnout syndrome (EBS) at doctor who has provided MC.

The subject of the study are 208 conclusions of CFME, according to the archival material of the National Bureau of Expertise of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia for the period from 2006 to 2012, as well as 141 questionnaires of the EBS, filled by doctors in the framework expertise of "medical cases". Defects in MC were classified as follows: diagnostics defects; treatment defects; defects in the organization of medical care; defects in keeping medical records.

Research Purpose Assessment of the frequency of defects in the provision of medical care, taking into account the likelihood of the development of emotional burnout syndrome at doctors based on materials from comprehensive forensic medical expertise.

According to the findings of CFME 408 MP defects were recorded. Defects of diagnostics are the most common (30.1%), the least common defects are the medical documentation defects (17.6%). Defects of MC were detected at doctors of 23 specialties. The first 3 "leading" places are occupied by surgeons, obstetricians-gynecologists and resuscitators (14.5%, 14.0% and 12.4%, respectively). The presence (58; 41, 1%) or the formation EBS (59; 41, 8%) was detected by the moment of providing CFME at the overwhelming number of doctors, which made MC defects. The absence of EBS was detected only at 24 respondents (17, 0%). EBS was present mostly at respondents, anesthesiologists, obstetricians-gynecologists, surgeons and pediatrician. An analysis of the relationship between the likelihood of EBS development and the frequency of allowed defects in providing MC has shown that as the EBS forms, the number of diagnostic defects, treatment defects and defects in keeping medical records increases.

Thus, there are several specialties for which the development of the EBS is a very likely event: resuscitation, anesthesiology, gynecology and surgery, with the most severe degree of the EBS being developed by resuscitation and anesthesiologists. Formation of the EBS at doctors of various specialties is accompanied by an increase in the probability of occurrence of defects in MC. In this case, the most likely is the occurrence of defects in the treatment and documentation of anesthetists, gynecologists, resuscitators and surgeons. Here we should highlight the specialty "resuscitator" with the highest risk of treatment defects and defects in keeping medical records.

Keywords: diagnostic defects, treatment defects, defects in organization of medical care, defects in keeping medical records, comprehensive forensic-medical expertise, proper medical care, emotional burnout syndrome.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.039>

УДК 573.6

С. О. Зюбрий,

старший судебный эксперт Харьковского НИЕКЦ МВД Украины,

м. Харків, Україна,

e-mail: sonya.zuybrij@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭФФЕКТИВНОСТИ НЕКОТОРЫХ ДЕКОНТАМИНАЦИОННЫХ СРЕДСТВ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНОЙ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Статья посвящена сравнению эффективности работы дезинфицирующих средств при различной концентрации контаминирующего агента. Контаминация объектов может происходить на любой стадии проведения исследования, поэтому для ее предотвращения необходимо использовать эффективные деконтаминирующие методы, которые в то же время должны быть безопасны для персонала лаборатории. Целью работы является проверка эффективности дезинфицирующих средств при работе в биологических лабораториях и определение их воздействия на генетическую информацию клетки, влияния на ингибцию реакции ПЦР и деградацию ДНК.

Ключевые слова: деконтаминирующие средства; ДНК; ингибция; ПЦР; эффективность.

Постановка научной проблемы. Полимеразная цепная реакция (ПЦР) была разработана для выявления патогенных микроорганизмов у клинических образцах, что произвело революцию в диагностических подходах во многих областях.

Методика ПЦР дает возможность обнаружить дезоксирибонуклеиновую кислоту (ДНК) в количестве менее 100 пг, например, при амплификации ДНК с низким числом копий (LCN) или типировании митохондриальной ДНК. Чувствительность данной методики предполагает идеальную стерильность лабораторных комнат, оборудования, расходного материала и растворов¹, поэтому методы, позволяющие избежать контаминации, особенно важны.

Как правило, загрязнение расходных материалов происходит на низких уровнях и не будет обнаружено в образце с достаточным количеством ДНК. В образцах с небольшим количеством ДНК, наоборот, может быть трудно провести различие между профилем образца и профилем загрязняющих веществ. Лаборатории для скрининга чистоты реактивов и мониторинга возможного загрязнения во время проведения методик, образца используют отрицательный контроль при выделении и амплификации ДНК.

¹ Tamariz J. and other. The Application of Ultraviolet Irradiation to Exogenous Sources of DNA in Plasticware and Water for the Amplification of Low Copy Number DNA. *Journal of Forensic Sciences*. 2006. Vol. 51, № 4. P. 790–794.

Каждый образец, предметы и оборудование лаборатории являются потенциальными источниками загрязняющей ДНК, кроме того, во время работы большое количество копий ДНК существует в воздухе и на поверхностях объектов в лаборатории. Различные источники загрязнения требуют разных методов обеззараживания. Контаминация образцов и поверхностей может происходить на любом из этапов работы:

- предлабораторном (заражение объекта собственной ДНК сотрудников, производящих отбор объектов на месте преступления). Предотвратить такой вид контаминации эксперты, работающие в ДНК-лаборатории, не могут;

- лабораторном (за счет нарушения зонирования помещений, переноса оборудования и дозаторов между помещениями, пренебрежения использованием и сменой защитной одежды: одноразовых перчаток, масок, медицинских шапочек и лабораторной одежды).

Лабораторное загрязнение имеет четыре основных источника:

- загрязнение человеческой ДНК из окружающей среды: возникает при игнорировании экспертами-биологами, наблюдателями либо обслуживающими сотрудниками норм использования средств индивидуальной защиты в лабораторных помещениях или переносе предметов и оборудования между зонами лаборатории, без их предварительной очистки;

- перекрестная контаминация: неумышленное загрязнение одного объекта ДНК-материалом другого объекта за счет небрежного использования оборудования, проведения методик;

- загрязнение реагентов ПЦР и наборов для экстракции ДНК: возникает при отсутствии стерильности реагентов, при приготовлении растворов, использовании нестерильного расходного материала или за счет небрежного обращения с объектами исследования;

- загрязнение продуктами амплификации: перенесение амплифицированной ДНК в объект, который не прошел амплификацию. Ампликоны это один из наиболее распространенных источников загрязнения, поскольку они могут быть гомологичными целевым молекулам и амплифицироваться с более высокой эффективностью, нежели сам объект исследования. Источниками такого вида загрязнения являются дозаторы, лабораторные столы и оборудование и даже поверхность рук эксперта.

Загрязнение лабораторных поверхностей и приборов может происходить на любой стадии проведения исследования, этого можно избежать, обеспечив чистоту помещений и используя методы дезактивации ДНК.

Научной проблемой является поиск эффективных методов дезактивации ДНК, которые могли бы применяться в условиях медицинских учреждений, были безопасны для персонала, который их использует.

В последние годы для решения этой проблемы были разработаны различные методы дезактивации ДНК, включая, использование

ультрафіолетового или γ -облучения, гидроксилламин гидрохлорида или моноазида этидия, обработку экзонуклеазой III или эндонуклеазами (например, ДНКазой I или рестрикционными ферментами), а также автоклавирование и дезактивация газогенератором на основе радикалов. Наиболее доступными и дешевыми методами дезактивации, применимыми в ПЦР лабораториях, являются окислительные реагенты и УФ-облучение¹.

Анализ основных последних исследований. Исследования по данной теме, проведенные такими учеными, как Y. Wu, J. Wu, Z. Zhang, Cheng², Setlow, Parish, P. Zhang², были сосредоточены на определении влияния методов дезинфекции (ультрафиолетового излучения, высокой температуры, 75 % этилового спирта и гидрохлорида натрия) на определенные виды патогенных микроорганизмов (*Staphylococcus aureus*, *HBV*, *Entamoeba histolytica*) и их спор, которые в медицинских лабораториях могут приводить к появлению ложноположительных результатов анализов. Исследователи Gefrides, Powell, Donley, Kahn³, определяли эффективность автоклавирования и ультрафиолетового облучения как методов очистки расходных материалов от загрязнения человеческой ДНК. Представленные работы охватывают ограниченное количество методов дезинфекции, которые используются в медицинских и биологических лабораториях, и не описывают влияния деконтаминирующих средств на загрязнение лабораторных поверхностей человеческой ДНК.

Исходя из данной проблемы и на основании данных о физико-химических и биологических свойствах дезинфицирующих средств, используемых в биологических лабораториях, возникло предположение о проверке эффективности данных средств при работе в биологических лабораториях и воздействии их на генетическую информацию клетки.

Цель исследования: выяснение по литературным данным механизмов действия средств деконтаминации, проверка эффективности дезинфекции ДНК-загрязнений выбранными физическими и химическими методами, влияние дезинфицирующих средств на ингибирование реакции ПЦР и деградацию ДНК.

Изложение основного материала исследования. Анализ литературных источников показал, что выбранные для исследования механизмы деконтаминации имеют государственную регистрацию в

¹ Wu Y. and other. DNA decontamination methods for internal quality management in clinical PCR laboratories. *Journal of clinical laboratory analysis*. 2017. Vol. 32. № 3.

² Setlow B. and other. Mechanism of killing of spores of *Bacillus anthracis* in a high-temperature gas environment, and analysis of DNA damage generated by various decontamination treatments of spores of *Bacillus anthracis*, *Bacillus subtilis* and *Bacillus thuringiensis*. *Journal of Applied Microbiology*. 2014. Vol. 116. P. 805–814.

³ Gefrides L. A. and other. UV irradiation and autoclave treatment for elimination of contaminating DNA from laboratory consumables. *Forensic Science International: Genetics*. 2010. Vol. 4. № 2. P. 89–94.

Украине, методические указания по использованию, утвержденные Государственной санитарно-эпидемиологической службой, используются в других лабораториях, в том числе и международных. Представленные деконтаминационные средства имеют различные механизмы действия на клетку и ДНК. Охарактеризуем их по механизму действия и основным действующим веществам:

1. Химические методы:

А) спиртосодержащие препараты:

— 70% и 96 % этиловые спирты имеют один и тот же механизм действия на клетку — при взаимодействии с поверхностью клетки, вызывают ее дегидратацию и денатурацию белков. Антисептический эффект водного раствора спирта имеет зависимость концентрации, так препараты с содержанием этилового спирта менее чем 50 % не обладают выраженным антисептическим эффектом, но с увеличением концентрации спирта растет и его способность к коагуляции белков клетки. Антисептическая способность абсолютного спирта резко падает, так как быстрое коагулирование мембранных белков клетки, не дает концентрированному спирту проникнуть в клетку и разрушить ее внутреннее содержимое.

— Винсепт экспресс. Основным действующим веществом является 65–70 % этиловый спирт. Механизмом действия этанола является денатурация и коагуляция белков, растворение липидов. Гидроксильная группа, которая имеется в структуре спиртов, связывается с белками клеточной стенки посредством водородной связи, нарушает их структуру и функционирование, что приводит к выпадению белков в осадок. Кроме того, гидроксил-ионы омыляют липиды в мембране, приводя к разрушению поверхностной структуры клетки.

— Бациллол АФ. Основные действующие вещества: 1–пропанол 45 % и 2–пропанол 25 %, вызывают дегидратацию клетки и денатурацию белков, что приводит к разрушению структуры клеточной стенки и клеточной мембраны, высвобождению внутриклеточных компонентов, что в конечном итоге приводит к потере функциональности клетки¹.

Б) Хлорсодержащие препараты:

— Дезактин 0,2 %. Основными действующими веществами являются: хлористый натрий, 1, 3–дихлор–5, 5–диметилгидантоил. Соединения хлора имеют множественное действие на клетку, среди них: хлорирование аминокислот; окисление пептидных связей в белках и их последующая денатурация²; уменьшение поглощения питательных веществ и кислорода; ингибирование синтеза белка; снижение производства аденозинтрифосфата за счет утечки K⁺ и нарушения

¹ Sang Su Kim and other. Comparison of disinfective power according to application order of 70% isopropyl alcohol and 10% povidone-iodine. *Korean J Anesthesiol.* 2013. Vol. 65. P. 519–524.

² Maris P. Modes of action of disinfectants. *Rev. sci. tech. Off. int. Epiz.* 1995. Vol. 14. № 1. P. 47–55.

работы на Na^+/K^+ насоса; одно- и двухпочечные разрывы в ДНК и подавление синтеза ДНК; нарушение системы SOS-репарации ДНК¹.

— WIP'ANIOS Premium. Основными действующими веществами являются: дидецилдиметиламмония хлорид, полигексаметиленбигуанид гидрохлорид. WIP'ANIOS Premium соединяет в себе дезинфицирующие свойства хлоридов и соединений аммония. Соединение хлора вызывают инактивацию производящих энергию ферментов, денатурацию основных клеточных белков и разрушение клеточной мембраны. Соединения аммония, со своей стороны, приводят к нарушению межмолекулярных взаимодействий и диссоциации липидных бислоев; снижению интенсивности транспорта электронов и снижению эффективности работы системы фосфорилирования; денатурации белков; быстрому повышению проницаемости клеточных мембран и их разрушению, с последующей утечкой внутриклеточных компонентов. WIP'ANIOS Premium имеет длительное действие, так как осаждается в виде микроскопически тонкой пленки на предметах и поверхностях, при длительном контакте с клетками биоцид вызывает их автолиз².

В) Препарат с сульфатом меди

— DNAZap™ PCR DNA Degradation Solutions. Основные действующие вещества данного препарата являются коммерческой тайной. По данным протокола использования спреи содержат ионы металлов, среди которых имеется сульфат меди (II), способный катализировать перекисное окисление мембранных липидов, используя активные формы кислорода в клетке; окислять липопротеины низкой плотности; подвергать окислению основания через свободные радикалы кислорода; индуцировать разрывы в нитях ДНК за счет ассоциации ионов металлов с различными областями двойной спирали и связывания с отдельными нуклеотидами³. Ионы меди также вступают в реакцию с перекисью водорода с образованием свободных гидроксильных радикалов, которые инициируют цепную реакцию перекисного окисления, повреждающую молекулу ДНК⁴.

2. Физические методы:

А) Ультрафиолетовое излучение в спектральном диапазоне 205—315 нм. Ультрафиолетовое излучение инактивирует функциональную

¹ Guideline for Disinfection and Sterilization in Healthcare Facilities. *Centers for Disease Control and Prevention*. 2016. URL : <https://www.cdc.gov/infectioncontrol/guidelines/disinfection/disinfection-methods/chemical.html> (дата звернення 10.06.2019).

² Ioannou, C. J., Hanlon, G. W., Denyer, S. P. Action of Disinfectant Quaternary Ammonium Compounds against *Staphylococcus aureus*. *Antimicrobial Agents and Chemotherapy*. 2006. Vol. 51. № 1. P. 296–306.

³ DNAZap™ PCR DNA Degradation Solutions. *Thermo Fisher Scientific*. 2017. URL : https://assets.thermofisher.com/TFS-Assets/LSG/manuals/9890M_DNAZapSolutions_PI.pdf (дата звернення 10.06.2019).

⁴ Georgieva S., Popov B., Petrov V. Genotoxic effects of copper sulfate in rabbits. *Archives of Biological Sciences*. 2013. Vol. 65. № 3. P. 963–967.

активность белков за счет деструкции азотистых оснований в активном центре белка; вызывает фотоокисление липидов, с образованием свободных радикалов и гидроперекисей; приводит к образованию димеров между пиримидиновыми основаниями в ДНК и нарушает реакцию транскрипции и репликации нуклеиновых кислот¹. Кроме того, фотоповреждения ультрафиолетом вызывают подавление синтеза аденозинтрифосфата, повышение проницаемости мембран, потерю активности биологически активных веществ².

Б) Обработка спиртом с последующим прожариванием у пламени горелки. Метод применим только для инструментов из металла. Он объединяет в себе преимущества обеззараживания спиртом, который вызывает дегидратацию клетки и денатурацию ее белков, полное обезвоживание клетки за счет горения спиртового раствора. Удаление водной составляющей клетки, при прокаливании в пламени, приводит к увеличению концентрации солей и минералов, которые нарушают метаболические функции клетки и обуславливают ее гибель. Кроме того, тепло денатурирует белки, провоцирует окислительное повреждение клетки за счет действия свободных радикалов и приводит к «сжиганию» всего поверхностного биоматериала на предметах.

В) Бидистиллированная деионизированная вода. Дистиллированная вода является гипотоническим раствором, поэтому происходит набухание клетки, а затем цитоллиз, во время которого собственные лизосомальные ферменты клетки растворяют внутреннее содержимое клетки.

Объекты исследования

В ходе исследования были испытаны семь растворов для деконтаминации, используемые в лаборатории (Винсепт экспресс, Бациллол АФ, Дезактин 0,2 %, WIP'ANIOS Premium, DNAzap™ PCR DNA Degradation Solutions, 70 % этиловый спирт, 96 % этиловый спирт), физические методы деконтаминации (ультрафиолетовое излучение, обработка спиртом с последующим прожариванием у пламени горелки) и бидистиллированная деионизированная вода. Контаминирующий раствор представлен синтетической геномной ДНК фирмы Promega, концентрацией 50 нг/мкл. ДНК, которая для проведения исследования, была приведена к концентрациям: 1 нг/мкл, 3 нг/мкл, и для ее разведения использовалась бидистиллированная деионизированная вода.

В исследовании применялось два контроля:

— негативный — предметное стекло, на которое не наносилась контрольная ДНК, является показателем чистоты используемых в исследовании стекол;

¹ Mark W LeChevallier, Kwok-Keung Au. Water Treatment and Pathogen Control: Process Efficiency in Achieving Safe Drinking Water. *World Health Organization*. 2004. P. 41 — 66

² Действие ультрафиолетового излучения на микроорганизмы и бактерию BioFile. URL : <http://biofile.ru/bio/4193.html> (дата звернения 20.06.2019).

— положительный — предметное стекло, на которое наносилась выбранная концентрация ДНК, но которое не подвергалось воздействию дезинфицирующих средств, является показателем эффективности отбора проб¹.

Для обеспечения чистоты эксперимента и во избежание перекрестного загрязнения проводился слепой метод эксперимента, преднамеренное загрязнение стекол и отбор проб были разделены во времени. Во время всех процедур исследовательский персонал носил соответствующее защитное оборудование (нитриловые перчатки, маска, халат и головной убор), ватные тампоны и 1,5 мл пробирки, используемые для смывов, были предварительно продезинфицированы в соответствии с техническими рекомендациями по работе в лаборатории². Нитриловые перчатки систематически заменялись между последовательными сеансами нанесения и отбора проб. Проба с контрольной ДНК, разведенной до необходимой концентрации, во время работы систематически перемешивалась на центрифуге-вортексе Biosan FV–2400.

Технология проведения эксперимента

Для проведения исследования использовались предметные стекла для микроскопирования (далее — стекла), которые предварительно были опущены на 24 часа в дезинфицирующий раствор, очищены моющим средством и деионизированной бидистиллированной водой, обработаны 70 % спиртовым раствором. После этапа очищения стекла помещали для естественной сушки в ламинарный бокс.

На следующем этапе исследования стекла загрязнялись путем нанесения, с использованием дозаторов и одноразовых наконечников, 3 мкл раствора с выбранной концентрацией ДНК в центральную область каждого стекла. Материал механически, с использованием наконечника, распределялся тонким слоем по поверхности предметного стекла. Далее загрязненные стекла оставляли до полного высыхания при комнатной температуре, без прямого попадания солнечного света.

Готовые загрязненные стекла были разделены на группы, а именно, по три стекла для каждого дезинфицирующего раствора и физического метода дезинфекции. Таким образом все дезинфицирующие агенты испытывались у трех параллельных повторах (для оценки воспроизводимости результатов).

¹ Adé A and other. Comparison of Decontamination Efficacy of Cleaning Solutions on a Biological Safety Cabinet Workbench Contaminated by Cyclophosphamide. *The Canadian Journal of Hospital Pharmacy*. 2017. Vol. 70. № 6. P. 407–414.

² Державні санітарні норми і правила : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 24.01.2008 № 26. *Офіційний вісник України*. 2008. № 11. Ст. 274.

Дальнейшие этапы по обеззараживанию стекол зависели от выбранного метода дезинфекции. Группу стекол выбранных для исследования:

- ультрафиолетового излучения помещали в ламинарный бокс (расстояние от ламп до объектов составляло 45 см) и облучали в течении 30 минут;

- химических дезинфицирующих растворов, 70 % и 96 % этиловых спиртов и бидистиллированной деионизированной воды обрабатывали растворами с использованием метода смылов. Смывы производились тремя «вытирающими» движениями, для каждого стекла, с использованием ватных тампонов, пропитанных дезинфицирующими реагентами;

- 70 % спирта с последующим прожиганием исследовали методом смылов и прожигания всей поверхности стекла спиртовой горелкой.

Степень эффективности очистки стекол деконтаминирующими агентами определяли методом смыва проб, с помощью ватного тампона, пять раз «вытирающими» движениями для каждого тестируемого стекла.

Для измерения остаточного количества ДНК, в начале, производилось выделение ДНК из тампонов-смылов с использованием ионообменной смолы Chelex. В пробирки с объектами добавляли по 200 мкл 5% Chelex (Bio-Rad Laboratories, Hercules, CA), инкубировали при 56°C в течении 30 минут, далее пробирки встряхивали на центрифуге-вортексе и инкубировали на водяной бане 8 минут, повторяли этап вортексирования, и затем центрифугировали на максимальной скорости 5 минут¹. Надосадочную жидкость, с выделенной ДНК, из каждой пробы переносили в новую чистую пробирку и проводили реакцию ПЦР в реальном времени с использованием набора «PowerQuant™ System фирмы Promega. Результатом проведения ПЦР в реальном времени является количественное определение общей (аутосомной) ДНК, степень деградации и ингибции ДНК на представленных смывах.

Значения *Ct* (пороговое значение цикла) и значения эффективности амплификации рассчитывали с использованием программного обеспечения Real Time PCR System 7500 версии v2.0 (Applied Biosystems, Life Technology, ThermoFisher Scientific), предоставленного производителем.

Статистический анализ и результаты исследования

Для проверки значимости полученных данных было выдвинуто две гипотезы:

¹ Аббасов Р. Г., Повх А. С., Романчук С. М. Методика проведения молекулярно-генетичних досліджень : метод. рекомендації. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2018. 75 с.

H_0 — между средними значениями концентрации загрязняющего агента до и после применения деконтаминирующего средства различий нет. Деконтаминирующее средство не работает.

H_1 — между средними значениями концентрации загрязняющего агента до и после применения деконтаминирующего средства различия есть. Деконтаминирующее средство работает.

Результаты расчета статистических показателей приведены в таблице ниже. Так как мы имеем две связанные выборки, которые отвечают нормальному распределению, то для статистических расчетов исследования мы будем использовать парный t -критерий Стьюдента. Также рассчитаны центральные характеристики представленного ряда результатов: среднее арифметическое ($\bar{x}$), доверительный интервал средней арифметической ($ДИ$), стандартное отклонение (SD)¹. И отдельный показатель — эффективность дезактивации (DE), рассчитан для каждого моющего раствора, как измеренная концентрация контаминирующего агента после обработки к начальной концентрации агента.

Абсолютные значения (модули) критерия Стьюдента сравнивались с табличным значением показателя, при числе степеней свободы, равным $df = N - 1 = 5$, и уровне значимости равному 0,05. Двусторонний критерий Стьюдента для данного значения степени свободы равен 2,57. Показатели критерия Стьюдента в исследовании составляют от 4,422 до 4,473, что превышает критическое табличное значение показателя. Таким образом, мы можем отвергнуть поставленную нулевую гипотезу и принять альтернативную гипотезу, с утверждением о статистически значимой разнице в концентрации загрязняющего вещества до и после проведения дезинфицирующих мероприятий.

Таблица 1

**Статистические характеристики эффективности работы
деконтаминирующих средств**

Методы / Показатели	$\bar{x} + ДИ$	SD	T	$DE, \%$
Бациллол АФ	0, 0038±0, 0033	0, 0031	- 4, 470	99, 998
Дезактин 0, 2 %	0, 0020±0, 0018	0, 0017	- 4, 472	99, 999
Бидистиллированная вода	0, 0003±0, 0005	0, 0005	- 4, 473	100, 000
70 % этиловый спирт	0, 0025±0, 0014	0, 0014	- 4, 470	99, 999
96 % этиловый спирт	0, 0213±0, 0234	0, 0223	- 4, 422	99, 986
70 % спирт и прожаривание	0, 0035±0, 0036	0, 0034	- 4, 472	99, 998
УФ излучение	0, 0198±0, 0063	0, 0060	- 4, 442	99, 988
Винсепт экспресс	0, 0028±0, 0019	0, 0018	- 4, 473	99, 998
WIP'ANIOS Premium	0, 0015±0, 0018	0, 0018	- 4, 473	99, 999
DNAZap	0, 0003±0, 0009	0, 0008	- 4, 470	100, 000

¹ *Атраментова Л. А.* Дизайн и статистика биологического исследования. Харьков : Издательство «НТМТ», 2015. 269 с.

Примечание: $\bar{x}$ — среднее арифметическое значение, DI — 95 % доверительный интервал, SD — стандартное отклонение, T — парный критерий Стьюдента, DE — эффективность дезактивации.

Результаты и обсуждение

Данная работа, проведенная на базе отдела биологических исследований и учета Харьковского НИЕКЦ МВД Украины, представляет собой пилотное исследование изучения эффективности работы средств деконтаминации при различных концентрациях контаминирующего агента.

Результаты количественного анализа показали, что самая высокая наблюдаемая концентрация после проведения очистки составляла 0,061 нг (при обработке 96 % спиртом), а самая низкая наблюдаемая концентрация — полное отсутствие ДНК (при обработке дезактином, бидистиллированной деионизированной водой, WIP'ANIOS Premium, DNAZap™ PCR DNA Degradation Solutions).

Не обнаружение загрязняющего вещества не обязательно означает, что все молекулы ДНК были полностью удалены. Малое количество могло остаться на поверхности стекла, но не было измерено, так как концентрация была ниже предела обнаружения.

Винсепт экспресс, Бациллол АФ, Дезактин 0,2 %, WIP'ANIOS Premium, DNAZap™ PCR DNA Degradation Solutions, 70 % этиловый спирт, обработка спиртом с последующим прожариванием у пламени горелки и бидистиллированная деионизированная вода одинаково эффективно удаляли контрольную ДНК с концентрацией 1 нг/мкл и 3 нг/мкл, причем эффективность этих дезинфицирующих средств составляла 99,9 % уже после первого сеанса очистки поверхностей.

Наивысшую 100,0 % эффективность деконтаминации показали — DNAZap™ PCR DNA Degradation Solutions и бидистиллированная деионизированная вода. Впрочем, основное действие бидистиллированной деионизированной воды основано на смыве ДНК со стекла, а не его полном разрушении, как это характерно при использовании DNAZap, поэтому обязательно после проведения деконтаминации расходные материалы (салфетки, марля), которыми проводились смывы, необходимо утилизировать как медицинские отходы. Как показало исследование, бидистиллированная деионизированная вода также может полноценно использоваться в биологической лаборатории, как дезинфицирующий раствор, наравне с другими химическими растворами физическими методами.

Для 96 % этилового спирта и ультрафиолетового излучения показатель эффективности составлял 99,98 %, данные методы работают менее эффективно, нежели остальные, и после обработки присутствует остаточная концентрация ДНК, которая может загрязнять пробы и приводить к недостоверным результатам генетического анализа. Свойство 96 % спирта мгновенно коагулировать белки клетки уменьшает его способность проникать внутрь клетки и нарушать ее работу, что

объясняет полученные результаты. На практике это может негативно отразиться, например, в случае загрязнения многослойным или многоклеточным контаминирующим агентом. Облучение ультрафиолетом также имеет ряд особенностей использования, которые, в реальных условиях, негативно влияют на его эффективность: влажность в помещении выше 70 %, накопление пыли (грязи) на поверхностях, большие расстояния от поверхностей до лампы накаливания, материал из которого изготовлен объект (пористые и непрозрачные материалы не эффективно дезинфицировать излучением)¹. Принимая во внимание эти негативные особенности, экспериментальный уровень эффективности дезинфекции, доступность и распространённость данных методов обработки, можно сказать, что данные методы можно использовать как самостоятельные деконтаминационные средства, но для полного удаления загрязняющих веществ рекомендуется предварительно, как первый этап, проводить обработку 96 % спиртом или ультрафиолетовым излучением, и как окончательный этап — использовать одно из других представленных средств.

Также при проведении количественного анализа оценивались пороговый цикл внутреннего позитивного контроля (*IPC Ct*) и уровень деградации ДНК. Показатели порогового цикла *IPC Ct* для всех проб соответствовал необходимому, по протоколу производителя, циклу выхода внутреннего контроля, значит использование данных деконтаминирующих веществ не вызывает ингибицию ПЦР-реакции.

Индекс деградации ДНК, после обработки, для большинства деконтаминирующих веществ, составлял < 2,0, что соответствует слабому уровню фрагментации ДНК. Однако исключение составляли образцы, обработанные ультрафиолетовым излучением, уровень деградации для них составлял от 3,0 до 5,5, что соответствует среднему уровню деградации образца и значит, что облучение лучше разрушает длинные цепи ДНК и оставляет неразрушенными фрагменты ДНК длиной меньше 200 п.н., что, по литературным данным, характерно для данного облучения².

Таким образом, все методы дезинфекции значительно уменьшали загрязнение поверхностей стекол, которые подвергались воздействию определенного количества ДНК. Кроме того, при изменении концентрации загрязняющих веществ не было заметно разницы в эффективности работы дезинфекторов, это означает, что концентрация ДНК не влияет на результативность работы деконтаминирующих веществ и все представленные методы обработки можно полноценно использовать в биологических лабораториях.

Выводы

1. Наивысшая наблюдаемая концентрация после проведения очистки составляла 0,061 нг (при обработке 96 % спиртом), а самая

¹ *Burgener, J.* Position paper on the use of ultraviolet lights in biological safety cabinets. *Applied Biosafety*. 2006. Vol. 11. № 4. P. 228–230.

низкая наблюдаемая концентрация — полное отсутствие ДНК (при обработке дезактином, бидистиллированной деионизированной водой, WIP'ANIOS Premium, DNAZap™ PCR DNA Degradation Solutions).

2. Наивысшую 100,0 % эффективность деконтаминации показали — DNAZap™ PCR DNA Degradation Solutions и бидистиллированная деионизированная вода.

Эффективность деконтаминации с использованием Винсепт экспресс, Бациллол АФ, Дезактин 0,2 %, WIP'ANIOS Premium, 70 % этиловый спирт, обработка спиртом с последующим прожариванием у пламени горелки составляла 99,99 %.

Для 96 % этилового спирта и ультрафиолетового излучения показатель эффективности деконтаминации составлял 99,98 %.

3. Представленные деконтаминирующие средства не вызывают ингибицию ПЦР-реакции.

4. Индекс деградации ДНК для большинства деконтаминирующих веществ, составлял $< 2,0$, но для образцов обработанных ультрафиолетовым излучением, уровень деградации составлял от 3,0 до 5,5.

5. Высокая концентрация ДНК не влияет на результативность работы представленных деконтаминирующих веществ. Однако влияние деконтаминирующих агентов на следовые концентрации и деградированную ДНК может отличаться. Данная проблема является целью для будущих исследований.

6. Сравнительная характеристика представленных методов обработки показала различие в механизмах действия деконтаминирующих агентов на человеческую ДНК и высокую эффективность их работы, что позволяет применять выбранные методы в биологических лабораториях.

References

- Abbasov, R. H., Povkh, A. S., Romanchuk, S. M. (2018). *Metodyka provedennia molekuliarno-henetychnykh doslidzhen: metodicheskie rekomendacii*. Kyiv: DNDEKTs MVS Ukrainy [in Ukrainian].
- Adé, A. and others (2017). Comparison of Decontamination Efficacy of Cleaning Solutions on a Biological Safety Cabinet Workbench Contaminated by Cyclophosphamide' 70 (6) *The Canadian Journal of Hospital Pharmacy*. [in English].
- Atramentova, L.A. (2015). *Dizain i statistika biologicheskogo issledovaniia*. Kharkov: Izdatelstvo «NTMT» [in Russian].
- Burgener, J. (2006). Position paper on the use of ultraviolet lights in biological safety cabinets' 11 (4) *Applied Biosafety*. [in English].
- Deistvie ultrafiolietovogo izlucheniia Na mikroorganizmy i bakterii. URL: <http://biofile.ru/bio/4193.html> (data zvernennia 20 June 2019) [in Russian].
- Derzhavni sanitarni Normy i pravyla : Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy vid 24.01.2008 № 26 (2008) Ofitsiinyi visnyk Ukrainy [in Ukrainian].
- DNAZap™ PCR DNA Degradation Solutions (Thermo Fisher Scientific, 2017). URL: https://assets.thermofisher.com/TFS-Assets/LSG /manuals/9890M_ DNAZap Solutions_PI.pdf (data zvernennia 19 June 2019) [in English].

- Gefrides, L. A. and others (2010). UV irradiation and autoclave treatment for elimination of contaminating DNA from laboratory consumables. 4(2) *Forensic Science International: Genetics* [in English].
- Georgieva, S., Popov, B., Petrov, V. (2013). Genotoxic effects of copper sulfate in rabbits. 65(3) *Archives of Biological Sciences*. DOI: 10.2298/abs1303963g [in English].
- Guideline for Disinfection and Sterilization in Healthcare Facilities* (Centers for Disease Control and Prevention, 2016) URL: <https://www.cdc.gov/infectioncontrol/guidelines/disinfection/disinfection-methods/chemical.html> (data zvernennia 19 June 2019) [in English].
- Ioannou, C. J., Hanlon, G. W., Denyer, S. P (2006). Action of Disinfectant Quaternary Ammonium Compounds against *Staphylococcus aureus*. 51(1). *Antimicrobial Agents and Chemotherapy* [in English].
- Maris, P. (1995). Modes of action of disinfectants. 14 (1) *Rev. sci. tech. Off. int. Epiz* [in English].
- Mark, W. LeChevallier, Kwok-Keung, Au Water (2004). *Treatment and Pathogen Control: Process Efficiency in Achieving Safe Drinking Water*. London: IWA Publishing, 41—66 [in English].
- Sang, Su Kim and others (2013). Comparison of disinfective power according to application order of 70% isopropyl alcohol and 10% povidone-iodine 65 *Korean J Anesthesiol.* [in English].
- Setlow, B. and others (2014). Mechanism of killing of spores of *Bacillus anthracis* in a high-temperature gas environment, and analysis of DNA damage generated by various decontamination treatments of spores of *Bacillus anthracis*, *Bacillus subtilis* and *Bacillus thuringiensis* 116. *Journal of Applied Microbiology.* [in English].
- Tamariz, J. and others (2006). The Application of Ultraviolet Irradiation to Exogenous Sources of DNA in Plasticware and Water for the Amplification of Low Copy Number DNA 51 (4) *Journal of Forensic Sciences.* [in English].
- Wu Y. and others (2017). DNA decontamination methods for internal quality management in clinical PCR laboratories' 32 (3) *Journal of clinical laboratory analysis* [in English].

С. О. Зюбрий

**ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕЯКИХ
ДЕКОНТАМІНУЮЧИХ ЗАСОБІВ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ПРИ
ПРОВЕДЕННІ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ**

Стаття присвячена порівнянню ефективності роботи дезінфікуючих засобів при різній концентрації контамінуючого агента. Контамінація об'єктів дослідження може відбуватися на будь-якій стадії проведення дослідження, тому для її попередження необхідно використовувати ефективні деконтамінуючі методи, які в той же час повинні бути безпечні для персоналу лабораторії. Метою роботи є перевірка ефективності дезінфікуючих засобів при роботі в біологічних лабораторіях та визначення впливу їх на генетичну інформацію клітини, інгібіцію реакції ПЛР і деградацію ДНК. Проаналізовано механізми впливу на клітини і ДНК хімічних розчинів: Вінсепт експрес, Бациллов АФ, Дезактін 0,2%, WIP'ANIOS Premium, DNAzap[™] PCR DNA Degradation Solutions, 70% і 96% етилових спиртів, і фізичних методів: ультрафіолетового випромінювання, обробки спиртом з подальшим прожарювання в полум'ї пальника, і обробки бідистильованою деіонізованою водою. При проведенні дослідження контамінуюча ДНК була представлена синтетичною геномною

ДНК фірми «Promega». В результаті пілотного дослідження найвищу ефективність деконтамінації мали DNAzap™ PCR DNA Degradation Solutions і бідистильована деіонізована вода. Бідистильована деіонізована вода може повноцінно використовуватись в лабораторії в разі дотримання норм утилізації медичних відходів. Інші методи показали ефективність більше 99,98%, що також дозволяє використовувати їх при роботі в біологічній лабораторії, дотримуючись запропонованих рекомендацій. Представлені дезінфікуючі речовини не викликали інгібіцію реакції ПЛР. ДНК, що збереглася після обробки деконтамінуючими речовинами, для більшості деконтамінуючих агентів мала низький рівень деградації. Після обробки ультрафіолетовим випромінюванням рівень деградації ДНК був середнім, це означає, що ультрафіолетове випромінювання краще руйнує довгі ланцюги ДНК, залишаючи незруйнованими ланцюги до 200 п.н. Крім того, збільшення концентрації контамінуючої ДНК не вплинуло на зміну ефективності роботи деконтамінуючих засобів. Всі проаналізовані деконтамінуючі агенти можна застосовувати в молекулярно-генетичних лабораторіях.

Ключові слова: деконтамінуючі засоби, ДНК, інгібіція, ПЛР, ефективність.

S. Ziubrii

COMPARATIVE CHARACTERISTIC OF EFFECTIVENESS OF SOME DECONTAMINATION FACILITIES USED FOR CARRYING OUT OF FORENSIC MOLECULAR GENETIC EXAMINATION

The article is devoted to comparing the performance of disinfectants at different concentrations of a contaminating agent. Contamination of objects can occur at any stage of the study, so effective methods of decontamination should be used to prevent it, which at the same time should be safe for laboratory staff. The purpose of the work is to check the effectiveness of disinfectants while working in biological laboratories and to determine their effects on the genetic information of the cell, the effect on the inhibition of PCR reaction and DNA degradation. The mechanisms of influence on a cell and DNA of chemical solutions are analyzed: Винсент експрес, Бациллол АФ, Дезактин 0, 2 %, WIP'ANIOS Premium, DNAzap™ PCR DNA Degradation Solutions, 70 % и 96 % ethyl alcohols, and physical methods: ultraviolet radiation, alcohol treatment followed by calcination in the flame of the burner and treatment with bidistilled deionized water. While research the contaminating DNA is represented by the synthetic genomic DNA produced by the Promega company. As a result of the pilot study, DNAzap™ PCR DNA Degradation Solutions and bidistilled deionized water had the highest decontamination efficiency. Bidistilled deionized water can be used to the fullest in the laboratory if medical waste disposal standards are met. Other methods showed an efficiency of more than 99.98% which also allows them to be used when working in a biological laboratory, following the suggested recommendations. The presented methods of decontamination did not cause inhibition of the PCR reaction. Preserved, after decontamination treatment, DNA for most agents had a low level of degradation. After being treated with ultraviolet radiation, the level of DNA degradation was medium which means that ultraviolet radiation destroys long strands of DNA, leaving strands unbroken up to 200 bp. In addition, increasing the concentration of contaminating DNA did not affect the change in the efficiency of decontamination substances. All the decontaminated substances analyzed can be modified in molecular genetic laboratories.

Keywords: decontamination agents, DNA, inhibition, PCR, efficiency.

Надійшла до редакції 22.06.2019

К. М. Даньшина,

старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна

Т. А. Філоненко,

судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
e-mail: limbo5@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКСНОГО ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГІДРОЛІЗНОГО ЛІГНІНУ

У статті розглянуто питання щодо особливостей комплексного експертного дослідження лігніну. При мікроскопічному вивченні у складі усіх наданих на дослідження зразках виявлено незначні за розмірами частки деревини коричневого кольору з різними відтінками та конгломератики коричневого кольору. Крім того, мацеровані частки кожної із наданих на дослідження речовин містять залишки рослинних об'єктів. Якісною реакцією на лігнін встановлено наявність у складі молекул, наданих на дослідження речовин, коніферилальдегідної групи та структурного ланцюга, що є характерним для лігніну. Проведеними якісними хімічними реакціями встановлено, що у всіх наданих на дослідження зразках лігніну виявлено іони заліза, кальцію, магнію, алюмінію та сульфат-іони, що є характерним для якісного складу рослинної сировини. Доведено, що подальші дослідження лігніну мають проводитись у чітко визначеному порядку, а саме: визначення кількісного вмісту вуглецю; визначення кількісного вмісту сухої речовини та гігроскопічної вологи; визначення зольності; визначення кількісного вмісту кальцію; визначення кількісного вмісту магнію; визначення кількісного вмісту заліза.

Ключові слова: лігнін, мікроскопічні дослідження, якісні реакції, властивості, вміст речовин.

Постановка наукової проблеми. Питання забезпечення якості навколишнього середовища в Україні пов'язане зі зменшенням навантаження на довкілля відходами різного походження. Проблема утилізації відходів промисловості зумовлена зменшенням деяких видів ресурсів і можливістю виготовлення продукції зі вторинної сировини з меншими витратами виробництва та високою якістю кінцевого продукту. За своєю економічною та технічною сутністю утилізація відходів тісно пов'язана із низкою заходів щодо охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів¹.

¹ Шмандий В. М., Плячук Д. Л. Передумови побудови моделі імовірнісного розподілу забруднюючих речовин в атмосфері. *Науковий журнал «Екологічна безпека»*. Кременчук : КрНУ. 2014. № 2 (18). С. 56–60. Повзун О. І., Подкопасев С. В., Вірич С. О., Горячева Т. В., Дорох С. Г. Утилізація полімерного та лісохімічного

До підприємств, що працюють на відходах виробництва, можна віднести гідролізні заводи. На гідролізних заводах переробляють головним чином відходи лісопильних і деревообробних підприємств: тирсу, здрібнені відходи лісопилення (обаполи, рейки) і дерев'яну деревину з метою отримання, у тому числі, і такого товарного продукту, як гідролізний лігнін. У технологіях виробництва лігніну на основі відходів рослинної сировини використовують різні методи, які впливають на його властивості¹.

Аналіз основних досліджень і публікацій. При переробці рослинної сировини комплексним методом відбувається повний гідроліз полісахаридів, а лігнін залишається у вигляді нерозчинного залишку, вологість якого становить 20 %. При комплексній переробці хвойної деревини на целюлозу та інші продукти, коли передбачено гідроліз тільки полісахаридів геміцелюлоз, утворюється розчинний у воді лігнін. Технічний або гідролізний лігнін після гідролізу розведеними кислотами залишається нерозчинним у воді, але відщеплюється невеличка кількість активних груп, які утворюють метиловий спирт, формальдегід, оцтову та мурашину кислоти. У відходах даного виробництва крім гідролізного лігніну присутні залишки рослинної тканини².

Проблеми використання відходів деревини розглянуті у наукових працях учених, серед яких: М. С. Габрель, Г. Г. Гелетуха, Т. А. Железна, М. М. Жовнір, А. М. Дейнека, П. Р. Пуцентейло, М. Б. Свинтух³ та інші. Однак у роботах зазначених авторів не приділялась увага комплексному експертному дослідженню лігніну.

Мета статті – окреслити особливості комплексного експертного дослідження лігніну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на розвиток технологій переробної промисловості, питання щодо утворення відходів, які є шкідливими для навколишнього середовища, залишається

виробництва у дорожньому будівництві. *Екологічна безпека.* № 2/2016(22). С. 102–111.

¹ Кальнина В. К., Бейнарт І. І., Таубін Б. М. Рижский способ гидролиза. Под ред. П. Н. Одинцова. Рига : Издательство Академии наук Латвийской ССР, 1961. 107 с.

² Басюк Б. І., Ободович О. М., Луніна А. О. Аналіз методів переробки відходів рослинної сировини в технологіях виробництва гідролізного спирту, фурфуролу та лігніну. *Пром. теплотехніка.* 2007. Т. 29. № 6. С. 33–45.

³ Габрель М. С. Виробництво твердого біопалива в Україні: стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник НЛТУ України.* 2011. Вип. 21.9. С. 126–131; Гелетуха Г. Г., Железна Т. А., Жовнір М. М. Оцінка енергетичного потенціалу біомаси в Україні. Ч. 1. Відходи сільського господарства та деревинна біомаса. *Промислова теплотехніка.* 2010. Т. 32. № 5. С. 58–65; Дейнека А. М. Лісове господарство: еколого-економічні засади розвитку : монографія. Київ : Знання. 2009. 350 с.; Пуцентейло П. Р., Свинтух М. Б. Енергетичний потенціал використання деревних відходів в Україні. *Сталий розвиток економіки. Міжнародний науково-виробничий журнал.* 2'2013(19). С. 190–195.

відкритим. Поряд із проблемою забруднення навколишнього середовища постає проблема незаконного виробництва лігніну гідролізної марки Л-4 з метою реалізації його на споживчому ринку за завищеними цінами. Саме тому екологами та працівниками правоохоронних органів порушено кримінальне провадження та підготовлене клопотання щодо призначення судової експертизи матеріалів, речовин та виробів. Для вирішення поставлених слідчим у судовій експертизі питань були необхідні знання у галузях судово-хімічної та судово-біологічної експертиз, тому проводилась судова комплексна експертиза з дослідження речовин хімічних виробництв і спеціальних хімічних речовин та об'єктів рослинного походження.

При експертному дослідженні наданих зразків, а саме мікроскопічному дослідженні, використано методику дослідження об'єктів рослинного походження із застосуванням стереомікроскопу МБС-9 (відбите світло, збільшення 48^x) та мікроскопу «Ампівал» (прохідне світло, збільшення 210^x, середовище — гліцерин). При дослідженні у полі зору стереомікроскопу МБС-2 у складі усіх наданих на дослідження зразках виявлено незначні за розмірами частки деревини коричневого кольору з різними відтінками та конгломератики коричневого кольору. Методом мацерації у полі зору мікроскопу «Ампівал» досліджували спеціально оброблені проби наданих речовин. Мікропроби наданих на дослідження речовин обробляли концентрованою азотною кислотою, двічі промивалися дистильованою водою, після чого готували препарати в гліцерині. При мікроскопічному дослідженні підготовлених препаратів встановлено, що мацеровані частки кожної із наданих на дослідження речовин містять:

- залишки рослинних об'єктів у вигляді шматків судин з багаточисельними порами, що є характерним для листяних порід дерев;
- залишки механічних тканин, трахеїд з крупними обрамленими порами, які розташовані в один ряд, що є характерним для хвойних порід дерев;
- інші частки рослинного походження.

Після проведення мікроскопічного дослідження, враховуючи дані, наведені у постанові ініціатора експертизи та результати зовнішнього огляду експерти припустили, що надані на дослідження речовини є лігніном. Для підтвердження даного припущення була проведена якісна реакція на лігнін. Частини наданих на дослідження речовин окремо із кожного пакета (всього пакетів — 6) просочувалися 12 % розчином соляної кислоти. Надлишки кислоти відбиралися фільтрувальним папером. На підготовлені таким способом залишки окремо краплями наносили 5 % етанольний розчин флороглюцину, після чого частки речовини із кожного пакету забарвились у пурпурно-червоний колір. Таким чином, якісною хімічною реакцією встановлено наявність у складі молекул, наданих на дослідження речовин, коніферилальдегідної групи та структурного ланцюга, що є характерним для лігніну. На основі

отриманої інформації зроблено висновок, що надані на дослідження речовини є продуктом синтезу наземних частин рослин — лігніном.

У подальшому методом просіювання із використанням набору лабораторних сит визначався фракційний склад представлених зразків лігніну. Результати проведеного дослідження дозволили встановити, що найменше у всіх наданих на дослідження зразках часточок розміром від 0,5 до 1,0 мм (9,3 — 12,5%), а найбільше часточок розміром від 1,0 до 5,0 мм.

Для встановлення якісного елементного складу наданих на дослідження лігнінів, їх частини окремо поміщалися у фарфорові тиглі, додавали по 2 см³ концентрованої сірчаної кислоти, нагрівали на водяній бані та додавали по 2 см³ дистильованої води. Отримані суміші ретельно перемішували та окремо фільтрували через паперові фільтри у конічні колби. Кожний тигель і фільтр промивали 3 см³, приєднуючи промивні води до кожного із фільтратів, відповідно. Кожен із фільтратів ділили на кілька частин, з якими проводили характерні якісні хімічні реакції:

— додаванням розчину аміаку та розчину сульфосаліцилової кислоти в усіх 6-ти отриманих сумішах виявлено іони заліза (з'явилося коричнево-червоне забарвлення) у складі наданих на дослідження лігнінів;

— додаванням послідовно розчинів аміаку, хлориду амонію та оксалату амонію в усіх 6-ти отриманих сумішах виявлено іони кальцію, оскільки після додавання розчинів спочатку з'явилося помутніння білого кольору, яке поступово перетворилося в білий мілко кристалічний осад, який не розчиняється при додаванні концентрованої оцтової кислоти, але легко розчиняється при додаванні азотної кислоти;

— додаванням послідовно розчинів хлориду амонію, фосфату натрію, аміаку в усіх 6-ти отриманих сумішах виявлено іони магнію, про що свідчить поява помутніння білого кольору, яке поступово перетворилося в білий мілко кристалічний осад, який розчиняється при додаванні оцтової кислоти;

— додавали послідовно надлишок 20 % розчину гідроксиду натрію та порошок хлориду амонію; отримані суміші нагрівали до кипіння, після чого спостерігали утворення драглистого осаду білого кольору, який розчиняється в надлишку розчинів мінеральних кислот; дана якісна хімічна реакція доводить наявність у наданих на дослідження зразках лігніну іонів алюмінію;

— додаванням послідовно розчину соляної кислоти та 5 % розчину хлориду барію в усіх 6-ти отриманих сумішах виявлено сульфат-іони, оскільки після додавання розчинів спочатку з'явилося помутніння білого кольору, яке поступово перетворилося в осад білого кольору, що не розчиняється у мінеральних кислотах.

Таким чином, проведеними якісними хімічними реакціями встановлено, що у всіх наданих на дослідження зразках лігніну виявлено іони заліза, кальцію, магнію, алюмінію та сульфат-іони, що є характерним для якісного складу рослинної сировини.

Наступні дослідження проводилось у чітко визначеному порядку, а саме:

- визначення кількісного вмісту вуглецю;
- визначення кількісного вмісту сухої речовини та гігроскопічної вологи;
- визначення зольності;
- визначення кількісного вмісту кальцію;
- визначення кількісного вмісту магнію;
- визначення кількісного вмісту заліза.

Визначення кількісного вмісту вуглецю проводилось у фракціях менше 0,25 мм (по три проби із кожного об'єкта) всіх наданих на дослідження зразків лігніну. На аналітичних вагах відбиралися наважки по 0,005 г зазначених фракцій усіх наданих на дослідження зразків лігніну та поміщалися в конічні колби, ємністю 100 см³, заливалися 15,0 см³ 0,1 N розчину хромовокислого калію. Екстрагування проводилось протягом 1 години у сушильний шафі при температурі +165 °С. Після охолодження до кожної отриманої суміші додавали по 1 см³ 1 % розчину фенілантранілової кислоти та титрували 0,2 N розчином солі Мора. Результати дослідження показали, що вміст вуглецю у наданих на дослідження пробах становить від 57,0 % до 60,6 %.

Величина гігроскопічної вологи та сухої речовини визначалась після висушування при температурі +105 °С до постійної маси наважок по 1,000 г кожного із наданих зразків лігніну. У результаті проведеного дослідження встановлено, що вміст гігроскопічної вологи у зразках коливається від 45,36 % до 55,45 %, а сухої речовини — від 44,55 % до 54,64 %.

Визначення зольності проводили після висушування зразків лігніну, коли повітряно-сухі наважки (по 1,000 г) у керамічних тиглях поміщали до муфельної печі та витримували при температурі +750 °С протягом 2 годин. Вміст золи у наданих на дослідження зразках коливається від 6,83 % до 13,78 %.

Визначення вмісту кальцію, магнію та заліза проводилось у фракціях лігніну менше 0,25 мм (по три проби з кожного об'єкта). Наважки лігнінів після визначення зольності кількісно переносили у конічні колби, заливали 10 см³ 10 % розчином соляної кислоти та доводили до кипіння. Після охолодження суміші фільтрували у мірні колби на 25 см³, фільтр і осад промивали дистильованою водою та приєднували до отриманих фільтратів. Після такої підготовки проби використовували для визначення кількісного вмісту кальцію, магнію та заліза.

Для визначення кількісного вмісту кальцію із кожної мірної колби за допомогою піпетки Мора відбирали по 10 см³ солянокислого розчину, який переносили у скляний стаканчик, додавали по 1–2 краплі індикатору метил-роту, а потім по краплинах — 10 % водного розчину аміаку до зміни забарвлення індикатору. Після цього стаканчики нагрівали на електричній плитці до появи першої бульбашки. Суміші фільтрували у

конічні колби, стаканчик та фільтр декілька разів промивали дистильованою водою до об'єму фільтрату 150 см^3 . До отриманого фільтрату у кожен колбу додавали 5 см^3 20 % розчину їдкого натрію, по 1 см^3 1 % розчину сульфиду натрію та 5% розчину солянокислого гідроксил аміну, після чого додають індикатор — сухий хромоген темно-синій. Отримані суміші титрують 0,02 М розчином комплексну-III, та розраховують вміст кальцію на суху наважку. Розрахунки показали, що вміст кальцію у наданих на дослідження зразках лігніну становить від 1,53 % до 1,83 %.

Для визначення вмісту магнію у кожен із колб, де визначався кількісний вміст кальцію, поміщався фрагмент паперу Конго, краплями додавали 10 % розчин соляної кислоти до змїну кольору паперу від червоного до синього. Після цього суміш нагрівали до появи на стінках колб парів конденсату, додавали краплями 10 % розчин аміаку до появи червоного кольору паперу Конго, а потім — хлоридно-аміачний буферний розчин з $\text{pH} = 10$ по 20 см^3 . Суміш титрують комплексом-III після додавання індикатору хромогену чорного та розраховують вміст магнію. Розрахунки свідчать, що вміст магнію у наданих на дослідження зразках лігніну становить від 0,21 % до 0,28 %.

Для визначення кількісного вмісту заліза із мірної колби на допомогу піпетки Мора відбирали по 10 см^3 солянокислого розчину та поміщали у скляний стаканчик, додавали краплями 10 % розчин аміаку до появи осадів полуторних окислів і додавали 5 см^3 1 N розчину соляної кислоти. Суміш нагрівали до температури $+60...70\text{ }^\circ\text{C}$, додавали індикатор — 1 см^3 розчину 1 % сульфосаліцилової кислоти, титрували у гарячому стані 0,02 М розчином комплексну-III та розраховували вміст заліза. Розрахунки доводять, що вміст магнію у наданих на дослідження зразках лігніну становить від 1,2 % до 1,9 %.

Висновки. За результатами проведених досліджень встановлено, що надані на опрацювання речовини співпадають між собою за зовнішнім виглядом, що підтверджено мікроскопічним дослідженням. Збігаються зразки також за вмістом у їх складі іонів заліза, кальцію, магнію, алюмінію та сульфат-іонів. Перераховані ознаки, що співпадають, за криміналістичною значимістю є родовими, а надані на дослідження зразки лігніну мають між собою спільну родову належність. Однак ці зразки різняться між собою за кількісним вмістом сухої речовини та гігроскопічної вологи, за зольністю, кількісним вмістом вуглецю, заліза, магнію, кальцію. Такі розбіжності можуть пояснюватись як різними джерелами походження наданих на дослідження лігнінів, так і технологічними особливостями їх виготовлення, умовами зберігання тощо. Враховуючи викладене, вирішити питання щодо встановлення спільної (різної) групової належності наданих на дослідження зразків та чи складали вони раніше єдину масу, не є можливим.

На основі отриманих даних також можна зробити висновок щодо відповідності характеристик зразків лігніну показникам, які містяться у

технічній документації на даний продукт¹, а саме: кількісному вмісті вуглецю, іонів кальцію, магнію, заліза, золи, гігроскопічної вологи, сухої речовини, але надані на дослідження зразки не відповідають показнику кількісного вмісту часток, розмірами: менше 0,25 мм; від 0,25 до 0,50 мм; від 0,5 до 1,0 мм.

References

- Basiuk, B. I., Obodovych, O. M., Lunina, A. O. (2007). Analiz metodiv pererobky vidkhodiv roslynnoi syrovyny v tekhnolohiiakh vyrobnytstva hidroliznoho spyrtu, furfurolu ta lihninu. *Prom. teplotekhnika*. T. 29. № 6. 33–45 [in Ukrainian].
- Basiuk, B. I., Obodovych, O. M., Lunina, A. O. (2007). Analiz metodiv pererobky vidkhodiv roslynnoi syrovyny v tekhnolohiiakh vyrobnytstva hidroliznoho spyrtu, furfurolu ta lihninu. *Prom. teplotekhnika*. T. 29. № 6. 33–45 [in Ukrainian].
- Deineka, A. M. (2009). *Lisove hospodarstvo: ekolohe-ekonomichni zasady rozvytku*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Deineka, A. M. (2009). *Lisove hospodarstvo: ekolohe-ekonomichni zasady rozvytku : monohrafiia*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- GOST 26177–84. Korma. Kombikorma. Metod opredeleniya lignin. Moskva: Izdatel'stvo standartov. 1984. 3 s.
- Habrel, M. S. (2011). Vyrobnystvo tverdohe biopalyva v Ukraini: stan ta perspektyvy. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*. Vyp. 21.9. 126–131 [in Ukrainian].
- Heletukha, H. H., Zhelezna, T. A., Zhovmir, M. M. (2010). Otsinka enerhetychnoho potentsialu biomasy v Ukraini. Ch. 1. Vidkhody silskoho hospodarstva ta derevynna biomasa. *Promyslova teplotekhnika*. T.32. № 5. 58–65 [in Ukrainian].
- Kal'nina, V. K., Beynart, I. I., Taubin, B. M. (1961). *Rizhskiy sposob qidroliza*. Pod red. P. N. Odintsova. Riga : Izdatel'stvo Akademii Nauk Latvyskoy SSR, 107 s.
- Povzun, O. I., Podkopaiev, S. V., Virych, S. O., Horiacheva, T. V., Dorokh, S. H. Utylizatsiia polimernoho ta lisokhimichnoho vyrobnytstva u dorozhnomu budivnytstvi. *Ekolohichna bezpeka*. № 2/2016(22). 102–111 [in Ukrainian].
- Putsentailo, P. R., Svyntukh, M. B. (2013). Enerhetychnyi potentsial vykorystannia derevnykh vidkhodiv v Ukraini. *Stalyi rozvytok ekonomiky. Mizhnarodnyi Naukovo-vyrobnychyi zhurnal*. 2'2013(19). 190–195 [in Ukrainian].
- Shmandyi, V. M., Pliatsuk, D. L. (2014). Peredumovy pobudovy modeli imovirnisnoho rozpodilu zabrudniuuchykh rehovyn v atmosferi. *Naukovyi zhurnal «Ekolohichna bezpeka»*. Kremenchuk: KrNU. № 2 (18). 56–60 [in Ukrainian].

К. М. Данышина, Т. А. Филоненко

ОСОБЕННОСТИ КОМПЛЕКСНОГО ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ГИДРОЛИЗНОГО ЛИГНИНА

В статье рассмотрен вопрос, который касается особенностей комплексного экспертного исследования лигнина. Подчеркнуто, что при микроскопическом исследовании в составе всех направленных на исследование образцах, выявлены незначительные по размеру частички древесины коричневого цвета с разными оттенками и конгломератики коричневого цвета. Кроме того,

¹ ГОСТ 26177–84. Корма. Комбикорма. Метод определения лигнина. Москва : Издательство стандартов. 1984. 3 с.

мацерованные части каждого из направленных на исследование веществ содержат остатки растительных объектов. Качественной реакцией на лигнин установлено наличие в составе молекул, предоставленных на исследование веществ, кониферилальдегидной группы и структурной цепочки, что является характерным для лигнина. Проведенными качественными реакциями обнаружено, что во всех направленных на исследование образцах лигнина выявлены ионы железа, кальция, магния, алюминия и сульфат-ионы, которые характеризуют качественный состав растительного сырья. Определено, что дальнейшие исследования лигнина должны проводиться в четко установленном порядке, а именно: определение количественного содержания углерода; определение количественного содержания сухих веществ и гигроскопической влаги; определение зольности; определение количественного содержания кальция; определение количественного содержания магния; определение количественного содержания железа.

Ключевые слова: лигнин, микроскопические исследования, качественные реакции, свойства, содержание веществ.

K. Danshina, T. Filonenko

FEATURES OF A COMPREHENSIVE FORENSIC RESEARCH OF HYDROLYZED LIGNIN

The article deals with the peculiarities of complex expert research of lignin, since knowledge of the forensic and chemical and forensic examinations was required. It was noted that in the microscopic study, all of the samples submitted for research revealed small particles of brown wood with different shades and brown conglomerates. The maceration method investigated specially processed samples of the substances provided. A qualitative reaction to lignin revealed the presence of molecules provided for the study of substances, the conifer aldehyde group and the structural chain that is characteristic of lignin. Qualitative reactions revealed that iron, calcium, magnesium, aluminum and sulfate ions were identified in all lignin samples, which characterizing qualitative composition of vegetable raw materials. It has been determined that further studies of lignin should be carried out in a well-established manner, namely: determination of carbon content; quantitative determination of solids and hygroscopic moisture; determination of ash content; determination of the quantitative content of calcium; quantitative determination of magnesium; determination of quantitative content of iron.

Keywords: lignin, microscopic investigations, qualitative reactions, properties, content of substances.

Надійшла до редколегії 29.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.041>
УДК 343.98

Н. В. Сиротенко,

старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,

ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-2023-6518>

e-mail: shunya1964@gmail.com

В. Г. Абросимова,

завідувачка сектору Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,

ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-3767-5303>

e-mail: abrosymova@gmail.com

Л. В. Свиридова,

кандидат юридичних наук, завідувачка лабораторії Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,

ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-6667-2852>

e-mail: ludmila.sviridova@hniise.gov.ua

ОСОБЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ КОМПЛЕКСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ

Розглянуто окремі випадки дослідження почеркових реалізацій на прикладі експертної практики.

Визначено необхідність комплексного почеркознавчого та технічного дослідження документів для об'єктивного, всебічного і повного дослідження та надання обґрунтованого і правильного висновку за поставленими перед експертизою питаннями.

При розгляді поставлених задач використано методи описування та спостереження; методи аналізу та синтезу.

Дослідженнями доведено важливість дотримання експертами-почеркознавцями всіх етапів експертної методики дослідження підписів; необхідність проведення комплексних досліджень при виявленні зайвих штрихів на місці розташування досліджуваних об'єктів; обов'язкове оволодіння експертом-почеркознавцем базовими знаннями з технічного дослідження документів.

Ключові слова: підпис, засвідчувальний знак, комплексне дослідження, додаткові штрихи, зайві штрихи.

Постановка наукової проблеми. Підписи як засвідчувальні знаки зустрічаються у всіх сферах життя людства. Це робить їх поширеними об'єктами досліджень судово-почеркознавчих експертиз. Особливості формування підписів як об'єктів дослідження певною мірою обумовлюють складність почеркознавчого дослідження.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питаннями дослідження підписів займалися багато науковців другої половини ХХ ст. (Л. Ю. Ароцкер, В. В. Липовський, В. Ф. Орлова, А. В. Смирнов, Л. Г. Леканова та ін.). Учені розробили засади методики дослідження

підписів,¹ яка використовується і досі при проведенні почеркознавчих досліджень в експертних установах Міністерства юстиції України.

Зазвичай правоохоронні органи та осіб, які призначають судово-почеркознавчі експертизи/дослідження, цікавить справжність спірного документа.

При належній підготовці наданого на дослідження порівняльного матеріалу ідентифікаційні та діагностичні завдання вирішуються досить успішно.

Мета статті — визначення необхідності комплексного почеркознавчого та технічного дослідження документів для об'єктивного, всебічного і повного їх вивчення та надання обґрунтованого і правильного висновку щодо поставлених перед експертизою питань.

Викладення основного матеріалу дослідження. Методика дослідження підписів має декілька рівнів, що включають певні етапи. Перший рівень починається з попереднього дослідження та завершується висуненням загальної та окремих експертних версій, плануванням подальшої роботи. Етапи 1 рівня складають:

1. Ознайомлення з наданими матеріалами;
2. Огляд та попереднє вивчення досліджуваного підпису/підписів;
3. Огляд та попереднє вивчення порівняльного матеріалу;
4. Попереднє порівняння;
5. Попередня оцінка та формування загальної та окремих експертних версій;
6. Планування наступного дослідження.²

В окремих випадках в експерта-почеркознавця вже на етапі огляду та попереднього вивчення досліджуваних об'єктів виникають певні окремі версії, розгляд та підтвердження яких потребує використання знань з технічного дослідження документів. Це відбувається при виявленні у досліджуваному документі додаткових (зайвих) штрихів, що не можна віднести до штрихів досліджуваного підпису. Зайві штрихи мають знаходитися на місці розташування досліджуваного підпису, повинні бути або удавленими, або зробленими олівцем, або нанесені фарбувальною речовиною того самого кольору, що й досліджуваний підпис, чи іншого кольору. Також можуть спостерігатися: нерівномірність темпу виконання штрихів, що входять до конфігурації досліджуваного підпису; необумовлені зупинки пишучого приладу; порушення верхнього шару паперу, яке може свідчити про підчистку тощо. У даних випадках виникає необхідність пояснення походження існуючих зайвих штрихів, встановлення способу виконання

¹ Судебно-почерковедческая экспертиза. Часть II (пособие для экспертов-почерковедов и судебно-следственных работников) / отв. ред. Манцетова А. И., Орлова В. Ф., Доброславская Е. Е. Москва, 1971. С. 269–331.

² Комплексная методика установления подлинности (неподлинности) кратких и простых записей / отв. ред. Орлова В. Ф., Дутова Н. В. Москва, 1987. С. 25.

досліджуваних почеркових реалізацій до проведення саме почеркознавчого дослідження.

Слід зазначити, що в даних випадках експертиза змінює свій вид за процесом дослідження та об'єктами і стає комплексною. Керівник експертної установи, згідно з п. 4.2 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом № 53/5 від 08.10.1998 року Міністерства юстиції України (зі змінами та доповненнями) — далі — Інструкція, організовує проведення відповідної експертизи. Залучається експерт з технічного дослідження документів, який вирішує питання, чи мала місце технічна підготовка при виконанні досліджуваного підпису, чи барвником одного кольору виконані додаткові штрихи та штрихи досліджуваного підпису.

Тобто технічне дослідження з методичної точки зору завжди повинно передувати почеркознавчому. Згідно з комплексною методикою дослідження експерт з технічного дослідження документів повинен виявити як вторинні, так і первинні штрихи. Від результатів його досліджень прямо залежить зміст висновку експерта-почеркознавця.

Необхідно враховувати, що наявність зазначених вище технічних ознак не завжди свідчить про несправжність спірного підпису. На практиці може мати місце як обведення особою свого підпису при написанні пишучого приладу для поліпшення його видимості, так і знищення первинного підпису, який нанесено помилково або з метою позначення місця розташування. Не можна виключати й імітацію технічної підробки підпису самою особою, від імені якої він зазначений, з наступною відмовою від нього.

Якщо в результаті проведення технічної експертизи не виявлено певних штрихів первинного підпису, експерт-почеркознавець надає категоричний висновок про непридатність даного об'єкта для вирішення ідентифікаційних завдань.

Так, у Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса проводилася судово-почеркознавча експертиза за ухвалою суду. Для дослідження були надані платіжні відомості про отримання грошових коштів з підписами від імені гр-ки С. На вирішення судово-почеркознавчої експертизи були поставлені ідентифікаційні питання, а саме: чи виконані підписи від імені С. у наданих платіжних відомостях самою С. або іншою особою. При вивченні досліджуваних об'єктів експерт звернув увагу на наявність у місцях розташування деяких досліджуваних підписів окремих штрихів сірого кольору. Виникла необхідність вирішення питання, чи не виконані досліджувані підписи з попередньою технічною підготовкою.

Експерт з технічного дослідження документів провів відповідні дослідження, встановив, що досліджувані підписи виконані пастою синього кольору з фіолетовим відтінком, на окремих ділянках підписів спостерігалися штрихи, виконані графітним олівцем (фарбувальна речовина сірого кольору, яка мала блиск, розподілялася на поверхні паперу у вигляді окремих частинок), а також удавлені незабарвлені

штрихи з частинками графітного олівця, що не відносилися до штрихів спірних підписів. Крім того, на ділянках розташування підписів виявлено розволокнення поверхневого шару паперу, безпосередньо навколо підписів — частинки графітного олівця, що свідчило про підчистку, а також частинки, ймовірно, гумки, яка застосовувалася для підчистки штрихів олівця (див. рисунки 1–6):

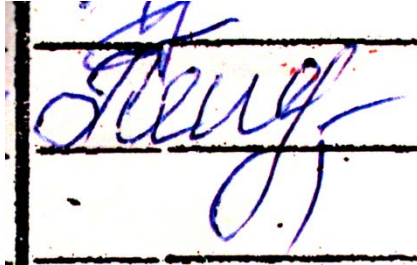

Рис. 1. Загальний вигляд досліджуваного підпису від імені гр-ки С.

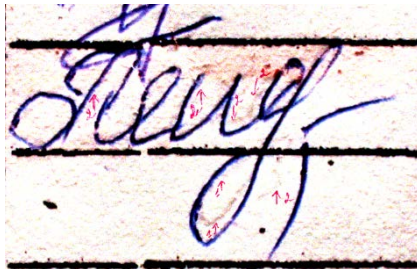

Рис. 2. Штрихи попередньої технічної підготовки виконання підпису — копіювання підпису на просвіт за допомогою графітного олівця (дослідницьке фото)

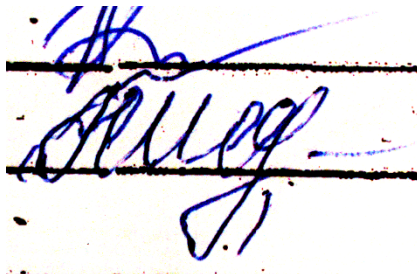

Рис. 3. Загальний вигляд досліджуваного підпису від імені гр-ки С.

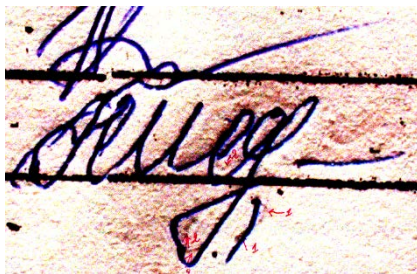

Рис. 4. Штрихи попередньої технічної підготовки виконання підпису — копіювання підпису на просвіт за допомогою графітного олівця (дослідницьке фото)

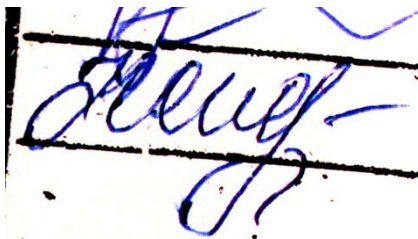

Рис. 5. Загальний вигляд досліджуваного підпису від імені гр-ки С.

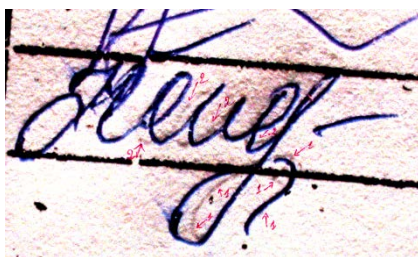

Рис. 6. Штрихи попередньої технічної підготовки виконання підпису — копіювання підпису на просвіт за допомогою графітного олівця (дослідницьке фото)

Отже, експертами зроблено висновок, що виявлені ознаки в сукупності свідчать про те, що підписи від імені гр-ки С. виконані з попередньою технічною підготовкою — копіюванням підписів на просвіт за допомогою графітного олівця з подальшим обведенням штрихів пастою для кулькових ручок.

Технічне дослідження не виявило повністю підписи, виконані графітним олівцем, оскільки штрихи, які були виконані насиченою пастою синього кольору виявилися непрозорими для інфрачервоних променів.

Ураховуючи те, що штрихи підписів, які виконані графітним олівцем, не виявлено у повному обсязі, експерт-почеркознавець дійшов висновку про їх непридатність для вирішення ідентифікаційних почеркознавчих завдань. У наведеному прикладі з об'єктивних причин штрихи вторинних підписів не досліджувалися.¹

Треба зазначити, що у випадках обведення штрихів, виконаних олівцем, іншим барвником (пишучим приладом), як правило, є підчистка. Це відбувається тому, що особа намагається знищити сліди попередньої підготовки. При цьому експерт з технічного дослідження документів може виявити зміни фізико-хімічних властивостей паперу, а саме: люмінесціювання, пошкодження поверхневого шару, скуйовдженість волокон. У деяких випадках, як у наведеному прикладі, можуть бути знайдені частинки гуми або іншої речовини, що були використані для стирання, частинки графіту.

У разі виявлення експертом з технічного дослідження документів первинного підпису повністю, експерт-почеркознавець повинен провести окреме його дослідження. Необхідно мати на увазі, що при порівнянні такого підпису зі зразками особи, спостерігається певний зовнішній збіг. Насамперед збігаються транскрипція, розмір, розгін та найбільш яскраві окремі ознаки. Але при виконанні такого почеркового об'єкта зазвичай спостерігаються порушення координації рухів I групи, що мають прояв у кутастості, звивистості штрихів, виконання яких потребують значної скоординованості рухів, уповільнення темпу виконання у порівнянні зі зразками, розбіжності окремих ознак. Про уповільненість темпу свідчать необумовлені зупинки пишучого приладу; тупі початки та закінчення штрихів; недиференційований натиск, здебільшого, сильний.

Таким чином, порівняння почеркових ознак у досліджуваному підписі та зразках є необхідною складовою комплексного дослідження. Дослідженням встановлюються як подібні, так і розбіжні ознаки, які оцінюються разом з ознаками, виявленими технічними методами. Кожна виявлена ознака оцінюється окремо, виходячи з передбачення її походження. Оцінюється її стійкість та повторюваність. При цьому експерт-почеркознавець повинен враховувати особливості, притаманні малюванню, те, що зміна загальних ознак може впливати на окремі ознаки, залежність ознак вторинного підпису, особливо таких, як натиск, протяжність рухів, форма та рухи при з'єднанні, від способу та характеру виконання первинного підпису.² А сукупність виявлених ознак, — з точки зору її достатності для формування конкретного висновку.

Саме сукупність ознак може свідчити про те, що різні явища є наслідком різних причин. Наприклад, уповільненість рухів, яка

¹ Архів Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса за 2013 рік.

² *Липовский В. В.* Почерковедческое исследование подписей, исполненных с помощью технических приемов / Киевский научно-исследовательский институт судебных экспертиз, редакционно-издательский отдел МВД УССР. Киев, 1975. С. 20.

притаманна підробці підпису, може бути також притаманна особі-виконавцю, або обумовлена станом виконавця (природними внутрішніми збиваючими факторами, наприклад, хворобливий стан тощо), чи незвичними умовами написання (зовнішніми збиваючими факторами).¹ Тобто виявлена сукупність сприятиме виникненню в експерта-почеркознавця переконання щодо несправжності або справжності спірного підпису.

Висновок про відсутність технічної підробки експерт з технічного дослідження документів робить шляхом виявлення ознак вільного виконання досліджуваного підпису, а саме: нерівномірного розподілу фарбувальної речовини у штрихах — чергування інтенсивно забарвлених ділянок із слабо забарвленими, що притаманно для кулькових ручок, відсутності наведених вище ознак уповільненості рухів, звуження штрихів до кінця рухів, наявності рефлексорних штрихів на початку рухів, рівномірного чергування натиску (сгінальних та розгінальних) штрихів, відповідності вигнутих штрихів на зворотній стороні документа штрихам натиску, наявності в штрихах натискання пишучого приладу, збігу загальних та окремих ознак у досліджуваному підписі та зразках. Однак все вищезазначене враховується за умови відсутності ознак різноманітних засобів технічної підробки.

Прикладом виконання справжнього підпису поверх іншого, що був виконаний графітним олівцем і частково видалений, слугує комплексна експертиза підпису та короткого рукописного запису прізвища та ініціалів, що також носить засвідчувальний характер. Ухвалою районного суду за цивільною справою була призначена судово-почеркознавча експертиза, на вирішення якої поставлені питання щодо встановлення справжності/несправжності підпису та короткого рукописного запису прізвища та ініціалів у договорі купівлі-продажу (відступлення) частки у статутному капіталі одного з приватних підприємств певною особою. На етапі вивчення досліджуваного документа експерт-почеркознавець звернув увагу на наявність в місці розташування досліджуваних почеркових об'єктів зайвих вдавлених штрихів, які частково були забарвлені у сірий колір. Зазначена експертиза проводилася за правилами проведення комплексних експертиз.

Експерт з технічного дослідження документів, дослідивши зазначені вище зайві штрихи, дійшов висновку, що, хоча вони (штрихи) й виконані графітним олівцем та частково видалені (підчищені), це не означає, що вони виконані з попередньою технічною підготовкою. Підставою для такого висновку слугувало те, що штрихи олівця і штрихи, виконані пастою, були розташовані із суттєвим зміщенням, мали суттєві відмінності у конфігурації і розташуванні елементів; олівцеві штрихи підчищено до того, як були виконані кульковою ручкою штрихи досліджуваного підпису та короткого рукописного запису. Тобто у

¹ Судебно-техническая экспертиза документов (Учебно-методическое пособие) / Выпуск 5. МЮ СССР, ВНИИСЭ. Москва, 1973. С. 92–93, 95.

наданому на дослідження договорі не лише підпис, а й короткий рукописний запис виконані кульковою ручкою без попередньої технічної підготовки та використання технічних засобів (див. рисунки 7, 8).

Рис. 7. Досліджувані підпис та рукописний запис. Позначками вказані штрихи, виконані графітним олівцем

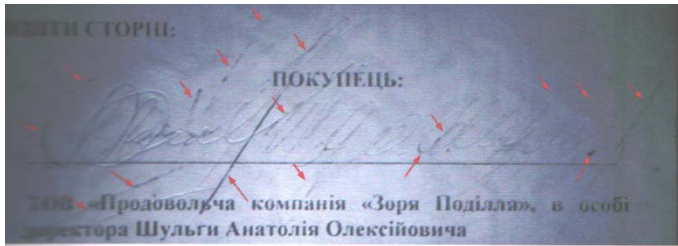

Рис. 8. Штрихи, виконані графітним олівцем, та кульковою ручкою (дослідницьке фото)

Надалі експерт-почеркознавець провів відповідні ідентифікаційні дослідження і встановив належність досліджуваного підпису від імені гр-на Ш. та досліджуваного короткого рукописного запису прізвища та ініціалів, самому гр-ну Ш. (див. рисунки 9–13).

Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 9–11 – досліджувані підпис від імені гр-на Ш. з позначенням подібних окремих почеркових ознак (дослідницькі фото)

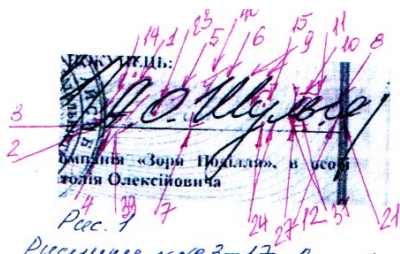

Рис. 12

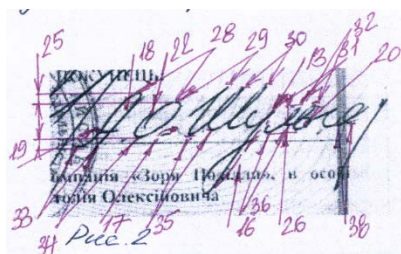

Рис. 13

Рис. 12, 13 – досліджуваний короткий рукописний запис прізвища та ініціалів з позначенням подібних окремих почеркових ознак (дослідницькі фото)¹

Наведений другий приклад свідчить про те, що встановлення справжності/несправжності підпису (в даному випадку і короткого рукописного запису), при наявності візуальних ознак виконання за допомогою технічних прийомів (додаткових зайвих штрихів) можливе лише при сукупному оцінюванні результатів обох видів досліджень (технічного та почеркознавчого: встановлення послідовності нанесення первинних та вторинних штрихів, їх співвідношення, суттєвості збіжних/розбіжних ознак).²

Достатньо цікавою з точки зору проведених досліджень є комплексна судово-почеркознавча експертиза та судово-технічна експертиза документів, що була призначена ухвалою суду, на вирішення якої поставлено ідентифікаційне завдання щодо виконання підпису від імені гр-на Х. та короткого рукописного запису прізвища з ініціалами, який разом із підписом носив зсвідчувальний характер, у договорі дарування квартири самим гр-ном Х. Матеріали надходили до експертної установи неодноразово. При цьому не надавався оригінал досліджуваного документа, але у матеріалах справи як додаток до позовної заяви та у зразках знаходилися його копії. Після чергового клопотання експерту надали оригінал договору дарування, значну кількість вільних та умовно вільних зразків підпису та почерку гр-на Х.

На першій стадії дослідження, а саме при ознайомленні з матеріалами, які надійшли для проведення судово-почеркознавчої експертизи, вивчаючи досліджуваний документ, експерт звернув увагу, що як у досліджуваному підписі, так і в досліджуваному рукописному записі прізвища з ініціалами містяться хаотичні безбуквені штрихи, які зовні різняться за відтінком з основними штрихами підпису та

¹ Архів Харківського науково-дослідного інституту ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса за 2016 рік.

² Липовский В. В. Почерковедческое исследование подписей, исполненных с помощью технических приемов / Киевский научно-исследовательский институт судебных экспертиз, редакционно-издательский отдел МВД УССР. Киев, 1975. С. 25.

рукописного запису. Крім того, зазначені додаткові штрихи були відсутні на копіях досліджуваного договору. Вже на першій стадії дослідження це, певною мірою, допомогло експерту-почеркознавцю висунути окрему попередню експертну версію, що зайві штрихи нанесено після виконання спірного підпису та рукописного запису, та що вони не належать до них (див. рисунки 14, 15).

Рис. 14. Досліджувані підпис від імені гр-на Х. та короткий рукописний запис прізвища з ініціалами

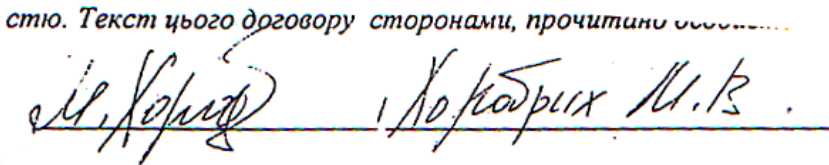

Рис. 15. Зображення в копії досліджуваного документа

В експертній практиці доволі рідко, але існують випадки дорисовки додаткових штрихів до спірних підписів або записів, вірогідно, з метою маскування несправжнього об'єкта, що у свою чергу ускладнює їх дослідження.

Для проведення повного та всебічного дослідження і надання обґрунтованого, об'єктивного висновку та для вирішення питань ідентифікаційного характеру, поставлених на вирішення судово-почеркознавчої експертизи, відповідно до п. 4.2 Інструкції керівництвом експертної установи організовано проведення комплексної судово-почеркознавчої експертизи та судово-технічної експертизи документів.

Перед експертом з технічного дослідження документів поставлено наступне питання: чи одним і тим же пишучим приладом виконані підписи від імені гр-на Х., рукописний запис прізвища з ініціалами та додаткові штрихи, які є на ділянках їх розташування.

Використавши методи технічного дослідження документів, експерт встановив, що підпис та рукописний запис виконані фарбувальною речовиною фіолетового кольору з синім відтінком, а додаткові штрихи, які не входять у конфігурацію підпису та рукописного запису, — пастою синього кольору з фіолетовим відтінком. Тобто

експерт дійшов висновку, що досліджувані підпис та рукописний запис виконані іншою пастою для кулькових ручок, ніж додаткові штрихи, які є на ділянках їх розташування (різними пишучими вузлами кулькової ручки) (див. рисунки 16, 17).

Рис. 16. Досліджуваний підпис від імені гр-на Х. (дослідницьке фото)

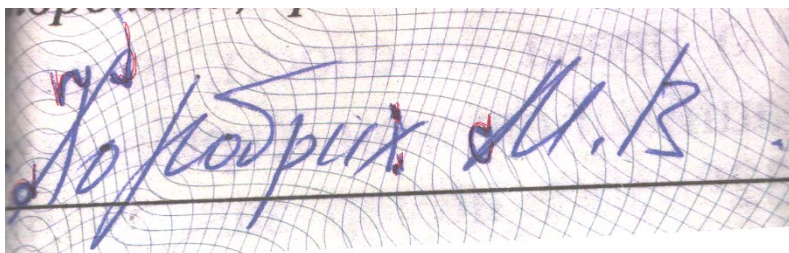

Рис. 17. Досліджуваний короткий рукописний запис (дослідницьке фото)¹

У подальшому експерт-почеркознавець провів окремі дослідження підпису та рукописного запису, виявив як збіжні, так і розбіжні загальні та окремі ознаки. Аналізуючи результати проведених досліджень, він дійшов категоричних негативних висновків за обома об'єктами.

Слід зазначити, що в наведеному випадку запорукою успішного проведення досліджень став значний обсяг різнохарактерних зразків підпису та почерку самого гр-на Х., наданий районним судом для порівняльного почеркознавчого дослідження.

Що стосується почеркознавчого дослідження додаткових зайвих штрихів, які знаходилися на ділянках розташування досліджуваних почеркових об'єктів. Оскільки технічним дослідженням встановлено, що вони не утворюють будь-яких письмових знаків та їх елементів, експерт-почеркознавець зробив категоричні висновки про непридатність зазначених штрихів для ідентифікації особи виконавця.

Висновки. Наведені доволі різні випадки комплексних почеркознавчих і технічних досліджень документів доводять наступне:

¹ Архів Харківського науково-дослідного інституту ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса за 2018 рік.

1) щоб уникнути експертної помилки при дослідженні підписів або записів, які мають додаткові зайві штрихи, експерт-почеркознавець повинен неухильно дотримуватися всіх етапів експертної методики дослідження підписів. Приділяти значну увагу стадії вивчення матеріалів, що надійшли для почеркознавчого дослідження, а саме ретельному вивченню досліджуваного документа;

2) при виявленні зайвих штрихів на місці розташування досліджуваного об'єкта обов'язково залучати до проведених досліджень експерта з технічного дослідження документів. Тобто проводити комплексне дослідження спірних почеркових реалізацій;

3) при підготовці експерта-почеркознавця відводити місце оволодінню базовими знаннями з технічної експертизи документів та окремими ознаками, що свідчать про можливість технічної підробки тощо.

References

- Lekanova, L. (1977). *O kompleksnom, pocherkovedcheskom i tehničeskom, issledovanii podpisov, vyipolnennykh s pomoschyu tehničeskikh priemov*. 15 Vyip [in Russian].
- Lipovskiy, V. (1968). Nekotoryie voprosy otsenki identifikatsionnykh priznakov podpisov. *Referaty dokladov i soobshcheniy Na teoreticheskom seminare* 18–19 oktyabrya 1968 g.] [in Russian].
- Lipovskiy, V. (1971). *Vozmozhnosti pocherkovedcheskogo issledovaniya podpisov, ispolnennykh s pomoschyu tehničeskikh* 8 Vyip [in Russian].
- Lipovskiy, V., Drozdova, T. (1991). *Ispolzovanie metodov tehničeskogo issledovaniya dokumentov i pocherkovedeniya pri ekspertize podpisov, podvergshisya izmeneniyam*. 43 Vyip [in Russian].
- Nekotoryie voprosy kriminalisticheskogo issledovaniya podpisov* (2004). 52 Vyip [in Russian].
- Ob issledovanii podpisov, predpolozhitelno vyipolnennykh putem pererisovki «na prosvet»* (1995) 47 Vyip [in Russian].
- Instruktsiya pro priznachennya ta provedennya sudovih ekspertiz ta ekspertnih doslidjen, zatverdjena Nakazom № 53/5 vid 08.10.1998 Ministerstva yustitsii Ukraïni (zi zminami ta dopovnennymi)* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> [in Ukrainian].

Н. В. Сиротенко, В. Г. Абросимова, Л. В. Свиридова

ОСОБЕННОСТИ РЕШЕНИЯ ВОПРОСОВ КОМПЛЕКСНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПОДПИСЕЙ

В данной статье на примерах из экспертной практики рассмотрены отдельные случаи исследования почерковых реализаций, а именно: подписей и рукописных записей фамилий и инициалов, выступающих в качестве удостоверительных знаков конкретных лиц, в местах расположения которых имелись не относящиеся к ним дополнительные штрихи.

Целью данной статьи является определение в отдельных случаях необходимости комплексного почерковедческого и технического исследования документов, их последовательности, для объективного, всестороннего и полного исследования спорных почерковых объектов (подписей и кратких рукописных

записей) и предоставления обоснованного и верного заключения по поставленным перед экспертизой вопросам.

При рассмотрении поставленных задач использованы познавательные методы: описания и объективного наблюдения; методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, методы моделирования и системный метод.

Приведенными примерами из экспертной практики и представленными исследованиями, доказана важность неукоснительного соблюдения экспертами-почерковедами всех этапов и уровней экспертной методики исследования подписей (кратких рукописных записей): необходимость проведения комплексных исследований: почерковедческого и технического исследования документов, при выявлении лишний штрихов на месте расположения исследуемых почерковых объектов; обязательное овладение экспертом-почерковедом базовыми знаниями по техническому исследованию документов.

Ключевые слова: подпись, краткая рукописная запись, достоверительный знак, комплексное исследование, почерковедческое исследование, дополнительные штрихи, лишние штрихи.

N. Syrotenko, V. Abrosymova, L. Svyrydova

FEATURES OF DECISION OF QUESTIONS OF COMPLEX RESEARCH OF SIGNATURES

In this article, some examples of case study research are considered in the examples from expert practice, namely: signatures and handwritten records of surnames and initials, serving as certificates of specific persons, in the locations of which there were no additional strokes that did not belong to.

Purpose. The purpose of the article is to determine the necessity of a comprehensive handwriting and technical study of documents for objective, comprehensive and complete research and to provide a sound and correct conclusion for the questions posed before the examination.

When considering the tasks, cognitive methods were used: description and observation; methods of analysis and synthesis.

The above examples from expert practice and the presented studies prove the importance of strict observance of expert handwriting of all stages and levels of the expert method of investigation of signatures (short manuscripts); the need for complex research: handwriting and technical study of documents, in the case of identifying unnecessary strokes at the location of the studied handwriting objects; compulsory mastery of the expert-handwriter basic knowledge of technical study of documents.

Keywords: signature, test sign, complex study, additional strokes, unnecessary strokes.

Надійшла до редколегії 19.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.042>
УДК 343.983

І. В. Богданюк,

кандидат юридичних наук,
завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4782-9986>
e-mail: bogdanyuk.hniise@gmail.com

О. В. Бублик,

науковий співробітник лабораторії Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0215-6653>
e-mail: olexbublyk@ukr.net

В. Ф. Чернюк,

науковий співробітник лабораторії Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0264-868X>
e-mail: Vcernuk81@gmail.com

В. С. Супрун,

науковий співробітник лабораторії Харківського НДІСЕ,
м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8830-0267>
e-mail: valeriy.suprun@hniise.gov.ua

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ ПРИ ВИКОНАННІ КОМПЛЕКСНИХ СУДОВИХ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ПРАЦІ ТА ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ

Встановлення істини в кримінальному судочинстві при розгляді справ, пов'язаних із невиконанням вимог Закону України «Про охорону праці», неможливе без проведення судових експертиз щодо дослідження причинних зв'язків та встановлення обставин, що передували настанню нещасного випадку. Повнота та об'єктивність висновку експерта за результатами проведених досліджень нещасних випадків, пов'язаних з електротравмуванням, залежить від наявності фахових знань у галузі електротехніки та потребує обов'язкового залучення експерта відповідної спеціальності.

Ключові слова: комплексна судова інженерно-технічна експертиза в галузі охорони праці та електротехнічна експертиза, нещасні випадки, пов'язані з електротравмуванням, причинно-наслідкові зв'язки, аналіз сучасної практики.

Постановка наукової проблеми. Як засвідчують наукові джерела,¹ електротравматизм за своїми наслідками в порівнянні з іншими видами травматизму найбільш небезпечний і частіше за інші травми приводить до тяжких та смертельних випадків.

¹ Гордон Г. Ю. Электротравматизм и его предупреждение. Москва, 1984; Манойлов В. Е. Основы электробезопасности. 5-е изд., перераб. и доп. Л. : Энергоатомиздат. Ленингр. отд-ние, 1991. 480 с.

За статистичними даними фахівців Харківського НДІСЕ, електротравми складають менше 10% від загального числа нещасних випадків, проте вони є причинами понад 50% випадків загибелі і тяжких каліцтв людей, оскільки електричний струм вражає раптово, коли людина опиняється «включеною» в ланцюг проходження струму. При цьому струм ушкоджує тканини на всьому шляху його проходження через тіло людини.

Електротравматизму притаманні такі особливості:

- людина не в змозі дистанційно, без спеціальних приладів, визначати наявність напруги, а тому дія струму зазвичай є раптовою, і захисна реакція організму проявляється тільки після потрапляння під напругу;

- струм, що протікає через тіло людини, діє на тканини і органи не тільки в місцях контакту зі струмовідними частинами і на шляху протікання, але й рефлекторно. Як надзвичайно сильний подразник, впливає на весь організм, що може призводити до порушення функціонування життєво важливих систем організму — нервової, серцево-судинної систем, дихання тощо;

- електротравми можливі без дотику людини до струмовідних частин — внаслідок утворення електричної дуги при пробі повітряного проміжку між струмовідними частинами, або між струмовідними частинами і людиною, чи землею.

Як правило, найбільший відсоток нещасних випадків пов'язаних із електротравматизмом відбувається при виконанні електротехнічним персоналом робіт в електроустановках.

Останнім часом збільшується значення судової електротехнічної експертизи в системі судово-експертних досліджень. Цей процес зумовлений перш за все потребами судочинства і дістає вияв у розширенні практики використання спеціальних електротехнічних знань при вирішенні завдань господарського, цивільного, кримінального та адміністративного судочинства.

Предметом електротехнічної експертизи є фактичні дані та обставини події, пов'язаної з виникненням, розвитком і наслідками нештатних режимів в електроустановках чи їх складових, стан електроустаткування в аспекті його відповідності нормативним вимогам тощо. Дослідження проводяться на підставі спеціальних знань з відповідних напрямів електротехніки.

Об'єкти судової електротехнічної експертизи — це матеріальні та матеріалізовані джерела інформації, які досліджуються експертами-електротехніками з метою встановлення фактичних даних про обставини події, що належать до предмета електротехнічної експертизи. Основним об'єктом експертизи є електроустановка споживача електричної енергії та її елементи; електрообладнання, електроприлади та їх фрагменти, електропровід, кабелі, пристрої електрозахисту (плавкі запобіжники, автоматичні вимикачі), електрокомутуючі пристрої тощо.

До матеріалізованих об'єктів електротехнічної експертизи належать носії інформації, в яких містяться фактичні дані щодо предмета конкретної електротехнічної експертизи — відповідні документи матеріалів справи або кримінального провадження та документи, надані в установленому порядку замовником експертизи.

Завдання електротехнічної експертизи спрямовані на встановлення фактичних даних і обставин події, що належать до її предмета, шляхом дослідження її об'єктів відповідними методами. Вони поділяються на діагностичні, класифікаційні та ситуаційні. Діагностичне завдання полягає в установленні стану електротехнічного об'єкта; виявленні змін, що відбулися внаслідок певної події, встановленні причин та умов цих змін на основі аналізу окремих властивостей і стану взаємодіючих об'єктів з метою визначення механізму події в цілому або його окремих фрагментів чи виявлення певних обставин події. У процесі вирішення класифікаційного завдання експерт-електротехнік визначає належність матеріальних (матеріалізованих) об'єктів дослідження у формі якого-небудь матеріального утворення з електротехнічними елементами або його відображення (фотознімки, опис) до конкретної стандартної або спеціальної групи. Класифікаційне завдання в електротехнічній експертизі полягає у визначенні, за допомогою спеціальних знань, належності досліджуваного об'єкта до певного класу електротехнічних виробів. Ситуаційні завдання полягають у з'ясуванні технічних явищ і встановленні обставин, пов'язаних із властивістю явища. До таких завдань відносять: дослідження можливості виникнення певного явища та існування певної обставини; встановлення обставин, за яких відбулися конкретні явища; можливість здійснення певних дій; визначення способу й причин виникнення конкретного пошкодження; встановлення механізму певних дій і утворення ознак явищ (слідів) виявлених обставин, що призвели до нештатних режимів в електрообладнанні, та явищ, що супроводжували ці режими.

Дослідження об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків між обставинами, що передували інцидентам у вигляді нещасного випадку або аварійного режиму в електроустановці, і самою цією подією, в сучасній експертній практиці є одним з важливих і актуальних завдань інженерно-технічних експертиз. Кримінальне та інші види права розглядають не взагалі причинний зв'язок, а причинно-наслідковий зв'язок між суспільно небезпечними, противоправними діями (бездіяльністю) особи та суспільно небезпечними наслідками.

Визнається за причину лише таке явище, яке не випадково, а об'єктивно, закономірно зумовлює настання наслідку: діяння суб'єкта заподіяло суспільно небезпечний наслідок, діяння суб'єкта передуює суспільно небезпечному наслідкові, діяння суб'єкта містить неминучість або реальну можливість настання суспільно небезпечного наслідку, суспільно небезпечний наслідок закономірно породжується у конкретних умовах місця, часу та обставин саме цим діянням суб'єкта, а не діянням

інших осіб чи інших зовнішніх сил та обставин, а також настання суспільно небезпечного наслідку після дій (бездіяльності) суб'єкта.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблематика причинного зв'язку традиційно і безспідставно вважається однією з найскладніших у кримінальному праві. Незважаючи на чимале число теорій причинного зв'язку (нерідко взаємовиключних) і велику кількість наукових публікацій, чіткого, зрозумілого і більш-менш усталеного вирішення проблеми причинності в кримінальному праві досягнути поки що не вдалося. Оригінальне висловлювання А. А. Піонтковського про те, що з приводу причинного зв'язку в правовій науці існує цілий «парламент думок», зберігає свою актуальність для сучасної кримінально-правової доктрини і не лише України. При цьому причинний зв'язок між діями і суспільно небезпечними наслідками, як обов'язкова ознака об'єктивної сторони злочинів із матеріальним складом, відіграє істотну роль в процесі кримінально-правової кваліфікації. У Кримінальному кодексі України відсутнє нормативне визначення поняття причинного зв'язку, тому вирішення цього питання віддається на розсуд суду при розгляді конкретних кримінальних справ та проваджень. Кримінально-правова наука зазвичай розглядає причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечним наслідком з позиції філософії. Причина у філософії — це різновид детермінації, таке явище, яке закономірно (генетично), із внутрішньою необхідністю породжує (викликає до життя) інше явище — наслідок. Існуючи об'єктивно, поза нашою свідомістю, причинний зв'язок може бути пізнаний людиною. Причинний зв'язок, який належить об'єктивному світу, не може бути ототожнений із судженням про нього навіть дуже проникливого спостерігача. При цьому питання про методологічні засади кримінально-правового вчення про причинний зв'язок належить до числа дискусійних.

Проблематика причинного зв'язку у кримінальному праві знайшла своє розроблення у дисертаційних дослідженнях: в Україні причинному зв'язку безпосередньо присвячені дисертації таких учених, як С. Р. Багіров, О. Л. Тимчук, Н. М. Ярмиш.

М. С. Таганцев стверджував, що кримінальне право має справу не з філософським (абстрактним), а практичним розумінням причинності, що ґрунтується на життєвських уявленнях. О. Л. Тимчук наголошує на тому, що за умов методологічного плюралізму кримінально-правова наука може і повинна використовувати власне (специфічне) розуміння причинного зв'язку, яке враховує потреби правозастосування¹. Протилежної методологічної позиції послідовно дотримується Н. М. Ярмиш, яка вважає, що питання причинності в кримінальному праві не є відокремленим від загальнонаукової, філософської проблеми причини та

¹ Вісник Асоціації кримінального права України, 2017, № 1(8) http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/07/05_Bagirov.pdf. А. А. (дата звернення 22.07.2019).

наслідку. Лише з'ясувавши загальні закономірності, можна екстраполювати їх на окремі сфери¹.

Виваженою видається позиція А. А. Музики і С. Р. Багірова, які визнають поняття причинного зв'язку в кримінальному праві не асоційованим, а консолідованим², тобто таким, що, ґрунтуючись на філософському розумінні причинності, водночас має галузеві особливості і наповнюється специфічним кримінально-правовим змістом.

У теорії кримінального права з проблеми причинного зв'язку висловлено різні думки (погляди). М. І. Панов, П. Л. Фріс, О. О. Кваша³ та інші виділяють такі три основні теоретичні напрямки вивчення причинних зв'язків, кожен з яких, базуючись на різних філософських концепціях, розглядає з більшою чи меншою повнотою і науковою обґрунтованістю проблему причинності у кримінальному праві:

— теорія необхідної умови — причиною слід вважати будь-який фактор, який так чи інакше вплинув на виникнення наслідку;

— теорія адекватної причини — визнаються як такі лише «стандартні» причини, а у випадках, коли причиною стає щось нестандартне, це не може розглядатись як причина явища;

— теорія необхідного спричинення — визнає за причину лише таке явище, яке не випадково, а об'єктивно, закономірно зумовлює настання наслідку.

Дослідником питання теорії та практики причинного зв'язку в кримінальному праві професором В. Б. Малініним виділено набагато більшу систему теоретичних поглядів щодо проблеми причинного зв'язку⁴.

На практиці не рідкістю є випадки, коли перед експертами ставиться кримінально-правове за своїм характером питання про те, чи перебуває в причинному зв'язку діяння порушника тих чи інших правил з наслідками, що настали. Між тим визначення наявності причинного зв'язку між порушенням особою відповідних правил і наслідками, які

¹ Там само.

² Дудоров О. О. Причинний зв'язок: кримінально-правові аспекти. *Вісник Запорізького національного університету* № 4 (І), 2012. С. 214. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10299/1fnf1jcsnege23/06/2019/>

³ Панов М. І. Об'єктивна сторона злочину // Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов [та ін.]; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ; Харків : Юрінком Інтер–Право, 2001. С. 121; Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. для студентів вищ. навч. закладів. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Атіка, 2009. С. 149; Мала енциклопедія кримінального права / Ю. Л. Башицький, М. О. Костенко, З. А. Тростюк, О. О. Кваша [та ін.]; за заг. ред. Ю. Л. Башицького та З. Л. Тростюк. Київ : Кондор, 2012. С. 90–91.

⁴ Малінін В. Б. Объективная сторона преступления. *Энциклопедия уголовного права [в 35 т.]* / Под ред. В. Б. Малініна. Т. 4 : Состав преступления. Санкт-Петербург : Издание проф. Малініна, 2005. С. 316–356.

настали, є компетенцією слідчого, прокурора, суду. Щоправда, на думку Є. В. Фесенка, настав час для зростання ролі експертних досліджень у встановленні причинного зв'язку та, як наслідок, для перегляду звичного для нашої юриспруденції постулату про те, що висновок стосовно причинного зв'язку має робити насамперед юрист¹.

Звернемо увагу на те, що причинний зв'язок — це процес, що протікає в часі. Суспільно небезпечна поведінка особи може бути визнана причиною суспільно небезпечного наслідку лише в разі, якщо вона у часі передувала його настанню: спочатку має бути вчинене діяння, а згодом — настати наслідок. Важливо однак, щоб діяння породжувало наслідок, адже зовнішня послідовність подій не завжди свідчить про наявність причинного зв'язку. У кримінально-правовому розумінні причинний зв'язок означає, що суспільно небезпечний наслідок був породжений певним злочинним діянням, а не поведінкою третіх осіб (у тому числі потерпілого) чи будь-яких інших зовнішніх сил (втручання сил природи, технічних процесів тощо). Інакше кажучи, якби не було діяння, суспільно небезпечний наслідок не настав би.

Загальне початкове правило процедури визначення причини, яке покладено в основу будь-якої теорії причинного зв'язку. Треба розрізняти такі детермінуючі фактори, як причина та умови. Останні, на відміну від причини, хоч і відіграють певну роль у розвитку причинного зв'язку (можуть його пришвидшувати або, навпаки, гальмувати), самі по собі не спроможні у конкретній обстановці породжувати ті чи інші наслідки. Натомість причина слугує вирішальним і визначальним фактором настання наслідків.

Слід зазначити, що проблема визначення причинного зв'язку полягає не тільки у теоретичному її аспекті, а й практичному. Зокрема, при вирішенні конкретних питань щодо наявності (відсутності) такого зв'язку між поведінкою особи та наслідком (особливо у складних випадках комплексної дії поряд з поведінкою людини інших сил) зростає роль експертних досліджень. Адже саме експерт як спеціаліст в галузі спеціальних знань найточніше вирішить питання щодо існування та розвитку певних об'єктивних закономірностей. Викладене дає підстави для постановки питання про перегляд звичного для нашої юриспруденції постулату, що висновок стосовно причинного зв'язку має робити, насамперед, юрист.

Висновок щодо наявності (відсутності) ознаки складу злочину, дійсно, прерогатива юриста. Але практичне обґрунтування цього висновку без спеціальних знань неможливе. Тому вирішальне значення у конкретній справі слід надавати все ж таки висновкам експерта, в яких проводиться оцінка причинного зв'язку безпосередньо з технічної точки

¹ Фесенко Є. В. Особливості наслідків та причинного зв'язку у злочинах з матеріальним складом. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 6 URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/589/609> (дата доступу 12.02.2019).

зору, а правова оцінка може бути виконана в подальшому судом самотійно.

Мета статті. На підставі аналізу експертної практики фахівців Харківського НДІСЕ виявити найбільш характерні і розповсюджені недотримання нормативно-технічних вимог під час експлуатації електроустановок та визначення наявності їх причинного зв'язку з настанням події нещасного випадку та електротравматизмом. Під час проведення дослідження причин настання нещасних випадків, пов'язаних з експлуатацією електроустановок, встановити вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів на наявність причинного зв'язку між діями (бездіяльністю) посадових осіб і виконавців робіт та наслідками при настанні події нещасного випадку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільший відсоток нещасних випадків, пов'язаних із електротравматизмом, відбувається, як правило, при виконанні електротехнічним персоналом робіт в електроустановках.

Згідно з НПАОП 40.1–1.01–97 «Правила безпечної експлуатації електроустановок»¹ електроустановками називається сукупність машин, апаратів, ліній та допоміжного обладнання (разом з спорудами та приміщеннями, у яких вони встановлені), призначених для виробництва, перетворення, трансформації, передачі, розподілу електричної енергії і перетворення її в інший вид енергії.

Роботи в діючих електроустановках належать до робіт підвищеної небезпеки та вимагають застосування підвищених вимог до співробітників, які допускаються до виконання таких робіт. З такими працівниками необхідним є проведення попереднього навчання та перевірка знань вимог безпеки в спеціалізованих навчальних закладах, що мають ліцензію на проведення такого навчання, складання наряду-допуску та проведення інструктажів з питань охорони праці згідно з розробленими інструкціями підприємства та визначений нормативно-технічними вимогами порядок організації цих робіт, підготовка робочих місць та допуск працівників до роботи з постійним наглядом за їх виконанням з боку відповідальних осіб.

Аналіз експертної практики фахівців Харківського НДІСЕ дає можливість виділити серед причин настання нещасних випадків, пов'язаних з експлуатацією електроустановок, об'єктивні (технічні) та суб'єктивні (організаційні) фактори.

До об'єктивних факторів належать створення безпечних виробничих процесів та попередження небезпечних аварійних ситуацій шляхом використання ергономічних та комфортних виробничих приміщень, раціональним розміщенням виробничого обладнання, застосуванням відповідних засобів захисту.

¹ НПАОП 40.1–1.01–97 «Правила безпечної експлуатації електроустановок». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0011-98> (дата звернення 12.02.2019).

Суб'єктивними (організаційними) факторами є професійний відбір, навчання працюючих та перевірка їх знань і навиків безпечної праці, включення вимог безпеки в нормативно-технічну, проектно-конструкторську, технологічну документацію і дотримання цих вимог та забезпечення функціонування системи управління охороною праці шляхом створення відповідних служб і призначення посадових осіб для вирішення конкретних питань охорони праці. Створення роботодавцем на підприємстві дієвого контролю за функціонуванням системи управління охороною праці дозволяє запобігти настанню нещасних випадків.

Слід відмітити, що згідно з інформацією в джерелах¹, настанню небажаних наслідків нещасного випадку зазвичай передують настання небезпечної обставини, яка є необхідною передумовою появи таких небажаних наслідків. Як правило, такою обставиною є невиконання нормативних вимог. Невідповідність обладнання вимогам правил улаштування, недотримання вимог правил безпечної та технічної експлуатації обладнання, відсутність розроблених технологічних процесів або виконання робіт всупереч розробленим, допуск до виконання робіт ненавченого персоналу, незастосування засобів індивідуального або колективного захисту, і тому подібне створюють умови, при яких настання шкідливих наслідків може відбутися з великим ступенем імовірності.

Причини, які призвели до створення небезпечної (аварійної) обстановки, є першопричинами, за відсутності яких подія з небажаними наслідками не могла б відбутися. Безпосередня причина діє лише за наявності головної. Характерною ознакою безпосередньої причини є те, що вона ініціює результативність усього причинного зв'язку, забезпечує його незворотність аж до настання небажаних (шкідливих) наслідків.

Дії конкретних функціональних осіб, з технічної точки зору мають причинний зв'язок з небажаною подією у тому випадку, коли такі дії є невідповідними (суперечать нормативним вимогам), призвели до такого улаштування обладнання, умов його експлуатації, до виконання робіт всупереч розробленим технологічним процесам, допуску до виконання робіт ненавченого персоналу і тому подібне, що створило умови, при яких настання небажаної події могло відбутися з великим ступенем імовірності і відбулося.

На нашу думку, небажані шкідливі наслідки мають причинно-наслідковий зв'язок з діями конкретних осіб лише у тому випадку, коли фактичні їх дії є невідповідними (суперечать вимогам нормативно-правових актів, нормативних актів підприємства або інших нормативних

¹ Методика експертного дослідження причинних зв'язків, реєстраційний код 10.5.01. URL: rmpse.minjust.gov.ua/page/9 — (дата звернення 04.02.2019); Інженерно технічна в галузі безпеки життєдіяльності, електротехнічна, пожежно-технічна, авто-технічна, експертиза. Методика дослідження причинних зв'язків при проведенні інженерно-технічних експертиз, в яких вирішуються ситуаційні завдання. За заг. ред.: Горбенка В. О. Київ, 2017.

вимог), та ці дії призводять до виникнення таких обставин, при яких настання небажаних шкідливих наслідків могло відбутися з великим ступенем вірогідності і така небезпечна подія настала. Так, при виконанні робіт в діючих електроустановках часто трапляються нещасні випадки через недотримання вимог нормативно-технічних актів з охорони праці та правил безпечної експлуатації електроустановок, невідповідність організаційних заходів при підготовці до виконання робіт та складанні наряду-допуску, ігнорування належною підготовкою робочого місця, незастосування та неналежного використання засобів індивідуального та колективного захисту.

Для наочності вищевикладеного приведемо декілька прикладів із експертної практики.

Так, під час виконання робіт з перевірки стану та регулювання контактної підвіски між опорами дільниці контактної мережі, на одному з перегонів Південної залізниці в Полтавській області через недотримання порядку виконання робіт та неузгоджені дії членів бригади електромонтер контактної мережі, знаходячись на ізолюючій площадці автомотриси АДМ-1420, дотягнувся рукою до консолі і був вражений електричним струмом.

На території електростанції у Львівській області внаслідок недотримання посадовими особами вимог нормативно-технічних актів про охорону праці в частині допуску працівників бригади до роботи в діючій електроустановці без підготовки робочого місця під час виконання робіт по від'єднанню шлейфів, розшинюванню і ошинюванню елегазових вимикачів трансформатора, виконавці робіт отримали ураження струмом.

Під час виконання робіт на одному з машинобудівних заводів Сумської області, директором підприємства особисто для виконання профілактичних робіт на трансформаторній підстанції була залучена стороння особа, яка виконувала роботи підвищеної небезпеки з недотриманням вимог Правил,¹ без проведення будь-яких організаційних заходів та підготовки робочого місця. Внаслідок таких дій ця особа отримала електротравму, несумісну з життям.

Поширеними є нещасні випадки, пов'язані з виконанням робіт на діючих електроустановках та кабельних лініях без складання наряду-допуску та проведення на місці виконання робіт цільового інструктажу.

Характерним прикладом є нещасний випадок, що стався з електромонтером з експлуатації розподільчих мереж при виконанні ремонтних робіт лінії електропередач на підстанції ПрАТ «Львівобленерго». Всупереч вимогам Правил відповідними посадовими особами РЕМ та майстром виробничої дільниці не було проведено підготовку робочого місця, проігноровано проведення інструктажів та

¹ НПАОП 40.1-1.01-97 «Правила безпечної експлуатації електроустановок». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0011-98> (дата звернення 12.02.2019).

процедуру допуску до робіт підвищеної небезпеки та цільовий інструктаж членів бригади. Внаслідок таких дій електромонтер з експлуатації розподільчих мереж піднявся з допомогою лазів на електроопору, що знаходилась під напругою, та від ураження електрострумом загинув на місці. У даній виробничій ситуації безпосередньо як майстер виробничої дільниці, так і головний інженер РЕМ ПрАТ «Львівобленерго» мали технічну можливість уникнути настання шкідливих наслідків події нещасного випадку шляхом безумовного дотримання вищенаведених вимог нормативних документів з електробезпеки та охорони праці.

При виконанні робіт на діючих електроустановках часто трапляються нещасні випадки через незастосування та неналежного використання засобів індивідуального та колективного захисту.

Так, на території трансформаторної підстанції в Дніпропетровській області співробітниками підрядної організації виконувались роботи з монтування панелей АВР. Головний енергетик підприємства-замовника робіт не виконав вимоги Правил, оскільки будучи допускателем електромонтерів підрядної організації до виконання робіт та у відповідності до нормативно-технічних вимог повинен був обгородити розташовані поблизу робочого місця інші струмовідні частини, що перебувають під напругою, і до яких можливий випадковий дотик.

Електромонтер підрядної організації з свого боку не виконав вимоги Правил, оскільки під час роботи поблизу струмовідних частин електроустановки напругою до 1000 В не використовував діелектричне взуття та ізолювальну підставку (діелектричний килим), а під час роботи поблизу струмовідних частин не застосовував інструмент із ізолювальними руків'ями та не користувався діелектричними рукавичками.

Внаслідок випадкового дотику до струмовідних частин, що знаходились під напругою, електромонтер підрядної організації від ураження струмом загинув.

Очевидно, що у вищенаведених виробничих ситуаціях безпосередньо посадові особи (майстер виробничої дільниці, головний енергетик, головний інженер підприємства), які організували до виконання роботи підвищеної небезпеки в електроустановках, мали технічну можливість уникнути настання шкідливих наслідків події нещасного випадку шляхом безумовного дотримання вимог нормативних документів з електробезпеки та охорони праці, а їх дії (бездіяльність) з технічної точки зору знаходяться в причинному зв'язку з настанням досліджуваних нещасних випадків¹.

¹ Дудоров О. О. Причинний зв'язок: кримінально-правові аспекти. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 4 (I), С. 214. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10299> (дата звернення 12.02.2019).

Як правило, при виконанні інженерно-технічних експертиз з охорони праці та безпеки життєдіяльності і встановленні причин нещасних випадків унаслідок ураження електричним струмом, необхідно установити механізм травмування, тобто з'ясувати, який чинник з потенційно небезпечного став реальним небезпечним фактором конкретного нещасного випадку. За наявності пристроїв електробезпеки встановлення таких обставин неможливе без аналізу схемних рішень, виявлення реальних параметрів захисних пристроїв, оцінки дій електротехнічного персоналу тощо. Також при проведенні пожежно-технічних експертиз, предметом яких є фактичні дані й обставини кримінального провадження щодо пожежі на електрифікованому об'єкті, після встановлення осередку пожежі та виявлення в ньому елементів електрообладнання необхідно перевірити експертні версії про причетність до пожежі теплових проявів електрики. Такі й інші ситуації зумовили розширення меж досліджень в експертизах з охорони праці при вирішенні питань електробезпеки та меж пожежно-технічних досліджень стосовно джерел запалювання електричної природи та обов'язкового залучення фахівців в галузі електротехніки.

З урахуванням вищевикладеного слід зазначити, що настання на виробництві нещасних випадків, пов'язаних із електротравматизмом, свідчить насамперед про незадовільне функціонування системи управління охороною праці на підприємстві, низький рівень трудової та виробничої дисципліни та зобов'язує вжиття відповідних заходів посадовими особами, як того вимагає ст. 13 Закону України «Про охорону праці»¹.

Висновки. На нашу думку, при аналізі і встановленні причинного зв'язку між невиконанням нормативно-технічних вимог з охорони праці або бездіяльністю і настанням нещасних випадків слід виходити з таких положень:

1. Причинний зв'язок — це об'єктивно існуючий зв'язок між причиною, діями (бездіяльністю) щодо невиконання нормативно-технічних вимог і наслідком (настанням нещасного випадку), який існує об'єктивно, як факт реальної дійсності. Факт настання нещасного випадку завжди розцінюється як результат причинного явища, яке його викликало, йому передувало і неминуче до нього призвело. Тому зв'язок між причиною та наслідком повинен вважатися об'єктивним, реальним і підлягає дослідженню в ході виконання судової експертизи з метою встановлення інших складових суб'єктивної сторони дій (бездіяльності) відповідної особи (осіб).

2. При встановленні причинного зв'язку слід враховувати, що в природі і суспільстві всі явища взаємозалежні, перебувають у тісній взаємодії. Безліч чинників здійснюють вплив один на одного і перебувають у постійній зміні. Тому для того, щоб установити

¹ Про охорону праці : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2694-12> (дата звернення 20.02.2019).

конкретний визначений зв'язок між причиною і наслідком, необхідно використовувати інструменти філософії і логіки, такі як абстрагування, аналіз, синтез, тобто штучно (уявно) ізолювати два явища (причину і наслідок) від впливу інших факторів, що так чи інакше перебувають у взаємодії з наслідками. Тільки при такому підході можна дослідити чи є певне діяння причиною даного наслідку.

3. Причинний зв'язок має місце лише тоді, коли діяння виступає необхідною умовою, без якої неможливе настання нещасного випадку. Перш за все з цього положення слідує, що основною умовою наявності причинного зв'язку є фактор часу, тобто причина завжди повинна передувати у часі нещасному випадку і обов'язково обумовлювати його настання. Якщо настання нещасного випадку об'єктивно визначене ще до вчинення невиконання нормативно-технічних вимог чи стало результатом паралельного розвитку процесів незалежно від дій відповідних осіб, то ні про який причинний зв'язок мови бути не може.

Причина (невиконання нормативно-технічних вимог) не лише повинна передувати наслідку в часі, але і викликати його, бути головним чинником настання нещасного випадку. При цьому невиконання нормативно-технічних вимог як вольова форма поведінки та безпосередніх дій людини безпосередньо спричиняє настання нещасного випадку, тобто безпосередньо здійснює негативний з точки зору суспільної поведінки вплив і викликає тим самим настання суспільно небезпечного наслідку.

Якщо дія — це направлена форма діяння на досягнення певного результату, то бездіяльність завдає шкоду опосередковано. Це пояснюється тим, що особа при бездіяльності не втручається в розвиток причинного зв'язку, не виконує покладеного на неї обов'язку з виконання активних дій, якими вона повинна була відвернути шкоду, хоча має можливість і повинна передбачати настання шкідливих наслідків. Унаслідок пасивної поведінки особи і дій інших сил і засобів (дій третіх осіб, сил природи, механізмів, різних процесів тощо) нещасні випадки настають як факт реальної дійсності. Однак це зовсім не означає, що в останньому випадку немає причинного зв'язку між бездіяльністю і наслідками, що настали. Такий зв'язок існує. Він перебуває у суб'єктивній стороні діяння, коли особа має знати про наявність небезпечних факторів, має можливість впливати на них та можливість запобігти настанню негативних наслідків.

Слід наголосити, що вагому роль у вирішенні конкретних питань щодо наявності (відсутності) причинного зв'язку між діями особи та наслідком відіграє експертна думка. Адже саме експерт, як спеціаліст у галузі спеціальних знань, може найточніше вирішити питання щодо існування та розвитку певних об'єктивних закономірностей, а також встановити, чи діяла особа відповідно до встановлених вимог

законодавчих чи нормативно-правових актів та чи знаходяться дії цієї особи, з технічної точки зору, в причинному зв'язку із настанням нещасного випадку.

Висновок щодо наявності (відсутності) ознаки складу злочину дійсно прерогатива юриста. Але практичне обґрунтування цього висновку без спеціальних знань неможливе. Тому вирішальне значення у конкретній справі слід надавати все ж таки висновкам експерта.

References

- Dudorov, O.O. (2012). Prychynnyi v'iazok: kryminalno-pravovi aspekty. *Visnyk Zaporizkoho Natsionalnoho universytetu* № 4 (I) URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10299> [in Ukrainian].
- Fesenko, Ye.V. (2010). Osoblyvosti Naslidkiv ta prychynnoho v'iazku u zlochynakh z materialnym skladom. *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy*. 2010. № 6 URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/589/609> [in Ukrainian].
- Fris, P.L. (2009). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna*: Pidruch. dlia studentiv vyshch. Navch. zakladiv. 2-he vyd., pererob. i dop. K. : Atika [in Ukrainian].
- Hordon, H. Yu. (1984). *Elektrotravmatyzm y eho preduprezhdenye*. Moskva [in Russian].
- Inzhenerno tekhnichna v haluzi bezpeky zhyttiediialnosti, elektrotekhnichna, pozhezhno-tekhnichna, avto-tekhnichna, ekspertyza*. Metodyka doslidzhennia prychynnykh v'iazkiv pry provedenni inzhenerno-tekhnichnykh ekspertyz, v yakykh vyrishuiutsia sytuatsiini zavdannia. Za zahalnoi redaktsiiei: Horbenka V.O. 2017 [in Ukrainian].
- Mala entsyklopediia kryminalnoho prava* / Yu. L. Bashytskyi, M. O. Kostenko, Z. A. Trostiuk, O. O. Kvasha (ta in.); za zah. red. Yu. L. Bashytskoho ta Z. L. Trostiuk. Kyiev: Kondor, 2012 [in Ukrainian].
- Malynyn, V. B. (2005). *Obektivnaia storona prestupleniia* / Entsyklopediia uholovnoho prava (v 35 t.) Pod red. V.B. Malynyna. T. 4 : Sostav prestupleniia. SPb. : Yzdanye prof. Malynyna [in Russian].
- Manoilov, V. E. (1991). *Osnovy elektrobezopasnosti*. 5-e yzd., pererab. y dop. L.: Enerhoatomizdat. Lenynhr. otd-nye [in Russian].
- Metodika ekspertnogo doslidzhennia prichinnikh zv'iazkiv*. Reiestratsiinyi kod 10.5.01. URL: rmpe.minjust.gov.ua/page/9 — (data zvernennia 04.02.2019) [in Ukrainian].
- NPAOP 40.1–1.01–97 «Pravyla bezpechnoi ekspluatatsii elektroustanovok»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0011–98> (data zvernennia 12.02.2019) [in Ukrainian].
- Panov, M. I. (2001). *Obektivna storona zlochynu*. *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna*: Pidruch. dlia studentiv yuryd. spets. vyshch. zakladiv osvity / M.I. Bazhanov, Yu.V. Baulin, V.I. Borysov (ta in.); za red. M.I. Bazhanova, V.V. Stashysa, V.Ia. Tatsiia. Kyiv–Kharkiv : Yurinkom Inter–Pravo [in Ukrainian].
- Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*. 2017, № 1(8) [in Ukrainian].
- Pro okhoronu pratsi*: Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2694–12> (data zvernennia 20.02.2019) [in Ukrainian].

И. В. Богданюк, А. В. Бублик, В. Ф. Чернюк, В. С. Супрун
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИЧИННО-
СЛЕДСТВЕННОЙ СВЯЗИ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ КОМПЛЕКСНЫХ
СУДЕБНЫХ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ В ОБЛАСТИ
ОХРАНЫ ТРУДА И ЭЛЕКТРОТЕХНИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Установление истины в уголовном судопроизводстве при рассмотрении дел, связанных с невыполнением требований Закона Украины «Об охране труда», невозможно без проведения судебных экспертиз по исследованию причинно-следственных связей и установления обстоятельств, которые предшествовали наступлению несчастного случая. Предметом исследования в данном случае, как правило, являются материализованные носители информации о вредном событии, которое уже состоялось. А поэтому установить наличие обстоятельств, которые предшествовали и привели к наступлению вредных последствий, и их непосредственная, с технической точки зрения, связь с наступлением этих последствий является одним из вопросов инженерно-технической экспертизы.

Оценка причинно-следственной связи строится на теоретическом исследовании обстоятельств события несчастного случая на основании предоставленных на исследование материалов. Использование общеправовых инструментов и логики является основой экспертных исследований по вопросам определения причинно-следственных связей и установления объективной истины в юридической практике.

Статья раскрывает современные взгляды на проблемы причинной связи между общественно опасными деяниями и общественно опасными последствиями этих деяний в соединении с экспертной практикой при исследовании случаев электротравмирования.

Полнота и объективность заключения эксперта по результатам проведенных исследований несчастных случаев, связанных с электротравмированием, зависит от наличия специальных знаний в области электротехники и требует обязательного привлечения эксперта соответствующей специальности.

Ключевые слова: комплексная судебная инженерно-техническая экспертиза в области охраны труда и электротехническая экспертиза; несчастные случаи, связанные с электротравматизмом; причинно-следственные связи; анализ современной практики.

Y. Bohdaniuk, A. Bublyk, V. Cherniuk, V. Suprun
SOME QUESTIONNAIRE OF REASONABLE CONSULTATION ON THE
IMPLEMENTATION OF COMPLEX JUDICIAL ENGINEERING AND
TECHNICAL EXPERTISE IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION AND
ELECTRICAL ENGINEERING EXPERTISE

It is impossible to establish the truth in criminal proceedings while considering cases related to related to non-compliance with the requirements of the Law of Ukraine with the requirements of the Law of Ukraine "On Labor Protection" without performing forensic examinations regarding the investigation of causal relations and establishing circumstances preceding the accident. As a rule, the research subject in this case is materialized carriers of information about a harmful event that had taken place. Therefore, from a technical point of view establishing the presence of circumstances that preceded and led to adverse effects and their direct connection with the occurrence of these consequences is one of the issues of Forensic Engineering.

The causation assessment is based on a theoretical research of circumstances of an accident event on the basis of materials provided for research. The use of philosophical and logic means is the basis of forensic research on the causation determination and the establishment of objective truth in legal practice.

The article reveals contemporary views on the problems of causal relationship between socially dangerous acts and the socially dangerous consequences of these acts in combination with expert practice while research related to electrical injury.

The completeness and objectivity of the expert's opinion on the results of the studies of accidents related to electrical injury depends on the availability of expertise in the field of electrical engineering and requires the mandatory involvement of a forensic expert in relevant field.

Keywords: comprehensive forensic engineering/technical expertise in the field of labor protection and electrical engineering expertise, accidents involving electrical intrusion, cause-effect relations, modern practice analysis.

Надійшла до редколегії 12.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.043>
УДК 343.983

Р. Н. Гусейнов,
судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3021-3472>
e-mail: huseinov_ruslan@ukr.net

Ю. В. Панчук,
науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8605-6029>
e-mail: expert.ryndina31071988@gmail.com

І. М. Рябінін,
головний судовий експерт
Харківського НДЕКЦ МВС України, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3989-0659>
e-mail: inryabinin@ukr.net

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЙ ТЕХНОГЕННОЇ НЕБЕЗПЕКИ ОБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ВИКОНАННІ КОМПЛЕКСНИХ СУДОВИХ ПОЖЕЖНО- ТЕХНІЧНИХ ТА ІНЖЕНЕРНО-ЕКОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуто основи визначення особливостей виявлення джерел та чинників безпеки. Визначено класифікацію надзвичайних ситуацій за характером походження, мірою поширення, розміром людських втрат і матеріальних збитків. Розглянуто державні, регіональні, місцеві, об'єктові рівні надзвичайних ситуацій. Наведено класифікацію небезпек за різними критеріями. Розкрито поняття потенційно небезпечних об'єктів та об'єктів з підвищеною небезпекою. Наведено основні етапи при визначенні відповідності категорії техногенної небезпеки об'єктів господарської діяльності, що дозволить систематизувати процес дослідження при виконанні комплексних судових пожежно-технічних та інженерно-екологічних експертиз.

Ключові слова техногенна небезпека, потенційно небезпечний об'єкт, об'єкт підвищеної небезпеки, небезпечна речовина, порогова маса, джерело небезпеки, надзвичайна ситуація.

Постановка наукової проблеми. На даний час на території України знаходиться та функціонує значна кількість об'єктів господарської діяльності, які у технологічних процесах використовують небезпечні хімічні, біологічні речовини, а також інші небезпечні джерела та чинники безпеки. Кількість (маса) небезпечних речовин, яка знаходиться на об'єктах, може бути незначною, наприклад, при роботі з реактивами чи Державними зразками. А в інших випадках, що зустрічається набагато частіше, це об'єкти, на яких зберігаються небезпечні речовини сумарною масою понад 1000 тон, а то й понад 10000 тон. Такі об'єкти, часто всупереч діючих вимог, розташовані переважно в зонах з підвищеною концентрацією населення, що різко посилює рівень загрози життю і здоров'ю людей, погіршення стану природного

середовища та великих матеріальних збитків у разі виникнення аварій чи катастроф.

Якщо на об'єкті обертаються (зберігаються, переробляється, транспортуються) небезпечні речовини, то згідно з чинним законодавством суб'єкт господарської діяльності, у власності або користуванні якого перебуває такий об'єкт чи має намір розпочати будівництво такого об'єкта, організовує проведення його ідентифікації¹. Під час ідентифікації суб'єкт господарської діяльності повинен провести аналіз структури об'єктів господарської діяльності та характеру їх функціонування для встановлення факту наявності або відсутності джерел небезпеки, які за певних обставин можуть ініціювати виникнення надзвичайних ситуацій (НС), а також визначити рівні можливих НС. Після цього — надати повідомлення про результати ідентифікації щодо визначення потенційної небезпеки до місцевого органу державного нагляду у сфері цивільного захисту для узагальнення результатів проведення ідентифікації².

Об'єкт господарської діяльності в залежності від кількості маси небезпечних речовин, які обертаються на ньому, може відноситися до потенційно небезпечного об'єкта (ПНО) та об'єкта з підвищеною небезпекою (ОПН) першого чи другого класу.

Потенційно небезпечний об'єкт — об'єкт, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються небезпечні радіоактивні, пожежовибухові, хімічні речовини та біологічні препарати, гідротехнічні і транспортні споруди, транспортні засоби, а також інші об'єкти, що створюють реальну загрозу виникнення надзвичайної ситуації.

Об'єкт підвищеної небезпеки — об'єкт, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна або кілька небезпечних речовин чи категорій речовин у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси, а також інші об'єкти, як такі, що відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру³.

Згідно із нормативно-правовими актами України суб'єкти господарювання, у власності (користуванні) яких є ПНО або ОПН, мають щорічно планувати запобіжні заходи щодо недопущення виникнення

¹ Про затвердження Положення про паспортизацію потенційно небезпечних об'єктів : наказ МНС України № 338 від 18.12.2000 URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0062-01> (дата звернення 06.06.2019).

² Про об'єкти підвищеної небезпеки : Закон України № 2245-III від 18.01.2001. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-14> (дата звернення 06.06.2019).

³ Про ідентифікацію та декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки (НПАОП 0.00-6.21-02), (НПАОП 0.00-6.22-02) : постанова Кабінету Міністрів України № 956 від 11.09.2002. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/956-2002-p> (дата звернення 06.06.2019).

надзвичайних ситуацій та забезпечувати їх реалізацію відповідними фінансовими й матеріальними ресурсами¹. Плани запобіжних заходів повинні розроблятися на підставі матеріалів поточного оцінювання техногенної безпеки на об'єкті (об'єктах), можливих наслідків впливу на навколишнє середовище в разі виникнення надзвичайних ситуацій, у тому числі, на працюючий персонал та населення. Вони мають містити конкретні заходи щодо мінімізації ризиків виникнення надзвичайних ситуацій до їх прийнятних показників, запобігання технологічним аваріям, утилізації, знешкодження шкідливих речовин і відходів або повної їх ліквідації, виконання інших вимог у сфері техногенної безпеки.

За причиною того, що на реалізацію вищевказаних заходів суб'єктам господарської діяльності необхідно кожен рік інвестувати значні фінансові та матеріальні ресурси, при проведенні ідентифікації вони часто нехтують діючими вимогами та занижують показники рівня небезпеки, що в подальшому впливає на фактичний статус об'єкта та підвищує ризик загрози життю і здоров'ю людей та настанню інших тяжких наслідків.

Після цього між суб'єктом господарської діяльності та місцевим органом державного нагляду у сфері цивільного захисту виникає суперечлива ситуація щодо віднесення (чи не віднесення) відповідного об'єкта до ПНО чи ОПН, яку вони можуть вирішити лише в судовому порядку.

Тобто найголовнішим завданням, яке підлягає вирішенню під час проведення комплексних судових пожежно-технічних та інженерно-екологічних експертиз та експертних досліджень, є встановлення належності об'єкта господарювання до певної категорії техногенної безпеки.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Останні положення щодо проблеми виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру, які призводять до тяжких наслідків та способів і методів, направлених на мінімізацію таких наслідків, розглядалися сучасними науковцями і охоплювали такі питання: визначення ризику виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру за критерієм стану потенційно небезпечних об'єктів та попереднє дослідження небезпеки з метою виділення об'єктів підвищеної небезпеки (О. П. Михайлюк, В. В. Олійник, А. О. Михайлюк)², аналіз пожежовибухобезпеки об'єктів нафтогазовидобувної, нафтогазопереробної, хімічної та енергетичної галузей, пожежі та вибухи на яких досягають масштабів катастроф (О. П. Михайлюк, В. В. Олійник, І. Я. Кріса, П. А. Білим)³, причини

¹ Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403–VI. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17> (дата звернення 06.06.2019).

² Михайлюк О. П., Олійник В. В., Михайлюк А. О. Ідентифікація об'єктів підвищеної небезпеки. Навч.-метод. посіб. Харків : УЦЗУ, 2007. 190 с.

³ Михайлюк О. П., Олійник В. В., Кріса І. Я., Білим П. А., Тесленко О. О. Пожежна безпека об'єктів підвищеної небезпеки : навч. посіб. Харків : УЦЗУ, 2010. 343 с.

виникнення та запобігання виникненню надзвичайних ситуацій (В. В. Зацарний, О. В. Зацарна, О. В. Землянська, Н. А. Праховнік)¹.

Мета статті – розгляд джерел та чинників безпеки, їх структури та характеру функціонування, які за певних обставин можуть ініціювати або викликати загрозу виникнення надзвичайних ситуацій, а також дослідження основних етапів при визначенні відповідності категорії техногенної небезпеки об'єктів господарської діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Небезпеку розглядають як об'єктивно існуючу реальність у відносинах між суспільством і технікою, середовищем проживання людини. За визначенням Комітету зі сприйняття ризику та інформування про нього Національної дослідницької ради США небезпекою є «... дія або явище, що завдає потенціальну шкоду людям чи предметам ...». Американський дослідник Вільгельм Маршалл (1934–1996) зазначає, що небезпека — це «... природне або техногенне явище, внаслідок якого можуть виникнути явища або процеси, здатні вражати людей, завдавати матеріальні збитки, руйнувати довкілля тощо ...».

Життєдіяльність людини постійно супроводжується потенційними небезпеками. Небажані зовнішні впливи призводять до травм, захворювань, погіршення самопочуття та інших небажаних наслідків. Небезпеки існують у просторі і часі та реалізуються у вигляді потоків енергії, речовини та інформації. Вони не діють вибірково. Виникнувши, небезпеки впливають на все матеріальне довкілля.

Ідентифікують небезпеки з огляду на принцип «*все впливає на все*»: джерелом може бути все живе і неживе, загрожує небезпека також усьому живому і неживому.

Науку, яка займається класифікацією небезпек, називають *таксономією*. Залежно від конкретних потреб використовують класифікації небезпек за різними критеріями:

- часом дії (імпульсивні та кумулятивні);
- локалізацією (пов'язані з літо-, гідро-, атмосферою і космосом);
- наслідками (захворювання, смертність, скорочення тривалості життя, дестабілізація суспільства);
- масштабами (глобальні, державні, регіональні, місцеві);
- сферою вияву (побутові, спортивні, виробничі);
- структурою (прості та похідні);
- походженням (природні, техногенні, соціальні, політичні, комбіновані).

Найчастіше посиляються на класифікацію джерел небезпек за походженням. Серед *природних джерел небезпеки* розрізняють природні об'єкти, явища природи та стихійні лиха, які загрожують життю чи здоров'ю людини (землетруси, зсуви, вулкани, шторми, урагани, тумани, блискавки, астероїди). *Техногенні джерела небезпек* пов'язані з

¹ Зацарний В. В., Зацарна О. В., Землянська О. В., Праховнік Н. А. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. Київ : НТУУ «КПІ», 2016. 227 с.

використанням транспортних засобів, технічного обладнання, застосуванням горючих, легкозаймистих речовин, різних видів випромінювання. До *соціальних джерел небезпек* належать ті, що спричинені низьким духовним і культурним рівнем: бродяжництво, проституція, алкоголізм. *Джерелами політичних небезпек* є конфлікти на міжнародному рівні, політичний тероризм, війни. *Комбіновані джерела небезпек* поділяють на такі підгрупи:

- природно-техногенні (смог, кислотні дощі, погіршення родючості ґрунтів);

- природно-соціальні (наркоманія, епідемії, інфекційні та венеричні захворювання);

- соціально-техногенні (професійні захворювання, професійний травматизм)¹.

Усі небезпеки певною мірою спричинені вражаючими (негативними) факторами. Залежно від наслідків впливу на організм людини, фактори небезпеки поділяють на небезпечні та шкідливі.

Небезпечні фактори — чинники життєвого середовища, які призводять до травм, опіків, обморожень, інших ушкоджень організму або окремих його органів і навіть до смерті.

Дещо менше на здоров'ї людини позначаються шкідливі фактори.

Шкідливі фактори — чинники життєвого середовища, які зумовлюють погіршення самопочуття, зниження працездатності, захворювання тощо.

За характером, природою та енергією всі чинники поділяють на такі групи: фізичні, хімічні, біологічні, психофізіологічні.

Відокремлюють також *пасивно-активні фактори*, дія яких проявляється із залученням енергії людини (гострі нерухомі предмети, нерівні або дуже гладкі поверхні тощо), та *пасивні*, що впливають на людину опосередковано через деградацію властивостей матеріалів (виявляються у руйнуваннях, вибухах тощо).

Надзвичайні ситуації класифікуються за характером походження, мірою поширення, розміром людських втрат і матеріальних збитків.

Залежно від причини походження подій, які можуть спричинити виникнення надзвичайних ситуацій на території України, надзвичайні ситуації класифікуються за характером походження таким чином:

- техногенного характеру — транспортні аварії (катастрофи), пожежі, вибухи на вибухонебезпечних об'єктах або їх загроза, аварії з викидами (загрозою викиду) небезпечних хімічних, радіоактивних, біологічних речовин, раптове руйнування споруд і будівель, аварії на інженерних мережах і спорудженнях життєзабезпечення, гідродинамічні аварії на греблях і тому подібне;

¹ Про затвердження Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій : наказ МВС України № 658 від 06.08.2018. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-18> (дата звернення 06.06.2019).

— природного характеру — небезпечні геологічні, метеорологічні, гідрологічні, морські і прісноводні явища, деградація ґрунтів і надр, природні пожежі, зміни стану повітряного басейну, інфекційна захворюваність людей, сільськогосподарських тварин, масове ураження сільськогосподарських рослин шкідниками і хворобами, зміна стану водних ресурсів біосфери і тому подібне;

— соціального характеру — пов'язані з протиправними діями терористичного і антиконституційного напрямку: здійснення або реальна загроза терористичного акту (озброєний напад, захоплення і утримання важливих об'єктів, ядерних установок і матеріалів, систем зв'язку і телекомунікацій, напад або замах на екіпаж повітряного або морського судна), викрадення (спроба викрадення) або знищення суден, захоплення заручників, установка вибухових пристроїв в громадських місцях, викрадення або захоплення зброї, виявлення боєприпасів, що задавилися, і т. п.;

— військового характеру — порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене застосуванням звичайної зброї або зброї масового ураження, під час якого виникають вторинні чинники ураження населення.

Порядок класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями визначається Кабінетом Міністрів України. Залежно від об'ємів, заподіяних надзвичайною ситуацією наслідків, кількості постраждалих і загиблих, об'ємів технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для ліквідації її наслідків, визначаються такі рівні надзвичайних ситуацій: державний; регіональний; місцевий; об'єктовий¹.

До державного рівня належать НС:

1) яка поширилась або може поширитися на територію інших держав;

2) яка поширилась на територію двох чи більше регіонів України, а для її ліквідації необхідні матеріальні і технічні ресурси в обсягах, що перевищують можливості цих регіонів, але не менш як 1 відсоток від обсягу видатків відповідних місцевих бюджетів (надзвичайна ситуація державного рівня за територіальним поширенням);

3) яка призвела до загибелі понад 10 осіб або внаслідок якої постраждало понад 300 осіб (постраждалі — особи, яким внаслідок дії вражаючих чинників джерела надзвичайної ситуації завдано тілесне ушкодження або які захворіли, що призвело до втрати працездатності, засвідченої в установленому порядку) чи порушено нормальні умови життєдіяльності понад 50 тис. осіб на тривалий час (більш як на 3 доби);

4) внаслідок якої загинуло понад 5 осіб або постраждало понад 100 осіб, чи порушено нормальні умови життєдіяльності понад 10 тис. осіб на

¹ Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями : Постанова Кабінету Міністрів України № 368 від 24.03.2004. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368-2004-p> (дата звернення 06.06.2019).

тривалий час (більш як на 3 доби), а збитки (оцінені в установленому законодавством порядку), спричинені надзвичайною ситуацією, перевищили 25 тис. мінімальних розмірів (на час виникнення надзвичайної ситуації) заробітної плати;

5) збитки від якої перевищили 150 тис. мінімальних розмірів заробітної плати;

б) яка в інших випадках, передбачених актами законодавства, за своїми ознаками визнається як надзвичайна ситуація державного рівня.

До регіонального рівня належать НС:

1) яка поширилась на територію двох чи більше районів, а для її ліквідації необхідні матеріальні і технічні ресурси в обсягах, що перевищують можливості цих районів, але не менш як 1 відсоток обсягу видатків відповідних місцевих бюджетів (надзвичайна ситуація регіонального рівня за територіальним поширенням);

2) яка призвела до загибелі від 3 до 5 осіб або внаслідок якої постраждало від 50 до 100 осіб, чи було порушено нормальні умови життєдіяльності від 1 тис. до 10 тис. осіб на тривалий час (більш як на 3 доби), а збитки перевищили 5 тис. мінімальних розмірів заробітної плати;

3) збитки від якої перевищили 15 тис. мінімальних розмірів заробітної плати.

До місцевого рівня належать НС:

1) яка вийшла за межі територій потенційно небезпечного об'єкта, загрожує довкіллю, сусіднім населеним пунктам, інженерним спорудам, а для її ліквідації необхідні матеріальні і технічні ресурси в обсягах, що перевищують власні можливості потенційно небезпечного об'єкта;

2) внаслідок якої загинуло 1–2 особи або постраждало від 20 до 50 осіб, чи порушено нормальні умови життєдіяльності від 100 до 1000 осіб на тривалий час (більш як на 3 доби), а збитки перевищили 0, 5 тис. мінімальних розмірів заробітної плати;

3) збитки від якої перевищили 2 тис. мінімальних розмірів заробітної плати.

До об'єктового рівня належать усі НС, що не підпадають під вище перелічені визначення.

Як зазначалося раніше, на всіх суб'єктів господарювання, у власності або користуванні яких є об'єкти, де можуть використовуватися або виготовляються, переробляються, зберігаються чи транспортуються небезпечні речовини (ПНО), а також на всіх суб'єктів господарювання, які мають намір розпочати будівництво ПНО, покладено обов'язок проведення ідентифікації даного об'єкта як ПНО.

Алгоритм проведення даної ідентифікації не застосовуються до:

— потенційно небезпечних об'єктів, віднесених до таких у зв'язку з наявністю на них радіоактивних речовин;

— потенційно небезпечних об'єктів розвідки, видобутку та розробки корисних копалин, включаючи розвідку та розробку морського дна, наявність небезпечних речовин у яких обумовлена природними явищами, а їх кількість не може контролюватися;

— небезпечних речовин, що перевозяться за межами підприємства автомобільним, залізничним, авіаційним, річковим та морським транспортом;

— гідротехнічних споруд;

— потенційно небезпечних об'єктів, що належать до таких у зв'язку із наявністю на них відходів, крім тих, на яких можливе кількісне визначення небезпечних речовин відповідно до нормативів.

Процедура ідентифікації в першу чергу передбачає аналіз структури об'єктів господарської діяльності та характеру їх функціонування для встановлення факту наявності або відсутності джерел небезпеки, а також визначення рівнів можливих НС.

Установлення джерел небезпеки відбувається при дослідженні фактичної інформації про технологічні особливості конкретних виробництв з існуючими критеріями, необхідними для ототожнення об'єкта як потенційно небезпечного. При цьому основним критерієм є наявність на виробництві певної кількості небезпечних речовин, перевищення яких означає створення небезпеки для нормального функціонування підприємств і оточуючого середовища.

Об'єкт господарської діяльності визнається потенційно небезпечним за умови наявності в його складі хоча б одного джерела небезпеки, здатного ініціювати НС місцевого, регіонального або державного рівнів або якщо він підпадає під дію нормативно правових актів незалежно від рівнів НС. Об'єкт господарської діяльності, який за результатами ідентифікації не підпадає під зазначені вимоги, не визнається ПНО. У разі якщо за результатами проведених досліджень об'єкт господарської діяльності визнано ПНО, то необхідно провести ідентифікацію для ототожнення його як ОПН.

Потенційно небезпечний об'єкт вважається ОПН відповідного класу в разі, коли значення сумарної маси небезпечних речовин (НР), що обертаються на об'єкті, перевищує встановлений норматив порогової маси.

В разі якщо сумарна маса НР не перевищує норматив порогової маси НР, то процедура ідентифікації вважається закінченою й ПНО не відноситься до ОПН за умови, якщо відстань від нього до границі селитебної території (житлові масиви, стадіони, лікарні, школи тощо) перевищує 500 м для НР груп 1 і 2 та 1000 м для НР групи 3.

У разі, коли сумарна маса НР на ПНО не перевищує значення порогової маси НР згідно з нормативами, але відстань від цього об'єкта до місць селитебної території менша за вище приведені, то проводиться розрахунок порогової маси НР з урахуванням даних відстаней.

Якщо сумарна маса НР на ПНО перевищує розрахункову порогову масу, то об'єкту присвоюється відповідний клас підвищеної небезпеки, а якщо не перевищує — процедура ідентифікації вважається закінченою й ПНО не відноситься до ОПН.

Висновки. На нашу думку, для зменшення ризику виникнення надзвичайних ситуацій на об'єктах господарської діяльності необхідне

повне та неупереджене проведення аналізу їх структури та характеру функціонування з метою виявлення потенційних джерел небезпеки. Для досягнення цього необхідно провести дослідження з визначення відповідності категорії техногенної небезпеки об'єктів господарської діяльності.

Результати проведених досліджень дозволять органу, який призначив судову експертизу, прийняти відповідне рішення по суті та будуть направлені на встановлення фактичного стану об'єкта з метою проведення суб'єктом господарської діяльності всіх необхідних заходів із забезпечення техногенної безпеки, спрямованих на попередження виникнення надзвичайних ситуацій.

References

- Kodeks tsivilnogo zahistu Ukraini.* URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17> [in Ukrainian].
- Mihaylyuk, O.P., Oliynik, V.V., Krisa, I.Y.A., Bilim, P.A., Teslenko, O.O. (2010). *Pozhezhna bezpeka ob'ektiv pidvischenoyi Nebezpeki*: Navchalniy posibnik. Kharkiv: UCĐU [in Ukrainian].
- Mihaylyuk, O.P., Oliynik, V.V., Mihaylyuk, A.O. (2007). *Identifikatsiya ob'ektiv pidvischenoyi Nebezpeki*. Navchalno-metodichniy posibnik. Kharkiv: UCĐU, [in Ukrainian].
- Pro identifikatsiyu ta deklarovannya bezpeki ob'ektiv pidvischenoyi Nebezpeki*: Postanova kabinetu ministriv Ukraini « URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/956-2002-p> [in Ukrainian].
- Pro ob'ekti pidvischenoyi Nebezpeki*: Zakon Ukraini. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-14> [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennya klasifikatsiy nih oznak Nadzvichaynih situatsiy*: Nakaz MVS Ukraini. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-18> [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennya polozhennya pro pasportizatsiyu potentsiyno Nebezpechnih ob'ektiv*: Nakaz MNS Ukraini. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0062-01> [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennya poryadku klasifikatsiyi Nadzvichaynih situatsiy za yih rivnyami*: Postanova kabinetu ministriv Ukraini. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368-2004-n> [in Ukrainian].
- Zatsarniy V.V., Zatsarna O.V., Zemlyanska O.V., Prahovnik N.A. (2016). *Bezpeka zhittediyalnosti*. Navchalniy posibnik. Kiev: NTUU «KPI» [in Ukrainian].

Р. Н. Гусейнов, Ю. В. Панчук, И. Н. Рябинин

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КАТЕГОРИИ ТЕХНОГЕННОЙ ОПАСНОСТИ ОБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ КОМПЛЕКСНЫХ СУДЕБНЫХ ПОЖАРНО-ТЕХНИЧЕСКИХ И ИНЖЕНЕРНО- ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Целью данной работы является анализ источников и факторов опасности, их структуры и характера функционирования, которые при определённых обстоятельствах могут инициировать или вызывать угрозу возникновения чрезвычайных ситуаций, а также исследование основных этапов

определения категории техногенной опасности объектов хозяйственной деятельности.

Актуальность работы обусловлена тем, что на территории Украины находится большое количество объектов, на которых используются опасные химические и биологические вещества, а также другие опасные источники и факторы опасности, которые могут возникнуть при осуществлении хозяйственной деятельности в технологических процессах. Такие объекты расположены в основном в районах с высокой концентрацией населения, что, в свою очередь, резко увеличивает уровень угрозы жизни и здоровью людей, ухудшает состояние окружающей среды и, в случае аварий и катастроф, может привести к большим материальным потерям.

Одной из задач при проведении судебных экспертиз и экспертных исследований является установление принадлежности субъекта хозяйствования к определённой категории техногенной опасности. Для этого необходимо проанализировать их структуру и характер их функционирования, чтобы установить факт наличия или отсутствия источников опасности, которые при определённых обстоятельствах могут инициировать или вызывать реальную угрозу возникновения чрезвычайных ситуаций.

В этой статье рассмотрен алгоритм установления наличия источников и факторов опасностей, определения их способности инициировать чрезвычайную ситуацию и дальнейшего определения категории техногенной опасности, к которой относится объект хозяйственной деятельности.

Определена классификация чрезвычайных ситуаций по характеру происхождения, степени распространения, размеру человеческих и материальных потерь. Рассмотрены государственный, региональный, местный, объектный уровни ЧС.

Приведены основные этапы определения категории техногенной опасности объектов хозяйственной деятельности, что позволит систематизировать исследовательский процесс при проведении комплексных судебных пожарно-технических и инженерно-экологических экспертиз.

Ключевые слова: техногенная опасность, потенциально опасный объект, объект повышенной опасности, опасное вещество, пороговая масса, источник опасности, чрезвычайная ситуация.

R. Huseinov, Y. Panchuk, I. Ryabinin

SOME ISSUES OF DETERMINING THE CATEGORY ON TECHNOLOGICAL HAZARD OF OBJECTS CATEGORY OF ECONOMIC ACTIVITY OF COMPLEX FORENSIC FIRE ENGINEERING, ENGINEERING ENVIRONMENTAL EXAMINATIONS

The aim of this work is to analyze the sources and factors of danger, their structure and the nature of functioning, which under certain circumstances can initiate or cause the threat of emergency situations, as well as the study of the main stages in determining the compliance with the category of industrial hazard of business objects.

The relevance of the work is due to the fact that on the territory of Ukraine there is a significant number of objects on which hazardous chemical and biological substances, as well as other hazardous sources and hazard factors, are used in carrying out economic activities in technological processes. Such objects are located mainly in areas with a high concentration of the population, which in turn sharply increases the level of threat to human life and health, worsens the state of the environment and, in the event of accidents or catastrophes, can lead to large material losses.

One of the tasks in conducting complex forensic examinations and expert studies is to establish the belonging of a business entity to a certain category of technological safety. For this, it is necessary to analyze their structure and the nature of their functioning in order to establish the fact of the presence or absence of sources of danger, which under certain circumstances can initiate or cause a real threat of emergency situations.

In this paper, we consider an algorithm for solving problems of establishing the availability of sources and hazards, determining their ability to initiate an emergency, and further determining the category of industrial hazard to which economic activity belongs.

The classification of emergencies by the nature of origin, the extent of distribution, the size of human losses, and material losses is determined. The state, regional, local, object levels of emergency are considered.

The main stages are given in determining the compliance with the category of industrial hazard of economic activity objects, which will allow systematizing the research process when performing complex fire engineering, engineering environmental examinations.

Keywords: technological hazard, potentially dangerous object, object of increased danger, dangerous substance, threshold mass, source of danger, emergency situation.

Надійшла до редколегії 17.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.044>

УДК: 343.98:05

І. В. Яценко,

доктор ветеринарних наук, професор, провідний судовий експерт
Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8903-2129>
e-mail: yacenko-1971@ukr.net

Л. М. Дереча,

кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник,
учений секретар Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6044-2068>
e-mail: derecha@hniise.gov.ua

МОЖЛИВОСТІ СУДОВО-ВЕТЕРИНАРНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЯК НОВОГО ВИДУ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Стаття присвячена новому виду судових експертиз — судово-ветеринарній експертизі. Обґрунтовано можливості судово-ветеринарної експертизи. Зазначено предмет, об'єкт, суб'єкт, завдання судово-ветеринарної експертизи, перелік питань, які ставляться експерту для їх вирішення. Відкриття нової експертної спеціальності — «Судово-ветеринарна експертиза» у системі Міністерства юстиції України сприяє розв'язанню багатьох питань, які виникають у правоохоронних органів під час розслідування правопорушень, пов'язаних з об'єктами ветеринарної медицини і тваринництва, збагачує новими можливостями вітчизняну судово-експертну діяльність, створює актуальні перспективи для наукової діяльності в цій сфері.

Ключові слова: судово-експертна діяльність, судово-ветеринарна експертиза, предмет та об'єкти судово-ветеринарної експертизи; завдання судово-ветеринарної експертизи.

Постановка наукової проблеми. Відкриття нових видів судових експертиз та експертних спеціальностей продиктоване, перш за все, потребами судочинства. Нові та існуючі види злочинних діянь зумовлюють появу нових об'єктів і завдань експертного дослідження, а, отже, необхідні нові спеціальні знання, новітні методи і засоби дослідження. Цілком закономерно, що суспільство має реагувати на цю ситуацію впровадженням все більш досконалих і прогресивних методів та засобів боротьби, і одним з таких засобів є судова експертиза, яка дозволяє на науковій основі високоєфективно допомагати викривати злочинні діяння, бути складовою в доведенні винності особи у вчиненні злочину.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблеми застосування нових методів дослідження були предметом розгляду багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як Е. Б. Сімакова-Єфремян, Л. М. Головченко, В. Ю. Шепітько, В. Д. Юрчишин, А. П. Шермет,

Р. С. Белкін, В.Я. Колдін, Є. П. Іщенко, О. Р. Россинська, Т. В. Авер'янова, Н. П. Майліс, Є. І. Галяшкіна, О. І. Усов, М. В. Салтєвський та ін.¹

Нові види судової експертизи обумовлені специфікою самого об'єкта експертного дослідження, ситуацією, умовами проведення експертизи і питаннями, поставленими на вирішення експерту. Під якісно новим експертним завданням розуміють експертні завдання, які раніше не вирішували у межах судової експертизи через специфіку об'єкта (новизни, оригінальності, невідомої раніше природи об'єкта) і (або) відсутність методик її вирішення та застосування методик, здатних отримати абсолютно нову інформацію про об'єкт.

У зв'язку з цим у Харківського НДІСЕ практикується освоєння нових експертних спеціальностей, на науковому рівні обґрунтовується необхідність впровадження нових видів судових експертиз. Так, у 2019 році за ініціативою Харківського НДІСЕ запроваджено 10 нових експертних спеціальностей: 5.4 «Дослідження обставин і механізму техногенних вибухів»; 8.10.1 «Дослідження наявності пестицидів у навколишньому середовищі»; 10.21 «Дослідження міського електричного транспорту»; 10.22 «Дослідження технічного стану ліфтів та умов їх безпечної експлуатації»; 17.1.1 «Дослідження дорогоцінного каміння»; 17.1.2 «Дослідження діамантів»; 17.1.3 «Дослідження дорогоцінного каміння органогенного походження»; 17.1.4 «Дослідження напівдорогоцінного каміння»; 17.1.5 «Дослідження декоративного каміння»; 18.1 «Ветеринарні дослідження». У системі Міністерства юстиції України співробітникам Харківського НДІСЕ першими присвоєно кваліфікацію судових експертів з правом проведення судових експертиз за цими спеціальностями, і поки що вони залишаються єдиними фахівцями у цій галузі серед науково-дослідних установ судових експертиз України.

Метою статті є обґрунтування можливостей судово-ветеринарної експертизи як нового виду судових експертиз.

Викладення основного матеріалу дослідження. Необхідність відкриття нового виду судової експертизи в системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України — судово-ветеринарної експертизи зумовлена тим, що порушення умов карантину, купівлі-продажу тварин, неправильне їх використання з племінною та іншою метою, браконьєрство, жорстоке поводження з тваринами, а також

¹ Див., напр.: *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2016. 456 с.; *Основи судової експертизи* : навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.; *Криміналістика* / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 728 с.; *Юрчишин В. Д.* Судові експертизи (курс лекцій) : навч. посіб. для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ, 2013; *Шеремет. А. П.* Криміналістика. 2-ге видання. Київ : Центр учбової літератури. 2009. 471 с.

порушення правил утилізації трупів призводить до виникнення кримінальних проваджень та судових справ, а отже, необхідності проведення судово-ветеринарної експертизи. Судово-ветеринарна експертиза охоплює широке коло знань і досліджень, що стосуються живих тварин, їх трупів, тваринницької сировини, ліків, котрі використовуються у ветеринарній медицині, документації тощо¹.

Актуальним є вирішення таких експертних завдань, як: встановлення видової належності залишків тварини (за ст. 28 КК України), жорстоке поводження з тваринами (за ст. 299 КК України), незаконне полювання (за ст. 248 КК України), порушення ветеринарних правил (наприклад, виникнення і розповсюдження епізоотії Африканської чуми свиней) (за ст. 251 КК України) тощо.

Об'єктами судово-ветеринарної експертизи є:

- тварини живі (свійські, дикі, мисливські, зоопаркові (екзотичні));
- трупи тварин (анатомічно-цілі, фрагментовані, скелетизовані);
- сировина для ветеринарно-біологічної промисловості (ендокринна, ферментна, спеціальна, кишкова, шлункова);
- корми тваринного походження, кормові добавки;
- речові докази (послід, блювотні маси тварини тощо);
- документи (матеріали досудових розслідувань і судових справ (протоколи розтину, акти епізоотичного обстеження господарства, журнал реєстрації і лікування хворих тварин, журнал видачі ветеринарних документів, декларація виробника, експлуатаційний дозвіл тощо).

Основними завданнями судово-ветеринарної експертизи є:

- оцінювання тяжкості спричинених ушкоджень, ступеня розладу здоров'я живих тварин, втрати їх продуктивності, оцінка своєчасності та повноти проведення лікувально-профілактичних, протиепізоотичних, санітарно-гігієнічних, карантинних та ін. заходів);
- встановлення насильницької смерті в результаті вогнепальних ушкоджень, отруєння, впливу фізичних, хімічних і механічних чинників чи інших причин;
- оцінювання своєчасності та повноти проведення заходів, передбачених чинним ветеринарним законодавством;
- комплексні ветеринарно-товарознавчі дослідження живих тварин;
- вирішення питань у сфері технології тваринництва та ветеринарної медицини;
- дослідження лікарських помилок, що мали місце під час догляду, лікування, профілактичних заходів та вибракування тварин

¹ Яценко І. В., Запара С. І., Захар'єв А. В. Сучасний стан та перспективи розвитку судово-ветеринарної експертизи в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. Харків : «Право», 2018. Вип. 18. С. 568–575.

(своєчасність і адекватність надання ветеринарної допомоги тварині; відповідність дій фахівця ветеринарної медицини під час проведення діагностичних, лікувальних, профілактичних і карантинних заходів);

— встановлення відповідності ветеринарних документів чинному законодавству України.

Орієнтовним переліком вирішуваних питань є:

— яка причина смерті тварини?

— який ступінь тяжкості спричинених ушкоджень тварині?

— який механізм утворення ушкоджень тварини та яка черговість і послідовність спричинення тілесних ушкоджень, виявлених в трупі тварин?

— чи є виявлені в трупі тварини тілесні ушкодження каліцтвом?

— чи є на трупі тварини характерні ознаки за якими можна встановити характер та особливості зброї чи інших знарядь, якими спричинені ушкодження?

— яка давність виникнення ушкоджень тварини?

— якими є ушкодження тварини, труп якої досліджено, прижиттєвими чи посмертними?

— який причинно-наслідковий зв'язок між ушкодженнями і причиною розладу здоров'я живої тварини чи смерті тварини, труп якої досліджено?

— який час могла жити після отримання ушкоджень тварина, труп якої досліджено?

— чи була здатна під час життя, після отримання травм самостійно переміщуватись тварина, труп якої досліджено?

— які ускладнення здоров'я виникли від дії нанесених травм, чи спричинили вони страждання тварини перед смертю?

— чи є причиною смерті тварини її отруєння; від якої отрути настала смерть тварини?

— яким шляхом отрута введена в організм тварини (через рот, легені, на не ушкоджену шкіру чи ін'єкцією) та у якому вигляді (порошок або таблетки, рідина, розчин, газ)?

— яким способом отрута могла потрапити до організму тварини (з кормом, водою, як ліки або як протиотрута)?

— яка концентрація отрути виявлена в організмі тварини, чи є вона смертельною, чи могла вона спричинити розлади здоров'я тварини?

— як швидко настала смерть тварини після введення отрути?

— якщо отрута виявлена у трупному матеріалі, то чи потрапила вона в тканини прижиттєво чи посмертно?

— чи пов'язана причинна смерті тварини з виявленими отрутами?

— чи є виявлена отрута в організмі тварини лікарським препаратом і чи пов'язана наявність отрути з наданням ветеринарної допомоги тварині?

— чи пов'язане отруєння тварини з прийомом корму і води?

— чи дозволяє характер травм об'єктивно стверджувати про дію певних (фізичних, хімічних, біологічних тощо) чинників зовнішнього середовища?

— які прижиттєві захворювання або інші чинники могли сприяти настанню смерті?

— чи спричинили виявлені ушкодження фізичний біль, страждання і мучення тварини перед смертю?

Перед судово-ветеринарною експертизою можуть ставитись й інші питання, пов'язані з провадженням у справі, якщо для розв'язання цих завдань необхідні спеціальні знання.

Судово-ветеринарна експертиза охоплює широке коло знань і досліджень, що стосуються живих тварин, трупів, тваринницької сировини, ліків, котрі використовуються у ветеринарній медицині, документації, практичній діяльності фахівців ветеринарної медицини тощо. Так, у першому навчальному посібнику з судово-ветеринарної експертизи, виданому в 1907 р. в Харкові, доцент Ф. Т. Попов писав: «У жодній галузі сільського господарства немає такої кількості підробок, обманів і шахрайства, як у тваринництві»¹. Ще на ранній стадії суспільного розвитку під час полювання на диких тварин, а потім їх одомашнювання, в період виникнення та розвитку скотарства, під час використання прирученої худоби як робочої сили, особливо з появою приватної власності, обміну та торгівлі поміж власниками тварин, виникали суперечки, які потребували вирішення. Для цього у більш цивілізованих народів світу різних часів існували законодавчо визначені постанови щодо цих питань.

Перші згадки про такі постанови знаходимо в книгах «Старого Заповіту». Так, іудейські землероби з давніх часів мали певні закони, які стосувалися питань поранення рабів та свійських тварин: «Якщо хтось украде вола або вівцю, або їх заб'є на м'ясо чи продасть, то повинен повернути господарю цих тварин 5 волів за вола, або 4 вівці за вівцю (ст. 1, п. 22)». У ст. 14 сказано, що якщо хтось позиче у свого ближнього тварину, і вона буде травмована або забита, то той, хто позичав цю тварину, повинен повернути за неї гроші вдвічі більшому розмірі їхньої вартості.

У старих Римських законах також є постанови (судові закони), які називали Едіктами, про торгівлю свійськими тваринами. Ці закони були під контролем спеціальних чиновників нижчого ступеня — едиктів, котрі, крім нагляду за реалізацією тварин, виконували обов'язки поліцейських або суддів ринку. Статус едиктів пізніше увійшов до цивільного права. Імператором Юстиніаном були зібрані усі постанови, написані у різні часи, й видрукувані під назвою «Римське цивільне право» (*Corpus Iuris Civilis Instiniani*). До «Цивільного права» увійшли всі римські едикти, які пізніше були запозичені іншими державами світу.

¹ Аубакиров М. Ж. Судебная ветеринария : учебно-метод. пособ. для студентов специальности 5В120100 — «Ветеринарная медицина». Кустанай, 2014. 138 с.

Тоді, коли ще не існувало ветеринарії, а також і лікарів ветеринарної медицини, для вирішення суперечливих випадків, всі ці закони та постанови знаходились у розпорядженні суддів. Проте в більшості випадків рішення суддів були хибні й неправильні тому, що окрім знань законів, необхідні були теоретичні та практичні знання ветеринарної медицини, якими не володіли судді. Тому для вирішення суперечливих питань, пов'язаних з тваринництвом, запрошували м'ясників, конюхів, пастухів, чабанів, ковалів та інших фахівців.

У ті далекі часи практика вирішення суперечок та претензій була емпіричною, тобто не носила наукового характеру. Головним доказом вважалося зізнання винної особи. Провину встановлювали суб'єктивно, тому це часто було причиною хибних рішень і звинувачень.

З моменту зародження в античний період і до петрівського часу гуманна та ветеринарна медицина розвивались як єдина наука. Вперше судову медицину, як самостійний розділ медичної науки, визначив Іоганн Бонн у виданій ним в Лейпцизі в 1690 році монографії «*Specimen medicine forensis*» («Спеціальна судова медицина»).

Починаючи з XVI ст. та до середини XVI ст., судова медицина і тісно пов'язана з нею судова ветеринарія лише зароджувалися. У Росії та інших країнах світу видавали відповідні законодавчі постанови, які були спрямовані на боротьбу з хворобами людей та тварин, запобігання загибелі коней та інших свійських тварин, а також відповідальності причетних до цього людей. Про необхідність дотримання санітарних правил як засобу профілактики повальних заразних хвороб серед тварин і людей згадується ще в допетрівський період розвитку судової ветеринарної медицини, під час правління царя Олексія.

У 1832 році прийнято низку законів Російської імперії, а в 1842 році прийнято Статут судової медицини. В ньому систематизовано існуючі законодавчі акти, присвячені питанням судової медицини, які регламентували і ветеринарну справу. Так, передбачалося покарання за невиконання припису, наказу щодо застосування засобів застереження проти занесення зарази свійських тварин. Лікарським статутом фахівців ветеринарної медицини зобов'язували сповіщати про кожний випадок захворювань тварин у підпорядкованій їм місцевості. Така відповідальність була відведена і власникам цих тварин.

Наукова судова ветеринарія бере свій початок з 1864 року, з моменту реформування судочинства та введення гласного суду і прийняття судового статуту. З цього часу судові функції були відділені від адміністративних. Питання про надання ветеринарним лікарям обов'язків судово-ветеринарних експертів обговорювалось в циркулярі Медичного департаменту внутрішніх справ (до якого тоді входив і Ветеринарний комітет) від 4 серпня 1875 року за № 1784. До проведення лікарської медичної експертизи залучались і лікарі ветеринарної медицини.

У «Настільній книзі слідчого» у розділі «Ветеринарна і зоотехнічна експертиза» місце застосування ветеринарної медицини

визначається так: «Ветеринарна експертиза дає висновки про причину загибелі або захворювання тварин, про характер захворювання, правильність режиму ізоляції, використання та утримання хворих та підозрілих на захворювання тварин, а також про придатність в їжу або використання сировини тваринного походження».

З виникненням вищих навчальних закладів судово-ветеринарна медицина в них була однією з основних спеціальних дисциплін, яку викладали на всіх факультетах ветеринарних інститутів. Викладання цієї дисципліни доручалось видатним вченим. Так, читання лекцій з судової ветеринарії на ветеринарному відділенні Петербурзької імператорської військово-медичної академії з 1871 року доручено І. І. Равичу, в Харківському ветеринарному інституті — професору М. І. Петропавловському.

Перший самостійний посібник з судово-ветеринарної медицини видано професором Харківського ветеринарного інституту Ф. Т. Поповим у 1895 році, а в 1907 році ним опубліковано «Короткий курс судової ветеринарії для студентів і лікарів. Значний внесок у розвиток судово-ветеринарної медицини зробив професор М. І. Марі, який видав «Керівництво до огляду м'яса» для лікарів і студентів (С.-Петербург, 1912). У цьому посібнику розкриті питання з визначення видової належності м'яса різних видів тварин, що і нині має значну актуальність.

У 1951 році в Ленінградському ветеринарному інституті вперше в СРСР надруковано підручник ветеринарних патологоанатомів: професорів В. З. Черняка, М. А. Добіна, П. І. Кокурічева «Основи судової ветеринарної експертизи», нова редакція якої знову в 1977 році видана під авторством П. І. Кокурічева і М. А. Добіна. У цьому ж році в Україні вийшло у світ друге видання книги доцента Ф. Я. Сизоненка «Судово-ветеринарне акушерство», а в 1986 році — вдруге видано книгу доцента Харківського зооветеринарного інституту В. П. Образцова «Судово-ветеринарна експертиза». У цей же рік в Казанському ветеринарному інституті вийшов посібник професорів В. В. Власенка та В. П. Фролова з судово-ветеринарної експертизи м'яса диких тварин.

З 1981 року кількома ветеринарними факультетами Радянського Союзу, згідно з типовою навчальною програмою, викладався самостійний курс з судово-ветеринарної експертизи (Алма-Ата — проф. М. Ф. Шуклін, Вітебськ — проф. М. С. Жаров, Москва — проф. К. І. Вертинський, проф. В. П. Шишков, Ставрополь — професор А. М. Смирнов, Харків — доцент В. П. Образцов та ін.). Самостійні розділи, які ввійшли в «Довідник ветеринарного лікаря» і випускалися у 1990 та 1996 роках, присвячені питанням судово-ветеринарної експертизи, були написані доцентами В. П. Образцовим та А. О. Кунаковим. Як самостійний курс «Судово-ветеринарна експертиза» з 1990 року у вищих навчальних закладах факультетів ветеринарної медицини України не викладався.

Нині самостійний курс судово-ветеринарної медицини введено для підготовки фахівців за ОР «Магістр». На факультетах ветеринарної

медицини України існує самостійна дисципліна з судової ветеринарної медицини, яка входить до навчальних планів для підготовки фахівців ветеринарної медицини. Для вивчення цієї дисципліни існує підручник «Судова ветеринарна медицина» (автор А. В. Жаров, 2001), «Основи судової ветеринарії» (автори: М. В. Скрипка, І. В. Яценко, Н. Б. Колич), «Практика судово-ветеринарної експертизи» (автори: І. В. Яценко та А. М. Труш)¹, «Судово-ветеринарна експертиза у випадках асфіксії» (автори: Я. К. Сердюков, І. В. Яценко, Н. М. Богатко)², «Судово-ветеринарна експертиза пошкоджень, що виникають внаслідок дії на організм тварин патогенних фізичних чинників» (автори: Я. К. Сердюков, І. В. Яценко, Н. М. Богатко)³.

Предметом судово-ветеринарної експертизи є фактичні дані (факти, обставини), що встановлюють на основі спеціальних знань у сфері ветеринарної медицини. Так, судово-ветеринарна експертиза дає висновок про причину загибелі чи захворювання, що часто є наслідком порушення зоогієнічних умов утримання тварин, зокрема: протяги, підвищена вологість в результаті порушення температурних режимів, підвищення концентрації аміаку в повітрі у тваринницьких приміщеннях тощо), правильність режиму ізоляції; використання і утримання хворих і підозрілих у захворюванні тварин; а також про придатність використання у їжу чи для використання сировини тваринного походження у ветеринарно-санітарному відношенні.

Унаслідок втрат продукції з різних причин господарствам наноситься економічний збиток. Такі судові справи виникають через загибель або захворювання тварин, у разі вимушеного забою їх і втрати м'ясної продуктивності. Судово-ветеринарна експертиза обов'язково повинна мати місце під час розгляду справ про злочини, пов'язані із загибеллю домашніх тварин, з вимушеним забоєм, спричиненим порушенням зооветеринарних правил з їх утримання, годівлі, експлуатації та інших порушень.

Суб'єктом судово-ветеринарної експертизи є фахівець, який має вищу ветеринарну освіту (освітній рівень — не нижче спеціаліста), свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта з експертної спеціальності 18.1 «Ветеринарні дослідження» (вид — «Судова ветеринарна експертиза») та внесений до державного Реєстру атестованих судових експертів. Основним джерелом формування нових методик є наукові розробки, обумовлені необхідністю вирішення актуальних експертних завдань, що знаходять відображення у

¹ Яценко І. В., Труш А. М. Практика судово-ветеринарної експертизи: Хрестоматія. Харків : Стиль-Издат, 2014. 314 с.

² Сердюков Я. К., Яценко І. В., Богатко Н. М. Судово-ветеринарна експертиза у випадках асфіксії. Київ : ЦП «Компринт», 2016. 42 с.

³ Сердюков Я. К., Яценко І. В., Богатко Н. М. Судово-ветеринарна експертиза пошкоджень, що виникають внаслідок дії на організм тварин патогенних фізичних чинників : метод. вказівки. Київ : ЦП «Компринт», 2015. 51 с.

тематичних планах науково-дослідних робіт науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України та внутрішніх планах НДР науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України.

Якість проведення кваліфікованої та об'єктивної експертизи значною мірою залежить від кваліфікації і досвіду експерта. Проводячи ветеринарні дослідження, судовий експерт має досконало володіти знаннями з різних напрямів ветеринарної медицини і тваринництва.

Під час проведення судово-ветеринарної експертизи широко використовують інструменти, оптичні пристрої, фотографічні апарати, рентгенівську апаратуру, хіміко-аналітичні прилади, комп'ютерну і діагностичну техніку та іншу новітню апаратуру. Це стало можливим завдяки досягненням фізики, хімії, біології, криміналістики та інших наук, що значно розширює спектр питань, які можуть бути вирішені під час проведення цієї експертизи.

У ході дослідження об'єктів судово-ветеринарної експертизи їх детально описують, визначають морфологічні особливості, встановлюють видову належність, стать, породу, вгодованість, розміри, наявність патологічних змін. В окремих випадках вилучають біологічний матеріал з досліджуваного об'єкта. Лише маючи інформативний матеріал дослідження, можна приступати до підбору відповідних і надійних методик його дослідження, для всебічного і об'єктивного обґрунтування результатів.

Судову ветеринарну експертизу нині активно розвивають як сферу ветеринарної медицини, галузь права, самостійну науку і навчальну дисципліну у вищих аграрних навчальних закладах України: професор І. В. Яценко (Харківська державна зооветеринарна академія)¹, професор Г. І. Коцюмбас (Львівський національний університет ветеринарної медицини і біотехнологій ім. С. З. Гжицького), професор М. В. Скрипка (Одеська державна аграрна академія); професор Г. А. Зон (Сумський НАУ), професор Б. В. Борисевич і доцент Я. К. Сердюков (Національний університет біоресурсів та природокористування України (м. Київ) та ін.

У Харківській державній зооветеринарній академії в 2010 році створено кафедру ветеринарно-санітарної експертизи та судової ветеринарної медицини, а в 2014 році вперше в Україні організовано Бюро судово-ветеринарних досліджень (завідувач кафедри — професор І. В. Яценко). У Львівському національному університеті ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького організовано кафедру нормальної і патологічної морфології та судової ветеринарії (завідувач — професор Г. І. Коцюмбас).

¹ Яценко І. В., Бондаревський М. М., Сененко Є. О. Судова ветеринарна медицина: історія, сучасний стан проблеми, перспективи. *Вісник Житомирського державного агроєкологічного університету*. Житомир, 2012. № 1 (32), т. 3, ч. 2. С. 415–423.

Фахівці, які працювали і працюють в Харківському НДІСЕ, пройшли Харківську школу видатних діячів ветеринарно-санітарної та судово-ветеринарної експертизи, мають досвід роботи в галузі судово-ветеринарної експертизи за кримінальними, цивільними, господарськими справами, які призначалися правоохоронними органами, починаючи з XIX століття¹.

Нині здійснено такі заходи:

- напрацьовано окремі методики проведення судово-ветеринарних досліджень, розроблено алгоритми судово-ветеринарної експертизи²;

- отримано деклараційні патенти на корисну модель України³;

- розроблено комп'ютерні програми: «Discriminant», «Osteo», «Manus Vacca», «Pes Vaccae», «Skull Cattle», котрі автоматизують процес експертного дослідження і нині активно застосовуються в судово-експертній практиці⁴;

- підготовлено монографії, навчальні посібники, науково-практичні рекомендації з судової ветеринарної медицини⁵;

¹ Яценко І. В., Дегтярьов М. О., Бондаревський М. М., Труш А. М. Харківська школа видатних діячів ветеринарно-санітарної та судово-ветеринарної експертизи. *Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини* : зб. наук.праць ХДЗВА. Харків, 2014. Вип. 28, ч. 2. С. 20–28.

² Яценко І. В., Бондаревський М. М., Кам'янський В. В. Діагностична інформативність остеоскопічних та остеометричних параметрів кісток ступні великої рогатої худоби у судово-ветеринарній експертизі. *Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини* : зб. наук. праць ХДЗВА. Харків : РВВ ХДЗВА, 2010. Вип. 21, ч. 2, т. 2. С. 334–340.

³ Деклараційний патент України на корисну модель № 99469 Спосіб визначення віку та статі великої рогатої худоби за остеометричними параметрами носомозкового відділу черепа / Карем Р. С. Абузнайд, І. В. Яценко, О. М. Гетманець; заявлено 24.11.2014 р.; опубліковано 10.06.2015 р., Бюл. № 11. 4 с.

⁴ Яценко І. В. Методологія створення та використання остеологічних комп'ютерних технологій при дослідженні біологічного матеріалу в судово-ветеринарній експертизі. *Вісник Державного. агроекологічного університету*. 2008. № 1 (21), т. 2. С. 211–219.

⁵ Див.: Яценко І. В., Бондаревський М. М. Структурні особливості кісток плесна і тазової кінцівки великої рогатої худоби молочного напрямку продуктивності в аспекті судової ветеринарної експертизи : монографія. Харків : Стиль-Издат, 2012; Яценко І. В., Кам'янський В. В., Бондаревський М. М. Судово-ветеринарне значення параметрів кісток п'ястка та пальців грудних кінцівок для визначення віку великої рогатої худоби молочного напрямку продуктивності : монографія. Харків : Стиль-Издат, 2013; Яценко І. В., Ткачук С. А., Білик Р. І., Кам'янський В. В. Структурні особливості кісток великої рогатої худоби молочного напрямку продуктивності в аспекті судово-ветеринарної експертизи : монографія. Київ : Біопром, 2013; Ткачук С. А., Яценко І. В., Гаврилін П. М. Судово-ветеринарне значення структурних параметрів скелета для визначення видової належності біологічного матеріалу : монографія. Київ : ЦП «Компринт», 2015. 329 с.; Яценко І. В., Абузнайд Р. С., Авер'янова Л. О., Гетманець

— опубліковано численні наукові статті у фахових виданнях¹;

Останнім часом актуалізується необхідність проведення судово-ветеринарних експертиз за ознаками злочину, передбаченого ст. 251 КК України «Порушення ветеринарних правил, зокрема, виникнення і розповсюдження епізоотії африканської чуми» свиней (наприклад, в Дергачівському районі Харківської області та в Новоодеському районі Миколаївської області), а також жорсткого поводження з тваринами².

Захист тварин від страждань і загибелі унаслідок жорстокого поводження з ними, захист їх природних прав та укріплення моральності й гуманності суспільства передбачений Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження»³. На жаль, нині непоодинокими залишаються випадки жорстокого поводження з тваринами, їх мордування та вбивства. Наведемо кілька жакхливих прикладів. Так, із результатів судово-ветеринарної експертизи відомо, що на територію приватного домоволодіння м. Харкова проникла невстановлена особа та нанесла удари, ймовірно палицею, собаці за кличкою «Амур», в результаті яких остання померла. Під час огляду місця події виявлено труп собаки без ознак життя. Для об'єктивного встановлення причин смерті тварини призначено судово-ветеринарну експертизу.

В результаті судово-ветеринарного дослідження трупа собаки за кличкою «Амур» комісія судових експертів встановила такі ушкодження, які виявилися смертельними: зажиттєва значна крововтрата, кардіальний демпінг-синдром, слабе кровонаповнення вен, малооб'ємні і слабо

О. М. Судово-ветеринарні критерії визначення віку і статі великої рогатої худоби молочного напрямку продуктивності за морфологічними особливостями носомозкового відділу черепа : монографія. Харків : ФОП Бровін, 2017. 218 с.; Абузнайд Карем Р. С., Яценко І. В. Визначення віку і статі великої рогатої худоби молочного напрямку продуктивності за комплексом краніологічних параметрів : наук.-метод. Рекоменд. РВВ ХДЗВА, 2015. 141 с.

¹ Див.: Яценко І. В., Головка Н. П., Кириченко В. М., Балинян Т. Є., Богатко Н. М., Букалова Н. В., Сердюков Я. К. Експертний випадок дослідження фрагментів тіла лося європейського (*Alces alces L.*) за матеріалами досудового розслідування кримінального провадження щодо бракон'єрства. Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини : зб. наук.праць ХДЗВА. Х. 2017. Випуск 35, т.1, ч. 2. С. 115–126; Кам'янський В. В., Яценко І. В., Бондаревський М. М., Гетманець О. М. Остеонна організація компактної речовини діафіза кісток плесна великої рогатої худоби молочного напрямку продуктивності для вирішення діагностичних завдань у судово-ветеринарній експертизі. *Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини* : зб. наук.праць ХДЗВА. Харків, 2015. Вип. 30, ч. 2. С. 346–353.

² Яценко І. В., Запара С. І., Захар'єв А. В., Скрипка М. В., Сердюков Я. К. Судово-експертні випадки дослідження трупів тварин з ознаками насильницької смерті від жорстокого поводження. *Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини* : зб. наук.праць ХДЗВА. Х., 2018. Випуск 36, ч. 2. С. 130–138.

³ Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*, 2006, № 27. Ст. 230. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (дата звернення 21.04.2019).

виражені гіпостазис та трупні плями; закрита черепно-мозкова травма, спричинена тупим твердим предметом, політравма голови з втратою окремих зубів, переломами кісток черепа, розривами м'яких тканин голови з крововиливами у ці тканини, ушкодженням очного яблука (рис. 1–3), відкритий перелом 2 і 3-ї п'ясткових кісток правої кисті і відповідних проксимальних фалангових кісток правої кисті з руйнацією п'ясток-фалангових суглобів 2 і 3-го пальців (рис 4).

Рис. 1. Відсутність різців нижньої зубної аркади, перелом коронки іклового зуба

Рис. 2. Рани в ділянці щоки і скроневої ділянки

Рис. 3. Крововиливи під фасцією голови, розрив скроневого м'яза (показано скальпелем)

Рис. 4. Рана правої кисті, відкритий перелом 2 і 3-ї кісток п'ястка

Тілесні ушкодження, виявлені на трупі собаки «Амур» під час судово-ветеринарного дослідження, носять прижиттєвий характер. Смерть собаки «Амур» настала протягом від 30 хвилин до 1–2 годин, залежно від швидкості розвитку стану шоку з моменту їх нанесення від гострого травматично-больового шоку і крововтрати. Характер смертельних травм, спричинених собаці, їх локалізація (голова, права грудна кінцівка) та їх патоморфологічна характеристика свідчать про те, що вони не сумісні з життям без надання швидкої ветеринарної допомоги, а ушкодження собаці «Амур» нанесені багаторазово в життєво важливу ділянку тіла — голову, а також в ділянку кисті правої грудної кінцівки. Смерть собаки «Амур» була насильницькою, передчасною від больового шоку, поступової крововтрати і зупинки серця, внаслідок політравми, спричиненої тупим твердим предметом, яким міг бути: палка, держак від лопати, металічний прут тощо.

Між тілесними ушкодженнями (політравмою), виявленими в тілі собаки за кличкою «Амур» і загрозливим для життя станом тварини, який розвинувся в клінічному перебігу ушкоджень (ран, крововиливів, переломів кісток склепіння черепа у лобовій ділянці справа, верхньощелепній ділянці справа, перелому сімфізального шва нижньої щелепи та травматичного ушкодження очного яблука; відкритого перелому 2 і 3-ї п'ясткових кісток правої кисті і верхніх фалангових кісток 2-го і 3-го пальців правої кисті з руйнацією п'ястково-фалангових суглобів 2-го і 3-го пальців правої кисті, больового шоку) експертами встановлено прямий причинно-наслідковий зв'язок. За характером ушкоджень, виявлених в трупі собаки, нанесені рани спричинили тяжкі страждання тварини перед смертю.

Із матеріалів іншої судово-ветеринарної експертизи відомо, що до чергової частини відділу поліції в Одеській області надійшло повідомлення зі «102» про те, що 26 серпня 2018 року на території дачного містечка громадянин у результаті жорстокого поводження із собакою за кличкою «Зеня» спричинив їй смерть.

Під час судово-ветеринарного дослідження трупа собаки «Зеня» виявлені такі ушкодження:

- проникаюче ушкодження в дорсальній частині грудної клітки з лівого боку тіла тварини виявлене за зовнішнього огляду трупа на рівні 3–4 ребер; виявлена рана мала округлу форму, діаметром до 5 мм; рановий канал в підшкірній жировій тканині розташований під кутом (до 75°) в каудальному напрямку, краї рани просочені кров'ю;

- отвір раневого каналу овально-округлої форми, діаметром 6–7 мм в ділянці бічної грудної стінки, в дорсальній ділянці реберної плеври та у міжреберних м'язах на рівні 6–7 міжреберних проміжків (фото 2);

- розрив стінки грудної аорти;

- гемоторакс (крововилив у плевральну порожнину);
- механічне ушкодження стінки каудальної порожнистої вени (рис. 3, 4);
- субендокардіальні екхімози;
- ішемія (слабке кровонаповнення) тканини головного мозку, легенів, печінки;
- ушкодження м'яких тканин голови підорбітальної ділянки зліва.

Вищевказані патоморфологічні зміни виникли за кульового сліпого проникаючого ушкодження грудної клітки та кульового ушкодження голови. Зазначенні ушкодження могли бути спричинені шляхом пострілу із пневматичної гвинтівки.

Виявлені в трупі собаки за кличкою «Зеня» ушкодження належать до тяжких тілесних ушкоджень, оскільки вони виражаються в пораненні грудної клітки з проникненням у плевральну порожнину з ушкодженням крупних кровоносних судин та в момент заподіяння ушкодження спричиняли загрозливі для життя явища і без надання ветеринарної допомоги, за звичайним своїм перебігом, закінчилися смертю тварини; призвели до втрати органів і їх функцій (аорти, каудальної порожнистої вени, крововивів).

Механізм смерті собаки за кличкою «Зеня» — гостра крововтрата внаслідок внутрішньої кровотечі. Ушкодження, виявлені в трупі собаки за кличкою «Зеня», спричинені за дві доби до проведення судово-ветеринарного розтину трупа. Ушкодження, виявлені на трупі собаки, носять прижиттєвий характер. Смерть собаки за кличкою «Зеня» має насильницький характер. Між ушкодженнями і причиною смерті собаки існує прямий причинно-наслідковий зв'язок. Після отриманих тілесних ушкоджень собака за кличкою «Зеня» могла жити 1–2 хвилини. Ушкодження на тілі собаки «Зеня» носили болісний характер і спричинили страждання тварин перед смертю (рис. 5–8).

Рис. 5. Сторонній предмет, схожий на кулю округлої форми, що міцно фіксований до прилеглих тканин в лівій орбітальній ділянці

Рис. 6. Загальний вигляд рани в дорсальній частині грудної клітки з лівого боку тіла

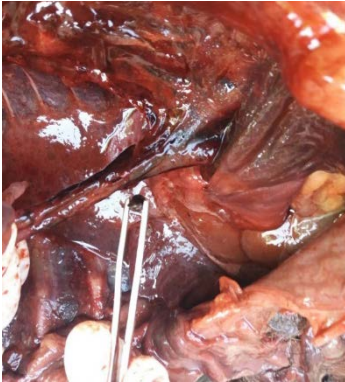

Рис. 7. Ушкодження каудальної порожнистої вени предметом, схожим на кулю (дослідження проведене в грудній порожнині під час видалення предмета з стінки кровоносної судини)

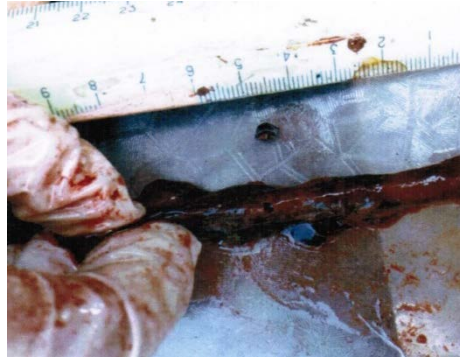

Рис. 8. Фрагмент каудальної порожнистої вени з ділянкою ушкодження предметом, схожим на кулю

Висновки. Таким чином, відкриття нової експертної спеціальності — «Судово-ветеринарна експертиза» у системі Міністерства юстиції України сприяє розв'язанню багатьох питань, які виникають у правоохоронних органів під час розслідування правопорушень, пов'язаних з об'єктами ветеринарної медицини і тваринництва, збагачує новими можливостями вітчизняну судово-експертну діяльність, створює актуальні перспективи для наукової діяльності в цій сфері.

References

- Abuznaid Karem, R. S., Yatsenko, I. V. (2015). *Vyznachennia viku i stati velykoi rohatoi khudoby molochnoho napriamu produktyvnosti za kospleksom kraniolohichnykh parametriv* : Naukovo-metodychni rekomendatsii. Kharkiv: RVV KhDZVA [in Ukrainian].
- Aubakytrov, M. Zh. (2014). *Sudebnaia veterynaryia* : uchebno-metod. posob. dlia studentov spetsyalnosti 5V120100 — «Veterynarnaia medytsyna». Kustanai, [in Russian].
- Iatsenko, I. V. (2008). Metodolohiia stvorennia ta vykorystannia osteolohichnykh kompiuternykh tekhnolohii pry doslidzhenni biolohichnoho materialu v sudovo-veterynarnii ekspertyzi. *Visnyk Derzhavnoho. ahroekolohichnoho universytetu*. № 1 (21), t. 2. 211–219 [in Ukrainian].
- Iatsenko, I.V., Abuznaid Karem, R. S., Averianova, L.O., Hetmanets, O. M. (2017). *Sudovo-veterynarni kryterii vyznachennia viku i stati velykoi rohatoi khudoby molochnoho napriamu produktyvnosti za morfolohichnymy osoblyvostiamy nosomozkovoho viddilu cherepa: monohrafiia*. Kharkiv: FOP Brovin [in Ukrainian].
- Iatsenko, I.V., Bondarevskiy, M. M. (2012). *Strukturni osoblyvosti kistok plesna i tazovoi kintsivky velykoi rohatoi khudoby molochnoho napriamu produktyvnosti*

- v aspekti sudovoi veterynarnoi ekspertyzy: monohrafiia*. Kharkiv: Styl-Yzdat [in Ukrainian].
- Iatsenko, I. V., Bondarevskiy, M. M., Kamianskyi, V. V. (2010). Diagnostychna informatyvnist osteoskopichnykh ta osteometrychnykh parametriv kistok stupni velykoi rohatoi khudoby u sudovo-veterynarnii ekspertyzi. *Problemy zootychnozhenerii ta veterynarnoi medytsyny* : Zb. nauk. prats KhDZVA. Kharkiv : RVV KhDZVA, Vyp. 21, ch. 2, t. 2. 334–340 [in Ukrainian].
- Iatsenko, I. V., Bondarevskiy, M. M., Senenko, Ye. O. (2012). Sudova veterynarna medytsyna: istoriia, suchasnyi stan problemy, perspektyvy. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho ahroekolohichnoho universytetu*. Zhytomyr. № 1 (32), t. 3, ch. 2. 415–423 [in Ukrainian].
- Iatsenko, I. V., Dehtiarov, M. O., Bondarevskiy, M. M., Trush, A. M. (2014). Kharkivska shkola vydatnykh diachiv veterynarno-sanitarnoi ta sudovo-veterynarnoi ekspertyzy. *Problemy zootychnozhenerii ta veterynarnoi medytsyny* : *Zbirnyk naukovykh prats KhDZVA*. Kharkiv. Vyp. 28, ch. 2. 20–28 [in Ukrainian].
- Iatsenko, I. V., Holovko, N. P., Kyrychenko, V. M., Balynian, T. Ie, Bohatko, N. M., Bukalova, N. V., Serdiukov, Ya. K. (2017). Ekspertnyi vypadok doslidzhennia frahmentiv tila losia yevropeiskoho (*Alces alces* L.) za materialamy dosudovoho rozsliduvannia kryminalnoho provadzhennia shchodo brakonierstva. *Problemy zootychnozhenerii ta veterynarnoi medytsyny: Zbirnyk naukovykh prats KhDZVA*. Kharkiv. Vyp. 35, t.1, ch. 2. 115–126 [in Ukrainian].
- Iatsenko, I. V., Kamianskyi, V. V., Bondarevskiy, M. M. (2013). *Sudovo-veterynarne znachennia parametriv kistok piastka ta paltsiv hrudnykh kintsivok dlia vyznachennia viku velykoi rohatoi khudoby molochnoho napriamu produktyvnosti*: monohrafiia. Kharkiv: Styl-Yzdat [in Ukrainian].
- Iatsenko, I. V., Tkachuk, S. A., Bilyk, R. I., Kamianskyi, V. V. (2013). *Strukturni osoblyvosti kistok velykoi rohatoi khudoby molochnoho napriamu produktyvnosti v aspekti sudovo-veterynarnoi ekspertyzy*: monohrafiia. Kyiv: Bioprom [in Ukrainian].
- Iatsenko, I. V., Trush, A. M. (2014). *Praktyka sudovo-veterynarnoi ekspertyzy: Khrestomatiia*. Kharkiv: Styl-Yzdat [in Ukrainian].
- Iatsenko, I. V., Zapara, S. I., Zakhariev, A. V. (2018). Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku sudovo-veterynarnoi ekspertyzy v Ukraini. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky* : Zbirnyk naukovykh prats. Kharkiv: «Pravo», Vyp. 18. 568–575 [in Ukrainian].
- Iatsenko, I. V., Zapara, S. I., Zakhariev, A. V., Skrypka, M. V., Serdiukov, Ya. K. (2018). Sudovo-ekspertni vypadky doslidzhennia trupiv tvaryn z oznakamy nasylnytskoi smerti vid zhorstokoho povodzhennia. *Problemy zootychnozhenerii ta veterynarnoi medytsyny: Zbirnyk naukovykh prats KhDZVA*. Kharkiv. Vypusk 36, ch. 2. 130–138 [in Ukrainian].
- Iurchyshyn, V. D. (2013). *Sudovi ekspertyzy (kurs leksii)* : Navch. posib. dlia studentiv yurydychnykh spetsialnostei vyshchykh navchalnykh zakladiv. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Kamianskyi, V. V., Yatsenko, I. V., Bondarevskiy, M. M., Hetmanets, O. M. (2015). Osteonna orhanizatsiia kompaktnoi rehovyny diafiza kistok plesna velykoi rohatoi khudoby molochnoho napriamu produktyvnosti dlia vyrishennia diagnostychnykh zavdan u sudovo-veterynarnii ekspertyzi. *Problemy zootychnozhenerii ta veterynarnoi medytsyny* : Zbirnyk naukovykh prats KhDZVA. Kharkiv. Vyp. 30, ch. 2. S. 346–353 [in Ukrainian].
- Kryminalistyka* / za red. V. Yu. Shepitka. 2-he vyd., pererobl. i dopov. K.: Kontsern «Vydavnychy Dim «In Yure», 2004 [in Ukrainian].

- Osnovy sudovoi ekspertyzy: navch. posib. dlia fakhivtsiv, yaki maiut namir otrymaty abo pidtverdyty kvalifikatsiiu sudovoho eksperta / avt.-uklad.: L. M. Holovchenko, A. I. Lozovyi, E. B. Simakova-Yefremian ta in. Kharkiv: Pravo, 2016 [in Ukrainian].*
- Pro zakhyst tvaryn vid zhorstokoho povodzhennia: Zakon Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2006, № 27. St. 230. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> [in Ukrainian].*
- Serdiukov, Ya.K., Yatsenko, I.V., Bohatko, N. M. (2015). *Sudovo-veterynarna ekspertyza poshkodzen, shcho vynykaiut vnaslidok dii na orhanizm tvaryn patohennykh fizychnykh chynnykiv: Metodychni vkazivky. Kyiv: TsP «Kompriynt» [in Ukrainian].*
- Serdiukov, Ya.K., Yatsenko, I.V., Bohatko, N. M. (2016). *Sudovo-veterynarna ekspertyza u vypadkakh asfiksii. Kyiv: «TsR «Kompriynt» [in Ukrainian].*
- Sheremet, A. P. (2009). *Kryminalistyka. 2-he vydannia. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].*
- Simakova-Yefremian, E. B. (2016). *Kompleksni sudovo-ekspertni doslidzhennia: teoriia ta praktyka : monohrafiia. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].*
- Sposib vyznachennia viku ta staty velykoi rohatoi khudoby za osteometrychnymy parametramy nosomozkovoho viddilu cherepa / Kareem R. S. Abuznaid, I. V. Yatsenko, O. M. Hetmanets; zaiavleno 24.11.2014 r.; opublikovano 10.06.2015 r., Biul. № 11 [in Ukrainian].*
- Tkachuk, S.A., Yatsenko, I.V., Havrylin, P. M. (2015). *Sudovo-veterynarne znachennia strukturnykh parametriv skeleta dlia vyznachennia vydovoi nalezhnosti biolohichnoho materialu: monohrafiia. Kyiv: TsP «Kompriynt» [in Ukrainian].*

И. В. Яценко, Л. Н. Дереча

ВОЗМОЖНОСТИ СУДЕБНО-ВЕТЕРИНАРНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ КАК НОВОГО ВИДА СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ

Статья посвящена новому виду судебных экспертиз — судебно-ветеринарной экспертизе. Обоснованы возможности судебно-ветеринарной экспертизы. Дано описание предмета, объектов, субъекта, задач судебно-ветеринарной экспертизы, перечня вопросов, которые ставятся эксперту для их решения. Показано, что новые и существующие виды преступных деяний способствуют росту напряженности в мире и обуславливают появление новых объектов и задач экспертного исследования, а, следовательно, необходимы новые специальные знания, новейшие методы и средства исследования. Необходимость открытия нового вида судебной экспертизы в системе судебно-экспертных учреждений Министерства юстиции Украины, — судебно-ветеринарной экспертизы — обусловлено тем, что нарушение условий карантина, купли-продажи животных, неправильное их использование lкz племенной и других целей, браконьерство, жестокое обращение с животными, а также нарушение правил утилизации трупов приводит к возникновению уголовных производств и судебных дел, а, следовательно, необходимости проведения судебно-ветеринарной экспертизы. Судебно-ветеринарная экспертиза охватывает широкий круг знаний и исследований, касающихся живых животных, их трупов, животноводческого сырья, лекарств, которые используются в ветеринарной медицине, документации. Открытие новой экспертной специальности — «Судебно-ветеринарная экспертиза» в системе Министерства юстиции Украины способствует решению многих вопросов, возникающих у правоохранительных органов при расследовании правонарушений, связанных с объектами ветеринарной медицины и животноводства, обогащает новыми возможностями отечественной судебно-экспертной деятельности,

создает актуальные перспективы для научно-исследовательской работы в этой сфере.

Ключевые слова: судебно-экспертная деятельность, судебно-ветеринарная экспертиза, предмет и объекты судебно-ветеринарной экспертизы; задачи судебно-ветеринарной экспертизы.

I. Yatsenko, L. Derecha

**POSSIBILITIES OF FORENSIC VETERINARY AS A NEW TYPE
OF FORENSIC SCIENCE**

The article is devoted to a new type of forensic examination - forensic veterinary examination. Possibilities of forensic veterinary examination are substantiated. A description is given of the subject, objects, subject, tasks of the forensic veterinary examination, a list of questions that are put to the expert to solve them. It is shown that new and existing types of criminal acts contribute to the growth of tension in the world and cause the emergence of new objects and tasks of expert research, and, therefore, new special knowledge, the latest research methods and tools are needed. The need to open a new type of forensic examination in the system of forensic institutions of the Ministry of Justice of Ukraine, forensic veterinary examination, is due to the fact that violation of quarantine conditions, purchase and sale of animals, their improper use for breeding and other purposes, poaching, cruelty to animals, as well as a violation of the rules for the disposal of corpses leads to criminal proceedings and court cases, and, consequently, the need for a forensic examination. Forensic veterinary examination covers a wide range of knowledge and research relating to live animals, their corpses, livestock, medicines used in veterinary medicine, documentation. Opening of a new expert specialty - "Forensic Veterinary Expertise" in the system of the Ministry of Justice of Ukraine contributes to the solution of many issues that arise in law enforcement in investigating offenses related to objects of veterinary medicine and animal husbandry, enriches new opportunities for domestic forensic activities, creates relevant prospects for research in this field.

Keywords: forensic science activity, forensic veterinary, subject and objects of forensic veterinary examination; tasks of forensic veterinary.

Надійшла до редколегії 21.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.045>
УДК 343.98.065, 519.688, 535.341.08

М. Ю. Ромбовський,

кандидат фізико-математичних наук, судовий експерт
Сумського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС
України, м. Суми, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2296-3452>,
e-mail: rombovsky_m@ukr.net

Р. В. Радченко,

директор Сумського науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру МВС України, м. Суми, Україна,
e-mail: expertrrv@ukr.net

АВТОМАТИЗАЦІЯ РОЗПІЗНАВАННЯ ОБЛАСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИ СЛАБКО КОНТРАСТНИХ МЕЖАХ НА ЗОБРАЖЕННІ ПРОЗОРИХ ОБ'ЄКТІВ

При створенні систем автоматичного розпізнавання об'єктів виникають проблеми виявлення межі переходу сусідніх областей розділеного простору при слабкій контрастності зображення, що призводить до необхідності проведення додаткової обробки зображення. В роботі проведено огляд сучасних алгоритмічних схем розпізнавання і підвищення якості зображення шляхом сегментації та корекції контрастності. Дані алгоритми реалізовані в розробленій авторами комп'ютерній програмі, яка дозволяє проводити автоматичний аналіз досліджуваних зразків для подальшого визначення значень оптичних характеристик прозорих об'єктів, як загальних ознак при ідентифікаційних трасологічних дослідженнях цілого по частинах.

Ключеві слова: розпізнавання зображень; ідентифікація трасологічних досліджень цілого по частинах; сегментація; корекція контрастності; градієнт яскравості

Постановка наукової проблеми. Будь-яка галузь науки або інженерії, яка має справу з наочними об'єктами, отримує перевагу, якщо створює свої системи розпізнавання зображень. Саме потреба розробки такої системи виникла при ідентифікаційних трасологічних дослідженнях цілого по частинах, в рамках дослідження оптичних властивостей прозорих середовищ, на прикладі скла. На базі Сумського НДЕКЦ МВС України автори розпочали проектування програмного продукту, який би дозволив автоматично проводити розпізнавання області дослідження об'єктів, які мають слабо виражену межу розділення об'єкта і фону та проводити порівняльний аналіз їх оптичних властивостей. Таким чином, первісною задачею створення зазначеної програми є розробка ефективного способу обмеження області розпізнавання та виявлення меж досліджуваного об'єкта за умови слабого контрасту межі переходу між світловим фоном та простором, зайнятим прозорим середовищем, який відрізняється від фону за оптичними властивостями.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Як відомо, велика кількість інформації подається у вигляді статичних або динамічних зображень, які розглядаються та аналізуються людиною за допомогою

механізму зорового сприйняття. Око людини є унікальним механізмом, який забезпечує адаптивну налаштування у відповідності до зовнішніх умов. Зорова система по-різному реагує на випромінювання, яке однакове за потужністю, але відрізняється діапазоном випромінювання (спектральна чуттєвість ока).

Здатність ока розрізняти мінімальну різницю яскравості суміжних областей зображення характеризується контрастною чуттєвістю. Також зорова система характеризується різною чуттєвістю до кольорового тону, тобто до випромінювання з різних ділянок спектра. Зорова система, крім того, характеризується чуттєвістю до насичення кольору.

Таким чином, відчуття кольору обумовлюється трьома основними характеристиками — світлість, кольоровий тон та насиченість. Для класифікації кольорів використовують кольорові простори.

На основі властивостей та характеристик зорових систем створюються різноманітні моделі кольорового зору¹, що дають можливість побудови систем розпізнавання зображень, які базуються на алгоритмах, загальна структура яких представлена на рис. 1².

Інформаційні задачі систем розпізнавання образів складаються з двох етапів:

- перетворення вихідних даних до вигляду, якій є зручним для розпізнання;
- безпосередньо розпізнання (встановлення належності об'єкта до певного класу).

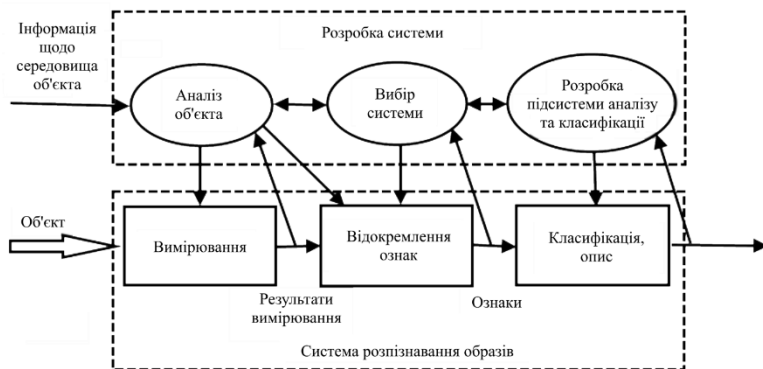

Рис. 1. Структура системи розпізнавання образів

¹ William K. Digital image processing : PIKS Scientific inside / K. William. 4th ed., Los Altos, California, A Wiley-Interscience publication, 2007. 786 p.; Прокопенко В. Т. Психология зрительного восприятия : учеб. пособ. / В. Т. Прокопенко, В. А. Трофимов, Л. П. Шарок. Санкт-Петербург : СПбГУИТМО, 2006. 73 с.; URL : <http://matlab.exponenta.ru/imageprocess/book2/79.php> (data zvernennia 29.05.2019).

² URL : http://old.ci.ru/inform03_06/p_24.htm (data zvernennia 29.05.2019).

У даних задачах можна вводити поняття аналогії або подібності об'єктів та формулювати правила, на основі яких об'єкт зараховується до одного класу або до різних класів.

Для розпізнання задачі важко будувати формальні теорії та використовувати класичні математичні методи. Це зумовлено обмеженням інформації для точної математичної моделі або відсутністю виразу від використання моделі у порівнянні із витратами.

Одним з найбільш потужних інструментів для моделювання та дослідження методів обробки зображень є програмне середовище числового аналізу MATLAB, а саме, пакет прикладних програм Image Processing Toolbox¹. Саме на основі вищевказаного програмного середовища авторами розпочато розробку програми для визначення значень оптичних характеристик прозорих об'єктів, як загальних ознак при ідентифікації трасологічних досліджень цілого по частинах, за допомогою якої можливо проводити автоматичне розпізнавання меж між слабко контрастними об'єктами, виділяти певні області дослідження на зображеннях тощо.

Мета дослідження – створення авторами програмного продукту, який дозволив би автоматично проводити розпізнавання області дослідження об'єктів, що мають слабко виражену межу розділення об'єкта і фону для подальшого визначення оптичних характеристик прозорих об'єктів як загальних ознак при трасологічних дослідженнях цілого по частинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У програмі розпізнавання та виділення області дослідження для визначення значень оптичних характеристик прозорих об'єктів як загальних ознак при ідентифікації трасологічних досліджень цілого по частинах, розробленої авторами, вхідні дані представляють собою фотознімок об'єкта, який в подальшому буде оброблятися (рис. 2). На цьому фотознімку згідно з рис. 1 представлено інформацію щодо середовища об'єкта та сам об'єкт дослідження. На рис. 3 показаний фрагмент коду програми, що відповідає за перетворення вихідних даних до вигляду, зручному для розпізнавання. При розв'язанні задачі розпізнавання образів на початковому етапі виникає потреба розмежування фону та області зображення, за якою проводиться дослідження оптичних властивостей, тобто вирішується проблема виділення та локалізації меж розділення об'єктів на зображенні. Вздовж меж відбувається різка зміна яскравості або її похідних за просторовими змінними. До найбільш розповсюджених видів меж належать області, де орієнтація поверхні змінюється стрибкоподібно або один предмет загороджує інший, присутня межа відкинутої тіні або відсутня неперервність у відбивальних властивостях поверхні тощо.

¹ URL : <https://www.mathworks.com/products/image.html> (data zvernennia 29.05.2019).

Шум зміни яскравості обмежує можливість відокремити інформацію про межу. Виникає суперечність між чуттєвістю та точністю і, як результат його, призведе до висновку про те, що коротка межа розділення повинна мати більшу контрастність, ніж довга, для її більш ефективного розпізнавання. Відокремлення меж може розглядатися як доповнення до задачі сегментації зображення, оскільки межі можна використовувати для розділення зображення на області, які відповідають різним поверхням.

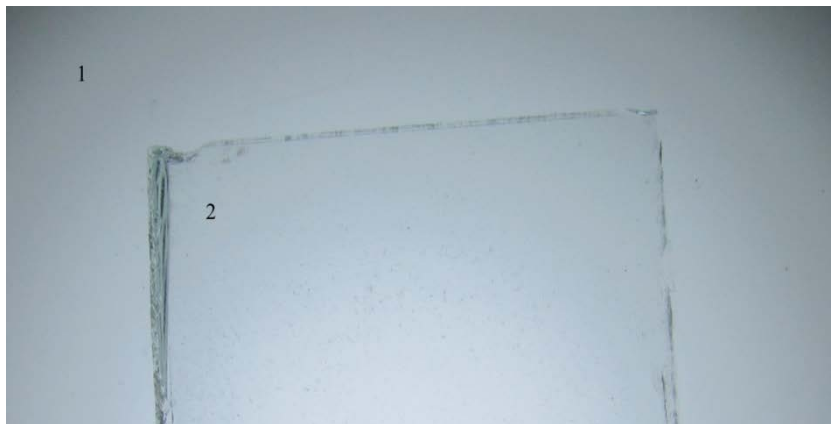

Рис. 2. Вихідне зображення, яке потребує подальшої обробки: 1 — область фону; 2 — область, в якій знаходиться прозорий об'єкт дослідження (скло)

```
ATLAB\bin\WORK\TEmp_4.m
'EL_v0_6.m' x 'soliton_1.m' x 'TEmp.m' x 'TEmp_1.m' x 'TEmp_3.m' x 'TEmp_4.m' x +

Input_Image      = imread('E:\articals\glass\IMG_1971.jpg', 'jpg');
Input_Image_backward = imread('E:\articals\glass\IMG_1965.jpg', 'jpg');

        imshow(Input_Image),          title('Исходное изображение');
        figure, imshow(Input_Image_backward), title('Исходное изображение фона');

mkdir 1971;

imwrite(Input_Image, 'E:\MATLAB\bin\WORK\1971\1_1.jpg', 'jpg');
imwrite(Input_Image_backward, 'E:\MATLAB\bin\WORK\1971\2_1.jpg', 'jpg')
```

Рис. 3. Фрагмент коду програми, який відповідає за загрузку вихідного зображення до ЕОМ для подальшої його обробки.

При розгляді перетину функції яскравості вздовж прямої, яка розташована перпендикулярно до межі, зазвичай виникає стрибок її значень, однак на практиці перепад може не бути різким в зв'язку з розміткою та обмеженням, які вносяться пристроєм фіксації зображення.

Яскравість, в загальному випадку, можна записати у вигляді деякої функції $E(x, y)$, а частинні похідні у вигляді $\frac{\partial E}{\partial x}$ $\frac{\partial E}{\partial y}$.

Ці диференціальні оператори спрямовані, оскільки результат їх дії залежить від орієнтації межі. Тоді вектор $(\frac{\partial E}{\partial x}, \frac{\partial E}{\partial y})$ є градієнтом яскравості, який не залежить від системи обраних координат. Для використання градієнта яскравості для автоматичної обробки зображень, необхідно провести його дискретизацію.

При розгляді групи елементів зображення розмірами 2×2 дискретні значення функції яскравості можна представити у вигляді запропонованому на рис. 4.

$E_{i,j+1}$	$E_{i+1,j+1}$
$E_{i,j}$	$E_{i+1,j}$

Рис 4. Схематичне представлення дискретизації функції яскравості

Похідні в центральній точці цієї групи визначаються як:

$$\frac{\partial E}{\partial x} = \frac{dE}{dx} \approx \frac{1}{2l} [(E_{i+1,j+1} - E_{i,j+1}) + (E_{i+1,j} - E_{i,j})], \quad (1)$$

$$\frac{\partial E}{\partial y} = \frac{dE}{dy} \approx \frac{1}{2l} [(E_{i+1,j+1} - E_{i+1,j}) + (E_{i,j+1} - E_{i,j})], \quad (2)$$

де l — відстань між центрами сусідніх елементів.

Квадрат градієнта можна представити у вигляді:

$$\left(\frac{\partial E}{\partial x}\right)^2 + \left(\frac{\partial E}{\partial y}\right)^2 = \left(\frac{dE}{dx}\right)^2 + \left(\frac{dE}{dy}\right)^2 \approx \frac{1}{2l} [(E_{i+1,j+1} - E_{i,j})^2 + (E_{i,j+1} - E_{i+1,j})^2]. \quad (3)$$

При виконанні запропонованих обчислень для всього зображення, у місцях, де яскравість змінюється швидко, квадрат градієнта має більші значення, у місцях постійної яскравості — квадрат градієнта дорівнює нулю, а в місцях шуму — квадрат градієнту має мале значення. Після

обробки результати заносять у новий масив зображення, в якому край вже підсилені.

Якщо сигнал, отриманий у результаті підсилення меж, суттєво перевищує шум, можна зробити висновок про належність конкретної точки межі. Таке рішення не є абсолютним, бо шум в точці може бути значним. Тому для зменшення ймовірності такої події треба обрати вхідні дані таким чином, щоб кількість помилок віднесених до межі точок мало значення в допустимих межах. Якщо значення даних занадто високе, слабо виражені межі будуть пропущені. Таким чином, існує суперечність між двома видами помилок. Збільшуючи розмір ділянок, за якими проводиться апроксимація, можливо знизити вплив шуму та спростити можливість виділення меж. Однак зі збільшенням ділянок в них можуть потрапити інші межі. Таким чином, для розпізнавання меж необхідно, щоб вони були більш контрастними.

Зображення з гострими межами будуть мати більше значення яскравості не тільки в пікселях, що розміщені безпосередньо на межі, але і в деяких сусідніх. Особливо це помітно в зображеннях, де з метою зменшення шуму проводять попереднє згладжування.

Крім використання квадрата градієнту, для поліпшення зображення можливо застосовувати оператор Лапласа (лапласіан). Різниця полягає в тому, що при обробці зображення за допомогою квадрата градієнту на зображення кожній межі буде відповідати гребень з висотою, пропорційній квадрату перепаду яскравості, а у випадку дії лапласіана виникнуть дві паралельні гребні з кожного боку межі, ці гребні будуть мати протилежні знаки і межа буде проходити по лінії зміни знака.

Одна з проблем, яка пов'язана з розробкою методів визначення меж, полягає в тому, що припущення, на яких вони побудовані, часто непридатні в реальних випадках. І хоча більшість поверхонь насправді мають постійну відбиваючу здатність, їхні зображення можуть мати нерівномірну яскравість, значення якої залежить від багатьох факторів. З іншого боку, елементи зображення, які відповідають точкам поверхні різних об'єктів, можуть мати однакові напівтонові зображення¹.

На рис. 2 можна помітити, що межі розмежування області скла і фона слабо виражені. Фактично на зазначеному рисунку представлений один із суттєвих недоліків існуючих методів отримання вихідних даних: в більшості вони забезпечують формування слабкоконтрастних зображень. Тому основна мета методів поліпшення полягає в перетворенні зображення до такого вигляду, який робить їх більш контрастними і, відповідно, більш інформативними². Достатньо часто на

¹ URL : <http://matlab.exponenta.ru/imageprocess/book2/14.php> (data zvernennia 29.05.2019).

² Dhawan A. P. Enhancement of mammographic features by optimal adaptive Neighbourhood image processing / A.P. Dhawan, G. Buelloni, R. Gordon. *IEEE Trans. Med. Imaging*, 1986. 5. P. 8–15.

зображенні присутні спотворення в певних локальних околах, які викликані дифракцією світла, недоліками оптичних систем або розфокусуванням. Це призводить до необхідності виконання локальних перетворень на зображенні. Інакше кажучи, такий адаптивний підхід дає змогу відокремити інформативні ділянки на зображенні і відповідним способом їх обробити. Викладеним вимогам відповідають методи адаптивного перетворення локального контрасту¹. Методи цього класу можна представити узагальненою структурною схемою (рис. 5), де використані наступні позначення:

$L(i, j)$ — вихідне зображення та його елемент з координатами (i, j) відповідно;

$C(i, j)$ — контраст елемента зображення з координатами (i, j) ;

$F(C(i, j))$ — перетворене значення контрасту $C(i, j)$;

ε, σ, H_s — характеристики локальних околів (ε — ентропія, σ — середньоквадратичне відхилення, H_s — функція протяжності гістограми);

$L^*(i, j)$ — елемент обробленого зображення з координатами (i, j) .

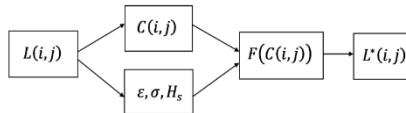

Рис. 5. Узагальнена структурна схема методів поліпшення зображень з використанням адаптивного перетворення локальних контрастів

Для кожного елемента зображення $L(i, j)$ розраховують значення локального контрасту $C(i, j)$ в конкретному околі W з центром в елементі з координатами (i, j) після чого розраховують локальну статистику ковзаючого околу W . Наступним кроком є перетворення (підсилення) локального контрасту $C(i, j)$, використовуючи для цього нелінійні функції та враховуючи локальну статистику конкретної ковзаючого околу W . Для перетворення локальних контрастів використовують нелінійні монотонні функції, а для формування адаптивної функції перетворення локального контрасту обирають степеневу функцію та задають мінімальний $\alpha_{\min}$ та максимальне $\alpha_{\max}$

¹ Bowyer K. W. State of the Art in Digital Mammographic Image Analysis / K. W. Bowyer, S. Astley. World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd, 1994.

значення показника ступеню α . Адаптація полягає в формуванні додаткового додатку до $\alpha_{\min}$ шляхом його визначення на основі локальних статистик в ковзаючому околі. Як параметри, які будуть характеризувати ковзаючі околі, використовується функція протяжності гістограми H_s , ентропія $\mathcal{E}$ та середньквдратичне відхилення σ значень яскравості елементів ковзаючого околу. Тому залежно від поставленої задачі методи даного класу можуть розрізнятися як функціями перетворення локального контрасту, так і характеристикою ковзаючого околу. І, нарешті, останнім кроком реалізації структурної схеми є відновлення значення яскравості зображення $L^*(i, j)$ з підсиленням контрастом¹.

Реалізація вище зазначеного алгоритму за допомогою функцій пакету прикладних програм Image Processing Toolbox можлива з використанням одного з шляхів підвищення якості контрасту кольорових зображень — перетворення кольорових просторів, які призводять до зміни значення складових кольору. Одним з таких перетворень є зміна кольорового простору RGB на $L^*a^*b^*$, реалізація його представлена фрагментом коду програми на рис. 6.

```
33  
34 -         Input_Image_contrast = Input_Image;  
35  
36 -         srgb2lab=makecform('srgb2lab');  
37 -         lab2srgb=makecform('lab2srgb');  
38 -         shadow_lab=applycform(Input_Image_contrast, srgb2lab);
```

Рис. 6. Фрагмент коду програми перетворення кольорового простору

Наступним етапом програми є зміна якості зображення за допомогою стандартної функції підвищення контрастності зображення пакету Image Processing Toolbox, яка заснована на дії вище описаного алгоритму адаптивного перетворення локальних контрастів `adapthisteq`. Крім того, для порівняльного аналізу використовувалися функція підвищення контрасту зображення шляхом зміни діапазону вихідного зображення `imadjust` та функція виконання операції еквалізації гістограми `histeq`². Частина коду програми застосування цих функцій та результати обробки зображення за допомогою їх представлені на рис. 7 та рис. 8. Всі три функції дають задовільний результат для подальшої обробки зображення з метою локалізації області знаходження оптичних властивостей прозорого середовища, як частини задачі розпізнавання зображень. Але, як можна бачити на рис. 8, межа розділення області

¹ URL : <http://matlab.exponenta.ru/imageprocess/book2/22.php> (data zvernennia 29.05.2019).

² Там само.

спостереження та оточуючого фону стає достатньо розмитою. Ця проблема мала б важливе значення у випадку, якщо б авторів цікавила не тільки область простору, зайнята досліджуваним зразком, але й безпосередня форма цього об'єкта. Останнє на даному етапі реалізації програми не є суттєвим, оскільки для визначення оптичних властивостей у випадку однорідного середовища чіткість форми досліджуваного об'єкта не має особливого значення.

```

37 % Значение интенсивности из диапазона от 0 до 100, преобразуется в диапазон
38 % [0 1] (преобразования выполняются в формате double)
39 % и далее применяются некоторые методы повышения контрастности
40
41 - max_luminosity=420;
42 - L=shadow_lab(:, :, 1)/max_luminosity;
43
44 - shadow_imadjust=shadow_lab;
45 - shadow_imadjust(:, :, 1)=imadjust(L)*max_luminosity;
46 - shadow_imadjust=applycform(shadow_imadjust, lab2srgb);
47 % shadow_histeq=shadow_lab;
48 % shadow_histeq(:, :, 1)=histeq(L)*max_luminosity;
49 % shadow_histeq=applycform(shadow_histeq, lab2srgb);
50 % shadow_adapthisteq=shadow_lab;
51 % shadow_adapthisteq(:, :, 1)=adapthisteq(L)*max_luminosity;
52 % shadow_adapthisteq=applycform(shadow_adapthisteq, lab2srgb);
53
54 - figure, imshow(shadow_imadjust);
55 - title('Imadjust');

```

Рис. 7. Фрагмент коду програми використання класичних функцій підвищення якості контрасту зображення для пакета прикладних програм числового аналізу MATLAB

Рис. 8. Приклад результату обробки зображення за допомогою стандартних функцій підвищення контрасту з пакета прикладних програм числового аналізу MATLAB

Після отримання зображення, яке пройшло через процедуру підвищення контрастності, воно перетворюється на чорно-біле (бінарне) для спрощення подальшої обробки пов'язаної з усуненням шуму (дивись рис. 9).

Наступним кроком у програмі реалізовано механізм виявлення та

окреслення межі розділення двох середовищ: фона та скла. Крім того, за допомогою представлення оригінального та обробленого зображень у вигляді матриць, реалізовано можливість окреслення простору області дослідження для подальшого визначення значень оптичних характеристик прозорих об'єктів (рис.10).

```
Input_Image_Gray = rgb2gray(shadow_imadjust);
threshold         = graythresh(Input_Image_Gray);
Black_White      = imbinarize(Input_Image_Gray, threshold);

figure, imshow(Black_White), title('Черно-белое изображение');

% устраним объекты, которые не являются объектами нашего интереса, т.е. шум
% удаление всех объектов, содержащих меньше чем 30 пикселей

Black_White      = bwareaopen(Black_White,10000);

% заполнение пустот

se               = strel('disk', 2);
Black_White      = imclose(Black_White, se);
Black_White      = imfill(Black_White,'holes');

figure, imshow(Black_White), title('Заполненное изображение');
```

Рис. 9. Фрагмент коду програми, який відповідає за реалізацію перетворення зображення на бінарне та усунення шуму

```
[B_W, L] = bwboundaries(Black_White, 'noholes');

% отображение матрицы меток и извлечение границ

figure, imshow(L), title('Разделение границей изображения и фона');
hold on

for k=1:length(B_W)
    boundary=B_W{k};
    plot(boundary(:, 2), boundary(:, 1), 'r', 'LineWidth', 1)
end

% создание выходной маски

Black_White_1 = im2uint8(Black_White);

Temp_1 = cat(3,Black_White_1,Black_White_1,Black_White_1);

%наложение маски на исходное изображение

Output_Image      = Input_Image;
Output_Image_backward = Input_Image_backward;

Output_Image(Temp_1==0) = 0;
Output_Image_backward(Temp_1==0) = 0;
figure, imshow(Output_Image), title('Исходное изображение с маской');
figure, imshow(Output_Image_backward), title('Исходное изображение фона с маской');

imwrite(Output_Image, 'E:\MATLAB\bin\WORK\1971\1.jpg', 'jpg');
imwrite(Output_Image_backward, 'E:\MATLAB\bin\WORK\1971\2.jpg', 'jpg');
```

Рис. 10. Фрагмент коду програми, який відповідає за виявлення межі розділення фону та області дослідження та безпосереднє обмеження області дослідження

На рис. 11 представлено результати роботи програми з виявлення межі розділення двох середовищ та обмеження області безпосереднього дослідження після використання алгоритмів поліпшення зображення. І, хоча, як можна бачити, межа розділення фону та області дослідження достатньо розмита, в рамках поставленої задачі для визначення значень оптичних характеристик прозорих об'єктів, як загальних ознак при ідентифікації трасологічних досліджень цілого по частинах, такої точності виявилось достатньо.

Рис. 11. Результати роботи програми по виявленню межі розділення двох середовищ (праворуч) та обмеження області дослідження (ліворуч)

Більш детально питання пов'язані із зменшенням похибки виявлення меж, а також способи розпізнавання прозорих об'єктів за їхніми оптичними характеристиками будуть розглянуті в наступних роботах авторів.

Висновки. Таким чином, в роботі проведено огляд сучасних алгоритмічних схем розпізнавання і підвищення якості зображення шляхом сегментації та корекції контрастності. Запропоновані алгоритми реалізовані в розробленій авторами в Сумському НДЕКЦ МВС України комп'ютерній програмі на основі математичного програмного продукту MATLAB, яка дозволяє проводити автоматичний порівняльний аналіз досліджуваних зразків на основі їх цифрових зображень.

References

- Bowyer, K. W., Astley, S. (1994). *State of the Art in Digital Mammographic Image Analysis*. World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd.
- Dhawan, A.P., Buelloni, G., Gordon, R. (1986). *Enhancement of mammographic features by optimal adaptive Neighborhood image processing*. 5 IEEE Trans. Med. Imaging. 8. DOI: 10.1109/TMI.1986.4307733.
- Image Processing Toolbox (mathworks)*. URL: www.mathworks.com/products/image.html (data zvernennia 29 May 2019).
- Kolesnikov, S. (2019). *Raspoznavanie obrazov. Obshchie svedeniia. Computer-Inform (Spt)*. URL: http://old.ci.ru/inform03_06/p_24.htm (data zvernennia 29 May 2019) [in Russian].
- Prokopenko, V., Trofimov, V., Sharok, L. (2006). *Psikhologiya zritel'nogo vospriiatii: Uchebnoe posobie*. Spt: ITMO University [in Russian].
- William, K. (2007). *Digital image processing : PIKS Scientific inside 4th ed* (Los Altos, California, A Wiley-Interscience publication.

Zhuravel, I. (2019). *Kratkii kurs teorii obrabotki izobrazhenii*. URL: <http://matlab.exponenta.ru/imageprocess/book2/> (data zvernennia 29.05.2019) [in Russian].

М. Ю. Ромбовский, Р. В. Радченко

АВТОМАТИЗАЦИЯ РАСПОЗНАВАНИЯ ОБЛАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИ СЛАБОКОНТРАСТНЫХ ГРАНИЦАХ НА ИЗОБРАЖЕНИИ ПРОЗРАЧНЫХ ОБЪЕКТОВ

В последнее время в связи с активным развитием компьютерных технологий, в областях науки, имеющих дело с наглядными объектами, возникают задачи создания систем автоматического распознавания изображений. Данный класс задач не имеет универсального способа решений и это приводит к тому, что, в зависимости от нужд той или иной отрасли науки и инженерии, разработчики таких систем вынуждены решать проблемы частного характера.

Целью данной работы является создание авторами программного продукта, который бы позволил автоматически проводить распознавание области исследования объектов, имеющих слабо выраженную границу разделения объекта и фона для дальнейшего определения значений оптических характеристик прозрачных объектов, как общих признаков при идентификационных трасологических исследованиях целого по частям.

Одной из основных проблем обнаружения границ разделения объектов на изображении состоит в слабой контрастности области перехода между соседними областями разделенного пространства, приводящее к необходимости проведения обработки изображений с целью его сегментации и коррекции контрастности. Для разработки эффективного способа ограничения области распознавания и выявления границ исследуемого объекта при условии слабого контраста между световым фоном и пространством занятым прозрачной средой, отличающейся от фона по оптическим свойствам, возникает необходимость анализа существующих алгоритмов улучшения изображений и их дальнейшей практической реализации с помощью математических программных продуктов численного анализа.

Таким образом, в работе проведен обзор современных алгоритмов методов распознавания изображений и алгоритмов изменения качества изображения путем сегментации и коррекции контрастности. Предложенные алгоритмы реализованы в разработанной авторами Сумского НИЭКЦ МВД Украины компьютерной программе на основе математического программного продукта MATLAB, позволяющей проводить автоматический сравнительный анализ исследуемых образцов на основании их цифровых изображений. Очерчены вопросы, поставленные перед авторами для дальнейшего развития данной темы.

Ключевые слова: распознавание изображений; идентификация трасологических исследований целого по частям; сегментация; коррекция контрастности; градиент яркости

M. Rombovsky, R. Radchenko

AUTOMATION OF RESEARCH AREA RECOGNITION UNDER WEAK- CONTRAST BORDERS ON A PICTURE OF TRANSPARENT OBJECTS

Recently, due to the active development of computer technologies, in the field of science dealing with visual objects, there are problems of creating systems for automatic image recognition. This class of problems does not have a universal way of solving and this leads to the fact that, depending on the needs of a particular branch of

science and engineering, the developers of such systems are forced to solve problems of a private nature.

The purpose of this work is to create a software product by the authors that would allow automatic recognition of the study area of objects having a weakly expressed boundary between the separation of object and background to further determine the values of the optical characteristics of transparent objects, as common features in identification trace evidence analysis the whole by parts.

One of the main problems of detecting the boundaries of the separation of objects in an image is the poor contrast of the transition region between adjacent areas of the divided space, which leads to the need for image processing to segment and correct the contrast. To develop an effective way to limit the recognition area and identify the boundaries of the studied object under the condition of low contrast between the light background and the space occupied by a transparent medium, which differs from the background in optical properties, there is a need to analyze existing image enhancement algorithms and their further practical implementation using mathematical software products of numerical analysis.

Thus, the paper reviews modern algorithms for image recognition methods and algorithms for changing image quality by segmentation and contrast correction. The proposed algorithms are implemented in a computer program developed by the authors of the Sumy Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine on the basis of the mathematical software MATLAB, which allows to carry out automatic comparative analysis of the studied samples on the basis of their digital images. The questions posed to the authors for further development of this topic are outlined.

Keywords: image recognition; identification of trasological studies of the whole by parts; segmentation; contrast correction; brightness gradient

Надійшла до редколегії 28.06.2019

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.046>
УДК 342.98

І. Л. Шебалков,

старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8325-8327>

e-mail: shebalkov@ukr.net.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКОГО РІШЕННЯ КОМАНДИРОМ (НАЧАЛЬНИКОМ) ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СУДОВИХ ВІЙСЬКОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Наведено зміст понять «рішення», «управлінське рішення», «управлінська діяльність командира (начальник)». Розкрито порядок прийняття рішення командиром (начальником). Зазначена можливість судових експертів визначати доцільність рішення, яке прийняте командиром, шляхом застосування алгоритму дослідження. Акцентовано увагу на існування дефіциту науково-методичного забезпечення судових військових експертиз.

Ключові слова: управлінське рішення, управлінська діяльність офіцера (начальника), судова військова експертиза, збройний конфлікт, оцінка обстановки, рішення.

Постановка наукової проблеми. У сучасних умовах визначальне значення для ефективного використання бойових можливостей військових формувань при виконанні ними бойових завдань має управління. Дії військових підрозділів будуть мати чітку спрямованість тільки після того, як їм будуть поставлені конкретні завдання та вказані відповідні способи ведення бойових дій. Участь у збройному конфлікті силових відомств, військових формувань та Збройних Сил України призвели до зниження ефективного використання всіх можливостей під час виконання бойових завдань військовими підрозділами. Відсутність злагодженості та взаємодії між керівниками військових угруповань, низький рівень підготовки командирів призвели до втрати територіальної цілісності частини Донбасу та Криму.

Слід зазначити, що одним з основних завдань управління є прийняття рішення. Прийняття рішень складає основу управлінської діяльності в економічній, виробничій, військовій сфері життєдіяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Останні методичні положення щодо проблеми прийняття рішення менеджером, у тому числі командиром (начальником), розглядалися сучасними науковцями і охоплювали такі питання: організація праці менеджера¹; психологія рішення командира²; питання психології управління військами¹; умови

¹ Скрібіцька Л. І. Організація праці менеджера : навч. посіб. Київ Центр учбової літератури. 2010.

² Рябчук В. Д. Психологія рішення командира. Москва : Воениздат, 1976. 206 с.

розвитку управлінського мислення²; формування тактичного мислення командира³; основи військового управління⁴.

Мета статті – дослідити порядок прийняття управлінського рішення командиром (начальником) під час проведення судової військової експертизи.

Викладення основного матеріалу дослідження. Жодна країна світу не обходиться без державного управління, а основою теорії управління є процес прийняття рішення, тобто уміння ухвалювати рішення, яке необхідне для реалізації управлінських функцій. Грамотне та професійне управління проявляється насамперед у вигляді прийняття управлінських рішень у будь-якій сфері життєдіяльності як держави в цілому, так і будь-якого колективу, у тому числі військового.

У наукових працях вітчизняних та закордонних учених, які досліджували теоретичні та практичні аспекти процесів прийняття управлінських рішень, містяться положення, які відрізняються одне від одного і не мають загальної думки, але всі вони ґрунтуються на результатах об'єктивних досліджень теорії і практики прийняття управлінських рішень. З метою визначення і уточнення основних понять теорії прийняття управлінських рішень, які характеризують основні моменти, був проведений їх комплексний аналіз.

Так, на думку Д. Дерлоу, рішення — це пункт, у якому вибір робиться між альтернативами й, як правило, можливостями, що конкурують⁵. Однак конкуруючі можливості можуть бути несистематичними і носити імовірнісний характер.

Як зазначає А. Дехтяр у своїй праці⁶, під рішенням розуміється «результат розумової діяльності людини, що приводить до якого-небудь висновку або до необхідних дій, наприклад, повна бездіяльність, розроблення якої-небудь дії або вибір дії з набору альтернатив і його реалізація». Оскільки повна бездіяльність і розроблення дії входять у набір альтернатив, тому таке визначення є надлишковим.

¹ Шрамченко А. Ф. Вопросы психологии управления войсками. Москва : Воениздат, 1973. 196 с.

² Див.: Шемчук В. А. Модель розвитку управлінського мислення в процесі військово-професійної діяльності командира Київ : НУОУ, 2010. С. 114–117; Шемчук В. А. Педагогічні умови розвитку управлінського мислення майбутніх магістрів військового управління в системі післядипломної освіти : дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2012. 175 с.

³ Бабичев П. Н. Революция в военном деле и формирование тактического мышления командиров подразделений (по опыту Сухопутных войск) : дис. канд. пед. наук: 13.00.08. Москва, 1967. 175 с.

⁴ Ролін І. Ф., Каверін О. Д. Основи військового управління : навч. посіб. Харків, 2008.

⁵ Дерлоу Д. Ключові управлінські рішення: технологія прийняття рішень. Київ : Наук. думка, 2001. 242 с..

⁶ Дехтяр А. Системний підхід до прийняття державно-управлінських рішень. Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. 2002. Вип. 20. С. 192–196.

Під управлінським рішенням А. В. Ігнат'єва і М. М. Максимцов¹ пропонують розуміти «вибір альтернативи керівником у рамках його посадових повноважень, спрямований на досягнення цілей». Інакше кажучи, управлінське рішення — це «концентроване вираження процесу управління на завершальній стадії».

Е. А. Смирнов у своїй праці² зазначає, що управлінське рішення «завжди має соціальний характер, оскільки колектив підприємства неявно впливає на процес його прийняття». Під час розгляду управлінського рішення в соціальному аспекті втрачаються або знижуються індивідуальні особливості його прийняття, оскільки до одного з завдань керівної ланки виробничого підприємства входить і підтримка його життєзабезпечення. Прийняття управлінського рішення може бути процесом індивідуальним, а забезпечення стабільності соціально-економічної системи є лише одним із завдань суб'єкта управління.

Як зазначають О. Кузьмін та О. Мельник, управлінське рішення — це результат економічної формалізації економічних, технологічних, соціально-психологічних, адміністративних методів менеджменту, на основі якого керуюча система організації безпосередньо впливає на керовану³.

В. М. Колпаков⁴ стверджує, що управлінське рішення являє собою соціальний акт, підготовлений на основі варіантного аналізу й прийнятої в установленому порядку оцінки, що має директивне значення, містить постановку цілей і обґрунтування засобів їх здійснення, організовує практичну діяльність суб'єктів і об'єктів управління, спрямовану на досягнення зазначеної мети». Таке визначення, на наш погляд, не відображає повною мірою специфіку терміна та не претендує на універсальність, адже управлінське рішення не містить постановку цілей і обґрунтування засобів їх досягнення.

Творчий акт суб'єкта управління, що визначає програму діяльності колективу з ефективного вирішення назрілої проблеми на основі знання об'єктивних законів функціонування керованої системи й аналізу інформації про її стан, розуміє під управлінським рішенням Д. Б. Юдін⁵. Н. Подвірна¹ у своїй праці під управлінським рішенням

¹ *Ігнат'єва А. В., Максимцов М. М.* Исследование систем управления : учеб. пособие для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 160 с.

² *Смирнов Э. А.* Управленческие решения. Сборник «Вопрос-ответ». Москва : ИНФРА-М, 2001. 264 с.

³ *Кузьмін О. Є., Мельник О. Г.* Основы менеджменту : підручник. Київ : Академвидав, 2003. 416 с.

⁴ *Колпаков В. М.* Теория и практика принятия управленческих решений : учеб. пособ. К. : МАУП, 2000. 256 с..

⁵ *Юдин Д. Б.* Вычислительные системы теории принятия решений Москва : Наука, 1989. 320 с.

пропонує розуміти процес вироблення та реалізації раціонального варіанта вирішення проблеми чи виконання завдання або як фіксований правовий акт (нормативний чи індивідуальний).

Сучасна наука менеджменту та управління виділяє два основних методи ухвалення управлінського рішення залежно від суб'єкта: індивідуальний або одноосібний (рішення приймається однією особою), та груповий або колективний (рішення приймаються на загальних зборах чи окремою групою працівників).

Слід зазначити, що основним видом діяльності офіцера (начальника) будь-якого рівня є управлінська діяльність. Під час розгляду діяльності офіцера (начальника) як військового керівника слід розуміти, що вся його діяльність в першу чергу спрямована на захист національних інтересів держави. Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України»² національні інтереси України — життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян.

Виконання задач забезпечення національних інтересів держави створює форму, напрямок та зміст діяльності військового колективу, а від офіцера, як керівника, вимагає гнучкості мислення та мобільності, точності і безпомилковості. Малозначущі на перший погляд упущення в управлінській діяльності можуть у подальшому призвести до зниження боєготовності підрозділу, матеріальних та майнових втрат або й до втрат особового складу.

Виходячи із задач, які стоять перед Збройними Силами України та військовим формуваннями, створеними відповідно до законодавства України, основними є підготовка до ведення бойових дій в мирний час і знищення противника — під час війни.

Загальний порядок прийняття управлінського рішення командиром (начальником), закріплений в статтях 28 та 30 Статуту внутрішньої служби України (далі — Статут)³: «...ст. 28. Єдиноначальність є одним із принципів будівництва і керівництва Збройними Силами України і полягає в:

— наділенні командира (начальника) всією повнотою розпорядчої влади стосовно підлеглих і покладенні на нього персональної відповідальності перед державою за всі сторони життя та діяльності військової частини, підрозділу і кожного військовослужбовця;

¹ Подвірна Н. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. *Зб. наук.праць. Національного університету «Львівська політехніка МОН України»*. 2011. Вип. 23.

² Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

³ Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 22–23. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 548–XIV.

— наданні командирові (начальникові) права одноособово приймати рішення, віддавати накази;

— забезпеченні виконання зазначених рішень (наказів), виходячи із всебічної оцінки обстановки та керуючись вимогами законів і статутів Збройних Сил України...

ст. 30. Начальник має право віддавати підлеглому накази і зобов'язаний перевіряти їх виконання.

Підлеглий зобов'язаний беззастережно виконувати накази начальника, крім випадків віддання явно злочинного наказу, і ставитися до нього з повагою ...».

Форма віддання управлінського рішення командира (начальника) закріплена в ст. 35 (Статуту)¹: «...Наказ можна віддавати одному чи групі військовослужбовців усно або письмово, у тому числі з використанням технічних засобів зв'язку.

Наказ повинен бути сформульований чітко і не може допускати подвійного тлумачення...».

Також у Статуті чітко зафіксована відповідальність командира (начальника) за правильність (законність) прийняття управлінського рішення²: «...ст.36. Командир (начальник) відповідає за відданий наказ, його наслідки та відповідність законодавству, а також за невжиття заходів для його виконання, за зловживання, перевищення влади чи службових повноважень.

За віддання і виконання явно злочинного наказу (розпорядження) винні особи притягаються до відповідальності згідно із законом».

Як зазначає І. В. Богданюк, закономірності процесу прийняття рішення та питання оптимізації рішення є предметом наукових досліджень, які ведуться за двома напрямками. Перший напрямок найшов відображення у теорії прийняття рішень. Другий напрямок вивчає поведінкові аспекти прийняття рішення людиною та складає предмет психологічної теорії прийняття рішень³. Отже, сам процес прийняття управлінського рішення командиром (начальником) є складним і багатогранним. Прийняття управлінського рішення командиром (начальником) залежить від завдань, що стоять перед військовим підрозділом, морального, фізичного та психологічного стану як окремих бійців, так і всього підрозділу, їхньої бойової підготовки, стану військової техніки і озброєння, вміння особового складу ефективно використовувати поставлені завдання. Процес управління, тобто прийняття рішення, висуває вимоги до особистості офіцера (начальника), а саме його особистих якостей (освіти, досвіду,

¹ Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 22–23. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 548–XIV.

² Там само.

³ *Богданюк І. В.* Судово-експертне дослідження змісту прийняття рішення командиром тактичного рівня. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики* : Збірник наукових праць. Вип.17. 2017.

його розумових здібностей, здатності до прогнозування та аналізу ситуації, яка може миттєво змінюватися). Також офіцер (начальник) при прийнятті рішення повинен враховувати можливі ризики (негативні наслідки через помилкові рішення), а також взаємозалежність прийнятих рішень, коли одне рішення призводить до необхідності прийняття декількох не менш важливих рішень.

Під час проведення дослідження прийняття рішення командиром (начальником) в рамках виконання військової експертизи встановлено, що більшість офіцерів (начальників) приймають будь-які рішення, здебільшого інтуїтивно, з урахуванням значної кількості факторів, а саме — реальні умови, особистий досвід та знання, особливості інтелекту, інформація щодо обставин. Проведений аналіз процесу прийняття рішення командирами на основі одних і тих же умов та елементів обстановки дає можливість стверджувати, що прийняте рішення може бути різним за своїм змістом.

Проведене І. В. Богданюком¹ дослідження змісту і послідовності роботи командира (штабу) щодо організації виконання бойового (службово-бойового) завдання та складені на основі цього дослідження висновки, дають підстави стверджувати наступне:

1. Процес прийняття рішення є одним з найскладніших етапів всієї управлінської діяльності командира (начальника) щодо організації виконання бойових (службово-бойових) завдань і є розумовою працею.

2. Рішення, як остаточно обраний план дій командира щодо виконання поставленого завдання, що визначає порядок використання наявних сил і засобів в майбутньому бою (діях), приймається за методикою, в основі якої лежить формулювання висновків внаслідок оцінювання елементів обстановки.

3. Зіставлення висновків, зроблених за окремими елементами, в процесі з'ясування завдання, оцінки обстановки й тактичних розрахунків дозволяє остаточно визначити необхідні складові рішення та прийняти його.

Вище зазначене ствердження, з врахуванням особливостей об'єктів дослідження, дає можливість експерту під час проведення військового дослідження рішення командира з врахуванням аналізу всіх встановлених факторів та оцінки елементів обстановки, зробити висновок щодо законності і доцільності прийнятого командиром рішення.

З метою удосконалення методології судово-експертних досліджень під час виконання військових досліджень експертами Харківського НДІСЕ ініційовано та виконано науково-дослідну роботу за темою: «Методика судово-експертного дослідження роботи командирів (штабів) і військових формувань при підготовці і виконанні бойових (службово-бойових) завдань»², в якій автори визначили сутність поняття:

¹ Там само.

² Методика судово-експертного дослідження роботи командирів (штабів) і військових формувань при підготовці і виконанні бойових (службово-бойових) завдань.

«...методика судової військової експертизи — це система методів, прийомів і технічних засобів, що застосовуються в певній послідовності при вивченні об'єктів судової військової експертизи для вирішення експертних завдань з метою встановлення фактів, що належать до предмета певного роду, виду або підвиду судової експертизи...», а також запропонували певні методи дослідження та алгоритм судово-експертного дослідження роботи командира (начальника) щодо прийняття управлінських рішень.

Відповідно до запропонованого алгоритму¹ вирішення питань, поставлених для вирішення судової військової експертизи з дослідження роботи командирів (начальників) військових формувань при підготовці та виконанні бойових (службово-бойових) завдань, варто організовувати наступним чином:

1. Визначити, яким чином та на підставі яких розпорядних бойових документів підрозділу поставлене бойове (службово-бойове) завдання, шляхом дослідження змісту всіх надісланих старшим командиром документів (чи вказівок).

2. Дослідити порядок з'ясування (усвідомлення) командиром отриманого завдання та визначити, які висновки ним зроблені.

3. Дослідити порядок та зміст роботи командира підрозділу після з'ясування бойового (службово-бойового) завдання.

4. Дослідити порядок оцінки обстановки (слід мати на увазі, що за результатами оцінювання обстановки командир робить висновки та намічає окремі елементи рішення), звертаючи увагу на:

- а) оцінку противника;
- б) оцінку своїх, приданих та підтримуючих підрозділів;
- в) оцінку сусідів;
- г) оцінку місцевості;
- д) врахування стану погоди, пори року, часу доби та їх впливу на підготовку та ведення бою (виконання службово-бойового завдання).

5. Провести аналіз рішення командира, яке прийнято на основі оцінки обстановки та інформацію щодо його доповіді старшому командиру.

6. Дослідити замисел бою (дій), який є основою рішення і залежить від отриманого завдання, місця підрозділу у бойовому порядку вищого формування і полягає у визначенні порядку і способів виконання отриманого завдання.

7. Дослідити порядок оформлення рішення командира на своїй робочій карті.

8. Дослідити зміст бойового наказу командира.

9. Дослідити організацію взаємодії підпорядкованих підрозділів.

10. Дослідити порядок здійснення практичної роботи командиром у підпорядкованих підрозділах.

¹ Там само.

11. Дослідити організацію всебічного забезпечення (ведення розвідки, поповнення боєприпасів, технічного обслуговування, забезпечення пально-мастильними матеріалами та інше).

12. Дослідити організацію управління.

13. Дослідити порядок дій командира підрозділу у бою.

14. Дослідити порядок здійснення доповідей старшому командирі, звертаючи увагу на періодичність та їх зміст.

15. Дослідити (за необхідності) зміст негайних доповідей старшому командирі.

Запропонований алгоритм судово-експертного дослідження роботи командира (начальника) щодо прийняття управлінських рішень науково обґрунтований, його застосування науково доведене і надасть впевненості експерту, що отриманий ним висновок буде істинним (правильно відображає дійсний стан речей) і зможе служити доказом у кримінальному провадженні. Наразі дана методика знаходиться на стадії апробації в експертній практиці Харківського НДІСЕ.

Висновки. У будь-якій сфері державного управління процес прийняття рішення, тобто уміння ухвалювати рішення неможливо переоцінити. Особливий інтерес викликає роль командира (начальника) під час прийняття управлінського рішення при виконанні професійних завдань з вирішення питань стратегічного та тактичного характеру, а також проблемно-управлінських ситуацій під час проходження військової служби. Так, прийняття рішення командиром (начальником) здійснюється одноособово в результаті вибору варіантів дій з множини альтернатив під впливом зовнішніх факторів здебільшого інтуїтивно. Саме розуміння протікання цих процесів під час проведення судових військових експертиз дає змогу експерту застосовувати свої спеціальні знання, набутий досвід, інтуїцію й творче мислення, використовуючи раціонально-логічні схеми та наукові напрацювання, провести дослідження щодо прийняття відповідного рішення командиром (начальником) і визначити його правильність.

З огляду на триваючий військовий конфлікт на сході України та загальну кількість судових експертиз, які проводяться в рамках кримінальних проваджень щодо військових правопорушень і злочинів, використання в експертній діяльності розробленої фахівцями Харківського НДІСЕ «Методики судово-експертного дослідження роботи командирів (штабів) і військових формувань при підготовці і виконанні бойових (службово-бойових) завдань» є корисним і сприятиме підвищенню достовірності експертних висновків. Але з огляду на характер правопорушень і злочинів у військовій сфері (їх різновид та кількість), а також відсутність новітніх методичних розробок, доцільно продовжувати дослідницьку роботу з розроблення та вдосконалення науково-методичного забезпечення експертної діяльності, орієнтованої на вирішення завдань судової військової експертизи.

References

- Babychev, P. N. (1967). *Revolutsiya v voennom dele I formirovaniye takticheskogo mishleniya komandirov podrazdeleniy*. dis... Candidate ped Sciences: 13.00.08. Moskva, 1967. 175 [in Russian].
- Bogdanuk, I.V. (2017). *Sudovo-erspertne doslidzhennyi zmistu priynyattya rishennya komandirov tartichnogo rivnya*. Collection. *Theory and practice of forensic examination and criminalistics*. Vp.17. 2017 [in Ukrainian].
- Dechtyar, A. (2002). *Sustemniy pidchid do priynyattya derzhavno- upravlinskih rishen*. *Visn. National un-th o affairs*. Vip. 20. 192–196 [in Ukrainian].
- Derlow, D. (2001). *Klyuchovi upravlinski rishennya tehnologiya prinyattya rishen*. Kyiv: Allow; Science thought, 2001. 242.
- Ignateva, A.V. Maksimov, M. M. (2001). *Issledovanie system upravlsnnya : study allowance for high schools*. Moskva: UNITI-DANA, 2001. 160 [in Russian].
- Kolpakov, V. M. (2000) *Teoriya I praktika priynyatiya upravlencheskih resheniy: study allowance*. Kyiv: MAUP, 2000. 256 [in Ukrainian].
- Kuzmin, O. E., Melnik, O. G. (2003) *Osnovi menedzhmentu*. Kyiv: Akademvidav, 2003 [in Ukrainian].
- Metodika sudovo-erspertnogo doslidzhennia roboti komandirsv (zhtabiv) i viyskovih formuvan pri pidgotovtsi i vikonanni boyovih (sluzhbovo-boyovih) zavdan*. [in Ukrainian].
- Shemchuk, V. A. (2010). *Model rozvytku upravlinskogo mislenny v protsesi viyskovo-profesiynoyi dyalnosti komandsra*. Materials of sciences. Pr. seminar «Development of Psychological Competence of Officials in Solving the Tasks of Military and Social Work». National Unitary Defense of Ukraine. Kyiv: NUOU, 2010. 114–117 [in Ukrainian].
- Podvirna N. *Ukrainska Natsionalna idea: realii ta perspektivi rozvitku* Collection of scientific works. *National University «Lviv Polytechnic of the Ministry of Education of Ukraine»*. Whip 23, 2011 [in Ukrainian].
- Pro Natsionalnu bezpeku Ukraini*: Law of Ukraine dated June 21, 2018 № 2469–VIII [in Ukrainian].
- Pro Statut vnutrishniy sluzhbi Zbroynih Sil Ukraini*: Law of Ukraine dated March 24, 1999 № 22–23. *Information from the Verkhovna Rada of Ukraine*, 1999. № 548–XIV [in Ukrainian].
- Rolin, I. F., Kaverin, O. D. (2008). *Osnovy viyskovogo upravlinnya*. Teaching manual. Kharkiv, 2008 [in Ukrainian].
- Ryabchuk, V. D., Kovalev, V. D. (1976). *Psikhologiya resheniya komandira*. Moskva: Warenizdat, 1976 [in Russian].
- Shemchuk, V. A. (2012). *Pedagogichni umovy rozvytku upravlinskogo myslennyi maybutnih magistriv viyskovogo upravlinnya v systemi pislyadyplomnoyi osvity*: dis... Candidate ped Sciences: 13.00.04. Kharkiv, 2012. 175 [in Ukrainian].
- Shramchenko, A. F. (1973). *Voprosy psikhologii upravlinny viyskamy*. M. 1973 [in Russian].
- Skribitska, L.I. (2010). *Organizatsiya pratsi menedzhera*. Kiev. Center for Educational Literature. 2010 [in Ukrainian].
- Smirnov, E.A. (2001). *Upravlencheskie resheniya*. E. A. Smirnov — Collection «Question-answer» Moskva: INFRA-M, 2001 [in Russian].
- Yudin, D. B. (1989) *Vichislitelnie sistemi teorii prinyatiya rtsheniy*. Moskva: Science [in Russian].

И. Л. Шебалков

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО РЕШЕНИЯ КОМАНДИРОМ (НАЧАЛЬНИКОМ) ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ВОЕННЫХ ЭКСПЕРТИЗ

Анализ участия воинских частей Вооруженных Сил, силовых структур и воинских формирований Украины в боевых действиях показал, что для более эффективного использования всех боевых возможностей подразделений и воинских формирований в современных условиях решающее значение имеет грамотное и профессиональное управление. Одной из основных задач управленческой деятельности является принятие решений. Во многих сферах жизни любого человека, будь-то менеджер любого звена на предприятии или командир (начальник) воинской части, процесс принятия решений является основой управленческой деятельности.

Анализ научных работ современных украинских и зарубежных ученых, которые занимались изучением теоретических и практических аспектов процесса принятия решений, показал, что эти работы содержат положения, отличающиеся друг от друга. По результатам анализа было рассмотрено и определено содержание понятий «решение», «управленческое решение», «руководство деятельностью командира (начальника)».

Надо отметить, что основным видом деятельности офицера (начальника) любого уровня есть управленческая деятельность, которая определяет форму, содержание и направление деятельности всего воинского коллектива, ведь решение командира есть основа процесса управления воинским коллективом.

Также были выявлены основные аспекты и факторы, влияющие на принятие решения командиром (начальником) воинской части во время участия в боевых действиях. Ведь в процессе его профессиональной деятельности возникают задачи, разные за смыслом и которые постоянно изменяются во времени. Проведенные экспертами-криминалистами исследования содержания и последовательности работы командира при выполнении боевого задания, дали возможность для оптимизации методов исследования, при определении эффективности управленческих решений, которые были приняты командиром, с использованием алгоритма исследования. По результатам исследования внимание акцентировано на существовании дефицита научно-методического обеспечения судебной военной экспертизы.

Ключевые слова: управленческое решение, управленческая деятельность офицера (начальника), судебная военная экспертиза, военный конфликт, оценка обстановки, решения.

I. Shebalkov

SOME ISSUES OF FORENSIC RESEARCH ON ADMINISTRATIVE ADMINISTRATION BY A COMMANDER (CHIEF) AFTER IMPLEMENTATION OF JUDICIAL EXPERIENCE TASKS

Analysis of the participation of military units of the Armed Forces, law enforcement agencies and military formations of Ukraine in the fighting showed that more effective use of the combat capabilities of units and military formations in modern conditions, the decisive value is used as a factor a control. One of the main tasks of managerial activity is decision making. In many spheres of life of any person, whether a Manager at work or the commander (chief) of military unit, the decision-making process is the basis of management activity.

The purpose of this article is a study by theoretical analysis of the procedure for adoption of administrative decisions of the commander (chief) at the court of military forensic examination.

The analysis of scientific works of modern Ukrainian and foreign scientists who were engaged in the study of the theoretical and practical aspects of the process of decision-making has shown that these works contain provisions that are different from each other. For the result of the analysis was reviewed and revealed the contents of the concepts "decision", "management decision", "management activities of the commander (chief)".

It should be noted that the main activity of an officer (chief) at any level is the management activity, which determines the form, content and direction of the entire military team, because the commander's decision is the basis of the process of managing the military team.

It was also revealed the main aspects and factors that affect the decisions of the commander (chief) of military unit with the participation in the fighting. After all, in the course of his professional activity there are tasks that are different in meaning and that are constantly changing over time. Conducted by forensic experts, the content and sequence of the commander's work in the execution of the combat mission provided opportunities for optimization of research methods, in determining the effectiveness of managerial decisions that were made by the commander using the study algorithm. The attention is focused on the existence of a deficit of scientific and methodological support of judicial expertise of the military.

Keywords: decision, management decision, management officer (chief), court of military expertise, military conflict, situational, solution, study algorithm of the decision of the commander (chief).

Надійшла до редколегії 22.07.2019

Міжвідомчий науково-практичний семінар «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз»

16 січня 2019 року на базі Харківського НДІСЕ (ХНДІСЕ) відбувся Міжвідомчий науково-практичний семінар «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз».

У роботі семінару взяли участь директор Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України О. М. Ключев; перший заступник директора, доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України О. П. Угровецький; заступник директора з наукової роботи, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник Е. Б. Сімакова-Єфремян; заступник директора інституту з експертної роботи О. О. Свідерський; перший заступник Голови Національної поліції України начальник кримінальної поліції, генерал поліції другого рангу В. В. Аброськін; начальник Головного управління Національної поліції в Харківській області, генерал поліції третього рангу О. В. Бех; начальник Департаменту карного розшуку Національної поліції України, генерал поліції третього рангу С. В. Тіхонов; ректор Харківського національного університету внутрішніх справ, генерал поліції третього рангу, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України В. В. Сокуренко; перший проректор Харківського національного університету внутрішніх справ Д. В. Швець; керівний склад кримінального блоку органів та підрозділів Національної поліції України.

До семінару долучилися керівники та співробітники структурних підрозділів ХНДІСЕ.

Із вступним словом до учасників семінару звернувся директор ХНДІСЕ Олександр Миколайович Ключев, який підкреслив, що ефективність використання спеціальних знань під час розслідування злочинів повною мірою залежить від рівня і якості організаційно-методичного забезпечення взаємодії між судово-експертною установою та підрозділами Національної поліції України. Однією з форм взаємодії є проведення спільних науково-практичних заходів, на яких удосконалюється досвід використання спеціальних знань для вирішення завдань попередження, розкриття та розслідування злочинів. Перший заступник Голови Національної поліції України — начальник кримінальної поліції, генерал поліції другого рангу В'ячеслав Васильович Аброськін наголосив, що налагодження безперервного функціонування механізмів взаємодії оперативних підрозділів та органів досудового розслідування з фахівцями судово-експертних установ Міністерства юстиції України надасть можливість підвищити рівень роботи Національної поліції України з розкриття злочинів. На його переконання, дана зустріч — унікальна можливість обговорити актуальні питання взаємодії, обмінятися досвідом, новими напрацюваннями, досягненнями, відкриттями, ознайомитися із сучасною криміналістичною технікою та обладнанням.

У ході міжвідомчого науково-практичного семінару «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз» були розглянуті наступні питання:

- судово-експертне забезпечення органів Національної поліції України Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса;
- проблеми нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності;
- проблеми підготовки матеріалів для призначення експертиз наркотичних та психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів;
- злочини, пов'язані з використанням вогнепальної та холодної зброї: проблеми призначення та проведення експертизи зброї та боєприпасів;
- вибухотехнічна експертиза — підготовка матеріалів для її призначення;
- злочини з використанням сучасних електронних засобів та робота експертів у цьому напрямку тощо.

Результатом Міжвідомчого науково-практичного семінару «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз» стало визнання шляхів подальшої ефективної співпраці щодо активізації

роботи з викорінення злочинності у державі, що втілюєся у навчальному наочному посібнику «Особливості підготовки матеріалів для призначення судових експертиз». У посібнику міститься інформація для працівників оперативних підрозділів, слідчих органів досудового розслідування, суду, прокуратури з питань підготовки матеріалів для призначення судових експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів прекурсорів речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; лакофарбових матеріалів і покриттів; полімерних матеріалів і виробів з них; дослідження нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів; об'єктів рослинного та тваринного походження; волокнистих матеріалів та виробів з них; спиртовмісних сумішей; вибухових речовин; продуктів вибуху та пострілу; ґрунтів; зброї, вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху; об'єктів мистецтвознавства тощо.

Запроваджуючи нові стандарти забезпечення правосуддя, співробітники Харківського НДІСЕ будують нову систему наближення своєї роботи до потреб практичних працівників правоохоронних органів України. Пріоритетним завданням інституту є забезпечення високого рівня координації спільних дій при здійсненні взаємодії між судово-експертними установами та представниками правоохоронних органів. Адже велике доказове значення в процесі досудового розслідування злочинів, поряд із залученням спеціалістів, наданням ними консультацій, має судова експертиза — як одна з основних форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві.

*Інформацію підготувала науковий співробітник ХНДІСЕ,
кандидат філософських наук Т. Філіппова*

Засідання круглого столу «Судова експертиза: сучасність та майбутнє»

25–26 січня 2019 року у Львові відбулося засідання круглого столу «Судова експертиза: сучасність та майбутнє», присвячене 50-річчю створення Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України (ЛДНІСЕ).

У роботі круглого столу взяли участь понад 100 осіб: представники Міністерства юстиції України, інших органів державної влади та місцевого самоврядування, правоохоронних органів, судової влади, судово-експертних установ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, вищих навчальних закладів освіти, інших установ і організацій України та країн зарубіжжя. Від Харківського НДІСЕ у засіданні круглого столу взяли участь заступник

директора з наукової роботи, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник Елла Борисівна Сімакової-Єфремян та завідувач відділу аспірантури, кандидат юридичних наук Вадим Віталійович Хоша.

З привітанням до учасників круглого столу звернулась директорка ЛНДІСЕ Олена Франтишківна Курильова, яка представила учасникам виступ-доповідь за темою: «Львівський НДІСЕ: історія та сучасність», в якій відзначалося, що становлення та розвиток судових експертних досліджень у західному регіоні України тісно пов'язано із функціонуванням ЛНДІСЕ. Інститут проводить науково-дослідну, науково-методичну роботу, пошукові дослідження, готує до видання і впроваджує в експертну практику нові методики експертних досліджень, методичні рекомендації для судово-слідчих органів. Саме завдяки злагодженій роботі колективу та керівництва постійно підвищується професійний рівень працівників.

Круглий стіл проходив у формі пленарного засідання. На засіданні науковці представили доповіді, обговорили найбільш вагомі питання судової експертизи, проблеми і перспективи судово-експертної діяльності в Україні.

Під час роботи круглого столу обговорені основні досягнення в галузі судової експертизи, проблеми її розвитку, запропоновано шляхи їх вирішення. Розглянуто міжнародний досвід організації судово-експертної діяльності. Визначено, що в реаліях сьогодення є актуальними:

- питання нормативно-правового регулювання призначення та проведення судової експертизи;

- питання, пов'язані з удосконаленням професійно-етичних принципів у системі судової експертизи, формування правової культури співробітників.

У доповіді заступника директора ХНДІСЕ з наукової роботи Е. Б. Сімакової-Єфремян зазначалося, що проведення круглого столу є дуже важливою подією, оскільки можна обмінятися досвідом, думками щодо розв'язання нагальних наукових проблем судової експертизи та змін у законодавстві. Особливу увагу в своєму виступі Е. Б. Сімакової-Єфремян приділила Закону України «Про судову експертизу» та запропонувала уточнення деяких понять.

З доповіддю щодо питання підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації в галузі права за профілем судово-експертної діяльності виступив В. В. Хоша, який підкреслив, що ХНДІСЕ є державною установою, яка належить до сфери управління Міністерства юстиції України і відповідно до законодавства України здійснює наукову, судово-експертну, науково-технічну, науково-організаційну й освітню діяльність у галузі судової експертизи, криміналістики та права. Це одна з найстаріших державних судово-експертних установ України. Підготовка

Харківським НДІСЕ наукових кадрів вищої кваліфікації за третім освітньо-кваліфікаційним рівнем вищої освіти з спеціальності 081 «Право» є однією з гарантій якісного здійснення судово-експертної діяльності в Україні.

Крім того, до організаційного комітету круглого столу надіслані наукові матеріали директора Харківського НДІСЕ, доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України О. М. Клюєва «Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса в соціокультурному просторі країни та міста»; першого заступника директора Харківського НДІСЕ, доктора юридичних наук, доцента, О. П. Угровецького, заступника директора з експертної роботи, кандидата юридичних наук О. О. Свідерського «Напрямки формування сучасного теоретичного підґрунтя судово-експертної діяльності в Україні»; старшого наукового співробітника С. Г. Гаспарян «Особливості формування правової культури у співробітників судово-експертних установ»; завідувача лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень, кандидата юридичних наук Л. В. Свиридової, завідувача сектору почеркознавчих та мистецтвознавчих досліджень В. Г. Абросімової, старшого наукового співробітника Н. В. Сиротенко «Актуальні питання призначення та проведення судово-почеркознавчої експертизи»; завідувача сектору досліджень фінансово-кредитних операцій та економічної діяльності підприємств І. В. Губанової «Проведення фінансово-економічних експертиз пов'язаних з банкрутством підприємств»; завідувача сектору досліджень бухгалтерського та податкового обліку та звітності С. О. Козуба «Управління торговельним підприємством на основі бюджетування»; заступника Голови Харківського апеляційного суду, аспірантки ХНДІСЕ О. Ю. Грошевої

«Щодо необхідності розроблення організаційно-правових та загально-методичних положень комплексної судової біолого-трасологічної експертизи»; аспіранта ХНДІСЕ, прокурора Харківської місцевої прокуратури № 2 Харківської області Д. В. Пучко «До питання про розроблення теоретико-правових на загальнометодичних положень судової будівельно-технічної експертизи»; наукового співробітника ХНДІСЕ К. І. Говорової «Визначення сукупної вартості кредиту при проведенні дослідження документів фінансово-кредитних операцій»; старшого наукового співробітника ХНДІСЕ І. М. Овсянникової «Організація діяльності судово-експертних установ в Україні як складна система» та інших.

За результатами роботи круглого столу опубліковані тези доповідей у збірнику матеріалів «Судова експертиза: сучасність та майбутнє», який присвячений 50-річчю створення Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України.

*Інформацію підготував завідувач відділом ХНДІСЕ,
кандидат юридичних наук В. В. Хоша*

Засідання Української робочої групи з дослідження психоактивних речовин в рамках проекту «ДІЯ — ЄС: заходи ЄС з питань протидії наркотикам та організованій злочинності»

27-28 березня 2019 року на базі Харківського НДІСЕ Міністерства юстиції України (ХНДІСЕ) відбулося II засідання Української робочої групи з дослідження психоактивних речовин в рамках проекту «ДІЯ-ЄС».

Свій початок на теренах України проект взяв 30 січня 2019 року, коли відбулося перше засідання робочої групи на базі КНДІСЕ. Під час робочої зустрічі обговорено ряд важливих питань, серед яких плани з організації роботи робочої групи та основні пункти дорожньої карти, зокрема ті, що заплановані до реалізації на короткострокову перспективу. Насамперед, це необхідність перегляду законодавства з питань нових психоактивних речовин. Загальна мета Проекту «ДІЯ-ЄС» — сприяти запобіганню та ефективній боротьбі з організованою злочинністю, у тому числі з незаконним обігом наркотиків вздовж так званого «героїнового маршруту».

Протидія незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів є важливим державним завданням. Важлива роль у заходах протидії належить державним спеціалізованим установам міністерств та відомств, до сфери управління яких вони належать. Одним із важелів впливу у реалізації заходів у боротьбі із наркозлочинністю став Європейський проект «ДІЯ-ЄС: Заходи з питань

протидії наркотикам та організованій злочинності, інтенсивне співробітництво та нарощування потенціалу для боротьби з організованою злочинністю у сфері наркоторгівлі вздовж «героїнового маршруту».

Донором проекту є Європейський Союз.

Організацією-замовником: Європейська Комісія, Директорат з міжнародного співробітництва та розвитку.

Бенефіціаром проекту є Міністерство юстиції України, Міністерство внутрішніх справ України, Державна фіскальна служба України, Служба безпеки України, Державна судова адміністрація України.

Метою Проекту є сприяння запобіганню та ефективній боротьбі з організованою злочинністю, у тому числі із незаконним обігом наркотиків уздовж так званого «героїнового маршруту» з/до Афганістану для більш ефективної боротьби з організованою злочинністю у сфері наркоторгівлі та створення належної довіри і налагодження мережі контактів між ними, що дозволять активізувати співпрацю на міжрегіональному та регіональному рівнях шляхом:

- надання сприяння у прийнятті ефективної політики та оперативних заходів, що відповідають міжнародним стандартам прав людини і верховенства права, а також узгоджуються з відповідними стратегіями і політикою ЄС;

- створення сприятливого середовища для посилення міжрегіонального і міжнаціонального співробітництва у сфері боротьби з організованою злочинністю та незаконним обігом наркотиків, забезпечуючи при цьому дотримання прав людини та верховенства права.

Захід пройшов за участі Регіонального координатора Проекту «ДІЯ — ЄС» Хосе Мануеля Колодраса та експертів проекту — Даріуша Зуба та Маріо Ріка.

Від Міністерства юстиції України в роботі Української робочої групи взяла участь начальник Управління експертного забезпечення правосуддя Департаменту з питань судової роботи та банкрутства, кандидат юридичних наук Наталія Ткаченко (Голова робочої групи).

Міністерство охорони здоров'я України представляли Катерина Кахановська та Фелікс Кахановський. Від Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України до заходу долучилися Сергій Денисенко, Юрій Філіпчук, Наталія Свистунова. Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України представляли Олексій Зав'ялов, Олександр Замошнець та Павло Зелений. Від Департаменту податкових та митних експертиз Державної фіскальної служби України — Любов Кісіленко.

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України представляв Олег Посільський. Центр психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю МОЗ України представляли Сергій Шум та Вікторія Курилова.

У засіданні Робочої групи брало участь керівництво Харківського НДІ судових експертиз: Олександр Ключев — директор інституту, Олег Угровецький — перший заступник директора, Елла Сімакова-Єфремян — заступник директора з наукової роботи, член Української робочої групи Василь Остропілець — завідувач лабораторії криміналістичних досліджень та Марина Зарубіна — завідувач сектору фізичних та хімічних досліджень.

Із привітаннями учасникам Української робочої групи виступив директор ХНДІСЕ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Олександр Ключев. У своєму виступі він підкреслив, що організація та проведення таких зустрічей є продовженням реалізації проекту Європейського Союзу «ДІЯ — ЄС». За час, що пройшов з попереднього засідання групи, Україною затверджено план заходів на 2019–2020 роки з реалізації Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року. План визначає напрями та заходи вирішення питань із активізації діяльності суб'єктів політики щодо наркотиків в частині протидії злочинності та прийняття нормативно-правових актів для удосконалення системи контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, недопущення їх витоку у незаконний обіг і, водночас, забезпечення доступності наркотичних лікарських засобів для хворих; актуалізацію боротьби з організованою наркозлочинністю, корупцією та наркобізнесом; подальшого удосконалення законодавства у цій сфері.

Олександр Ключев зазначив, що в ХНДІСЕ оновлюються існуючі та розробляються новітні методики з дослідження психоактивних речовин. Окрім того, інститут у межах співпраці з членами ENFSI та Управлінням ООН щодо наркотиків і злочинності здійснює узагальнення інформації та готує довідкові матеріали.

Учасники Української робочої групи підкреслили важливість координації та інтеграції зусиль партнерів, покращення взаємодії в межах спеціальних програм і стратегій. Особливо важливим вбачається проведення спільних науково-практичних заходів, на яких удосконалюється досвід використання спеціальних знань для вирішення завдань попередження, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних із протидією наркотикам.

Ця зустріч — унікальна можливість обговорити актуальні питання розвитку взаємодії та координації спільних зусиль у протидії наркотикам та організованій злочинності й обмінятися досвідом.

Результатом роботи Української робочої групи з дослідження психоактивних речовин в рамках проекту «ДІЯ — ЄС» стало:

- посилення знань і поглиблене просування передового досвіду щодо зменшення пропозицій та попиту на наркотики та багатосторонніх проблем, що відповідають міжнародним стандартам прав людини та узгоджуються зі стратегіями й політикою ЄС;
- посилення довіри та міжрегіонального співробітництва щодо питань, пов'язаних із наркотиками, між країнами-бенефіціантами та їх колегами з ЄС;
- посилення сумісних можливостей та оперативних навичок органів кримінальної юстиції, особливо в їх здатності проводити кримінальні розслідування, що ґрунтуються на даних аналітики (розвідки) та доказах, а також стратегічного аналізу та оцінки загроз у галузі протидії організованій злочинності у сфері наркоторгівлі із дотриманням прав людини та верховенства права.

За результатами зустрічі сторони домовились про подальшу плідну співпрацю. Другий етап обговорення проблемних питань протидії наркотикам та організованій злочинності в рамках проекту «Дія — ЄС: Заходи ЄС з питань протидії наркотикам та організованій злочинності» відбувся 11–12.07.2019 р. на базі Національного університету «Одеська

юридична академія», де пройшло засідання Української робочої групи з дослідження психоактивних речовин (УРГ ДПАР): Проект «ДІЯ-ЄС».

На засіданні виступали повноправні члени з приводу прийняття зауважень та доповнень до проекту нормативного документа, підготовленого ДНДЕКЦ МВС України, який передбачає обмін стандартними зразками. Раніше на теренах України експертні установи різних відомств не мали змоги прямої комунікації з обліку зразками. Затвердження відповідного документа дозволить передачу «стандартними зразками» контрольованих речовин між усіма лабораторіями для проведення перевірки, спільних міжлабораторних вправ або для інших наукових цілей. Учасники домовилися надати свої коментарі у період до наступного засідання робочої групи.

Загалом, варто відзначити, що участь у засіданні є надзвичайно важливою для висвітлення наукових розробок, упровадження в практику передового досвіду, забезпечення контролю якості тощо.

Фахівці Харківського НДІСЕ систематично підвищують кваліфікацію та беруть участь в міжнародних наукових заходах, присвячених дослідженню наркотичних речовин. Активною є співпраця в зазначеній сфері в робочій групі з наркотиків Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI).

Інформацію підготувала завідувачка сектору ХНДІСЕ, кандидат юридичних наук, доцент Н. Є. Філіпенко

Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України»

5 квітня 2019 р. перший заступник директора Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України Олег Петрович Угровецький взяв участь у роботі Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України», яка відбулася у Харківському національному університеті внутрішніх справ.

У заході взяли участь науковці закладів вищої освіти та наукових установ України.

Ректор ХНУВС, генерал поліції третього рангу, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Валерій Васильович Сокурєнко відкрив наукове зібрання, зокрема зазначивши, що проведення конференції обумовлено надзвичайною актуальністю проблем підготовки висококваліфікованих фахівців правоохоронної галузі. Надати такий рівень підготовки покликані вищі навчальні заклади МВС України. Важливу роль у цьому процесі відведено забезпеченню професійно-психологічного супроводження та морально-патріотичного

виховання майбутніх поліцейських. Працівники психологічної служби мають забезпечувати достатній рівень психологічної готовності правоохоронців до професійної діяльності та компетентності в галузі юридичної психології у сфері взаємодії з населенням, — зазначив Валерій Васильович Сокурєнко. Необхідно розробляти та здійснювати психологічні тренінги різної спрямованості з працівниками, уперше прийнятими на службу, кандидатами на керівні посади та керівниками, а також окремими категоріями працівників, які найбільше спілкуються з населенням. За період навчання необхідно навчити майбутніх фахівців прийомам контролювання емоційних станів та зняття стресу, сформувати й розвинути в них вміння спілкуватися з особами різного віку та соціального статусу, бути готовими до роботи з людьми, які потрапили у складні або кризові життєві обставини». Усе це обумовлює нагальну потребу в організації національно-патріотичного виховання майбутніх офіцерів поліції під час їхнього навчання, посиленні психологічної складової у підготовці курсантів до професійної діяльності, налагодженні взаємодії правоохоронних органів із сім'єю, навчальними закладами, молодіжними та громадськими організаціями.

У своєму виступі академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор Олександр Маркович Бандурка підкреслив, що професійна підготовка й патріотичне виховання — це дві сторони однієї медалі. «Не може бути професіонала без патріотичних засад його діяльності, як не може бути справжнього патріота, який не володіє професією і не може нічого зробити на користь Батьківщини», — підкреслив Олександр Маркович. У своєму виступі він докладно зупинився на головних аспектах психології службової поведінки працівника поліції, його професійній етиці й тактовності під час виконання службових обов'язків, що впливають на результати роботи та сприяють підвищенню авторитету правоохоронних органів серед населення.

Олег Петрович Угровецький у привітанні учасникам конференції підкреслив, що актуальність тематики *конференції* не викладає сумнівів, адже подані для обговорення матеріали дають можливість на основі національних та загально-людських цінностей створити єдиний простір, який забезпечить виховання справжнього патріота та

професіонала *системи МВС України*. Питання, що розглядаються, сприятимуть вихованню у співробітників Національної поліції почуття патріотизму, формуванню особистості на засадах духовності,

моральності, толерантності, забезпечать умови для інтелектуального та культурного розвитку особистості правоохоронця, що підвищить якість їх професійної освіти. Цей захід стане добрим внеском в розширення сфер взаємодії *Харківського НДІСЕ із Харківським національним університетом внутрішніх справ.*

Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз імені Заслуженого професора М. С. Бокаріуса є установою з високим рівнем проведення найскладніших експертних досліджень і новітніх наукових розробок, що мають теоретичне та практичне значення й вкрай необхідні для забезпечення високого рівня судово-експертної діяльності в державі. Інститут відомий не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Про його ефективну діяльність, високий авторитет свідчить розширення міжнародних контактів. Інститут є членом самої представницької на теренах Європи міжнародної організації — Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI). Лабораторії ХНДІСЕ отримали Атестат про акредитацію на відповідність вимогам міжнародного стандарту ISO/IEC 17025 за дванадцятьма напрямками експертних досліджень. Продовжується робота з приведення норм діяльності ХНДІСЕ у відповідність до міжнародного стандарту ISO/IEC 17020, який дає змогу правоохоронним органам, органам суду і прокуратури, іншим особам бути впевненими в тому, що ХНДІСЕ може надати науково обґрунтовану компетентну і ефективну експертизу. Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз — перший серед спеціалізованих установ України отримав ліцензію на освітню діяльність третього освітньо-наукового рівня підготовки докторів філософії. В інституті відкриті аспірантура та докторантура, а також працює спеціалізована вчена рада із захисту дисертаційних робіт.

Напрацьовано багатий позитивний досвід співпраці з ХНУВС щодо проведення спільних науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів. Така співпраця між Харківським національним університетом внутрішніх справ та Харківським НДІ судових експертиз позитивно вплине на можливість стабілізувати криміногенну ситуацію і підвищити рівень розкриття злочинів.

Конференція стане добрим доробком в розширенні сфер взаємодії Харківського НДІСЕ із Харківським національним університетом внутрішніх справ.

Серед основних заходів взаємодії можна назвати урочистості з нагоди встановлення пам'ятної дошки М. С. Бокаріусу на будинку, де мешкала його родина; Міжвідомчий науково-практичний семінар «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз» тощо. Крім того, співробітники ХНДІСЕ на запрошення керівництва ХНУВС проводять заняття з працівниками керівного складу кримінального блоку органів та підрозділів Національної поліції України в рамках короткострокових курсів підвищення кваліфікації. Проводяться спільні бінарні заняття, присвячені актуальним питанням розкриття та

розслідування злочинів (дорожньо-транспортних пригод; незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин; зброї та вибухових речовин; злочинів, вчинених з використанням сучасних електронних засобів тощо).

За результатами конференції надрукований збірник тез доповідей, які розкривають актуальні питання професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України.

*Інформацію підготував
старший науковий співробітник ХНДІСЕ А. С. Тяпкін*

III Міжнародна науково-практична конференція «Публічне адміністрування в умовах змін та перетворень: проблеми організації та правового забезпечення»

Науковці Харківського НДІСЕ 11 квітня 2019 року взяли участь у III Міжнародній науково-практичній конференції «Публічне адміністрування в умовах змін та перетворень: проблеми організації та правового забезпечення», роботу якої організовано Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого. Доповіді та повідомлення на конференцію підготували О. В. Агапова, О. В. Шарапова, О. В. Севідов, А. О. Казаров, І. М. Овсянникова та ін.

До участі в заході були запрошені викладачі, аспіранти представники наукових установ, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, судових органів та зарубіжні фахівці з Білоруського державного університету, Білоруського державного економічного університету (м. Мінськ, Республіка Білорусь) та Університету імені Миколаса Ромеріса (м. Вільнюс, Литовська Республіка). У цьому році конференція об'єднала 186 учасників.

Міжнародна науково-практична конференція присвячена обговоренню широкого кола питань, пов'язаних із сучасним етапом розвитку публічного адміністрування та його перспективами: адміністративне право як правова основа публічного адміністрування; адміністративна реформа та проблеми розвитку публічного адміністрування; правове регулювання публічної служби; адміністративна процедура та адміністративні послуги; розвиток електронного урядування; публічне адміністрування в різних адміністративно-політичних сферах тощо.

Відкрив захід перший проректор університету, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України Ю. П. Битяк, який підкреслив, що за сучасних умов підвищення ефективності публічного адміністрування стає необхідною умовою збереження конкурентоздатності та забезпечення стабільності держави.

Зростаюча значимість публічного адміністрування визнається наукою та підтверджується практикою багатьох держав. Постає завдання переосмислення реформ публічного адміністрування з позицій подальшого вдосконалення демократії та розвитку правової держави.

Під час панельної дискусії виступили: доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого В. М. Гаращук; доктор юридичних наук, професор кафедри адміністративного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Н. П. Матюхіна; завідувач кафедри адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор Р. С. Мельник; доктор юридичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. С. Проневич та інші науковці.

У збірнику матеріалів конференції знайшли своє відображення тези доповідей науковців ХНДІСЕ. Зокрема, науковий співробітник відділу аспірантури, кандидат юридичних наук О. В. Агапова підготувала доповідь за темою «До питання взаємопов'язаності адміністративного права та публічного адміністрування». Вона зазначила, що адміністративне право виступає важливим компонентом публічного адміністрування. При цьому, діяльність суб'єктів публічного адміністрування, їх повноваження та компетенція реалізується в діапазоні встановлених адміністративним законодавством норм. Такий органічний зв'язок, створює юридичні підстави для суб'єктів публічної адміністрації діяти в «публічних інтересах», заради досягнення «загального блага».

У спільній доповіді провідного наукового співробітника ХНДІСЕ, кандидата технічних наук О. В. Шарапової та наукового співробітника О. В. Севідова за темою «Проблеми адміністративно-правового регулювання електронного документобігу в установах та організаціях України», окреслено головні проблеми регулювання електронного документобігу та його систем, питання збереження та захисту офіційних текстів нормативних актів, електронних цінних паперів (акцій, облігацій тощо), які видаються. Не дивлячись на проблеми законодавчого характеру впровадження електронного документобігу, такий документообіг має низку безперечних переваг перед паперовим.

Аспірант ХНДІСЕ, старший науковий співробітник А. О. Казаров підготував доповідь за темою «Судово-експертна діяльність у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами як об'єкт адміністративно-правового регулювання». У доповіді зазначено, що проведення незалежної, об'єктивної судової автотехнічної експертизи за даною категорією справ

є досить поширеним, а тому розгляд особливостей використання спеціальних знань набуває все більше актуальності.

Аспірантка, старший науковий співробітник І. М. Овсянникова підготувала доповідь за темою «Соціальний аудит судово-експертної діяльності в Україні», в якій підкреслено, що в Україні інститут публічного аудиту ще не набув свого активного впровадження. З огляду на це відсутність теоретико-методологічних основ стратегії його формування, запровадження та розвитку негативно впливає на функціонування демократичних засад як державного, так і публічного управління та фінансового контролю. Відповідно, відсутня й чітка методологія проведення соціального аудиту судово-експертної діяльності в Україні.

За результатами конференції підготовлено збірник наукових праць «Публічне адміністрування в умовах змін та перетворень: проблеми організації та правового забезпечення», матеріали якого відображають наукові інтереси, надбання та дослідження учасників конференції.

*Інформацію підготувала завідувач відділу ХНДІСЕ
кандидат юридичних наук О. В. Агапова*

**Міжнародна науково-практична конференція
«Актуальні питання судової експертизи і криміналістики»
присвячена 150-річчю з дня народження Заслуженого професора
Миколи Сергійовича Бокаріуса**

18–19 квітня 2019 року на базі Харківського НДІСЕ відбулась міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертизи і криміналістики», присвячена 150-річчю з дня народження Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса.

Метою конференції є висвітлення наукової спадщини Заслуженого професора М. С. Бокаріуса, його впливу на становлення та розвиток судової експертизи в Україні, а також дослідження проблем науково-методичного й інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності, завдання і тенденції криміналістики на сучасному етапі розвитку нашої держави.

У роботі конференції взяли участь понад 150 осіб, серед яких: представники Міністерства юстиції України, органів державної влади, місцевого самоврядування, судово-експертних установ, правоохоронних органів, закладів вищої освіти, наукових установ, зарубіжні гості та ін. Усього на конференцію надійшло понад 210 доповідей та наукових повідомлень.

Тематика конференції охоплювала такі напрями: історія, теорія та методологія судової експертизи; законодавче забезпечення судово-експертної діяльності в Україні; сучасні методи та технології судової експертизи; експертна дидактика — перспективи розвитку; міжнародний досвід та перспективи розвитку судово-експертної діяльності в Україні та закордоном; проблеми реформування судово-експертної діяльності в Україні; шляхи розвитку та вдосконалення науки і освіти у сфері судово-експертної діяльності тощо.

Під час конференції відбулися урочистості з нагоди встановлення пам'ятника видатному вітчизняному вченому, судовому експерту Миколі Сергійовичу Бокаріусу. В урочистостях взяли участь нащадки славетного роду — його онук — Сергій Віталійович Бокаріус із сином Миколою Сергійовичем Бокаріусом.

Із вступним словом до учасників конференції звернувся директор інституту, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Олександр Миколайович Ключев, підкресливши важливість вшанування пам'яті про засновника інституту — М. С. Бокаріуса.

О. М. Ключев підкреслив, що історія судової експертизи в Україні, особливо історія Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз, невід'ємна від імені М. С. Бокаріуса — людини, яка беззаперечно стала однією з найяскравіших постатей української наукової спільноти судових медиків та криміналістів кінця XIX початку XX століття, засновником, організатором і беззмінним керівником інституту. У рік святкування його ювілею ми підводимо підсумки років, що минули, відзначаючи успіхи, досягнуті продовжувачами справи професора в розвитку судової експертизи і криміналістики.

У інституті зосереджено унікальний інтелектуальний та науково-технічний потенціал. Своєю самовідданою працею, професіоналізмом та інноваційним підходом до проведення наукових робіт та судових експертиз, колектив інституту підвищує рівень судово-експертної діяльності держави. Знання, досвід і високі професійні якості науковців — судових експертів та спеціалістів — дозволили ефективно модернізувати вітчизняну судово-експертну систему й вивести українську експертизу на світовий рівень.

Саме у ході такого роду заходів існує можливість обмінюватися думками стосовно широкого кола складних і багатоаспектних проблем теорії й практики судової експертизи та криміналістики, розглянути шляхи їх вирішення. Наукові доповіді та дискусії під час проведення конференції дозволяють її учасникам обмінятися наявним досвідом та істотно просунутися вперед у пошуку оптимальних шляхів вирішення проблемних питань судової експертизи і криміналістики, сприятимуть підвищенню рейтингу судово-експертних установ в Україні та світі.

До організаційного комітету надійшли матеріали доповіді, що включено до збірника матеріалів конференції, питома вага яких — робота науковців ХНДІСЕ. Директор інституту, доктор юридичних наук, заслужений юрист України О. М. Ключев у своєму виступі розглянув «Проблеми розвитку професійного рівня працівників судово-експертних установ Міністерства юстиції України». Заступник директора з наукової роботи, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, Е. Б. Сімакова-Єфремян розглянула «Зміни до підзаконних нормативних актів про судову експертизу та їх співвідношення із законами». Заступник директора з експертної роботи, кандидат юридичних наук С. О. Свідерський окреслив «Шляхи подолання проблем, які виникають під час проведення судових експертиз (за матеріалами узагальнення експертної практики)». Старший науковий співробітник С. Г. Гаспарян присвятила свою доповідь «До питання формування вмінь судового експерта під час його підготовки». Вчений секретар, старший науковий співробітник, кандидат біологічних наук Л. М. Дереча та провідний науковий співробітник, кандидат біологічних наук Т. Є. Балинян доповіли про результати комплексного дослідження біологічних пошкоджень матеріалів волокнистої структури методом растрової електронної мікроскопії. Завідувачка лабораторії, доктор юридичних наук, доцент Г. О. Спіцина та кандидат філологічних наук, доцент С. О. Белевцова провели аналіз питання формування новітньої парадигми теорії та практики судової експертизи в Україні. Завідувач лабораторії, кандидат юридичних наук В. Р. Остропілець розглянув теоретико-прикладні проблеми удосконалення правового регулювання проведення криміналістичних експертиз. Завідувачка лабораторії, кандидат юридичних наук Л. В. Свиридова доповіла про результати узагальнення експертної практики проведення лінгвістичних експертиз за текстами з погрозами. Завідувач лабораторії, кандидат юридичних наук А. В. Лубенцов та завідувач сектору В. О. Варлахов присвятили свою доповідь питанню залучення у кримінальному провадженні спеціалістів у галузі автотехніки під час проведення слідчих експериментів. Завідувач лабораторії, кандидат юридичних наук І. В. Богданюк та судовий експерт Р. Е. Мирошніченко розглянули Деякі методологічні підходи при експертному дослідженні перевищень нормативів гранично допустимих скидів забруднюючих речовин у водний об'єкт. Науковий співробітник О. В. Мануленко, завідувач лабораторії, кандидат юридичних наук О. О. Михальський та старший науковий співробітник О. С. Донцова провели дослідження проблемного питання з оцінювання домашніх тварин при проведенні судово-товарознавчих експертиз. Головний науковий співробітник, доктор юридичних наук, доцент Є. М. Попович та кандидат юридичних наук С. О. Андренко розглянули окремі питання

інтенсифікації судово-експертної діяльності. Завідувач відділу аспірантури, кандидат юридичних наук В. В. Хоша розглянув деякі аспекти вдосконалення нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності. Завідувач Сумського відділення ХНДІСЕ С. М. Наumenко у своїй доповіді торкнувся питань компетенції експертів як суб'єкт взаємодії з правоохоронними органами. Онука М. С. Бокаріуса С. В. Бокаріус та кандидат юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Н. Є. Філіпенко присвятили виступ особистості Віталія Миколайовича Бокаріуса — славетного продовжувача великої династії. Головний науковий співробітник, доктор юридичних наук, професор І. А. Петрова та старший науковий співробітник А. В. Бубліков звернулися до питання ефективності наукових досліджень у галузі судових експертиз.

Загалом, навіть наведена далеко не повна тематика доповідей на конференції засвідчує різновекторність проблемних питань, які розглядалися в ході її роботи.

У рамках пленарного засідання відбулася й презентація наукового видання «До 150-річчя з дня народження Заслуженого професора М. С. Бокаріуса». За результатами матеріалів, що надійшли на адресу конференції, опубліковано збірник наукових тез і доповідей та прийнято резолюцію конференції. Резолюцію конференції доведено до відома співробітників судово-експертних установ, наукових організацій та інститутів з метою продовження обговорення напрацьованих питань у форматі діалогу для спільного розв'язання цих та інших важливих задач судової експертизи й криміналістики.

*Інформацію підготувала вчений секретар ХНДІСЕ,
кандидат біологічних наук Л. М. Дереча*

	ПІБ	Посада
1	Абросимова В. Г.	завідувачка сектору Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: abrosymova@gmail.com
2	Агапова О. В.	кандидат юридичних наук, начальник відділу Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: agarova-lena-@ukr.net
3	Алексеева О. С.	кандидат технічних наук, доцент провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії інновацій у сфері цивільної безпеки Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, м. Черкаси, Україна, e-mail: Alekseeva@ukr.net
4	Балановський В. В.	завідувач відділом судово-медичної експертизи потерпілих, обвинувачених та інших осіб Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи, м. Харків, Україна, e-mail: sme_khnmu@email.ua
5	Батіг А. В.	старший науковий співробітник Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз, магістр, м. Львів, Україна, e-mail: batigasha1992@gmail.com
6	Богданюк І. В.	кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: bogdanyuk.hniise@gmail.com
7	Бублик О. В.	науковий співробітник лабораторії Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: olexbublyk@ukr.net
8	Буй О. Д.	кандидат хімічних наук, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: b.olga.d.75@gmail.com
9	Булулуков О. Ю.	кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна, e-mail : oblehrer@gmail.com
10	Варлахов В. О.	завідувач сектору Харківського НДІСЕ,

		м. Харків, Україна, e-mail: 19varlahov84@gmail.com
11	Гайдамакіна Д. І.	старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: dianagayd@yahoo.com
12	Герасименко О. А.	старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: olga_gerasi993@ukr.net
13	Губанова І. В.	завідувачка сектором Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: irinarybalchenko1999@gmail.com
14	Губарева В. М.	старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ м.Харків, Україна, e-mail: victory2006@ukr.net
15	Губін М. В.	кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету, м. Харків, Україна, e-mail: n-gubin@ukr.net
16	Гусейнов Р. Н.	судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: huseinov_ruslan@ukr.net
17	Даньшина К. М.	старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна
18	Дереча Л. М.	кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: derecha@hniise.gov.ua
19	Донцова О. С.	старший судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: olgadoncovan@ukr.net
20	Дробишева О. С.	старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: 13335789@ukr.net
21	Егоров В. В.	кандидат медичних наук, лікар-психіатр Полтавської обласної клінічної психіатричної лікарні ім. О. Ф. Мальцева, м.Полтава, Україна, e-mail: tet-egorova@meta.ua
	Егорова Т. М.	завідувачка сектору Полтавського відділення Харківського НДІСЕ, м. Полтава, Україна,

		e-mail: tet-egorova@meta.ua
22	Слагін Г. І.	кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник, інженер науково-дослідної лабораторії інновацій у сфері цивільної безпеки Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, м. Черкаси, Україна, e-mail: gyelagin@ukr.net
23	Журавель В. А.	доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, головний учений секретар Національної академії правових наук України, м. Харків, Україна, e-mail: zhur.crim@gmail.com
24	Зарубіна М. В.	завідувачка сектору фізичних та хімічних досліджень лабораторії криміналістичних досліджень Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail:17171785@ukr.net
25	Зюбрий С. О.	старший судовий експерт Харківського НІЕКЦ МВД України, г. Харьков, Украина, e-mail: sonya.zuybriy@gmail.com
26	Каплуновський П. А.	кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету, м. Харків, Україна, e-mail: petrkaplunovskiy@gmail.com
27	Карножицький П. В.	кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри Національного технічного університету «ХПІ», м. Харків, Україна, e-mail:lab.vtii@gmail.com
28	Кір'яков С. О.	завідувач сектору Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: sergey_kiryakov@ukr.net
29	Клімчук А. Ф.	старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: klimchuk.alla1965@gmail.com
30	Клюєв О. М.	доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: hniise@hniise.gov.ua
31	Козуб С. О.	завідувач сектором Харківського НДІСЕ м. Харків, Україна, e-mail: skozub78@ukr.net
32	Космина Н. Н.	кандидат юридических наук, старший научный сотрудник, заведующая отделом исследования

		материалов, веществ и изделий Харьковского НИЭКЦ МВД, м. Харьков, Украина, e-mail: Nn.kosmina@com.ua
33	Костенко В. К.	доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри природоохоронної діяльності, Донецький національний технічний університет, м. Покровськ, Україна, e-mail: vk.kostenko@gmail.com
34	Кралюк М. О.	завідувач сектору Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз МЮ України, м. Одеса, Україна, e-mail: m-kraluk@ukr.net
35	Крупка А. А.	кандидат технічних наук, провідний судовий експерт Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз МЮ України, м. Одеса, Україна, e-mail: krupka666@gmail.com
36	Кузишин А. Я.	науковий співробітник Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз, аспірант, м. Львів, Україна, e-mail: kuzyshyn1993@gmail.com
37	Куриленко Д. В.	кандидат юридичних наук, прокурор Харківської місцевої прокуратури № 1, м. Харків, Україна, e-mail: kurilenkodima89@gmail.com
38	Лубенцов А. В.	кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: Lubencov_av@ukr.net
39	Луценко Х. В.	науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: about-work@ukr.net
40	Мешков О. О.	науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: meshkov@hniise.gov.ua
41	Михальський О. О.	кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: mix3103@ukr.net
42	Міхєєва М. Л.	завідувачка лабораторії КВД Донецького НДІСЕ м. Слов'янськ, Україна, e-mail: mary.mikheeva@ukr.net
43	Міхєєва О. І.	судовий експерт Донецького НДІСЕ м. Слов'янськ, Україна, e-mail: mary.mikheeva@ukr.net
44	Мхитарян К. Г.	начальник отдела судебно-медицинских экспертиз Национального бюро экспертиз,

		Национальная академия наук, Ереван, Республика Армения, e-mail: mkhitaryan.k@inbox.ru
45	Наконечний В. В.	кандидат технічних наук, доцент, інженер з охорони праці Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, м. Черкаси, Україна, e-mail: valnakon@gmail.com
46	Нардід Л. В.	старший науковий співробітник сектору фізичних та хімічних досліджень лабораторії криміналістичних досліджень Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: nardidlily@gmail.com
47	Ниманде Э. В.	доктор права, доцент кафедри уголовно-правовых наук Латвийского университета
48	Нікулін К. В.	науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: knikuln87@gmail.com
49	Ованесян Р. А.	доктор медицинских наук, профессор, заведующий кафедрой биомедицины, Ереванский государственный университет, Ереван, Республика Армения, e-mail: hovtrouben@googlemail.com
50	Овсепян А. Н.	кандидат медицинских наук, доцент, директор Национального бюро экспертиз, Национальная академия наук, Ереван, Республика Армения, e-mail: argam.hovsepyan@gmail.com
51	Ольховський В. О.	доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету, м. Харків, Україна, e-mail: prof_olkhovsky@ukr.net
52	Панчук Ю. В.	науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: expert.ryndina31071988@gmail.com
53	Парфило І. В.	аспірант кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна, e-mail: parfilo.igor@gmail.com
54	Пашкова О. М.	судовий експерт сектору фізичних та хімічних досліджень лабораторії криміналістичних досліджень Харківського НДІСЕ, м. Харків,

		Україна, e-mail: lab.vtii@gmail.com
55	Петрова І. А.	головний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: ekobezpeka.ira@gmail.com
56	Песков І. В.	завідувач Херсонського відділення Одеського НДІ судових експертиз МЮ України, м. Херсон, Україна, e-mail: ipeskov64@gmail.com
57	Попович Є. М.	доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, головний науковий співробітник Харківського НДІСЕ м. Харків, Україна, e-mail: E.Popovich@i.ua
58	Радченко Р. В	директор Сумського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, м. Суми, Україна, e-mail: expertrrv@ukr.net
59	Ріпенко А. І.	кандидат юридичних наук, директор Одеського НДІ судових експертиз МЮ України, м. Одеса, Україна, e-mail: art.ripenko@gmail.com
60	Рогалін С. В.	науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: rohalin@i.ua
61	Ромбовський М. Ю.	кандидат фізико-математичних наук, судовий експерт Сумського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, м. Суми, Україна, e-mail: rombovsky_m@ukr.net
62	Руднєв В. А.	провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат хімічних наук, м. Харків, Україна, e-mail: vasilii.rudniev@gmail.com
63	Руднєва К. Є.	судовий експерт сектору фізичних та хімічних досліджень лабораторії криміналістичних досліджень Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: rudneva770@ukr.net
64	Рябінін І. М.	головний судовий експерт Харківського НДЕКЦ МВС України, м. Харків, Україна, e-mail: inryabinin@ukr.net
65	Сабадаш І. В.	кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: saba-inna@ukr.net
66	Савкіна Т. В.	завідувачка сектору Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: tsavkina55@gmail.com
67	Свиридова Л. В.	кандидат юридичних наук, завідувачка лабораторії Харківського НДІСЕ, м. Харків,

		Україна, e-mail: ludmila.sviridova@hniise.gov.ua
68	Сезонов В. С.	кандидат юридичних наук, старший судовий експерт Харківського НДЕКЦ МВС України, м. Харків, Україна, e-mail: sv26031985@gmail.com
69	Сидоренко Е. В.	судебный эксперт Харьковского НИЭКЦ МВД, г. Харьков, Украина, e-mail: Novitskaya/elena88@gmail.com
70	Сиротенко Н. В.	старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: shunya1964@gmail.com
71	Сич Г. А.	науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: anna82017@ukr.net
72	Сімакова-Єфремян Е. Б.	доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ м. Харків, Україна, e-mail: simakova@hniise.gov.ua
73	Словінський В. К.	кандидат технічних наук, судовий експерт-вибухотехнік Черкаського НДЕКЦ МВС України, м. Черкаси, Україна, e-mail: vkslovinskyi@ukr.net
74	Супрун В. С.	науковий співробітник лабораторії Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: valeriy.suprun@hniise.gov.ua
75	Терехович В. Н.	доктор права, доцент, адвокат Коллегии присяжных адвокатов Латвии
76	Фененко В. І.	кандидат технічних наук, доцент кафедри автомобільних доріг геодезії та землеустрою Придніпровської академії будівництва та архітектури, судовий експерт Дніпропетровського НДІСЕ, м. Дніпро, Україна, e-mail: dniprondise@ukr.net
77	Філоненко Т. А.	судовий експерт Харківського НДІСЕ м. Харків, Україна, e-mail: limbo5@ukr.net
78	Фокін Д. І.	старший судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: den4ikfox507@ukr.net
79	Харіна Т. Г.	науковий співробітник сектору Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: larinatiana111@gmail.com
80	Хоша В. В.	кандидат юридичних наук, завідувач відділу Харківського НДІСЕ ,м. Харків, Україна, e-mail: khosha@hniise.gov.ua

81	Чернюк В. Ф.	науковий співробітник лабораторії Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: Vcernuk81@gmail.com
82	Шебалков І. Л.	старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: shebalkov@ukr.net.
83	Шевчук В. М.	доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна, e-mail: Shevchuk_viktor@ukr.net
84	Шепітько В. Ю.	доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри криміналістики, м. Харків, Україна, e-mail: kafkrim1@gmail.com
85	Шепітько М. В.	доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна, e-mail: shepitko.michael@gmail.com
86	Щербаковський М. Г.	доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків, Україна, e-mail: shcherbakovskyi@gmail.com
87	Юрець О. І.	завідувач сектору Дніпропетровського НДІСЕ, м. Дніпро, Україна, e-mail: ranikaxi@ukr.net
88	Яремко Ю. І.	доктор економічних наук, доцент, професор кафедри Херсонського державного аграрного університету, судовий експерт Херсонського відділення Одеського НДІ судових експертиз МЮ України, м. Херсон, Україна, e-mail: pivden-zemlja@ukr.net
89	Яценко І. В.	доктор ветеринарних наук, професор, провідний судовий експерт Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна, e-mail: yacenko-1971@ukr.net

ВИМОГИ ДО СТАТТІ, ЩО ПОДАЄТЬСЯ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ»

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ

Відповідність статті тематиці збірника: на сторінках наукового фахового видання публікуються науково-теоретичні та практичні матеріали щодо висвітлення сучасних проблем криміналістики, актуальних питань проведення різних видів судових експертиз і застосування спеціальних знань у судочинстві.

Науковий стиль викладення матеріалу (точність, логічність, лаконічність, зрозумілість, зв'язаність, цілісність, завершеність) і його високий науковий рівень.

Структурні елементи статті:

а) **постановка наукової проблеми**, її зв'язок з науково-практичними інтересами (слід розкрити суть і стан наукової проблеми в загальному вигляді, теоретичну, практичну значимість дослідження, зв'язок із науково-практичним завданням, обґрунтування актуальності дослідження);

б) **аналіз останніх досліджень і публікацій** з обраної тематики статті, окреслення проблемного поля дослідження, якому присвячено статтю з обов'язковим посиланням на авторів та їх праці;

в) **мета статті** (слід сформулювати основну тезу публікації, яка відрізняється від розглянутих раніше досліджень з обраної теми, мета має формуватися з окреслення проблеми та аналізу досліджень останніх років, поглиблення існуючих підходів, концентрування уваги на введеній у науковий обіг термінології, теоріях, закономірностях, уточненнях відомих раніше положень);

г) **викладення основного матеріалу дослідження** з отриманими результатами (у цій частині публікації слід розкрити важливі теоретичні положення та результати дослідження, отримані наукові факти, ідеї, думки, закономірності, концепції, тенденції подальшого розвитку теми, особистий внесок автора дослідження);

д) **висновки** (у цій частині зазначаються основні результати проведеного дослідження, у яких сформульована наукова новизна, теоретичне й практичне значення, у формі синтезу матеріалу публікації в чіткій, послідовній, логічно викладеній формі згідно з поставленою метою);

е) **references** (список літератури, транслітерований в романському алфавіті й оформлений згідно з міжнародним стандартом APA);

1.4. Наукова новизна результатів дослідження має характеризуватися такими ознаками: раціональність, обґрунтованість, достовірність, логічна несуперечливість, відповідність основоположним принципам науки.

ВИМОГИ ДО ОБСЯГУ

Загальний обсяг наукової статті (відомості про автора, назва статті, анотація, ключові слова, текст статті, підрядкові бібліографічні посилання, розширене резюме, References — має бути 10–20 сторінок.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ

Стаття подається до друку українською або англійською мовами.

Текст статті повинен бути надрукований у текстовому редакторі MS Word (у форматі doc; docx); формат паперу A4; орієнтація сторінок: книжкова із вирівнюванням по ширині з відступом з усіх сторін по 20 мм; шрифт: Times New Roman (розмір шрифту — 14 pt); міжрядковий інтервал — 1, 5. **Текст не має містити переноси і макроси.**

У статті інформацію необхідно подавати в такій послідовності.

Інформацію про автора (співавторів) публікації необхідно зазначати з вирівнюванням по центру (ІПБ українською мовою, науковий ступінь, вчене звання, відомості про обрання членом Національної академії наук України, Національної академії правових наук України, почесне звання, посада, місце роботи, населений пункт, країна, Researcher ID, ORCID ID, адреса електронної пошти).

В одній публікації допускається не більше **трьох** співавторів.

Шифр за Універсальною десятиковою класифікацією (УДК) має бути зазначено з вирівнюванням по лівому краю (скорочені таблиці УДК українською мовою містяться на веб-сайті УДК).

Назву статті потрібно подавати напівжирним шрифтом великими літерами з вирівнюванням по центру, без скорочень літерних абревіатур. Назва публікації повинна відтворювати зміст статті та відповідати поставленим завданням, науковим результатам і висновкам.

Текст звичайної анотації 600–700 знаків (мовою статті); тексти розширених анотацій (резюме) не менше 1800 знаків (англійською та російською).

Анотація (резюме) має складатися із таких частин:

а) окреслення наукової проблеми;

б) мета;

в) використані методи дослідження (зазначаються якщо містять новизну і є важливими, зважаючи на предмет статті);

г) основні результати дослідження;

г) висновки.

Усі структурні частини анотації мають починатися з абзацу. Назви структурних частин анотації, крім мети, не зазначаються.

д) ключові слова мають відповідати змісту статті, відображати тематику публікації. Ключові слова подаються в називному відмінку через кому.

Анотація (резюме) та ключові слова друкуються шрифтом Times New Roman (кегль — 12 pt), міжрядковий інтервал — 1, 0, курсив.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

*Все друкується 14-м кеглем з міжрядковим інтервалом 1, 5
Мовою публікації всі відомості подаються на початку статті,
іншими мовами – в кінці*

УДК _____

Ім'я, по батькові, прізвище 1-го автора,

науковий ступінь, вчене звання,

місце роботи, місто, країна;

ORCID: http://orcid.org/****_****_****_****

e-mail: _____@_____

Ім'я, по батькові, прізвище 2-го автора,

науковий ступінь, вчене звання,

місце роботи, місто, країна;

ORCID: http://orcid.org/****_****_****_****

e-mail: _____@_____

НАЗВА СТАТТІ

Текст звичайної анотації.

Ключові слова:

Постановка наукової проблеми.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Мета статті.
Викладення основного матеріалу дослідження.
Висновки.
References
1.
2.

Full Name 1-го автора, Full Name 2-го автора ...

Name of the article

Текст анотації (резюме) (English language).

Key words:

Фамилия, имя, отчество 1-го автора, Фамилия, имя, отчество 2-го автора ...

Название статьи

Текст аннотации (резюме)

Ключевые слова:

Відомості про авторів іншими (крім мови публікації) мовами

*Надати такі відомості двома мовами з трьох –
англійською, російською, українською в такому порядку:*

Ім'я, по батькові, прізвище 1-го автора,

науковий ступінь, вчене звання,

місце роботи, місто, країна;

ORCID: http://orcid.org/****_****_****_****

e-mail: _____@_____

Ім'я, по батькові, прізвище 2-го автора,

науковий ступінь, вчене звання,

місце роботи, місто, країна;

ORCID: http://orcid.org/****_****_****_****

e-mail: _____@_____

Викладення тексту статті здійснюється з дотриманням вимог до змісту.

У тексті статті мають бути дотримані загальні правила цитування й посилання на використані джерела та вимоги Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» і міжнародного стилю цитування й посилання в наукових роботах **APA style**, що застосовується у *суспільних науках (соціології, юриспруденції, психології, історії тощо)*.

Цитування повинно бути повним, без довільного скорочення авторського тексту та без перекручень думок автора. Пропуск слів, речень, абзаців під час цитування здійснюється без перекручення авторського тексту та позначається трьома крапками, які розміщуються у відповідному місці цитати (на початку, у середині, у кінці). Якщо перед випущеним текстом або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається;

Кожна цитата обов'язково супроводжується посиланням на джерело, бібліографічний опис якого повинен бути оформлений залежно від його виду (первинне чи вторинне джерело) згідно з Національним стандартом України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»;

При непрямому цитуванні (переказі, викладенні думок інших авторів своїми словами) необхідно бути гранично точним у викладенні думок авторів і коректним щодо оцінювання їх результатів і наводити відповідні посилання на джерела. Непряма цитата не береться в лапки. Знак виноски ставиться після відповідної пунктуації у кінці непрямої цитати чи безпосередньо після слова (фрази), до якого (якої) він належить. Якщо слово (фразу), якого (якої) стосується знак виноски, зазначено в дужках, знак виноски розміщується перед дужкою, що закриває таке слово чи фразу;

Якщо автор статті, наводячи цитату, виділяє у ній деякі слова, робиться спеціальне застереження, тобто після тексту, що пояснює виділення, ставиться крапка, тире й указуються ініціали автора статті, виділені курсивом, а весь текст застереження береться у круглі дужки. Варіантами таких застережень є: (курсив наш — *ініціали автора*), (підкреслено мною — *ініціали автора*), (розрядка моя — *ініціали автора*).

Термінологію та основні положення статті необхідно (за потреби) виділяти курсивом.

У тексті статті можна подавати ілюстрації (таблиці, діаграми, графіки, схеми, формули). Ілюстрації повинні відповідати тексту статті, а текст — ілюстраціям. Назви ілюстрацій потрібно розміщувати після їх номерів. За необхідності ілюстрації можна доповнити пояснювальними відомостями (підписунковий підпис).

Підпис під ілюстрацією має складатися з чотирьох основних елементів: найменування графічного сюжету, що позначається скороченим словом «Рис.»; порядкового номера ілюстрації, який вказується без знаку номера арабськими цифрами; тематичного заголовка ілюстрації, що містить текст зі стислою характеристикою зображення; експлікації, яка будується так: деталі сюжету позначають цифрами, які виносять у підпис, супроводжуючи їх текстом. Експлікація не замінює загального найменування сюжету, а лише пояснює його.

У тому місці, де викладається тема, пов'язана з ілюстрацією, і де читачеві треба вказати на неї, потрібно розмістити посилання у вигляді виразу в круглих дужках «(Рис. 1.)» чи звороту на кшталт: «...як убачається з рис. 1» або «...як показано на рис. 1».

Ілюстрації потрібно оформлювати **окремими файлами** у форматах tiff, pdf, jpeg належної якості. Роздільна здатність має бути не менш як 300 dpi, а розмір зображення — не менш як 1060 × 1410 pixel. **Не допускається** перефотографування або сканування ілюстрацій із друкованих джерел. У векторних форматах текст необхідно переводити в криві.

Під час підготовки таблиць потрібно враховувати, що за змістом вони поділяються на аналітичні та неаналітичні. Аналітичні таблиці — це результат оброблення й аналізу цифрових показників. Як правило, після таких таблиць необхідно робити узагальнення про нове (виведене) знання, наприклад: «із таблиці вбачається, що...». До неаналітичних таблиць потрібно вміщувати здебільшого необроблені статистичні дані, необхідні лише для подання інформації або констатації певного стану речей.

Кожна таблиця повинна мати порядковий номер і тематичний заголовок, які необхідно розмістити над нею симетрично до тексту. Тематичний заголовок і слово «Таблиця» подаються з великої літери.

Таблиці необхідно виконувати в текстовому редакторі MS Word (у форматі rtf або docx).

Діаграми та графіки мають бути зроблені за допомогою векторних редакторів MS, MS Excel, Visio. Схеми мають бути оформлені у векторному форматі (doc, docx, rtf, vsd) і **обов'язково згруповані**.

Формули потрібно виконувати з використанням редактора формул MS Equation 3.0, Math Type сумісному з MS Office 2003, 2007 або 2010.

Діаграми, графіки, схеми, формули не потрібно розміщувати в окрему рамку або поверх тексту. Текст має бути зверху та знизу без використання обтікання.

У тексті статті необхідно використовувати підрядкові бібліографічні посилання.

Підрядкові бібліографічні посилання потрібно розміщувати як примітку в нижній частині сторінки (полоси набору), відмежовуючи від основного тексту горизонтальною рисою. Підрядкові бібліографічні посилання необхідно пов'язувати з текстом документа за допомогою знаків виноски, які подавати на верхній лінії шрифту після відповідного фрагмента в тексті (наприклад: Текст¹) і перед підрядковим посиланням (наприклад: ¹Посилання).

Під час нумерування підрядкових бібліографічних посилань потрібно застосовувати наскрізне нумерування в межах усієї статті (арабськими цифрами).

Підрядкові бібліографічні посилання повинні бути надруковані у текстовому редакторі MS Word з вирівнюванням по ширині; шрифт: Times New Roman.

УПОРЯДКУВАННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ (References)

Назва списку використаних джерел – Reference. Заголовок розміщується по центру звичайним накресленням шрифту, без лапок.

References необхідно розміщувати після тексту статті, за абеткою. Він надає інформацію, необхідну для того, щоб знайти і отримати будь-яке джерело, процитоване в тексті документа. Кожне джерело, процитоване в роботі, має з'явитися у списку використаних джерел. Так само, кожен запис у списку використаних джерел має бути згаданим в тексті роботи.

Після кожного посилання необхідно в дужках зазначити мову оригіналу джерела, наприклад — (in Ukrainian) або (in Russian).

Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26.

Цитований матеріал наводиться в алфавітному порядку за прізвищем автора (редактора/укладача, якщо немає автора). Якщо матеріал не має автора, його необхідно розподілити за першою літерою його назви.

Якщо в бібліографічному описі зазначено кілька робіт одного й того ж автора, редактора або упорядника, тоді записи розташовуються в хронологічному порядку за роками видання в порядку зростання.

Якщо бібліографічний опис джерела займає кілька рядків, тоді перший рядок опису вирівнюється по ширині – з відступом у 1 см без нумерації.

Наприклад:

Bytiak, Yu.P. (2005). *Derzhavna sluzhba v Ukraini: orhanizatsiino-pravovi zasady*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Правила бібліографічного опису для References:

Книги та електронні книги

Автор, А.А. (Рік публікації). *Назва роботи: Підзаголовок роботи*. Місце видання: Видавець.

Глави у книзі

Автор, А.А. (Рік публікації). Назва глави. Редактор (ред.), *Назва книги*. Місце видання: Видавець.

Книга без автора

Назва книги. (Рік публікації). Назва глави. Місце видання: Видавець.

Глави в енциклопедії

Автор, А.А. (Рік публікації). Назва глави. Редактор (ред.), *Назва книги*. (Том, с. __-__). Місце видання: Видавець.

Посилання на електронний ресурс

Назва ресурсу. (Дата публікації). *Назва публікації*. URL: <http://>

Електронна книга без DOI

Автор, А.А. (Рік публікації). *Назва роботи: Підзаголовок роботи*. URL: <http://>

Електронна книга з DOI

Автор, А.А. (Рік публікації). *Назва роботи: Підзаголовок роботи*. DOI:

Стаття у журналі

Автор, А.А. (Рік публікації). Назва статті. *Назва журналу, номер загальний (номер поточний), інтервал сторінок __-__*. DOI:

Автор, А.А. (Рік публікації). Назва статті. *Назва журналу, номер загальний (номер поточний), інтервал сторінок __-__*. URL: <http://>

Стаття з газети

Автор, А.А. (Дата публікації). Назва статті. *Назва журналу, номер загальний (номер поточний), інтервал сторінок __-__*. URL: <http://>

Автор, А.А. (Дата публікації). Назва статті. *Назва журналу, номер загальний (номер поточний), сторінка*.

Сайти, Інтернет-посилання та соціальні медіа

Автор, А.А. (Дата публікації). Назва статті. URL: <http://>

Назва статті. URL: <http://>

Сторінка з Facebook

Автор, А.А. [Псевдонім] (Дата публікації). Назва публікації [сторінка Facebook] Дата отримання з <http://>

Вікіпедія

Назва публікації (Дата публікації). Отримано з *Wikipedia*. Дата звернення, URL: <http://>

Допис у блозі

Автор, А.А. (Дата публікації). Назва статті [Запис у блозі] URL: <http://>

Фільми (DVDs, відеофайли)

Продюсер А. А. (Продюсер), Режисер Б. Б. (Режисер). (Рік). *Назва фільму* [Формат файлу].

Країна походження: студія.

Відео, онлайн (потокowe відео)

Назва публікації [Формат файлу]. (Дата публікації). URL: <http://>

Відео, Інтернет (YouTube)

Автор, А.А [Псевдонім] (Дата публікації). *Назва публікації* [Формат файлу]. URL: <http://>

Музика

Композитор А. А. (Рік копірайту). Назва композиції [Записано Б. Б. Виконавець, якщо відрізняється від композитора]. За назвою *Альбому* [Запис: CD, касета тощо]. Місце видання: Студія. (Дата запису, якщо вона відрізняється від дати авторства пісні).

Телевізійні серії, епізод

Режисер, В. W. (Сценарист), & Директор, Д. Д. (Директор). (Дата публікації). Назва епізоду [Епізод телесеріалу]. У П. Продюсера (Продюсер), *Назва серії*. Місто, держава походження: студія або дистриб'ютор.

Телевізійна програма – трансляція

Прізвище, Ім'я (Ведучий). (Дата трансляції). *Програма* [Телевізійна трансляція]. Місто, держава походження: студія.

Живопис

Художник (Дата написання полотна). *Назва* [Жанр]. Місто, держава походження: музей

Карта, діаграма, малюнок, таблиця, графік

Автор, А. (Дата). *Назва* [Формат]. Масштаб. Місце видання: Видавець.

Приклади оформлення References та підрядкових виносів відповідно до АРА-стилю з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН № 40 від 12.01.2017 р.

Список літератури (для виносів)	References
Однотомні видання	
Один-чотири автори	
Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Апостиль, 2012. 364 с.	Zhuravel, V.A. (2012). <i>Kriminalistichni metodiki: suchasni naukovi koncepcii</i> . Kharkiv: Apostyle [in Ukrainian].
Johnson L. K. Bombs, bugs, drugs and thugs: intelligence and America's quest for security. New York; London : New York University Press, 2000. 326 p.	Johnson, L.K. (2000). Bombs, bugs, drugs and thugs: intelligence and America's quest for security. New York; London: New York University Press.
Кузьмичов В. С., Пиріг І. В. Використання спеціальних знань під час розслідування вантажів на залізничному транспорті : монографія. Дніпропетровськ : Ліра, 2008. 400 с.	Kuzmichov, V.S., Pyrih I.V. (2008). <i>Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni vantazhiv na zaliznychnomu transporti</i> . Dnipropetrovsk: Lira [in Ukrainian].
Комаров В. В., Світлична Г. О., Удальцова І. В. Окреме провадження : монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 312 с.	Komarov, V.V., Svitlychna, H.O., Udaltsova, I.V. (2011). <i>Okreme provadzhennia</i> . V.V. Komarov (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

тири і більше авторів	
Григоренко Є. І., Григоренко Я. О., Козлов В. І. та ін. Колективні політичні права і свободи людини та громадянина в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2013. 352 с. ¹	Hryhorenko, Ye.I., Hryhorenko, Ya.O., Kozlov, V.I. et al. (2013). <i>Kolektyvni politychni prava i svobody liudyny ta hromadianyna v Ukraini: problemy teorii ta praktyky</i> . Kharkiv [in Ukrainian].
автора	
Конституція України: наук.-практ. комент. / редкол.: В. Я. Тацій (голова) та ін. 2-е вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2012. 1128 с.	<i>Konstytutsiia Ukrainy: nauk.-prakt. koment. V.Ya. Tatsii</i> (Ed.) et al. (2012). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
Протидія терористичній діяльності: міжнародний досвід і його актуальність для України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 верес. 2016 р.). Київ, 2016. 432 с.	<i>Protydiia terorystychnii diialnosti: mizhnarodnyi dosvid i yoho aktualnist dlia Ukrainy</i> . (2016). <i>Mizhnar. nauk.-prakt. konf.</i> (Kyiv, 30 veres. 2016 r.) – <i>International Scientific and Practical Conference</i> . Kyiv [in Ukrainian].
Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / Авт.-уклад. Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Ефрем'ян. Харків: Право, 2016. 418 с.	<i>Osnovy sudovoi ekspertyzy: navchalnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki maiut namirotrymaty abo pidtverdyty kvalifikatsiu sudovogo eksperta</i> . (2016). Avt.-uklad. L.M. Golovchenko, A.I. Lozovyi, E.B. Simakova-Yefremian. Kharkiv: Pravo (in Ukrainian).
Багатотомні видання	
Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / Акад. прав. наук України. Харків: Право, 2009. Т. 2: Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / за заг. ред. Ю. П. Битяка. 576 с.	<i>Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy</i> . (Vols. 1–5); Vol. 2: <i>Konstytutsiini zasady pravovoi systemy Ukrainy i problemy yii vdoskonalennia</i> . (2009). Yu.P. Bytiak (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
Кримінальне право України. Загальна частина: підручник: у 2 т. / за ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. Т. 1. 456 с.	<i>Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna</i> . V.V. Stashys, V.Ya. Tatsii (Eds.). (2010). (Vols. 1–2; Vol. 1). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
Дисертації	
Сімакова-Ефрем'ян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень: дис. ... д-ра юрид. наук:12.00.09. Харків, 2017.	Simakova-Yefremian, E.B. (2017). <i>Teoretyko-pravovi ta metodologichni zasady kompleksnykh sudovo-ekspertnykh doslidzhen</i> . (Dyser. doktora urydychnykh nauk za spetsialnistiu 12.00.09), Kharkiv [in

¹ Якщо авторів більше 7, то замість «та ін.» ставляться три крапки ...

	Ukrainian].
Костенко В. О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 183 с.	Kostenko, V.O. (2015). <i>Ekonomiko-pravove zabezpechennia vykorystannia ta okhorony zemel</i> . Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
Автореферати дисертацій	
Гаспарян С. Г. Адміністративно-правові засади кадрового забезпечення судово-експертних установ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 24 с.	Hasparian, S.H. (2016). <i>Administratyvno-pravovi zasady kadrovoho zabezpechennia sudovo-ekspertnykh ustanov Ukrainy</i> . (Extended abstract of candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
Стандарти	
ДСТУ ISO 6107-1:2004. Якість води. Словник термінів. Частина 1 (ISO 6107-1:1996, IDT) [Чинний від 2005–04–01]. Вид. офіц. Київ : Держспоживстандарт України, 2006. 181 с.	DSTU ISO 6107-1:2004. (2006). <i>Yakist vody. Slovyk terminiv. Chastyina 1</i> (ISO 6107-1:1996, IDT) [Chynnyi vid 2005–04–01]. Vyd. ofits. Kyiv: Derzhspozhyvstandart Ukrainy [in Ukrainian].
Архівні документи	
Матеріали Ради Народних комісарів Української Народної Республіки. ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 8–12. Копія; Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 1–3.	<i>Materialy Rady Narodnykh komisariv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. TsDAVO Ukrainy</i> (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy). F. 1061. Op. 1. Spr. 8–12. Kopiiia; F. 1063. Op. 3. Spr. 1–3 [in Ukrainian].
Бібліографічні покажчики	
Володимир Володимирович Сташис: (до 85-річчя від дня народж. та 60-річчя наук.-пед. і громад. діяльності) / Нац. акад. прав. наук України ; упоряд. : В. І. Борисов, В. І. Тютюгін, Л. М. Демидова. Харків : Право, 2010. 108 с. (Біографія і бібліографія вчених-правознавців).	<i>Volodymyr Volodymyrovych Stashys: (do 85–richchia vid dnia narodzh. ta 60–richchia nauk.-ped. i hromad. diialnosti)</i> . (2010). V.I. Borysov, V.I. Tiutiuhin, L.M. Demydova (Eds.); Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
Розділ книги	
Борисова В. И. Право частной собственности в системе социально-экономических прав и свобод граждан и пути его реализации. <i>Харьковская цивилистическая школа: право собственности</i> : монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2012. Разд. 3, гл. 1. С. 87–99.	Borysova, V.Y. (2012). <i>Pravo chastnoi sobstvennosti v systeme sotsyalno-ekonomicheskyykh prav y svobod hrazhdan y puty eho realizatsyyi</i> . <i>Kharkovskaia tsyvylystycheskaia shkola: pravo sobstvennosti</i> – Kharkov Civil School: Ownership. Y.V. Spasybo-Fateeva (Ed.). Kharkov: Pravo, part. 3, ch. 1, 87–99 [in Russian].
Матеріали конференцій, круглих столів	
Матарикіна О. В. Актуальність молекулярно-генетичної експертизи на етапі сучасного розвитку	Matarykina, O.V. (2017). <i>Aktualnist molekuliarno-henetychnoi ekspertyzy na etapi suchasnoho rozvytku</i>

криміналістики. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального права процесу: тези доповіді на міжнарод. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. м. В. Салтевського, Харків, 8 листоп. 2017 р. (Харків, 8, листопада. 2017) URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/naukovadiyalnist/naukovi_zaxodi_zbirniki/2015/zb-krum-ekspert.pdf (дата звернення 19 листопада, 2018).	<i>kryminalistyky. Suchasni tendentsii rozvytku kryminalistyky ta kryminalnoho protsesu: tezy dop. mizhnar. nauk.-prakt. konf. do 100-richchia vid dnia narodzhennia prof. M.V. Saltevskeho, Kharkiv, 8 lystop. 2017 r. Kharkiv, 8, November. https://www.naiu.kiev.ua/files/naukovadiyalnist/naukovi_zaxodi_zbirniki/2015/zb-krum-ekspert.pdf [in Ukrainian].</i>

Стаття з продовжуваного видання

Гетьман А. П., Лозо В. І. Державно-правові проблеми подолання екологічної кризи в епоху глобалізації. <i>Проблеми законності</i> . 2013. Вип. 123. С. 65–77.	Getman, A.P., Lozo, V.I. (2013). Derzhavno-pravovi problemy podolannia ekolohichnoi kryzy v epokhu hlobalizatsii. <i>Problemy zakonnosti – Problems of Legality</i> , issue 123, 65–77 [in Ukrainian].

Стаття з періодичного видання (журнал, газета)

Петришин О., Сербогіна С. Змішана республіканська форма державного правління: питання теорії та практики. <i>Право України</i> . 2009. № 10. С. 57–60.	Petryshyn, O., Serohina, S. (2009). Zmishana respublikanska forma derzhavnoho pravlinnia: pytannia teorii ta praktyky. <i>Pravo Ukrainy – Law of Ukraine</i> , 10, 57–60 [in Ukrainian].
Татій В. Я., Тютюгін В. І., Пономаренко Ю. А. Викилики сучасності і кримінальне право. <i>Голос України</i> . 2016. 29 січ. (№ 16). С. 6–7.	Tatsii, V.Ya., Tiutiuhin, V.I., Ponomarenko, Yu.A. (2016). Vyklyky suchasnosti i kryminalne pravo. <i>Holos Ukrainy – Voice of Ukraine</i> , 29 sich. (No. 16), 6–7 [in Ukrainian].
Benjamin A. C. The ethics of scholarship: A discussion of problems that arise in its application. <i>Journal of Higher Education</i> . 1960. Vol. 31, No. 9. P. 471–480.	Benjamin, A.C. (1960). The ethics of scholarship: A discussion of problems that arise in its application. <i>Journal of Higher Education</i> . Vol. 31, 9, 471–480.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Гетьман Є. А. Підзаконні нормативно-правові акти органів виконавчої влади України та іноземних держав: порівняльна характеристика. <i>Теорія і практика правознавства</i> : електрон. наук. фахове вид. 2016. Вип. 1 (9). URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/66302 (дата звернення: 17.06.2016).	Hetman, Ye.A. (2016). Pidzakonni normatyvno-pravovi akty orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy ta inozemnykh derzhav: porivnialna kharakterystyka. <i>Teoriia i praktyka pravoznavstva – Theory and Practice of Jurisprudence</i> , issue 1 (9). URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/66302 [in Ukrainian].
Карнаух Б. П. Тлумачення договору: короткий нарис із наднаціональної і транснаціональної точок зору. <i>Проблеми законності</i> . 2016. Вип. 135. С. 39–51. doi:	Karnaugh, B.P. (2016). Tlumachennia dohovoru: korotkyi narys iz nadnatsionalnoi i transnatsionalnoi tochok zoru. <i>Problemy zakonnosti – Problems of Legality</i> , issue 135, 39–51.

http://dx.doi.org/10.21564/2414-990x.135.83852 . (дата звернення: 17.03.2017).	doi: http://dx.doi.org/10.21564/2414-990x.135.83852 [in Ukrainian].
Аналіз стану здійснення судочинства в 2015 році (за даними судової статистики). URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/D7F9F72E78DA88ECC2257F730036F282 (дата звернення: 17.03.2017).	<i>Analiz stanu zdiisnennia sudochynstva v 2015 rotsi (za danymy sudovoi statystyky</i> . URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/D7F9F72E78DA88ECC2257F730036F282 [in Ukrainian].

ЗАКОНОДАВЧІ ТА НОРМАТИВНІ ДОКУМЕНТИ

Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341–III. <i>Відомості Верховної Ради України</i> . 2001. № 25–26, ст. 131.	<i>Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341–III. (2001). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 25–26, art. 131.</i>
Про судову експертизу : закон України від 25.02.1994 № 4038–XII <i>Вісник Верховної Ради України</i> . 1994. № 28, ст. 232. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (дата звернення 27.05.2019).	<i>Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 № 4038–XII. (1994). http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (in Ukrainian).</i>
Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.06.1998 р. № 1099. <i>Офіційний вісник України</i> . 1998. № 28, ст. 1062.	<i>Pro poriadok klasyfikatsii nadzvychainykh sytuatsii: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.06.1998 r. № 1099. (1998). Ofitsijnyj visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine, 28, art. 1062.</i>
Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : наказ МЮ України від 19.04.2012 № 611/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0611323-12 (дата звернення: 17.03.2017).	<i>Pro zatverdzhennia Dovidnyka kvalifikatsiinykh kharakterystyk posad pratsivnykiv naukovodoslidnykh ustanov sudovykh ekspertyz Ministerstva yustytisii Ukrainy : nakaz M-va yustytisii Ukrainy vid 19.04.2012 (2012). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0611323-12 [in Ukrainian].</i>
Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у ред. наказу від 26.12.2012 р. № 1950/5). <i>Офіційний вісник України</i> . 2013. № 3, ст. 91.	<i>Instruktsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: zatv. nakazom M-va yustytisii Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (u red. nakazu vid 26.12.2012 r. № 1950/5). (2013). Ofitsijnyj visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine, 3, art. 91.</i>
Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення	<i>Pro zatverdzhennia Instruktsii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta Naukovometodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh</i>

судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2009_06_01/an/445644/REG3145.html (дата звернення: 17.03.2017).	<i>doslidzhen : nakaz M-va yustytisii Ukrainy vid 08 zhovt. 1998 r. № 53/5. (1998) Ofits visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine. № 46 [in Ukrainian].</i>
Про запобігання корупції : закон України від 14.10.2014 р. № 1700–VII. Дата оновлення: 12.03.2017. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page (дата звернення: 17.03.2017).	<i>Pro zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 r. № 1700–VII. (2014). Data onovlennia: 12.03.2017. http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page</i>
Ухвала апеляційного суду Полтавської області від 27 серпня 2014 р., судова справа № 551/818/14–к. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41131992 (дата звернення: 17.06.2016).	<i>Ukhvala apeliatsiinoho sudu Poltavskoi oblasti vid 27 serpnia 2014 r., sudova sprava № 551/818/14-k. (2014). URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41131992</i>

ВИМОГИ ДО ПОДАННЯ

Автору (співавторам) необхідно надати про себе довідку такого змісту (назва файлу має складатися з прізвища (прізвищ) автора (співавторів) і дати направлення до редакції з поміткою «довідка»).

«ДОВІДКА

про автора (співавторів) наукової статті, що подається для опублікування у

ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ»

Назва наукової статті	
Галузь науки, спеціальність з якої підготовлено статтю	
Прізвище, ім'я, по батькові автора (співавторів) (українською та англійською мовами)	
Науковий ступінь (шифр наукової спеціальності)	
Вчене звання (назва кафедри або шифр спеціальності)	
Відомості про обрання членом Національної академії наук України, Національної академії правових наук України	
Почесне звання	
Посада	
Місце роботи	
Населений пункт, країна	
Ідентифікатор ORCID (за наявності)	
Researcher ID (за наявності)	

Поштова адреса (для листування)	
Адреса електронної пошти	
Контактний номер телефону	
Адреса у соціальних мережах (Facebook, LinkedIn, G+, ResearchGate)	
Месенджери (тільки для зв'язку) (Viber, WhatsApp, Telegram, Skype)	

Автору (співавторам) необхідно надати в електронному вигляді у форматі jpg або tiff якісне кольорове фото (якісні кольорові фото) розміром 9 × 12 см із роздільною здатністю не менш як 300 dpi (назва файлу (файлів) має складатися з прізвища (прізвищ) автора (співавторів) і дати направлення до редакції з поміткою «фото»).

Надіславши наукову статтю та інші матеріали, передбачені в пп. 4.1–4.3 Вимог до наукової статті, що подається для опублікування в збірнику «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», автор (співавтори) повністю та беззастережно приймає (приймають) умови Ліцензійного договору на використання твору.

Звертаємо увагу, що автору (співавторам) не потрібно надсилати рецензію доктора (кандидата) юридичних наук, який є фахівцем у галузі знань, що стосується тематики поданої статті, та рекомендацію до опублікування у формі витягу з протоколу засідання кафедри (відділу) закладу вищої освіти (наукової установи), оскільки кожна подана для опублікування в збірнику «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» стаття проходить якісне незалежне подвійне сліпе рецензування (англ. мовою double-blind peer review), коли рецензент не знає, хто є автором наукової статті, а автору невідомо, хто рецензент його статті.

Аналіз і критична оцінка наукових статей, висловлення зауважень і надання пропозицій щодо їх доопрацювання та поліпшення здійснюються рецензентами.

Автор (співавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто та якість перекладу цитат з іншомовних джерел.

Матеріали, надані з порушенням зазначених вимог, не публікуються.

Редакційна колегія має право рецензувати (подвійне сліпе рецензування), редагувати, скорочувати та відхиляти статті.

Авторські права та ліцензування

Ліцензійні умови: автори зберігають авторське право, а також надають право редакційній колегії Збірника публікувати оригінальні наукові статті, що містять результати експериментальних і теоретичних досліджень і не знаходяться на розгляді для опублікування в інших виданнях. Всі матеріали поширюються на умовах ліцензії **Creative Commons Attribution License International CC-BY**, яка дозволяє іншим розповсюджувати роботу з визнанням авторства цієї роботи і першої публікації в цьому Збірнику.

АКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ І ЧИТАЧІВ 6**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ 8**

В. Ю. Шепітько
ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ,
ЗМІСТ ТА ТЕНДЕНЦІЇ 8

В. А. Журавель
МЕТОДИ В КРИМІНАЛІСТИЦІ 21

В. М. Шевчук
КРИМІНАЛІСТИЧНА СИТУАЛОГІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ
КОНЦЕПЦІЇ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ 32

М. В. Шепітько
ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ
ПРАВОСУДДЯ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ПРОФЕСІЙНИМИ УЧАСНИКАМИ
СУДОЧИНСТВА (ПРОВАДЖЕННЯ)..... 48

В. Н. Терехович, Э. В. Ниманде
КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ МЕТОДИКА В СИСТЕМЕ ТЕОРИИ
КРИМИНАЛИСТИКИ..... 58

О. Ю. Булулуков
ПЕРЕДІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТАКТИЧНИХ РІШЕНЬ У
КРИМІНАЛІСТИЦІ 74

І. В. Парфило
ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ТА ОБІГ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ
ЗАСОБІВ: ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК ЗЛОЧИНУ ТА ПОЧАТОК
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ..... 87

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

О. М. Ключов
УДОСКОНАЛЕННЯ ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ:
ТЕОРЕТИЧНІ, ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ..... 102

Е. Б. Сімакова-Єфремян
ПРО НЕОБХІДНІСТЬ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО
ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ..... 118

І. А. Петрова
ДО ПИТАННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ НЕОБХІДНОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ ДІЛОВОЇ
ОЦІНКИ ПРАЦІВНИКІВ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ 130

М. Г. Щербаківський, Д. В. Куриленко,
ОБІЗНАНІ ОСОБИ У СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ 142

С. М. Попович ЄДНІСТЬ НАУКИ ТА ПРАКТИКИ В СУДОВО-ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	158
В. В. Хоша ВИЗНАЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР АКРЕДИТАЦІЇ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ.....	173
В. С. Сезонов ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ТА РЕЄСТРАЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ	191
О. В. Агапова СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА У СПРАВАХ ПРО ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЩО ВЧИНЮЮТЬСЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ ..	202
С. В. Рогалін ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ МОДЕЛЮВАННЯ В ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ПРАКТИЦІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ.....	212
СУДОВІ ПОЧЕРКОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА ТА ЕКСПЕРТИЗА ВІДЕО-, ЗВУКОЗАПІСУ	
Д. І. Гайдамакіна, О. С. Дробишева ПРО ВПЛИВ НА ОЗНАКИ ПОЧЕРКУ НЕЗВИЧНОГО СПОСОБУ ТРИМАННЯ ПИШУЧОГО ПРИЛАДУ	226
Х. В. Луценко, К. В. Нікулін ГОЛОСОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ДИКТОРА ЯК ОДИН ІЗ СУЧАСНИХ БІОМЕТРИЧНИХ МЕТОДІВ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ	239
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ	
В. А. Руднєв, О. Д. Буй, А. Ф. Клімчук РОЛЬ МЕТОДУ ТОНКОШАРОВОЇ ХРОМАТОГРАФІЇ ПРИ КРИМІНАЛІСТИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ЗАПАЛЮВАЛЬНИХ СУМІШЕЙ НА ОСНОВІ НАФТОПРОДУКТІВ.....	256
Н. Н. Космина, Е. В. Сидоренко ИССЛЕДОВАНИЕ СТЕРОИДОВ	271
К. Є. Руднева, М. В. Зарубіна, Л. В. Нардід, П. В. Карножицький, О. М. Пашкова ВПЛИВ МАТЕРІАЛУ ПОЛІМЕРНОЇ ТАРИ НА РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З ВИЯВЛЕННЯ ФТАЛАТІВ	281

В. К. Словінський, Г. І. Єлагін, О. С. Алексєєва, В. В. Наконечний, ПОРІВНЯННЯ ПОТЕНЦІЙНО НЕБЕЗПЕЧНИХ ФАКТОРІВ ПРИ ВИКОРИСТАННІ РІДКОГО ТА ГАЗОПОДІБНОГО АВТОМОБІЛЬНОГО ПАЛЬНОГО.....	295

СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

В. О. Варлахов, А. В. Лубенцов ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СИСТЕМИ ПАСИВНОЇ БЕЗПЕКИ SRS АВТОМОБІЛЯ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ПРИЧИН НЕ СПРАЦЮВАННЯ ФРОНТАЛЬНОЇ ПОДУШКИ БЕЗПЕКИ ПАСАЖИРА.....	309
А. В. Батіг, А. Я. Кузишин «ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР» ЯК ОСНОВНА ПРИЧИНА ЗАЛІЗНИЧНО- ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД.....	320
А. І. Ріпенко, Ю. І. Яремко, І. В. Пєсков ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТАЦІЇ ІЗ ЗЕМЛЕУСТРОЮ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ МЕЖ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЬ	329
О. І. Юрець, В. І. Фененко ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРОЕКТІВ ЗЕМЛЕУСТРОЮ ЩОДО ВІДВЕДЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ЗІ ЗМІНОЮ ЇХ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	340
А. А. Крупка, М. О. Кралюк, В. К. Костенко ЗАГРОЗА ЗАГИБЕЛІ ЛЮДЕЙ ЧИ НАСТАННЯ ІНШИХ ТЯЖКИХ НАСЛІДКІВ НА ВИРОБНИЦТВІ: ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ, СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА.....	356
О. О. Мєшков ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ СУДОВОЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ЕЛЕКТРОТРАВМУВАННЯМ.....	367

СУДОВА ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

І. В. Губанова ПРОВЕДЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ, ПОВ'ЯЗАНИХ З БАНКРУТСТВОМ БАНКІВ	379
С. О. Козуб ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ З ПИТАНЬ ОПОДАТКУВАННЯ ОПЕРАЦІЙ КОМПАНІЇ З КЕРУВАННЯ АКТИВАМИ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ ІНСТИТУТУ СПІЛЬНОГО ІНВЕСТИВАННЯ — ПАЙОВОГО ВЕНЧУРНОГО ІНВЕСТИЦІЙНОГО ФОНДУ ТА КОРПОРАТИВНОГО ІНВЕСТИЦІЙНОГО ФОНДУ	389

СУДОВА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА

- О. О. Михальський, Д. І. Фокін, С. О. Кір'яков
ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРИСТИК КОЛІСНИХ
ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ З ГІБРИДНИМИ ДВИГУНАМИ У
ВІДПОВІДНОСТІ З УКРАЇНСЬКИМ КЛАСИФІКАТОРОМ ТОВАРІВ
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 399
- О. С. Донцова, Г. А. Сич
МІСЦЕ СУДОВО-ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ У СПРАВАХ ПРО
ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ 406
- І. В. Сабадаш, В. М. Губарева
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ З ОЦІНКИ ВАРТОСТІ ПОСЛУГ ПРИ
ПРОВЕДЕННІ ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ..... 417

СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

- В. В. Єгоров, Т. М. Єгорова
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ СУДОВО-
ПСИХІАТРИЧНОЇ ТА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ 427
- О. А. Герасименко, Т. Г. Харіна, Т. В. Савкіна
СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ЗА ЗЛОЧИНАМИ,
ВЧИНЕНИМИ ГРУПОЮ ОСІБ 445
- О. І. Міхеєва, М. Л. Міхеєва
ПРОБЛЕМА СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПОТЕРПІЛИХ
ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ
ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ..... 456

СУДОВА МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ТА ЕКСПЕРТИЗА ДНК

- В. О. Ольховський, П. А. Каплуновський, М. В. Губін,
В. В. Балановський,
ВАЖЛИВІСТЬ СУДОВО-МЕДИЧНОГО ВСТАНОВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ
УТВОРЕННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ ПРИ ЕКСПЕРТИЗИ
ЗАТРИМАНИХ ОСІБ 464
- А. Н. Овсеян, Р. А. Ованесян, К. Г. Мхитарян
СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ЧАСТОТЫ ДЕФЕКТОВ МЕДИЦИНСКОЙ
ПОМОЩИ С УЧЕТОМ ВЕРОЯТНОСТИ РАЗВИТИЯ СИНДРОМА
ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ВРАЧЕЙ 473
- С. О. Зюбрий
СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭФФЕКТИВНОСТИ
НЕКОТОРЫХ ДЕКОНТАМИНАЦИОННЫХ СРЕДСТВ,
ИСПОЛЪЗУЕМЫХ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНОЙ МОЛЕКУЛЯРНО-
ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ 489

КОМПЛЕКСНА ЕКСПЕРТИЗА

- К. М. Даньшина, Т. А. Філоненко
ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКСНОГО ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ГІДРОЛІЗНОГО ЛІГНІНУ..... 503
- Н. В. Сиротенко, В. Г. Абросимова, Л. В. Свиридова
ОСОБЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ КОМПЛЕКСНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ..... 511
- І. В. Богданюк, О. В. Бублик, В. Ф. Чернюк, В. С. Супрун
ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВОГО
ЗВ'ЯЗКУ ПРИ ВИКОНАННІ КОМПЛЕКСНИХ СУДОВИХ ІНЖЕНЕРНО-
ТЕХНІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ПРАЦІ ТА
ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ 524
- Р. Н. Гусейнов, Ю. В. Панчук, *І. М. Рябінін*
ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ТЕХНОГЕННОЇ
НЕБЕЗПЕКИ ОБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ
ВИКОНАННІ КОМПЛЕКСНИХ СУДОВИХ ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНИХ ТА
ІНЖЕНЕРНО-ЕКОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ 539

ІНШІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

- І. В. Яценко, Л. М. Дереча
МОЖЛИВОСТІ СУДОВО-ВЕТЕРИНАРНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЯК НОВОГО
ВИДУ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ..... 550
- М. Ю. Ромбовський, Р. В. Радченко
АВТОМАТИЗАЦІЯ РОЗПІЗНАВАННЯ ОБЛАСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИ
СЛАБКО КОНТРАСТНИХ МЕЖАХ НА ЗОБРАЖЕННІ ПРОЗОРИХ
ОБ'ЄКТІВ 568
- І. Л. Шебалков
ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЙНЯТТЯ
УПРАВЛІНСЬКОГО РІШЕННЯ КОМАНДИРОМ (НАЧАЛЬНИКОМ) ПІД
ЧАС ВИКОНАННЯ СУДОВИХ ВІЙСЬКОВИХ ЕКСПЕРТИЗ 581

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

- Міжвідомчий науково-практичний семінар «Проблемні питання
призначення та проведення судових експертиз»..... 592
- Засідання круглого столу «Судова експертиза: сучасність та майбутнє»... 594
- Засідання Української робочої групи з дослідження психоактивних речовин
в рамках проекту «ДІЯ — ЄС: заходи ЄС з питань протидії наркотикам та
організованій злочинності»..... 597
- Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні та
педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання
персоналу системи МВС України»..... 601

III Міжнародна науково-практична конференція «Публічне адміністрування в умовах змін та перетворень: проблеми організації та правового забезпечення»	604
Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертизи і криміналістики» присвячена 150-річчю з дня народження Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса	607
НАШІ АВТОРИ.....	611
ВИМОГИ ДО СТАТТІ, ЩО ПОДАЄТЬСЯ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ».....	619

Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса (ХНДІСЕ) є державною спеціалізованою науковою установою, яка належить до сфери управління Міністерства юстиції України і відповідно до законодавства України здійснює наукову, судово-експертну, науково-технічну, науково-організаційну й освітню діяльність у галузі судової експертизи, криміналістики та права.

Метою діяльності ХНДІСЕ є задовільнення потреб органів досудового розслідування, судових та інших державних органів, а також юридичних і фізичних осіб у забезпеченні їх незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки й техніки.

ХНДІСЕ здійснює підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації — докторів філософії за власною освітньо-науковою програмою; підготовку фахівців у галузі судової експертизи та підвищення кваліфікації експертних кадрів; науково-методичну та інформаційну діяльність у галузі судової експертизи, криміналістики й права.

Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса очолює доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Олександр Миколайович Ключев.

Директор ХНДІСЕ О.М. Ключев зміцнив і розширив міжнародні зв'язки інституту шляхом укладання договорів про співпрацю з державними експертними установами країн Європи та Азії, вступу до міжнародної організації ENFSI. ХНДІСЕ отримав акредитацію системи якості лабораторій ISO/IEC 17025, здобув ліцензію на освітню діяльність у сфері вищої освіти на третьому освітньо-науковому рівні (підготовка докторів філософії). Наказом МОН України від 07.11.2018 р. № 1218 у Харківському НДІСЕ створено спеціалізовану вчену раду К 64.896.01.

Інститут активно взаємодіє з органами прокуратури, Національної поліції України, Службою безпеки України, Державною фіскальною службою України, судовими органами, органами державної влади й місцевого самоврядування, а також із фізичними та юридичними особами.

В інституті працюють висококваліфіковані науковці: 12 докторів наук, 36 кандидатів наук, 9 професорів, 14 — мають учені звання доцентів і старших наукових співробітників, а також інші наукові працівники та судові експерти найвищої кваліфікації.

ХНДІСЕ

вул. Золочівська, 8а
м. Харків, 61177

Тел. (057) 372-12-20

Тел./факс (057) 372-20-01

E-mail: hniise@hniise.gov.ua

Web: <http://hniise.gov.ua>

Полтавське відділення

вул. Чураївни, 1/1
м. Полтава, 36004

Тел. (0532) 57-21-07, 57-21-13

Сумське відділення

вул. Г. Кондратьєва, 27
м. Суми, 40000

Тел. (542) 70-19-27

Тел./факс (542) 70-19-27, 70-19-28

Наукове видання

**Теорія та практика
судової експертизи і криміналістики**

Випуск 19

Збірник наукових праць

Підписано до друку 24.12.2019. Формат 60х90\16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 40,0. Обл.-вид. арк. 40,5
Тираж 200 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України та
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлено в друкарні ТОВ «Промарт»
Тел. (057) 717-28-80